

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Banó István: Latinos szóképzésünk termékeny és vad-
hajtásai

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?

Szűcs Tibor: Ballada és szintézis a Kékszakállú-misz-
tériumban

† *Láng István:* Krúdy kapcsolatos mondatai

Bicskei Dezsőné: Középiskolások előbeszédének mon-
datszerkezeti jellemzői

Bradean-Ebinger Nelu — Fülel-Szántó Endre: A mon-
danivaló világossága

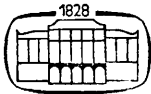
Szabó Géza: Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése

Szathmáry József: Felső-Bodroghköz földrajzi neveinek
nyelvjárási tanulságai

Szabó József: Szólásmagyarázatok Nagykóni nyelvjá-
rásából

Kiss Jenő: Helynevek határozói ragozása a rábaközi
Mihályiban

Hell György: A szaknyelvek helye a nyelv egészében
és vizsgálatuk néhány kérdése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM 1985. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

**BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE**

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

**A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.**

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Banó István: Latinos szóképzésünk termékeny és vadhajtsái 1

Vita

Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? 16

Íróink nyelve

Szűcs Tibor: Ballada és szintézis a Kékszakállú-misztériumban 24
†Láng István: Krúdy kapcsolatos mondatai 36

Nyelv és iskola

Bicskei Dezsőné: Középkölségek élöbeszedének mondat szerkezeti jellemzői 48
Bradean-Ebinger Nelu — Füleli-Szántó Endre: A mondanivaló világossága 62

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

Szabó Géza: Az élönyelvi dialektológia néhány kérdése 69
Szathmáry József: Felső-Bodroglköz földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai 75
Szabó József: Szólásmagyarázatok Nagykönyvi nyelvjáráásából 82
Kiss Jenő: Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban 88
Hell György: A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése 91

A nyelvtudomány műhelyéből

Eördögh Miklós: Az angol igeidő-aspektus-rendszer fordításnyelvészeti egybevetése
magyar megfelelőivel 103

Szó- és szólásmagyarázatok

Boksay Zoltán: A *kénese* és a *kénke* etimológiájához 110
Kiss Lajos: Szólómunkák magyar megnevezései 1520—21-ben 112

() () () () ()
Imre Samu

() () () () ()

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1985

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1985-BEN

Ábrahám Imre
Balogh László
Banó István
Bencze Lóránt
Benkő László
Bicskei Dezsőné
Bokor József
Boksay Zoltán
Bradean-Ebinger Nelu
Csiffáry Tamás
Dobossy László
Dömötör Adrienne
Eördögh Miklós
Fábó Kinga
Fülei-Szántó Endre
G. L.
Gósy Mária
Hell György
Horváth Iván
Horváth László
Horváth Mária
Horváth Mátyás
Huszár Ágnes
R. Hutás Magdolna
Jakab István
Jastrzębska, Jolanta

Kálmán Péter
Kálmánchey Endre
Kávássy Sándor
Kelemen Sándor
Kemény Gábor
K. G.
Király Lajos
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kovácsné Récsei Margit
Kovalovszky Miklós
Ladányi Mária
†Láng István
Lerch Ágnes
Lőrincze Lajos
Major Ferencné
S. Meggyes Klára
Mizser Lajos
Molnár Ilona
Molnár Zoltán Miklós
Németh G. Béla
Paczolay Gyula
N. Papp Ágnes
Pásztor Emil
Pete István
Péter László

Pongrácz Judit
Posgay Ildikó
Rácz Endre
Reuter Camillo
J. Soltész Katalin
Spannraft Marcellin
Szabó Géza
Szabó József
Szabó Zoltán
Szathmári István
Szathmáry József
Szende Aladár
Szenae Tamás
Szili Katalin
Szombathy Viktor
Szűcs Tibor
Szűts László
†Takács Lajos
Tomba József
Tóth Etelka
Török Gábor
Végh József
Virágh Ferenc
Wacha Imre
Zsiros Katalin

**A Magyar Nyelvőr 1985. évi, 109. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ábrahám Imre</i> : Rovát	122
<i>Balogh László</i> : Szamosszeg földrajzi nevei és a népetimológia	491
<i>Banó István</i> : Latinos szóképzésünk termékeny és vadhajtasai	1
<i>Benze Lóránt</i> : „Magyar embertől magyarul”	425
<i>Benkő László</i> : Juhász Gyula és az impresszionizmus	286
<i>Bicskei Dezsőné</i> : Középkorúak élőbeszédének mondat szerkezeti jellemzői	48
<i>Bokor József</i> : A szókészlet archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez	185
<i>Boksay Zoltán</i> : A keneső és a kénkö etimológiájához	110
<i>Bradean-Ebinger Nelu — Fülel-Szántó Endre</i> : A mondanivaló világossága	62
<i>Csiffáry Tamás</i> : Kosztolányi Dezső: Októberi táj	167
<i>Dobossy László</i> : A porosz királyért	122
<i>Dömötör Adrienne</i> : Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében	337
<i>Eördögh Miklós</i> : Az angol igeidőaspektus-rendszer fordításnyelvészeti egybevetése magyar megfelelőivel	103
<i>Fabó Kinga</i> : A nyelv emotív funkciója	204
<i>Fülel-Szántó Endre</i> l. Bradean-Ebinger Nelu	
<i>G. L. — K. G.</i> : Beszámoló az Anyanyelvi Bizottság 1985. november 22-i üléséről	511
<i>Gósy Mária</i> : A beszéd megértés folyamatának első szakasza	452
<i>Hell György</i> : A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése	91
<i>Horváth Iván</i> : Gerundium	245
<i>Horváth László</i> : Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű idek (Ismertetés)	495
<i>Horváth Mária</i> : Képek vándorlása	162
<i>Horváth Mátyás</i> : Kísérlet egy megújított nyelvtani rendszer tanítására	458
<i>Huszár Ágnes</i> : Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek (Ismertetés)	504
<i>R. Hutás Magdolna</i> : A kettős tárgy szemantikai problémái	275
<i>Jakab István</i> : Mi az -é birtokjel szerepe?	407
<i>Jastrzebska, Jolanta</i> : A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel	306
<i>Kálmán Péter</i> : Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete	310
<i>Kálmánchey Endre</i> : Egy régi magyar családnév írásának változatai	414
<i>Kávássy Sándor</i> : Nyílhúzás — szentírás	384
<i>Kelemen Sándor — Ladányi Mária — Spannraft Marcellin</i> : Igei jelentéselemzések	218
<i>Kemény Gábor</i> : Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus	268
Angol nyelvű Kosztolányi-monográfia (Ismertetés)	367
<i>K. G. l. G. L.</i>	
<i>Király Lajos</i> : Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy-zalai nyelvatlasz alapján	464
<i>Kiss Jenő</i> : Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban	88
<i>Kiss Lajos</i> : Szólmunkák magyar megnevezései 1520—21-ben	112
Újonnan községgé alakított településeink: Sátorhely és Szárliget	243
Barangolás földrajzi neveink világában	359
Ismerem még szilvafa korából	491
<i>Kovácsné Récsi Margit</i> : A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából	322
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Fábíán Pál: Nyelvművelésünk évszázadai (Ismertetés)	250
<i>Ladányi Mária</i> l. Kelemen Sándor	
† <i>Láng István</i> : Krúdy kapcsolatos mondatai	36
<i>Lerch Ágnes</i> : Sajátos törlési jelenségek népmeseszövegekben	348
<i>Lőrincze Lajos</i> : Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?	16

<i>Major Ferencné</i> : Polonyé Reminiczky Erzsébet: Állattenyésztési szakszótárak (Ismertetés)	509
<i>S. Meggyes Klára</i> : A gyermeki szokines jelentésbeli oldalának vizsgálatáról	149
<i>Mizser Lajos</i> : Tűhöz, fához kapkod — Még egyszer Delinkéről — Megy, mint a meszetesek — Még egyszer az Árpádináról	248
Anyanyelvi tábor Kelet-Magyarországon	255
<i>Molnár Ilona</i> : Tapasztalatok a dialektikáról	193
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Egy Kosztolányi-írás megszólaltatásához	169
<i>Németh G. Béla</i> : A nyelv újtója — a művelődés újtója	385
<i>Paczolay Gyula</i> : Az elveti a sulykot első előfordulása	122
Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár	129
<i>N. Papp Ágnes</i> : A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez	172
<i>Pásztor Emül</i> : Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás (Ismertetés)	506
<i>Pete István</i> : Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Ismertetés)	500
<i>Péter László</i> : Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára (Ismertetés)	369
Nábrádi Mihály (szerk.): Debrecen utcanévei (Ismertetés)	376
<i>Pongrácz Judit</i> : A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai	470
<i>Posgay Ildikó</i> : Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota (Ismertetés)	119
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmazott alannyal a mondategység határán túl	391
<i>Reuter Camillo</i> : Magyar helységnévadás-e <i>Surjánfalva</i> ?	235
<i>J. Soltész Katalin</i> : Babits rímei	300
<i>Spannraft Marcellin</i> I. Kelemen Sándor	
<i>Szabó Géza</i> : Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése	69
<i>Szabó József</i> : Szólásmagyarázatok Nagykönyvi nyelvjárásából	82
<i>Szabó Géza</i> : Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése	69
<i>Szabó József</i> : Szólásmagyarázatok Nagykönyvi nyelvjárásából	82
<i>Szabó Zoltán</i> : Kosztolányi Dezső: Fürdés	153
Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés	479
Balázs János: A szöveg (Ismertetés)	372
<i>Szathmári István</i> : Aleksis Kivi és a magyar kultúra	419
<i>Szathmáry József</i> : Felső-Bodroghköz földrajzi neveinek nyelvjárásai tanulságai	75
<i>Szende Aladár</i> : Jakab István: Nyelvünk és mi (Ismertetés)	114
<i>Szende Tamás</i> : Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében (Ismertetés)	118
Décsy Gyula (szerk.): Global Linguistic Connections (Ismertetés)	120
Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise (Ismertetés)	499
<i>Szili Katalin</i> : Grammatikai Prokrusztesz-ágyban	177
<i>Szombathy Viktor</i> : Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben	383
<i>Szűcs Tibor</i> : Ballada és szintézis a Kékszakállú-minisztériumban	24
Norma, átlag és eltérés	124
<i>Szűts László</i> : Az anyanyelv hete 1985-ben	254
† <i>Takács Lajos</i> : Hajcihő, hajculódás	241
<i>Tompa József</i> : Egy algörög utazási regény magyar tolmácsolása	437
<i>Tóth Etelka</i> : Iskolaszámítógép és nyelvhasználat	281
<i>Török Gábor</i> : Napjaink változó nyelvi jelenségeiből	402
<i>Végh József</i> : A <i>mecceg</i> és még néhány őrségi tájszó	190
<i>Virágh Ferenc</i> : Névnyagomány, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	257
<i>Wacha Imre</i> : Az idéző mondatok és a kettőspont hanglejtése	139
<i>Zsiros Katalin</i> : Csinom Palkó	384

Nyelvművelés 1—15; 129—152; 257—285; 385—424

Vita 16—23

Íróink nyelve 24—47; 153—171; 286—305; 425—451

Nyelv és iskola 48—68; 172—184; 306—321; 452—463

Nyelvjárásaink, szaknyelveink 69—102; 185—192; 464—478

A nyelvtudomány műhelyéből 103—109; 193—234; 322—358; 479—490

Szó- és szólásmagyarázatok 110—113; 235—249; 359—367; 491—494

Szemle 114—121; 250—253; 367—382; 495—510

A Nyelvőr postája 122—123; 383—384

A Nyelvőr hírei 124—128; 254—256; 511—512

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató csak részben tartalmazza a következő cikkek szavait: A Felső-Bodrogtőz földrajzi nevei (75); Szaknyelvek vizsgálata (91); A nyelv emotív funkciója (204); Archaizmusok, neologizmusok (185); Igei jelentések (218); Névnyelv, tábla-
nevek (257); A számítógép szavai (281); Juhász Gyula rejtelmes szavai (286); Földeák és környékének tájszavai (369); Debrecen utca nevei (376).

<p>A</p> <p><i>A porosz királylért</i> 122
<i>alfiktív</i> tövű ige 498
<i>Árpádina</i> 249</p> <p>B</p> <p><i>Bányácska</i> (Széphalom) 390
<i>BASIC</i> nyelv 282
<i>beépülés</i> 'áldozat' 25
<i>beíró</i> pénz 'beírási díj' 402
<i>Bendeguzella</i> 249
<i>beszédlánc</i> 49
<i>bizonytalansági tényező</i> 278
<i>birtokjel/ -é</i> ~ 407
<i>Bolondtér</i> 492
<i>bonítás</i> 472</p> <p>C</p> <p><i>cipszer</i> 387</p> <p>Cs</p> <p><i>cseplez</i> 'hitvány' 445
<i>csermely</i> 444
<i>Csinom Palkó</i> 384</p> <p>D</p> <p><i>dallamív</i> 170
<i>denotáció</i> 26
<i>diaktizálás</i> 199
<i>diglosszia</i> 71
<i>divatszavak</i> 269</p> <p>E</p> <p><i>elidegenedetség</i> 35
<i>észláng</i> 'lángész' 444
<i>európaiság</i> 35
<i>exportkontingens</i> 472
<i>exportot kiszállít</i> 272</p> <p>F</p> <p><i>fajaragás</i> 269
<i>Fehérló Péter</i> 350
<i>fejbe nézés</i> 'a gondolatok fürkészése' 25
<i>finomszerkezet</i> 68</p> | <p><i>fluidum</i> 25
<i>fogalmaz</i> 270
<i>fókuszkohézió</i> 482
<i>folyosó-</i> 'faktólszegélyezett út' 445
<i>fonálméltibe(n)</i> való szövevény 87
<i>fordítástudomány</i> 475
<i>frájt/ udvari</i> ~ 44
<i>füvarparitás (tob, cif)</i> 473
<i>fülszöveg</i> 373</p> <p>G</p> <p><i>gazdasági reklám</i> 477
<i>gerundívum</i> 245
<i>Ginza</i> (határrész) 359
<i>globalitás</i> 479
<i>Gugger-hegy</i> 'Látó-hegy' 359</p> <p>Gy</p> <p><i>Győza</i> (Viktória) 249</p> <p>H</p> <p><i>h</i> hang megléte vagy hiánya 120
<i>hajcikhó, hajculódás</i> 241
<i>-ható, -hető</i> 404
<i>hétszínű szakállú</i> 351
<i>hezítáció</i> 49
<i>Hollófjennyes</i> 350
<i>hosszszualya</i> 'sleppje' 444
<i>hullám</i> (összetételben is) 444</p> <p>I</p> <p><i>ige/ határozott, határozatlan</i> ~ (Táncsicsnál) 414
<i>indoeurópaizált</i> 172
<i>Interlinguistic</i> 104
<i>irányító, egyeztetett tag</i> 391
<i>iskolaszámítógép</i> 281
<i>Ismerem még szilvafa korából</i> 491</p> <p>J</p> <p><i>járhatók, -ak; hihetők, -ek</i> 405</p> | <p>K</p> <p><i>Kékszakkáll -monda</i> 24
<i>kettős</i> alany, tárgy 278
<i>kéneső</i> 110
<i>Kies-völgy</i> 360
<i>klasszéna</i> 481
<i>kliring</i> 472
<i>konnotáció</i> 26
<i>kópics</i> 'vesszőből font edényféle' 185
<i>Kőbánya és Kőérberek</i> 360
<i>kötőmód</i> 105
<i>kronotoposz</i> 34
<i>kuku</i> 'fészektöjás' 84
<i>kiütölös, kiütös</i> (szövény) 87</p> <p>L</p> <p><i>latán</i> (latin) majmogat 310
<i>létesít</i> 270
<i>logéma</i> 105</p> <p>M</p> <p><i>magmondát</i> 459
<i>Mákhely</i> 493
<i>makrokontextus</i> 33
<i>megajdul</i> 444
<i>megszilajuló</i> (folyó) 299
<i>megy, mint a meszetesek</i> 248
<i>metrum-cursus</i> 426
<i>mikroszámítógép</i> 281
<i>mikrokontextus</i> 33
<i>modális</i> (szavak) 65
<i>mondatégség</i> 397
<i>műhelynyelv</i> 281</p> <p>N</p> <p><i>nagyságrend</i> 270
<i>névragasztás</i> 'ragozás' 316
<i>nemzetközi szóáradat:</i>
<i>hard-ware, soft-ware, fabulat, memorat, dite, licenc, design, knowhow, lift-slab, tiltup</i> stb. 11—12
<i>nőrim</i> 301
<i>nőstényítés</i> 444</p> |
|---|--|--|

Ny

nyelvhasználat 268
nyílthuzás — szentírás 384

O

onomaszociológia 303
oroszlánszerződés 123

Ö

öltözetváltás 28
Órmező 361
Örsöd 361
örökkörbő átomkamra 27
összeszerűt 390

P

pénz (külgazd. jel.) 473
pizse csibe 85
posztumusz (posztumusz)
3
posztum mn. és hat. 8
Pozsonyi-hegy 361
praedicativus 279
programnyelv 281

R

rag a háztetőnek szöveget
alkotó gerendája 83

ragalja 'eresz' 83, moso-
log, mind a ragajja
'alig látszik a mosoly-
gása' 84
ragasztály 'rag' 315
ragrímhelyzet 28
rekumoztat 438
rím/ disszonáns ~ 301
rímbozor 300
rím-zene 368

S

Sátorhely 243
sérült 269
südevész 444
Sió (folyónév) 361
só (show) 12
spiritalizálás 25
stílusújító 388
Surjánfalva 235
sűrítés 483

Sz

számszimbolika (3, 7 a
népmesében)
Szárliget 245
szenvető eset (accusati-
vus) 314
szimbólumrendszer 62
szintaktéma 105
mondategész szintméllyé-
ge 58

szokványrím 303
szótévesztés 268
szólmunkák megnevezé-
sei 112
szövegértés 373, ~gram-
matika 374, ~kohézió
479, ~ nyelvészet 372,
~tipológia 375, ~tudo-
mány 375
sztevardezs (komikus ej-
tés) 12
szuperstruktúra 373

T

textéma 105
tirpák 42
tojtat (tojás)
töge 495

V

Vaszar, Kisvaszar 363
véd-angyal 444
verszene, verszeneiség 290

Zs

zsúfoltság 60

TÁRGYMUTATÓ

alany/ az ~ optimális helye a nominális
mondatban 329, 334
állandóság és változás harca a nyelvben 21
anyanyelvi tábor Magyarországon 255
Apor Péter helyesírása 119
archaizmus és neologizmus a nyugatdunán-
túli népnyelvben 185
aspektusviszony/ a perfektív és imperfek-
tív ~ jelölése 180—3 az ~-t nem elég
csak a hová? irányhatározóval párosí-
tani, a honnan? is szükséges 182

Babits időmértékes versei 304—5
Balázs János: A szöveg (Ismertetés) 372
(a) ballada humanizálása 34
Benkő Loránd: A magyar fiktív tövű igék
(Ismertetés) 495
(a) beszédmegértés folyamata 452

csacsi rím 368
családnév/ régi ~ írásváltozatai 414

Décsy Gyula (szerk.): Global Linguistic
Connections (Ismertetés) 120
dialektika/ tapasztalatok a ~ról 193

egyezettetés: egyes számú alany — többes
számú állítmány 391
elemzés/ Ády: Párisban járt az Ősz 484
Kosztolányi: Furdés 153
Kosztolányi: Október táj 167
ellentét Kosztolányinál:
környezetrajzában 157
személyek között 155
rövid, hosszú mondatok között 159
mint szervezőelem 153
Elveti a sulykot első előfordulása 1708-ban
122

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai
(Ismertetés) 250
Farkas Sándor, egy francia regény elfelejtett
fordítója 437
fordításelmélet 104
földrajzi neveink száma 363—6

Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálá-
tok hároméves gyermekek nyelvében
(Ismertetés) 118
gyermeki szókinccs 149

hanglejtés/ a kettőspont ~ e 139
helynév/ útikönyveinkben legyenek hagyományos magyar helynevek 383
helynevek határozói ragozása a rábaki Mihályiban 88—91
Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás (Ismertetés) 506

idegen szók nyelvjárási szinten 464
idézés grammatikai módjai Heltai Gáspárnál 337—48
igeidőaspektus-rendszer a magyar nyelvoktatásban 103—9
igekötők fontos szerepe az aspektusok vizsgálatában 182—3
igenév/ a *-t/-tt* végű ~ állítmányi használata 31—35
igeszemlélet (aspektus) 503
In memoriam (memori, memory . .) 406

Jakab István: Nyelvünk és mi (Ismertetés) 114
jelentéselemzések igéken 218
Juhász Gyula és az impresszionizmus 286
Juhász Gyula művészi ösztönössége 292—3
Juhász Gyula pillanatnyisága 295
Juhász Gyula leggyakoribb huszonöt rejtelmes szava 286.
Juhász Gyulánál az alliteráció, a hanghatások 289, a színhatások 287
Juhász Gyula szonettjei 291

Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek (Ismertetés) 504
Kivi, Aleksis 419
kontrasztív nyelvészet 103—9
Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása (Ismertetés) 119
Kosztolányi Dezső 100 éve született 153
Kosztolányi Dezső Maupassant-versfordításai 162
Kosztolányi Dezső angol nyelvű monográfiája 367
költői szabadság 18—9
külgazdasági rövidítések: KGST, RGW, COMECON . . . 475
külgazdasági szaknyelv 470
latinos képző, szóképzés 1
Lotz János szerint a magyar nyelvben csak jelen és múlt idő van 179

magatartástörténet 389
(a) magyar beszéd jellemzői: a gördülékenység, viszonylagos szimmetrikuság, a magán- és mássalhangzók váltakozása 174
(a) magyar nyelv kulcsa a szóösszetétel „fogalomösszetétel” 175
(a) magyar szavak többsége egy- és kétszótagú, a többszótagúak nagy tömege képzett vagy összetett szó 176
(a) helyes magyar kiejtés a jó helyesírás alapja 174

(a) magyar mint idegen nyelv tanítása 172
mondat/ két elemű, több elemű ~ 327
mondatátszövődés 56
mondattagolás/ aktuális ~ 322—3

Nábrádi Mihály (szerk.): Debrecen utca-
nevei (Ismertetés) 376

nyelvjárási tanulságok (Bodrogköz) 71—82
nyelvtanközpontúság 319
nyelvtipológia 120

Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise (Ismertetés) 499

összehasonlító szólás- és közmondástár 129

pázmányi próza 430
Polonyné Reminiczky Erzsébet: Állatnyésztési szakszótárak (Ismertetés) 509
praedicativusi szerkezetek 278
prototípus-elmélet 149
prózaritmus 423—4
publicisztikai stílus 268

Rác Sándor: Földeák és környékének táj-
szótára (Ismertetés) 369

(a) rím szerepe 425
rímes próza 223
rímsokszorozás (Babits) 300

Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Ismertetés) 400
struktúra/ szemantikai, szintaktikai ~ 327

szerkezet/ szabad ~, zárt ~ 326, strófaismétlő ~ 31
szólásmagyarazatok Nagykönyiből 82—8
szórend/ a nyomtatéktalan mondat optimális ~ je 322
szótár/ Kosztolányi: Szótárat lapozgatok (Benne van mindenünk!) 169—71
szövegelmélet 104, 479, ~grammatikai megoszlás 393, ~nyelvészet 104, ~szervezés elv 479—84

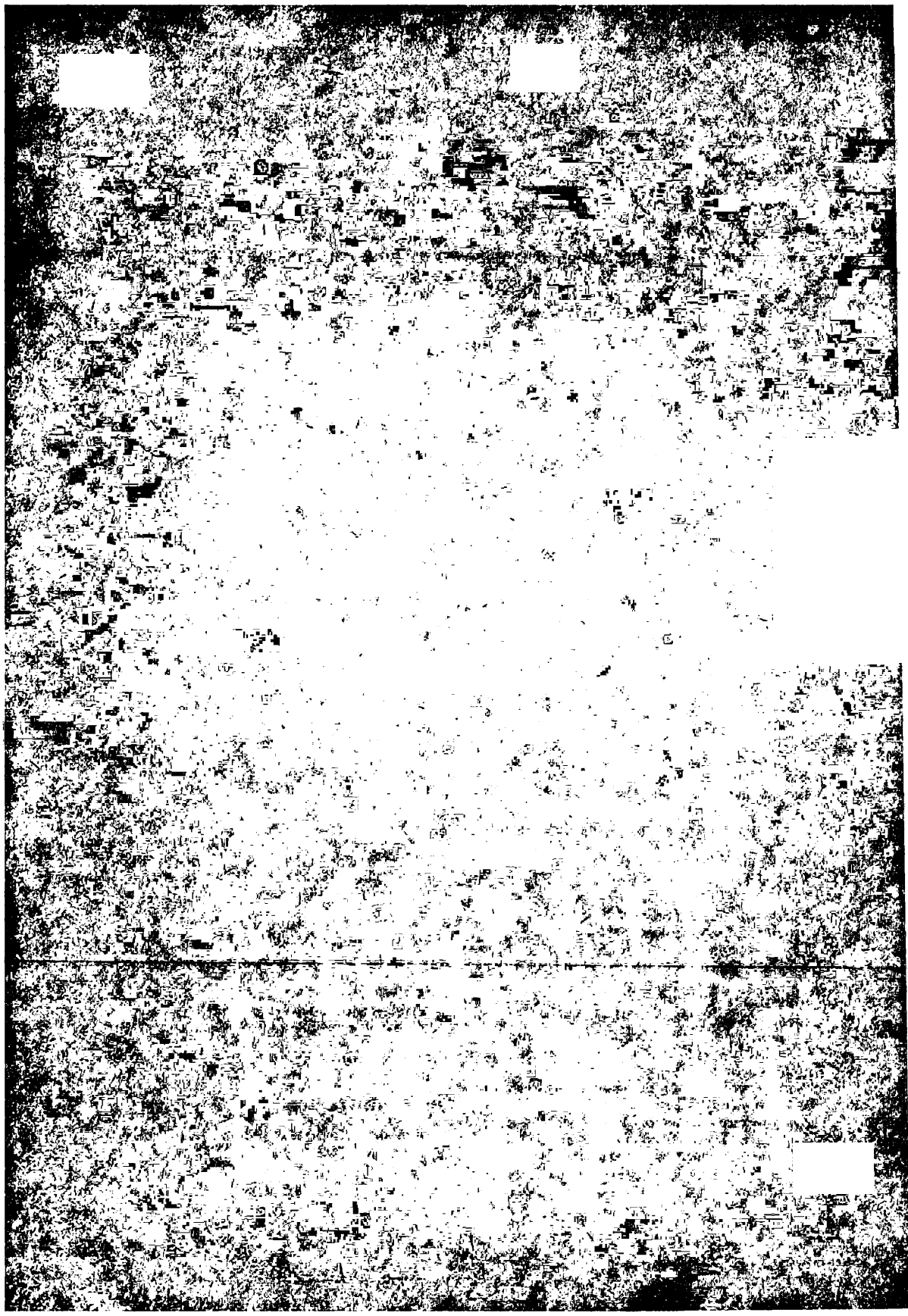
Táncsics Mihály nyelvkönyve 310
tárgyas ragozás 306
témaismétlések 56
téma—réma 314, 326
többszófajúság a magyarban 175
a törlés művészete 161
törlési jelenségek népmeseszövegekben 348

új nyelvtani rendszer 458
úzus (nyelvhasználat) 16

vonzatközpontúság 311

zárréshangúsodás (*péncz* > *péncz*, *adrecz* > *adrec*) 402

Összeállította: P. Balázs János

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM * 1985. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Latinos szóképzésünk termékeny és vadhajjtásai

(Néhány javaslat bizonyos idegen eredetű szavaknak
latinus szóképzési módok segítségével való magyarítására)

1. Anyanyelvünknek a latin nyelvvel való közel egy évezredes együttélése valószínűleg a legfőbb oka annak, hogy a latin nyelv szinte második anyanyelvünké vált. Jövevényszavaink közül a latin eredetűeket érezzük a legkevésbé idegennek: *pásztor, cirkusz, virtus, fórum, szent, vétó, tóga, poéta* stb., van köztük néhány egészen népies ízű is: a már említett *virtus* mellett a *juss, ipse, áperte* (kimondom) stb.

Az ún. „kultúrszavak” legnagyobb része is latin (görög) eredetű nyelvünkben is, mint a legtöbb európai nyelvben. Anyanyelvünkbe ezek is könnyűszerrel helyezkedtek, ill. helyezkednek el: *kurátor, rektor, kántor, stimulusz, terminus* és *terminusz (terminus technicus), információ, generáció, tradíció, agilis, posszibilis, szociális, szocializmus, optimizmus, reagál, expedíál* stb.

Latin eredetű szavaink, főleg éppen a kultúrszavak sajátos kapesot is jelentenek nyelvünk és a többi európai nyelv között; legtöbbjük ugyanis minden európai nyelvben megtalálható.

Egy igen érdekes példa ezzel kapcsolatban: A finn nyelvben — a finn szakemberek megítélése szerint — viszonylag kevés a jövevényszó, és ezek túlnyomó többsége is latin (görög) eredetű. Erre világított rá az orosz nyelv oktatásával foglalkozó néhány nyelvpedagógusnak az a vállalkozása, hogy kikeressék azokat — a finn tanulók számára könnyebben elsajátítható — szavakat, amelyek a finnben és az oroszban azonosak vagy hasonlóak egymáshoz; 1542 ilyen szót találtak, és ezek szinte kivétel nélkül latin (görög) eredetűeknek bizonyultak.¹ A szólistának futólagos átnézése — igen érdekesen — ahhoz az eredményhez vezetett, hogy ugyanez a lista (talán némi bővítéssel) lényegében akkor is érvényes lenne, ha a finn szókincset a magyarral, vagy a magyar szókincset az oroszsal vetnénk össze hasonló céllal.

A latin (és részben a görög) nyelv — és ezt a fentiek mellett a példák megszámlálhatatlanul nagy tömege bizonyíthatja — ma is a tudományos, a politikai, a publicisztikai stb. nyelveknek kiapadhatatlan bőségű lexikai bázisa Európa minden nyelve számára.

Éppen a latin nyelvnek, pontosabban a latin szókincsnek napjainkban is betöltött fontos szerepe teszi indokolttá, hogy a címben jelzett kérdéskörrel egy kicsit részletesebben foglalkozunk.

¹ Arto Mustaioki: Legkoszty nyekotorih szlov kak krityerij otbora lexiki. Aspekt/Aspekti (Helsinki) 1979/1. 35—53.

2. A magyar nyelvbe bekerülő latin (görög) szavak sajátos törvényszerűségek szerint helyezkedtek és helyezkednek el ma is nyelvünkben. Ezek a törvényszerűségek érdekes korrelációban állnak azokkal, amelyek más európai nyelvek esetében figyelhetők meg. Ez a korreláció azonosságokat, hasonlóságokat és analógiákat éppen úgy mutat, mint különbségeket és szöges ellentéteket.

Az egyes nyelvekben megismerhető törvényszerűségeket egyrészt a latin nyelvhez való genetikai viszony (pl. a leánynyelvek esetében), ill. a latin nyelvvel való találkozás jellege, tartóssága, intenzitása, és végül a befogadó nyelv (főleg nyelvtipológiai) sajátosságai határozzák meg.

Ezzel a kérdéskörrel egy régebbi szintén a Nyelvőrben megjelent tanulmányomban foglalkoztam.² Mivel jelen tanulmányom egyrészt az ott kifejtettek folytatása is, röviden össze kell foglalnom az ott található megállapításaim egyikét-másikat, ill. ki is kell néhol egészítenem azokat.

A latinból nemcsak szavakat, ritkábban szó szerkezeteket (*modus vivendi*, *ars poetica*) vagy mondatokat (*alea iacta est, ignoramus et ignorabimus*) vettünk át, hanem — éppen a nagyszámú átvétel alapján — latin, helyesebben latinos képzők és képzési módok is kialakultak nyelvünkben. Ebben is párhuzamoság figyelhető meg a magyarban és a többi európai nyelvben: azonosságokat és eltéréseket figyelhetünk meg.

A latinos képzési módok szabályszerűségeinek a tanulmányozása azért is különösen fontos, mert túlnyomó többségük ma is elevenen élő és ható képzési mód nemcsak a magyarban, hanem a legtöbb európai nyelvben is. A latin, latinos képzők és képzési módok nagy szerepet játszottak és játszanak a nyelvünkbe nem közvetlenül a latinból, hanem más idegen nyelvből bekerülő latin, görög gyököt (is) tartalmazó vagy a nyelvérzék által latinnak (görögnek) érzékelt szavaknak a magyar nyelvben való elhelyezkedésében. Sokszor az a szerepük, hogy „visszalatinosítva” tegyék a magyar nyelv számára elfogadhatóbbá, szinte azt is mondhatnánk: magyarabbá az ilyen szavakat.

Az idegen szavak indokolatlan beáramlása ellen feltétlenül védekeznünk kell. Természetesen úgy is védekezhetünk ellenük, hogy helyettük megfelelő magyar szavakat alkotunk, és azokat használjuk. Jó példát szolgáltat erre a futballszókincs túlnyomó többségének sikeres megmagyarítása. De ugyanez a példa figyelmeztet lehetőségeink határaitra is. Hisz *futball* helyett ma sem mondhatunk mindig *labdarúgás-t*, a *futballozik* helyett — a nem tréfás hangú szöveget kivéve — sohasem mondunk *labdarúg* vagy *labdát rúg* alakokat.

Ez a jelenség általánosabb érvényű figyelmeztetést is tartalmaz. A kissé meg gondolatlanul végrehajtott szómagyarítás gyakran hoz létre olyan szavakat, amelyek nem alkalmasak arra, hogy a szóképzés kiindulási alapjául szolgáljanak. A *labdarúgás-futballozik* mellett ilyenek még a *távbeszélő-telefonál*; *gépkocsi-autóút*, *autós*, *autómentő* stb.

A szűkebb értelemben vett szaknyelvek esetében azonban nem is nagyon ajánlatos az idegen szavak helyett magyar szavak alkotása. Ez egyrészt megfoszthatja őket terminus technicus egyrételműségüktől, másrészt megnehezíti az idegen szövegben található megfelelőikkel való azonosításukat. Több egyén egymástól függetlenül végrehajtott szómagyarítása pedig ahhoz vezethet, hogy ugyanannak a szónak többféle magyar megfelelője születik meg, és ezeknek

² Banó István: Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei. Nyr. 101 (1977): 19–31.

a szavaknak egymással való azonosítása igen nehéz, sokszor egyenesen megvalósíthatatlan feladat. Az idegen szaknyelvi szónak — különösen ha latin, görög nyelvi elemeket is tartalmaz — a magyar nyelvben kialakult latinos szóképzési szabályokhoz alkalmazkodó átalakítása viszont jelentős mértékben megfosztja a szót idegenszerűségétől, megkönnyíti a szó szófajiségének a felismerését, alapul szolgálhat további szóképzés számára; ugyanakkor biztosítja az idegen nyelvű szövegben neki megfelelő szónak a könnyebb felismerését is.

Ezzel a kérdéskomplexummal ajánlatos behatóbban foglalkozni mindazoknak, akik munkásságukkal befolyásolhatják a nyelvfejlődést, hozzájárulnak a nyelvérzék ápolásához (vagy éppen romlásához), mindenképpen felelősök nyelvünk tisztaságáért: íróknak, szerkesztőknek, lektoroknak, nyomdászoknak és természetesen pedagógusoknak — szakjukra vagy iskolaféleségükre való tekintet nélkül.

Az e téren található hibák elterjedéséhez nyilván nagy mértékben hozzájárult az a tény is, hogy az iskolai tanításból egyre nagyobb mértékben szorul ki a latin nyelv. Ma már egyre kevesebb ember számára szolgál biztonságot nyújtó háttértámaszul az *agito, doleo, facio* igék *-o, -eo, -io* végződésének az ismerete az *agitál, kondoleál, dezinficiál* magyar igék végén található különbségek érzékelésében és a megőrzésükre való készítésben.

Nemcsak az ilyen és ehhez hasonló kisebb-nagyobb kiejtésbeli és egyéb pontatlanságokkal találkozhatunk lépten-nyomon, mint pl. „*abeláció*” (*aberáció* helyett), „*konszepeció*” (*konceptió* helyett), „*adszurdum*” (*abszurdum* helyett), „*posztumusz*” (*posztumus* helyett), a *Sopianae* cigaretta nevének „*szofiáné*” ejtése stb., hanem újságokban, folyóiratokban, rádióban, televízióban hallható, ill. olvasható különféle bakikkal is, mint pl. latin szavak görögnek való minősítése (vagy ennek a fordítottja), a *cezúra* (*caesura*) szó 'vágandók'-nak, a *studio* 'tanulok'-nak való értelmezése stb. (Mindegyik — és még sok más — többszörösen dokumentálva jegyzeteim közt.)

A fentiekhez hasonló, de részletesebben elemzett pozitív és negatív példákból levonható tanulságok érdekében foglalkozunk a továbbiakban néhány, előfordulási gyakoriságuk miatt is nagyon fontos képzőcsoporttal, képzési móddal. Mindenütt utalunk felhasználásuk módjaira, lehetőségeire, de a sajátos vadhajtsókra is. (A például idézett szavak esetében a latin szavakat a latin, a magyarrá lett jövevényszavakat a magyar helyesírás szerint írjuk. Ha kiemelten foglalkozunk egy-egy betűvel vagy hanggal, ill. betű- vagy hangcsoporttal, akkor a betűket dőlt, a hangokat félkövér betűkkel különböztetjük meg.)

Előjáróban legelőször is utalnunk kell még arra, az első pillanatra talán meghökkentőnek tűnő tényre, hogy a latin szavak hangtani és morfológiai sajátosságait az összes (legalább is az általam ismert) nyelv közül a magyar nyelv őrizte meg legjobban. Ennek legfőbb okát a magyar nyelv agglutinációs jellegzetességeiben kereshetjük. A magyar nyelvben — éppen agglutinációs volta miatt — igen nagy a jelentősége az alapszónak, amely alaktani jellegű formánsokat: ragokat, jeleket nem tartalmaz. Ehhez az alapszóhoz kapcsoljuk ugyanis azokat a ragokat, jeleket, amelyek alkalmassá teszik a szót különböző mondattani funkciók betöltésére: *ház: házban, házra, házam, házad, házak*; ill. *olvas: olvasok, olvastam, olvasott* stb. A magyar nyelvérzék — a lényegében azonos mondattani funkció alapján — ebből a szempontból a magyar alapszóval azonosította a latin névszók nominatívusát (alanyesetét); az igék eseté-

ben pedig a praesens imperfectum (jelen idő) egyes számú első személyű alakját; ez utóbbit feltehetőleg amiatt, mert a magyar szótározási hagyomány szerint (ez részben egyezik, részben eltér más európai hagyományoktól) ezzel az alakkal kezdődik a latin igék szótári alakja (az ún. averbo).

3. A részletkérdések feldolgozását éppen az igeátvétel, igeképzés, az igeből való névszóképzés egyes problémáinak a tárgyalásával kezdjük.

Latin igék a magyarba a (feltehetőleg a latin I. ragozási típushoz [I. coniugatio] tartozó főnévi igenevének *-are* végződésére visszamenő) *-ál* képző segítségével kerültek és kerülnek át napjainkig.

Ennek a képzőnek a magyarban három változata van, amelyek a latin igeragozási típusok első szótári alakjában (praesens imperfectum indicativi egyes szám I. személy) meglevő különbségeket tükrözik: 1. pusztán az *-ál* képző szerepel, ha a megfelelő latin ige első szótári alakja *-o-ra* végződik (az I. coniugatio-hoz tartozó igék, valamint a III. coni.-hoz tartozó igék nagyobb része); 2. *-eál* képző szerepl, ha a megfelelő latin igei alak *-eo-ra* végződik (II. coni.-hoz tartozó igék); 3. *-iál* képzőt találunk, ha a megfelelő latin igei alak végződése *-io* (a IV. coni.-hoz tartozó igék és a III. coni.-hoz tartozó igék kisebb része): *simulo* (I.): *szimulál*, *dirigo* (III.): *dirigál*, *doleo* (II.): *kondoleál*, *video* (II.): *revideál*, *convenio* (IV.): *konveniál*, *percipio* (III.): *(ap)percipiál*.

A három képzőváltozat közül — feltehetőleg előfordulási gyakorisága alapján — az *-ál* igeképző meglehetősen produktívá lett a magyar nyelvben. Gyakran használja fel nyelvünk főleg a latin vagy latinnak érzett elemeket tartalmazó szavakhoz kapcsolva, mint pl. *motivál*, *gesztikulál*, *fabrikál*, *kulminál*, ill. *debütál*, *avanzsál*, *blamál*, *bagatellizál*. Előfordul az *-ál* képző bizonytalan vagy éppen magyar eredetű szavakban is: *mórikál*, *urizál*.

Az *-ál* képzőt könnyen kezelhetővé teszi az a tulajdonsága, hogy mindazokban az esetekben, amikor nem közvetlenül latin nyelvű átvételről van szó, a fent elemzett három változat közül nyelvünk csak az *-ál* képzőt használja.

Sajátos szerepet tölt be szóképzésünkben a latinban is igen elterjedt *-io* deverbális nomenképző. Számos így képzett szó került be nyelvünkbe, ezek is hűen őrzik latin elődeik kiejtésbeli sajátosságait.

A latinban az *-io* deverbális nomenképző az ige supinumtövéhez járul, amelynek az igék többségében megtalálható végző *-t* hangja az utána következő *i* hang hatására a koraközépkortól *c*-nek hangzik. Ebben az ajtésformában terjedt el nálunk is: *tio* (ejtsd: *cio*). Mi az ejtésnek megfelelően írjuk is.³

A *-t* tövéghangzó bizonyos igék esetében jelen van már a latin ige imperfectum tövében is. Ilyenkor, ha a megfelelő latin ige is, és a belőle képzett főnév is él nyelvünkben, a két alak közt hangtani megfelelést találunk.

<i>agito</i>	... <i>agitatus</i>	:	<i>agitatio</i>	—	<i>agitál</i> , <i>agitáció</i>
<i>imitor</i>	... <i>imitatus</i>	:	<i>imitatio</i>	—	<i>imitál</i> , <i>imitáció</i>
<i>visito</i>	... <i>visitatus</i>	:	<i>visitatio</i>	—	<i>vizitál</i> , <i>vizitáció</i>

³ Dr. Max Schlossarek: Die richtige Aussprache des klassischen Lateins. Habelschwerd — Breslau, é. n.; Pierre Monteil: Éléments de phonétique et de morphologie du latin. Paris, 1970. 57.

Az esetek többségében azonban a (c ejtésűvé vált) -t hang csak a supinum tőben tűnik fel. A két latin igető hangtani különbségei tükröződnek a megfelelő magyar utódaikban is.

<i>definio</i>	...	<i>definitus</i>	:	<i>definitio</i>	—	<i>definiál, definíció</i>
<i>percipio</i>	...	<i>perceptus</i>	:	<i>perceptio</i>	—	<i>percipiál, percepció</i>
<i>reduco</i>	...	<i>reductus</i>	:	<i>reductio</i>	—	<i>redukál, redukció</i>

Más esetekben a supinum fő utolsó hangja az s, amely a klasszikus latinban sz-nek hangzott, a hazai magyar hagyományos ejtésben — intervokális helyzete miatt — z-nek hangzik. Ez a hang vagy megtalálható már az imperfectum tőben vagy új (váltóhangként) jelentkezik a supinum tőben. Ennek a jelenségnek a tükröződését is megtaláljuk a belőlük származó magyar jövevényszavakban.

<i>recenseo</i>	...	<i>recensus</i>	:	<i>recensio</i>	—	<i>recenzeál, recenzió</i>
<i>invado</i>	...	<i>invasus</i>	:		—	\emptyset invázió
<i>transfundo</i>	...	<i>transfusus</i>	:	<i>transfusio</i>	—	(ki)fundál, transzfúzió

Ez a latin eredetű deverbális nomenképző szintén igen aktív képzővé vált a magyarban. Gyakran találkozunk vele latin, görög elemeket tartalmazó szavakban. Használatában sajátos párhuzam figyelhető meg a latinos igeképzésünkkel. Ott a legáltalánosabb -ál képzőt, itt az ugyanolyan -ció képzőt találjuk. A -ció képző használata esetében — ha a latinosan képzett ige is megtalálható nyelvünkben — a -ció képző az -ál igeképző -l véghangzójának a helyébe kerül: *centralizál* — *centralizáció*, *orientál* — *orientáció*, *stabilizál* — *stabilizáció*, *devalvál* — *devalváció*, *habilitál* — *habilitáció*, sőt egészen új iskolai kifejezésként: *fakultál* — *fakultáció*.⁴

Némely esetben az ilyen típusú igékhez a magyarban általánosan használt -ás deverbális nomenképző járul, ilyenkor azonban — a magyar képzési módnak megfelelően — a *csonkítatlan igéhez* járul az -ás (sohasem -és) deverbális nomenképző: *aktivizál* — *aktivizálás*, *deportál* — *deportálás*, *archaizál* — *archaizálás*, *likvidál* — *likvidálás*.

Esetenként megtalálhatjuk a szó mindkét képzővel párhuzamosan képzett — lényegében azonos jelentésű — változatait: *vibrál*: *vibrálás, vibráció*; *improvizál*: *improvizálás, improvizáció*; *periodizál*: *periodizálás, periodizáció*.

De van példa arra is, hogy a kétféle képzővel alkotott szavak jelentése nem azonos. A latin *simulo*-ra visszamenő *szimulál* ige származéka a közismert *szimulálás* szavunk. Az esetenként latinosan (*simulatio*) is írt *szimuláció* szó pedig a gyakorlat céljából létrehozott környezeti-technikai feltételeknek a megteremtését és magukat az itt végzett gyakorlatokat jelenti (pl. természetes beszédhelyzetek mesterséges létrehozása, az úrutazásra felkészítő gyakorlatok végzése a valódi helyzetet megközelítő körülmények között stb.).

Különös, egyedi esetként említhetjük meg, hogy a *pator*, *pati*, *passus sum* 'szenved' jelentésű igéből a késői latinban kialakult *passio* szónak a magyarban továbbélő más-más kiejtésű alakjainak egymástól nagyon különböző jelentése van: *passzió* — *passió*. (Hasonló távoli analógiaként említhet-

⁴ Ez utóbbiról l. bővebben: Dr. Kemény Gábor: Új szavakat tanul az iskola. Élet és Tudomány 1983. (51. évf.) 23. sz. 1622.

jük meg még a *terminus* — *terminusz* szavainknak a kiejtési különbségeken alapuló jelentésbeli különbségét, amelyet azonban még helyesírásunk sem minden esetben tükröz, vö. *terminus technicus*).

Ezzel a két — egymással szorosan összefüggő — kérdéscsoporttal azért foglalkotunk kissé behatóbban, mert latinus szóképzésünk jól felhasználható termőágainak bizonyultak. Jól felhasználhatók többek közt arra is, hogy a nyelvünkbe belekerülő idegen (főleg angol) eredetű, latinus elemeket is tartalmazó szavaknak a beilleszkedését megkönnyítsék. Így ezek a szavak olyanokká alakulnak, mint amilyenek lettek volna akkor, ha egy jó nyelvérzékű magyar szakember használta volna őket először.

Ez történt — nyelvünk igen nagy szerencséjére — több olyan típusú szóval, mint pl. a sok más szempontból olyan szerencsétlen *eszkaláció*, valamint az *akkreditál*, *kombinál*, *kombináció*, *akkumulál*, *akkumuláció*, *kulminál*, *kulmináció*, *akceleráció*, *innováció*, továbbá a fentebb már említett *fakultáció*, *fakultál* szavakkal.

Szinte a szemünk előtt alakult ki a nemrégiben átvett, de rövidesen igen divatossá váló *korrozio* szóhoz tartozó ige helyesen visszakövetkeztetett *korrodál* alakja. A szópárban tükröződő *z* — *d* hangváltás felfedezése is igen jó nyelvérzékre vall. A hangváltás mögött ugyanis a szó alapjául szolgáló latin 'eszik, rág' jelentésű *rodo*, . . . *rosus* igében megtalálható hangcsere áll.

4. Sokféle problémát magában hordozó csoportot alkotnak az I—II. főnévragozási típusúhoz (declinatio) tartozó *-us*, *-a*, *-um* végű latin névszókra visszamenő szavaink, illetve az efféle végződésekből (flexiókból) származó képzőkkel alkotott szavaink.

Igen sok *-us*, *-a*, *-um* végű latin szó került a magyarba, és talán még több szó jött létre a belőlük alakult meglehetősen produktív képzők segítségével. Amíg a kérdéses latin névszók egyaránt lehetnek főnevek vagy melléknévek, mégpedig a két szófaj nagyjából azonos részesedési arányában, a megfelelő magyar szavak nemcsak a szófajiság, hanem sok más egyéb szempont alapján is sokféle, érdekes, és főként csak a magyarban tovább élő sajátosságokat mutatnak.

Vizsgáljuk meg őket, a háromféle végződés szerint.

a) A magyarban *-us*-nak, ill. *-usz*-nak ejtett és írt végű latin, görög eredetre visszamenő jövevény, ill. képzett szavak közt viszonylag kevés a melléknév: *humánus*, *obszúr*, *tragikus*, *komikus*, ill. *organikus*, *analitikus*, *katolikus*, *református* stb. Túlnyomó többségük ugyanis főnév vagy főnévvé vált melléknév: *fókusz*, *cirkusz*, *kórus*, *státus*, *kolónus*, *tribúnus*, *konfliktus*, *jurátus*, *medikus*, *kandidátus*, *rádíusz*, *glóbusz* stb.

Igen népes csoportot alkotnak a klasszikus kor után létrejött *-us*, *-izmus*-végű szavaink. Ezt, az európai nyelvek többségében megtalálható analógiák által is támogatott szóképzési módot latinus szóképzésünk egyik igen hasznos termőágának tarthatjuk. Érdekes sajátossága ennek a képzőnek, hogy a latin eredetű jövevénytiszavainkban található *-usz*, *-us* hangzásbeli ingadozással szemben az utólagosan képzett szavainkban a képző mindig *-us*-nak hangzik és íródik. A nyelvenként különféle hangtani eltéréseket mutató *-us*, *-izmus* képző, ill. utódai szinte az összes európai nyelvben megtalálhatók. Így legtöbb esetben alig lehet megállapítani azt is, hogy már a magyar nyelvben, képzés útján keletkezett szóval van-e dolgunk, vagy ha nem, akkor melyik nyelv közvetítésével került az illető szó a magyarba. A magyarban viszont

— főnevek esetében — mindig megmaradt az eredeti (vagy annak érzett) *-us* végződés (az ilyen típusú szavakban általában mindig *-us* ejtésben). A nyelvünkbe csonkult alakban bekerült szavak esetében a magyar nyelvérzék pótlólag visszaállította az *-us* végződést (mint ahogy látni fogjuk, az *-um*-ot is): *abszolutizmus, szocializmus, kommunizmus, realizmus, naturalizmus, futurizmus* stb. egészen a kissé vulgáris ízű *modernizmus*-ig.

Az *-izmusok* esetében joggal gondolhatunk arra is, hogy az *-us* végződés megőrzésében segíthetett a hasonló sajátosságokat mutató német nyelvi analógia, de már ez sem mondható el az *-us* végű foglalkozásnevekről: *fizikus, kémikus, grafikus, etnográfus, teológus, geológus, archeológus*.

A nyelvünkbe átkerült *-us*-, *-usz*-végű névszók egy része — ahogy arra már fentebb is utaltunk — görög elemeket (is) tartalmaz, ill. közvetlenül görögből való átvétel, mint pl. az eddigiekben már említett *tragikus, kórus, katolikus* mellett a *pedagógus, katalógus, himnusz* szavunk. Néhány szóban megmaradt az eredeti *-os* végződés: *eposz, pátosz, káosz*; de már: *epikus, patetikus, kaotikus*.

b) Az *-us* végződés esetében még csak azt mondhattuk, hogy a többségük főnév; az *-um* végűekről már kizárólagosan állapíthatjuk meg ugyanezt: *rádium, fundamentum, dekrétum, dokumentum, argumentum* stb.

A latin nyelvnek az a sajátossága, hogy a melléknév egyes (és többes) számú semleges nemű alakjai a szövegben gyakran szolgálnak főnévül, a magyarban a semleges nemű melléknévi végződést (*-um*, ill. *-e*) a főnéviség sajátos kifejezőjévé tette. Sok olyan klasszikus és késői latin eredetű szavunk van, amelyekben a megfelelő latin melléknemeknek csak a semleges nemű alakjai élnek tovább, kivétel nélkül főnévi jelentéssel: *novum, unikum, vákuum kuriózum, hungarikum, finálé, regálé* stb.

Nyelvünkben a *maximum, minimum, optimum* szavak olyan határozottan főnévi természetűek, hogy belőlük külön kellett képezni a melléknemeket: *maximális, minimális, optimális*. Analógiájuk alapján született meg pl. az *unikum*-ból az *unikális*.

Érdekes melléknév — főnév szófajkülönbség figyelhető meg a magyarban az *-us* — *-um* oppozíció alapján: *tragikus — tragikum, komikus — komikum, logikus — logikum, misztikus — misztikum, epikus — epikum*.

Ezen az összefüggésen alapuló új hajtásként üdvözölhetjük a *publikus* melléknévet, amely nyilvánvalóan a *publikum*-mal való tudatos vagy ösztönösen érzett oppozíciónak köszönheti létét: „A publikussá tett felmérési anyagokat is variáltam” (Valóság 83/11.55).

A fentiekben megfigyelt melléknév — főnév oppozíciós szembenállás sajátos folyományának tarthatjuk azt, hogy bizonyos *-um* végű szavakból a magyarban meglehetősen ritka képzési mód alapján, az *-um* végződés (lényegében főnévképző) elhagyása útján jönnek létre melléknemek: *abszurdum — abszurd, abszolútum — abszolút, komplexum — komplex*.

Távolabbi analógiák (más véghangok elhagyásával létrejövő főnév — melléknév oppozíciók): *Ausztrália — ausztrál, delikatesz — delikát*.

Itt említhetjük meg azt a sajátos jelenséget is, hogy olyan nehezen terjed el köznyelvünkben a *japáni* melléknév; a nyelvérzék ugyanis a megcsonkítottnak tűnő, a **Japánia — japán* oppozíció melléknévi tagját érzékeli a *japán* szóban.

E jelenség analógiájára jött létre néhány újabb oppozíciós pár, ill. új melléknév. Első pillanatra nehéz eldönteni, értékes új termésként vagy inkább vadhajtásnak tarthatjuk-e őket? Magam inkább az előbbi felé hajlanék.

„... befejezett *suicidiumok*...”; „... annyit mond a *suicid*-kísérletről...” (Valóság 83/12. 65, 66); „... *manifeszt* társadalmi és politikai konfliktusok” (Valóság 83/3. 31); „Már *posztum* jelent meg... Római naplója...” (Magyar Nemzet 1983. aug. 17. 4. A példákban az aláhúzás tőlem B.I.).

Az utóbbi példában a *posztum* szó inkább határozószó, mint melléknév, bár ha a szövegben önkéntelenül odaérezzük melléje a „mint” vagy a „-ként” minősítő szót, ill. ragot, a szó megmaradhat melléknévnek.

A fenti oppozíciós kapcsolat minden tagja külön-külön is megőrzi főnév-, illetve melléknévképző szerepét.

Az *-um* főnévképző ma is alkalmas új (latinus) szavak létrehozására olyan esetekben is, amikor az oppozíció másik tagja vagy hiányzik nyelvünkől, vagy formailag jelentősen különbözik az *-um* képzővel képzett főnévtől: *vertikum*, *pszichikum*, *narkotikum*, *kozmetikum* stb.

Az *-us* — *-um*: melléknév — főnév oppozícióhoz hasonló jelenség található meg az *-is*, *-e* végződésű (III. decl.-hoz tartozó) latin melléknévek magyar utódaiban is: *nacionális* — *nacionálé*, *internacionális* — *internacionálé*, (*iniciális*) — *iniciálé*, *biennalis* — *biennálé*, *univerzális* — *univerzálé*.

Ez utóbbi oppozíciós pár főnévi értékű alakja a közelmúltban nagyon jól használható nyelvészeti terminus technicusszá lett.

A végződés elhagyása a latin (görög) eredetű vagy latinnak érzett szavakból való melléknévképzésnek meglehetősen produktív eszköze napjainkban is: *privát*, *adekvát*, *szolid*, *intenzív*, *kollektív*, *exkluzív*, *fakultatív*, *primitív*, *naív*, *ekzakt*, *absztrakt*, *monotón*, *barbár*, *direkt* stb.

Nagyon csúnya, sajnos terjedő hiba viszont az *-us*, *-um* végződés elhagyása latin eredetű vagy latinus képzésű főneveink végéről. (Nemrégiben a televízió Jókai-vetélkedőjén is hallottam egy „dokument” alakot; többet még példa bemutatás kedvéért sem akarok idézni.) Ez — amellet, hogy ellentétben áll a nyelvünkben kialakult törvényszerűségekkel — sajnos, arra is alkalmas, hogy zavarja a végződés — végződéselhagyás által kialakult sajátos oppozíciós rendszer érvényesülését.

Eléggé széles körű hibalehetőséget rejt magában az a körülmény, ha a latin szavakat a használója egy másik idegen nyelv közvetítésével ismeri meg, és az adott idegen nyelvben a latin szavak bizonyos csonkulást mutatnak (hiányzik belőlük pl. a magyarban már szinte — és nem is alaptalanul — képzőnek érzett *-us* — *-um* végződés). Az ilyen esetekben a közvetlen átvétel — a későbbiekben erre is több példát kell majd felhoznunk — az e téren elkövethető legsúlyosabb hibák egyikének minősíthető. De sajátos hibát követhet el a megfelelő szó átvevője akkor is, ha a szó megcsonkítása által létrejött hiányosságot az *-us*, *-um* végződés visszaállításával akarja korrigálni, de a megfelelő végződést az átadó nyelvben megváltozott formában élő (tehát a latinban lényegében nem létező) tőhöz kapcsolja. Így jöhetett létre pl. a románban élő *fapt(ul)* főnév visszalatinosított alakjaként a *faptum* szó (*faktum* helyett). Ez a hiba gyakran előfordulhat olyan, nemzetiségiként élő szakembereinknél, akik — különösen a szaknyelv szempontjából — az aktív kétnyelvűség állapotában élnek. Konkrét példák kapcsán ezzel a jelenséggel egy alkalommal már foglalkoztam (Ethnographia 1982/2. 323).

c) Az *-a* végződésű latin, görög eredetű jövevény- és képzett szavaink szintén kivétel nélkül főnevek: *forma*, *korona*, *fibula*, *tóga*, *kaverna*, *poéta*, *pompa*, *viola*, *konzszekvencia*, *differencia*, ill. *politika*, *dialektika*, *grammatika*, *didaktika*, *filozófia*, *filológia*, *geológia*, *etnográfia* stb. Ide sorolható női kereszt-

neveink egy jelentős hányada is: *Mária, Éva, Anna, Klára, Márta, Mónika, Angéla*, sőt még a *Piroska* is. (Érdekes ellentétként említhetjük meg, hogy férfi keresztnéveink közül csak nagyon kevésben őrződött meg az *-us, -os* végződés: *Vítusz, Vilmos*.)

Van néhány olyan szavunk, amelyeknek *-a* végződésű változatai mellett megtalálhatók nyelvünkben az *-us, -um* végződésű alakjai is, vagy legalábbis a kettő közül valamelyik. A végzések szerinti, szinte vibráló jelentésárnyalatokban jól tükröződnek a fentiekben kifejtettek: az *-a* és az *-um* végűek kivétel nélkül főnevek, az *-us* végződésre a melléknéviség a jellemző, bár az itt szereplő példák közt van néhány melléknévből alakult főnév is: *esztétikus — esztétika — esztétikum, tragikus — tragika — tragikum, epikus — epika — epikum, patikus — patika, medikus — medika, (naivus) — naiva, (divus) — diva*.

Ezzel ismét eljutottunk egy új általánosítás lehetőségéhez: a latin, görög eredetű *-a* végű szavaink tehát kivétel nélkül főnevek. Az egy *prima* melléknév látszana kivételnek, de az nem latinból, hanem olaszból (németből) való átvétel. A magyar szövegekben régebben olvasható *reformata religio*, vagy *pragmatica sanctio*-féle alakokban pedig nem *-a* végű melléknevek továbbéléséről, hanem latin szószerkezetek átvételéről van szó.

Az *-a* végződés főnév jellegének a kizárólagosságában szerepe van annak a véletlennek is, hogy a latin főnevek és melléknevek többes számú semleges nemű alanyesete (nominativus) — declinatiohoz való tartozásától függetlenül — mindig *-a*-ra (*-ia*-ra) végződik. És ezek a szavak is, akár főnevek, akár melléknevek többes számú alakjai, nyelvünkben egyes számú főnevekként élnek: *anomália, regalia* (*regale* is), a könyvelési és társadalmi *aktíva*, a könyvelési *passíva, agenda, trófea*.

De van példa arra is, hogy a többes számú *-a* végű alak helyett jó nyelvérzékű és igényes író az egyes számú alanyesetet használja kiindulási alapul, pl. *trófea* helyett *trófeumot* (vö. latin *tropaeum, trophaeum*): „Gábor szeme villogva szaladt végig a falakat borító gyönyörű vadásztrófeumokon . . .”⁵

d) Nem minden ok nélkül — bár inkább csak az utalás szintjén — említjük meg azt a tényt, hogy az európai nyelvek közül szinte csak a magyarra jellemző az, hogy benne az *-a, -um, -us, -os* végű földrajzi nevek (és természetesen a személynevek is) általában minden csonkítás nélkül élnek tovább: *Itália, Szicília, Róma, Parma, Cremona, Messana, Brundisium, Barium, Tarentum, Ciprus, Efezus* (vö. efezusi özvegy), *Korinthosz* stb. Ha az ókori Itáliáról és környezetéről beszélünk, következetesen ezeket az alakokat szoktuk használni. Ha a mai Olaszországról, akkor abban az esetben, ha az olasz nyelvben nem őrződött meg az eredeti alak, mint pl. *Róma, Parma, Cremona* stb. esetében, a mai olasz nyelvű alakokat: *Messina, Brindisi, Bari, Taranto*, ill. a magyarban kialakult városneveket használjuk: *Nápoly, Velence* stb.

A magyar nyelvhasználatról teljesen idegen viszont a szóvégzések elhagyásával létrejött számos nyugat-európai nyelvben élő *Rome, Rom, Naple, Tarente, Tarent, Messine* stb. alakok.

Ezzel a jelenséggel — a teljesség igényének a megközelítése mellett — azért foglalkozom, mert nemrégiben találkoztam olyan magyar szövegben *Tarentum* névének *Tarent* alakjával, amelyben egy tucat antik név szerepelt minden szempontból helyes formában (Magyar Nemzet 1980. I. 11. 8). Ilyen

⁵ Makkai Sándor: Ördögsekér. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 12.

környezetben még a *Taranto* alak sem lenne teljesen helyénvaló, a *Tarent* alak pedig semmiféle magyar szövegben nem kaphatna helyet.

Az *-alis*, *-aris*, *-ilis*, *-ibilis* képzőt tartalmazó, latin eredetű szavaink: *agilis*, *szenilis*, *szervilis*, *familiáris*, *vulgáris*, *debilis*, *plauzibilis*, *fidélis* stb. ugyanúgy megőrizték végződésüket és általában melléknévi jellegüket is, mint a velük alkotó régebbi vagy újabb keletű szavaink: *globális*, *aktuális*, *orális*, *vizuális*, *diagonális*, *financiális*, *millenáris*, *posszibilis*, *nukleáris* stb.

Itt kétféle vadhajtással, bosszantó, mert könnyen kijavítható hibával találkozhatunk. Ilyen egyrészt a képző végén a *-is* elem elhagyása, ill. az illető szónak valamilyen idegen nyelvből csonkult formában való átvétele. Ilyen szavak *debil* (*debilis* helyett), *orál* (*orális* helyett), *diagonál* (*diagonális* helyett) stb.

Itt is megfigyelhető az *-us*, *-um* végűeknél elemzett „teljes alak = főnév, csonkított alak = melléknév”-szerű jelenség létrejötte; ez azonban itt inkább csak vadhajtásnak számít: *generális* (főnév és melléknév) — *generáljavítás* (melléknév); *katedrális* (főnév) — *katedrálüveg* (melléknév).

Talán a fentieknél is helytelenebb a *vulgáris* — *vulgár* oppozíció, mert még megkülönböztetést sem tartalmaz: mind a két változat ugyanis jelentéskülönbség nélküli melléknév.

A fenti analógiák alapján alakulhatott a *koloniál* (bútor) szavunk is.

A másik lehetséges (megtörtént ténnyel is igazolható) hiba jellege és összes körülményei is azonosak az 5/b fejezet végén tárgyalt jelenséggel. A *debil* alakot valaki az ott elemzethez hasonló jószándékú tévedéssel igazította ki *debilus*-ra (*debilis* helyett).

6. Egy másik, napjainkig igen gyakori előfordulása a latin *-ns* (genitívusban: *-ntis*) képzővel alkotott folyamatos cselekvő melléknévi igenév is. A közvetlenül a klasszikus latinból való átvétel mellett sok köztük az újabban képzett szó. Általában melléknévi jelentésűek, de néhányuk — ahogy látni fogjuk — már főnévvé vált: *elegáns*, *intelligens*, *páciens*, *arrogáns*, *régens*, *absztinens*, *indifferens*, *koefficiens*, *dirigens*, *flagráns*, *adjudáns*, *figuráns*, *spekuláns*, *delikvens*, *korpulens*, *pedáns*, *pikáns* stb.

A magyarba átkerült ilyen típusú szavakra — a legtöbb (az általam ismert összes) európai nyelvtől eltérően — az a jellemző, hogy az egyes számú alanyeseti (singularis nominativus) *-ns* él tovább, nem az összes többi esetben található *-nt* tővéghangzó csoport. Így tehát egy érdekes *-ns* — *-nt* oppozíció teremtődött meg a magyar és az európai nyelvek viszonyában:* *régens* — *regent*, *spekuláns* — *speculant*, *elegáns* — *elegant*.

A magyar nyelvérzéknek megfelelően alakult pl. *docens* szavunk, amely mindössze csak néhány évtizede tartozik a gyakrabban használt szavaink közé. Minden valószínűség szerint a német, orosz nyelvi *docent* szó átvételeként került nyelvünkbe, és alakult, igen helyesen *docens*-sé.

Egy *-ns* — *-nt* = magasműveltségi, ill. népi alak által képzett oppozíció figyelhető meg néhány magyar szópárban: *gáláns* — *gálánt*, *pedáns* — *pedánt*, *pátens* — *patent* (ez utóbbiban erős jelentésbeli eltéréssel).

* A magyarban tovább élő alakokat természetesen a mai magyar helyesírási szabályok szerint írjuk. Az egyéb európai nyelvekben tovább élő megfelelőiket pedig a latin helyesírás szerint. Nehezen járhatnánk el másként, hiszen ezek az alakok kiejtés és helyesírás szempontjából meglehetősen nagy tarkaságot mutatnak a különböző európai nyelvekben.

Van továbbá néhány olyan szópárunk, amelyben mind a két alak vulgáris jellegű: *zsenáns* — *zsenánt*, *szekáns* — *szekánt*.

(A mértani fogalomként ma már ritkábban használt 'szelő, metsző' jelentésű, *szekáns* szó mind jelentés, mind nyelvi érték szempontjából más kategóriába tartozik.)

Az ezen a területen elkövethető vétség leginkább abból állhat, hogy az idegen nyelvből átvett szó *-nt* végződése nem cserélődik fel *-ns* végződésre. Ez, szerencsére, meglehetősen ritka jelenség. Sőt az *-ns* képző olyan virulens, illetve az *-nt* — *-ns* szembenállás tudata olyan eleven, hogy nagyon súlyos hibát is eredményezhet, mint pl. a 'díszítmény' jelentésű *ornamens*, ill. a 'szelet, levágott darab' jelentésű *szegmens* szavak létrejötte esetében. (Velük a Magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán [Szombathely, 1983. aug. 23—26.] több előadás is foglalkozott.)⁶

Létrejöttük valószínű magyarázata: a valamelyik európai nyelvből átvett *ornament*, *segment* alakot a hibás nyelvérzék az *argument* — *argumentum*, *dokument* — *dokumentum* — oppozíciójában kifejeződő szabályszerűség helyett a *docent* — *docens*, *régent* — *régens* oppozícióban kifejeződő szabályszerűség alkalmazásával alakította át. Így lett a helyesnek számító *ornamentum* helyett a szóból a hibás *ornamens* alak, a helyeselhető *szegmentum* helyett a nagyon is helytelenítendő *szegmens* alak.

A nyelvérzék az *ornamens*-re talán találna még valami mentséget a közvetlen latin igei előzményekre vissza nem vezethető *korpulens*, *pikáns* *pedáns* analógiájában, hiszen a *díszítmény* talán *díszítő* elemnek is értelmezhető. A *szegmens* azonban már minden szempontból valóban torz szülemény. A nyelvérzék igen nagymérvű kicsorbulásáról tanúskodik az, hogy a tipikusan a *cselekvőre* utaló *-ns* képzővel alkotott szónak a cselekmény *eredményét* kellene jelölnie.

Az egészből azt a fontos tanulságot kell levonnunk, hogy nem szabad túl korán, a felködlő első és talán — mint az elemzett esetben is — hamis útra terelő analógiák alapján döntenünk az ilyen és ehhez hasonló esetekben.

7. Szeretnék néhány újkeletű negatív és pozitív példát bemutatni latin szóképzésünk területéről egy szűkebb hazai tudományág, a folklorisztika köréből.

Von Sydow svéd folklorista angol nyelvű munkáiban, angolként azonban nehezen értelmezhető új terminus technicusokat használt a mondafélek különböző fajainak a megnevezésére: *díte*, *memorat*, *fabulat*. Egyik szerzőnk a hazai szakirodalomban való elterjesztés szándékával átvette ezeket a fogalmakat eredeti elnevezésük megtartásával. Adott is rövid magyarázatot a szavak jelentéstartalmáról a terminusoknak a magyarban használható formáinak a kialakítását azonban elmúlasztotta. Ezt meg lehetett volna oldani akár megfelelő magyar terminusok alkotásával, akár a latin eredetre valló elnevezéseknek a magyar szövegkörnyezetbe beilleszkedő latinjának a létrehozásával (latinizálás útján való magyarítással).

⁶ Elekfi László egyszerűen — és amint látni fogjuk, nem is teljesen alaptalanul — szörnyszülöttnek nevezte őket a szaknyelvi szókincsünk nemzetközi rétegével foglalkozó előadásában (aug. 25. C szekció). Hell György pedig az ugyanott, ugyanakkor elhangzott „A szaknyelvi rétegek stilisztikai jellegzetességei” c. előadásával és a kérésemre később nyújtott felvilágosításaival segített tisztázni a *szegmens* szó számomra nagyon valószínűtlennek tetsző 'szelet, levágott darab' jelentését.

Én itt pótlólag — és mindkét szakma nevében — kísérletet tennék ennek a feladatnak a megoldására:

dite : *élményelmondás, ill. diktum* (narrátum)
memorat : *eseménytörténet, ill. memorátum*
fabulat : *monda, ill. fabulátum* (fabula).

Nemcsak nyelvhelyességi szempontból, hanem a szakmai közlések tartalmassága érdekében is helyesnek látszik a fenti javaslatok átvétele (ill. hasonló helyzetekben hasonló eljárások alkalmazása). Ez mindenestre kiküszöbölhetné szakirodalmunkból az olyan megfogalmazású mondatokat, amelyekben beilleszkedésre alkalmatlan idegen testként jelennek meg ezek a magyar olvasó számára értelmetlen szavak, mint pl. „A szokásszövegek legnagyobb része a *memratok* irányába tett lépésnek tűnik, . . .”.

Követendő jó példaként említhetjük viszont az olyan eljárást, amikor az átvevő az idegen nyelvű szakirodalomban talált, latinus elemeket is tartalmazó terminusokat a magyarban otthonosabbnak ható formájúakká alakítja (és értelmezésül esetleg megadja a fordításukat is): „. . . a népköltészet különböző alkotásaiban megnyilvánuló sajátosságokat a *numinózus* (természetfeletti), *faszcinózus* (érdekes) és a *fabulózus* (meseszerű) vonások összevetésével kísérjük meghatározni . . .” (Magyar folklór. Tankönyvkiadó, 1979. 241).

8. Javaslatok a további szómagyarításokra, ill. néhány általánosítható gondolat arról, hogy hogyan lehetne és kellene védekezni az ellen az állandó elidegenítő hatás ellen, amely az idegen, főleg az angol eredetű szavak beáramlása következtében éri nyelvünket.

Az angol szavak ugyanis — amint ez már eléggé közismert — a magyar nyelvérzék számára nehezen értelmezhető, merev, idegen testként kerülnek be nyelvünkbe.

Van azonban már néhány meghonosodott angol eredetű szavunk, amelyek — talán ez az első lehetőség az e szempontból való általánosításra — angol(os) kiejtéssel és a kiejtés szerinti leírással kerültek nyelvünkbe: *interjú*, *sztrájk*, *vikend*, *szmog*, *kemping* stb.

Az új átvételeket azonban általában irritáló hatású idegen elemként érzékeli nyelvi köztudatunk. És nemcsak az eleve komplikáltabb *know-how*, *know-who*, *soft-ware*, *hard-ware* és a mások által is már szóvá tett *lift-slab* és *tilt-up panelgyártási és beemelési rendszer* (Ruffy Péter: Magyar Nemzet 1977. III. 29. 9), hanem még az olyan ártatlannak tűnő szavak is, mint a *só* (show) is (amelynek persze az angolban több tucatnyi jelentése van).

Az ilyen típusú szavaknak és kifejezéseknek — a bántó rossz hangzason, a rideg idegenszerűségein és használatuk önmutogató sznobizmusán kívül — még az a hibájuk is megvan, hogy tulajdonképpen nincs is magyar jelentésük. Jelentés helyett egy másik nyelvre való utalást tartalmaznak; megértésüket csak az angol nyelv ismerete biztosítja. Sőt még helyes kiejtésüknek is ez a feltétele. Egyik nemrégiben bemutatott televíziós „só”-ban pl. éppen a *stewardess* szónak *sztevardesz*-ként való ejtése szerepelt a komikum, ill. a lekicsinylő célzatú jellemzés egyik eszközeként.

Az angoltól átvett szavak „közvetlen” megmagyarításának viszont az az egyik további hiányossága, hogy fonetikus átírásuk következtében elvesztik azt a csekély etimológiai orientációs támaszt is, amely angol formájukban

még megőrződött. Az *intervjú* és az *interjú* közti hosszabb ingadozás az *interjú* győzelmével végződött, és így eltűnt vagy legalábbis elhalványodott az *inter* elemnek az a jelentése, amely két ember közötti beszélgetésre utal. A *kemping* szóval kapcsolatban az Értelmező Kéziszótár jó érzékkel meg is jegyzi: „írva camping is”. Az írásban ugyanis megőrződött annak a latin *campus* szónak egy része, amely a legtöbb európai nyelvben megtalálható (természetesen többféle ejtésben), mint egyetemi és főiskolai diákok lakó- és munkahelyének a neve. A *campus* szónak a töve tovább él az angolban és több más európai nyelvben is, mint ’tábor, táborozás’ stb. jelentésű szóelem.

Az angolból és persze a többi idegen nyelvből bekerülő szavaknak anyanyelvünkbe való beilleszkedésével kapcsolatban két alapvető megoldási lehetőség kínálkozik.

Ha nem szűkebb értelmű tudományos szakszavakról van szó, lehetőleg helyettesítsük őket jó magyar szavakkal. Erre jó megoldást találunk a futballjáték szavainak a megmagyarításában (ahogy erre a bevezető fejezetben részletesebben is utaltunk).

A szűkebb szakmai szókinccs területén pedig az látszik a legjobb megoldásnak (ahogy a bevezetésben erre is utaltunk már), ha — nyelvérzékünknek megfelelő formában való átalakítással — megtartjuk az idegen szót. Abban az esetben, ha az illető terminus technicus latin, görög eredetű, vagy ilyen eredetű elemeket tartalmaz, viszonylag könnyű a dolgunk. Alapul a megfelelő latin szót vehetjük, és azt latinos szóképzési szabályainknak megfelelően nyelvünkbe könnyebben beilleszkedővé alakítjuk. (Latinosítás útján való magyarosítás; fentebb már bemutattunk rá néhány példát.) Ezzel egyben megoldódik, ill. megszűnik az átbetűzés vagy átfonetizálás közti választás dilemmája is.

Ezt csinálta eddig is nyelvérzékünk a francia, német, sőt az angol közvetítésével nyelvünkbe került latin eredetű szavaink többségével. A fentiekben elemzett példáink jelentős hányada is ilyen, ugyanúgy mint a *determinál*, *kombinál*, *konfrontál*, *komponens*, *laboráns*, *argumentum*, *dokumentum*, *objektum*, *szubjektum* stb. szavunk is.

A szaknyelvi-köznyelvi jelleg határán álló *licenc* szó magyarítására pl. egy, a mi problémakörünk keretébe tartozó eszmefuttatásban a szó sajátos helyzetének megfelelően alternatív megoldási javaslatot találunk:⁷ *gyártási*, *kutatási*, *cégjegyzési* stb. *jogosítvány*, ill. a latinos képzési módunk területén kialakult szabályoknak megfelelően: *licencia*.

A továbbiakban még két, eddig is sok problémát okozó, a szaknyelv és a publicisztikai nyelv határán elhelyezkedő szóval szeretnénk foglalkozni a mintaadás és az elgondolkodtatás szándékával. Az egyik a *computer*, a másik a *design* szó.

A pusztá lefordítás vagy az értelmező jellegű megfeleltetés egyik szó esetében sem látszik a legjobb megoldásnak. A *computer* ugyanis több mint *számítógép*; a *design* helyett pedig nem lehet állandóan *ipari formatervezés-t* mondani, ill. ebből ígét, igenevet stb. képezni.

Az eredeti angol szavak közvetlen átvételét a kiejtés és az írás közti különbség, ill. a kettő közül valamelyik melletti döntés kényszere is megnehezíti, még a *komputer* — *kompjüter* (?) esetében is, különösen pedig a *design* | *dizájn* esetében.

⁷ Rapcsák Lajos: Licenc? Magyar Nemzet 1983. III. 13. 8.

A legjobb megoldásnak e szavak esetében az angol szavak alapjául szolgáló latin szavakból való kiindulás és a belőlük az anyanyelvünkben meghonosított képzési módokkal létrehozott alakok használata látszik: *design* — *designum*, *to designate* — *deszignál*, *designation* — *deszignálás*, *deszignáció*, *designer* — *deszignátor*; *computer* — *komputátor*, *to compute* — *komputál*, *computation* — *komputálás*, *komputáció*.

A példák számát nem akarjuk tovább szaporítani, hiszen nem a részletkérdések megoldását tartjuk most feladatunknak, hanem lehetőségek felvázolását. A tárgyalt probléma nem megoldhatatlan; mintául és követendő például hivatkozhatunk itt egy jelentőségében és az érintett szókincs terjedelmében szemponyjából is monumentális tudományág, a kémia szakszókincsének a türelmes munkával való gondos kialakítására.⁸

Az egész probléma megoldására magános, elszigetelt kísérletek — nem helyett, hanem — mellett átgondolt, körültekintő nagy munkára volna szükség.

9. Befejezésül, egy kis kitérőként, szeretnénk rövid bepillantást tenni iskolai latintanításunk múltjába, jelenébe — és talán — jövőjébe is.

A latin szavak megértését, értelmezését, alkalmazását az elmúlt századokban nagyban segítette az, hogy műveltségünk, mint az európai műveltség általában, latinus műveltség volt. A „kiművelt emberfők” tanulmányaik során — kisebb-nagyobb intenzitással — foglalkoztak a latin nyelvvel; megismerték a latin szókincset, nyelvtant, irodalmat és az európai művelődés számára alapvető jelentőségű antik kultúrát. Ma, vagy pontosabban az elmúlt évtizedekben fokozatosan apadásnak indultak az antik műveltséget életető források; ez vonatkozik a legfontosabb forrásra, a latin nyelv iskolai tanítására is.

Napjainkban viszont azt tapasztaljuk, hogy az iskolai oktatásban a latintanítás Európa-szerte kezdi visszaszerezni elvesztett pozícióit. Valamelyes, — halovány, de mégis biztató — jelek valami hasonlóra mutatnak nálunk is. E folyamat támogatásához szeretnénk hozzájárulni néhány, témánk sajátosságai miatt is idetartozó gondolattal.

A latintanítási metodika egyik francia szakembere, Pierre Grimal azt mondja a latinról, hogy azt azért lehet könnyen megtanulni, mert grammatikájának a szabályai megegyeznek az emberi gondolkodásával.⁹

Valami ehhez hasonló fejeződik ki abban is, amit lord Káldor Miklós mondott arról a szerepről, amelyet a latin-, görög-tanulás játszott az ő nem mindennapi karrierjének a megalapozásában: „A régi hagyomány szerint a tehetséges emberek, akik a görögöt és a latint jól megtanulták az iskolában, azok minden mást is meg tudnak tanulni és más problémákat is képesek megoldani.”¹⁰

Pierre Grimal idézett munkájában rámutat a latin nyelv tanulásának egy számunkra nagyon megszívlelendő sajátosságára, alapvető demokratizmusára is. A latintanítás, ha megfelelő módon történik, képes arra, hogy segítse megszüntetni az olyan hátrányokat, amelyeket az alacsony nyelvi kulturált-

⁸ Erdey-Grúz Tibor—Fodorné Csányi Piroska: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai. I—II—III. Budapest, 1972—74. 568 + 591 + 55 oldal.

⁹ Pierre Grimal: Note sur la fonction et le rôle possible de la langue latine dans la formation pédagogique. Vita Latina 1975. 59. 2—8.

¹⁰ Bácskai Tamás televízió-interjúja: Beszélgetés lord Káldor Miklóssal. Valóság 1979/12. 80.

ságú környezetből származó tanulók hoznak magukkal. A latin ugyanis minden tanuló számára tabula rasa; minden tanuló az alapoktól kezdi felépíteni latin nyelvi ismereteit, tudását.

Ehhez már mi tehetjük hozzá, hogy többek között éppen a latintanulásban elért eredményeknek mindig is nagy szerepük volt abban, hogy a régi gimnáziumba, sajnos kis számban, bekerült, elfogódott, félénk, rosszul öltözött munkás- és parasztgyerekek fokozatosan megszabadulhattak a sokszor bénító hatású kisebbségi érzéseiktől.

Móricz Zsigmond önmagáról is ír a Légy jó mindhalálig-ban, amikor bemutatja, hogy Nyilas Misit a latintanulásban elért sikerei emelték az osztályban a legjobbakkal egy szintre. Egyik legmeggrázóbb gyermekkori emlékét meséli el Móra Ferenc is a Szeptemberi emlékből, azt, hogy frissen szerzett latintudása hogyan tette győztessé egy különös „tanulmányi versenyben”. Ez a győzelem a gimnáziumi továbbtanulást is jelentette számára.

Úgy gondoljuk, nem volna abban semmi rossz, ha korunk Nyilas Misijeit, Móra Ferenckéit is megkaphatnánk ezt a különben sok más szempontból is nagyon értékes segítséget.

Banó István

Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk?*

VII. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatáról lefolyt vita áttekintése, összefoglalása terjedelmesebb lett a szokásosnál. De talán nem a szükségesnél. A kérdés tüzetesebb vizsgálatára — úgy gondolom — szükség volt, több szempontból is. Egyrészt azért, mert a vitázók — a vitaindítók egyrészt és a hozzászólók másrészt — nem apróbb részletekben, lényegtelen kérdésekben tértek el egymástól, hanem szöges ellentétben álltak alapvető kérdésekben, a vitatott nyelvi forma használati körének, intenzitásának megállapításában; keletkezése, terjedése okainak értékelésében; a vele kapcsolatos további teendőkben — hogy csak a legfontosabbakat mondjam. Ezért láttam szükségesnek az érvek rendszerezését, szembeállítását, újabb anyag feltárását és újabb szempontok felvetését. De azért is szükség volt erre, mert a vita túlnőtt az eredeti kérdésen: az egymástól eltérő vélemények egyben a nyelvművelés alapvető elveiben való szemléletbeli eltérést, véleménykülönbséget is tükrözték, ezért tartottam szükségesnek, hogy megjegyzéseimben rájuk is kitérjek. S nem annyira a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának kérdése, mint inkább a nyelvművelés módszere, szemlélete, általános gondjai készítenek arra, hogy vitázárom befejezéséül — amennyire lehet — röviden összefoglaljam a legfontosabb tudnivalókat a nyelvi viták okairól, természetéről, módszeréről.

1. Egy nyelvi forma helyességének legfőbb igazolója, bizonyítéka a nyelv szokás, az úzus. Ezt az ósi tételt a nyelvművelés története folyamán sokan és sokszor megkérdőjelezték, ma is megkérdőjelezzik, mégis bizonyos, hogy ez, a nyelv szokás volt és lesz a döntő a helyes nyelvhasználat kérdéseiben: Így helyes, mert így mondjuk. Ma így mondjuk. Tehát nem azért, mert régen is így mondták, vagy mert így logikus, vagy mert így felel meg nyelvünk szellemének, hanem: így fogadta el, így szentesítette a magyarul beszélők közakarata. A közszokás, a közakarát elsőbbségéről való tétel persze még részletezni, árnyalni, finomítani lehet és kell. Nem szorol külön bizonyításra, hogy a nyelv szokáson általában nem a beszélők abszolút többségének nyelvhasználatát, gyakorlatát értjük, hanem a köznyelven beszélők megnyilatkozásait. (A tudnák, láthassa például valószínűleg még ma is gyakoribb a magyar nyelvterületen, mint a tudnék, láthatja köznyelvi forma, mégis az utóbbit tartjuk „helyes”-nek.) Esetenként persze az is vitás lehet, ki beszél köznyelven, vagy hogy a nyelvi változatok közül melyik a valóban köznyelvi, illetőleg tájnyelvi, esetleg szaknyelvi forma.

* L. Nyr. 108: 35 — 48, 273 — 88, 407 — 22.

E tekintetben azonban nem mindig egyezik a köznyelven beszélők szokása, közakarata. Például egy új nyelvi forma, nyelvi változat jelentkezése esetén. Ilyenkor kerül sor nyelvi vitára, a helyesség—helytelenség (s ezzel összefüggésben a helyeslés vagy tiltás) ügyében való döntésre. Valóban új a kérdéses nyelvi jelenség? Valóban felesleges, sőt káros? Valóban idegen mintára keletkezett, s ezért tiltakozik ellene a jobb nyelvérzék? Ezekre a kérdésekre kell a nyelvművelésnek választ adni a nyelvállapot, nyelvhasználat felméréssel, a nyelvi tények alapos, tárgyilagos vizsgálatával, értékelésével.

A felmérés kiterjed (kiterjedhet) a nyelvnek térben és időben egymástól különböző rétegeire, de egyrészt a különféle nyelvi rétegek vallomása, bizonyító ereje a vitás kérdésekben nem azonos súlyú, másrészt nincs is minden esetben mindegyik réteg vallomására szükség. Hogy világosabb legyen: más, kisebb a súlya, a bizonyító ereje a táji nyelvhasználat vallomásának abban, hogy egy nyelvi jelenségnek mi a mai köznyelvi formája és jelentése, mint abban, hogy a vitatott jelenség idegen eredetű-e vagy sem, vannak-e vagy nincsenek népnyelvi gyökerei. Ugyanígy egy jelenség mai köznyelvi státusát jobban bizonyítják a mai irodalmi adatok, mint a régi nyelv vallomása; az utóbbi viszont a mai forma és jelentés kialakulását világíthatja meg, s dönthet abban is, hogy a vitatott jelenség új-e vagy régi; idegen hatásra keletkezett vagy belső magyar nyelvi alakulat. Azt viszont, hogy pl. a *reptér*, a *maszek*, a *tévé*; az *erőmű*, a *holdkomp*, az *úrhajó*; a *dústít*, a *pontosít*; a *zöld utat kap*, az *olajra lép* hasznos elemei mai nyelvünknek, nem kell és nem is lehet nyelvjárási vagy nyelvtörténeti adatokkal bizonyítani. (Más kérdés persze, hogy a nyelvjárási vagy régi nyelvi példák analógiás hatása is támogathatja, magyarázhatja a mai formák kialakulását.)

A nyelvi tények, a nyelvi valóság fölfedése sikeresebben, megnyugtatóban valósítható meg az írott, mint a beszélt nyelvre vonatkozólag. Az írott nyelvű vizsgálati anyag pontosan körülhatárolható, a vizsgálat megismételhető, vita esetén ellenőrizhető. Hogy egy nyelvi jelenség például XVI. vagy XX. századi szerző művében előfordul-e vagy sem, gyakran él vele vagy ritkán, milyen hangalakban, milyen jelentésben használja — mindez ténykérdés, több vagy kevesebb munkával megállapítható. (Előfordulhat ugyan, hogy a feltáró munka felületes, az így nyert eredmény téves, de az ellenőrzés során ez is kiderülhet.)

Lényegesen nehezebb azonban megnyugtató, vagy mondjuk inkább így: a valóságot megközelítő választ adni arra a kérdésre, hogy mi a helyzet mai beszélt nyelvünkben egy-egy újabban feltűnt vagy már régebben vitatott nyelvi jelenségnek. Sokan vagy kevesen használják? Terjed vagy visszaszorul? Az objektív felmérést ez esetben ugyanis — szükségszerűen — a felszínesebb, egyéni benyomások helyettesítik az ítélet megalkotásában; sokszor szubjektív érzések, amelyeket természetsszerűen befolyásol nyelvi neveltetésünk, egyéni ízlésünk, esetenként elfogultságunk: a nyelvi forma iránti rokon- vagy ellenszenvünk. Így áll elő aztán az a helyzet, hogy az egyik ember legfeljebb csak hallott egy újabban felbukkanó nyelvi forma létezéséről, a másik szerint meg ez a szó, kifejezés „gomba módra szaporodik”, „járványként terjed”, „már minden hagyományos, épkezláb szót, kifejezést kiszorított” stb. Hogy példát is mondjak: vitánk során azt a megállapítást olvashattuk az ún. „suksük” nyelvről, hogy a nyelvművelő tevékenység hatására visszaszorult nyelvünkéből. Bárcai Géza meg úgy látja, hogy „szakadatlan terjed, s

azzal fenyeget, hogy rövidesen a beszélők többsége fog vele élni, ha ugyan máris nem a többség használja” (Nyelvművelésünk 14).

Napjaink beszélt nyelvének, pl. az értekezletek nyelvhasználatának, a rádióban és a televízióban hallható nyelvnek (de ide sorolhatjuk az újságokat is) nemcsak a felmérése, hanem az értékelése is sok nézeteltérés, vita forrása. Ennek okait előzőleg már érintettem. Az irodalom (főként a szép-irodalom) nyelvi tényei ezzel szemben felmérhetők, azonfelül különleges súlyuk van a norma, a helyesség szempontjából is. „Ilyent Petőfi, Arany, Kosztolányi, Illyés Gyula le nem írt volna” — érvelünk valamilyen kerülendőnek, rossznak tartott forma ellen. De a helytelenítés erejét, érvényét alaposan csökkenti, ha kiderül, hogy ők is éltek ezzel a jelenséggel. Mert a vitatott, de általunk helyeselt forma mellett meg — jogosan — így érvelünk: hogyan lenne jó, hiszen legjobb írónk, nyelvünk mesterei, művészei és élnek, éltek vele.

A gyakorlatban persze nem érvényesíthető mechanikusan, feltételek és viták nélkül az a tétel (vagy inkább felfogás) sem, hogy az írók nyelvhasználatára az irányadó a nyelvi norma körüli vitákban. Mert hiszen író is sokféle van. Egyáltalán: ki az író? Akinek egy könyve már megjelent? Vagy aki tagja az Írószövetségnek? A kört szűkíteni szokták, szoktuk: a jó írók példája, nyelvhasználatára az irányadó. Akadékoskodni azonban tovább is lehet, s nem is egészen alaptalanul: ki dönt abban, hogy a hivatalosan elismert, kitüntetett vagy a nem díjazott, de nagyon népszerű, divatos író a jó író? Meg aztán: stílusukban, nyelvhasználatukban ők is nagyon különbözhetnek, különböznek is egymástól; vannak a hagyományokat jobban tisztelő, egyszerűen, kristálytisztá világossággal fogalmazó írók, de van, aki inkább a nyelvi újat, a szokatlant, a meglepőt kedveli.

Hogy az írói gyakorlatot mennyire tarthatjuk, tartjuk követendő, perdöntő példának is, arra álljon itt egy — nyelvi kérdésekben is gyakorta állást foglaló — író, Déry Tibor nyilatkozata. A napok hordalékai címen írt jegyzeteiben ezt írja: „Bár tudnék feleolyan jól, negyedolyan jól magyarul, mint Arany. Vagy akár csak feleolyan jól, mint Móricz. (Bár néha égnek áll a hajam, olyan gyatrán ír.)” (L. Nyelvédesanyánk² 29.)

Nem kiagyalt kérdések ezek, több mint fél évszázaddal ezelőtt Gombocz Zoltán is ilyenformán tűnődött, az író és a nyelvi norma kapcsolatáról beszélve a Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén. (L. MNy. 27: 2—4.)

Ejtsünk néhány szót a költői szabadság, a poetica licentia kérdéséről. Felmerült ugyanis a vita során, hogy szabad-e egyáltalán a nyelvi norma, a nyelvi helyesség körüli vitákban költői idézeteket felsorakoztatni bizonyító anyagként. Hiszen a költőnek *minden t s z a b a d*. Csúry Bálint a régi latin szólást idézi (de nem vallja): *Cuncta licent stultis, pictoribus atque poetis* (azaz: minden szabad az ostobáknak, a festőknek meg a költőknek...). Úgy véli, hogy „vagy van *poetica licentia*, s akkor a költői nyelv adatait s magát a költői nyelvet is ki kell zárunk a nyelvészeti vizsgálódás köréből. Vagy nincs, s akkor a költői nyelv összes adatai értékesek és használhatók mind általában a nyelvnek, mind különösen a költői nyelvnek a kutatásában” (Nyr. 40: 225). Csúry az utóbbi véleményen van, s ezért tartja — vitapartnerével ellentétben — jogosnak, hogy a *csak* szórendjéről szóló vitában Petőfi és Arany verseiből idézzon bizonyító példákat.

Hogy a költészetnek nagyobbak a nyelvi lehetőségei, mint a prózairodalomnak, s összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a köznyelvnek, azt aligha kell bizonyítani. Nincsenek időbeli és térbeli korlátai, a megszokottól való

eltérés, új kifejezések keresése a lényegéhez tartozik, szokatlanabb szóhasználatra, újszerű, egyéni szóalkotásra nemcsak joga, lehetősége van, de ez alapvető szükséglete is. Mindez t á r g y a a költői nyelv kutatásának, azonban — s a mi vitánkban ez a lényeg — mai köznyelvünkre nézve nem lehet irányadó, különösen nem d ö n t ő a költői nyelv minden jelensége, még ha a legnagyobbak műveiben találkozunk is velük. De a gyakorlatban ilyen igény általában nem is szokott felmerülni. Ha például a köznyelvben már kialakult, megszilárdult formától eltérő szóval vagy kifejezéssel találkozunk valamilyen költői műben, nem gondolunk rá, hogy ez megkérdőjelezheti a köznyelvi forma érvényességét. Az *ezt, azt* nem lehet egyértékű az *ezt, azt* formával, ha egyik-másik költőnk használná (használja) is. Még Arany tekintélye sem változtat ezen, aki így írt a Csaba királyfi előhangjában: „Mi emel? mi tart fön(!)? mi sugall? mi biztat? . . . ! Kebelem egy hangja. Követem is aztat.” S a *haj* főnév többes számban való használata sem lesz követendő attól, hogy Petőfi a tündérlányok sárga *hajai*-ról ír a János vitézben. Amikor azonban a köznyelvi használatban bizonytalanság van, amikor arról vitázunk, hogy ezt vagy azt a formát helyeseljük-e, elfogadjuk-e, akkor egy-egy tekintélyes költő szavazata, nyelvhasználata is sokat segíthet a döntésben, a vitás forma megítélésében. Ezt az elvet sem lehet persze dogmatikusan értelmezni, mechanikusan alkalmazni, hiszen a gyakorlatban nagyon különbözőek egymástól a vitatott nyelvi jelenségek mind használati körük, mind gyakoriságuk, mind irodalmi adatoltságuk szempontjából, így értékelésüknek is ezekhez a körülményekhez kell alkalmazkodnia.

Bizonyos, hogy a költői nyelv vallomásának nagyobb a súlya a nyelvi norma szempontjából, ha a bizonyítékul idézett adat tekintélyes, elismert, nyelvileg is példának számító költőtől származik. Erősíti az adat hitelét, ha nemcsak egyszer-kétszer fordul elő a szóban forgó költő műveiben, azaz nem egyedi, egyszeri használatról, hapax legomenonról van szó. Még inkább erősíti a vitatott forma köznyelvi esedékességét, ha több költő műveiben is találunk rá példát. Vigyáznunk kell persze: kellő körültekintés nélkül ne ítéljünk abban a kérdésben sem, hogy egy-egy nyelvi forma egyszeri, egyedi-e. Bevallom, amikor régebben írtam a mostani vitatémáról, némi lelkiismeretfurdalással mellőztem, kerültem ki a Petőfi-sort: Gyermekektől nem *háborgatottan* (Az Alföld), vagy az Aranytól már idézett *rakottan*-t, gondolván, hogy ezeket valóban a „költői szabadság” körébe kell utalni. S aztán meglepődve (meglepette?) tapasztaltam, milyen gyakori ez a forma például Illyés Gyulánál is. Csak egy-két példát idézek az Ingyen lakoma II. kötetéből: *megújítottan* (183), *terhelten* (236), *válogatottan* (282), *bebalzsamozottan* (365), *megviselten* (392) stb.

Összefoglalva: a költői nyelvhasználat — az adatokat józanul mérlegelve, más adatokkal kiegészítve, összevetve — igenis hozzájárulhat ahhoz, hogy a köznyelvi helyesség—helytelenség dolgában kialakítandó állásfoglalásunk, ítéletünk a valóságot jobban megközelítő, árnyaltató legyen. Néha azt sugallják ezek a költői vallomások, hogy ez a jobb, az ajánlhatóbb forma; máskor azt, hogy szokatlan ugyan, köznyelvinek egyáltalán nem mondható, de üldözni nem kell, sőt: nem szabad, mert alighanem új lehetőség mutatkozik benne kifejezőkészségünk gazdagítására, gazdagítására.

Hogy a most vitatott témára is utaljak, nekem legalábbis figyelmeztető, meggondolkoztató például Adynak A Sion-hegy alatt című verse, amelyben a befejezett melléknév igenévnek szinte minden funkciójára találunk adatot. Íme a kiemelt sorok:

*Borzolt, fehér Isten-szakállal,
Tépetten, fázva fújt, szaladt
Az én Uram, a rég feledett, . . .*

*Egy nagy harang volt a kabátja,
Piros betűkkel foltozott,
Bús és kopott volt az öreg Úr.*

*„Halottan visszajöttem hozzád
Én, az életben kárhozott.”*

2. A nyelvi valóság megállapítása, a nyelvi tények regisztrálása után következik a nyelvi tények értékelése. Ez — tapasztalataink szerint — még több vita forrása lehet. Mégpedig szükségszerűen.

a) A viták egyik oka a vitázók emberi természetében, lelki adottságaiban és nyelvi ismereteik különbözőségében van. Az egyik ember — lelki alkata szerint — jobban megéri a változást, inkább elfogadja az újat, mint a másik, aki mindent rossznak tart, ami az ő nyelvhasználatától eltér, s minden nyelvi változásban nyelvromlást lát. Ezt a magatartást — amit más oldalról nézve nyelvi ízlésnek, nyelvérzéknek is nevezhetünk — erőteljesen formálja nyelvi nevelésünk, amely egyénenként különböző lehet. Egyikünk szürke, igénytelen nyelvi környezetben nő fel, a másik nyelvi igényességet, gazdagabb, színesebb nyelvhasználatot sajátíthat el az anyanyelv tanulásának legértékesebb, legmeghatározóbb korszakában.

Az is oka lehet a nyelvi jelenségek megítélésében való nézetkülönbségnek, hogy ki mit tanult az iskolában a helyes nyelvhasználatról, a nyelvi normáról. Egy tekintélyes, szuggesztív tanár tanítása, példája meghatározó, iránymutató lehet egész életre, de nemcsak jó, hanem rossz értelemben is: van, aki az iskolában tanult nyelvhelyességi babonáktól, a félig érvényes vagy idejétmúlt nyelvhasználati szabályoktól soha nem tud szabadulni, s egész életében riogatja velük környezetét is.

Különböznek az emberek egymástól nyelvi ismereteikben: van, aki csak a köznyelvet ismeri úgy-ahogy, másnak meg — egy vagy két nyelvjárás ismeretében — szélesebb körű az anyanyelvi tudása. Az egyiknek mai és régi írók állandó olvasásával, nyelvünk rendszerének, történetének tanulmányozásával gyarapodtak nyelvi ismeretei, erősödött nyelvi ízlése, a másoknak a nyelvi tárháza meg nagyon hiányos.

b) A viták, véleménykülönbségek másik fő okát a vitatott nyelvi jelenségek alapvető jellegzetesége adja: ezeknek többségére az jellemző, hogy átmeneti állapotban, a folyamatos változás állapotában vannak. Ezért nehéz a velük kapcsolatos nyelvhasználati szabályt határozottan, mindenkinek az egyetértésével, mindenkori érvényességgel megfogalmazni. Az idegen szavak dolgában állíthatnánk-e például azt, hogy minden idegen szó kárára volt és van nyelvünknek, társadalmunknak? Nyilvánvalóan nem. De ennek az ellenkezője sem fogadható el, az, hogy az idegen szavak korlátlan befogadása, használata ellen nem lehet kifogásunk. Elképzelhető az a javaslat, vélemény is, hogy az eddig (például a tizenkilencedik század végéig vagy a huszadik század közepéig) nyelvünkbe került idegen szavakat tudomásul vesszük, elfogadjuk, de a további beáramlásnak gátat vetünk. Elképzelhető, de ugyanolyan tarthatatlan, mint az előbbi tételek. És az idegen szavak egyedi, egyenként való

megítélése? Hogy tudniillik: ezt pártoljuk, elfogadjuk, mert hasznos, amaz viszont fölösleges, tiltandó? A megítélésnek, a mérlegelesnek ez a formája célravezetőbb, ez az út járhatóbb, mint az általános üldözés vagy befogadás, de az egyes esetre vonatkozó értékelés sem lehet időtől és alkalomtól független, egyetemes érvényű, hiszen az az idegen kifejezés, amelyet fölöslegesnek tartunk a köznyelvben, még szükséges és hasznos lehet a szaknyelvben vagy a szépirodalmi alkotások valamelyik ágában; továbbá: ami fölöslegesnek látszik ma, az esetleg hasznos, szükséges lehet holnap. Hasonló következtetésre vezetne egyéb — folyamatos változást mutató — nyelvi jelenségeknek a vizsgálata is, például az ikes igéknek, az -ó, -ő végű igenevek többes számának (*biztatók* vagy *biztatóak*), vagy a „képvisel”, „gyorsír” típusú, valamikor nagyon támadott, de napjainkban egyre terjedő igéknek a vizsgálata.

c) A nyelvi jelenségek megítélésében tapasztalható nézet- és véleménykülönbségek legfőbb forrása a nyelv életének, változásainak dialektikája; az, hogy a nyelv életfolyamataiban egymással ellentétes erők, törekvések érvényesülnek, s ezeket a tendenciákat nem egyformán értékeljük; érvényesülésüket az egyik ember gátolja, a másik támogatja, vagy legalábbis tudomásul veszi.

A nyelvnek (minden élő nyelvnek) ez a kétarcúsága leginkább az állandóság és a változás szembenállásában, küzdelmében tükröződik.

Mind a kettő alapvető jellemzője a nyelvnek. Állandónak, viszonylag egységesnek kell lennie, hogy társadalmi funkcióját, a gondolatközlést, gondolatcserét elláthassa; hogy a szavaknak a beszélők számára azonos legyen a jelentése, értéke, hogy a szavak kapcsolásának módjában ne legyenek, ne alakuljanak ki a pontos megértést zavaró eltérések. De a nyelv törvényszerűen, szükségszerűen változik is, az élet, a társadalom változásával együtt (ha nem követi is pontosan, szabályosan annak változását), gazdagodik értelmi, szellemi világunk, és bővülnek tárgyi ismereteink: mindez a nyelv bővülésével, változásával jár együtt. E változások haszna, célja nemcsak a nyelvi eszközök gazdagodása, hanem a nyelvi eszköztársadalom célszerűsödése, tökéletesedése is. A változás az esetek egy részében külső (idegen nyelvi), más esetekben belső (főként analógiás) hatásra történik. De szerepe van az ösztönös vagy tudatos változtatásban a nyelvi divatnak, illetőleg annak a szinten érthető törekvésnek is, hogy a megszokottat a ritkábban használtira, az elszürkült formát a frissebbre akarjuk cserélni.

A „nyelvújítás” mint nyelvalakító törekvés és maga az egész nyelv-művelés tudatos beavatkozásal akar változást előidézni a nyelvben és a nyelvhasználatban.

Az állandóság és a változás szembenálló tendenciája más aspektusból nézve mint a régi és új, az ortológia és neológia, a szokott és szokatlan, a hagyományörzés és újítás harca jelentkezik. A változás irányát, eredményét tekintve az egységesülés és elkülönülés (integráció és differenciáció) áll egymással szemben. Természetesen lehetne még sorolni a nyelv életében mutatkozó szembenállások, ellentétes tendenciák egyéb eseteit is. De most nem teljességre törekvő bemutatásuk és rendszerezésük a cél, csak utalni akartunk a nyelvi viták örök forrásaira. És ismételten hangsúlyozni, hogy a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség ügyét akkor szolgáljuk jól és eredményesen, ha buzgalmunk, kitartó munkánk a nyelvi tények alapos ismeretével, körültekintő mérlegelésével párosul; ha nem akarjuk a nyelvi valóságot leegyszerű-

síteni, primitív törvények Prokrusztészágyába kényszeríteni; ha az üldözés hajthatatlansága, a vagy-vagy egyoldalúsága helyett lehetőséget adunk a hely, idő alkalom által meghatározott, differenciált értékelésnek, mérlegelésnek is. Ha tehát a nyelv művelés dialektikája követi a nyelv dialektikáját. Ahogy Kazinczy is írta az „Ortológus és neológus”-ban: „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékkal. Elbontja a szép játékot, aki a színeket a magok neveikre akarja osztani. Hadd játsszák játékokat itt is a törvény, szokás, analógia, eufónia, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság s poétai szállongás, s hagyjuk a cirkalmat és lineát [= körzót és vonalzót] máshová.”

Ez a „tétel” persze önmagában nem ad kulcsot a nyelvhasználat minden részletkérdésének megoldásához. De szemléleti alapként mindig jó rá támaszkodni, kiegészítve Kazinczynak azzal a sokszor idézett mondatával, amelyet szintén az „Ortológus és neológus”-ban írt le (mai helyesírással közlöm ezt is): „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszermind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával.”

A nyelvhasználat dolgában ítéletmondásra vállalkozónak is ezt kell (kellene) szem előtt tartani, noha ez a magatartás nem könnyű és nem is mindig népszerű.

*

Vitánk alapkérdésére visszatérve: foglaljuk össze nagyon röviden, mi következik az elmondottakból a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatára nézve.

Egyetemes rosszallása, elítélése nincs *indokolva* (= bizonyítva), tehát nem is *indokolt* (= jogos). Nem kell, nem szabad ellene kampányt indítani; kiirtása valóban „mutató nyelv művelői tény”, de egyben herosztratoszi cselekedet is lenne.

Vitán felül jogos a használata, ha az igenév már melléknevesült. A vélemények csak a melléknevesülés tényének és mértékének megállapításában, s ebből következően e csoport nagyságának megítélésében térnek el egymástól — alaposan.

El kell fogadnunk akkor is, ha a beszélő ennek a kétarcú nyelvi elemnek inkább a névszói voltát akarja kiemelni, hangsúlyozni.

Nem helyettesíthetjük a határozói igeneves szerkezettel, ha a kettőnek a jelentése eltér egymástól.

Sok esetben azonos (megközelítően azonos) értékű szinonimaként használjuk a különböző formákat (*tilos, tiltva van, tiltott; ismert, ismeretes; vitás, vitatott; kedves, kedvelt* stb.). Ilyesmire még Aranytól is idézhetünk példát. „Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom” (Válasz Petőfinek) — „Keblem szorong — fejem zavart” (Katalin). „Félre, félre! . . . pálya mérve!” (Pázmán lovag) — „Pörölye húzamos, kimért (Katalin).

Védekeznünk kell viszont a befejezett melléknévi igenév túltengése, napjainkban főként a közéleti és a hivatalos nyelvben — való modoros, divatos agyonhasználása, a megszokottabb formák rovására történő indokolatlan terjedése ellen. Szepesy sok jogos és találó példája mellett olyanokra is gondolok, mint amilyeneket A. Jászó Anna — hivatalos iratokból, előadásokból ki- és följegyezve — közölt a Magyar Nemzetben: „. . . munkája egész évre

tervezett"; „Egy tantárgyra kilenc óra adott”; „A képek jól megválasztottak”; „Ott ez nem kellően megoldott”; „Ami áthúzott, azt tekintsek semmisnek”; stb. (1983. márc. 19. 14.)

A divat túlzásairól és a stílustalán nyelvhasználatról van tehát szó; a feladat értelemszerűen nem a kérdéses nyelvi formák kiirtása, hanem a divathullámnak normális mederbe terelése; visszaszorítása, s annak megmutatása, megtanítása, hogy az egyes nyelvi formáknak, változatoknak mekkora a használati köre, milyen a hangulata, jelentésárnyalata. Melyik forma a hivatalos ízü, melyik a szokásos, köznyelvi, nyelvjárási, idegenszerű; melyik a választékosabb; azaz: hol, mikor, milyen stílárís környezetben használhatom az egyiket vagy a másikat.

De ez minden egyéb nyelvi jelenségre nézve is érvényes. Például a vitánkban központi helyet elfoglaló határozói igenév és a létige kapcsolatából alakult szerkezetre nézve is. Éppenséggel el tudok képzelni olyan helyzetet (alkalmat, lelkiállapotot), amely érthetővé tenné ezt a kérdést: mikor *lesz ebédelve?* De azért a mikor *lesz az ebéd?*, mikor *ebédelnek?*, mikor *ebédelünk?* kérdést természetesebbnek tartanám. Egy cikkemben, amelyet a határozói igeneves szerkezet védelmében írtam, idéztem ilyen erdélyi adatokat is: *férjhez volt menve, le van feküdvé* stb. (Emberközpontú nyelvművelés 137.) Mégpedig azért, hogy a mindenben germanizmust szimatoló, ezt a szerkezetet kiirtani akaróknak megmutassam: lám, a példaként emlegetett székely nyelvjárásokban még ilyen is van. De természetesen eszembe sem jutna, hogy a *férjnél volt, férjhez ment* stb. helyett inkább a *férjhez volt menve* formát ajánlanám, vagy azt mondanám, hogy a *le van feküdvé* stílárísan egyenértékű ezzel: *fekszik, lefeküdt, ágyban van* stb. Nem ítélném el nyelvrontásért József Attilát, aki azt írta Gyömrői Editnek, hogy „mérhetetlenül szeretve van” (J. A. válogatott levelezése 337). Leveléből ugyanis kiderül, mit rejt ez a szokatlan forma. De a *szeretve van*-t mégsem ajánlanám első helyen a szóban forgó érzés kifejezésére.

Az egyes nyelvi jelenségek stílárís értékelésében persze lehetnek, vannak is — a már vázolt okokból — eltérések. A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatára nézve különösen áll ez a megállapítás. Az általános vélemény azonban nagyjából egységesen fogalmazná meg azok, akik nem kívánják ezt a jelenséget teljesen visszaszorítani. Elfogadhatjuk Nagy J. Béla véleményét, aki Tompa Józsefnek a melléknévi igenevek állítmányi használatáról szóló 1953-ban megjelent cikkére írja: „. . . igazat adhatunk neki abban, hogy nem szabad ezt az állítmányi használatot válogatás nélkül üldözni, de nem szabad válogatás nélkül helyeselni sem” (MNY. 54: 166). Ez a megjegyzése a jelen idejű melléknévi igenevek állítmányi használatára vonatkozik, de — mint cikkének további részeiből is kiderül — a múlt idejű melléknévi igenevekre is értendő: „Egyszerű és pontos szabályunk nincs arra, hogy melyik efféle igenév lehet állítmány vagy állítmányi névszó, azért inkább legyünk óvatosak és tartózkodók, ne léptessünk elő derűre-borúra minden melléknévi igenevet állítmánnyá” (MNY. 56: 168).

Ez az elvi egyetértés persze a részletekben nem jelent teljes véleményazonosságot. Vita tehát van is, lesz is, ez azonban nem a nyelvtudomány tehetetlenségének, a nyelvművelők megegyezésre való képtelenségének, határozatlanságának, hanem a szóban forgó nyelvi jelenség állapotának, természetének a következménye.

Lőrincze Lajos

Ballada és szintézis a Kékszakállú-misztériumban*

Azt, hogy a Kékszakáll-monda nem egyszerűen egy hátborzongató eseményt akar elmesélni, mi sem bizonyítja jobban, mint éppen az a tény, hogy a Faust- és a Don Juan-témához hasonlóan számtalan különböző feldolgozással minden kor számára volt mondanivalója, aktualizálható üzenetre hívó ihlető ereje. „A kékszakállú herceg vára”, Balázs Béla 1910-ben írott szimbolikus drámai műve szinte maga is „vár”: régi „építőkövek” felhasználásával készült modern alkotás, amelybe absztrakcióval és stilizálással épülnek be a kívülről kapott motívumok, illetve emblémák, a témához kapcsolódó szimbolika és a filozófiai—esztétikai hatások különféle rétegei. Maga a szerző így vall erről: „Egyelőre azt látom, hogy nem mesék vannak, hanem összevissza rakott mesemotívumok. Ezek a kövek . . . Ezekből kell felépítenem a drámát. Ezek a mítoszregiségű és mítoszhatalmú dolgok . . .”¹

Mind tematikai, mind stilisztikai szempontból igen összetett e misztérium külső kontextusa: a Kékszakállú-monda történeti magjától, a mitológiai és népköltészeti ősforrásokra visszavezethető szimbólumok és emblémák (szám-, fény- és színszimbolika, tilalom-, próbatétel-, kíváncsiság- és megváltásmotívum stb.) megjelenésétől az ismertebb művészi feldolgozásokon át (Perrault, Tieck, Maeterlinck, A. France) a szimbolizmus, a szecesszió, az impresszionizmus és az expresszionizmus vegyesen érvényesülő hatásáig terjed ez a kör, de nem feledkezhetünk meg a költő számára személyessé vált társadalmi-kortörténeti háttérről (az imperializmus, az elidegenedés, a magányérvényesítés problémáiról), sőt az ennek árnyékában eklektikusan ható filozófiai nézetek (az idealista intuitivizmus, az újplatonizmus, a panteizmus) számbavételéről sem.

A fenti összefüggésrendszerben alapvető fontosságú a népköltészet hatása, amely „A kékszakállú herceg vára” tartalmát és formáját, e kettő egyiségét jellegzetesen meghatározza. Balázs Béla szimbolizmusával is azt a lényegyet, a számára titokzatos felszín mögött rejtőzködő igazságot kutatta, amelynek felismeréséhez ennek megfelelően végletekig egyszerűsített, sajátosan stili-

* Száz éve, 1884. augusztus 4-én született Balázs Béla, az irodalom és a film-művészet elméletének és gyakorlatának egyaránt jeles művelője. Irodalmi műalkotásaiban sajátosan XX. századi, Bartók Béla és Kodály Zoltán törekvéséhez hasonló szintézis-igény tükröződik: a hagyományokban gyökerező modernség, a népköltészet és az avantgardizmus összefonódásának mind következetesebb érvényesítése. A sokoldalú művészre a tudósra emlékezve ezúttal a szintézis-teremtő Balázs Béla egyik legtalányosabb művét, a Bartók zenéjével világhírűvé vált Kékszakállú-misztériumot állítjuk írásunk középpontjába.

¹ Balázs Béla: *Napló (Tények és tanúk)*. Magvető, Bp. 1982. 1: 491–2.

zált művészetével közeledett. Így jutott el a népköltészet őseréjűen egyszerűvé csiszolódott formakincséhez, a magyar népdal, népmese és népballada elemeinek felhasználásához: „Magyar drámaszifist kerestem. A székely népballadák dramatikus fluidumát akartam színpadra nagyítani. A népdalnak keveretlen összínével akartam modern lelket festeni. Azt akartam, amit Bartók . . . Hit-tük, hogy az egészen újat csak az egészen régeből lehet kikalántázni, hogy csak az ősmatéria bírja el a mi spiritualizálásunkat . . . Mert csak az igaz, ami egyszerű.”² A régi székely-magyar népballadák nyelvén és ritmusában megalkotott Kékszakállú-misztérium legközvetlenebb tematikai ihletője szintén balladakincsünk volt; szimbolikus szinteződésében két balladai embléma emelkedik ki a számos népköltészeti motívummal építkező szerkezetből: a „fejbe nézés” és a „beépülés” motívuma.

Az „Elcsalt menyecske” típushoz tartozó „Molnár Anna” balladánkban található egy honfoglalás előtti hősénekből vett motívum a fa alatt lejátszódó jelenetben, amelynek egyes mozzanatai (a lány ölébe hajtott fej, fejben keresetetés, elalvás, a lány sírása, a fölakasztott nók látványja) — a többi nép hasonló tárgyú balladáival szemben — itt együtt fordulnak elő, s ebben az asszony pihenés közben a férfi „fejébe néz” (tetvész, kedveskedik, átvitt értelemben a gondolatait fürkészi).³ Ennek az egyébként az ószövetségi Bírák könyvében is megjelenő motívumnak, a fejben keresésnek az álomba ringató, érzelmi és gondolatolvasó jellege átalakított és átértelmezett formában szerintünk Balázs misztériumában is azonosítható, s kulcsfontosságú, ahogy ez a belső világot hangsúlyozó vár = lélek azonosításból következően a lélek titkainak feltáráásával, a látás útján való ismeretszerzéssel, a másik emberbe való behatolással összefügg. A szemkontaktus e jelképes szerepe a misztérium prologusában a közönségre irányuló fatikus funkcióként, a dialógus szerzői utasítása szerint pedig a beszéd társsal létesített közléscsere mélységének hitelesítéseként működik. Molnár Anna balladájának e megfelelő részletére („Nézz egy kicsit a fejembe!”) még a nyelvi megfogalmazásban is kísértetiesen emlékeztet Balázs művének nyitás- és szem/nézés/látás-motívuma: „Nézzük egymást, nézzük . . .”; „Szemem pillás függönye fent . . .”; „Mit látsz?” — „Nézd, . . .!” — „Lásd, . . .!”; „Nyisd ki!” Stb.

A bibliai áldozatempléma népi változatának tekinthető beépülés motívum feltűnő rokonságot mutat az európai népballada „Falbaépített feleség” típusával, közelebből ennek magyar változatával, a Kóműves Kelemenné balladájával: ahogyan a ballada hősnőjét — a néphit szerint minden újhoz szükséges építő áldozathozatalként — befalazzák a csak így szilárd és maradandó várba, úgy épül be Balázs Juditja örök emlékként Kékszakállú várába, a lélekbe, amikor a férfi őt is besorolta a régi asszonyok közé, magába zárta a hetedik ajtó „örökörző álomkamrája”, beolvadt az éjszaka sötétjébe. Az, aki meg akarta változtatni a várat, most hasonló lett hozzá, részévé vált annak. Mire Judit megismeri, bejárja Kékszakállú titokzatos és idegen világát, s fölfedezi benne a maga helyét, addigra a titkokkal együtt a változtatás lehetőségére is megszűnik. A jelenbe érő múlt és a jövőbe nyúló jelen nagy pillanatában, éppen a titok megfejtésekor már „rőla szőla a mese”: Kékszakállú immár nem hozzá, hanem csupán rőla beszél. Azzal, amit éppen akkor átél,

² Balázs Béla vallomása a Bécsi Magyar Újság 1922. május 21-i számában.

³ Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. Zeneműkiadó, Bp. 1976. II. 54–63. — Vő. László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 416–21.

olyan másokkal meg nem osztható múlttá, emlékké válik, amely Kékszakállú számára így bármikor felidézhető örök jelen, mert már lelkének része, „tartam”. („És mindig is éjjel lesz már.”)

Balázs misztériuma tehát két ősi balladánk alapmotívumainak egyesítésével alkotott modern, erősen szimbolikus mű, amelyben Molnár Anna balladatípusa (az elcsalt feleségről) elsősorban a denotáció jelentésrétegére és nagyjából a mű első, nagyobbik felére, Kóműves Kelemenné balladatípusa (a falbaépített feleség áldozatáról) pedig inkább a konnotációra és a mű befejezésére lehetett alakító hatással.

Az eredeti történet a feleséggyilkos Kékszakáll históriája. Balázs Béla már a denotációban is túllép ezen, hiszen művében a titok végső megfejtésekor, a hetedik ajtó fel-tárlásakor élő, mégpedig a férfi emlékezetében tovább élő és megszépült hajdani szerel-mek, Kékszakállú régi asszonyai lépnek elő. A misztérium szimbolikájára, illetve konno-tációjára a következő változatok ismeretesek: *a*) pszichológiai értelmezés (a férfi és a nő eltérő lelki alkatukból adódóan eleve tragikus szerelme; az ajtók a férfilelek titkait rejtik); *b*) szociológiai értelmezés (a „haddal tele” imperializmus, az elidegenedés, a feloldhatatlan magány; az ajtókra tagolódo vár-lélek végtelenen megosztott (egész a részek mögött); *c*) esztétikai-irodalomszociológiai értelmezés (a művészsors, a művészi önmegvalósítás, a magányos művész alkotása; metanyelvileg: műalkotás a műalkotásról); *d*) filozófiai interpretáció (az ember életútja a titkokkal tele világban — a megismerés és a megélés kettős folyamatában; a jelenségek mögött rejlő lényeg egyetemessége és az ember nembeli-sége: „rólunk szól a mese”).

Balázs Béla műve polifon alkotás, amelyben a denotáció és a négy konnotációs réteg nem egymást kizárva, hanem inkább egymásra épülve érvényesül.

E két alapmotívumon (a fejbe nézés és a beépülés emblémáján) kívül további tartalmi megfelelések fedezhetők föl régi népballadánk és Balázs modern műve között. Ezek közül a legtöbb Molnár Anna balladájára vezet-hető vissza; ezzel kapcsolatosak alábbi idézeteink. „Gyere velem, Molnár Anna . . .” — így, a nyugati típus h í v o g a t ó formulájával kezdődik e balladánk legtöbb változata. Balázs Kékszakállúja pedig ezt kérdezi többször is: „Judit, jössz-e még utánam?”

A balladában hosszú úton elfáradt gyöngye lábára hivatkozik a hős-nő: „Nyugodjunk meg, Sajgó Márton, Mert elfáradt gyenge lábom.” Judit hasonló k i f o g á s a így hangzik a misztériumban: „Hosszú útban fáradt térdem . . .” A csábító hívásával Molnár Anna kisfiára és férjére mint visszahúzó erőkre hivatkozva ellenkezik: „Nem megyek én . . .” Judit ö n k é n t követi Kék-szakállút („Megyek, megyek, Kékszakállú”), s a férfi maga emlékezteti a nőt elhagyott családjára (anya, atya, testvér, vőlegény). A legtöbb Kékszakáll-változatban a fivérek mentik meg a nőt. A magyar megfelelőben nem, hanem a hős-nő maga (Molnár Anna). Balázs művében mégis van két sornyi célzás az üldöző családtagokra: „Atyád éles kardot szíjaz, Testvérbátyád lovat nyer-gel . . .” Ez tehát vagy a külföldi motívum átvétele, vagy inkább egy másik magyar balladatípus (a „Bátyja üldözi húga vőlegényét” típus) hatása, amely éppen nem e motívum révén áll kapcsolatban Molnár Anna balladájával, ha-nem más közös szövegtömbjeik által.

A v á n d o r l á s motívumnak, a világirodalom oly sok alkotásában meglevő utazás keretnek eltérő az idő—tér helyértéke: a balladában az elején elbeszélte külső vándorlás folklorisztikus kellékelem, „hosszú út” a rengeteg-

ben, a misztériumban viszont jobban kidomborodik átvitt értelme. „Megérkeztünk” — ezzel a mondattal nyitja Kékszakállú a drámai párbeszédet, in medias res kezdéssel indul a küzdelem a várba történt megérkezéskor. Minden máris a lényegre irányul; a külső vándorlásra lesz egy-két tömör vissza-utalás, de a hangsúly a belső vándorlason, a titkok hét ajtaja mentén kijelölt lelki vándorúton van. A ballada központi jelenetének, a vándorlásnak és pihe-nésnek, valamint a fordulatnak a színhelye az e r d ő sűrűje, amelynek misz-tériumbeli megfelelőjét nem nehéz a v á r b a n megtalálnunk, hiszen közös vonásuk a sötétség, a zártság, az áthatolhatatlanság, amelyben mint kiismer-hetetlenben könnyű eltévedni. Bár a ballada nem várban játszódik, egyes vál-tozatai utalnak arra, hogy a férfinak van vára: „Nekem vagyon hat kőházam, Hetediket most csinálom.” E számok egyúttal megfeleltethetők a misztérium 6 + 1 ajtajával. Más változatban: „Vagyon nekem hat palotám, S hetedikbe téged teszek!” Erre rimel Judit besoroltatása is: „Negyediket éjjel leltem . . .” Ismét más változat szerint: „. . . hetediket neked adom.” Erre emlékeztet Kékszakállú adományozása: „Most már, Judit, mind a tied . . .”

Az, hogy a magyar balladahős katona, akinek kardjával a hősnő levágja csábítója fejét, magyarázatot ad arra, hogy miért szerepel Balázs művében a f e g y v e r motívum külön jelenetté tágítva is, azaz a fegyveresház a második ajtó mögött.

A fa alatti pihenés jelenete látszólag, külsőleg nyugvópont a balladában, valójában itt a legerősebb, legmozgékonyabb a belső, lelki feszültség. A vándor-lásban elfáradt pár a ballada szövege szerint leül a fa árnyékába (sötétség motívum), s a férfi szájából elhangzik a figyelmeztetés: „Fel ne nézz te erre fára!” (Más változatban: „Csak fel ne tekints az égre!”) Ez a Kékszakáll-témához kapcsolódó t i l a l o m motívum balladai megfelelője, amelynek misztériumbeli előfordulása: „Ne nyissad ki!” — „Akármit látsz, sose kér-dezz!” A fa alatti jelenet következő mozzanatában a férfi elalszik, álomba merül (a misztérium „örökörző álmkamra” motívuma), a férfi felszólítására az asszony a „fejébe néz”. Ahogy a tilalom elhangzását a balladában a fa alá telepedve a „fejben keresés” követi, ugyanígy a misztériumban a várba érkeve a lélek ajtajainak kinyitása következik. Közben a ballada hősnője felfedezi a fán az akasztott lányokat. Számuk egyes változatokban hat, tehát Molnár Anna lenne a hetedik. A Kékszakáll-téma legtöbb népi változatában és irodalmi feldolgozásában *hét* a kulcsszám. Balázs Béla azonban ezt a számot csak az ajtókra vonatkozóan tartja meg, művében a nők száma 3 + 1. Ennek az el-térésnek, az ajtók és a nők száma különbözőségének valószínűleg az a mélyebb értelme, hogy egy-egy ajtó titka nem azonos egy-egy régi szerelemmel csupán, s azt is kiemeli, hogy a régi szerelemek a lélekben valahol egy helyen, együtt vannak (a hetedik ajtó mögött), de — azonos és eltérő módon egyaránt — kap-csolatban állnak a többi ajtóval is. (A misztériumban szereplő jelképes számok külön-külön pedig a mitológia és a folklór számszimbolikájára vezethetők vissza.)

A tilalmat Molnár Anna is megszegi, és a látvány sírásra fakasztja, de a k ö n n y motívum már itt is a régi asszonyoktól eredően, metonimikus (érint-kezési) alapon egy tárgyhoz, mégpedig a meggyilkolt asszonyokat felakasztva tartó fához kötve fordul elő („bukros fának hull harmatja”), de egyúttal meta-forikusan (harmat = könny), mintha a fa sírna. Metonímia és metafora ugyan-ilyen kombinációját fedezhetjük föl Balázs könny motívumában, a hatodik ajtóra (a könnyek tavára) már a szöveg elején előre utaló „Vizes a fal” kijelen-

tést értelmező „Sír a várad” mondatban. A nedves fal a síró vár, amelynek részeivé váltak a hetedik ajtó mögött élő régi asszonyok. A csábító gazdagságára utaló kincses és a vér kapcsolatát a ragrímhelyzet is erősíti abban a szövegrészben, amelyben Molnár Anna a férfi életéért könyörgő szavaira így válaszol: „Nem kell nekem a te kincsed, Kell nekem a piros véred.” A dolgok jó és rossz oldalának, a kincs és a vér motívum együttes előfordulásának ez is ösztönzője lehetett Balázs művében.

Közös az öltözetváltás mozzanatának megléte, de eltérő a szerepe és a formája. Molnár Anna álrühába, a csábító katona dolmányába öltözik, és így hasonlónak lesz a megölt férfi külsejéhez, de szándéka szerint csak általában az idegenhez, hogy ne ismerje föl családját. Kékszakállú Juditjának azért kell a koronát, a palástot és az ékszer magára vennie, hogy ő is hasonlítson a többi asszonyhoz, beolvadjon a várba, belőle is megszépített múltlelk legyen. Az öltözetváltás ott megtévesztő és önkéntes, itt azonosuló és kényszerű.

Tapasztaltuk, hogy a balázi mű tartalmi elemeinek népköltészeti gyökereit kutatva nem elégséges csak a Molnár Anna-balladát megvizsgálni, a kutatásba egyéb balladákat is szükséges bevonni. Az öltözetváltást illetően is van olyan mozzanat a misztériumban, amelyhez más klasszikus székely és csángó népballadákban találjuk meg az előzményeket. Ezekben a szoknya jelzője színére, anyagára és minőségére utal. A *Kékszakállú*-ban előforduló palást és korona négy viselőjének, a négy asszonnak megfelelően kap más-más jelzöt (sorban: *hűs, tűz-, bú-, csillagos palást; ezüst, arany, gyöngyös, gyémánt korona*). A feltűnő azonosság tehát a jelzős szerkezet megléte, illetőleg Judit szoknyájára vonatkozóan az e balladákban átvett *szép selyem* jelző használata, másrészt pedig az, hogy az öltözködés a Kékszakállú egyik jelenetében is összekapcsolódik Judit egyik halogató kifogásával: „Felakadt szép selyem szoknyám.” A Barcsai-balladában is időt akar nyerni az öltözködéssel a hősnő, s az ajtónyitás ilyen halogatása Bátor Boldizsár balladájában is megfigyelhető.

Kereteinket meghaladó, külön vizsgálódást igényelne a magyar ballada tipikus konfliktushelyzetei és témái közül azok számbavétele, amelyek Molnár Anna balladájában is előfordulnak (például a házasságon kívüli és belüli szerelem, a belőle fakadó összeütközés; a csábítás, az elcsábított visszatérése; szeretőgyilkosság és bűnhődés), valamint a magyar balladák tipikus motívumai (jelenetei, szereplői, fogalmazási részletei) közül azok elemzése, amelyek e balladának és/vagy a misztériumnak is részei: ablak, ablakban síró nő, ajtó, az ajtónyitás halogatása; álom; öltözet; búcsú; baljós előjel; erkély; építőáldozat; fejben keresés; fokozatokban feltáruló konfliktus, fokozatos kiábrándulás; halál; kibúvó feleletek, leleplezés; próba; sirató-búcsúztató; sürgetés; talányfejtés, virágszereplők.⁴

Balázs műve egyaránt viseli a misztérium szerkezeti képletét (az általános drámai sajátosságokon túl) és a ballada műfaji jegyeit (még bizonyos egyéb népköltészeti vonásokkal együtt). A balladai szintézisben lényeges, hogy Balázs Béla a népballada formakincsével együtt vette át az idézett tartalmi mozzanatokat (a téma- és motívumelemeket), mégpedig nemcsak a Molnár Anna ballada, hanem általában a népballada, sőt bizonyos szempontból még általánosabban: a népköltészet formavilágával együtt. A költő tömör, balladai

⁴ Vargyas Lajos: i. m., II. 803—807. (Felsorolásunk elemeit az itt található listából választottuk ki.)

homályú és balladás lüktetésű drámáját ő s i n y o l c a s b a n írta meg: ugyanabban a hangsúlyos verselésű formában, amelyben Molnár Anna balladája megszületett. A nyolc szótagos sorokban, egyszerű rímtelenségben hömpölygő párbeszéd komor méltóságteljességét tovább fokozzák a tragikus hangvételű ballada emelkedettségéhez illő szavak és fordulatok: „Urak, asszony-ságok”; „régí rege”; „messze néző szép könyöklöm”; „Te vagy váram fényes-sége”; „Szépek voltak, százszor szépek . . .” Az ún. műfaji jelentést nemcsak ezek a pragmatikus, hanem a nyelvrétegbeli vonatkozások is erősítik — első-sorban a történelmi légkört teremtő prologus népnyelvi, illetőleg archaizáló fordulataival: „Haj regő rejtem . . .”; „az világ”; „Régi vár, régi már Az mese, ki róla jár, Tik is hallgassátok”. A színpadi ballada elé írt prologushoz szintén az ősi énekelte néphagyományból, a regösénekből merített mintát Balázs. A prologusban refrénszerűen visszatérő „urak, asszony-ságok” — a közönség megszólításaként, fatikus „kiszólásként” — a középkori „képmutogatók” frazeológiáját is idézi. Balázs legtöbb stílusesszövege népi ihletésű, ezek a választott népi formát stílusosan is hitelesítik.

A mű legfontosabb balladai műfaji jegyeinek vizsgálatában abból indulunk ki, hogy a ballada sajátos módon ötvözi a líra, az epika és a dráma alapvonásait, amikor költői formában beszél el egy tragikus összeütközést. „A kékszakállú herceg vára” is három ennek megfelelő szövegtípusból építkezik: a leírásból, az elbeszélésből és a vitából — kétségtelenül a drámai jelleg uralkodásával. A vár-lélek jellemzőinek leírása a mellékszövegben (a szerzői utasításokban) olvasható, s vizualitásként jelenik meg a színpadon. Ezek a szín- és fényhatások, mozgások, beállítások a jelképrendszer fontos eszközei. Az elbeszélés a főszöveg kiemelt helyzetű betétje, Kékszakállúnak az asszonyokhoz külön-külön szóló emelkedett búcsúztatója a hetedik ajtó jelenetében. Epikus jellegét a régi szerelmek és Judit történetének időrendben való felidézése és a hangsúlyozott kívülállás kölcsönzi. A főszöveg egyébként elsődleges funkciójában megvitatta a két főhős viszonyát. Elbeszél nyelvhez közeli drámai dialógus a közléscsere folyamatában zajlik.

A balladának lényeges ismérve a s ú r í t e t t, gyakran egyetlen jelenetre összevont cselekmény, amelyből minden mellékes kimarad, ezáltal az előadásmód szaggatott, sodró erejű és izgalmasan homályos. A balladai sejtelmesség és elhallgatás, a szöveg részleges kötöttsége a misztériumban is funkcionális, a titokzatossághoz fűződő, kísérteties hangulatú szövegrészeket jellemzi. Például az ismétlődő „rettentő titkos hír” állandóan csak a sötét vár képével együtt fordul elő, de közelebbi meghatározását nem tudjuk meg — egészen a hetedik ajtó kinyitása előtti jelenetig, amikor végre kiderül a hír addig csak sejtett tartalma. Ezzel függ össze a balladai kihagyások, az ún. üres mondatok kérdésköre, amelyeknek látens tartalmát, sugallt jelentését szintén a közlés részeként kell kezelni. Ilyen például az utolsó jelenetben, a Judit besorolását indító szövegrészben hiányzó — ’ő is közéjük kerül most már’ jelentéssel körülírható — közlésrész. Azt, hogy mégis oda kell értenünk, hogy implicite ott is van, Judit heves tiltakozása is bizonyítja. Ezt a többiek közé való besorolást számos ponton előkészítik Kékszakállú korábbi célzásai, szintén látens tartalomként. A „Tied most már mind ez a kincs . . .” (harmadik ajtó), az „Itt lakik nap, hold és csillag, S leszen neked játszótársad” (ötödik ajtó) sorok Judit eljövendő részességét vetítik előre.

A ballada izgatott mozgalmasságát általában az is fokozza, hogy az eseményeket, azok előzményeit és okait nagyrészt a szereplők szájából tudjuk

meg. A Kékszakállúban mint drámai műben kizárólag így: elsősorban a drámai párbeszédből, másodsorban Kékszakállú befejező lírai monológjából, a régi szerelmekről szóló és Juditot búcsúztató „regiszteráriából”. A magyar népballadára jellemző beszéltetés, a párbeszédközpontúság, ezek középkori hagyományokra is visszatekintő megjelenítése miatt sem véletlen, hogy Balázs Béla drámai formában dolgozta fel „balladai vízióját”, színpadi előadásra alkalmas keretet választott a belső történések kivetítéséhez. Egyébként Molnár Anna balladájában is sok a pá r b e s z é d e s elem, sőt azzal is kezdődik: „Gyere velem, Molnár Anna...”

A középkor végén virágzó balladának nagy újdonsága volt a rövid, tömör, szaggatott drámai stílus és a társadalmi—lélektani tematika: az embernek lelkiállapotokban, illetve az egymáshoz fűződő viszonyok összeütközéseiben való ábrázolása. Feltűnő balladai sajátosság a lelkiállapot rajzát elmélyítő is m é t l é s, többféle formában is:

a) A s o r k e t t ő z é s r e számos példa idézhető a „Kékszakállú”-ból:

Milyen sötét a te várad!
Milyen sötét a te várad! Stb.

b) A refrénes ballada hatása ugyanannak a sornak a többszöri v i s s z a t é r é s e különböző szövegekörnyezetekben. Ilyen például a prologusban az „urak, asszonyságok” megszólítás, a dialógusban pedig egyes fontos állítások ismétlődése: „Nem tudod, mit rejt az ajtó...” Stb.

Az ilyen ismétléseknek lényeges szerepük van a szimbolikus jelentések kialakításában, mivel a visszatérő jelentéselemek — az ismétlődéssel és más elemekkel kombinálódva — különböző szövegekörnyezetekbe kerülnek, s ezzel a „vár” jelentése folyamatosan változik, módosul, gazdagodik. Az azonos, ismétlődő elemek funkcionális szempontból különbözőekké válnak, hiszen más-más szerkezeti pontokon foglalnak helyet. Így éppen ezek az azonos elemek mélyítik el a szövegrészek különbözőségét, tehát az ismétlés nem egyhangúságot, hanem jelentésbeli változatosságot eredményez: a hasonlóság kiemeli az eltéréseket is, az is m é t e l t (á l l a n d ó) elemek körül c s e r é l ő d ő (v á l t o z ó) szövegekörnyezetek révén módosuló jelentést. Az ismétlés éppen azzal teremti meg a másodlagos jelentések létrejöttéhez a kedvező föltételeket, hogy olyan helyzeteket alakít ki, amelyekben egyes elemek között igen szoros a kapcsolat, míg más szinteken ugyanezen elemek között igen laza a kapcsolat. Ahogy csökken az elem önálló jelentősége az ismétlődéssel, úgy növekszik az összekapcsolódás módjának szerepe: az elemek maguk formalizálódnak, de formai kapcsolataik újabb jelentéstartalmakkal telítődnek.⁵

c) A népballadákban is előforduló v a r i á c i ó s i s m é t l é s n e k hasonló szerepe van Balázs művében:

Minden ajtó legyen nyitva!
Szél bejárjon, nap besüssön!
Legyen nyitva minden ajtó! Stb.

A téma—réma szerkezet változása nemcsak Judit szándékának, határozottságának erősödését tükrözi, hanem a felszólítás, a kívánság hangsúlyeltolódását, a másodlagos jelentés mélyülését is.

⁵ Vö. J. M. Lotman: Szöveg, modell, típus. Szerk.: Hoppál Mihály. Gondolat, Bp. 1973. 74—7.

d) A r e m a t i k u s i s m é t l é s n e k ezenkívül élénkítő szerepe is van:

Milyen sötét a te várad!
Milyen sötét! — Milyen sötét! Stb.

Az ismétlés ilyenkor már csak az előző közlés rémáját, újszerű részét tartalmazza. Ezáltal a szereplő egyrészt kiemeli állításának határozottságát, s a formai tömörséggel meggyorsítja az ismétlődésekben kibontakozó szimbolikus jelentésszervezés folyamatát, másrészt a mű nyelvezete közelít a természetes élőbeszédhez, illetve a népnyelvhez.

Ehhez hasonló hatásúak Kékszakállú Judit kérdéseire adott szűkszavú válaszai például az expozícióban:

— Nincsen ablak? — Nincsen erkély?
— Nincsen.
— Hiába is süt kint a nap?
— Hiába.
— Hideg marad? — Sötét marad?
— Hideg — sötét.

e) Szintén gyakori a népballadától ihletett egyszerű szóismétlés soron belül: „Megyek, megyek, Kékszakállú.” Stb.

f) Balladai felsorolásokban szokásos f o k o z ó i s m é t l é s foglalja össze például a vér motívum kibontakozó felhalmozódását:

Tudom, tudom, Kékszakállú,
Mit rejt a hetedik ajtó.
Vér szárad a fegyvereken,
Legszebbik koronád véres,
Virágaid földje véres,
Véres árnyat vet a felhő! Stb.

g) A balladai strófaismétlő szerkezet (az ún. Gerüststrophelied, „keretstrófadal”) szövegében egy teljes versszak ismétlődik állandóan oly módon, hogy egy-egy szó, részlet vagy szereplő megcsereklése adja a szöveg fejlődését. A misztériumban nincs versszaktagolódás, de e jelenség megfelelőjét megtaláljuk gyakori gondolatritmusai b a s ű r í t v e. Eredeti értelemben is strófaismétlő szerkezet van viszont Kékszakállú asszonybúcsúztató lírai monológjában, az emelkedett hangú befejező jelenetben, e „regiszteráriában”: „Hajnalban az elsőt leltem . . .”; „Másodikat délben leltem . . .”; „Harmadikat este leltem . . .”; „Negyediket éjjel leltem . . .”

Ezekkel a sorokkal kezdődik az egy-egy napszakhoz tartozó asszonyok felidézése. A sorozat zárt teljességet ad: a négy napszak kicsiben m e g i s m é t l i, mintegy összefoglalja e befejező nagy jelenetben az egész mű menetét, a sötétségtől a sötétségig ívelő életutat: az élet hajnalától a férfikor delén és az öregedés „bágyadt”-estéjén át az örök éjszakáig. A négy egység összetartozását a búcsúztatóban a nyelvi megformálás, a strófaismétlő szerkezet gondolatritmusában állandósult téma—réma struktúra teszi zártan harmonikussá, s ezt az összefogottságot még az „övé” névmás ismétlődése is erősíti. A Hajnal, a Dél, az Est és az Éj asszonya felé áradó egy-egy himnusz azonos

szerkezetét, gondolatritmusra épülő dikcióját, a vár egységének harmóniáját csupán a régi asszonyok után következő Judit tiltakozó szavai, illetve Kékszakállú azon mondatai szakítják meg, amelyek a legszebb asszonymnak többletként járó dicsőség átadására hangzanak el. A 3 + 1 búcsúztató szerkezeti képében az állandó, illetőleg ismétlődő elemek mellett csak a napszakok, számuk, jelzőik változnak. A négy asszonyra vonatkozó szövegrészek azonos struktúrájának szegmentumai egy-egy sorként: 1. a megtalálás ideje (napszak) — a sorszámmal; 2. az illető napszak jellemzése (színek stb.); 3. a napszakhoz tartozás teljessége („minden . . .”); 4. a hozzá tartozó palást jellemzése (szín stb.); 5. a hozzá tartozó korona jellemzése (szín stb.); 6. a napszakhoz tartozás teljessége („minden . . .” = a 3. szegmentum megismétlése).

A mű szerves építkezésében legnagyobb egységei, az ajtójelenetek is ugyanezen elv szerint megvalósult, tehát strófaismétlő szerkezetet mutatnak, ugyanis a hét ajtó egy-egy jelenetének azonos a felépítése, ugyanazokat a szerkezeti elemeket tartalmazza mindegyik, miközben a bennük szereplő „tárgyak” különbözősége, a lélek-várról szerzett ismeretek halmozódása és a szimbolikus jelentések gazdagodása viszi előre a szöveg menetét. Egy-egy ajtó előtti rész-helyzet vázlatosan a következő mozzanatokból áll:

1. Az ajtó kulcsa:

- a) Judit kéri a kulcsot, Kékszakállú rövidebb-hosszabb vita után, ismételt felszólításokra átadja azt (az 1–2. és 6–7. ajtó, tehát a két-két szélső, negatív tartalmú szoba esetében).
- b) Kékszakállú önként adja a kulcsot (a 3–4–5. ajtó, tehát a három középső, pozitív tartalmú szoba esetében).

2. Judit kinyitja az ajtót. (Ezt a színpadképben megfelelő fény- és színhatás kíséri.)

. Judit reagál a látványra; fölsorolja, mit lát. (Ez a szegmentum az ötödik ajtó vakító fényözönében logikus módon elmarad, a hetedik ajtó meglepetésében is módosul.)

4. Kékszakállú kommentálja a látottakat, megnevezi a szobát (kínzó-kamra, fegyveresház stb.).

5. Judit tömör ítéletben fejezi ki benyomását.

6. Állásfoglalásával létrejön a szembehelyezkedés, megindul az állítás — tagadás folyamata. A kommunikáció során így megváltozik a kezdeti állapot. Judit még a pozitív látvány mögött is fölfedezi a negatívumokat, ezzel minden ajtó jelenetében fölbukkan a vér motívum, amely kettős értelemben is határszimbólum: nemcsak a két szereplő elválasztásának jelképe (a viszonyok szintjén), hanem a helyzeteket is kettéosztja (a kompozíció szintjén).

7. A szebb titkok reménye, a küzdeni akarás és a fokozódó kíváncsiság, a megismerés vágya ösztönzi Juditot a következő ajtó kinyitására. Ezzel ér véget egy helyzet, ettől kezdődik a következő.

A misztériumban tehát mindegyik ismétléstípusnak — mind az egyes alkotóelemek, mind az ezek közötti viszonyok ismétlődésének — nagy jelentősége van: az e l e m i s m é t l é s (például egyes motívumok visszatérése) elmélyíti és felgyorsítja, a v i s z o n y i s m é t l é s pedig (például az idézett strófaismétlő szerkezetek gondolatritmusa) kiszélesíti és lelassítja a szöveg előrehaladását. Azon túl, hogy a dialógusban az ismétlések gyakran tükrözik

a szereplők lelkiállapotát, például Judit fokozott izgatottságát is, benne mint művészi szövegben mégis az ismétlésnek a felesleggel homlokegyenest ellentétes szerepét kell látnunk elsősorban: azt, hogy a jel ismétlődésével a befogadó figyelme a jelentettről a jelentőre, illetve a szimbolizálóról a szimbolizáltra helyeződik át, hiszen a hagyományos (eredeti) és az egyéni (új) összefüggések között egy gazdagabb jelentésű viszonyhálózat jött létre Balázs Kékszakállú-feldolgozásában. Ezzel együtt érvényesül a kontextusok dialektikája: a mikrokontextus (a saját szövegbelső összefüggések rendszere) szintjén ismétlődő jelek és jelkapcsolatok a mű belső folytonosságát szolgálják, a makrokontextus (az emblematikus szövegekülső összefüggések rendszere) pedig — azzal, hogy kifelé utal, a mű és más művek, például népballadánk között teremt ismétlődést — megszakítja a mikrokontextus folytonosságát. Ilyen a prológuis következő metanyelvi utalása is: „Régi rege, haj mit jelent . . . ?”

Az ismétlés nemcsak a balladára, hanem általában a népköltészetre is jellemző sajátosság. Gondolatmenetünket ez a pont vezeti át a népmesei vonásokhoz. Már az idézett búcsúztatóban szereplő számszerűség is a népmesei felsorolások tagolására emlékeztet („Hajnalban az *első*t leltem . . .”; „*Második*at délben leltem . . .”; stb.) A mélyen a magyar népmesék világában gyökerező három és hét számszimbolikájára ezúttal csak emlékeztetünk. A *ellentétek*ben gondolkodó népmesék világát idézi a fényes és a komor képek szembeállítás a vőlegény kastélyának és Kékszakállú várának hangulati ellentétét gazdagon árnyaló nyelv. A nyelvi kifejezett ellentétek a világosság—sötétség, illetve nyitás—csukás jelentéspárok köré csoportosulnak a misztériumban.

A népmesék *frázológiai*jának legtöbb jellemzőjét a misztérium szövege is tartalmazza. A regósének nyitóformulája után („Haj regőrejem . . .”) az ismert mesekezdő fordulattal mintegy másodsor is elkezdődik a prológuis: „Hol volt, hol nem: *kint-e* vagy *bent?*” A billegő szóismétlés után álló *kint—bent* dilemma a mű jelképiségére, a vár—lélek belső életére irányítja a figyelmet. A párbeszéd is bővelkedik népmesei kifejezésekben: az ötödik ajtó (a birodalom) feltárulásakor Kékszakállú szövege uralkodói tájakat idéz, az utolsó ajtóhoz közeledve Judit a népmesei hős elszántságával áll a hatalmas férfi elé:

Egy életem, egy halálom,
De én tudni akarom már . . .

Ez azonban nem üres formula itt, hanem nagyon is szorosan kapcsolódik a szimbolikus jelentésszerveződés folyamatához; egyértelmű bizonyíték erre a következő párbeszéd rész, amelyből kiderül, hogy a konnotáció szintjén a titok megfejtése a lét legfontosabb kérdéseivel függ össze:

- Vigyázz, vigyázz a váramra,
Vigyázz, nem lesz fényesebb már.
- Nem akarom, hogy előttem
Csukott ajtóid legyenek!
- Nem tudod, *mit rejt* az ajtó.
- *Életemet, halálomat* . . .

Majd megnyílik a vár-lélek „legesmélye: örökörző álomkamra” (népmesei metafora, amelyben a szöveg legfontosabb motívumai futnak össze a zárójelenet

csúcán). A népmesei atmoszférát archaikus szerkezetekkel is hitelesíti Balázs: „Ott van mind a régi asszony” (= ’Ott az összes régi asszony’); „Voltam szegény élő asszony, Vagyok ékes álomasszony” (az ellentét kiemelése a létige archaikus előrevetésével).

A szöveg m a k r o s z e r k e z e t t vizsgálva feltűnik, hogy a mű párbeszédes részének bevezetése ugyanúgy tipikusan folklorisztikus (helyváltoztatással kezdődik: „Megérkeztünk . . .”), mint a befejezése, sőt abban is az utolsó mondat („És mindig is éjjel lesz már”). A népmesei záróformulák mögöttes jelentéséhez hasonlóan ez is tökéletesen lekerekítő befejezés, a kronotoposz szintjén is teljes lezártság, hiszen az időszerkezetben a múlt elhatárolódott, s a jövő maga a jelen lett; a térszerkezetben pedig éppen ezzel együtt sötét és bezárt marad a vár. A teljesség hangsúlyozása („minden”, „mindig”) is megfelel a népköltészet kedvelt befejezésének.

A legtöbb népmesei szerepfunkció⁶ Balázs Béla misztériumában is megjelenik:

- a hazulról való eltávozás (Judit elhagyja családját),
- a tilalom mint próbatétel (a tiltott szobák, a kérdezés tilalma),
- a tilalom megszegése (a szobák kinyittatása),
- a tudakozódás (Judit érdeklődik az előző szerelmek felől),
- a hiány (a fény, a nyitottság hiánya),
- az adományozás (korona, palást, kincsek átadása Juditnak is),
- a felismerés (a végső titok megfejtése),
- a hős átalakulása (Judit „beépülése” a várba).

A népköltészet tartalmi és formai elemeit, motívumait és nyelvét, stílusát olyan integrációval, illetőleg szintézissel használja fel Balázs modern misztériuma, hogy ebben az „avantgarde folklorizmusban”, a szimbolikus jelentésszerveződésből szövődő szöveg külső és belső kapcsolatrendszerében nemcsak az azonosságok, hanem a különbözőségek működése is meghatározó. Minthogy a mű közlésegségei elsősorban egymásra vonatkoznak a szövegen belül, a zártabb rendszert alkotó motívumszerkezet jelentése elsődleges az emblémaszerkezettel szemben, azaz a szövegekülső ismétlések kapcsolatai függvényei a szövegbelső ismétlések rendszerének, hiszen ezektől függően aktualizálódhatnak a külső kontextus egyes konvencionális jelentései, és módosulva—átalakulva épülnek be Balázs Béla szövegébe.⁷

Ilyen értelemben szólhatunk a Kékszakáll-téma XX. századi „humanizálásáról” is, amely nem egyértelműen az eredetileg véres történet valamiféle megszépítését jelenti, hanem mindenekelőtt a kornak megfelelő mondanivaló korszerű kibontását. Balázs elsődleges forrása a magyar népballada volt — nemcsak azért, mert a primitíven egyszerű formákban és helyzetekben a legmélyebb emberi összefüggések sűrűsödhetnek össze, s mert a ballada a líra és a dráma között áll. Századunk érzékeny, tragédiák iránt fogékony emberéhez azért kerülhetett közel a műfajok legkeményebbike, leginkább sorsvállaló faj-

⁶ V. J. Propp: A mese morfológiája. Gondolat, Bp., 1975. 43–94.

⁷ Vö. Bernáth Árpád: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. In: Hankiss E. (szerk.): Formateremtő elvek a költői alkotásban. Akadémiai K., Bp. 1971. 443–4. — Csúri Károly: Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról. In: Horváth I. és Veres A. (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai K., Bp., 1980. 328.

tája, a ballada, mert „a kapitalista társadalom elidegenedettsége miatt szenvedő művész előképének érezhette a meleg közösségből kilépő balladai hőst, az egyéniségét végzetes választással is függetlenítő embert”.⁸ A kilenc csodaszarvasról szóló román népballadából kicsengő választásra és vállalásra, az otthon védettségéből kiszakadó, a világ idegen teljességével szembenező ember szabad választásának és a biztonságot nyújtó közepszerűségtől bátran, de fájdalommal elszakadva a kompromisszumoktól mentes élet vállalásának mozzanatára emlékeztető módon ugyanis Balázs művében a férfi és a nő választhat — a legtöbb Kékszakállú-feldolgozástól eltérően. Judit önként követte szerelmét a sötét várba, hogy akár élete árán is „felderítse” azt a szó mindkét értelmében: megtudja az igazságot, és fényt vigyen a sötétségbe. A herceg is maga dönt abban, hogy feltárja-e titkait. Megalkuvás helyett végül ő is az igazságot választja, tehát itt már nem gyilkos és áldozat áll egymással szemben, hanem két egymást kiegészíteni akaró, egyenrangú fél. Balázs Béla egyetemessé alakított feldolgozásában a két hős viszonya századunk magányos emberének egész élettragédiáját tükrözi.

A Kékszakállú-monda magyar balladai változatát elvont pszichológiai, szociológiai, filozófiai gondolatok kifejezésére használja fel a költő, ősi és modern szintézisét teremti meg. Népi és avantgarde, magyar és egyetemes szintézisével nem áll egyedül a Kékszakállú-misztérium az életműben sem, hiszen modern meséi és költeményei hasonló népi szimbolizmus jegyében születtek, de a század művészetének szintézisreemtő vonulatában is megfigyelhető ez a törekvés. Balázs Béla azonban nemcsak tudatos, de igen öntudatos művelője is volt ennek a szintézisnek: „Én voltam az első, aki népi formában absztrakt mondanivalókat fejeztem ki!”⁹ Ez a „megszüntetve—megőrizve” hagyományokra építő megújulás hozta létre a magyarságot és európaiságot összehangba hozó költő e misztériumát is, amely a népköltészet és a szimbolizmus, illetve az egyszerűsített forma és a bonyolult lélektani—filozófiai tartalom látszólagos feszültségével is a mondanivalóra, az írótól szenvedélyesen keresett lényegre irányítja a figyelmet. Balázs Béla művében az eredeti történet magja végtelenül leegyszerűsödött, az elődöktől átvett emblémák időszzerű problémákkal gazdagodtak, az összetetté vált mondanivalót egyszerre több konnotációs réteg szimbolizmusa hordozza. A Kékszakállú-mese tehát igen hosszú utat tett meg a történelmi magtól, illetve a mondák és balladák világától a számtalan művészi feldolgozáson keresztül a lélek misztériumáig, a drámává szélesült balázi balladáig, amelyben eredeti tartalmai átértelmeződtek, korábbi formái szintézisbe kerültek.

Szűcs Tibor

⁸ K. Nagy Magda: Balázs Béla világa. Kossuth K., Bp., 1973. 142—3.

⁹ Idézi Bóka László: Arcképvázlatok. In: Válogatott tanulmányok. Magvető, Bp., 1966. 891.

Krúdy kapcsolatos mondatai*

(főleg A vörös postakocsi alapján)

A kapcsolatos mondatokat nem úgy tartják számon, hogy bennük találhatjuk meg leginkább szembeötlően az egy íróra jellemző stílusjegyeket. Ha a tagmondatokat az időbeliség szálai fűzik egymáshoz: a köznyelvi beszédmóddal azonos nyelvhasználattal van dolgunk, és szinte hasonló a helyzet a térbeli együvértartozás esetében is. Újat az impresszionizmus hozott: benne megjelenik a pusztá egyidejűségek többnyire igen lazának tűnő összefüggése.

Általában Krúdy kapcsolatos mondatai közül a hosszú, ritmikusan felépített mondatokat emelik ki. Ezek azzal ütnek el a köznyelvi használatú kapcsolásoktól, hogy bennük többnyire egymástól távoli, de valamely szempontból mégis összetartozó jelenségek sora követi egymást. Ezt tartja Bori Imre Krúdyról készített tanulmánya is a legjellemzőbbnek. (Ezek a kapcsolások gyakran — főleg, ha alárendelt mondatok vannak egymással kapcsolatos viszonyban — úgy hatnak, mintha azonos szerepű mondatrészek követnék egymást.)

Szembetűnő, hogy a hosszú Krúdy-mondatok ritmusa igen gyakran sajátos szabályosságot ad. Az itt következő mondat ritmusát az igeidők használatának szabályos rendje adja: feltételes múlt és jelen idejű igealakokat kijelentő módú múlt és jelen idejűek követnek:

[... emlékezett az orra arra a pompás illatra, amely itt egykor várta.] „Mintha éjjel-nappal lacipecsenyét *sütöttek volna* a tűzhelyen, fiatal hagymát *ennének* az ajtó mellett bicskáikkal a kupecsek, a cipót reggel *vették ki* a kemencéből, és a piros borban *játszik* a napsugár” (N. N. Bp., 1959. Szépirodalmi. 101).

Első pillantásra a ritmusnak ez a zártsága jellemzi leginkább Krúdy kapcsolásait. Az a váratlan és megragadó stílushatás azonban, melyet kiváltképpen, ezzel a ritmikus szabályossággal aligha indokolható. A hatás titka az esetek jelentős részében a hosszú mondatsor ritmusában fordulatot hozó, a szabályos rendet akár nyelvtanilag, akár értelmileg (vagy egyszerre mindkét tekintetben) megbontó mondatlezárásban van. Erre jellemző példát ad az Asszonyágok díja egyik hosszabb kapcsolatos mondatösszetétele:

„A hegyek közül előront a szél és végigszáguld a Lajos utcán, megpróbálgatja a rozzant kapukat, túlkáromkodja az alsónadrágos házmestereket, torkon ragadja a bundás rendőrt, és a Vörösalsót bezárja Anton, a hórihorgas csapos...” (Asszonyágok díja. Bp., 1958. Magvető. 219).

Ez összetétel tagmondatainak alánya az utolsó kivételével közös. Azonnal szembeötlik, hogy az első mondatok egyetlen jelenség részletmozzanatai, s hogy az *és* kötőszó milyen élesen választja ketté a természetet és az embert. Krúdy mondataiban (ez több helyt megfigyelhető) az *és* (esetleg *s* kötőszó) váratlan fordulatot készít elő. Példánkban még azt is megkülönbözteti a kötőszó, hogy a természet „cselekvése” erőszakos, vad indulatú, az emberé meg-

* E tanulmány közreadásával adózunk a közelmúltban elhunyt kiváló pedagógus emlékének. (A szerk.)

adóbb, lassúbb. Míg a természeti „cselekvés” szinte a végtelenbe tágul, az emberi tevékenység zártabb körre szorítkozik (ezt fejezi ki a *bezárja* szó is). De az is kitészik, hogy a természet cselekménysorának mintegy összegezése, eredménye az emberé, és hogy az ember válaszol a természetnek.

Krúdy kapcsolatos mondatai elsősorban A vörös postakocsi című regényben lepnek meg eredetiségükkel, a köznyelvi használattól elütő formájukkal s különösen fordulatteremtő erejükkel: ez indokolja vizsgálatukat.

Mint már szó volt róla, a kapcsolatos mondatok a köznyelvben igen gyakoriak, hiszen a dolgok, események térbeli vagy időbeli egybetartozását fejezik ki. A szépirodalmi stílusban pedig mindennél jobban jellemzik az író asszociációteremtésének sajátosságait, a hasonlatoknál is jobban mutatják, mit érez az író együvé tartozónak, miket lát különálló dolgokként.

Különösen akkor kell figyelnünk egy író kapcsolatos mondataira, ha számuk jelentősen a megszokott arány fölött van.

A vörös postakocsi első fejezetében (Tavaszi vasárnap Budán) 410 mondat közül 168 az egyszerű mondat, és 25 olyan idéző mondata van, melyben az idéző mondat is, a hozzá tartozó idézet is szerkezetében egyszerű mondat. A fennmaradó mintegy 217 mondat közül 110 mondatban van kapcsolatos összetétel.

(Meg kívánom jegyezni, hogy nemcsak a főmondatok kapcsolatos viszonyát vettem számba, hanem az alárendelt mellékmondatokét is.) Tehát az összetett mondatok több mint a felében van kapcsolatos mondatviszony. Mindössze egy olyan mondat volt, amelyben egynél több kapcsolatos szerkezet akadt. A kapcsolások közül kéttagú 67, háromtagú 20, négytagú 13, öttagú 5, hattagú 4, nyolctagú 1 mondat volt.

Ezek az arányok inkább figyelmet ébresztenek, mert a pályakezdő művekben sokkal ritkábbak a kapcsolások, s A vörös postakocsit követő alkotásokban a kapcsolásoknak mindig jelentős szerepük lesz.

Krúdy kapcsolatos mondatainak jelentőségére utal még, hogy igen gyakran fordulnak elő hosszabb bekezdések *l e z á r á s a k é n t*. Éspedig kétféle módon: vagy kapcsolatos a bekezdés utolsó tagmondata, vagy egy kapcsolatos mondattal úgy zár az író, hogy a kapcsolatos mondat a szorosán hozzá tartozó alárendelt mondattal együtt zár. Előfordul a kapcsolatos mondat a bekezdés lezárásában úgy is, hogy kötőszóval nyomatékosított anyaga után, mely mintegy a bekezdés tetőpontján van, és szinte kihangzik a szövegből, még néhány elsimító egyszerű mondat következik. Jellemző az is, hogy a bekezdészáró kapcsolások igen gyakran emelnek ki egy-egy szereplőt, rendszerint elkülönítve a környezetétől. Különösen sok a kapcsolatos mondat a fejezet első bekezdésében.

A kapcsolások gyakran alkotnak önmagukban is lezárt egységet. Ilyenek tekinthetők például azok az esetek, amidőn egy-egy alak megjelenésekor a kezdő kapcsolatos mondat mintegy a háttérrel adja meg, s ebbe a háttérbe festi bele az író a szereplőt (akitől azután már rendszerint búcsút is veszünk). Elsősorban olyan kapcsolásokkal kell itt foglalkozni, amelyekben kettőnél nagyobb a kapcsolatos tagmondatok száma. A köznyelv az ilyen kapcsolásokat felsorolásszerűen adja, s az utolsó tagmondat elé tett *és* kötőszó utal rá, hogy a beszélő ezzel a mondattal zárja le a felsorolást.

Természetes, hogy ez a kapcsolási forma Krúdynál is gyakori. Egy ilyen mondatot megvizsgálva mégis kitűnik, hogy Krúdy nyelvhasználata sok tekintetben sajátos vonásokkal gazdagítja a köznyelvi formát.

„Rezeda úr ekkor elszökött hazuról, késő estig bolyongott a budai hegyek között, a fűbe feküdt, sírt, verset komponált, nagyon szerencsétlennek érezte magát, öngyilkosságra gondolt, és éjjel lábujjhegyen lépett be a hónapos szobába, amelyről leveleiben mindig mint csodálatos lovagteremről emlékezett meg...” (a mondat többi része már alárendelés; A vörös postakocsi. Bp. 1963, Szépirodalmi. 158; a továbbiakban a külön forrásjelzés nélküli lapszámok erre a műre, ill. kiadásra vonatkoznak).

A befejező kapcsolatos tagmondat itt azzal is nyomatékot kap, hogy alárendelt (jelzői) mellékmondatai vannak. Jelentőségét ezzel emeli az író a többi mondat együtteséhez. Az első kapcsolatos tagmondatoknak is sajátos a ritmus játéka: az első kettő kivételével mindegyik igei állítmánnyal fejeződik be. Ezzel nemcsak nagyobb nyomatékot kap a cselekvés, nemcsak felgyorsul és megerősödik, hanem egybe is szövődik: egy fő cselekvés részei ezek, s az író épp együvé tartozásukat, e g y s é g ü k e t hangsúlyozza. Ez a megoldásmód tehát sajátosan tagolja a mondatot: az otthontól távoli és az otthoni cselekvések elkülönülnek egymástól. Az otthon ugyanis (mint a regény további szövegéből kitűnik) sajátos mesevilággá válik. (Ez teszi érthetővé, hogy a mesehős „elszökik hazuról”, mert az álmai asszonyával való találkozás valóságát nem tudja képzeletvilágával egybehangolni.) Azzal tér tehát el Krúdy kapcsolásmódja a köznyelvi formától, hogy nemcsak egybefűz egy esemény-sort, hanem egyúttal széjjel is választja. (A későbbiek folyamán lesz róla szó, hogy a jellegzetes Krúdy-kapcsolásokban vagy meglevő, már eleve adott összetartozás kifejezéséről van szó, ahol egymáshoz tartozó dolgok jelennek meg együtt — rendszerint kötőszó nélkül —, vagy létesülő egybekapcsolódással találkozunk, s ez esetben igen fontos szerepe van a kötőszónak. Az író itt várakozásra készlet, feszültséget teremt, s végül is meglepetést kelt azzal, hogy össze nem tartozó dolgok egymáshoz kerülnek. Az ilyen mondatokban igen gyakori a nyelvhasználatbeli szokatlanság, a köznyelvitől eltérő megoldás is. Ez azonban már kéttagú mondatokban is fellelhető.

A k a p e s o l a t o s m o n d a t o k t a g o l á s a. Álljon itt most két sajátosan krúdys kapcsolás. Mindkettőben erős hangsúlyt kapnak a színek:

„A hintó sárga és fehér színekkel volt bélelve, s a hátulsó ülésben komolyan ült egy elszánt képű, ritkás fekete szakállú, tatárfejű úriember” (35—6); „Karminvörösre volt festve az arca, a szeme csodálatosan tündöklött, sárga selyemruháján friss tearózsa nyílt, és a fülbevalója akkora volt, mint a dió” (34).

Az első összetételben a hintó és utasa vannak előttünk. A hintó állítmánya létezését, az emberé cselekvést kifejező ige. A hintóról szóló rész hangsúlya a színekre esik, az utazót bemutató részben egy cselekvésnek nekifeszülő ember van a szemünk előtt. A s kötőszó együvé helyezi a hintót és utasát, de az élettelen útieszközzel szemben az életes, a cselekvő ember alakja magaslik ki.

A második összetétel első tagmondataiban az élet színei jelennek meg egymás után: az arc, a szem, a tearózsa. Aztán a fülbevaló már a méreteivel, a nagyságával ejt bámulatba. S az olvasó képzeletében a fülbevaló ragyogása minden mást felülmúl: a nagyságát jelző állítmányi mellékmondat stílusosan is minden más fölé emeli.

Hang és szín párhuzama, ahogy az impresszionista stílusra általában is jellemző, meglehetősen gyakori Krúdy kapcsolatos mondataiban. Az alábbi két összetett mondat is ezt példázza:

„A zene gyönyörűen zengett, nyírségi cigányok muzsikáltak, és a falon tükrök ragyogtak. Egy régi csillárban gázlángok lobogtak, és piros szőnyeg volt a padlóra terítve” (50).

Az első mondat igéi (*zengett, muzsikált, ragyogtak*) a cselekvés erejét árasztják. A második összetétel *régi szava* és a létigének állapothatározós szó-szerkezete valami változatlanra, szinte öröktől fogva levőre utal. A tagolás az egyes összetételekben: hang és szín, majd életes mozgás és szinte állandósággá merevülés. Érdekes, hogy a zene és a falitükrök, a gázláng lobogása és a szőnyeg állnak párhuzamban: a zene fent, a szín lent van. Itt az egymást követő mondatokban a mondatok belső tagolásán kívül a két szomszéd mondat párhuzamossága is igen fontos szerepet kap. Hogy ezek a kapcsolásformák már átlépjék az epikai tárgyilagosság határát, s erős érzelmi, lírai jellegük van, azt maga az író is elismeri. Két sajátos kapcsolású mondata közül az elsőben a kisasszonyok *elábrándoztak* a valceren:

„Tél van, csengő szánok vágatnak havas moszkvai utcákon, a hótetők alól itt-ott kicsillan a templomok aranyos gombja, és a nők acélszürke szemében mérhetetlen álmodozás látszik az ezüstkarmú szántakarók alatt” (76).

A nagyvárosi környezetet és a nők érzelmvilágát kapcsolja itt egybe az író, de úgy, hogy ez a két világ egyúttal széjjel is válik. Ezt a jellegzetes kettéfeleséget sugallják itt a templomok *aranyos* gombjai, a nők *acélszürke* szemei és *ezüstkarmú* szántakarói. A mondattagolás annak ad hangsúlyt, hogy a környezet érzik itt lágyabbnak, a benne élő ember keményebbnek. Az ember itt is belesimul a világba — mint oly gyakran Krúdynál —, de egyúttal el is különül tőle.

A másik hasonló jellegű kapcsolás azt mondja el, mi minden jut eszébe Alvinczi Eduárdnak egy fiatal lányról:

„... egy nyári reggel az Alpeseekben, körül a pirosló havú szűz ormok, lenn a mélyben a tengerszem kéklik, és az erdőben piros gyöngyvirág nyílik” (68—9).

A fenségével lenyűgöző látvány és az emberi kisvilág itt is kettéválik, és megint csak a kapcsolás sajátos, elkülönítően egységbe fogó tagolásával. Az utána tett megjegyzés a regény egyik szereplőjének szájából („Kész költemény — kiáltott fel Szilveszter”) arra utal, hogy már át is léptünk a költészet területére.

A dolgok egymástól különállóan léteznek, olykor mégis összekerülnek, találkoznak egymással. Ez az izgalmas esemény teremt feszültséget a Krúdy-regény olvasójában.

A kötőszó jellegzetes tagoló szerepe érzik a következő összetett mondatban: „A havas utcákra már leereszkedett a kékes alkonyat, a híd alatt még acélszürke volt a jég, s a fiúk félkorcsolyáikon olyan gyorsan igyekeztek előre meg körbe, mintha rettegnének a magas part hórongyokkal borított cserjéi mögött bujdosó holdvilágtól” (31). A tájkép és a benne tevékenykedő ember válik ketté. Jellegzetes azonban az is, hogy a módhatározói mellékmondat tovább folytatja a táj ábrázolását, s ezzel az ember és a táj még szorosabban együvé olvad.

Mint már szóltunk róla, elsősorban mégis a többtagú kapcsolatos mondatok mutatják az író jellegzetes tagolásmódját.

Vannak mondatai, melyekben a *k ö t ő s z ó* nak jut az a szerep, hogy egy nagyobb cselekvés vagy esemény részmozzatatait egységbe foglalja. Ezek-

ben a mondatösszetételekben természetesen nemcsak az utolsó tagmondat előtt áll kötőszó. Elsősorban esemény elmondásakor találkozunk a tagolásnak ezzel a fajtájával:

„A nénit a Dráva mellől meghívta Szilvia e különös estékre, s özvegy Urbanovicsné fölrakta vastag aranyláncait, hatalmas ékköveit, nehéz selyemruhába öltözött, vastag bugyellárist tett a keblébe, és elment mulatni Magyarországra” (21).

A meghívás, az utazás előkészületei s végül az utazás következnek egymás után. Az utolsó tagmondat a köznyelvből is ismerős: összegez és az eddigi eredményét adja. Érdekes végigkísérni a kezdő és a befejező tagmondat közötti jelzőket: *vastag, hatalmas, nehéz* és újra *vastag*. Érezzük, hogy ezek egyúttal Urbanovicsné is jellemzik, s ezzel az utazás előkészületei egybemósódnak az utazó személyével. Az utolsó tagmondat pedig már magát az utazást mondja. Az első tagmondatot az alany személye különíti el a többitől, a következőknek (az utolsó kivételével) mindegyikében van tárgy, illetve tárgy szerepét betöltő mondatrész (nehéz *selyemruhába* öltözött: a cselekvés a selyemruhára irányul), de hiszen az utazás előkészületei *t á r g y a k r a* vonatkoznak, az utazás pedig a cselekvőnek a személyét, a cselekvés alanyát helyezi előtérbe. A tagolás tehát elválasztja az első mondatot a többitől, mert alanyuk nem egyezik meg, az utolsó mondatban az utazás cselekvője kerül előtérbe, s az összetett mondat második részében a három tagmondat különválnak a befejező, egyúttal lezáró mondatról. Ez a lezárás élenken, szinte csattanósan fejezi be az összetételt.

Jellemzően mutatja a kötőszó szerepét a következő mondat:

„A leányt magához vonta, és az ablaknál tüzetesen megvizsgálta a szemét, a száját megszagolta, derékon tapintotta, a ruháiban kotorászott, végül barátságosan a hátára ütött” (23).

A kötőszó itt a *m á s o d i k* kapcsolatos mondat előtt áll. Ezzel az író összefogja a „vizsgálat” részecskéit. Az utolsó mondat előtt ezúttal nincs kötőszó, szerepét a *végül* határozószó veszi át: összegezésről, befejezettségről van itt szó.

Másik példánkat a mondanivaló kerekése, lezártsága emeli ki Krúdy mondatai közül is (az érthetőség kedvéért az összetételt megelőző mondatot is idézem):

„A szeptemberi reggel oly friss, hűvös és tiszta, mint egy iskoláslány arca. Újra lehet kezdeni az életet ezeken az üde reggeleken, . . . fehérhasú hajón lehet utazni Szent Margit szigetére a Dunán, és ott a kertészfiú kezében csillog a rézcső, fátvolként hintázik a kilocsolt víz a fiatalos jókedvvel ébredt parkok felett, az ősztől megaranyozottan nyúlnak el a sétautak, öregúr kísér fiatal nőt, s az öreg szakála úgy fénylik, mint a Montblanc hava . . .” (Asszonyágok díja, 218).

A friss, hűvös arcú iskoláslány és a Montblanc fénylő hava: a kezdet és a vég. Az öregúr szinte újrakezdi az életet, s a róla adott életkép sűríti egybe a fő mondanivalót: az élet megújulását, az elmúláson is győzedelmeskedő erejét. Azt is meg kell látnunk, hogy itt a lazán egymáshoz illeszkedő képeket a kötőszón kívül a hangulati egység is egymáshoz rendeli: az utazás képeiben az író mindegyre az élet újrakezdésének motívumát ragadja meg (legszembeütőbbben a locsolás és az újraéledő park látványában). A tagolás tehát itt az életújulás jelenségeit rendeli egymás mellé. Az előtte elhangzó mondatok az élet meg-

újításának lehetőségét emelik ki. Az utolsó mondat pedig a fénylő fehér szakállal a havas Montblanc tévilágát villantja meg: lám, még az elmúlás közvetlen közelében is megújulhat az élet.

Az idézett mondatok meggyőzően bizonyítják, hogy Krúdy kapcsolatos mondatait hangulati-gondolati összetartozás fűzi egybe, s hogy ez a kapcsolat többet fejez ki, mint alkalmi egyidejűséget, egymásmellettséget. Az esetek jelentős részében több tagmondatot zár le egyetlen, hozzájuk és kötőszóval kapcsolt mondat. A kötőszó értelmileg választ el a megelőzőektől egy lezáró mondatot, s ez a lezáró mondat igen gyakran mondja meg a megelőzők értelmét, összegzi a mondanivalójukat, s jelöli egy új esemény megkezdődését. A látszólag mozdulatlan regénytartalom ezzel válik eseményessé, a kapcsolatos mondatok mozdulatlannak tűnő felszíne alatt élénk mozgás, eleven változandóság van. Fő szerepe van ebben a sajátos Krúdy-tagolásnak. Ez állandóan egybefoglal, elkülönít és összekapcsol.

K a p c s o l a t t e r e m t é s. Mint már szó esett róla, Krúdy kapcsoló mondatai kétfélék. Vagy összetartozó dolgok eleve meglévő, szinte örökkön való egymásmellettséget mondják, vagy egymáshoz nem tartozó dolgok együvé kerülésének lehetünk a tanúi. Ez utóbbi kapcsolatlétesülésben igen jelentős szerep jut a kötőszónak: „A messziségben ködből és homályból való hegyek látszottak, a pályaudvaron már a lámpások égtek, és még Estella ártatlan volt” (173; a többes szám és az egyes szám különbsége még jobban elválasztja az első két tagmondatot a harmadiktól).

A mondat tartalma szerint ellentétesnek is lenne gondolható, hiszen a köd és homály az ismeretlen jövő képe, a nagyvárosi lámpák felgyulladás mintegy a „bűnös” éjszaka kezdete — és ezekkel áll ellentétben a még ártatlan lány. Ennek az ártatlanságnak ellentéte a köd és homály is. Mégis kapcsolatos a mondat, mert elsősorban egybekapcsolódást hangsúlyoz. Már megkezdődött az egyénné egy eleddig számára ismeretlen világba való belevegyülése, ugyanakkor még nem vesztette el a maga megkülönböztető, egyéni vonását. Ez a mondatpélda világossá teszi, hogy miért tartalmazznak Krúdy kapcsolatos viszonyban álló mondatai olyan gyakran ellentéteket. A kötőszó szerepe itt is igen fontos: a többes számú alanyok együvé tartozását és az egyes számú különvalóságát éppen a kötőszó hangsúlyozza: a többes számok a világ ismeretlen, félelmetes erőit sejtetik, az egyes szám a nekik kiszolgáltatott embert. Az erőviszonyokra utal ebben az esetben a többes számon kívül az is, hogy az első két tagmondat igei állítmányai a folyamatos történést fejezik ki, míg az egyes számú igei-névszói állítmány egy a még szóval is hangsúlyozott ingatagságú áll a p o t o t jelöl a harmadik tagmondatban.

„A platánok fősóhajtanak, a hajók tülkölnek, a nap lebukik a hegyek mögött, a régi házak tetején a macskák kergetőznek, és a polgárné nyugodtan álmodozhat Mákosi sárga cipőjéről, s a kis kertekben a kisasszonyok csendben várhatják esténkint udvarlójukat: nem csendül föl gúnyoros, éles kacagása a pesti zsidóleánynak” (20);

„Részeg ember dülöngözött, szerelemre vágyó idős hölgy sántított, kiskutyák szaladtak, és a nagy hasú tanácsos fölemelt bottal ment a tömegben” (uo).

Az első mondat a megszokott rend visszaálltát mutatja. A kötőszó ezúttal is különválaszt: a környezet rajza az egyik, ebben a kezdeti folyamat a fellélegzés (a platánok fősóhajtanak), a befejező „a nap lebukik a hegyek mögött”, s eközben megszakítás nélkül folyik az élet (a macskák kergetőznek).

Ettől van külön az emberek (a nők) világa. Az író ezt a két különálló világot kapcsolja egybe, miközben a második egységben a polgárné és a kisasszonyok is különválnak egymástól, de már csak egy *s* kötőszó tagol. A létesülő kapcsolás egyik tipikus eseteként.

A második eset jó példája annak, hogy a megszokott kép egy új elemmel gazdagodik: a nagy hasú tanácsos felemelt botjával szinte a többiek fölé magasodik.

„A körme oly fényes és tiszta volt, mint egy francia hercegnőé, és talán naplót is írt — de lehet, hogy ezt már csupán a városbeli hölgyek gyöngéd bosszantására cselekedte” (153);

„Berta nagyvilági hölgy volt a tirpákok városában, ruhája szövetét a párizsi Bon Marchéból hozatta, cipője francia sarka pesti suszter kezét dicsérte, és halovány, finom arcán olyanforma borongás lakott, mintha gondolatai másfelé, messze innen kalandoznának, és Berta meg sem látja az újonnan keletkezett Ruzsonyi testvérek divatárusok kirakatát” (152–3).

A nagyvilágiság és a nagyvilág utáni, szórakozottságnak tűnő vágyakozás, a magatartásforma és a belső, az érzelemvilág kapcsolódik itt egybe. (A második mondatban, a Krúdynál olyan gyakori módváltásnak is tanúi vagyunk. A kijelentő mód jelen ideje ezúttal is az állandóság, a mindenkori érvényesség kifejezése, nem csupán egy meghatározott idő megjelölésére szolgál.)

M o n d a t r é s z é s m o n d a t k a p c s o l a t a. Krúdy kapcsolásai közül talán azok a legjellemzőbbek, amelyekben nehéz eldönteni, hogy a kapcsolt mondat közbevetésszerű-e, vagy pedig mondatrészekhez egy mondat kapcsolódik.

„Horváth kisasszony még sohasem volt lóversenyen, kislány korában a Sugár úton nézte Andrássy Géza hatalmas vadászkoeciját, Wahrmann piros kerekű, könnyű fiákerét, amelyet Bécsből hozatott a gavallér, és négyesfogaton jött Blaskovics” (128).

Ebben a mondatban a második tagmondat állítmányához (*nézte*) tartozó tárgyak (*vadászkocsiját, fiákerét*) folytatása az utolsó kapcsolatos mondat, hiszen Horváth kisasszony a másik két kocsin kívül a Blaskovicsét is nézte a Sugár úton. Mi a szerepe ennek a különös stílusmegoldásnak? Úgy tűnik, hogy ezzel a szemlélő és a látvány eddigi egysége, az alany és a tárgy összetartozása megbomlik, s a látvány mintegy elkülönül, önállósul. A kapcsolat ezzel két világ különállóságát hangsúlyozza, kifejezve az előkelő világ zártságát, megközelíthetlenségét.

„Piros vérsugár, elfehéredő arc, megcsukló térdek, és a halálnak napja északi fényét küldte a francia követ homlokára” (57).

Itt már vitatható, hogy négy kapcsolatos mondatról van-e szó, vagy egyetlen, de többtagú (névszói) állítmányú mondatához kapcsolódik egy másik mellékmondat. Elképzelhető ez utóbbi esetben az is, hogy az utolsó mondat inkább egy kapcsolódó mondatrész szerepét tölti be. E feltételezésünknek azonban ellentmond, hogy a „piros vérsugár”, az „elfehéredő arc”, a „megcsukló térdek” az emberi test, így az ember világának tartozékai, míg a szövegben megjelenő halál mindezekon kívül áll, mint egy embertől idegen erő. Jel-

lemzően azonban ez a mondat is azt példázza, hogy az ilyenféle szövegrészekben mondat és mondatrész nem választható élesen külön.

„A füstgomolyagban látni lehetett széles kalapú spanyol ültetvényeseket, zöldellő dohánytáblákat és néger nőket, a kikötőből most indul el a háromárbocos, a fehér vitorlákat dagasztja a szél, s száll a messzi tengerekre a kék ciráadás szivardobozokkal” (66–7).

A *látni*-től függő tárgyias szerkezetek sorába tartoznék „a kikötőből . . .” kezdetű kapcsolatos mondatok sora, de már függetlenedik tárgyi alárendeltség szerepétől, önállóan él, s ami eddig csak a szivardobozon volt látható, az most a képzelet valóságában életre kel. Voltaképpen azonban tárgyak sorához kapcsolódik három mondat: mondatrészek és mondatok kapcsolatáról van szó.

„Manapság úgy hangzik már ez, mint az ódon padlásra helyezett spinét elpattanó húrjának zöngése, s odakünn holdvilágos éjfél van” (82).

Ez a mondat már nem mondatrészekhez kapcsolódik, hanem a fő- és mellékmondat egységéhez. Az előző mondatral megegyezően azonban itt is valamilyen többletről van szó: a holdvilágos éjfél teszi a látomásszerű észleletet, az elpattanó húr zengését kísértetiesebbé, titokzatosabbá. Hogy a kapcsolat az egész mondathoz, az alárendelt mellékmondataival egységet alkotó főmondathoz tartozik, azzal az író a szűkebb emberi környezet és a teljes nagyvilág egybekapcsolódását teremti meg.

A z állít m á n y v á l t o z á s a i. A magyar nyelvben adódó egyik legnagyobb stíluslehetőség az állítmány háromféle (igei, névszói és igei-névszói) volta. Krúdy éppen ennek a segítségével képes kifejezni — talán mindenkinél jobban — az élet örök hullámozását, a mozgást és a mozgás után beálló mozdulatlanság állapotát vagy a mozgás és a mozdulatlanság egymásmelletti-ségét és szembevető különbségét.

Első példánk szerkezetében nemigen különbözik a köznyelvi kifejezőmódtól: „A régi király ecetfájáról szinte menüetlépésben keringtek alá a levelek, és a rácvárosi háztetők felett mesebeli mélysége volt az égnek” (190). A cselekvés és a létezés, a lassú mozgás és a teljes nyugalom mozdulatlanság békéje állnak itt egymás mellett. A létezés igéje ezúttal is valamiféle állandóság biztonságát sugallja.

Állandóságot kifejező szín és változóság, mozgó tarkaság és változatosság: „A fák ritka lombjaikkal szinte hamukékek voltak, és az erdei úton jókedvűen szaladt egy kis tarka kutya” (107). Megfigyelhető, hogy az első mondat igei-névszói állítmánya valamiféle maradandó tulajdonságot fejez ki, a második mondat igei állítmánya vele szemben az eleveiséget. (Az egész így együtt valamiféle idill szinte képeslapszerű ábrázolása.)

Igei-névszói és igei állítmányokat létezését jelentő állítmány követ: „Rezeda Kázmér már csaknem harminc esztendő *férfiú volt*, ez idő alatt *járt* lyukas cipőben, s *volt* egyszer tizenkét lovaglónadrágja . . .” (80).

Létezés-igét két folyamatos cselekvő ige követ, és névszói állítmányú tagmondat zár: „Szóval vén, ócska házak voltak, a keskeny ablakok mögött bizonyosan öreg emberek laktak, zenélőóra játszik, és a nők mellbetegek a falpenésztől” (14). Figyelmet érdemel az idő jelenre váltása. (Ez itt nem a megjelenítés eszköze: Krúdy jelen ideje az állandóság, a változatlan, szinte időtlen érvényesség kifejezése. Esetünkben a folyamatos történés kifejezése is.)

Létezést és cselekvést kifejező igék kapcsolódnak egymáshoz: „Tehát ős volt, és a tabáni tornyokban melán kongtak az óraütések” (188).

Igei-névszói és névszói állítmányok: [Ha fiatalabb volnék, magáról verset írnék.] „De már öreg legény vagyok, és Bonifác Béla a barátom” (87). Itt érdekes jelenség, hogy a másik tagmondat lezár: Bonifác Béla barátsága az öregemberes magatartást végérvényesebbé, megmásíthatatlanabbá teszi. Itt a kapcsoló mondat fokoz is.

Igei-névszói után igei állítmány áll: „Rezeda úr Debrecenben volt hírlapíró, és engem imádott” (43). A kapcsolatos mondat ezúttal következményt sejtet. Rezeda és a színésznő egy városban léte véletlen, de az újságíró szerelme a színésznő iránt törvényszerű. A kapcsolat itt a szoros együvértartozás kiemelése.

Cselekvést jelentő igei és igei-névszói állítmányt kapcsol egybe a következő összetétel: „Majd csuklyás köpenyben udvari frájok suhantak el mellette a néma éjben, és léptük olyan nesztelen volt, mint a temetői szél” (149; a második mondat részletezi az első cselekményt).

Létezést és cselekvést kifejező igék az állítmányok az egyik mondatban, a rá következő összetett mondatban névszói és igei az állítmány: „Ötezer hold erdeje van, és kétkerekű szekéren nyargalás a hegyek között, mint a bolond. Olyan erős, mint a medve, és gyalog kergeti a vadkant a rengetegben” (23). Szembetűnő, hogy az első összetételben ellentétes jellegű tartalmak kapcsolódnak egybe, a második kapcsolatos összetétel tagmondatai viszont rokon jelentésűek. A különböző típusú állítmányok e két mondatban különböző szerepet töltenek tehát be.

Példák az állítmány különbözőségére:

„Húszéves vagyok, és már tán tízszer is szerettem” (29); „A Jockey-Club tagjainak fenntartott helyen ült Alvinczi úr, és bizonyosan a világ egyik legjobb látócsöve volt a szeme előtt, amint a lovak futását figyelte” (132; Alvinczi életerejét az időhatározói mellékmondat cselekményessége is hangsúlyozza a látszó létezés-igéjével szemben); „A kisujjakon gyűrűk, és a tolvajsargon szavaival ékesítik a lerchenfeldi dialektust” (124); „A foguk fehér, és korán meghízna” (125); „A szemhéja olykor vörös volt az éjszakai sírástól, és a zálogcédulákat olyan nagyszerű rendben tartotta, hogy mindig tudta, melyik érett meg az eladásra” (16); „Éjjeli mulatóhelyre vonult tehát zongoristának, és egy napig sem volt még szomorú életében” (195); „Dalidókat tartottak a Lisznyai modorában, és a költőnek sohasem kellett búsulni szerelem miatt” (196); „Tavaszi volt, és a Pattantyús utcai hölgyeknek délutánonként verseket és regényeket olvasott Rezeda úr” (134); „Vízvezeték sincs még minden lakásban, és a házmesterre kiáltozni kell, hogy meggyújtsa este a gázt a lépcsőn” (14).

„Szóke haja volt és kék szeme, angol rajzoló macskáinak van olyan arcuk, és könnyű ibolyaillat áradt fekete selyemruhájából” (177; itt a második tagmondat közbevetésszerű ugyan, egyúttal azonban teljesebb, közelebbi megjelölést is ad). „Vagy egy nyári reggel az Alpesebben, körül a pirosító havú szűz ormok, lenn a mélyben a tengerszem kéklik, és az erdőben piros gyöngyvirág nyílik” (68–9; itt feltűnik, hogy szinte minden mondat tartalmaz valamiféle élénk színt, s hogy melléknév, melléknévből képzett ige vagy továbbképzett igenév mindegyik mondatban van: *pirosító* – *kéklik* – *piros*; ugyanakkor megfigyelhetjük az igei és névszói állítmány váltakozását).

„Fekete folt a kutya fején, és a szemében olyan jókedv ragyogott, amilyen hű és jó kutyák szemében szokott ragyogni” (180). (A második tagmondat állítmánya sokkal lendületesebb, mozgalmasabb, mint az első. A külső és a magatartás kapcsolatáról van itt szó: a fekete folt szabálytalan volta feloldja az egyhangúságot, valami sajátosan egyéni közöl, fokozottabban az ember világához tartozót jelöl – s a biztonság, a szeretettségnek az öröme ragyog ki a kutya szeméből. Ezt a biztonságot hangsúlyozza a lezáró jelzői mellékmondat *szokott* állítmánya.)

„Piros frakkban *kergették* a rókát, máshol Dickens úr regényhősei *utaztak* postakocsin a hónapok címtáblájában, a nagy étvágyú Pickwick urat mindenki *felismerhette*

szárnyas frakkjában, továbbá Weller urat, s a fogadó a Györgyhoz volt címezve” (32). (A látványt két cselekvést jelölő igei állítmány szemlélteti, a látvány nézését kifejező igei állítmányok közül a második már létezés-ige. S ez a befejező létezés-ige teszi az egészet állóképszerűvé.)

„A nők fátyola üdén lobogott, és a férfiak térdükre húzták a pepita nadrágot” (129). (A történet és a cselekvést kifejező igékkal itt finoman érzékelteti Krúdy a női és a férfi magatartás különbségét.)

Cselekvő igéket létezés-ige követ, s ezzel egy cselekménysor és egy cselekvéstelen állapot kapcsolódik egybe: „Tóricsné nem nyúlt a pénzhez, nem köszönte meg, a fejével bólintott, és mozdulatlanul maradt helyén” (146).

Alárendelt mellékmondatok kapcsolódnak két alkalommal is az alábbi összetett mondatban:

„Szerelmeit (a cirkuszlovarnót a Henry társulatnál, a cukrászkiasszonyt egy régi vidéki cukrászdában,
ahol mályvaszínű függönyök lengtek az ablakon, és a likőrös üvegeken virágkosaras vignetták voltak,
majd az özvegy kereskedőné, akinek szívbaja volt, és nagy szemében az elmúlás utáni vágy néha csodálatosan tükröződött) többnyire Byron vagy Puskin verseinek köszönhetette” (134).

A teljes mondat felépítésének szinte szimmetrikus rendje ezúttal kívülesik vizsgálódásunk körén. Feltűnő azonban a két mondatban azonos virágmotívum, s az is, hogy a teljesebb, átfogóbb kép mindkét kapcsolásban az első motívumban van, míg a második kapcsoló mondatok aprólékosabb részletezést adnak, mintegy általános megállapítást követő részletező impresszionista pillanatképek. Közös sajátosságuk még, hogy mind a két kapcsolatos összetételben létezést és történetet kifejező igék állnak egymás mellett.

Létezés- és történésigei állítmányok:

„Tehát ősz volt, és a tabáni tornyokban melán kongtak az óraütések” (188). A létezést kifejező igei állítmányhoz a kapcsolt mondat zenei (hangulati) aláfestést ad. A csendet szinte megerősítő hang így egyúttal részletezés is. (L. Petőfi: „Nagy távolban a malom zúgása olyan volt csak, mint szúnyog dongása”.)

„A kisujjakon gyűrűk, és a tolvajsargon szavaival ékesítik a lerchenfeldi dialektust” (124).

„A foguk fehér, és korán meghíznak” (125).

Névszói és igei állítmányok. Az első mondatösszetételben az író jellemzést ad: a megjelenést névszói állítmány, a viselkedés formáját ige fejezi ki. A második mondatösszetétel névszói állítmánya ugyancsak a külsőt adja, az igei állítmány történetet jelöl.

„Estella csupán egy furcsa figura a bábszínházból, és mindjárt táncra perdül a falon a selyempapírosból kivágott balerina” (181–2).

Az állókép a második tagmondatban megelevenedik, ezt fejezi ki a névszói állítmányból igére váltás. A névszói állítmány általánosabb érvényű, hosszan tartó helyzetet jelöl, az igei állítmány változó pillanatok képét adja.

„Ötezer hold erdeje van, és kétkerekű szekerén nyargalász a hegyek között, mint a bolond. Olyan erős, mint a medve, és gyalog kergeti a vadkant a rengetegben” (23).

Az első mondatban létezés- és cselekvésige az állítmány, a másodikban névszói és igei. A kötőszó az állapotot és a cselekvést választja széjjel mind a két összetételben.

I d ő v á l t á s — m ó d v á l t á s. Az állítmányok a kapcsolt mondatokban nemcsak tartalmukban különbözhetnek, hanem formájukban is. Különbözhetnek az ige idejében vagy módjában egyaránt. De előfordul olyan eset is, hogy a mondat feszültségét a tárgyias és a tárgyatlan ragozású igei állítmány teremti meg. Elöljáróban egy ilyen példa:

„Bizony odaadná magát annak a férfinak, és nem gondolna rá, hogy mi lesz holnap meg holnapután. . .” (145—6). (Ez a ragozási különbség éles hangsúlyt ad a határozott magatartású jelen és a határozatlan jövőtti különbségeknak. A jelen bizonyosságát és a jövő bizonytalanságát a tárgyias és a tárgyatlan ragozás állítja egymással szembe.)

Legjellegzetesebb Krúdy kapcsolatos mondataiban, hogy nemegyszer előfordul bennük az igei állítmány módjának vagy idejének (vagy egyszerre mindkettőnek) a megváltozása olyankor, midőn a cselekvés idejében valójában nincs változás :

„Majd egy óra múlva ártatlan, liliumfehér hajadon *volt*, és először *megy* pünkösöd délutánján a Margitszigetre . . .” (Asszonyságok díja, 128).

Az idő jelenre váltása szinte *m e g j e l e n í t i* a szereplő cselekvését. A jelenre váltás hasonló szerepe igen gyakori Krúdy stílusában:

„. . . meghalok — mondta alkonyattal, midőn a katonafejfák olyan komoran *állongtak* körülöttünk, mint becsületben megöszült férfiak, s *nézik* a szemük előtt lefolyt hitványságot” (Fáj — Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi. 17). Itt a záró kapcsolatos mondat jelenre váltását az indokolja, hogy alanya nemcsak a főmondatéval azonos, hanem a mellékmondatéval is, sőt elsősorban a hasonlító mellékmondatához kapcsolódik. A hasonlító mellékmondat állítmánya lényegében azonos lenne a főmondatéval, de jelen idejű (így hangzanék: *állonganak*), ezért a hozzá kapcsolódó tagmondat is jelen idejű.

A jelenre váltásnak — mint már említettük — gyakori szerepe, hogy megjelenítsen, elképzeltessen, sőt a mondatok átélésére készteszen:

„. . . ha kinyitotta ablakát, negyvenéves korában, a kémények keserű füstjében a vidéki sörházak fanyar ízét érezte, a fából épített színpad deszkáján zöld papirosra van kinyomtatva a Szép Heléna színlapja, és a Hársfában, a kuglizóban a színészek és színésznők dobálják a golyókat. . .” (Emléki utolsó kalandja — Aranykéz utcai szép napok, 113).

Ilyen jelenre váltás található a következő sorokban is: „Szóval vén, ócska házak *voltak*, a keskeny ablakok mögött bizonyosan öreg emberek *laknak*, zenélőóra *játszik*, és a nők mellbetegek a falpenésztől” (14). Az ige időváltásának itt az a jelentősége, hogy általánosabb érvényűvé teszi a cselekvést és a helyzetet.

„. . . a katonafejfák olyan komoran *állongtak* körülöttünk, mint becsületben megöszült férfiak, s *nézik* a szemük előtt lefolyt hitványságot” (Aranykéz utcai szép napok, 17). Itt a jelenre váltás a cselekvés időtlen érvényességét jelzi, a temetői fejfák *m i n d i g* ennek a jelentéző állásfoglalásnak a kifejezői. Az is benne van, hogy a múltnak már mennyire közömbös a jelen — hiszen már túl van rajta, nincs köze hozzá.

„Nemes alakja mint egy fiatal szarvasé, és térdig érő barna haja sátorként fedte” (83). Az első mondat állítmánya helyett állítmányi mellékmondat

jelen időben, a másodiké múlt idejű ige. A kapcsolásban szokatlan még az is, hogy a jelenből a múltra vált.

Feltételes módról vált át az író kijelentő módra, s az újra csak a megjelenítés eszközüvé válik: „Mintha éjjel-nappal lacipecsenyét *sütöttek volna* a tűzhelyen, fiatal hagymát *ennének* az ajtó mellett bicskáikkal a kupeczek, a cipót reggel *vették ki* a kemencéből, és a piros borban *játszik* a napsugár” (N. N., 101).

*

Krúdy kapcsolatos mondataiban tehát jól megkülönböztethető a kapcsolat kétféle formája: a meglévő és a létrejövő együvé tartozás kifejezése.

A kapcsolatos mondatokban a létesülő kapcsolat egyúttal elválaszt és tagol is. A kapcsolat tehát a tagolásnak a szolgálatában áll. Sok esetben a látszólagos mozdulatlanság mögött az élet eleven és örök változására éppen a kapcsolatos mondatok utalnak, különösen olyankor, midőn a kapcsolatos mondat egyúttal ellentétet is kifejez. Ennek az ellentétnek a feloldása történik meg a kapcsolással, ez adja a stílus feszültségét és mozgalmasságát.

Sokat kifejez Krúdy stílusa az alany és az állítmány változásaival. Minden magyar írónál jobban használja ki azt a lehetőséget, amelyet a magyar nyelv állítmányformáinak különbözősége teremt.

Külön fejezetet érdemel Krúdy stílusában az igei állítmány idő- és módváltása. A jelenre váltásnak kettős a szerepe: a jelen idő használata nemcsak a megjelenítés hatásos eszköze, hanem igen gyakran az állandó érvényesség kifejezése is.

†Láng István

Középiskolások élőbeszédének mondatszerkezeti jellemzői

1. Az az empirikus vizsgálat, amelynek eredményeit ez a dolgozat közli, a következő kettős céllal készült: egyrészt tisztázni kívánta, melyek azok a szegmentálható nyelvi elemek, amelyek az élőbeszéd mondatait az írásbeli mondatoktól elkülönítik (nem foglalkozik tehát a szupra- és aszegmentális elemekkel); másrészt vizsgálni akarta, milyen mennyiségi összefüggések különböztetik meg egymástól e két közlésformát.

A vizsgálat 14–15 éves gimnazisták közlő-fejtegető műfajú magnetofonos interjúit dolgozta fel, amelyeknek témája: a tanulók életmódja, önismertete, önértékelése és jövőendő tervei. A korpusz 47 adatközlőnek 36 000 „n” nagyságú, 6276 szövegszót tartalmazó élőbeszéde. Ehhez első kontrollként ugyanezen tanulók ugyanilyen témájú és műfajú írásos szövegeit használta fel, ennek terjedelme 3887 szövegszó; második kontrollként pedig a Dunapatajon gyűjtött regionális köznyelvi anyag egy-egy részletét, amely összesen 3279 szövegszó nagyságú. A korpusz feldolgozását Deme László mondatelemzési elvei és gyakorlata alapján végezte, s a dolgozatban használt terminológia is megegyezik az övével (vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.).

2. Az élőbeszédet az írásos közléstől a vizsgált korpuszban tapasztaltak szerint a következő szegmentálható nyelvi elemek különítik el:

— hezitációs jelenségek,	}	a beszédlánc hibái:
— értelemzavaró hiányosságok,		a gondolat formálódásának (vagy
— grammatikai hibák;		hibájának) kísérői;
— modoros töltelékelemek,	}	a lényeges gondolat kiemelésére
— írásban ritkán használt szerkezetek.		vagy nyomatékosításra szolgálnak.

E jellemzők közül az első négyet egy korábbi dolgozatomban (14–15 éves gimnazisták élőbeszédének néhány sajátossága. Néprajz és Nyelvtudomány XXVI. Szeged, 1982.) együttesen töredezettségnek neveztem, mivel a mondat szerkezet folyamatosságát ezek a jelenségek valóban töredezetté teszik. Az idézett munkában tipizáltam a korpuszban előforduló töltelékszavakat (de nem tettem különbséget a hezitációs és modoros töltelékek között) és a nem stilisztikai célú ismétléseket, majd megvizsgáltam a mondatok felépítésében elkövetett grammatikai hibákat, végül számba vettem azokat a hiányzó mondatrészeket, amelyek értelemzavaró jellegűek. Az elemzésből nyert számszerű ada-

tokat szociolingvisztikai következtetések levonására használtam fel (mivel az anyagot a szülőik foglalkozása és a lakóhely szerinti bontásban is vizsgáltam).

A beszéd folyamatot Szende Tamás (Denes—Pinson nyomán) „beszédlánc”-nak nevezi (Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Bp., 1976. 36), s a következő módon jellemzi: „A beszélőnek mindenekelőtt többé-kevésbé világosan kell látnia, hogy mit akar mondani . . . A hezitáció jelensége azt bizonyítja, hogy a kódolás az egész beszéd folyamat alatt megszakítás nélkül történik, akkor is, amikor a beszélő a korábban meghatározott elemeket már ejti. A hezitációs jelenségek ugyanis arra mutatnak, hogy a spontán beszélő nem formálja meg a teljes mondatot, mielőtt beszélni kezd. Szakaszról szakaszra előrehaladva improvizál . . .” (i. m. 39). Ez az „improvizálás” a hezitáción kívül egy sor más jelenséget is eredményez. Ez a dolgozat a beszéd folyamat e tipikus jelenségeinek szélesebb körét kísérli meg bemutatni.

3. A beszédlánc általánosan jellemző sajátosságai:

3.1. A hezitációs jelenségek a gondolat megszületésének és nyelvi megformálásának velejárói; funkciójuk a gondolkodás pillanatnyi szüneteinek kitöltése, a megfogalmazás nehézségének deklarálása, a megfelelő szó, kifejezés vagy konstrukció keresése. Szinte állandó kísérői a hezitációs szünetek. E jelenségsoporthoz tartoznak a félbehagyások, az ismétlések és a hezitációs töltelőkelemek.

3.1.1. A félbehagyás a gondolat formálódásának talán legnyilvánvalóbb bizonyítéka.

Gyakori jelenség, hogy a mondatból csak a kötőszó hangzik el, jelezve, milyen grammatikai—logikai viszony következnek. Ezekről szól Keszler Borbála, amikor Tompa Józsefet (Nyr. 86.: 266—82) idézve a következőket írja: „. . . ezek a beszélő gondolatmenetének, illetőleg beszéd folyamatának elakadását, zavarát jelzik. A zavar oka lehet, hogy a beszélő nem akarja vagy nem is tudja befejezni megkezdett mondatát, vagy esetleg belefáradt a beszédbe, elunta a részletes, világos magyarázatot” (Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1983. 181 — kiemelés tőlem). Ezek a félbehagyott mondatok a vizsgált korpuszban gyakran utalnak a szövegen kívülre: pl. az előzményekre, a nyilvánvaló következményekre, vagy az adott vizsgálatban az interjú kérdésére (pl.: „Következő kérdés, *hogy* || Olvasni szeretek.”; „. . . szeretnék jobban öltözködni, *de* || és hogyha olyan | olyanok lennének a körülményeim . . .”), máskor viszont a szövegben már elhangzott vagy később következő gondolat megismétlését szakítja félbe a beszélő a kötőszó után (pl.: „Szóval továbbtanulás az, *ami* ||”; „mert tényleg olyan közömbösek | nagyon sok dolog iránt, és olyanok, *hogy* ||”). Félbehagyásként tapasztalható az is, ha a beszélőnek nincs megfelelő gondolata (vagy szókinccse?) a befejezéshez (pl.: „Életcéljaim? Hát ez most attól függ, *hogy* || *hogy* mondjam || hát . . .”; „Hát | tanárnő szeretnék lenni, de úgy, *hogy* || szóval tulajdonképpen pszichológus”).

A tanulók szövegeiben igen sok olyan félbehagyott mondat is szerepel, amelyben egy vagy több mondatrész már elhangzott. Ezeket a jelenségeket az értelemzavaró hiányosságok között elemzem (l. a 3.2. pontban).

A félbehagyásnak ritkábban előforduló válfaja, amikor a beszélő keresi a megfelelő szót a mondanivalójához, de megkezdése után félbehagyja, és

mást kezd helyette. Ilyenkor gyakran nem is lehet utólag kikövetkeztetni, mit akart mondani (pl.: „Szeretek | olvasni is, e . . . | talán a Berkesit és a mai írókat, akik a | mai tö . . . | tehát a mai | világ gondjairól | írnak . . .”).

3.1.2. Az ismétlés — ha nem stilisztikai célú — a mondatban vagy a beszélő belső bizonytalanságát, vagy ellenkezőleg, erős belső kontrollját mutatja; előfordul azonban olyan ismétlés is, amely szövegszerkesztési hibának minősíthető redundancia.

A beszélő belső bizonytalanságának legegyszerűbb és leggyakoribb jele, ha egy-egy szót mechanikusan megismétel, gyakran szünetet sem tartva közöttük. Ez a jelenség minden bizonnyal az időnyerés célját szolgálja (pl.: „és | és mégis mégis neki az a | az az elve . . .”; „és | ismerek olyan | olyan csöveseket . . .”; „nem nagyon szeretem az olyan embereket, akik | akik | az első divat szerint öltözködnek”). Az ilyen mechanikus ismétlésben leggyakrabban kötőszók, névelők, névmások és módosító szók vesznek részt; fogalomjelölő szó ilyen ismétlése eléggé ritka. Gyakori viszont a töltelékszavak ismétlése is.

A belső bizonytalansággal magyarázható az a jelenség is, ha a beszélő félbehagy, majd változtatás nélkül befejez egy-egy szót. Ezek a szavak kivétel nélkül fogalomjelölő lexémák (pl.: „Hát a művelődés, ala . . . az alapműveltség, a suliba | itt tanuljuk meg.”; „én én nagyon sok mindenbe egye . . . | mindenbe egyetértek avval, amit mondanak . . .”; „borzasztóan | értelmesek és és kulturá . . . kulturáltak”).

Az élőbeszédben a beszélő tudatában állandóan működik több-kevesebb önkontroll: „A beszédtevékenység . . . többszörös ellenőrzés alatt áll: (1) a beszélő — míg artikulál — hallja saját hangját, észleli saját gesztusait, s ezeknek az észlelt jelenségeknek a beszédtevékenységet irányító központba való visszavezetésével, a visszacsatolással . . . módosításokat hajt végre, ha téveszt” (Szende T. i. m. 41). Az ilyen korrekciós szándék leggyakrabban ismétlésben realizálódik. Ennek legegyszerűbb fajtája a nyelvbotlást követő ismétlés (pl.: „Egyelőre | hm | kicsit olyan | kiegyensúlyozottnak kiegyensúlyozatlannak | hm | érzem magam”). A korrekciós ismétlés előfordul úgy is, hogy a hibás alakot a beszélő félbehagyja, majd szünet után a helyes alakkal folytatja (pl.: „próbálok neki megmagyarázni, hogy | most milyenek a föl . . . | az életfölfogások”; „Például van olyan lány, aki | még csak ha . . . | hetedikes . . .”).

Mindig a korrigálás szándékával jön létre a szóismétlés grammatikai eltéréssel. Ennek oka az, hogy a beszélő vagy a már kimondott, vagy az ezután kimondandó szerkezethez módosítja a hibásnak vélt alakot. A korrigálásra való ösztönzés tehát mindkét irányba hat (előre: pl.: „hogy belőlük is | olyan ember váljék, a . . . | amelyik | akik hasznosak a | a | társadalomban”; visszafelé: pl.: „szóval megvan a célja, a célunk is, ha nem is mutatjuk”). A korrekciós ismétlésnek néha az az oka, hogy a beszélő közbeszúr egy kimaradt, de lényeges szót (pl.: „sportolhatnék is, de nincs hol, mert a régi torna . . . a régi iskolában a tornaterembe nem lehet . . .”); máskor a közbeszúrás magyarázkodó jellegű (pl.: „mert az olvasás például | az is olyan, hogy megeről . . . szóval nem hogy megeröltet, hanem hogy . . .”). Előfordul, hogy egy szó rokon értelművel cserélődik fel (pl.: „aztán lehet, hogy a néze . . . mármint a véleményem is kialakul”). Mindezek a korrekciós ismétlések nemcsak külön-külön, hanem halmozva is helyet kapnak egy-egy mondatban, mutatva, mennyire meg kell küzdenie az élőbeszédben gyakorlatlan középiskolásnak a kifejezés pontosságáért. S hogy ez időnként nem is sikerül, bizonyítják a következő példák: „Hát a tanulás, az kicsit hátrébb szorul az | ez | e | e mögött a cél mögött, szó-

val ez | ez a két dolog közé mögé szorul, általába | igen.”; „az emberekkel való bánással is || szeretnék jobban | szeretném kialakítani magamban.”

A korrekciós ismétlés típusesetei tehát: a jelentéstani tévedés, a vonzatok hibái, néha egy-egy hibás igealak és elvett kötőszó.

A középiskolások szövegeiben meglehetősen gyakori egy-egy kifejezés megismétlése (néha többször is). Ezek a szócsoportok redundáns elemek, alkalmazásuk a mondat- illetve a szövegszerkesztés hibája (pl.: „rámondják, hogy stréber. Nem is tudjuk, hogy mit jelent az a szó, hogy stréber, és mégis, | ami nem tetszik, hogy valaki többet tanul, arra rögtön | rámondják, hogy | stré . . . | stréber, és nem is tudjuk, hogy mi a szónak az igazi | értelme”).

3.1.3. A *h e z i t á c i ó s t ö l t e l é k e l e m e k* szerepe mindig az időnyerés a gondolat megformálásához. Lehetnek artikuláció nélküli hangkapcsolatok, töltelékszavak vagy -kifejezések is. A modoros töltelékelemektől (l. a 4.1. pont) főleg a beszédszünet alkalmazása, néha a szó hangsúlyviszonyai különböztetik meg. A hezitációs töltelékelemet ugyanis legtöbbször szünet választja el a mondatrésztől, és mindig hangsúlytalan.

A középiskolások előbeszédében viszonylag ritka az artikuláció nélküli hangkapcsolatok alkalmazása, de néhány példa akad rá: „A sport az | hát az nálam nagyon | távol | *ő* | általánosban távol állt tőlem . . .”. A leggyakoribb hezitációs töltelék a *hát*, a *szóval*, valamint ezek más töltelékszavakkal való variációi: a *hát szerintem*, a *hát szóval*; ritkábban a *hát most*, a *hát általába*, *hát mondjuk*, *hát persze* (pl.: „A tanulásban | *hát* | nem szeretik azokat a | hm | diákokat”; „*Hát általában* || majdnem egyformák a napjaim”; „*Hát mondjuk* | nem annyira a divat | vagy valami ilyesmi terén. *Hát persze* megvannak azok a problémák . . .”; „*hát szerintem* | ezt az ilyen fiatalok csak hátráltatják . . .”; „távol áll tőlem, mert | *hát szóval* | *áá* | mindig | *hát* | kitűnő voltam”).

Több szóból álló kifejezések is előfordulnak hezitációs töltelékként, s főleg a megfogalmazás nehézségének érzését fejezik ki. A leggyakoribbak: (*vagy*) *nem (is) tudom* és a *hogy mondjam*. Ezeket a beszélő modorosán ismételtetheti is, így is szünet választja el őket a többi mondatrésztől (pl.: „végig a | tehát | *hogy is mondjam* | végig minden | a kultúrában is meg || szóval az egész | társadalomban, és | *hát* | *nem tudom* | nagyon sokat hallottam a mamáéktól is . . . nem fogadják be az olyant, aki nem megfelelő az *ő* | *hogy mondjam* | vannak bizonyos föltételek . . .”). Ezek *hogy* kötőszós összetett mondatok főmondatai ugyan, de ilyen szövegkörnyezetben „másodfokú állítások”, amelyek „az adott kijelentésben nem központi szerepű közlések, hanem annak csak kísérői, kiegészítői, esetleg egy korábbi elsőfokú állításnak legyengített megismétlései” (H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrésztetek a mai magyar nyelvben. Bp. 1968. 37).

3.2. Az *é r t e l e m z a v a r ó h i á n y o s s á g o k a t* meg kell különböztetni azoktól a hiányos grammatikai szerkesztésű mondatoktól, amelyek a kommunikációban mégis mindig érthetők, s amelyekről Dienes Dóra a következőket mondja: „Reprezentálható az a mondatfunkciós rész, amely a minimális szerkezethez tartozik ugyan, de bizonyos körülmények között elhagyható. Ilyenkor létre és többnyire grammatikai minőségére is utalást találunk a megmaradt konstrukció formai és/vagy tartalmi jegyeiben, és mindig beleértjük a mondatba”, majd ugyanazon a lapon hozzáteszi: „. . . hiányukat a tágabb környezetnek valamelyik tényezője konstrukcionálisan lehetővé teszi és szemantikailag pótolja” (Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Bp., 1978. 23). Az előbeszéd, nemcsak a

párbeszéd, hanem a folyamatos közlő-fejtegető előbeszéd is — így látszik az adatokból — igen sok ilyen hiányos mondatot tartalmaz, de ezek a szövegösszefüggésből jól érthetőek. Előfordulnak azonban szép számmal olyan hiányos mondatok is, amelyekben a konstrukció nem pótolja a hiányt: ezeket neveztem értelemzavaró hiányosságoknak.

A leginkább hiányosnak tekinthető „konstrukció” az, amelyben csupán a kötőszó hangzik el — ez azonban inkább félbehagyás (l. a 3.1.1. pontban). Igen sok a több szóból álló félbehagyott mondatok száma, ezeknek a folytatása sem az előzményekből, sem a szöveg további részéből nem következtethető ki (pl.: „A tanulásban a tizenéveseket \checkmark | hát | \checkmark | hát | én is olyan vagyok . . .”; „és valahogy feltűnés \checkmark | feltű . . . | ki . . . | ezzel akarnak kitűnni a többi ember közül”). Az ilyen konstrukciókban többnyire hiányzik az állítmány, gyakran az alany és más mondat szintű mondatrész is; viszont gyakori, hogy a kimondott mondatrész tárgy és/vagy határozó és/vagy jelző. Észrevehető jelenség az is, hogy adatközlőim még értelemzavaróan hiányos mondat árán is gyakran kihagyják a már többször elhangzott, vagy a kérdésben szerepelt szókapcsolatokat, főleg ezeket: *szeretnék lenni*, *érezem magam(at)*. Sok az olyan mondat is, amelyből csak egy mondatrész maradt ki. A mondat szintű mondatrészek értelemzavaró hiányai közül az állítmányé a leggyakoribb (pl.: igei: „,inkább | elmegy szakközépiskolába, hogy | pár évet ott \checkmark | a három évet . . .”; létigei: „,de szerintem || milyen tulajdonságaim \checkmark || szeretek barátkozni . . .”; névszói állítmány igei része: „,lehetnék jobb is || hirtelen haragú \checkmark és meggondolatlan is”; névszói állítmány névszói része: „,talán azért szeretnék értelmiségi lenni, mert | mert valahogy || mert több || én nem vagyok \checkmark | szóval nem ítélem el a munkásembereket sem”). Az állítmány hiányának kérdésköréhez tartozik egy többször előforduló mondatkonstrukció is: az olyan állítmány nélküli főmondat, amelyben csupán egy mutató névmás szerepel, de nem témakijelölésként, nem a mellékmondat által félbeszakított főmondat első részeként, hanem önállóan (pl.: „,azt szeretném mondani, hogy az \checkmark , hogy | hát én nem akartam tanulószobás lenni, mert tudtam . . .”; „,szóval nem az \checkmark , hogy szeretem, de együttérzek velük”; „,de | attól függetlenül használjuk, és | például olyan \checkmark , hogy szabadidőbe például együtt vagyok a bandával . . .”). Viszonylag gyakori a kötelező bővítmények (főleg a tárgy, néha a határozó) hiánya, akár mondat szinten, akár szerkezettagként (pl.: „,szeretnék vagy főiskolára vagy egyetemre kerülni, a | tanári pályát || elvégezni, szóval sikeresen véghezvinni \checkmark , és jó családi életet élni”; „,jó társasági ember vagyok, és tudom a társaságnak a \checkmark || szóval tudom vezetni a társaságot”; „,szorgalmasnak tartom magam, mert nem volt panaszom sohasem” (ellene nem volt panasz!); „,hát ha \checkmark becsúszik rossz jegy is, nem mondom, mert nem lehet mindenki olyan, hogy mindenből ötöst szerezzen” [mikor csúszik be rossz jegy?]). Ritkább jelenség, ha a mondatból az alany marad el (pl.: „,csak akkor van \checkmark , mikor | volt kint egy évig Vietnamba, akkor | például anyu főzött, de | szóval | \checkmark sok mindent csinál” [itt főleg az első hiány értelemzavaró, a másodikhoz a szövegösszefüggés alapján odaérthető az alany]). Érdekes, hogy — bár nem mondat szintű bővítmény — néha a jelző hiánya is lehet értelemzavaró (pl.: „,sok mindent feláldoznák azért, hogy hogy \checkmark pályá . . . \checkmark pályát választ-hassak” [milyen pályát?]). Egy-két esetben a mondategységek megfogalmazása teljes, csupán a közöttük levő grammatikai-logikai kapcsolatot jelző kötőszó hiányzik (pl.: „,hát sokszor úgy van, \checkmark sok apró dolgot elvégzek”).

3.3. Az előbeszédben elkövetett grammatikai hibák nem azo-

nosak az egyénre általában jellemző nyelvhelyességi hibákkal, hiszen az előbbieket alkalmiak, többnyire a gondolkodási folyamatban bekövetkező pillanatnyi változást tükrözik; részben pedig a gondolkodás logikátlanságát, kapkodását teszik hallhatóvá.

Az élőbeszédben elkövetett grammatikai hibáknak egy részét — a vizsgált korpuszban hozzávetőleg felét — a beszélő azonnal észreveszi és javítja; minél tudatosabban beszél valaki, annál inkább. Ez a jelenség a korrekciós ismétlés (vö. 3.1.2. pont). A középiskolások élőbeszédében azonban viszonylag gyakori az a jelenség is, amikor nem veszik észre a hibát, vagy a mondani-való folyamatosságának kedvéért nem akarnak visszakanyarodva javítani. Ilyen esetekben soha nincs hezitációs szünet az elvett alak után.

Az ilyen jelenségek közül a vonzatok hibái, főleg az állítmány kötelező bővítményeinek hibái a leggyakoribbak. Ilyenkor legtöbb esetben az alany és a tárgy/határozó cserélődik fel egymással (pl.: alany helyett határozó: „tehát én olyan munkahelyre szeretnék kerülni, ahol mindig valami újat jelent számomra”; határozó helyett alany: „az, aki ápolónő, annak általában sok mindent el kell bírni”). Néha a tárgy és a határozó cserélődik fel (pl.: „hát szeretnék || *édesanyámnak* is tehermentesíteni”).

Gyakran jelentkeznek a kötőszóhasználat hibái is. Sok a feleslegesen ki-mondott kötőszó (pl.: „... nagyon szeretek egyébként főzni, és hát | elég sok mindent tudok. Hát || *viszont* az | így a családba | ott is úgy meg kell | osztani . . .”). Többször össze nem illő mellérendelő kötőszók kerülnek egymás mellé (pl.: „és | *azonban* | szeretem azt . . .”). Előfordul, hogy a valódi kötőszók cserélődnek fel (pl.: „és akkor az olyan öröm, nemcsak azért, *hogy* most ötöst kaptam || mert || hát ha becsúszik rossz jegy is”). Helyenként névmási helyett valódi kötőszó áll (pl.: „túlzásba visznek mindent, *mert* káros | a szervezetünket káros | a cigarettát például”; „ilyen kultúrhelyre olyan nadrágba mennek, *hogy* le van szűkítve”). Néha valódi kötőszó helyett a *szóval* köti össze a mondat egységeket, elfedve ezzel a közöttük levő valódi logikai viszonyt (pl.: „meg szoktam fegyelmezni, || *szóval* ez nem túlságosan nagy erény . . .”).

A vizsgált korpuszban többször előfordul a köznyelvitől eltérő — de nem stilisztikai célú — szórend (pl.: „ezt *gyakran* is mondják nekem . . .”).

Néhány egyeztetési hiba is található a szövegekben (pl.: az alany és az állítmány kötelező bővítménye között: „de *én* nem éreztem azért magamat *csöveseknek*”; a főmondat és a mellékmondat között: „és most az én | *tulajdonságaimat*, *hogy milyen*”; „csak akkor *van*, mikor | *kint volt* egy évig Vietnámba”).

3.4. Az alábbiakban néhány olyan adatot közlök, amelyek a fenti jelenségeket az általam vizsgált korpuszban hasonló vizsgálatokkal összevetve mutatják be. Az összehasonlításban az alábbi adatok szerepelnek:

Tsz	— tanulói élőbeszéd	}	saját vizsgálati anyagom
Dsz	— dunapataji élőbeszéd		
Ti	— tanulói írás		
SzJ	— Szabó József nyelvjárási adatai (Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelvjárásban. Bp., 1983.)		
D—T	— Dezséry—Terestyéni élőbeszédanyaga (Dezséry Judit—Terestyéni Tamás: Élő szöveg — stúdiószöveg. In: ÁNYT XI. Bp., 1976.)		

3.4.1. Szemléletes képet ad a töltelékelemek nagyságáról a telítettség vizsgálata. A mondategység telítettségi mutatója azt fejezi ki, hogy egy tagmondatra (vagy egy egyszerű mondatra) átlag hány szó jut. Kétféle módon számítható: a tartalmas szavak alapján (meghatározását lásd Deme i. m. 244): ekkor a számításból kimaradnak a névelők és a valódi kötőszók (T_{me}); valamint az összes szó alapján, ekkor minden kiejtett vagy félbehagyott szó és artikuláció nélküli hangkapcsolat is részt vesz a számításban ($T\bar{O}_{me}$). E két adat %-os különbsége rávilágít arra, mekkora az egyes korpuszokban a tartalmatlan szavak (a névelők, a kötőszók + a töltelékelemek) nagysága.

	Tsz	Dsz	$\bar{T}i$	SzJ	D—T*
T_{me}	3,38	4,28	3,62	4,03	2,9
$T\bar{O}_{me}$	5,01	6,04	4,61	5,17	4,09
különbség %	148,2	141,1	127,3	128,2	141,0

* összes szó osztva összes predikatív szerkezettel

Az adatok értelmezéséhez célszerű a szövegekben közel azonos mennyiségű névelőt és valóságos kötőszót feltételeznünk (bár ez ellentmond Szabó József megfigyelésének — i. m. 173). Ennek nagyságrendje a Tsz és a $\bar{T}i$ korpuszban egyaránt kb. 20%. Így vizsgálva a %-os különbségeket, látható, hogy a tanulói írásban van a legkevesebb töltelékelem. Az élőszóbeli korpuszok közül ezek aránya Szabó József nyelvjárási szövegeiben a legkisebb — mutatva, hogy ez a nyelvi réteg még ma is a legépebb mondatkonstrukciókat alkotja. A dunapataji korpusz nagyfokú töredezettsége valószínűleg azzal magyarázható, hogy a hangfelvétel készítésekor a spontaneitás biztosítására törekedtem, ellentétben a nyelvjárásgyűjtés gyakorlatával. Az összes szöveg közül a középiskolások élőbeszédében a legmagasabb a töltelékelemek aránya. (Megjegyzendő, hogy ebben az adatban a modoros töltelékelemek is szerepelnek.)

3.4.2. Figyelemre méltó és az élőbeszédre jellemző erejű a középiskolások élőbeszédében talált grammatikai hibák és értelemzavaró hiányosságok összevetése a Dezséry—Terestyéni által feltártakkal. S bár sem a megközelítési szempont, sem a számolási módszer nem teszi lehetővé a pontos összehasonlítást, látható, hogy az alábbi jelenségek mennyire egybeesnek:

	Tsz*	D—T**	
egyeztetési és vonzathibák	36,21	25,8	egyeztetési hibák
az ige kötelező bővítőnyelvének (A, T és H) hiánya	17,27	20,7	az ige kötelező kiegészítése hiányzik
Á, Á+A, Á+T hiánya	25,91	20,2	nem fejezi be az egyik összetevőt vagy a predikatív szerk. egészét
rossz a szórend	9,48	10,9	rossz a szórend

* Az összes hiba + hiány %-a az összes mondatrészhez viszonyítva

** A hibás predikatív szerkezetek az összes szerkezet százalékában

Ezt a felsorolást akár az előbeszéd típushibáinak felsorolásaként is felfoghatjuk. A %-os adatok pedig — bármennyire is különböző szempontok szerint készültek — a 15 éves tanuló és a felnőtt szóbeli mondatainak tipikus hibáit is elkülönítik. Eszerint a szórendi hiba kb. azonos nagyságrendű, de a tanulók mondataiban sokkal gyakoribb az egyeztetés, a vonzatok és az állítmány tévesztése és/vagy hiánya, mint a felnőttekében.

4. A beszédláncnak az egyénekre jellemző sajátosságai:

4.1. A modoros töltelékelemek nem minősíthetők hezitációs jelenségnek, hiszen a beszélő ilyenkor nem időnyerés céljából használ a mondatszerkezetbe nem illő szavakat vagy kifejezéseket. Ennek bizonyítéka, hogy az ilyen szavak kimondása után soha nincs hezitációs szünet, s a modoros töltelékelem a mondatban néha mellékhangsúlyt is kap.

A jelenség egyik önálló csoportját a *hát* töltelékesző használata képezi. A hangsúlyszakasz elején, hangsúlytalanul és a következő szóval szinte összetapadva a középiskolások beszédének leggyakoribb modorossága — bár vannak olyan adatközlők is, akik egyáltalán nem használják. Pl.: „*Hát* hogy milyen embernek érzem magam? *Hát* lehetnék jobb is.”

Az előbbivel egyforma nagyságrendű az a modorosság, amikor a szövegben egy-egy határozószó vagy (ritkábban) mutató névmás indokolatlanul ismétlődik, s így eredeti jelentését elveszti (pl.: „... aki csak a divat után megy, és nem tanul, az valahogy | *szerintem* olyan || nem tudom || olyan más az egész *szerintem*, hogy ő csak a divattal törődik, és *szerintem* ilyen korba első a tanulás. A sport || az *szerintem* nagyon jó dolog, hiszen || *Szerintem* elsősorban a sport az, ami || *szerintem* az a legjobb kikapcsolódás.”). Ilyen „funkcióban” a középiskolások előbeszédében a következő szavakkal találkoztam a leggyakrabban: *szerintem*, *szóval*, *most* (pl.: „hogy *most* nem ilyen speciális orvos akarok lenni” — nincs valóságos időviszony!), *általába(n)*, *mindenesetre*, *különösebben*, *tulajdonképpen*, *így*, *úgy* („érdekelnek *úgy* az emberek és . . .”), *ilyen*, *olyan* („hogy *ilyen* állattal foglalkozó egyetemre”). Hogy e szavak a szövegben modorosságként vagy mondatrészként szereplnek-e, az mindig csak a kontextus alapján dönthető el. Érdekességük, hogy — bár alkalmazásuk teljesen automatizálódott — a beszélő gyakran nyomatékosít velük, ösztönösen a fontosnak vélt dolgok kiemelésére használja őket.

A modoros beszédtöltelékek harmadik csoportját azok a kifejezések alkotják, amelyek vagy főmondatként vezetnek be egy közlést (pl.: „*az az igazság*, hogy | *általába* a bűnügyi regényeket is szeretem | és az ifjúsági regényeket”), vagy a felsorolás többi tagja helyett állnak (pl.: „*azt is szeretem csinálni meg minden*”; „*hát* az még soká lesz és *ilyesm*”; „*esetleg* elmegy a boltba *vagy valami hasonló*”).

A gyerekek beszédében nem találkoztam viszont az egyes felnőtteknél gyakran előforduló udvariassági eredetű modorosságokkal (pl. *kérlek szépen*, *ha lennél szíves* stb.). Interjúimban nem szerepelt, de közismert tény, hogy egyes serdülők (és felnőttek) modoros töltelékelemként vaskos durvaságokat, trágárságokat is alkalmaznak.

S bár H. Molnár Ilona szűkebb összefüggésben mondja a következőket, állításait a modoros töltelékelemekre nézve is igaznak vélem: „. . . jelentéstaniilag legtöbbször nem teljes értékű szó; kisebb vagy nagyobb, de valamekkora utat már megtett az elhomályosulás útján: az eredetinel általánosabb, tágabb

jelentéssel telt meg. . . az ilyen mondatrészek nem is egészíthetők ki további bővítményekkel . . .” (i. m. 46).

4.2. A mondatátzövdés — amint azt Zolnai Gyula 1926-ban megállapította — az élőbeszéd egyik jellegzetes sajátossága. A jelenséget a szakirodalom nem egyöntetűen értelmezi (vö. É. Kiss Katalin, Szalamin Edit és Rác Endre véleményét), a középiskolások élőbeszédének vizsgálata közben tehát valamelyik mellett döntenem kellett. Csak azokat a konstrukciókat minősítettem így, ahol „az egyik tagmondatnak valamely részlete a gondatlan fogalmazás következtében átkerült a másik tagmondatba” (Rác Endre: Anyanyelvünk új szófűzési, mondat szerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése. In: Mai magyar nyelvünk. Szerk.: Grétsy László. Bp. 1976. 71). Szalamin Edit a mondatátzövdést a mondat aktuális tagolása alapján csoportosítja (Szalamin Edit: Beszélt nyelvünk mondatairól. A Magyar Nyelvészek IV. Kongresszusán elhangzott előadás. Kézirat.), s így értelmezve a jelenséget, válik világossá, hogy a beszélőnek a lényeges mondatrész kiemelésére való ösztönös törekvése jelentkezik ebben a sajátos szerkesztésmódban. E megfigyelést támasztják alá a középiskolások élőbeszédében talált ilyen adatok is (pl.: „és *utána* nem tudom, hogy egészségügyi pályán vagy ilyesmin szeretnék . . .”; „és már *oda* nem engedtek, hogy jelentkezsek”; „a *statistikába* sejtelmem sincs, hogy hogy tud eligazodni”). Megjegyzendő, hogy nem sok tanuló használt ilyen konstrukciót, de azok általában többször is alkalmazták.

4.3. A tanulók élőbeszédében gyakori a *t é m a i s m é t l ő s z e r k e z e t*. Ilyen mondataikban főleg az alány és a tárgy, ritkábban a határozó névmási vagy határozószói nyomatékosítása fordul elő (pl.: „édesanyámmal való *kapcsolatom az jó*”; „a *gimnáziumot* azt mindenféleképpen szeretném elvégezni”; „a *családba | ott* is úgy meg kell osztani”). Az ilyen konstrukciókra jellemző, hogy a diákok a témaismétlő szót általában nem hangsúlyozzák külön, sőt az előtte álló szóval összevonva, mindig szünet nélkül ejtik.

4.4. Az élőbeszédre jellemző *közbevetések* a tanulók szövegei alapján két csoportra oszthatók. Előfordulnak olyan tartalmas mondatok, amelyeket a tanulók a főgondolat elmondása közé szúrnak (pl.: „Szintén | megint a Kiss Pista bácsival | *szóval most megint róla arról beszélék*, vele beszélgettem a múltkor”). Ezek a közbevetések a többi mondategységgel általában közömbös viszonyban vannak, és azoktól szünet választja el őket. Az ilyen mondatok mellett gyakoriak a módosító értelmű közbevetett mondatrészek és főmondatok, amelyeket a beszélők általában hangsúlytalanul ejtenek, és amelyek szünet nélkül kapcsolódnak a következő szóhoz, s azzal egy hangsúlyszakaszt is képeznek. A hasonló, de tartalmas főmondatoktól való elkülönítésüket H. Molnár Ilona elvei alapján végeztem (i. m. 43): a *hogy* kötőszó és a főmondati utalószó valóságos vagy lehetséges megléte vagy hiánya alapján; a főmondati állítmány bővíthetősége, változtathatósága és fokozhatósága alapján. Így mérlegelve a korpuszban a következő módosító értelmű főmondatokat találtam: *mondjuk* (pl.: „úgy hogy szeretnék egy kicsit | *mondjuk* avval is többet törődni” — a szó néhány szövegben modoros töltelékként ismétlődik), *gondolom* („tehát | lehet, *gondolom* ez a korról jár együtt”), *nem (is) tudom* („más mondta, *nem is tudom* melyik tanár úr”), *úgy hiszem* („gimnáziummal *úgy hiszem*, nem | sokat fogok elérni”).

A monológformából következően nem találok a közbevetéseknek egy harmadik csoportjával, a párbeszédre jellemző megszólításokkal és felhívó jelentésű igealakokkal (pl. *érted? ; figyelj!*).

5. Az előbeszédre jellemző mennyiségi összefüggések:

Az összehasonlításban szereplő adatok ismertetését l. a 3.4. pontban, kiegészítve a következőkkel:

- [DL]** — Deme László közlő és fejtegető műfajú írásos anyagának adatai (i. m.)
 KB — Keszler Borbála előbeszédanyaga (i. m.)
 SzT — Szende Tamás előbeszédanyaga (Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Bp. 1973.)

5.1. A mondategész szerkesztettsége jellemző képet ad a mondathosszúságról: megmutatja, hogy egy mondategészben átlag hány mondategység van. Az adatok a következők:

Tsz	Dsz	[Ti]	[DL]	SzJ	KB	D—T
3,85	3,96	1,89	1,94—2,74	1,94—2,81	1,86	3,6—7,9*

* Az egy megnyilatkozásra eső predikatív szerkezetek száma

Az adatokból levonható főbb következtetések:

a) Az írásos nyelvhasználatban a legrövidebb mondatokat a diákok használták; ennél számottevően nagyobbak Deme adatai, aki tudósok és írók művei alapján készítette elemzését.

b) Szabó József adata azt mutatja, hogy a paraszti származású és foglalkozású adatközlők lényegesen rövidebb mondatokban fogalmaznak, mint ami a többi szóbeli korpuszban látható. Ennek azonban az is oka lehet, hogy az interjúkészítés módja az ő és a saját gyakorlatomban eltérő: Szabó József felvételeit előzetes megbeszélés után készítette, saját gyakorlatomban inkább a spontaneitást kívánta biztosítani. Így a nagykoványi adatközlők egy már átgondolt közlést mondtak magnóra, s így bizonyára inkább képesek voltak tagolni azt, mintha teljesen spontán módon beszéltek volna.

c) A tanulói és dunapataji anyag átlagos szerkesztettsége között nincs lényeges eltérés. Ez arra enged következtetni, hogy az ilyen témájú monológokra — ha a mondathatárok megállapítása azonos elvek alapján és módon történik — általában kb. ezek a szerkesztettségi értékek jellemzők: tehát átlagban >4 mondategység jut egy mondategészre. Ezt támasztja alá Dezséry—Terestyéni adata is, akik szintén úgy találták, hogy a közlő-fejtegető műfajú interjúszövegekben egy közlésegységre (= mondategész) átlag >4—>8 állítmányközpontú rész (= mondategység) jut.

5.2. A mondategész belső mellé- és alárendelő kapcsolások arányai (az összes kapcsolat %-ában) a következők:

	Tsz	Dsz	[Ti]	[DL]*	SzJ	KB**	D—T***
Mellérendelő	59,90	59,15	41,76	44,2	47,09	46,18	37,7
Alárendelő	40,10	40,85	58,24	55,8	52,91	42,77	59,2

* Az A.I.1. szövegegységre vonatkozóan

** Itt a semleges kapcsolások 11,05%-ot tesznek ki

*** Csak a Bsz szövegcsoport adatai, +3,1% „értelmezhetetlen kapcsolat”

Az adatokból a következők látszanak:

a) A mellé- és alárendelés %-os megoszlásában az írásos adatok egybevágóak: több bennük az alárendelés. Érdekes viszont, hogy az adott korpuszokban nem a művelt írók, hanem a 15 éves gyerekek írott mondataiban van több alárendelés. Kérdés, hogy ez általános jelenség-e, s ha igen, mi az oka.

b) A szóbeli adatok között éles határvonal húzódik: Szabó és Dezséry — Terestyéni adataiban az alárendelő kapcsolások száma nagyobb, Keszlernél és saját adataimban viszont a mellérendelőké. Keszlernél azonban csupán 4% a különbség a két kapcsolásforma között, nálam viszont 19%. Ez a mellérendelő túlsúly magyarázatra szorul, hacsak nem akarunk megelégedni azzal a „régí nyelvészeti-nyelvjárástani baboná”-val, amelyet Szabó József idéz (i. m. 121—2), s amely szerint a nyelvjárásokra (élőbeszédre!) az jellemző, hogy „az összetettek közül a mellérendeltek jóval gyakoribbak, mint az alárendelt összetett mondatok” (i. m. 122.). Ezt a véleményt tagadva Keszler többször hangsúlyozza, hogy „a beszélt nyelvben a mellérendelt és az alárendelt összetett mondatok gyakoriságában nincs lényeges különbség” (i. m. 191). Miért van hát több mellérendelés a tanulói élőszóban és a dunapataji anyagban? Ez az arány minden bizonnyal függ a közlés témájától és műfajától is, de valószínűleg még inkább függ az életkortól. Ez utóbbi tényezőre Szabó József is felhívja a figyelmet: „Érdekes, hogy a várakozástól némileg eltérően a fiataloktól vett szövegekben több — ha nem is sokkal — a mellérendelő kapcsolások száma, mint a bonyolultabb alárendelőké. Vagyis azt láthatjuk, hogy a fiatalok mondatalkotására jellemző nagyobb fokú szerkesztettség, a többszörösen összetett mondatok gyakorisága oly módon növekszik az idősök és a középkorúak mondat szerkesztéséhez viszonyítva, hogy a mellérendelt mondatok száma valamelyest nagyobb lesz, mint az alárendelteké” (i. m. 95). Így a tanulói élőbeszéd mellérendelés-túlsúlya is magyarázhatóvá válik, sőt részben a dunapataji korpuszé is, hiszen abban a 12 adatközlő közül négyen húsz éven aluliak. Ha pedig elfogadjuk, hogy az életkor ilyen mértékben befolyásolja a kapcsolások arányait, célszerű lenne további vizsgálatokkal kideríteni: melyik életkorban milyen a mellé- és alárendelés gyakorisága az ilyen témájú és műfajú élőbeszédben. Ehhez pl. 6, 10 és 18 évesek beszélt nyelvi mondatait is vizsgálni kellene.

5.3. A mondategész szintmélységének mutatója olyan viszonyszám, amely megmutatja, milyen arányban szinteződnek a mondategészek. Minél több a felső szintű (főmondat vagy 1. szintű alárendelés) mondategység a mondategészekben, a mélységmutató annál inkább közelít az 1,0-hez; illetve: az alsóbb szintek gyakorisága a mélységmutatót emeli. A kapott eredmények és a kontroll-adatok a következők:

Tsz	Dsz	Ti	DL	SzJ	KB
1,79	1,82	1,49	1,48—1,79	1,52	1,40

Az adatok a következő módon értelmezhetők:

a) A legalacsonyabb szintmélység Keszler anyagára jellemző. Ez természetesen adódik az általa vizsgált szövegek jellegéből: a párbeszéd nyilvánvalóan több egy- és kétszintű mondatot tartalmaz, kisebb benne az erősen szintezett mondategészek gyakorisága, mint a tanulók önvallomásaiban.

b) A Szabó József által felvett nyelvjárási szövegek mondatkonstrukciói szintén kevésbé bonyolultak a mondatégszék szinteződése szempontjából, mint a Tsz és Dsz korpuszok. Ennek oka valószínűleg a már említett eltérő interjúkészítési módszer.

c) Az előszóbeli korpuszok közül a tanulói és a dunapataji anyag mutatja a legerőteljesebb mondatégszékbeli szinteződést. A fent említett tényezőkön kívül ennek oka lehet még a műfaj és a téma bonyolultabb gondolatokat—mondatokat igénylő követelménye.

d) A két írásos korpusz mélységparaméterei között alig van különbség. A tanulói adat a művelt felnőttekének alsó határán áll, mutatva, hogy a gyerekek írásban még nem tudnak olyan bonyolult mondatokat szerkeszteni, mint a felnőttek.

5.4. A mondatégszék tagoltsági mutatója arról tájékoztat, hogy átlagban hány szabad mondatrész, illetve glosszéma jut egy mondatégszékre. Jelölése a szabad mondatrészekre vonatkozólag: T; a glosszémákra vonatkozólag: T_g. A rendelkezésemre álló anyagokban a tagoltsági értékek a következő módon alakulnak:

	Tsz	Dsz	T _i	DL
T	2,39	2,92	2,47	2,95
T _g	2,90	3,59	3,18	5,89

Az adatok értelmezése:

a) Abban a kérdésben, hogy hány szabad mondatrész/glosszéma jut egy mondatégszékre, elhatároló szempontnak az életkor látszik. A tanulók és a felnőttek mondatégszékében a szabad mondatrészek száma közel azonos, akár az írást, akár az előszót tekintjük. Így tehát a 15 évesek beszélt nyelvi mondataiban és írásában egyaránt >2,5 db szabad mondatrészt találtam; a felnőtteknél ez az érték >3,0 db.

b) Lényegesen szórtaabbak a glosszémák előfordulási arányai. A legkevesebb glosszéma egy mondatégszékre a tanulói előszóban jut (ez az érték >3,0 db-nak bizonyult — ez megdöbbentően kevés!), ennél kb. 10%-kal több a tanulók írásos mondatégszékében. Szintén a Tsz adatokat véve alapul, a felnőttek mondatégszékében előszóban ennél 24%-kal, a művelt felnőtt írásában pedig 103%-kal van több glosszéma. Ezekből az adatokból jól látható az élőbeszéd és az írás mondatégszékében levő mondatrészek számának nagyságrendi különbsége; de jól látható a magas műveltségi színvonal okozta különbség is.

A tagoltsági mutató által nyújtott képet bővíti az egyes glosszémafajták %-os gyakorisági adatsora. Ebből csak a határozók és a jelzők adatai a következők:

	Tsz	Dsz	T _i	DL	SzT
H	30,16	31,74	28,46	24,3	28,75
J	9,74	13,92	14,51	37,8	14,26

Az adatokat értelmezve megállapítható:

a) Ha külön a határozók gyakoriságát vesszük szemügyre, az írásbeli

közlő próza adatát (DL) kivéve, közel azonos nagyságrendű megterheltséget tapasztalunk.

b) A jelzőket külön vizsgálva azonban látható, hogy az adatok között nagy különbségek vannak. Arányuk a művelt közlő próza írásos válfajában a legmagasabb, s ez egyúttal kifejezője is annak, hogy a mondanivaló plasztikus-ságának mennyire szükséges velejárója a jelző. E megállapítást látszik alátámasztani Szende adata is, akinek adatközlői művelt felnőttek: az élőszóbeli korpuszok közül nála a legmagasabb a jelzők gyakorisága.

c) Szembeötlő az egyezés Szende adata és a dunapataji adat között. Ez az érték tehát az átlagos felnőtt élőszóbeli jelzőhasználatának paramétereként is felfogható.

d) A tanulók élőbeszédében az átlagnak megfelelő mennyiségű határozó, de a felnőttekénél kb. 40%-kal kevesebb jelző van. Ez az adat figyelmeztető erejű: ilyen szegényes a 15 évesek (gimnazisták!) nyelvhasználata a jelzőket illetően. Figyelmeztető adat ez, különösen akkor, ha tudjuk: e jelzőmennyiségnek csupán egy töredéke magas szemantikai tartalmú szó, a többi vagy agyonhasznált, jelentéstaniilag kiürült melléknév, vagy a szövegszerkesztésben fontos, de ilyen szempontból tartalmatlan névmás.

A tagoltsági mutatóhoz kiegészítésképpen érdemes azt is megvizsgálni, hogy a mondategységben szereplő glosszémák a mondatbeli szinteződésben milyen helyet foglalnak el. Eszerint a glosszémák helyzetének %-os adatai a következők:

	Tsz	Dsz	Ti
1. szinten	82,92	81,72	75,51
2. szinten	14,39	15,15	19,07
3-4. szinten	2,69	2,93	5,42

A fenti adatsor azt mutatja, hogy az írásos mondatalkotás ilyen téren valamivel bonyolultabb, mint a szóbeli: tehát írásban mondat szinten valamivel kevesebb, mondat szint alatt kb. 7%-kal több mondatrész van, mint az élőbeszédben. A két élőbeszédbeli korpusz adatainak feltűnő egyezése pedig arról vall, hogy az ilyen témájú és műfajú monológokban ezek az arányok általánosan jellemzőek.

5.5. A mondat egység zsúfoltsági vizsgálata a mondatrészek felépítésére derít fényt: megmutatja, hány tartalmas szó jut egy mondatfunkciós részre (Zs), illetve hány tartalmas szóból épül fel egy szerkezetes mondatfunkciós rész (Zs_{sz}). A tanulói és a dunapataji korpuszok alapján a következő adatokat kaptam:

	Tsz	Dsz	Ti
Zs	1,39	1,46	1,47
Zs _{sz}	2,29	2,28	2,28

(Ezekhez az adatokhoz a mondategységben meg kell számlálni az összes olyan szót, amely a mondatrész/szerkezetes mondatrész felépítésében részt vesz: a a fogalomjelölő lexémákon és a határozószókon kívül tehát a viszonyjelölő

lexémákat, a frazeológiai egységeket alkotó szavakat, a mondatzókat és a szeretlen beszédelemeket. Így belátható, hogy a szerkezetes mondatrészek zsúfoltsági adata nem felelhet meg pontosan a glosszémák helyzetét mutató paramétereknek.)

Az adatokat értelmezve megállapítható:

a) Érdekes, hogy a szerkezetes mondatrészek zsúfoltságának adata a három korpuszban szinte teljesen azonos. Ez a tény azt sejteti, hogy az átlagos műveltségű középiskolás és felnőtt beszélt nyelvi mondataiban is, írásában is nagyjából azonos mennyiségű tartalmas szó jut egy szerkezetes mondatrészre.

b) A mondatfunkciós részekre vonatkozó zsúfoltsági értékek azt mutatják, hogy ezek a tanulók nyelvhasználatában írásban több szóból épülnek fel, mint élőszóban; a felnőttek előbeszédében pedig több tartalmas szó jut egy mondatfunkciós részre, mint a gyerekek hasonló mondataiban.

5.6. A mondat egységek telítettségi adatai fentebb már szerepeltek (vö. 3.4.1. pont). Ott a mondat egység telítettsége szerepelt a tartalmas szavak és az összes szó alapján. Más összefüggésre világít rá a következő adatsor, amelyben a tartalmas szavak alapján mért mutatók kapnak helyet az átlagos mondat egységre (T_{me}) és az egyszerű mondatra (T_e) vonatkozóan. A két adat %-os összefüggése (= kihasználtság, jele: K) megmutatja, milyen mennyiségi összefüggés van az átlagos mondat egységben és az egyszerű mondatban előforduló szavak száma között. Az adatok a következők:

	Tsz	Dsz	\boxed{Ti}	\boxed{DL}	SzJ	KB
T_{me}	3,38	4,28	3,62	8,32	4,03	2,78
T_e	3,15	3,98	4,34	12,36	4,76	2,52
K %	107,3	107,5	83,4	67,3	84,6	110,3

Az adatokból levonható néhány következtetés:

a) Mind a mondat egységek, mind az egyszerű mondatok tartalmas szavainak száma ott a legkisebb, ahol párbeszéd szerepelnek a korpuszban (Keszler adatai); ennél az élőszóbeli monológok mindkét adata magasabb.

b) A felnőtt monológoknak az átlagos mondat egységre vonatkozó adatai közel azonosak (Dsz és SzJ); ennél kevesebb a tartalmas szó a tanulók mondat egységeiben, s ezen belül igen csekély a tanulói írás előnye az élőszóhoz képest.

c) Magasan a legtöbb a tartalmas szavak száma mondat egységenként a Deme László által vizsgált írásbeli közlő prózában, újból azt jelezve, mennyivel gazdagabb nyelvi lehetőségek birtokában van a művelt felnőtt, mint a 15 éves tanuló.

d) A kihasználtsági értékre vonatkozóan Deme László vizsgálatai egyértelműen azt bizonyították, hogy a közlő és a fejtegető prózában az összetett mondat egyes mondat egységeire jutó tartalmas szavak száma mindig kevesebb, mint amennyi az átlagos egyszerű mondatban van. Ilyenkor a K-érték mindig 100% alatt helyezkedik el. A fenti adatok ezt a tételt teljesen bizonyítják a két írásbeli korpuszban (\boxed{Ti} és \boxed{DL}), az élőszóbeliek közül azonban csak Szabó József anyagában. A másik három élőszóbeli korpuszban viszont annak a jelenségnek vagyunk tanúi, hogy a viszonylag jól szerkesztett egyszerű mondatokhoz képest az összetett mondatokban a tagmondatok átlagos szószáma megnő — vagyis nyilvánvalóan a halmozott mondatrészek, a témaismétlő szerkezetek,

a közbevetések és a módosító mondatrészek száma nő meg. Ez úgy feldúsíthatja a tartalmas szavak átlagát, hogy az az egyszerű mondatok szószáma fölé emelkedhet. Valószínű, hogy ez a jelenség a spontán előbeszéd mondataira általánosabb érvénnyel is igaz. Ezt támasztja alá Keszler adata, hiszen az összes közül ott a legnagyobb a %-os eltérés a T_{me} és T_e között; de közvetve talán ezt bizonyítja Szabó József adata is, akinek adatközlői nem spontán módon mondták el gondolataikat, hanem előkészítő beszélgetés után.

6. A fenti vizsgálódás csupán 47 gimnazista előbeszédét vizsgálta, tehát adatai statisztikailag sem, nyelvészetileg sem lehetnek általános érvényűek. Ez az empirikus vizsgálat azonban így is segíthet az adott korosztály előbeszédének megismerésében; s az sem kétséges, hogy az így kirajzolódó kép elgondolkodtató. Elgondolkodtató, és ismét — az eddig megszokottól eltérő oldalról — az igényes anyanyelvi nevelés fontosságára hívja fel a szakemberek, de remélhetőleg a gyakorló pedagógusok figyelmét is.

Bicskei Dezsőné

A mondanivaló világossága

(Egy elemző módszer bemutatása)

A természetes nyelvek — így anyanyelvünk is — elsősorban a világot, a valóságot „verbalizálja”, annak éles kontúrjait és homályosságát is. Minden nyelvi megnyilatkozást tehetünk még pontosabbá is; rejtettebb viszonyok is testet ölthetnek jól megformált beszédünkben, írásunkban.

Gondolataink mondatokban, közlésekben válnak „láthatóvá,” és ezeket a közléseket, e mondatokat sokszor matematikai erejű jelek, operátorok kapcsolják össze. Olykor nem is olyan könnyű azonnal megállapítani: a többszörös tagadó jelekkel megtűzdelt közlés végeredményben állít-e vagy tagad. Pl.: „Hogy eszköz nélkül czélt nem érhetni, senki józanul nem tagadhatja” (Sztancsics Mihály: Hunnia' függetlensége. I. Előbb eszköz, aztán czél. Jena, 1847. 3).

Igen gyakran használunk alternatív kifejezéseket, és éppen a matematikai logika tételeiből tudjuk, hogy a *vagy* szócskának háromféle jelentése lehet. Gondolataink talán még többször kötjük össze a *ha . . . akkor* kötőszópárossal. Mondataink elé nemegyszer odaillesztjük a *lehet, hogy* előmondatot, vagy a *kell, hogy, szükségszerű, hogy* nyitó szökat.

A felsorolt viszonylatokat anyanyelvünkön sokféleképpen fejezhetjük ki. E végső és elvont relációk helyes kifejezését sikeresen gyakorolhatjuk, ha elsajátítjuk azt a minimális szimbólumrendszert, amellyel a logika tudósai dolgoznak. Ha a jeleket olvasni tudjuk, nyelvi megformálásuk, visszaadásuk igen hasznos, még a nyelvhelyességet is fejlesztő feladat lehet.

A jelek, amelyekre egyelőre szükségünk van, a következők: & (és), V (vagy), ~ (nem), \supset (ha . . . akkor), M (lehetséges), N (szükségszerű). Tekintsük most már ezeket a jeleket mondatok elé írható kötőszóknak. Magukat a konkrét állításokat jelöljük algebrai jelekkel:

- p (*Péter nem szeret senkit*)
- q (*Nekem rosszul esik*)
- r (*Én nem tudok nem szeretni*)

Első feladatunk legyen a következő:

1. Az hogy p , q mert r (Az, hogy Péter nem szeret senkit, nekem rosszul esik, mert én nem tudok nem szeretni.)
2. q , hogy p , hiszen r
3. r , ezért q , hogy p

A fenti példamondatokat akarattal formáltuk meg olyanná, hogy velük még nem a szigorú értelemben vett logikai összekapcsolást végezzük el. Az egyes állításokban már tagadó viszonylatok, tagadott tények szerepeltek.

A tagadás sokféleképpen szerepelhet egy mondatban:

p (Annyi szív ontá vért.) $\sim M \sim p$ ahol: $\sim =$ hiába

Ime megkaptuk a Szózat egyik sorának logikai képletét.

A szépirodalomban igen sok példát választhatunk a fenti logikai kapcsoló elemek (konnektívumok) megállapítására:

p (Rámdől a szittyá magasság)
 q (Száz átok fogja a vérem) $(p \ \& \ q \ \& \ r) \supset s$
 p (Gátat tőr föl ezer vakond)
 s (Az óceánt mégis elérem)

Egyszerűbb alternatív viszonylat a következő:

p (Bolondok vagyunk)
 q (Elveszünk egy szállig) $(p \ \& \ q) \vee r$
 r (Ez a mi hitünk valósággá válik.)

A fenti versszak stiláris erejét éppen a kizáró jellegű *vagy* adja meg.

A *ha ... akkor* viszonylatot a logika implikációnak nevezi. Ismét egy versrészleten mutatjuk be:

p (Dús kalásszal jó a sárguló nyár) $p \supset q$
 q (E székeségben újra látom őt)

Véleményünk szerint a tárgykör szempontjából kitűnően használható Ruzsa Imrének A szimbolikus logika elemei című tankönyve (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.), amelyben minden fejezet végén kiváló gyakorló feladatok szerepelnek.

Igaz, sok mindent a természetes érzék, a józan paraszti ész is tud: sok olyant, ami a logika alapelemei közé tartozik.

$p =$ Józsi idegenkedik a logika tudományától.
 $q =$ Józsi nem tudja nélkülözni a logika tudományát.

Habár p , $q = p$ mégis q

Minden élő nyelv a takarékoság elve alapján működik: alanyokat nem ismételi, a tagadást sokféleképp fejezi ki, gazdag névmási rendszerrel rendelkezik, de a fenti legelvontabb viszonylatok kiolvashatók belőle.

Az állítások logikájából csak egy-két morzsát mutattunk meg. Mindenkinnek érdemes ebben a tudományban elmélyedni. Felhasználhatóságára hadd említsünk meg két bizonyító szempontot:

1. A p-vel, q-val, r-rel jelölt állítások összekapcsolása természetesen más céllal megy végbe a logikában és a nyelvtanban. Mégis van közöttük valamilyen hasonlóság. Mintha az ítéletkalkulus, az állítások összekapcsolásának, az igazságfüggvények megvilágításának egész apparátusa olyan lenne, mint az összetett mondatok nyelvtana. A nyelvtanban a hagyomány az összetett mondatot mindig az egyszerű bővített után tanította, holott ha az egyes tagmondatok egyszerűek, akkor egy összetett mondat kimondása, megtanulása könnyű lehet, könnyebb, mint egy, morfológiai nehézségekkel megtűzdelt egyszerű bővített mondaté.

2. A mai magyar iskolarendszer nagy fontosságot tulajdonít a matematika modern oktatásának. Kis gyermekeink igen hamar megbarátkoznak az algebra jelképeivel, ugyanígy nem okoz nekik különösebb nehézséget a logika jelrendszere sem. Az elvont relációk szemléletessé tétele a magyarázó oktatás nagy erénye.

E két megjegyzéssel azt kívánjuk igazolni, hogy néhány szimbólum elsjátítása nem nehéz senkinek, és megéri a fáradságot. Valószínűleg felhasználhatóak a szimbolikus logika jelei az esztétikai szöveg elemzésében is, hiszen a fenti verspéldák is erre engedtek következtetni. Török Gábor: „A líra: logika” című tanulmánykötetében (Magvető, Tiszatáj, 1968.) külön fejezetet szentel a versben megvalósuló mondatkapcsolódásoknak. Szó esik ebben az asyndeton, a kötőszónélküliség stílári erejéről. Sokszor viszont éppen a pontos megvilágítás erejét sugárzó kötőszó lesz a stílus építőköve.

Visszatérve a fenti logikai kapcsoló elemek kérdésére, kétségtelen, hogy sok viszonylatot nem tudunk velük kifejezni. Az ok, a következmény, a kiemelés, a logikai hangsúly, vagy más szóval az emfázis, az összehasonlítás, a fokozás „műveletei” nem formalizálhatók az igaz/téves értékpárosok szempontjából. Az a mondat, hogy

Nincsenek messze a budai hegyek, ahol sok szép kirándulást lehet tenni,
logikailag így fest:

Nincsenek messze a budai hegyek és ott sok szép kirándulást lehet tenni.

Elképzelhető azonban egy olyan szintaxis megszerkesztése, amelyben valamennyi kötőszó vagy konnektív viszonylat redukálható az alapjelekre. Egy példát hadd mutassunk be saját kutatásainkból.

A *de*, *ám*bár, *mégis* típusú kötőszókat logikailag az *és*, a *&* rendjébe szokták sorolni.

Péter tele van a legszebb tervekkel, de lépten-nyomon megbántja a barátait.

Igaz, hogy a logikai felbontás nem juthat többre, mint két állítás &-tel történő összekapcsolására, mégis mindenki érzi, hogy valamilyen szembeállítás, valamiféle részleges ellentét meghúzódik a fenti összetett mondatban. Ha most a rejtett modalitás fogalmára gondolunk, vagyis arra, hogy a közlés háttérében egy apró előmondat szerepelhet, akkor a fenti példa így alakul:

Szép, hogy (Péter tele van a legszebb tervekkel)

Nem szép, hogy (lépten-nyomon megbántja barátait.)

A szép helyébe jó-t is írhatnánk, más esetekben azt is, hogy *érdekes* és még más is. Ez talán azt jelenti, hogy az ellentetes kötőszóval összefűzött mondatok logikai ellentétét úgy érthetjük tetten, ha a beszélő attitűdjét jelöl *n o r m a t í v j e l e t* (kell, biztos, lehet, jó stb.) függesztjük az állítás elé.

Összefoglalhatjuk tehát az eddigieket abban a gondolatban, hogy a szabatos és pontos fogalmazás, szövegelemzés, esetleg szakfordítás céljait jól szolgálná egy, a legfontosabb szintaktikai viszonyjelekkel kibővített jelkép-rendszer, amelynek fő érdeme a helyes összekapcsolás. A következőkben két példát szeretnénk bemutatni.

1829. szeptember 10-én Deák Ferenc a következő védő beszédet tartotta Babics Józsi, többszörös gyilkos ügyvédeként:

„A halálos büntetésnek célja nem bosszúállás, mert a bosszúállás kegyetlen indulat, ilyen indulatot pedig az igazság kiszolgáltatásának ismerni nem szabad. De elégtételt sem szerez a halálos büntetés; mert a meggyilkolt polgárok életét semmi büntetés, semmi kegyetlenség vissza nem adhatja többé a köztársaságnak. Ha azonban a kemény törvény szoros rendelkezését irgalom és könyörületesség mérsékli; ha az ítélet nemcsak törvényen, hanem felebaráti szereteten is alapul: megtartatik egy polgár, kinek élete a köztársaságnak még talán hasznára válhat” (Deák Ferenc beszédei. 1829—1841. Budapest. Franklin-Társulat, 1903.).

Hány kijelentésre bonthatjuk fel a fenti szöveget? Igyekezzünk sűríteni!

1. A halálos ítéletnek célja *nem* bosszúállás. (p)
2. Az igazságszolgáltatásnak *nem szabad* a bosszúállás kegyetlen indulatát ismerni. (q)
3. A halálos büntetés *nem* szerez elégtételt. (r)
4. Semmi büntetés *nem* adhatja vissza a köztársaságnak a meggyilkolt polgárok életét. (s)
5. Ha az ítélet felebaráti szereteten is alapul, ha irgalom mérsékli, megtartatik egy polgár élete és talán még hasznos is lehet. (t, u, v)

Az elnagyolt átírás után lássuk a képleteket:

1. $\sim p$
2. \sim szabad hogy q
3. $\sim r$
4. $\sim s$
5. $v \supset (t \ \& \ u)$

Az 5-tel jelölt tételben három kijelentés szerepelt, a 2-ben és az 5-ben a valóságot módosító ún. *m o d á l i s s z a v a k* szerepeltek. (*Nem szabad, talán.*)

Ha most a logikai váz alapján bepillantunk a Deák Ferenc-i okfejtésbe, egy tagadásvonalat emelkedik szemünk elé: tagadtatik a cél, az elégtétel, egy állapot visszaállítása, a legerősebb tagadás pedig egyben tiltás is: nem szabad . . . Az ötödik tétel egy logikai implikáció, a ha . . . akkor jelpáros relációja.

Deák Ferenc ízes magyar beszéde után vegyünk bonckés alá egy fordítást, H. Zemanek Információelmélet című könyvéből (Műszaki Könyvkiadó, Buda-

pest, 1956.) a statisztikai jóslásméletről írott zárószavakat. A szöveget négy lépésben fogjuk elemezni.

Első lépés: hét összetett és három egyszerű bővített mondatból álló szövegünket tizennégy állításra bontjuk fel:

1. *A jóslás egy újabb fogalom a híradástechnikában.*
2. *Ez egyrészt lehetővé teszi a különböző fizikai jelenségek levezetését szűrő segítségével,*
3. *másrészt reményt ad a gazdaságosabb hírátvitel lehetőségére.*
4. *A jóslás matematikai apparátusa igen nehézkes,*
5. *ami alkalmazásának gyors elterjedését hátráltatja.*
6. *Azt, hogy milyen mélyebb összefüggéseket fedezhetünk fel segítségével,*
7. *egyelőre még nem tudjuk átlátni.*
8. *Használhatóságát a kísérleti statisztika fogja megvizsgálni,*
9. *miközben mindinkább híradástechnikai módszerekhez fog folyamodni.*
10. *Mi híradástechnikások örülünk annak,*
11. *hogy területünk állandóan gazdagodik;*
12. *azonban talán kissé nyugtalanít bennünket az a gyors ütem,*
13. *amellyel növekednek a matematikai követelmények.*
14. *Ez a tény a jövőben szükségszerűen meg fogja változtatni a híradástechnikai kiképzés alapjait.*

Második lépés: jellemezzük a mondat szerkezeteket!

Az első és a negyedik közlés névszói mondat, funkciója a meghatározás és a minősítő jellemzés, értékelés (nehéz). A 2-es és a 3-as két modális tartalmú állítást kapcsol össze a *logikai és* erejével (lehetővé teszi, reményt ad, egyrészt . . . másrészt). A 6-os és a 7-es tárgyi mellékmondat összetétel, a jelenlegi tudás viszonylagosságát függő kérdéses keretben ábrázolja (még nem tudjuk átlátni). A 8-as és a 9-es az események időbeli egybeesését jelölő *miközben* kötőszóval fejez ki két jövő idejű állítást, két jóslást. A *miközben* kötőszó is a *logikai és*-nek felel meg. A következő négy kijelentést egyetlen összetett mondatban észleljük, amely egy pozitív és egy negatív értékelési attitűdöt (örülünk, nyugtalanít) kapcsol össze ellentétes mellérendelésben, ám mind az *öröm*, mind az *ütem* szónál megjelenik egy-egy beágyazott mellékmondat, egy kifejtő jellegű, magyarázó állítás. A 14-es tárgyias igei központú szerkezet, funkciója a jóslás.

A harmadik lépésben szétválasztjuk a közléseket egy tárgyi, a témára vonatkozó és egy értékelő, a tárgyi közléseket értékelő mondatcsoportra. A 4-es, a 7-es, a 10-es és a 12-es értékelő jellegű kijelentések. (Állítmányaik: nehézkes, nem tudjuk átlátni, örülünk, nyugtalanít.) A többi mondat magára a tárgyra vonatkozik. (Állítmányaik: újabb fogalom, lehetővé teszi, hátráltatja, felfedezhetünk, fogja megvizsgálni, gazdagodik, növekednek, meg fogja változtatni.)

A negyedik lépésben megvizsgáljuk a szöveg koherenciáját, vagyis azokat a nyelvi-logikai jeleket, relációkat, amelyek következtében a 14 állítás összefüggő szöveget alkot.

A 2-es anafórikus jele, az *ez* névmás visszautal az 1-es mondatra, azon belül a jóslás fogalmára. A 4-es megismétli az 1-es közlését, ám szűkíti, értékeli a jóslás hasznát. Az 5-ös mondatot bevezető *ami* ugyancsak visszautal a 4-esre. A 8-as mondat birtokos hangjele a „használhatóságát” szóban ugyancsak anafóra, és a 9-es mondatnál záródik a szöveg első, valóban koherens szakasza.

A következő négy közlés: a 10-es, 11-es, 12-es és 13-as egyetlen összetett mondatkeretbe foglaltattak, egymással szervesen összefüggenek: van itt két kataforikus (előre utaló) jelcsoport: (örülünk) *annak, hogy* és *az a* (gyors ütem), *amellyel*.

A negyedik lépés egyenes következményeként felírhatjuk a két szakaszból álló szöveg logikai vázát:

A JÓSLÁS (új fogalom)

lehetővé teszi, hogy	II. matematikai apparátusa
I. fizikai jelenségek	nehézséges
levezethetők szűrőkkel	hátráltatja gyors
és a hírátvitel gazdaságosabb. Segítségével	elterjedését
mélyebb összefüggések	A matematikai statisztika
fedezhető fel	fogja megvizsgálni, használható-e (ti. a jóslás)

és közben híradástechnikai módszerekhez fog folyamodni. A vége az előző kijelentés predikátumára: *a meg fogja vizsgálni-ra* utal vissza.

A második szakasz első mondatának predikátuma: *örülünk annak* és az öröm, majd az aggodalom (12-es) tartalma visszaental azokra az okokra, amelyeknek a következményeit tárgyalja az utolsó négy közlés. A központi fogalom tehát a jóslás.

A szöveg egy adott szempontból, a referenciák szempontjából olyan koherens egész, amelynek szinte minden része a *jóslás* fogalmára vonatkozik, és ezt egészítik ki a részvonatkozások. A szövegben sok a főnevesítés, nem egy nominalizált kifejezést mondatná lehetne alakítani.

Beiktathatnánk még egy ötödik lépést is, amelyben a szókinccsel foglalkoznánk. Erről azonban most nem kívánunk szólni.

A négy elemző lépés eredményeként megállapíthatjuk, hogy ebben a szövegrészben nagyon kevés az igazán szakmai mondanivaló. A tárgynyelv egy új fogalom megjelenéséről és várható hatásairól szól, a metanyelv pedig ezeket értékeli, minősíti az öröm, a remény, az aggodalom és ezekhez hasonló modális predikátumokkal. Mindez azért is világos, mert a könyv 6. fejezete a jóslásméletet ismerteti és az elemzett kis szakasz ennek éppen az összefoglalását adja meg.

Éles ellentétként álljon itt egy igazi tárgynyelvi mondat a könyv előző fejezetéből: „az $F(t)$ időfüggvényből meghatározhatjuk az $(S(\omega))$ frekvenciaspektrumot.”

Felfogásunk szerint csak ilyen többlépcsős elemzés után térhetünk rá annak vizsgálatára, jó-e, helyes-e a stílus, magyaros-e a fordítás. A válasz egyértelműen negatív. Két kiugró hibát emelünk ki:

a) „A jóslás *egy* újabb fogalom a híradástechnikában.” Helyesebb: a jóslás a híradástechnika újabb fogalma.

b) „Azonban talán nyugtalanít bennünket kissé az a gyors ütem, *amellyel* növekednek a matematikai követelmények.” Ebben a mondatban nem is egy szórendi hiba érhető tetten. Ezúttal eltekintünk az algebrai jelek

bevezetésétől és egyszerre a helyesnek gondolt mondatot írjuk le: *Az a gyors ütem azonban, amellyel a matematikai követelmények növekednek, talán egy kicsit nyugtalanít minket. Az ellentétet jelölő azonban, a modális talán és a csökkenő intenzitást kifejező egy kissé bonyolítja a logikus szórend kialakítását. Valószínű, hogy teljesen más fogalmazást kell alkalmaznunk: Nagyon gyors a matematikai követelmények növekedésének az üteme és ez jogos aggodalommal tölt el.* Véleményünk szerint a *talán* bizonytalansága benne rejlik az előző mondatban.

Ugyancsak magyartalan a *reményt ad* kifejezés. Helyesebb: *Remélhetjük, hogy gazdaságosabb lesz a hűtővitel.* (3-as mondat.) Igaz, hogy kihagytuk a *lehetőség* szót, ez azonban benne van a remény fogalmában.

Szakszövegeink hibája, hogy elszürkült, általánosságba merevedő szavakat és kifejezéseket használnak. Erről azonban most nem kívánunk szólni, habár akadna példa elég.

Megismételjük: fontos és hasznos a nyelvi elemzéssel párosuló logikai analízis, mert e két technika meg tudja adni a szövegek logikai, nyelvi és referenciális struktúráját. Megjegyezzük, hogy a szimbolikus logika állításkalkulusa, az, amely mondatokat kapcsol össze, csak első tartománya a logika tudományának. Nagy haszonnal járhat a predikátumkalkulus alkalmazása is, amelynek révén már egy-egy kijelentés belső struktúráját, „finomszerkezetét” deríthetjük ki és éppen napjainkban virágoznak a különböző modális logikák, amelyeknek nyelvi megvalósulása, „szóba öltöztetése” ugyancsak sikeresen kutatható.

A nyelvhelyesség növelésének, a szabatos és világos fogalmazásnak — így hisszük — jó eszköze a logika nem kiterjedt szimbólumtára.

Bradean-Ebinger Nelu—Fülei-Szántó Endre

Az élőnyelvi dialektológia néhány kérdése

1. **Élőnyelvi feltáró, elemző munkával** nyelvtudományunkban — mint ismeretes — legrégibb óta nyelvjáráskutatásunk foglalkozik. Az utóbbi időben az élőnyelvkutatás témája kiszélesedett, és ma már nem csupán arra vagyunk kíváncsiak, hogyan beszél a helyi nyelvjárást a falusi-paraszti lakosság, hanem az iskolázott emberek nyelvhasználatát, nyelvi szokásait is igyekszünk megismerni. Am korántsem kívánom azt állítani, hogy jelenleg nálunk az élőnyelvi kutatások helyzete megnyugtató lenne. A korszerű, valamennyi beszélt nyelvi változatra kiterjedő nyelvészociológia kibontakozása, megizmosodása — sajnos — lassú ütemben halad. Éppen ezért talán nem túlzás azt állítanunk, hogy élőnyelvi ismereteink, tapasztalataink túlnyomó többsége hagyományos nyelvjáráskutatásunknak köszönhető. Sőt, azt is elmondhatjuk, hogy nyelvhasználati tapasztalatainknak legnagyobb része nem speciális adatfeltáró-elemző kutatásokból fakad, hanem spontán megfigyelésekből származik. Számunkra a legfontosabb idevágó tapasztalatokat a Magyar Nyelvjárások Atlaszának terepmunkálatai, a helyszíni gyűjtések, beszélgetések, információk eredményezték (vö. Lőrincze: *Nyelvtani Munkamódsz.* 156—61; uő: *AEln* Módsz. 180—1; Imre: *Nyr.* 86: 321—5; uő: *ÁltNyTan.* 8: 85—104; uő: *MNy.* 69: 257—60; Deme: *NytudÉrt.* 40. sz. 66—72; uő: *MNy.* 69: 260—66 stb.). Noha nyelvjárásaink néhány pontján az elmúlt másfél-két évtizedben is történtek megfigyelések, vizsgálódások a nyelvi változásokra, a nyelvhasználatra vonatkozóan, mégis mind a mai napig várat magára egy nagyobb területre kiterjedő korszerű nyelvészociológiai kutatás (vö. Kiss Jenő: *Nyr.* 97: 217—28; Szabó Géza: *MNy.* 63: 492—502; Szabó József: *MNy.* 72: 100—13; Balogh Lajos: *MNy.* 74: 44—55; Fazekas Tiborc: in: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.* Szerk.: Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1981. 203—8; *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.* Szerk.: Imre Samu. *NytudÉrt.* 100. sz. stb.).

A nyelvjáráskutatásnak jól ismert ösvényeit — úgy vélem — objektív okokból nehezen tudjuk elhagyni, ugyanis hiányoznak azok a speciális előkutatások, amelyeknek eredményeit nem nélkülözhetjük az újabb feladatok, illetőleg eljárásmodok tisztázásánál. A kutatókapacitásra vonatkozó, illetőleg az anyagiakat érintő kérdésekre itt nem térnek ki, mert a probléma messze elterelne mondanivalóm kifejtésétől. Másrészt a félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, hogy amikor a nyelvjáráskutatásnak újabb tematikai, módszertani kérdéseiről szólok, egyáltalán nem gondolok arra, hogy dialektológiánk eddigi feladatait, témáit nem tartanám fontosnak. Így például a nyelvjárási gyűjtőmunka a területi nyelvváltozatok minden részlegében (hangtan, alaktan, mondattan, szövegtan, illetőleg szókészlettan) továbbra is fontos és szükséges.

A gyűjtőmunka során felhalmozódott adatok, tapasztalatok mégis sürgetően vetik fel nyelvjárástani kutatásaink horizontjának kiszélesítését, sőt egy újszerű dialektológiai szemlélet kialakítását. A Szombathelyi Tanárképző Főiskolán már évek óta folynak kérdőíves nyelvföldrajzi-nyelvészociológiai adatfeltárások a nyugati magyar nyelvjárások régióiban, azzal a céllal, hogy konkrétan értékelhető ismereteket nyújtsanak egy

szélesebb körű dialektológiai kutatás megtervezéséhez. Noha ezekről az előkutatásokról itt most — területi korlátok miatt — részletesebben nem szólhatok, mégis az említett vizsgálódásokból leszűrhető tapasztalatok is szerepet játszanak abban, hogy nyelvjavásaink mai helyzetéről, sorsáról, illetőleg egy nyelvhasználat-központú dialektológia kérdéseiről néhány gondolatot megfogalmazok.

2. Nyelvjavásaink életét mintegy három évtizede igyekszem figyelemmel kísérni. Ismereteim nagyobb része a közvetlen, helyszíni gyűjtőmunkából fakad. De igen sok tapasztalatot köszönhetek a spontán megfigyelésnek is. Az utóbbi tíz esztendőben Nyugat-Dunántúlon, főleg Vas megyében alkalmam nyílt arra, hogy több — a helyi nyelvjavást jól beszélő — adatközlővel tartós gyűjtőkapcsolatot létesítsek. Sőt, rokoni-baráti kapcsolataimnál fogva a spontán megfigyelésből olyan nyelvhasználati ismeretekhez juthattam, amelyet „idegenként” nem szerezhettem volna meg. Másfelől ezeket az ismereteket összevettem korábbi megfigyeléseimmal, amelyeket anyanyelvjavásomban, az *é-ző* tiszántúli Sárréten tapasztaltam. Egyébként a helyi nyelvjavások ismeretének magam is nagy fontosságot tulajdonítok. Éppen ezért a Dunántúlon eltöltött két évtized gyűjtőmunkám szempontjából igen sokat jelent. Munkámat valósággal megkönnyíti az a tény, hogy Szombathelyen szinte állandó érintkezésben vagyok a környező helyi nyelvjavásokkal is.

Egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy Szombathely városában szinte valamennyi vasi helyi nyelvjavás „tetten érhető”, hiszen a lakosság többsége a környező településekről költözött be az utóbbi két-három évtizedben. Másrészt a nap mint nap bejárók nyelvhasználatát akár még az utcán is meg lehet figyelni. Amit a falvakban a gyűjtő-kutató elől igen sok esetben eltitkolnak, mint például az *l*-ezést, *explozív gy*-zést, *ty*-zést és még sok bizalmasabb használatú nyelvjavási elemet, azt az ember a bejáró vidékiektől az utcán — egymás között beszélgetve — szinte akaratlanul is hallhatja. Szombathelyről, illetőleg Nyugat-Dunántúlról nézve a területi nyelvváltozatok kérdését, nyelvjavásaink életéről, helyzetéről több szempontból eltérő kép bontakozik ki előttünk, mint a közvéleményben általában.

3. Nyelvjavásaink pusztulását, szürkülését mintegy kétszáz éve — mióta nyelvjavásgyűjtésről beszélhetünk — minden gyűjtő-kutató generáció felismerte, és már a XIX. század első felében a tudományos közvélemény e nyelvváltozataink rohamos kipusztulása, eltűnése miatt aggódott. Ám nyelvjavásaink máig sem pusztultak ki. Ma is eredménnyel végezhető a helyi nyelvjavások feltárása, mentése. De szeretném hangsúlyozni, hogy a nyelvjavások pusztulásán aggódó gyűjtők, kutatók igazát nem szabad teljes egészében megkérdőjeleznünk. Például a múlt századi gyűjtéseket vizsgálva, sok-sok olyan nyelvjavási elemmel találkozhatunk, amelyet ma már hiába keresnénk. A kérdésbe most nem kívánok részletesen belemenni, mert messzire vezetne.

Ugyanakkor még ma is számos olyan régi nyelvjavási elem lappang felgyűjtetlenül, amely mint megőrzött régiesség a szakirodalomban ismeretlen, illetőleg a nyelvjavási régióból nincs adatolva. Különösen az utóbbira bőséggel hozhatók fel példák legújabb helyszíni gyűjtésünkből is. Így például az Őrség északi részén, a nyelvjavásterület Zala menti régiójában az *r* hang keményebb (= nagyobb izommunkával képződik) és egy vagy két perüldetű, ezért intervokális helyzetben a *d*-hez közelít. Szó elején a *v* hang olykor előrébb képzett, egészen rövid, és a *b*-hez közelít. Szattán a folyamatos beszédből magnetofonszalagra vett *vēēget* (= *veszeget*) alak arról árulkodik, hogy korábban az ún. *sz-szel* bővülő *v* tövű igék — a helyi nyelvjavásban, illetőleg a nyelvi régióban — a *-gat/-get* gyakorító képzőt az *sz* nélküli *v-s* tőhöz kapcsolták (*vēvē- + -get* → *vēvēget* > *vēēget*). Szabó József Nagykónyi nyelvjavásában tett megfigyelése alapján írja: „Az *ēvēget*,

ivogat, vivéget rovására föltünezdik már az *sz-s* tőváltozat is (*észéget, izzogot, vizséget*)” (MNY. 72: 109). A Nógrád megyei Patak község helyi nyelvjárásában az ún. „palóc ál-/él képző” előtt régiségként ugyancsak *v-s* tövet találunk: *evél, ivál, vevél, vivél, lévél* stb. (Saját gyűjtéséből, részletesebben: MNY. 69: 185 kk.)

Bőséggel idézhetnék eddig még fel nem jegyzett vagy területiségében kellőképpen nem adatolt valódi tájszavakat mai nyelvjárásainkból, noha nyelvjárásgyűjtésünknek legnagyobb múltra visszatekintő és legszebb eredményeket magáénak mondható része éppen a szókészleti elemek feltárása és szótározása.

4. A helyi nyelvjárások feltárása ugyan továbbra is fontos kutatási feladatunk, de a falvak, községek és vidéki városok nyelve, nyelvhasználata sem maradhat ki kutatásainkból, ha a területi nyelvváltozatokat a társadalmi méretű nyelvi közlés felől kívánjuk megközelíteni. Ebben a megközelítésben a „regionális köznyelvi” kutatások úttörő vállalkozásait pezsdítő hatásának tarthatjuk. A kutatások tapasztalatai hasznosnak tekinthetők egy szélesebb körű dialektológiai feltárómunka számára is. Itt jegyzem meg, hogy az ún. regionális köznyelvi kutatások legfőbb ösztönzője — legalábbis közvetve — éppen az 1950 és 1964 között lezajlott atlaszgyűjtés és ellenőrzés terepmunkái (vö. G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968.; uő: in: Nyelvtud. Dolg. 6. sz. 71—8; Végh József: MNY., 68: 95—102, 231—42; Imre: I. OsztKözl. 30: 151 11.; uő: szerk.: Nyelvtud. 100. sz. stb.). Így a regionális köznyelvi kutatás — tágabb értelemben — egy erősen módosított tematikájú dialektológiai kutatásnak is tekinthető.

Nem véletlen tehát, hogy a regionális köznyelviséget feltáró törekvések lendítenek tovább bennünket egy egészen széles körű dialektológiai tematikához. Ma már a nyelvjáráskutatás mély szociológiai háttér nélkül nem elégséges. A nyelvjárást (is) beszélő embert nem hagyhatjuk ki kutatásaink témáiból. És itt sok mindenről szó van vagy legalábbis szó lehet.

Nem csupán arra gondolok, hogy a nyelvjáráskutatásnak az eddigienél is alaposabban kell törődnie a nyelvészociológiai összefüggésekkel és a beszédhelyzetekkel. Nyilvánvalóan ez mind nagyon fontos, hiszen nyelvjárásainkat még nem tártuk fel nyelvi-nyelvhasználati szempontból szociológiai rétegzettségben, szituációs változatokban. Ezek a kutatások újabb perspektívákat nyithatnak meg a szakemberek előtt, és olyan ismeretekhez juttatnak bennünket, amelyeket más megközelítésből nehéz vagy talán nem is lehet elérnünk. — Ám az eddigienél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanunk kutatóelemző munkánkban a nyelvet (nyelvváltozatokat) beszélő emberre. Természetesen itt most elsősorban a kisebb-nagyobb nyelvközösségektől meghatározott beszélőre, azaz beszélőtípusra gondolok. Annak nem csupán nyelvhasználatára, nyelvi viselkedésére, hanem nyelvi gondolkodásmódjára, helyzetére, közérzetére stb.

Nem lehet elegendő, ha csupán megállapítjuk, hogy melyek azok az elemek, amelyeket ma már nem vagy alig használnak ebben vagy abban a helyi nyelvjárásban, régióban. Fel kell tárnunk azt is, hogy vajon mit használnak a nyelvjárási elemek helyett vagy mellett. A sokat emlegetett diglossziát nyelvészociológiai és nyelvlélektani mélységben, számtalan összefüggésével együtt kell megragadnunk. A területi nyelvváltozatokat (is) beszélő ember nyelvi műveltségét, nyelvhasználati változatait, szokásait, sőt kommunikációs problémáit az eddigienél sokkal alaposabban meg kell ismernünk.

A korábbi gyűjtőmunka sok olyan információt, adatot halmazott fel, amellyel jóformán semmit sem tudunk kezdeni, mert a nyelvjárást (is) beszélő ember maga eléggé kívül rekedt a nyelvjárástani érdeklődés körén. Nem csupán arra gondolok, hogy a nyelvjáráskutatókat korábban lényegében csak a helyi nyelvjárások érdekelték legjobb esetben is, és így a falu nyelvvel — tágabban — már nem sokat törődtek. Hiszen meghatározott kutatási cél esetén másról, illetőleg többről szó sem lehetett. Így például tájszógyűjtés

során, illetőleg a helyi nyelvjárási elemek feltárása alkalmával szó sem lehet arról, hogy a kutató mindent feljegyezzen, rögzítsen. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának terepmunkái során ugyancsak a helyi nyelvjárási adatok feltárása volt a kutatási cél, és ennek helyességét nem lehet vitatni.

Ám a helyi nyelvjárásoknak hangtani, alaktani (ritkábban mondattani), szókészleti elemei, sőt azoknak rendszerbe foglalása még nem azonos az élőnyelvvvel, nyelvhasználat-tal, csupán egy meghatározott vetülete, absztrakt oldala annak. — A szóban forgó területi változatok deskriptív grammatikai vizsgálatát nincs semmi jogunk megkérdőjelezni. Sőt, inkább azt sajnálhatjuk, hogy az efféle vizsgálódások legjobb esetben is csupán vékonyan csörgedező patak lehet leíró nyelvtani kutatásainkban (vö. Imre: MMNyJR.; uő: A felsőőri nyj.: NytudÉrt. 72; uő: MNY. 79: 408—16; Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői: NytudÉrt. 69. sz.; uő: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982.; uő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából: MNYTK. 164. sz.; Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere: MNYTK. 147. sz.; A nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései. In: VEAB Értesítő II. Dialektológiai Szimpozion. Szerk.: Szabó Géza, Molnár Zoltán. Veszprém, 1982. 9—70, uitt. Benkő: A nyelvjárási monográfiák i. m. 9—27). Mégis az élőnyelvnek, valamint a nyelvhasználatnak számos olyan összefüggését, amelyben a földrajzilag, szociológiailag meghatározott ember alakja beszédszokásai alapján, nyelvhasználati változatai folytán kirajzolódik, dialektológiánk nem hagyhatja figyelmen kívül. A korábbinál tágabban értelmezett dialektológia tehát nem mehet el közömbösen a hagyományos falusi-paraszti nyelvi kultúrát érintő jelenségek mellett.

5. Az élőnyelvi feltárásokat vállaló nyelvjárástani kutatásoknak sok olyan kérdést is vizsgálniuk kell, amely korábban talán határozottabban fel sem merült. Így például a falusi-paraszti beszédszokások kiterjedt problémakörét és a vidéki városokba „bekúszó” nyelvjárások kérdését. De a falusi-vidéki köznyelviesség folyamata ugyanúgy kutatási probléma, mint a nyelvjárási elemeknek a köznyelvbe kerülése, valamint a falusi, vidéki városi fiatalok (regionális) nyelvhasználata.

Az élőnyelvi dialektológiának foglalkoznia kell a falusi-paraszti „családnyelv” témájával is, ugyanis a nyilvános, közéleti kommunikáció falun is egyre kevésbé túri meg a helyi nyelvjárásokat. Jelenleg a család nyelve az, amely még hosszú ideig megőrzi vagy inkább megvédi a helyi nyelvjárásokat a kihalástól, s ezáltal a helyi nyelvváltozatokból olyan bizalmas, a társadalmi presztizs miatt az idegen előtt titkolt nyelv és nyelvhasználat válik, amelyet a kutatásnak is egyre nehezebb megközelítenie.

Dialektológiánknak foglalkoznia kell azzal a formációval is, amely helyi nyelvjárásaink rohamos visszahúzódása után található számos helyen mint a falu nyilvános nyelve-nyelvhasználata. Különösen az irodalmi-köznyelvtől erősen eltérő helyi nyelvjárásoknak gyors visszazorulása a nyilvános kommunikációból okoz nagy tarkaságot a falu nyelvében. A helyi közösség tudatában napjainkban szinte minden nyelvi elemnek, amely a nyelvjárástól eltér, és valamelyest is a köznyelv irányába mutat, roppant módon megnövekszik az értéke. A falu nyelvének megfigyelése — legalábbis a jelenség szintjén — valóban azt a benyomást keltheti bennünk, hogy a helyi nyelvjárások minden tekintetben a köznyelv irányába változnak. Hogy a falunak ez az újsütetű nyelve és a helyi nyelvjárások között milyen belső kapcsolatok vannak, azt módszeresen dialektológiánk még nem kutatta.

Nyugat-dunántúli élőnyelvi vizsgálódásaim alapján hadd említsek meg néhány olyan hangtani jelenséget, amely — a nyilvános közlésben — a nyelvjárást háttérbe szorítja. — A szótagzáró *l* hangnak roppant gondos, valósággal modoros ejtése egytagúakban, illetőleg hangsúlyos szótagban: *föld, hold, nyolc, volt; dolgozik, elment, holnap* stb.

Olykor a *hónap*, *hónapja* alakokban is megjelenik az *l* hiperurbanizmusként: *három holnap öt holnapja*. A *j*-zés általános az *l*-es formák helyett: *ijen*, *ojan*, *mijen?*, *fojó*, *gojó*, *kájha*, *Szombathej* stb. Az *l* + *j* hangkapcsolat morfémahatáron általában *jj*, de nemritkán *lj* (!): *üjjön lē* (~ *üljön lē*), *foglaljjon hejet* (~ *foglaljon hejet*), *tanujj* (~ *tanulj*) stb. — Az *ó*, *ö*, *é* ~ *ò*, *ò*, *è* felváltja a nyitódó diftongusos megoldásokat: *uo*, *üö*, *iè*. Bármennyire is meglepő, Nyugat-Dunántúlon szórványosan jelentkeznek enyhe záródó típusú diftongusok is, főleg hangsúlyos helyzetben, nyelvészológiai összefüggést tükrözve. A választékos, köznyelvi formákra törekvők nyelvhasználatában fordulnak elő inkább. A jelenség földrajzilag foltszerű. A kérdés még alaposabb feltáró munkát igényel. — Az *i*-zö ~ *i*-zö alakok helyén köznyelvi formák jelennek meg: *szép*, *néz*, *rét*, *legény*, *kemény* (nyj. *szíp*, *níz*, *rít*: *legin*, *kemin*).

Az explozív *gy*-zést, *ty*-zést kerülik. Ezzel függ össze, hogy a *hord* ige *gy*-s alakjait hiperurbanizmusként Vas megye számos pontján *j*-vel ejtik: *horja*, *horjon*, *horjuk* stb. Az Őrségben (Szalafőn) középkorú férfitől viszont — aki ugyancsak választékosságra törekedett beszédében — *d*-s alakokat rögzítettem magnetofonszalagra: *horduk* (= hordjuk), *kihorduk* (= kihordjuk).

Egyébként a körülményeskedő „hivatali nyelv” elcsépelet kifejezései a nyelvjárási beszéd elleplezésére gyakran hallhatók. A tudálékos, nyakatekert beszéd ugyanis falun sem ritka, ha valakivel idegenként próbálunk szóba elegyedni. Különösen a férfiakra jellemző a mesterkélttség, legalábbis addig, amíg bizalmukat meg nem nyerjük. A birtokunkban lévő beszédszövegek elemzése újabb oldaláról világíthatja meg a helyi nyelvjárási köznyelviesedését. — Az itt felvillantott nyelvi-nyelvhasználati probléma külön tanulmány témája.

6. Dialektológiánk mind a mai napig nem tudta kutatási körébe vonni a nyelvjárási szövegeket, holott a gyűjtők, kutatók igen korán ráeszméltek arra, hogy egy-egy (helyi) nyelvjárási bemutatásához nélkülözhetetlenül fontosak a beszédszövegek. Éppen ezért a népnyelvi szöveggyűjtést legjobb kutatóink mindig ösztönözték. Ám a néplélek és a népi észjárás fürkészésének irányába haladva elég homályosan fogalmazták meg a szöveggyűjtés célját, és így az érdeklődés többnyire a folklórszövegek felé toldott el (vö. Balassa József: A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. 6—7; Csúry Bálint: A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 35—7; Bakó Elemér: A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere. Debrecen, 1943. 70—1; Végh József: Sárreiti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 4—5; Hegedűs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 14; Végh: MNyj. 2: 53—4. 1953.; Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. MNyTK. 163. sz. 7—8. 1982.).

Abból ugyan semmi rossz nem származik, ha a nyelvjáráskutató folklórszövegeket is gyűjt. Sőt a parasztság szellemi termékeinek rögzítése, megmentése az enyészettől kifejezetten hasznos tevékenységnek tekinthető. Ám ez a feladat elsősorban a néprajzkutatóké. A parttalan szöveggyűjtési tematika ugyanakkor a nyelvjáráskutatók figyelmét elterelte a beszédkutatásról. Ez utóbbi viszont már kimondottan nyelvészeti érdekű munka.

A népnyelvi szövegkutatásban — a fentiek alapján — az a furcsa helyzet állt elő, hogy a néprajzkutatók sokkal többet foglalkoznak a beszéddel, a beszédszokásokkal, a beszélő személyiségével, mint a dialektológusok (vö. S. Dobos Ilona: Egy somogyi parasztes család meséi. Bp., 1962. 5—23, 33—74, 86—103, ugyanitt bőséges szakirodalom is!). Ez sem lenne baj valójában, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a néprajzkutatókat a népi, falusi-paraszti beszéd a maga teljességében nem érdekli, csupán a folklórszöveg. Így a kötetlen, spontán élőbeszéd kutatása továbbra is gazdára vár.

Nem lehet kétséges, hogy az élőnyelvi dialektológiának ezt a kutatási területet birtokba kell vennie. Egyrészt a szövegtani kutatások módszerének felhasználásával,

adaptálásával kell nyelvjárástani szövegvizsgálatainkat megkezdenünk, másrészt újabb kutatási távlatokat kell nyitnunk. Ebben az összefüggésben a beszélő személyiségének kutatása jöhetne szóba. Az emberközpontú nyelvjáráskutatásnak izgalmas témája lehetne a beszélőszemélyiség-kutatás a szövegalkotás tükrében. Továbbá az erősen pusztuló, archaikus beszédszokásainkat kellene feltárni, mielőtt teljesen elenyésznek. Ez utóbbi kutatásoknak témáját nagy vonásokban körvonalazom.

A falusi-paraszti életmódban bekövetkezett változások súlyosan érintették a hagyományos beszédszokásokat. Egyre ritkább ma már a tollfosztás, tökmagköpesztés, kukoricafosztás stb., hosszú, téli esteken a tanyázás (amikor két-három család beszélgetéssel töltötte el a lefekvés előtti szabad időt). Ha itt-ott vannak is még ilyen összefüggések, a fiatalok rendre távol tartják magukat ezektől az archaikus szórakozási formáktól. A mai fiatalokat ezek a társasági és társalgási formák már nem vonzzák. A különböző generációk falun is erősen elkülönültek egymástól. Különösen a fiatalabbak és a fiatalok azok, akik az idősebb korosztály tapasztalatait, életszemlélete, gondolkozásmódja iránt nem érdeklődnek. A paraszti beszédnek ismereteket átadó, életre nevelő szerepe az utóbbi négy-öt évtizedben szinte teljesen visszaszorult. Nem véletlen az, hogy legkevésbé a közmondások hagyományozódnak át a fiatalabbak nyelvi ismeretébe. De az ízes paraszti beszédmód is egyre jobban háttérbe szorul.

Kutatnunk kell tehát azokat a beszédhagyományokat, amelyek a falusi-paraszti élelőszó értékeit, sajátos vonásait még ma is tükrözik egy-egy jó beszédű ember szövegeiben. De fel kell tárni a romlást-pusztulást is ezen a téren. Rögzítenünk kell a beszédszokásokat is. A nyelvi viselkedést jól meg lehet ragadni a beszédszokásokban is. Az őszinte megnyilatkozásnak, illetőleg a tartózkodásnak, bizalmatlanságnak, zárkózottságnak sok olyan elemével találkozhatunk, amelynek nem csupán szociológiája, hanem földrajza is van. Gondoljunk csak arra, hogy vannak területek, ahol igen könnyű az idegennek is szóra bírni az embereket, máshol még gyakorlott kutatóknak is hiú remény helybeli kísérő nélkül gyűjtésre indulni. Beszédkutatásra vár a szókimondás, szellemesség, tréfálkozás, illetőleg a szűkszavúság, tudálékosság stb.

Úgy vélem, hogy a beszédkutatást beszélőtípusok megragadásával beszédszövegekben kell vizsgálnunk. Ehhez nagy terjedelmű beszédszövegeket kell gyűjtenünk nyelv- és szociológiailag kielégítően jellemzett beszélőktől. Fontosnak látszik gyűjtésünk, vizsgálódásaink során a családi nyelvi kapcsolatok minél alaposabb feltárása. A kutatásra kiválasztott családoknak szinte minden tagjától kellene beszédszövegeket felvennünk.

Kutatásmódszertani szempontból ma még sok a tisztázatlan kérdés. Bízunk benne, hogy dialektológiánk e kutatási területtel is őszintén kíván foglalkozni! Jelenleg magam is csupán egy nyelvjárástani célú beszédszövegfeltárás szükségességét kívánom hangsúlyozni, mert úgy vélem, hogy a szóban forgó témában dialektológiánk eléggé bizonytalan, határozatlan. Ugyanakkor a beszédszövegek rögzítése technikailag szinte minden kutató, érdeklődő számára elérhető. — Ezzel nem akarom lebecsülni a nyelvjárási beszédszövegyűjtés módszertani oldalát. Szándékosan nem érintem most a szövegek lejegyzésének kérdéseit sem.

A nyelvjárási beszédszövegekutatás hátterében mélyebb összefüggések húzódnak meg. Dialektológiánk a nyelvjárásokban, valamint a nyelvhasználatban végbemenő mozgást, pusztulást, esetleg gyarapodást nem szemlélheti csupán szűkebb körben hangtani, alaktani, szótani stb. jelenségeket. Fel kell tárni a falusi-paraszti nyelvi közlést a maga teljességében, és így a nyelvi kommunikációs problémákat is. Úgy gondolom, hogy itt ma még sok a fehér folt. Speciálisan nem kutattuk a falu különböző rétegeinek, csoportjainak nyelvi kommunikációs szokásait, formáit.

Még a köznyelvet jól ismerő falusi fiatal is nyelvjárásosan vagy nyelvjárásban beszél a nagyszülőkkel. A család nyelve a mai falun is sokkal nyelvjárásiasabb, mint az

„utca nyelve”. Másrészt az idősebb generációk nyelvhasználatára jelentékeny hatással van a fiatalabbak, fiatalok nyelve. Sok idős(ebb) beszélő gyermekeitől, unokáitól igyekszik elsajátítani az egységesebb, választékosabb nyelvi formákat. A nők és férfiak közötti nyelvi-nyelvhasználati különbségeket a beszédszövegkutatás — várhatóan — megfoghatóbbá teszi.

Az újabb beszédszövegfeltárások bizonyára jobban rávilágítanak majd a helyi nyelvjárások és a köznyelv kontaktusából fakadó nyelvészociológiai-nyelvlélektani problémákra is, amelyek a nyelvhasználatban, sőt a nyelvi kommunikációban fejtik ki hatásukat. Nem kétséges, hogy itt negatív jelenségekkel is számolnunk kell. A szóban forgó kérdés külön tanulmányt kíván. Most csupán arra utalok: az úgynevezett archaikusabb helyi nyelvjárások régiójában nem ritka jelenség, hogy a középkorú, illetőleg a fiatalabb korosztályba tartozó beszélő „az idegennel” nem mer szót váltani mert súlyos előítéletek miatt nyelvjárását (= anyanyelvét!) szégyelli, viszont a köznyelvet (a regionális köznyelvet?) nem tudja következetesen beszélni.

Az élőnyelvi dialektológiai kutatások horizontja széles, még jócskán lehetne sorolni, hogy mi mindennel foglalkozhatnánk. Bizom abban, hogy a felvetett kutatómódszertani kérdések, gondolatok továbbgyűrűznek, illetőleg ösztönzést adnak a falu, község (vidéki város?) élőnyelvének, tehát a helyi nyelvjárásnak és a (helyi) nyelvhasználatnak minél alaposabb feltárására. Ebben a tágabb horizontú nyelvjárás-tani kutatásban a beszédszövegek és beszédszokások vizsgálatának kitüntetett helye van, ha az emberközpontú nyelvi kutatásokban dialektológiánk előbbre akar lépni.

Szabó Géza

Felső-Bodrogek földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai

Felső-Bodrogek az egykori Zemplén megyéhez, a bodroeki járáshoz tartozott. Jelenleg a Kelet-szlovákiai kerületben, a töketerebesi járásban helyezkedik el. Ez a terület a legkeletibb szlovákiai rész, amely részben a Szovjetunióval, részben pedig Magyarországgal határos, másutt pedig természetes határai vannak: a Latorca és a Bodrogek. Sík, alföldi táj, amelyből Királyhelmec környékén homokdűnék emelkednek ki. Bodrogszerdahely és Szomotor határában a Zempléni-hegység nyúlványai terülnek el, amelyeknek tengerszint feletti magassága eléri a 273 métert.

A vidék fejlődésének történetében jelentős rész jut azoknak a harcoknak, amelyek a lakosság a gazdasági érdekek szolgálatában a vizek ellen folytatott. A zempléni síkokon kanyargó Tisza, Bodrogek, Latorca tavaszi hóolvadás idején tengerré változtatták a múltban a területet, s az árvíz elvonulása után a mélyedésekben fennmaradt tavak jeleztek az átvonult veszedelmet. A folyók szabályozása óta azonban alig van jelentékeny állóvíz Felső-Bodrogeknek. A földrajzi nevek azonban részben megőrizték a tájnak ezt a korábbi állapotát. A több mint 200 állóvíznévnek ma már csak jelentéktelen része fejezi ki a valóságot. Sok név utal ugyanakkor a vízzel folytatott harcra: *Nagy-szakadás*, *Nagy-töltés*, *Mély-árok*, *Lápi-kanális*, *Szomotori-csatorna* stb.

A jelentős történelmi események nyomai is megtalálhatók a vidék névanyagában. Régmúlt harcok emlékét őrzi a *Csonkavár*, *Vérdomb*, *Vér alja*. E területekkel kapcsolatos emlékek még ma is élnek mondák, regék, történetek formájában. A feudalizmus emlékét tükrözik az olyan nevek, mint *Kaloda-domb*, *Kaloda-mocsár*, *Kolerás*, *Úr-homok*, *Dézmás*, *Úrbáris* a stb. Az I. világháború utáni évtizedekre emlékeztetnek a *Cseh-parcella*, *Cseh-telep*, *Kolónia*, *Pótlás*, *Igényelt* nevek, de több földrajzi név szemlélteti a föld tulajdonjogának, a gazdálkodási módnak a megváltozását, a nagyüzemi gazdálkodás kialakulását

és az iparosítást: *Bútorgyár, Traktorállomás, Halastó*. Ezeknek nyelvi értéke azonban nem azonos a régi nevekével.

A terület lakossága zömében magyar, csupán a nagyobb településeken találni elsősorban szlovákokat. A magyar és a szlovák lakosság együttélése Királyhelmece, Tiszacsernő és Bodrogszerdahely belterületének földrajzi névanyagában követhető nyomon. Az élő neveket a terület bejárásakor a határt jól ismerő lakosoktól, agronómusoktól, egykori földművesektől, pásztoroktól és a lakosság egyéb csoportjaitól jegyeztem fel. A lakosság különböző rétegeinek névismerete azonban különbözik egymástól. Gyűjtésem során azt tapasztaltam, hogy minden faluban vannak olyan egyének, akik igen gazdag névanyagot voltak képesek megőrizni. Ezek általában a legidősebb korosztályokhoz tartoznak, de ismeretük nem nagyon terjed túl a saját településük határán. A szomszéd községek határrészneveit inkább ma is aktív 40—55 év körüli emberek ismerik, ami annak a következménye, hogy egy-egy állami gazdaság vagy szövetkezet 4—5, sőt még ennél is több falu határát foglalja magába. Ez a körülmény döntően befolyásolja a földeken dolgozó emberek névismeretét, vagyis névkincsük ma könnyebben gyarapodhat, mint régen.

A terület lakossága a településneveken kívül ismeri a folyóneveket és azokat a pontokat, amelyek az egész vidék jellegzetes részeinek számítanak. Lévén nagyrészt sík vidék, Királyhelmece a *Nagy-hegy, Kis-hegy*, Bodrogszentesen a *Pilis-hegy, Kopasz-hegy* földrajzi nevek ismertek egész Felső-Bodroghközben. Az emberek névismeretét foglalkozásuk is determinálja. A Latorca mentén ma is nagy kiterjedésű legelők vannak, de ezeknek egyes részeit már leginkább csak a pásztorok ismerik. A területen nagyobb városi település nincs. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy Királyhelmece a lakosság ma is inkább az utcanevek népi neveihez ragaszkodik, nem pedig a mesterséges nevekhez. Valamelyest más a helyzet Tiszacsernőben, amely egykori szántóföldek helyén épült fel mint teljesen új település. Itt a hatóság által alkotott mesterséges neveket használják, így kevés a népi név, mint *Bagolyház, Fő tér* stb. Érdekes, hogy az egykori dűlőnevek közül, amelyeken a város felépült, egyet sem vett át a lakosság. Ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy az új lakosok az egész Felső-Bodroghköz területéről, illetve az ország más tájairól költöztek a városkába.

Az elmondottak alapján úgy látszik, hogy a terület földrajzi neveit nem fenyegeti a kihalás veszélye, csupán használati körük szűkül a múlthoz képest. Egyelőre a mezőgazdasági nagyüzemek nem alkalmazzák a mesterséges névadást, de általános gyakorlattá vált, hogy egy-egy nagyobb dűlő neve összefoglaló névként használatos több, apró határrész név esetében. Jelenleg a kihalás folyamata azt a névanyagot fenyegeti, amely valóban elvesztette további létjogosultságát. Az általa jelölt tárgyak megszűnésével fölöslegessé válik az illető névanyag is.

Nyelvjárási jelenségek a földrajzi nevekben. Felső-Bodroghköz teljes egészében az északkeleti nyelvjárástípushoz tartozik. A nyelvjárássokáig képes megtartani az archaikus jelenségeket, a földrajzi nevekben gyakran fellelhető az ősi állapot, de ugyanakkor az új változat is kialakulhat. Ma például a juhakol az általánosan elterjedt kifejezés a juhok karámozására, de mellette él a *Juh-kosár* földrajzi név is. A nyelvjárási jelenségeket különös módon őrzik a földrajzi nevek. A nevek különböző korból származnak, ezért sok esetben megőrizték a szinkrón jelenségeit annak a kornak, amelyben keletkeztek, tehát ma diakrón értékűek is. A földrajzi nevek magukon viselik az adott területre jellemző, élő nyelvjárási jelenségek vonásait is. Szűkebb értelemben „csupán azokat a jelenségeket vesszük nyelvjárási értékűeknek, amelyek valamilyen szempontból területi tagoltságot mutatnak, azaz a nyelvterület egy részén megvannak, másik részén hiányoznak, illetőleg amelyek a nyelvterület egy részén más jellegűek, mint

a másikon "(Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp., 1957. 9). Nyelvjárási jelenségnek tekinthető a kettőshangzó ejtése a *Kákás-tó* névben, a rövid magánhangzó ejtése a *Kis-híd* földrajzi névben, az *n* palatalizációja a *Fácányos*, *Döbönyös*, *Orgonyista-homok* stb. nevekben, mert nincsenek meg a magyar nyelvterület minden részén. Mint szókincsbeli nyelvjárási jelenséget említhetjük a *Nagy-tengeri-föld* dülőnévben a *tengeri* közzsót.

Földrajzi neveink lényegében éppúgy ki vannak téve a változásoknak, mint közszavaink. Mégis akadnak közöttük olyanok, amelyek őrzik a nyelv korábbi állapotát, azaz nem vettek részt valamilyen törvényszerű változásban, bár történeti adatok hiányában sokszor nem dönthető el, hogy valóban az a folyamat történt, amelyet a mai adatoknak a köznyelvvél való összehasonlításában fölismereni vélünk, vagy megőrzés, éppen a folyamat lejátszódásának hiánya következtében találkozunk a névalakkal. Így a *Fülep-szárhomok*, *Fülep-szőlő* nevek nem vettek részt az *i > ü* labializációban, a *Galaginnysés* a hasonulásban stb. Ezeket, a köznyelvben nem élő alakokat szintén a nyelvjárási jelenségek közé sorolom. Vannak olyan esetek is, amikor egy-egy nyelvjárási jelenség nem terjed el a terület egészén. Több tünet keveredhet egy-egy vidéken belül is. Belső-Bodrogek 6 községére az *i-zés* jellemző, másutt az *é* egy *e*-vel váltakozó *ei*-ben és egy nem váltakozó *ie*-ben realizálódik.

H a n g t a n i j e l e n s é g e k. A terület névanyaga a hangtani jelenségek alapján egyrészt elkülönül — mint már volt róla szó —, másrészt vannak az egész területre vonatkozó jellegzetességek is.

F o n é m a r e n d s z e r. Vidékünk nyelvjárási egyik legfontosabb, közös hangtani sajátága az *e-zés*, vagyis, hogy nem tesz különbséget a kétféle rövid *e* (*e és ě*) között, nem ismeri az *e:ě* fonémaellentétet: *Csérják ájja*, *Demeter szoroska*, *Hegy ucca*, *Nekcsé*, *Peres*, *Sebestő*, *Telek-szög*.

Felső-Bodrogek délkeleti községeiben (Bodrogszentés, Királyhelme, Perbenyik, Dobra, Bély, Ágcsernő, Tiszacsernő, Nagytárkány és Kistárkány) meg lehet különböztetni a kétfajta *é*-t, egy *e*-vel váltakozó *ei* és egy nem váltakozó *ie* kettőshangzót: *Bezdiédriész*, *Hegy viége*, *Tőütiés sör*, *Virág-riét*, *de Hősök teir*, *Szeilmalom-domb*, *Szeiniégetőü*, *Teili utca*.

A kétféle *é* fonémát a Latorca mentén elterülő 6 községben (Battyán, Baeska, Lelesz, Pólyán, Szolnocska, Boly) is ismerik azzal a különbséggel, hogy a nem váltakozó *ie* helyén *i* van: *Dilelőüji-kut*, *Nagy-cigán-rít*, *Szíp-eir-hát*, *Vir-domb*, *de Jeigverem*, *Kazna-eir*, *Keit-utköz*, *Kőzeip-szög*.

A kétféle *é* fonémát viszont nem ismeri a terület nyugati része (Zétény, Örs, Véke, Szinyér, Rad, Bodrogszentmária, Szomotor, Bodrogszerdahely, Nagygéres, Kisgéres, Nagykövesd és Kiskövesd). Az *é* hang minden esetben nyitódó kettőshangzóban realizálódik (*ie*), az *ie* :*ei* kettősség már felbomlott: *Cseliéd-homok*, *Felviég*, *Kastiej-kért*, *Középisőü-Körcsák*, *Kusiér-domb*, *Nagy-hiégeny*, *Lencsiés*, *Sziélhörtá-homok*.

A köznyelvvél szemben az egész területen kettőshangzó felel meg a köznyelvi középső nyelvvállású hosszú *ó*, *ő* magánhangzóknak. Az *ó*, *ő* mindig záródó jellegű kettőshangzóban realizálódik (*ou*, *öü*): *Akasztóü-domb*, *Besenyőü-erdőü*, *Csalóuka*, *Csérnyőü-tóü*, *Főü ucca*, *Óü-Bodrog*, *Óucska-Tisza*, *Öürtorony*, *Ószi ucca*, *Zsidóü-homok*. A kettőshangzók elemei nagyrészt azonos időtartamúak, hangsúlyos helyzetben mindig, szövégen ritkábban. Ilyenkor a köznyelvi realizációnak megfelelő elem általában a hosszabb időtartamú: *Óü-gát*, *Pallóü sör*, *Áldozóü-tóü*, *Ásöü*.

A m a g á n h a n g z ó k m e g t e r h e l t s é g e. A hosszú magánhangzók megterhelése körében az egyik legfontosabb jelenség az *i-zés*, vagyis amikor az *e-ző* nyelvjárássok *é*-je (a nem váltakozó *ie*) helyén *i*-t találunk. Ez a jelenség a már említett Latorca

menti 6 községre jellemző, s izoglosszája sem igen terjed túl rajtuk. Az *i*-zés ezen a területen a beregi-ungyi *i*-zés folytatása, s megnyilvánul hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, szótőben és toldalékban egyaránt: *Kis-fehér-tó^u*, *Latórcza-tőüti-s-köz*, *Ősztrérviny*, *Nagy-kerítés*, *Nagy-örviny*, *Peti-míhes*, *Zsellír-kért*.

Az *ie* kettőshangzó köznyelvi *i* helyén eléggé általános az *-ít* képzőben, de szótőben is van rá példa földrajzi nevekben: *Órdiétó^u*, *Kutyaszorietó^u*, *Kliémó^u*, *Gyiekos-ier*.

További jellegzetesség az is, hogy a felső nyelvállású hosszú magánhangzók megterhelése a köznyelvinél lényegesen csekélyebb: *Birou-zátony*, *Akasztó^u-dombi-kut*, *Ásó^u-hosszu-kötiél*, *Giéresi ut*, *Sipos-düllő*, *Sürü*, *Sürdő-sarok*.

Mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan helyzetben megnyúlnak a rövid magánhangzók, ha utánuk *l*, *r*, *j* hang következik: *Húrka-szőllő*, *Kírva-rit*, *Kúrta-nyomás*, *K üsbü-riét*, *Szilvás*, *Tiltó^u-nál*, *Vircse-kért*.

Az egész területre általános érvényű az azonszótagú *l* (mássalhangzó előtti) nyújtó hatása az előtte levő magánhangzóra, hogy az *l* kiesik: *Fóutos*, *Főüdek lápjja*, *Gyümölcsin ájja*, *Tőgyes-homok*, *Zsóudos*.

Független zárt *ú*-zás, *ü*-zés is érvényesül néhány földrajzi névben: *Fehér-lú-rakottás*, *Kúbánya*, *Kü-kért*, *Büti-tó^u*. Zárt *o*-zás mutatkozik egyes nevekben hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt: *Magos-rámpa*, *Biéji-magos-rámpa*, *Magos-főüd*, *Bogójház*, *Bogó-j-szög*, *Pap tova*, *Horoszká-tó^u*, *Horoszká-ó^udal*.

A köznyelvinél nyíltabban jelentkezik az *i*, vele szemben a nyíltabb középű nyelvállású *e* magánhangzó fordul elő névanyagunk néhány tagjában, rendszerbe nem sűrítethetően: *Csádé-Kelincses*, *Espán-riét*, *Kis Pesta Ferenc-düllő*. Szórványos a nyílt *a*-zás előfordulása is: *Gyapáros-homok*.

A mássalhangzóhasználat.

Az *ly* fonéma, az *l + j* és az *r + l* hangkapcsolat ejtése. Területünk nyelvjárása a *j* mássalhangzó funkcionális terhelésében eltérést mutat a köznyelvi hangrendszerhez képest. Valamennyi községben általánosan *j*-t ejtenek az *ly* helyén: *Kastéj-kért*, *Kastéj-domb*, *Kiráj-tó^u*, *Műhøj-tábla*, *Nagy-topójka*, *Szugøj-kért*, *Vájogvető*. Földrajzi neveinkben azonban van példa az *l:j* megfelelésre is: *Tajigás*. Az *l + j* hangkapcsolat ejtése általánosan egységesnek mondható, mindig összhangban van a *j*-zéssel: *Avas ájja*, *Berek ájja*. Teljes hasonulás történik az *r + l* hangkapcsolat esetében: *Árpatalló^u*, *Kölestalló^u*, *Pallagcsa-szeg*, *Pallagcsa-tó^u*.

Palatalizáció és depalatalizáció. Az *n* palatalizációjával találkozzunk Királyhelmeceken és Bolyban a *Döbönyös*, valamint Nagytárkányban az *Orgonyista-homok* földrajzi névben. További öt névpárnak egyaránt használják mindkét alakját: *Berzsen: Berzsény*, *Gerzsen: Gerzsény*, *Fácános: Fácányos*, *Csernő: Csernyő*, *Battyán: Battyány*. Palatalizációs jelenségnek kell tekintenünk az erős *j*-zést. Elég gyakori a nyelvjárásban a *j*-zés az *l* rovására, bár névanyagunkban nincs rá sok adat: *Taligás: Tajigás*, *Polinka: Pajinka*, *Szőllős ájja: Szőlős alja*, *Avas alja: Avas ájja*, *Vér alja: Vír ájja*.

Depalatalizáció érvényesül az *ny* fonémában, ha az utána következő hang mássalhangzó: *Bárán sör*, *Bálván-hegy*, *Asszon-tó^u*, *Karácsonka*, *Karácson-tó^u*, *Kisasszon-homok*, *Dohánpájták*.

Affrikáció. Aránylag ritka jelenség a terület névanyagában. A *z > c* affrikációja érvényesül egy földrajzi névünk változatában: *Ficfa sör*, *Ficfás-tó^u*, *Ficfás út*. Valószínű ide sorolható a *Börc-homok*, amelynek eredeti alakja a *borz* lehetett. Egyik községben *Börc-homok* alakban fordul elő a név.

Gemináció és rövidülés. Magánhangzóközi helyzetben az *l* a düllő utótagú földrajzi nevekben megnyúlik: *Kopcsu-düllő*, *Malom-düllő*, *Szién-düllő*. Az *l* megnyúlására még két példa akad földrajzi névanyagunkban: *Gát-ellőüji ut* és *Gát-ellőü*. Elszórtan más mássalhangzó is geminálódhat: *Fekete-hóukka*, *Hóukkás*. Magán-

hangzóközi helyzetben megnyúlik az *s*, *sz*, illetve a szóvégi *s*, *sz* mássalhangzó, ha utána birtokos személyrag következik: *Peti míhesse*, *Ballóuk Jancsi gyümölcsösse*.

Intervokális helyzetben a hosszú mássalhangzó ugyanakkor meg is rövidülhet, de ennek következtében megnyúlik az előtte álló magánhangzó ejtési időtartama: *Fóras*, *Fóras-kut*, *Szálázs-bereg ájja*, *Alatkóurház*, *Álomás*.

A mássalhangzó kiesése. Nem tekinthető ugyan szabályosnak, de elég gyakori az *l* kiesése az *alsó*, *felső*, *belső* és *külső* földrajzi névi előtagokban: *Ásó^u-hegy*, *Belső-riét*, *Felső-mező*, *Külső-riét*. Megmarad azonban az *al-*, *fel-* előtagokban: *Álviég*, *Félviég*. Kivételt képez viszont az *l + j* hangkapcsolat a *Féjjárou-hegyi-dűllő* földrajzi névben. Az előbbieknél kisebb jelentőségű a zárt szótagbeli nazális kiesése a *Szihatar*, *Tiésasszony ucca* nevekben.

Ha három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, rendszerint a *t*, *d*, *j* kiesik: *Szentmária*: *Szemmárja*, *Szentpéteri-pékség*: *Szempéteri-pékség*. Az *r* kiesik a *Bisál-más-kért*, a *t* a *Szökharaszka-kut*, *Szökharaszka* földrajzi nevekben.

Alaktani jelenségek

Szótvövek. A hangszínt és időtartamot váltakoztató töveknek szabálytalan megfelelői vannak a következő földrajzi nevekben: *Falu erdőúje*, *Balog erdőúje*, *Fekete Pista mezőúje*. Ezek megtartják eredeti véghangzójukat a birtokos személyrag előtt is. A hangszínt és időtartamot váltakoztató *v-s* tövű földrajzi neveinknek nagyrészt szabályos megfelelői vannak, mint pl. *Dénes tava*, *Dénes tava-köz*, *Hamvas*, de a *Sipos tóúja* esetében a birtokos személyrag a főtőhöz járul. A név csak birtokos szerkezetben használatos a faluban. Ugyanilyenek a *Tóúji-főüdek*, *Kis-tóúji sör*, *Kis-tóúji-tábla*.

A több változatú tövek közül a véghangzóhiányos *borjú* (*börnnyü*) szó toldalékos alakjában megtartja tövéghangzóját, s nem változik meg benne sem a hangszín, sem az időtartam: *Börnnyus-kért*, *Börnnyuk legelőúje*, tehát a *borjús* (*börnnyus*) — *borjas* (*börnnyas*) váltakozó tőnek jelentéskülönbítő funkciója van.

A köznyelvben időtartambeli változás van az *út—utak—utas*, *hid—hidak—hidas* típusú szótövekben. A hosszú magánhangzós *tő* még az ómagyar korban alakult ki a szóvégi magánhangzó lekopása után. A többes szám jele és az *-s* képző az eredeti, rövid magánhangzós *tő*höz járul a köznyelvben. A többesjeji időtartamot váltakoztató tövekre névanyagunkban sok példa van: *Hidas-járás*, *Vizes-ház*, *Madaras*, *Madaraska*, *Uras*, *Uradałmi-erdőü*. Szórványosan azonban eltérés is mutatkozik a használatukban, mert Bodrogszerdahelyen a *Madaras* dűllőnévnek *Madáros* névpárja is van, Leleszen az *Apró^u-mocsárok* csak ebben az alakban él. A *Bika-fenek*, *Fenek-szög*, *Fenek-fiszek*, *Tő^u-fenek* földrajzi neveknek csak a rövid magánhangzós tövváltozatuk fordul elő.

A hangzóvesztős tövek közül egyedül az *akol* szó egyváltozatú tövéhez illesztik Kisgérésben a többes szám jelét: *Juakolok*. Az *e* kategóriába tartozó többi névnek szabályos megfelelője van: *Akácós-hegy fárka*, *Nyèrges-homok*, *Ókrös-riét*, *Télki-tó*. Nagygérésben az egyik határ rész neve *Égres*: *Iégres*, amely bizonyára a hangzóvesztős tövek analógiája alapján keletkezett. Ugyanez a földrajzi név Vékén *Égeres*: *Iégeres* alakban él csak.

Eltérés a ragok használatában. A névanyagban elsősorban az egyes szám 3. személyű birtokos személyragok mutatnak bizonyos eltérést a köznyelvvel szemben. A palatális hangrendű szavak *-i* birtokos személyragot is kaphatnak: *Ásvány köz*, *Ásás gödri*, *Hatar szíeli*, *Hegy viégi*, *Hörqas-tó^u köz*, *Nagy-malom gödri*. A harmadik személyű *-i* rag használata azonban nem tekinthető egységesnek. További példáink az *-e*, *-je* köznyelvi ragok használatát szemléltetik: *Meggyesi ere*, *Kovács ere*, *Pálfölde*: *Pálfüggye* (egykor önálló község). Az *-i* rag palatális sorban valójában kis megterhelésű, erősen egyes morfémákhoz kötött változatként jelentkezik.

Az *-ja, ija* személyragok közül a *j-s* változat használata a gyakoribb földrajzi neveinkben: *Főüdek lópja*, de elszórtan a *homok* utótagú nevekben vidékünkön ilyen esetben elég szokatlan *-a* személyrag is előfordul: *Tóth János homoka: Tóth János-homok, Úr homoka: Úr-homok*.

Az *s, sz* végű palatális és veláris hangrendű nevek a *-j-s* alakú személyragot veszik fel: Peti míhesse.

A honnan? kérdésre felelő köznyelvi *-ból, -ből, -ról, -ről* ragoknak mindig zártabb formája él a névanyagban: *Battyánból, Helmecriül*. A *hol?* kérdésre válaszoló *-ban, -ben*, rag az egész területen egybeesik a *hová?* kérdésre felelő *-ba, -be* ragokkal: *Battyánba (hol?), Battyánba (hová?)*.

K é p z ő k. A denominális képzők közül nyelvjárási a *-csa, -cse* kicsinyítő képző, amely ma kevésbé hatékony. Előfordul a *Pallagcsa-szeg, Pallagosa-tó^u* és a *Vészögcse* földrajzi nevekben. Kicsinyítő képző lelhető fel a *Pendőcs* határrésznevében is. Az elhomályosult *-ly* (nyj.-i j) képző maradt fenn a *Szugöly* nevünkben és összetételeiben: *Szugőjkért, Szugoji-kanális, Nyírjés-szugőj, Setít-szugőj, Kovács-szugőj*, bizonyára kicsinyítő képzői szerepben (Inczeffi: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Bp., 1970.).

A régi *-d* képzőnk szintén megtalálható néhány határrésznevében, mint *Buróud, Buróud ájj, Kácsánd, Keleti-Kácsánd, Nyugati-Kácsánd, Zompod, Ompod*, illetve az *-i* melléknévképzővel ellátott *Ompod, Agárd* földrajzi nevekben: *Ompodi-homok, Agárdi, Agárdi felsőü, Agárdi üsö^u, Agárdi fésőü*.

A *-d* képző *-s* képzős névhez járulva *-sd* képzőbokrót alkot két településnévben és összetételeiben: *Kiskövesd, Nagykövesd, Kövezsdi-udvar, Kövezsdi-hid, Natykövezsdi ut*.

A köznyelvi *-s* (*-os, -es, -ös*) képzőinknek szabályos megfelelői vannak névanyagunkban, mint *Akácós-hegy, Fácános: Fácányos*. Két földrajzi névben és összetételeikben azonban a hosszú magánhangzós változat használatos: *Ördöngös, Ördöngösi-düllő, Álsó^u-ördöngös, Gömöjés, Nyírjés-domb, Nyírjés-lapos* és *Nyírjés-szugőj*.

Az erdőféleségek neveit tartalmazó névanyagban meglehetősen nagy számmal találhatók diminutív képzőkkel ellátott szavak, mint *Eszenke, Tilalmaska, Dinnyéske*, de hasonló képzők más csoportba tartozó nevekben is gyakoriak, pl. *Páváska, Topolyka, Bórzóka, Komlóska, Madaraska, Mamutka, Szalonka, Csalóika* stb.

A denominális *-k*-val képzett tövik két földrajzi nevünkben szerepel: *Tövikes, Tövikes-tábla*.

J e l e k. Bodrogszerdahelyen a *fütttyent* ige felszólító módjának jelét találjuk a *Fütttyencs, Fütttyencsi-láp, Fütttyencsi új sör, Fütttyenes-tanya* földrajzi nevekben. A név igei volta és köznévi jelentéstartalma ma már teljesen elhomályosult, így funkciója csupán a hellyel való azonosítás.

Mondattörredék alkotja szintén az egyik korcsma nevének előtagját Királyhelmeccen, amely annak népi megnevezése. A *Nesze-kocsmá* előtagját ugyanakkor a *-sze* végződés miatt felszólító értékűnek tekinthetjük.

M o n d a t t a n i j e l e n s é g e k. A kijelölő funkciójú melléknévi jelző — *alsó, felső* — értelmező jelzőként szerepel a *Nagy-rít alsó^u, Nagy-rít felsőü, Nagymezőü alsó^u, Nagy-mezőü felsőü* földrajzi nevekben. Ugyanilyen funkciót tölt be a sorszámnévi jelző az *Álsó^u-mezőü alsőü* és *Álsó^u-mezőü* második nevekben.

S z ó k é s z l e t i j e l e n s é g e k. Mivel a szókincs a nyelvnek mozgékonyabb alkotóeleme, mint a nyelvtani rendszer, egészen természetes, hogy szókincs szempontjából is vannak különbségek az egyes nyelvjárások között. A földrajzi nevek jelentős része az egész magyar nyelvterületen közös, még akkor is, ha kisebb-nagyobb hangtani és jelentés-

tani különbségek vannak. Nem tekintjük különbségnek a szabályos hangtani változásokat (ld. Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó. Bp., 1966. 61): *függye, düllbü*.

Tájszavaknak azokat a szavakat vehetjük, amelyek hangtani szempontból különböznek a többi nyelvjárás megfelelő szavától. Ezeket alak szerinti tájszavaknak nevezzük. Továbbá azokat, amelyek különböznek jelentésben, vagy pedig teljesen más szó használatos, mint a nyelvterület többi részén. Ez utóbbiak a valódi tájszavak.

Alaki nyelvjárási tájszavak:

<i>Csádé-kelincses</i>	a <i>kelincs</i> alakváltozata.
<i>Dülelőji-kut</i>	delelő, deletető hely az állatok részére.'
<i>Döbönyös</i>	a <i>dödön</i> alakváltozata.
<i>Ficfás, Fizes</i>	a <i>fűzfás, füzes</i> alakváltozata.
<i>Iégres</i>	az <i>égeres</i> alakváltozata.
<i>Lapis-tó^u</i>	a <i>lapos</i> alakváltozata.
<i>Mij-szinye</i>	a <i>mély</i> nyelvjárási változata.
<i>Piókás, Piókás-tó^u</i>	a másutt használt <i>pióca</i> alakváltozata.
<i>Tövikes, Tövikes-tábla</i>	a <i>tövis</i> alakváltozata.

Jelentés szerinti tájszavak

A nyelvjárások szókincsének vizsgálata közben azt a jelenséget figyelhetjük meg, hogy ugyanazon a szón vidékenként más és mást értenek. A *kabala* szót a köznyelvben szerencsét hozó tárgy megnevezésére használják, nyelvjárásonként azonban eléggé változó a szó értelme. Bodrogtőzben a csikó jelentésben szerepel, s megvan a *Kabalás-tó^u* földrajzi névben. A *gát* szó a folyóvíz útjába állított akadályt jelenti a köznyelvben: Kis- és Nagytárkányban erre a töltés kifejezés szolgál. A névanyagban azonban megtalálható a *Gát* földrajzi név is, amely a Holt-Tiszát átszelő, földből és kőből emelt utat jelenti és hídpótló szerepet tölt be. A *gombóda* a nyelvjárásban az apróra reszelt tésztát jelenti, amely földrajzi névként is előfordul a *Gombódás, Gombóda* alakban. A *Gömböjü-tó^u* névben a gömbölyű kerek jelentésben használatos. A *tó* alakja is erre vall.

Valódi tájszavak:

<i>Csalóuka</i>	'madár, amelynek segítségével lépre csalogatják a madarakat'.
<i>Dobogó^u</i>	'sík területen emelkedő domb.'
<i>Bérbenye</i>	'hordó, hordócska'
<i>Érge-homok, Zérge-homok,</i> <i>Zérge-híd</i>	'ér, patak'
<i>Egres</i>	'a ribizske nemzetségébe tartozó tövises cserje'. A <i>köszméte</i> megnevezés éppúgy használt és ismert, mint az <i>egres</i> .
<i>Gorond</i>	'domb, halom'
<i>Gudics-homok</i>	'(általában) aprónak maradt, ki nem fejlődött gyümölcs'
<i>Kis-palonya, Nagy-palonya</i>	a Bodrog és Latorca mentén a halászatához használt kisebb hálónak a neve <i>palonya</i> .
<i>Kotogó^u</i>	a szarvasmarha nyakába akasztott kolomp népies neve Vékén, másutt <i>kongó</i> .
<i>Mocsoja, Mocsoja-lapos</i>	'posványos víz, mocsár'
<i>Paszúj-homok</i>	'bab'
<i>Szütyűke</i>	'vászomból készült tarisznya, amelyben ételt vitt a földműves a mezőre'.

<i>Nagy-tengeri-fűüd</i>	'kukorica'
<i>Tanó^urok, Taró^unok</i>	'bekerített kaszáló, rét'
<i>Gerendeyes</i>	a szövőszék derékhídjának <i>gerendely</i> a neve
<i>Pozsáros</i>	'ponty'
<i>Fűvász</i>	'az a hely, ahol a vadkacsa tanyázik'.
<i>Juhkosár, Kosáristya</i>	'bekerített szállás állatok részére'.
<i>Ponyváta</i>	'kenderből szótt vászon nagyobb tömegű anyag burkolására.'
<i>Hamvas</i>	'durva vászonból készült lepedő, ponyva.'
<i>Kanta</i>	'kaszanyél fogantyúja', ill. 'széles szájú korsó.'
<i>Csomak</i>	'ékfejsze'
<i>Kerengőü</i>	'szárazmalom nagy kereke'
<i>Zubolló^u</i>	'szövőszék hengere'.
<i>Garaguja</i>	'vízhordó rúd'
<i>Kalangya</i>	'gabonakereszt', ma elavult szó.
<i>Görc, Márton-görc</i>	'a földnek gerindzformájú emelkedése, dombos része'.
<i>Lábló^uka, Szatmári-lábló^uka</i>	'zsombékos, lápos terület'
<i>Kérnyice</i>	'kút, forrás'
<i>Garád</i>	'földhányás, mesterséges felszíni alakulat'.
<i>Márt-Érviény, Veres-márt</i>	'meredek, magasabb fekvésű hely.'
<i>Kalokányos</i>	'vízi árticsóka'
<i>Gyakór</i>	'fűz'
<i>Maloggyás</i>	'fűz'
<i>Repcsinyés</i>	'repce'
<i>Cikora</i>	'csíra'
<i>Sűrű, Sűrűü</i>	'fával, bokorral sűrűn benőtt terület'

Szathmáry József

Szólásmagyarázatok Nagykónyi nyelvjárásából

A Magyar Nyelvjárások Atlasza értékes anyagfeltáró munkájának sok tanulsága közül nyelvföldrajzi szempontból az egyik az volt, hogy vannak olyan tájszók, amelyek csak kisebb területen, olykor csupán egy-két településen ismertek. Az ilyen jellegű tájszókra, ezeknek eredetére, magyarázataira viszonylag kisebb figyelmet fordított nyelvtudományunk, ezen belül a magyar dialektológia is. Kiss Jenőnek több mint tíz évvel ezelőtti megállapítása — sajnos — napjainkig érvényes, ő ugyanis a következőket írta: „A magyar nyelvtudományban rendszeres és módszeres etimológiai kutatás nemigen volt s ma sincs a tájszavak területén” (MNYj. 19: 28). Ugyanitt néhány kivételt sorol föl, amelyek azóta is csupán szerény mértékben bővültek újabb eredményekkel (vö. pl.: Kiss Jenő: MNYj. 19: 27—38 és 22: 39—49; Kálmán Béla: MNYj. 19: 38—9).

Az alábbiakban három olyan szózással, szózáshasonlattal foglalkozom, amelyek a Tolna megyei Nagykónyiban és néhány környékbeli faluban (pl. Értény, Iregszemcse, Koppányszántó, Szakes) még napjainkban is ismeretesek, sőt — főképpen az idősebb nemzedék körében — még ma is használatosak. Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy másutt nem élnek, az eddig megjelent tájszótárainkban azonban nem szerepelnek. Ezek a szólások a következők: 1. *Mosolog, mint a ragajja* 'kicsit, alig észrevehetően mosolyog', 2. *Së kuku, së pizse* 'hallgatagon, bambán, szó nélkül (tesz vmit)' és 3. *Fonámëntibe* 'folyamatosan, megszakítás nélkül (tesz vmit)'.

Ezeket a szólásokat gyerekkoromtól napjainkig nemegyszer hallottam nemcsak családi körben, hanem más körülmények között falubeli ismerőseimtől is. Legutóbb (1984. január végén) aktív indirekt módszerrel is ellenőriztem meglétüket; ma is élnek, legföljebb kissé visszaszorulóban vannak, miként a tájszók nagy része. Ezért is volna nagyon fontos és sürgős a népi szólások, szóláshasonlatok, közmondások összegyűjtése éppúgy, mint a tájszóké.

A fent említett szólások hangalakját és jelentését aszerint adom meg, ahogy azok a nagykónyi nyelvjárásban használatosak, és magyarázataikat is azok alapján kísérem meg, ahogy az a nagykónyi népelet, gazdálkodástörténet és tájszólás ismeretében valószínűnek látszik.

1. A *Mosolog*, *mind* a *ragajja* szóláshasonlat keletkezésének megértéséhez mindekelőtt meg kell világítanunk a *ragajja* szókapcsolat értelmét. (A *mosolog* 'mosolyog' és a *mind* 'mint' csupán hangalakjában tér el a köznyelvitől, ezek külön magyarázatot nem igényelnek.) A nyelvjárásaink egy részében élő *ragajja* elhomályosult szó szerkezet, amely a *rag* és az *alja* szavak összetételéből jött létre. E két szó közül a *rag* jelentése szorul magyarázatra.

Az ÉrtSz. 5. kötetének 888. lapján a szóláshasonlatunkban szereplő *rag* elem jelentésére a következő magyarázatot találjuk: „rag² fn. -ot, -ja (táj). A háztető szerkezetének része: alsó, hosszanti gerendáján és a szelemenen nyugvó vékonyabb gerenda (ilyeneknek sorára szegezik a tető léceit). || a. A tetőnek az az alsó része, amely a padlás szintjével szűk szögletet alkot. . . . || b. A tető kiugró része; eresz.”

A *rag* fő jelentésében tehát teljesen azonos értelmű a nyelvjárások nagy részében is ismert és a köznyelvben is meghonosodott *szarufa* (egyes tájszólásokban *szalufa* hangalakú) szóval (vö. ÉKsz. 1139., illetőleg 1252). A *rag* szónak ez 'a háztető léceit tartó, Δ alakban összeácsolt gerendák egyike' jelentésben való használata A Magyar Nyelvjárások Atlaszában 196. térképlapja szerint néhány nyugat-dunántúli kutatóponton — igaz, hogy csak színanimaként — még az utóbbi évtizedekben is általános volt, pl. Velem közszégen (A-15: *oll^uóláb*, *födⁱélja*, *rag*), Pakodon (B-6: *olluoszár*, *szalufa*, *rag*) és Zalahágyon is (B-10: *olluoszár*, *szalufa*, *rag*). Ugyanilyen jelentésben fordul elő Penavin Olga „Szlavóniai (kórógyi) szótár” c. munkájában is (Újvidék, 1978. 13), a felsőöri nyelvjárásban viszont 'vastagabb farúd' értelemben ismerik (Imre Samu: Felsőöri tájszótár. Bp., 1973. 143).

Kiss Géza „Ormánsági Szótár” című könyvében a 449. és 450. lapon a *rag* és a *ragajja* ugyanabban a jelentésben él, mégpedig 'az a területsáv a padlásban, ahol a tetőszerkezet a padlás földjével érintkezik' értelemben használatos. Barta László különbséget tesz a *rag* és *ragalja* között: „ahol a tető a mennyezettel érintkezik, ott van a *rag*, a kettejüktől képezett ékalakú hely a *ragalla*” (A csurgóvidéki nyelvjárás. Bp., 1918. 37).

Nagykónyiban és környékén a *rag* szó sem 'szalufa', sem 'a padlás eldugott része' jelentésben nem ismeretes, csupán a nyelvi kövületnek tekinthető *ragajja* szóösszetételben őrződött meg, amelynek jelentése megegyezik az ormánsági *ragajja* és *rag* szavakéval. Ilyen mondatokban hallottam például: *Begurát a kukorica a rag alá, elég lesz kivenni onnan a szűk hērű; Nehéz összeszenni a tojást, mer most is a rag alatt ül az eggyik tik, biztos tojni mént oda.*

Nagyon valószínű, hogy korábban a *rag* szó ezen a vidéken is élt, a köznyelv hatására azonban a *szarufa* helyi nyelvjárási változata, a *szalufa* terjedt el, a *rag* pedig önálló sóként teljesen visszaszorult. Ezt a föltevést az a körülmény teszi meggyőzővé, hogy a *rag* szóra elsősorban a Dél- és Nyugat-Dunántúlról vannak adataink (vö. Szinnyei József: Magyar Tájszótár. Bp., 1897—1901. 242), ezek alapján vetette föl Kniezsa István a *rag*

szó átvételének lehetőségét a kaj-horvátból vagy a szlovénból (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1. 454).

Ha a *rag* és *ragalja* előfordulására és jelentésének megvilágítására a néprajzi szakirodalmat is áttekintjük, lényegében az előzőekben kifejtett eredményekre jutunk. Dömötör Sándor „Őrség” című könyvének (Bp., 1960.) egyik fejezetében (Szeres településű falvakban, boronaházak füstös konyháiban) szintén 'szalufa' értelemben fordul elő többször is a *rag* szó (71–2). Ugyanez derül ki Jankó Jánosnak a Balaton vidéki lakóház szerkezetét jellemző részletes leírásából is: „A szelemenre aztán ráakasztották a szintén hársfából való *ragfa-* vagy *födélfa-*párokat(k), melyeket *faszeg* kapcsolt össze, s melyek egymástól egy arasznyira voltak. (A *ragfa* a mai tetőszerkezet *szarufájának* felel meg, csakhogy ezeket egymástól félőlnyre rakják.) A ragfák alsó vége nem a koszorúfákon, hanem az ezekkel párhuzamosan haladó és a padlás főgerendáinak végén nyugvó *vízvető-* vagy *sárgerendára* (f) fektült. A sövényfalú háznak nem volt külön jól kifejezett *tornácsza*, hanem csak *eresze* (isztergye, usztorja, üsztörje, ereszalja, ragalja), ezt pedig a padlásnak a koszorúfa és vízvető-gerenda közti része képezte. A ragfákat a *léczek* kapcsolták össze ugyancsak hársfából, a *fedél* nád vagy szalma, az ezek lekötéséhez szükséges *guzs* rekettyéből, a *csapató* gyertyánból volt.” (A Balaton-melléki lakosság néprajza Bp., 1902. 187.)

Ugyancsak 'szarufa' jelentésben használatos a *ragfa* a Sárközben (Katona Imre: Sárköz. Bp., 1962. 98), valamint Göcsej és Hetés vidékén is (Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 407–8).

E hosszú — talán nem fölösleges — kitérő után ideje visszatérnem a legfontosabb kérdéshez: Hogyan magyarázható végül is a *Mosolog*, *mínd a ragajja* szóláshasonlat?

Ennek a kérdésnek megválaszolásához — sajnos — alig adnak fogódzót a fentiekben idézett munkák, hosszabb-rövidebb leírások, szóértelmezések. Nehéz megtalálni azt közös szemléleti alapot, amely e szóláshasonlat létrejöttében szerepet kaphatott; nehéz rálelni arra az indítékra, amely az egykori nyelvteremtő beszélő tudatában a *mosolygást* a háztető egyik eldugott részének megnevezésével, a *ragalja* szóval kapcsolta össze. Rejtélyes kérdés: Miért éppen a *ragalja* szó földelte jelentéssel, képzzel hasonlított össze az ember a szelíd *mosolygás* alig észrevehető módját?

A kérdés — bizonyára vitatható — megválaszolására a szóláshasonlat már említett értelmezéséből és a *ragalja* összetétel részletesen kifejtett jelentéséből indulok ki, mert — jobb híján — ebben látom a valószínű megoldást. Van ugyanis a két dolog (a *mosolygás* és a *ragalja*) összehasonlításban olyan közös mozzanat, vonás, amely összekapcsolja őket: a *ragalja* nyelvjárásunkban a padlás olyan eldugott részét jelöli, amely a l i g l á t s z i k, ahova csak úgy lát be a padláson járó ember, ha lehajol vagy leguggol. A szóláshasonlatot olyan személyre vonatkoztatva mondják is, akinek *mosolygása* a l i g l á t s z i k, alig észrevehető. Nem lehetetlen talán, hogy a hasonlított és a hasonlító között ez volt az a közös szemléleti alap, amely a szóláshasonlat keletkezésében közrejátszhatott.

2. *Sé kuku, sé pizse*. Ennek a szólásnak napjainkban már egyik tagja sem él önállóan a nagykovácsi népryelvben, maga a szólás viszont 'hallgatagon, bambán, szó nélkül (tesz vmit)' értelemben egészen közkeletű. Pontosabban szólva, a *pizse* állatterelő szóként még ma is használatos, a szólásban azonban nyilvánvalóan nem ilyen szerepű tagként alkot egységet a *kuku* szóval, hanem — amint a későbbiekben fény derül rá — főnévként szerepel benne.

A *kuku* szó föltevésém szerint régebben meglehetősen a nagykovácsi nyelvjárásban is, mégpedig ugyanúgy 'palozsna; fészektójas' jelentésben, mint A Magyar Nyelvjárások Atlasza 586. térképlapjának néhány kutatópontján (pl. C-5: *kuku, palozsna*; D-9: *palozs-*

nya, <kuku>, <záptojás>; K-6: *kuku, palozsna, <polozsna>*; N-4: *kukó^u, kuk^o, <parizsnya>*; stb.) Ebben a föltevésben elsősorban nem a nagyatlasz anyaga erősített meg, hiszen a *kuku* 'palozsna' szóra ebben csupán egy-két példa fordul elő, hanem sokkal inkább Király Lajos készülő Somogy-zalai regionális nyelvatlászának nagyszámú *kuku* adata. (Ezeknek megküldéséért itt mondom neki köszönetet.) Gyűjtésének 'fészektojás' jelentésű *kuku* példái a Marcali–Nagybajom vonaltól nyugatra, egészen Alsórajk–Nagyréce vonaláig terjednek. Érdekes, hogy a Nagyrécsétől néhány kilométernyire levő Kiskanizsán nem ismerik a *kuku* szót, Markó Imre Lehel „Kiskanizsai szótár”-ában legalábbis nem szerepel. Megvan viszont a *kukú* 'tojás', illetőleg *kukúka* 'tojáska' jelentésben Kiss Géza Ormánysági Szótár című munkájában (332).

A TESz.-ben (2: 658) a *kukó* (alakváltozatként *kuku*) szóra a következő négy jelentést találjuk: 1. 'magzat; Leibesfrucht, Sprößling', 2. 'tojás; Ei', 3. 'megtöltött tojás-héj mint egy fajta étel' és 4. 'csali tojás, palozsna; Lockei'. A szó eredetét (uo.) vitatott-nak tartja. Két lehetséges magyarázatot is említ: az egyik szerint olasz vagy francia jövevényszó, a másik megoldás alapján pedig magyar gyermeknyelvi eredeztetést is fölvet (658–9).

Magam inkább a másodikként szereplő etimológiát vélem elfogadhatónak, amely a TESz. alapján „az 1. magyarázatban jelzett idegen szavakkal legfőljebb közös hangutánzó alap révén függ össze” (659). Lehetségesnek tartom ugyanis, hogy a *kuku* éppúgy gyermeknyelvi szó, mint a szólásban megkövesült másik főnév, a *pizse* is. Ezt egyrészt a *kuku* szótagismétléses hangalakja sugallja (vö. *dádá, pápá, pipi* stb.), másrészt Király Lajosnak Bodrog községből való, gyermeknyelvi használatban megfigyelt 'tojás' értelmű adata is valószínűvé teszi; ő ugyanis olyan beszédhelyzetben hallotta, amikor kisgyermekhez kedveskedve fordulva így tették föl a kérdést: *Éty kis kukut süssek?* Emellett szólnak az Ormánysági Szótárból idézett, szintén gyermeknyelvi használatúnak jelzett (i. h.) *kukú, kukúka* szavak is.

Elfogadom a TESz. azon véleményét, amely szerint a *kukó* (*kuku*) „eredeti jelentése mindkét magyarázat alapján a 2. lehetett” (659), vagyis 'tojás' értelmű volt, a többi jelentés ebből sarjadt. Ez különösen a 3. és a 4. jelentés esetében nyilvánvaló, de ha a tojásnak a magyar népi hitvilágban és népszokásokban betöltött fontos szerepére, az újjászületést, növekedést jelképező voltára gondolunk (vö. Magyar Néprajzi Lexikon 5: 305), akkor az 1. jelentése is érthetővé válik. Szinyei József említett „Magyar tájszótár” c. munkájának adatai is arról vallanak, hogy minden bizonnyal a *kukó* (*kuku*) 'tojás' jelentése lehetett elsődleges, hiszen erre van a legjobb példa nyelvjárásainkból (1: 1240), vagyis ezek a TESz. álláspontját támasztják alá.

A *kuku* 'tojás' szónak nyugat-somogyi, valamint ormánysági — Nagykónyihoz földrajzilag viszonylag közeli — előfordulása alapján nem lehetetlen föltevélni, hogy régebben a nagykónyi nyelvjárásban is ismerhették és használhatták — a gyermeknyelven legalábbis — a *kuku* főnevet 'tojás' értelemben. Ebből másodlagosan a 'fészektojás, palozsna' jelentés is kifejlődhetett, mint ahogy ez a nagyatlasz néhány kutatópontján és Király Lajosnak Somogyban és Zalában gyűjtött anyagában is megtalálható.

A *pizse* szó ma kétféle szerepben él a nagykónyi népnyelven: ritkábban állathívogató, gyakrabban állatterelő szóként. Állathívogató elemként olyan szituációban volt módomban megfigyelni, amikor a háziasszony a kiscsirkéket és a tyúkokat a *pizse* szó többszöri ismétlésével csalogatta az etetnivalóhoz. (Ugyanilyen helyzetben a *pipi* állathívogató szó sokkal gyakrabban hallható.)

A *pizse* mint állatterelő szó ma is viszonylag gyakran előfordul a nagykónyi tájszólásban, mégpedig olyankor, amikor a háziasszony a csirkéket, tyúkokat az *óba, pizse!*, *óba-óba-óba, pizse!* szavakkal igyekszik a tyúkólba terelni. Megjegyzem azonban, hogy gyerekkoromban, amikor a kiscsirkéket otthon keltették kotlóstyúkkal nem pedig állami

vállalattól vették meg őket, akkoriban az *óba*, *pisze* állatterelő elemeket gyakrabban lehetett hallani, mint napjainkban. Mindezt azért említtem meg, mert ez a megfigyelés véleményem szerint összefügghet azzal, hogy a *pisze* szót elsősorban az „anyjukkal”, a kotlós-tyúkkal együtt járó kicscsirkék terelésekor (ritkábban hívogatásakor) használták Nagykönyiban.

Főnévi értelme azonban nincs, gyermekkoromban sem volt ennek a szónak a nagykönyi nyelvjárásban. Ez persze nem jelenti azt, hogy korábban sem lehetett főnévi értéke. Föltevésem szerint ugyanúgy megvolt a *pisze* gyermeknyelvi szóként 'kiscsibe' jelentésben, mint ahogy egy-két Somogy megyei községben még napjainkban is él ilyen szerepben. Erről tanúskodik Balogh Lajos és Király Lajos speciális, somogyi nyelvatlasza, amelynek 180. lapján (a 23. térképlapon) *Hajmáson* (a 60-as számú kutatóponton) a kicscsirke megnevezésére gyermeknyelvi szóként a *pitye*, *pityike*, *pisze* és *kispisze* szavak fordulnak elő, Gálosfán (az 58-as kutatóponton) pedig a *kispitye* és *pisze* változatok használatosak (Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Bp., 1976.).

A *pisze* 'csibe, csirke; Küchlein' jelentését a TESz. már 1685-ből adatozza, és az idevonható szavakkal (*piszeg*, *piszeget*, *piszele*) együtt hangutánzó eredetűnek tartja (3: 222). Maga a *pisze* szó pedig — amint a TESz. írja — „a hangutánzó fő névszói továbbképzése, végződése vagy igenévképző vagy kicsinyítő képző”. A *pisze* elem 'csirke, kicscsirke' jelentésére Szinnyei József „Magyar tájszótár”-ában a Rábaközéből, a Balaton mellékéről, Pépa vidékéről és Somogy megyéből van adat. A felsőőri nyelvjárásban is szerepel a *pisze*, mégpedig tyúkhívogató szóként és 'tyúk, csirke' jelentésben, valamint gyermeknyelvi használatban 'fog' értelemben is (Imre Samu: Felsőőri tájszótár 140). Ide tartozik még a kiskanizsai *piszöle* 'kiscsirke' szóalak (I. Markó Imre Lehel: Kiskanizsai szótár 208), amely a *pisze* továbbképzett alakjának tekinthető (I. a TESz. *piszele* adatát: 3: 222). A többi regionális szótár, illetőleg tájszótár nem ismeri a *pisze* szót.

A fentiekben kifejtettek alapján — elsősorban a Nagykönyihez közeli, Somogy megyei falukból való adatot figyelembe véve — joggal lehet arra gondolni, hogy a *pisze* szó a még ma is meglévő állatterelő szerepe mellett régebben — valószínűleg gyermeknyelvi használatban — 'kiscsirke' jelentésben is használatos volt a nagykönyi nyelvjárásban.

Összegezve tehát a *sé kuku*, *sé pisze* szólásban véleményem szerint két hangutánzó eredetű és gyermeknyelvi használatú főnév kapcsolódott össze, vagyis a szólásnak egykor 'se tojás, se csirke' konkrét jelentése lehetett, amely olyan szituációban hangozhatott el, amikor a háziasszony (vagy más) hiába ment a tojást összeszedni, a fészek alját üresen találta. Előfordul pl. nemegyszer, hogy valamelyik tyúk nem a megszokott fészekben tojik, hanem másutt, ilyenkor az is megeshet, hogy bizonyos idő elteltével a tyúk kikölti a tojásokat, s egyszer csak a csirkékkel jön elő a fészkeről. Az sem ritka azonban, hogy a félretójtó tyúk tojásai valamilyen okból elkallódnak, s ilyenkor bizony se tojás, se csirke, azaz *sé kuku*, *sé pisze*.

Amikor a *tojás* melletti ritka változatként használt *kuku* és a *csibe* — szintén ritkán hallható — szinonimájaként előforduló *pisze* (ez utóbbi csak főnévi értékben) kipusztult a nagykönyi nyelvjárásból, akkor keletkezhetett a szólásnak a mai 'hallgatagon, bambán, szó nélkül (tesz vmit)' jelentése. Ebben valószínűleg szerepet játszott a *kuku* szóhoz hangzásban közel álló *kukk* hangutánzó szó analógiás hatása (pl. *Éty kukkot sém szól* — féle mondatokban), valamint a nagykönyi nyelvjárás *kuka* 'süketnéma' és 'bamba, hallgatag' értelmű szava, illetőleg a *mékkukul* 'megnémul, szótlaná válik' jelentésű ige is közrejátszott a szólás mai értelemben való használatának a kialakulásában. A *kuku* 'tojás' és a *pisze* 'kiscsirke' jelentésű szavaknak más nyelvjárásokban való (részben egykori, részben pedig még ma is meglévő) előfordulása alapján föltételezem, hogy a *sé kuku*,

sé *pizse* szólás esetleg másutt is ismeretes, mégpedig a nagykőnyi tájszólásbelihez hasonló értelemben.

3. A *fonáméntibe* állandósult szókapcsolat a hagyományos paraszti gazdálkodás idején népünk (parasztságunk) életében fontos szerepet játszó kendertermesztésnek pontosabban szólva, a kenderfeldolgozás egyik fázisának, a szövésnek köszönheti létrejöttét. A kenderrel való foglalkozás — amint ezt a kendermunkák kiváló ismerője, kutatója, Szolnoky Lajos írja — „része volt a magyarság kultúrájának már a honfoglalás előtti időkben is” (Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálása. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 8). Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kender megmunkálása egy ideig még századunkban is a virágzó népi mesterségek közé tartozott, noha a kendermag elvetésétől a fonál szövéséig igen sok munkával, fáradtsággal járt (főleg a lányok, asszonyok számára).

A kendertermesztésnek — ahogy ezt egyik dolgozatomban részletesen bemutatam: A kendermunka és szókincse Nagykőnyiban. Néprajz és Nyelvtudomány. 19—20: 83-143 — a helyi hagyomány szerint Nagykőnyiban is igen régi múltja van. Adatközlőim szerint a községben századunk első harmadában a takácsok száma 20 és 30 között mozgott. A helybeli takácsok szinte kivétel nélkül olyan parasztemberekből kerültek ki, akiknek a takácsmesterség csak alkalmi foglalkozás volt. Elsősorban télen szóttek, dologidőben legfőljebb akkor, ha esett az eső, és nem lehetett a mezőn dolgozni. Ezek alapján érthető, hogy nemcsak a kendertermesztés különböző munkafolyamatainak, eszközeinek elnevezései voltak közismertek a községben, hanem a kenderfonál szövésének menetét és annak szókincsét is nagyon sokan ismerték. Ez az a háttér, amely a *fonáméntibe* szólás keletkezését és általános elterjedését megmagyarázza, jelentéséhez a kulcsot a szövőszéken való fonálszövés technikájának ismerete adja meg. A különböző fajtájú vásznak szövése többféleképpen történt. A különféle mintás (a nagykőnyiak szóhasználatára szerint a *borocmagos* 'barackmag mintájú' és a *küttölös* ~ *küttös* 'pálcaszerűen, ferde irányban kialakított mintájú') vásznak szövése bonyolultabb volt, mint az ún. *sima* 'minta nélküli' vászoné. Akkor dolgozott a takács legkönnyebben és leggyorsabban, amikor *sima* vásznat szótt, amikor *foná mentibe* történt a szövés. Tolnai György nagykőnyi lakos, aki maga is több évtizeden keresztül űzte a takácsmesterséget, így beszélt magnetofonszalagra a szövés különböző módjairól 1966. augusztus 18-án:

„(Milyen vásznakat szóttek?)

— *Vásznat szűtünk borocmagossat, küttölösset és simát.*

(Mi a különbség az egyes vászonfajták között?)

— *Most eggyezs vászonfajták közöt különpségég vannak. Most ez a fonál vastagabb, de asz mongya, hogy ő szeretne — az illető — ijem borocmagossat. Téhát mēk köllöd váloztani a szērszámot ujanra, amijennē mēkfelellő anyagot tuggyon előállítani. A zsáknagvalóban jobbára a küttöst mēg a borocmagossat. Mēllik asszonnak mījenre vót a kedve. Eggyik jobban szerette a borocmagossat, a másik asszonnak mēg jó vót aszongya, jó erős küttővásznat csináj-jak. Harmadik mēg aszonta: jó van énnékēm fonáméntibe is. K ö n n y e b b e n d ó g o z o t t a z e m b ē r, n ē m k ö l l ő t n e k i a k é t ü t é s t c s i n á n i, s z i n t e u t y f ü t y ű v ē d ó g o z o t t a z e m b ē r b e n n e, a m i k o r f o n á m é n t i b e m é n t. D e a z o k a t a m á s i k a k a t, a z o k a t c s a k k é t ü t é s s ē l é h e t e t c s i n á n i.*

(Mikor ment fonálmentibe/)

— *Mikor csak sima vásznat csinátunk. Akkor mondtuk, hoty fonáméntibe. A küttölös mēg a borocmagos hát ez mēndēnik külön-külön . . . izē szerepūt.*” (Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykőnyiből. MNyTK. 163. sz. Bp., 1982. 97—8).

A fenti szövegrészlet — különösen annak ritkítva szedett mondatai — eléggé érzékelten megvilágítják a *foná* 'fonál' főnév és a *mentibe* 'mentében' névutóféle kapcsolatából

állandósult szószerkezet konkrét jelentését. Eredetileg tehát a fonál szövésének egyik módjára használták a *foná mentibe* kifejezést, vagyis ez az állandósult szókapcsolat ugyanúgy a szövőszéken való szövés fogalomkörébe tartozik, mint az *egy bordában szőtték őket* szólás (vö. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem? Bp., 1965. 32–3*). Amikor a takács *foná mentibe* szőtt, akkor tudott *folyamatosan, megszakítás nélkül* dolgozni, akkor haladt legjobban munkájában. S mivel a faluban — amint már említettem — még a század első harmadában is elég sok takács működött, sokan megismerhették tőlük a takácsmesterség *foná mentibe* műszavát, amelynek eredeti jelentése később más cselekvésfogalmakhoz is kapcsolódhatott.

Mínt hogy a takácsmesterség az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején teljesen megszűnt Nagykönyiban is, e szókapcsolat eredeti (konkrét) értelme teljesen elhomályosult, a 'folyamatosan, megszakítás nélkül' jelentése viszont — az egykori konkrét alaptól immár elszakadva — bármely cselekvésfogalomhoz kapcsolódhatott, mégpedig a cselekvés módjának kifejezésére (pl. *Mongya ám ez az asszony is fonámentibe, be nem áll a szájja; Fonámentibe fát hasogat má reggel uta, biztos má el is járott*). A *fonámentibe* szólás — bár a fiatal nemzedék már nemigen ismeri, még kevésbé használja — napjainkban is él, mégpedig elsősorban az idősebbek és ritkábban a középkorúak nyelvében.

Szabó József

Helynevek határozói ragozása a rábaközi Mihályiban

I. Helyneveink határozói ragozása a magyar grammatika azon pontjai közé tartozik, ahol nem tudunk egyértelmű szabályokat kimutatni. Szabályok ugyan vannak (l. például Bánhidí—Jókay—Szabó: *Lehrbuch der ungarischen Sprache* 110), ezeket azonban kivételek gyengítik. A Mai magyar nyelv (szerk. Rácz Endre) a *-ban* ragról ezt közli: „Településneveken gyakori alternánása az *-n*, *-on*, *-én*, *-ön* superessivusi ragnak (*Debrecenben — Szegeden*)”, a *-ba* ragról pedig ezt: „Helyneveken váltakozik a *-ra*, *-re* sublatisvusi raggal (*Debrecenbe — Szegedre*)” (1968¹: 197). Szabó Géza A helységnevek ragozásának nyelvföldrajzi és nyelvészeti kérdése című cikkében (MNyTK. 160. sz. 137—9) többek között arra hívja föl a figyelmet, hogy a helynevek ragos alakjainak az elemzése a névtan és a grammatika számára egyaránt tanulságos. A szabályokról szólva ő „helységnevragozásunknak túlzottan bonyolult szabályrendszeré”-t (139) említi. A legújabb szakvélemény sem összegezhette mást, mint a következőt: „A raghasználat bonyolult, egyértelmű szabályokba alig foglalható; általában a név véghangzója, ill. az összetétel utótagja a mérvadó” (Nyelvművelő Kézikönyv I: 675 földrajzi nevek helyhatározói ragozása.). Ennek igazát fényesen bizonyítja az, hogy a kevésbé vagy egyáltalán nem ismert magyar helynevek toldalékolásában mi, magyar anyanyelvűek is bizonytalanok vagyunk, illetőleg ha „biztosak” vagyunk is dolgunkban, mások véleményéhez képest melléfoghatunk. Nyelvérzékeim szerint én például azt mondom: *Csepregen*, de tudom, a csepregiek — a legilletékesebbek — *Csepregben*-t mondanak. Megyei földrajzinév-gyűjteményeink tartalmazzák mindenegyes település neveinek a helyi használat szerinti bizonyos ragozott alakjait. Arra vonatkozólag azonban nem adnak felvilágosítást (nem volt feladatuk), hogy a szomszédos és távolabbi települések neveit hogyan ragozzák a kutatópontokon. Éppen ezért kellő nyelvföldrajzi adatok hiányában nem tudjuk, hol kezdődik a „bizonytalansági sáv” a helynevek helyhatározóragos alakjainak a használatában (néhány nyelvföldrajzi adatra l. mégis a nyelvátlasz anyagát: Balogh Lajos: MNy. 1980. 222—3).

Kísérletképpen budapesti bölcsészhallgatókat kérdeztem meg, hogyan toldalékolnának néhány, számukra ismeretlen falunevet. Az eredmény: a bizonytalanság mellett

voltak eltérések is a vélemények között. Nem közismert helyneveink következetlen ragozásával természetesen az frott nyelvben is találkozhatunk. Magam például Győr-Sopron megyei és országos napilapban egyaránt találkoztam két Győr-Sopron megyei helység (Beled és Mihályi) nevének a helyi nyelvhasználathoz képest helytelen használatával, ti. a *Beleden és Mihályin* alakkal a helybéliek és környékbeliek *Beledben és Mihályiban* alakjával szemben. Csupán jellemző érdekességként említem meg, hogy egyik hivatalos oklevelemben is ez került a „született” rubrikába: *Mihályin*. Számomra ez olyan, mintha azt látnám vagy hallanám: *Budapestben*.

2. Az említett okok adták az ötletet, hogy számbavegyem azokat a környékbeli helyneveket, amelyek szülőfalumban közismertek. Vizsgálatom tárgya tehát a mihályiak aktív névkészletébe tartozó, szóban forgó magyar helyneveknek a helyi nyelvjárásban normatív használatú, *hol?*, *honnan?*, *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragos alakjai. (A közismert város-, illetve településneveket, aminő például *Budapest*, *Debrecen*, *Pécs*, *Szeged*, *Vác*, bizonyos hangtani eltéréseket nem tekintve ugyanúgy ragozzák Mihályiban is, mint a köznyelvben.)

3. A h e l y n e v e k. (Megjegyzés: elől áll a helynevek hivatalos alakja. Ezt követi a dőlt betűs mihályi alapalak, majd a kettőspont után a ragos alakok. Első helyen a *hol?*, majd a *hová?*, végül a *honnan?* kérdésre felelő formák. A *hol?* és a *hová?* kérdésre felelő BAN és BA ragok a nyelvjárásban egybeesnek, s a BA-típusban realizálódnak. Ezért amikor ilyen előfordul a listában, a két azonos alak helyett csak egyet közlök. A BÓL és a RÓL l-je követő mássalhangzós kezdetű szó előtt általában kiesik, például: *Babotrá gyütt akkor haza*. Ezt adataimban nem jelölöm, miként a diftongusokat s a hangtani változatokat sem.)

Agyagosszergény *Szerginy*: *Szergimbe*, *Szergimbül* | Árpás *Árpás*: *Árpásonn*, *Árpásro*, *Árpásrul* | Babót *Babot*: *Babotonn*, *Babotra*, *Babotrul* | Bányogyszovát *Bátyokszovát*: *Bátyokszovátonn*, *Bátyokszovátra*, *Bátyokszovátrul* | Balf *Balf*: *Balfonn*, *Balfra*, *Balfrul* | Barbacs *Barbacs*: *Barbacsonn*, *Barbacsra*, *Barbacsrul* | Beled *Beléd*: *Belédbe*, *Belédből* | Bezi *Bezi*: *Bezinn*, *Bezire*, *Bezírül* | Bogyoszló *Bogyoszló*: *Bogyoszlónn*, *Bogyoszlóra*, *Bogyoszlórol* | Bősárkány *Búsárkán*: *Búsárkámbó*, *Búsárkámbul* | Bük *Bük*: *Bükönn*, *Bükre*, *Bükürül* | Celldömölk *Cel*: *Celbe*, *Celbül* | Círák *Círák*: *Círákonn*, *Círákro*, *Círákrul* | Csapod *Csapod*: *Csapodonn*, *Csapodra*, *Csapodrul* | Csepreg *Csepreg*: *Csepregénn*, *Csepregre*, *Csepregrül* | Csermajor *Csermajor*: *Csermajorba*, *Csermajorbul* | Csorna *Csorna*: *Csornánn*, *Csornáro*, *Csornárol* | Dénesfa *Dénésfa*: *Dénésfánn*, *Dénésfárol*, *Dénésfárul* | Dör *Dör*: *Dörbe*, *Dörbül* | Edve *Edvé*: *Edvénn*, *Edvére*, *Edvérül* | Egyed *Egyéd*: *Egyédénn*, *Egyédre*, *Egyédrül* | Enese *Enése*: *Enésénn*, *Enésére*, *Enésérül* | Farád *Farád*: *Farádonn*, *Farádro*, *Farádrul* | Fertőboz *Fertőboz*: *Fertőbozonn*, *Fertőbozra*, *Fertőbozrul*, ill. *Boz*: *Bozonn*, *Bozra*, *Bozrul* | Fertőd *Fertőd*: *Fertődénn*, *Fertődre*, *Fertődürül* | Fertőendréd *Endréd*: *Endrédénn*, *Endrédre*, *Endrédürül* | Fertőhomok *Fertőhomok*: *Fertőhomokonn*, *Fertőhomokra*, *Fertőhomokrul* | Fertőszentmiklós *Szemmiklós*: *Szemmiklósonn*, *Szemmiklósra*, *Szemmiklósrol* | Fertőszéplak *Szíplak*: *Szíplakonn*, *Szíplakra*, *Szíplakrul* | Fertőrákos *Fertőrákos*: *Fertőrákosonn*, *Fertőrákosra*, *Fertőrákosrul*, ill. *Rákos*: *Rákosonn*, *Rákosra*, *Rákosrul* | Győró *Győró*: *Győróba*, *Győróból* | Harka [1947 óta *Magyarfalva*] *Harka*: *Harkánn*, *Harkáro*, *Harkárul* | Hegykő *Hétykő*: *Hétykőnn*, *Hétykőre*, *Hétykőürül* | Hidegség *Hidegség*: *Hidekségénn*, *Hidekségre*, *Hidekségrül* | Himód *Himod*: *Himodonn*, *Himodra*, *Himodrul* | Hövej *Hövej*: *Hövejénn*, *Hövejre*, *Hövejürül* | Iván *Iván*: *Ivámbó*, *Ivámbul* | Jobaháza *Jobaháza*: *Jobaházánn*, *Jobaházáro*, *Jobaházárul* | Kapuvár *Kapuvár*: *Kapuváronn*, *Kapuvárró*, *Kapuvárrul*, ill. *Kapuvárotó*, *Kapuváró* | Kenyeri *Kényeri*: *Kényeribe*, *Kényeribül* | Kisfalud *Kisfalud*: *Kisfaludonn*, *Kisfaludra*, *Kisfaludrul* | Kóny *Köny*: *Könyba*, *Könybul* | Kópháza *Kópháza*:

Kópházán, Kópházáro, Kópházárul | Lövő Lövő: Lövőnn, Lövőre, Lövőrül | Magyarkelesztúr Kérésztur: Kérészturonn, Kérészturra, Kérészturrul, ill. Kérészturott, Kérészturá | Mihályi Miháli: Miháliba, Mihálibul, ill. Miháji: Mihájiba, Mihájibul | Móríchida Móríchida: Móríchidánn, Móríchidáro, Móríchidárul | Mosonmagyaróvár Magyaróvár: Magyaróvárónn, Magyaróvárro, Magyaróvárrol, ill. Magyaróvárótt | Nagycenk Naccénk: Naccénkén, Naccénkre, Naccénkrül | Nagylózs Lozs: Lozsonn, Lozsra, Lozsrul | Nemeskér Némés-kér: Néméskérenn, Néméskérrre, Néméskérrül | Nick Nick: Nickénn, Nickre, Nickrül | Oslí Oslí: Osliba, Oslibul | Páli Páli: Páliba, Pálibul | Pannonhalma Panonhalma: Panonhal-mánn, Panonhalmáro, Panonhalmárul | Peresztég Peresztég: Peresztégénn, Peresztégre, Pe-resztegrül | Petőháza Petőházo: Petőházánn, Petőházáro, Petőházárul | Pinnye Pinnye: Pinnyénn, Pinnyére, Pinnyérül | Potyond Potyond: Potyondonn, Potyondra, Potyondrul | Pusztacsalád Pustacsalád: Pustacsaládónn, Pustacsaládro, Pustacsaládrul | Rábacsanak Csanak: Csanakonn, Csanakra, Csanakrül | Rábakecöl Kecöl: Kecölbe, Kecölbul | Rábapordány Pordány: Pordámbo, Pordámbul | Rábatamási Tamási: Tamásiba, Tamásibul | Répcelak Lak: Lakonn, Lakra, Lakrul, ill. Répcelak: Répcelakonn, Répcelakra, Répcelakrul | Röjtökmuzsaj Röjtökmuzsaj: Röjtökmuzsajónn, Röjtökmuzsajra, Röjtökmuzsajrul | Sarród Sarród: Sarródonn, Sarródra, Sarródrul | Sárvár Sárvár: Sárvárónn, Sárvárro, Sárvárrol ill. Sárvárótt | Simaság Simaság: Simaságónn, Simaságro, Simaságrul | Sopronbánfalva Bámfalva: Bámfalvánn, Bámfalváro, Bámfalvárrul | Sopronhorpács Horpács: Horpácsónn, Horpácsro, Horpácsrul | Sopronkőhida Kűhida: Kűhidánn, Kűhidáro, Kűhidárul | Sopronkövesd Köveszd: Köveszdénn, Köveszdre, Köveszdrül | Sopronnémeti Níméti: Nímétibe Nímétibül | Szany Szany: Szanyba, Szanybul | Szárföld Szárföd: Szárfödónn, Szárfödre, Szárfödrül | Szil Szil: Szilba, Szilbul, ill. Szilott, Szilá | Szilsárkány Szilsárkán: Szilsár-kámbó, Szilsárkámbul | Tét Tét: Téténn, Tétre, Tétrül | Vadosfa Vadosfa: Vadosfánn, Vadosfáro, Vadosfárul | Vág Vág: Vágónn, Vágro, Vágrul | Vásárosfalu Vásárosfalu: Vásárosfalónn, Vásárosfalura, Vásárosfalurul | Veszkey Veszkey: Veszkeybe, Veszkeybul | Vica Vicca: Viccánn, Viccáro, Viccárul | Vitnyéd Vitnyéd: Vitnyédénn, Vitnyédre, Vitnyédérül | Völcsaj Völcsaj: Völcsajénn, Völcsajre, Völcsajrül | Zsebeháza Zsebeházo: Zsebeházánn, Zsebeházáro, Zsebeházárul.

4. Megjegyzések: 'A) A helynevek ismerete, illetőleg használatuknak a gyakorisága azt mutatja, mely településekkel volt, illetőleg van a vizsgált falunak szorosabb kapcsolata akár közvetlenül (például vásárokra járás, hivatalos ügyek intézése vagy egyéb ok miatt), akár közvetve (mások hozták híre stb.). Mihályinak és környékének múltbeli és a jelenre is kiható Sopron-központúságát a felsorolt helynevek jól mutatják: Sopron felé és Sopron közvetlen környékén minden településnek a nevét ismerik és viszonylag gyakran emlegetik ma is. A „nyitás” Győr felé újabb keletű: a 60-as évek közepén indult meg erőteljesebben.

B) A helynevek a változás tükrében: a) kiszorulóban van a hol? kérdésre felelő (lokativusi) T és a hová? kérdésre válaszoló (lativusi) Á rag. Csak a következő esetekben fordul elő a környékbeli települések nevei körül: Győrött, Kapuvárótt és Kapuvárá, Kérészturott és Kérészturá, Magyaróvárótt, Sárvárótt, valamint Szilott és Szilá. Csak az idősebb adatközlők használják, ők sem következtetesen már. A Magyaróvárótt és a Sárvárótt már-már kihaltak tekinthető (ezekre s itt nem említett társaikra l. MNyTK. 164. sz. 33–4). De vö. a kapuvári nyelvjárásról (Mihályitól 10 km-re északra) 1938-ban írt sorokat: „Egy-két esetben még hallhatjuk az eredeti lativuszi -á, -é ragot: Szilá mēgy vki, Fehérvárá, Sárvárá, Kapuvárá, Földvárá, Győré mēnnek” (Körmen-di Margit, Kapuvár nyelvjárása. Kézirat. 1938, 48. Szeged, JATE. 486/1938-as jelzet). — b) A köznyelvhez való hangtani közeledés jelei éppúgy mutatkoznak a tulajdonnevek toldalékolt alakjain, ahogy a nyelvjárási közsói részlegében. Tehát: a BÓL és a RÓL

ragok nyelvjárási realizációjából egyre ritkábban esik ki a szótagzáró *l*. Azaz a *-rú*, *-rű* és a *-bú*, *-bű* mellett egyre gyakoribb a *-rul*, *-rül* és a *-bul*, *-bül* változat. Az *á* utáni *o*-zás (*lútyo*, *Kópházo*, *Pápo*) a nyelvjárási ma is jellemző sajátossága, de a fiatalabbak nyelvében egyre gyakrabban hallható a köznyelvvél azonos vagy hozzá hasonló realizáció. Űgyszintén újabb jelenség az, hogy az összetett helynevek egy részének rövidebb formában való használata (például *Kecöl*, *Kövezsd*, *Szemmiklós*) mellett terjedőben van a fiatalabbak körében a hosszabb névformák használata (*Rábakecöl*, *Sopronkövezsd*, *Fertőszentmiklós*). — A nyelvjárási hangtani jelenségek bomlásának a következő alakpárok is (az elöl állók a megíngott helyzetű — de még mindig — főalakok): *Kűszög* : *Kőszög*, *Miháli* : *Miháji*, *Szilsárcán* : *Szilsárcány*, *Szombathej* : *Szombathej*, *Veszkín* : *Veszkíny*. Egyáltalán nem változik viszont a *Babot*, *Himod* és *Vicca* (hivatalosan *Babót*, *Himód*, *Vica*). — A vizsgált helynevek négyötödéhez az *N*, *RA*, *RŐL* járul, s csupán egyötödéhez a *BAN*, *BA*, *BŐL*. Az erősen visszaszorult lativusi *Á* és lokativusi *T* már nem része a nyelvjárási normának: az előbbi mindössze három, az utóbbi hat helynévhez járul(hat) a vizsgáltak közül.

Kiss Jenő

A szaknyelvek helye a nyelv egészében és vizsgálatuk néhány kérdése

Kialakulásuk első időszakától kezdve a szaknyelvek az érdeklődés és a nyelvi vizsgálat tárgyát képezték. Voltak ennek belső, nyelvi okai is, legfőképpen azok az új szavak, amelyeknek ennek a nyelvváltozatnak a kialakulása hozott létre, de voltak külső okai is, így mindenekelőtt a tudomány fejlődésével, a szakterület oktatásával összefüggő mozzanatok. A szaknyelv iránti érdeklődés napjainkban sem szűnt meg, sőt ha azt nézzük, hány elemző cikk és hány ilyen tárgyú előadás hangzott el, akkor inkább az érdeklődés fokozódásáról beszélhetünk. Megnőtt a vizsgálatot igénylő okok jellege és száma is: míg a szaknyelv szóállománya a tudományág fejlődése szempontjából ma is lényeges kérdés, az oktatás még a korábbinál is jobban igényli a szaknyelv mivoltának tisztázását. Ez egyrészt abból fakad, hogy a felsőoktatásban az idegennyelv-oktatás keretén belül általánosan kötelezővé vált a szaknyelvek oktatása, másrészt, ami ennél még fontosabb, az anyanyelvi oktatáson belül is nagyobb teret kell adni a nyelvváltozatok ismertetésének. (Ld.: Benkő Loránd: Anyanyelvi nevelésünk néhány kérdéséről. *Nyr.* 105 [1981.]: 194—201, 198.) A szakközépiskolák számának megnövekedésével a szaknyelvek a részletesebben tanítandó nyelvváltozatok közé számítanak. (Nagy Ferenc: A szaknyelv a szakközépiskolai anyanyelvi nevelésben. *Nyr.* 105 [1981.]: 201—6). A fordítás szempontjából sem lett egyszerűbb a helyzet. A tudományok gyors fejlődése jelentősen megnövelte az idegen nyelvekből beözönlő új szak kifejezések és kifejezésmódok számát, ami a magyar szaknyelvek megfelelő elemzését sürgeti.

1. A fokozottabb figyelem és a nyelvészeti elemzések nagyobb száma önmagában még nem okvetlenül jelenti azt, hogy a helyzet szaknyelveink vizsgálata terén megnyugtató. Legalábbis ez látszik az utóbbi évek néhány cikkének elégedetlen hangjából. Lehetséges ugyan, hogy például Karcsai Sándor ma már nem tartja mindenben időszerűnek az 1977-ben tett megállapítását, de akkor úgy gondolta, hogy szaknyelvünk vizsgálatában nem érvényesítettük kellőképpen azokat a szempontokat, amelyek a nyelv alakulásában a társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos-műszaki változások hatásaként szükségszerűen érvényesülnek. Ezt írja: „... a szaknyelvkutatás nálunk még kezdeti állapotban van, területe, módszertana, a tudományos feldolgozás irányai még tisztázatlanok. A szaknyelvnek mint önálló nyelvi jelenségnek fogalma és tartalma még nincs kellően körül-

határolva, néha még a pusztá léte is vitatott. Ezért az e kérdéskörben megjelent közlemények java része inkább közírói, publicisztikai jellegű. ... A szerzőket minden esetben a nyelvrontás, az idegen szavak elleni harc gondolata, anyanyelvünk tisztaságának megóvása, a nyelvművelés nemes célkitűzései vezették és vezetik” (Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról. Nyr. 101 [1977.]: 158—63, 158).

Mondanivalójának központi gondolata — úgy érzem — arra vonatkozik, hogy nincs megnyugtató elképzelésünk a szaknyelv mivoltáról, és ennek következtében arról sincs, hogyan közelítsünk vizsgálatához. Ilyen gondolatokat másoknál is találunk. Kontra Miklósnak az orvosi nyelvről írt tanulmányát (NytÉ 109, [1981]) Dániel Ágnes azért nem tartja kielégítőnek, mert nem veszi tekintetbe azt a lényeges különbséget, ami a nyelv és a nyelvhasználat között van. Az utóbbi alapján nem szabadna csak a szókinés kérdésének vizsgálatára szorítkozni (Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat. Nyr. 106 [1982.]: 337—42, 338). Lényegében hasonló álláspontot képvisel Kabán Annamária is, amikor a tudományos nyelv fogalmának tisztázásától és mindenekelőtt a sürgetően esedékes stilisztikai jellegű vizsgálatok eredményeitől várja a szaknyelvekre vonatkozó ismereteink bővülését (A tudományos stílus fogalmának tisztázásához. Nyr. 106 [1982.]: 343—51).

A szaknyelv vizsgálatában kifogásolt egyoldalúságok, a nyelv és a használat közötti különbségek mellőzése, a stilisztikai jellegű vizsgálatok hiánya alapján a továbbiakban azt keressük, miben gyökerezik a szaknyelvek vizsgálatának jelenlegi gyakorlata, jogosan beszélhetünk-e arról, hogy a nyelv és nyelvhasználat között lényeges különbségek vannak, van-e helyük a funkcionális stilisztikai vizsgálatoknak a szaknyelvek elemzésében azaz lényegében igyekszünk majd meghatározni a szaknyelvek helyét a nyelv egészén belül. Ezzel együtt természetesen a szaknyelvek mivoltáról is képet kapunk, de úgy, hogy a szakszövegeket mint szövegfajtát a többihez viszonyítva vizsgáljuk.

2. A szaknyelvek „belső nyelvtípusként” jól észrevehető módon elkülönülnek az egységes irodalmi nyelven és köznyelven belül. (A „belső nyelvtípusokról” I. Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960, 32.) A nyelveknek ezt a belső tagolódását a nyelvészet már hosszabb ideje számon tartja, és ide sorolja a nyelvjárásokat meg egyéb csoportnyelv jellegű változatokat. Egymáshoz való viszonyukat és alapvető jellegzetességüket szemléletesen az fejezi ki, hogy közülük egyesek a nyelv vízszintes, mások a nyelv függőleges tagolódását adják.

A nyelv szókincsét vizsgálva a változatok közötti összefüggéseket Fábíán Pál így fejezi ki: „... a szókészletnek egy, a területi (nyelvjárási) megosztást keresztező tagolódása (mintegy függőleges tagolódása) figyelhető meg. Ez a következő: 1) a csoportnyelvek vagy szakszókincsek; 2) a rétegnyelvek; 3) a zsargonok” (A magyar szókészlet tagolódása. Benczédy József—Fábíán Pál—Rácz Endre—Velecsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976⁴, 464—99, 471).

A továbbiak szempontjából az idézett részre vonatkozóan három megállapítást szeretnék tenni. Első megjegyzésem arra vonatkozik, hogy itt hangsúlyozottan a magyar szókészlet különbségeiről van szó, de mögéje lehet érteni a nyelvi tagolódás meglétét is. Jól mutatja ezt Deme Lászlónak lényegében azonos felosztása azzal a különbséggel, hogy ő ezt Benkő Lorándhoz hasonlóan nyelven belüli nyelvtípusokra vonatkoztatja. Fő típusok nála a nemzeti irodalmi és az igényes köznyelv, a részlegtípusok lehetnek tájiai — a nyelvjárások, szakmaiak — ezek a szakmai nyelvek, a társadalmi csoportok részlegnyelvei és a műveltségi részlegnyelvek, illetve külön részlegtípusként a műfajiai változatai (A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 152—9).

Másodiknak azt szeretném kiemelni, hogy a csoportnyelvek itt a szakszókincsekkel vannak azonosnak véve, azaz: ez a tagolás nem tesz különbséget a csoportnyelv és a szakszókincs között.

Harmadik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy ebben a felosztásban ugyan külön szerepelnek a csoportnyelvek, a rétegnyelvek és a zsargonok, de ezek mind azonos szinten belüli eltéréseket jelölnek, mind a „függőleges” tagolás jellegzetességei. Ezt a megállapítást még alátámasztják egyéb csoportosítások, amelyekben Fábíán Pál osztályozásával szemben elmosódik vagy akár meg is szűnik a csoportnyelv, rétegnyelv és zsargon közötti különbség.

Az említett eltérések néha csak a fogalom leszűkítésének elmaradása miatt válnak bizonytalaná. Bárcki Géza pl. így ír: „Tágabb értelemben s főként gúnyosan, lenézően, *argot*-nak, *jargon*-nak szokták hívni minden csoportnyelv szóanyagát, így a mesterségek külön szókinését meg a tudományos műszavakat is, azaz minden olyan szót vagy kifejezést, amely az irodalmi és köznyelven kívül keletkezett. . .” (A pesti nyelv. MNy 27/28 [1931—32.], illetve ismét: A magyar nyelv múltja és jelene. Gondolat, Budapest, 1980. 237—79, 239). Bár Bárcki később a tudományok műszókészletét kiemeli az irodalmi nyelv különböző használati formái közül, az egyes szókincsrétegek sajátos stilisztikai hatását tárgyalva a tájnyelvi szavakkal egy sorban elemzi a jassznyelvi szavakat és a mesterség-szavakat (Stilisztikai tanulmányok, 1961., illetve: A magyar nyelv múltja és jelene 370—417). A Magyar értelmező kéziszótár sem egyértelműen csak a szakmai besorolhatóságot tartja jellemzőnek akkor, amikor a csoportnyelveket meghatározza. A csoportnyelv: „Valamely nyelvnek egy-egy *társadalmi v. foglalkozási* csoport sajátos szókincséből meghatározott változata; zsargon. A bányászok csoportnyelve.” (A magam kiemelése. — H. Gy.)

Hasonló a helyzet másoknál is. Hajdú Mihály például egészen általánosan minden nyelven belüli tagolódásnak csoportnyelv jelleget tulajdonít. „. . . ha egy meghatározott számú embercsoport kommunikatív érintkezéseiben (beszéd, írás) az egységesnek tekintett köznyelvtől való eltérés kimutatható szabályszerűségeket mutat a nyelvi rendszer bármely területén (hangrendszer, szókincs, mondatszerkesztés), mindenképpen csoportnyelvről kell beszélnünk. . . .” (A csoportnyelvekről. Magyar csoportnyelvi dolgozatok I. ELTE, Budapest, 1980. 8).

Mindezekből két következtetés eléggé egyértelműen levonható: 1. a szaknyelv egyfajta csoportnyelv, 2. a szaknyelvet (mindenekelőtt) a szókincese határozza meg.

A szaknyelv—köznyelv és a szaknyelv—csoportnyelv viszonyról két kérdésben hangzottak el módosító megjegyzések. Többen is felhívták arra a figyelmet, hogy a szaknyelv és az irodalmi nyelv, a szaknyelv és a köznyelv között szókincs terén nincs olyan éles különbség, mint amilyent első hallásra gondolni lehetne: nagyon sok a közös elem és sok olyan szó van, amelyről nehéz eldönteni, hova is tartozik. (Vö. pl.: Kovács Ferenc: Köznyelv, szaknyelv. MNy. 79 [1983.]: 21—8; Grétsy László: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. Kézirat.) Mások azt vették észre, hogy a különféle csoportnyelvek nem egyértelmű megkülönböztetésével a szaknyelveket a zsargonok közé lehet számítani, vagy azokkal egyenértékűnek lehet venni. Erre vonatkozóan minden bizonnyal Pusztai István fejezi ki egyértelműen a szakma véleményét, amikor a MMNyR. I. kötetében található tagolásra hivatkozva a következőket mondja: „Ezzel — akarva nem akarva — a szaknyelveket, nemkülönben a tudományok nyelvét . . . azonos szinten értékeli a kártyások nyelvével, a tolvajnyelvvél vagy a csibészek nyelvével (jassznyelv és argó) sőt a dajka- és a gyermeknyelvvél is” (Szaknyelv és műhelyzsargon. Nyr. 99 [1975.]: 355—404) Azt hiszem, Pusztai Istvánnal nagyon is egyetérthetünk még akkor is, ha tudjuk, hogy a félreérthető csoportosítás mögött a különféle nyelvváltozatok nehezen áttekinthető és egyértelműen alig csoportosítható világa áll. Amit ő javasol, még csak megerősíti ezt a véleményt. Eltörölné a „csoportnyelvek” megnevezést és helyette a „különnyelvek” alatt az egyik oldalra a szaknyelveket tenné, a másikra a többit „alkalmi nyelvek” elnevezéssel. Vagyis: besorolni a szaknyelveket ő sem tudja, hanem önálló

egységként szembeállítja őket az összes többivel. (Látni fogjuk, hogyan választották mások is a nehézségekből való kimenekülésnek ezt az útját.)

Ezek a megjegyzések mindenesetre nem voltak eléggé nyomósak ahhoz, hogy a szaknyelveket ne vegyük csoportnyelvnek vagy csoportnyelv jellegűnek, és ne azokkal egy szinten vizsgáljuk őket. Erre utalt Grétsy Lászlónak a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán tartott előadása már a címével is: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. Ebben a szaknyelveket a jóval elterjedtebb móddal szemben nem a csoportnyelvek között tartja számon, hanem melléjük helyezi őket. (Kézirat, 10.) Ezzel külön is hangsúlyozni kívánja a minőségi különbséget, ami a két változat között megtalálható. Szerinte ez Pusztai István véleményétől eltérően nem abban (vagy nem csak abban) áll, hogy a szaknyelvek szókincsre rendezettebb, rendszerszerűbb, mint a többi csoportnyelv, hanem abban, hogy a szaknyelvek társadalmilag értékesebbek, mint a többiek. Ez jól látható abból, „... hogy a szaknyelvekre, a tudományos nyelvre, a hivatali és közéleti nyelvre inkább a közérdekűség jellemző, viszont az olyan csoportnyelvekre, amilyen az ifjúsági nyelv, a dajka- és a gyermeknyelv, a családi nyelv, inkább a magánérdekűség, a magánjelleg, ...” (Kézirat, 19.)

„Tiszta” magánérdekről a csoportnyelvekkel kapcsolatban természetesen sohasem lehet beszélni, hisz ha egy nyelvváltozat mögött csoport áll, akkor az egyéni háttér is eltűnik. Az azonban kétségtelen, hogy a nyelvváltozatot képviselő csoportok súlya nagyon eltérhet attól függően, hogy az adott csoportnyelv a társadalom egészének szempontjából milyen tevékenységet közvetít. A csoportnyelv jellege így közvetlenül kapcsolatba kerül azzal a kérdéskörrel, hogy milyen feladatokat szolgál ki az adott nyelvváltozat a társadalom tevékenységének egészében kijelölhető részcelok megvalósításában, azaz hogy milyen funkcionális feladatokat lát el a nyelvváltozat. Erre a kapcsolatra Grétsy László is utal: „... gyümölcsözőbb és az objektív valóságnak jobban megfelel az a felfogás, amelyik a szaknyelveket és a csoportnyelveket nem süllyeszti le a szakmai, csoportnyelvi szókincs szintjére, hanem nyelvként kezeli őket. ... Ez a felfogásom legközelebb a Havránek és Mathesius nevével félmjelzett prágai nyelvész kör tagjainak a funkcionális nyelvekről, funkcionális stílusokról szóló elgondolárendszeréhez áll — elsősorban a funkciós, tudományos stb. nyelvet teljes egészében rendszer jellegű változatként kezelő K. Hausenblas nézeteihez.” (Kézirat 7.) Ezért is ért egyet azokkal, akik szerint a szaknyelvekre és a csoportnyelvekre vonatkozó vizsgálatoknak nem szabadna csak a szókincsre szorítkozniuk. Ám mindez szerinte úgy valósítható meg eredményesen, ha a szaknyelveket (mint már láttuk) a csoportnyelvekkel közösen, egymás mellé rendelt módon vizsgáljuk.

3. A szaknyelvek csoportnyelv jellegének, illetve funkcionális jellegének részletesebb vizsgálata előtt rá kell térnünk még egy kérdésre, amelynek megtárgyalása nélkül a szaknyelvek helyzetéről nem lehet megnyugtató véleményt mondani. Tudjuk, hogy nyelvváltozatnak nemcsak azok a jelenségcsoportok számítanak, amelyeket tájnyelv vagy irodalmi nyelv vagy csoportnyelv névvel nevezünk meg, hanem azok is, amelyek a kifejezőmód egységes változatát alkotják, azaz nyelvhasználati formák. Első hallásra úgy tűnhet, a kétfajta nyelvi formarendszer között oly nagy a különbség, hogy nem lenne szabad őket egyformán nyelvváltozatnak nevezni. A nyelvészek által adott válaszok azonban nem ilyen egyértelműek. Eltérőek a vélemények már abból a szempontból is — a történeti szemléletű nyelvtudományban ez a kérdés közvetlenül adódik —, hogy milyen alapon jönnek létre maguk a nyelvváltozatok.

Saussure szerint a nyelvi változások legfőbb okát a jel és jelzett közötti viszony megváltozásában, módosulásában kell keresnünk. A hely jellegű és az idő jellegű tényezőkkel kapcsolatban ő az időtényezőt tartja fontosabbnak, amely a létrejövő dialektikus különbségeknek eredendő okozója (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Budapest, 1967. 100—4). Saussure tehát nem választja el élesen a földrajzi és történelmi

okokat, hanem inkább egy közös hatásra hivatkozik. Ehhez hasonló Martinet-nek a nézete is, de nála a földrajzi tényező egy szociológiai tényezővel társul egy általa földrajzi és szociális „tér”-nek nevezett valóságban (Sztrukturnie variacii v jazike. Novoe v lingvizstike IV. Moszkva, 1965. 451). A nyelv tagolódását kiváltó okok tehát ezek szerint a nyelvészek szerint nem válnak el élesen, hanem meglehetősen komplex módon összefonódnak, aminek következtében a kialakuló változatok is nehezen határozhatók meg.

A földrajzi, szociális és nyelvhasználati változatok szoros kapcsolatára utal R. Jakobson, amikor a funkcionális dialektusokról úgy beszél, hogy azok a funkcionális stílusokkal egyenértékűek: „A különböző funkcionális dialektusoknak, azaz a nyelv különböző stílusainak vizsgálata alapján megmástitotta a nyelv változásáról vallott fölfogásunkat. Egy folyamatban lévő változás két állapotát a nyelv egidőben meglévő két stílusváltozatoként kezdték értelmezni, a változást magát pedig szinkrón tényként kezelték, melyet más szinkrón tényhez hasonlóan funkcionális nézőpontból kell elemezni a nyelvi rendszer egészéhez viszonyítva” (Razrabotka celevoj modeli jazika v evropejszkoj lingvizstike v period mezsdu vojnami. Novoe v lingvizstike IV. Moszkva, 1965.).

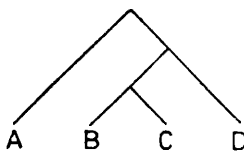
A nyelvváltozatoknak funkcionális alapon történő megkülönböztetése, a funkcionális dialektus és a funkcionális stílus fogalmának bevezetése ismert módon a Prágai Kör eredményeihez tartozik. A strukturalizmus különféle válfajai közül az ő irányzatuk hangsúlyozta a leghatározottabb formában, hogy a nyelv struktúrája nem immanens jellegű, zárt belső rendszer, hanem kifelé irányul, és valójában csak olyan külső célok szemszögéből látható meg, amelyek elérésére a nyelvi mű irányul. Saussure-nek a nyelvi valóságot két területre osztó elképzelései alapján ezt a struktúrát kereshetjük a langue-ban és a parole-ban, azaz Bohuslav Havránék szerint a funkcionális dialektusokban (nyelvekben) és a funkcionális stílusok különböző változataiban. Bühler alapvető nyelvi tulajdonságainak, a nyelv fő szemiotikai feladatainak megfelelően Havránéknél három funkcionális nyelvet találunk: 1. a társalgási nyelvet, 2. egy speciális nyelvet, amelyet elméleti (a tudomány nyelve) és gyakorlati speciális nyelvre oszt, valamint 3. a poétikus nyelvet. A parole síkján kialakuló funkcionális stílusok a kifejezőmód szervezésével, körülményeivel és megvalósulási módjaival vannak kapcsolatban és bináris oppozíciók szerint rendezhetők: nyilvános — intim, monológ — dialógus, szóbeli — írásbeli (Zadaesi literaturnovo jazika i evo kultura. Prazszskij lingvizsticeszkij kruzsook. Moszkva, 1967).

A stilisztikai és nyelvészeti szempontoknak ez az összefonódása és a szövegek elemzésére való fölhasználása már tulajdonképpen korábbi keletű, de a prágai strukturalista iskolában kapta meg azt az elméleti megalapozást, amely az elgondolást a további eredmények elérésére alkalmassá tette.

A szűken értelmezett hagyományos stilisztikának a felbomlása olyan értelemben, hogy a művészi értékű írásművek egyedi jellegzetességeinek intuitív elemzése helyett objektív és formai szempontokat keresett, valamint hogy a szépirodalmi alkotások mellett érdeklődését más nyelvi produktumokra is kiterjesztette, már a század első évtizedében megindult. Első szervezett keretét ennek a munkának az OPOJAZ adta. A prágai eredményekkel így mintegy azonos időben a szovjet nyelvészetben is megtalálhatók voltak a funkcionális stilisztika elgondolásai, de bizonyos különbségekkel. A legfontosabb eltérés abban állt, hogy az oroszországi kezdeményezéseknek megfelelően a funkcionális szempontokat a stilisztikai osztályozás más szempontjaival vegyesen alkalmazták. Az utóbbiak között volt az expresszivitáson alapuló stilisztika a maga hagyományosan hármas (ünnepléses, semleges, közönséges) főosztásával és a műfajok szerinti tagolás, és ezek mellett a funkcionális szempont csak mintegy kiegészítő szerepet kapott (T. B. Buligina: Prazszskaja lingvizsticeszkaja skola. Osznovnie napravlenija sztrukturalizma. Moszkva, 1964. 116).

A prágai strukturalizmus alapfelfogását napjainkban Hausenblas képviseli. A szövegfajták kérdését vizsgálva úgy találja, hogy a nyelvészet azok közé a tudományok közé tartozik, amelyek tudományuk legalapvetőbb tárgyának osztályozását még nem végezték el (Karel Hausenblas: *On the Characterization and Classification of Discourses*. TLP 1 (1964.) 67–84). Ahhoz, hogy ezt az igencsak fontos igényt ki lehessen elégíteni, olyan felosztást kell találni, amelyik a kommunikáció egészét átfogja, eleget tesz a gyakorlatnak és igyekszik megközelíteni a valóságot. A legtöbbet ígérő tagolás szerinte a funkció alapján végezhető el, melynek beszélt és írott, illetve dialogikus és monologikus változatai vannak. A funkcionális nyelvváltozatok nála a következők: 1. a hivatalos és a tudományos stílusváltozat, 2. a publicisztika, 3. a társalgási változat, 4. a művészi változat. Részletes ismertetést ad a stílusjegyek megállapítására, melyek ellentétpárok alapján csoportosíthatók: az egyszerűség és összetettség, a függetlenség és függőség, a folytonosság és megszakíttottság figyelembevételével.

Már Havránék és Hausenblas csoportjai is jól mutatják, hogy a funkcionális szempont alkalmazása nem jelenti egyúttal azt is, hogy a kapott osztályok egyértelműen meghatározhatók, és azonosak lesznek mindenkinél. Ennek szemléltetésére érdemes lesz néhány olyan elképzelést felsorolni, amelyik a szovjet funkcionális stilisztika képviselőitől származik. Elise Riesel az alábbi változatokat különbözteti meg: 1. tudományos nyelv, 2. hivatalos nyelv, 3. publicisztikai, 4. szépirodalmi és 5. köznap nyelv. Nála tehát 5 csoport van, de ezek száma egyes szerzőknél hétig is emelkedhet, pl.: 1. köznyelvi-irodalmi, 2. poetikus, 3. publicisztikai-politikai, 4. hivatali, 5. tudományos, 6. szakmai, 7. társalgási (B. V. Murat: *Ob osnovnih problemah sztilisztiki*. Moszkva, 1957.). Az NDK nyelvészetéből két tagolást érdemes megemlíteni. Fleischer és Michel 1975-ben megjelent könyvében (*Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig) ugyancsak négy funkcionális stílusfajtát találunk a köztük található hierarchikus viszony feltüntetésével együtt:

itt: A = köznyelvi-társalgási, B = tudományos, C = hivatalos, D = szépirodalmi. Anita Steube a nyelvnek már csak három funkcionális alrendszerét különbözteti meg: a társalgását, az esztétikai igényűét és a szaknyelvit (A. Steube: *Funktionalstilistische Differenzierungen der Sprache*, LAB 10 [1974.] Leipzig, 114–9).

A felosztások eléggé változatosak, a csoportok számában 100%-os különbségek is vannak. Mindez egyértelműen mutatja, hogy a funkcionális stilisztika jelenleg még nem találta meg azokat az egységes szempontokat, amelyeknek alapján meg tudja adni a maga csoportosítását. Jele ez annak is, hogy a kommunikációnak a társadalmi igényekhez és helyzethez kapcsolódó céljai annyira sokfélék lehetnek, hogy rendszerezésük komoly nehézségekbe ütközik. Közös vonása mindegyik fölosztásnak, hogy a nyelvváltozatokat nem a nyelv egyéni használatának sokféleségében keresik, hanem olyan rendszereknek fogják fel őket, amelyek a nyelvi adottságok felhasználásában a körülményektől függő kifejezési lehetőségeket a kommunikáció céljának legjobb elérése érdekében fogják össze.

Mindezek után vessük fel most már azt a kérdést, valóban érdemes-e lényeges különbséget tenni egyrészt a nyelv létezési formáiként is értelmezhető nyelvjárások, csoportnyelvek, rétegnyelvek (társadalmi nyelvváltozatok), másrészt a nyelv használati szempontjait értékesítő stílusváltozatok között. A válasz csak az lehet, hogy az utóbbiak

is tekinthetők bizonyos értelemben létezési formáknak, hiszen ezeket sem a beszélő alakítja ki magának mindenegyes alkalommal, hanem csak kiválasztja azt a formát, amelyikre szüksége van. Riesel szerint „a funkcionális stílusok a beszélőnek használatra kész fonetikai, grammatikai és lexikális eszközök rendszereként állnak rendelkezésre”, azaz készen találja őket, amelyeket a nyelv megtanulása során el kell sajátítania (E. Riesel: *Der Stil der deutschen Alltagssprache*. Leipzig, 1970. 54).

4. A továbbiak szempontjából most két kérdés lényeges a számunkra: 1. a különböző osztályozások hogyan sorolják be a szakmainak nevezett nyelvváltozatot és 2. minek tekintjük végülis a szaknyelveket: a csoportnyelvek vagy társadalmi nyelvváltozatok egyikének vagy a funkcionális stílus egyik fajtájának.

A bemutatott funkcionális stílusok a mi szempontunkból annyiból fontosak, hogy eltérő módon sorolják be azt a nyelvváltozatot, amelyet mi szakmainak veszünk. Egyeseknél csak az ún. tudományos nyelv szerepel, másoknál emellett létezik még egy „szakmai-technikai” is. Az így megjelölt területeknek a terjedelme még attól is függ, van-e a csoportok között egy „hivatali” nyelv is, mert ennek hiányában újabb átfedésekkel kell számolnunk.

Abban mindenki egyetért, hogy sem a tudományos nyelvváltozatot, sem a szűken értelmezett szakmait nem lehet egységes változatnak tekinteni. Bármelyik csoportosítást fogadjuk is el, a szakmai nyelvhasználat területe mindenképpen további változatokra bontható még akkor is, ha eltekintünk ennek köznapi értelmezésétől. Ennek megfelelően ugyanis még a jogi nyelvet vagy akár az irodalomkritika, a művészeti kritika nyelvét is ide kellene sorolni, nem pedig a hivatali vagy szépirodalmi csoportba.

A „tudományos nyelv” megjelölés nehézségeket okozhat, ha nem szerepel mellette még a „szakmai nyelv” is. Így ugyanis kérdésessé válhat, hogy tudományos jellegűnek vegyük-e az alkalmazott tudományok (orvostudomány, műszaki tudományok, mezőgazdasági, közgazdasági, pénzügyi tudományok) nyelvét is, vagy csak az ún. alaptudományokét (matematika, természettudományok, humán tudományok). Ha a szakszövegek nagy részét kitevő egyéb szövegfajtákra gondolunk, mindenképpen szükségesnek látszik, hogy a tudományos szövegek mellett (az alkalmazott tudományokat is ide sorolom) egy másik csoportot is bevezessünk a szakszövegek nagy csoportján belül, amit talán „alkalmazott szakszövegnek” lehetne nevezni. Ide tartoznának a szabványok, a szabadalmi leírások, a gyártási utasítások, a reklám, a piackutatás, a kereskedelmi levelezés, gazdasági kérdésekkel foglalkozó írások stb. nagy területe. Sőt ide sorolnám a tankönyveket és a népszerűsítő tudományos írásműveket is, nem pedig a publicisztika vagy a szépirodalom körébe.

A szakszövegek meghatározása körüli nehézségek az irodalomban is jól követhetők. Már Havránéknél is külön szerepel a speciális nyelvek között az elméleti jellegű tudományok és a gyakorlati jellegű egyéb speciális szövegek csoportja. Hármass osztást is találunk: elméleti nyelv (a tudományok nyelve), szakmai köznyelv és a gazdasági-kereskedelmi nyelv (*Verteilersprache*) (l. Walter v. Hahn: *Fachsprachen*. Lexikon der germanistischen Linguistik. Tübingen, 1973. 283–6). Lothar Hoffmann öt csoportot különböztet meg a szaknyelveken belül: A) az elméleti tudományokat, B) a kísérleti tudományokat, C) az alkalmazott tudományok és technika nyelvét, D) a termelés nyelvét és E) a fogyasztás nyelvét (*Kommunikationshilfsmittel Fachsprache. Eine Einführung*. Berlin, 1976.). Eduard Beneš még ezt a csoportosítást is túlságosan durvának találja, hisz mindezek mellett elképzelhető egy keresztirányú csoportosítás is, amelyik a különböző tudományterületeket vagy szakterületeket (gépészet, vegyészet, textilipar stb.) veszi alapul (Eduard Beneš: *Die formale Struktur der wissenschaftlichen Fachsprache in syntaktischer Hinsicht*. Theo Bungarten (Hrsg.): *Wissenschaftssprache*. München, 1981. 185–212).

Nem lehet kétséges, hogy „... az egyes nyelvek belső típusait egy adott szinkrón nyelvállapotban a nyelvközösség bizonyos csoportjaihoz való tartozásuk feltétlenül jellemzi” (Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 30). Ennek alapján a szaknyelveket teljes joggal lehet csoportnyelveknek vagy Grétsy László terminológiája szerint társadalmi nyelvváltozatnak tekinteni még akkor is, ha tudjuk, hogy ezzel a nyelvváltozat és az őt képviselő csoport között nincs egyértelmű megfelelés. Semmiképpen sem szabad azonban csak a besorolás kérdésénél megrekednünk. Fontosabb ennél az, milyen következtetések vonhatók le ebből a nyelvváltozat vizsgálatára vonatkozóan, azaz: mit keresünk, mit kereshetünk a besorolás alapján a szaknyelvek tulajdonságai között. Azzal ugyanis, hogy a szaknyelvet társadalmi nyelvváltozatnak vesszük, eleve azt is föltételezzük, hogy bizonyos tulajdonságokra is számítunk. A továbbiak érdekében nézzünk most csak kettőt:

1. A társadalmi nyelvváltozatok már elnevezésüknél fogva szemben állnak az egész nyelvközösségre érvényes irodalmi nyelvvel vagy köznyelvvél. Lényeges jegyeik éppen azokból a tulajdonságaikból adódnak, amelyekkel elkülönülnek a mindenkire érvényes nyelvhasználattól, a nem csoport jellegű közösségi nyelvtől. A társadalmi nyelvváltozatokat úgy ismerhetem meg a legjobban, ha tudom, miben térnek el a többi változattól, mi az, ami bennük más, mint a többiben.

2. A köznyelvvél való szembenállás miatt a társadalmi nyelvváltozatokra az egész nyelvközösséget képviselő nyelvi, nyelvhelyességi követelmények csak nehezen vagy egyáltalán nem érvényesíthetők. Egészen egyértelműen látható ez a tájnyelvek esetében (földrajzi csoportnyelvek), de nyilvánvalóan így van ez más csoportnyelvekkel is (gyermeknyelv, diákn nyelv stb.). Tudjuk, hogy a szakmai nyelv képviselői is támasztanak néha ilyen igényeket. Csoportnyelvi alapon az ilyen kívánságok nagyon is érthetők.

A funkcionális stilisztikai osztályozás fölöslegessé teszi az említett aggodalmakat:

1. Itt szó sem lehet olyan résznyelvekről, amelyek a közös nemzeti nyelvvel szemben állnak vagy azon belül helyezkednek el. A funkcionális nyelvváltozatok mindegyike a köznyelv egészére vonatkozik és legfőljebb önmagán belül hordozza azokat a különbségeket, amelyek a csoport jellegű eltérésekből adódnak (pl.: műhelyszargon a szaknyelvben, nyelvjárási színezetű irodalmi nyelv, a társalgási nyelv különböző szintjei stb.). A csoportjelleg a funkcionális nyelvváltozat jellemzésében nem játszik szerepet, vagy csak nagyon mellékes kritérium.

2. A funkcionális nyelvváltozatok elemzésében a hangtani, lexikális, szintaktikai, szövegtani szempontok egyaránt fontosak, nincs közöttük olyan, amelyik „mindenekelőtt” vagy „elsősorban” fontos lenne. Legfőljebb arról lehet szó, hogy bizonyos közlési célok elérésére egyes grammatikai vagy lexikai eszközök alkalmasabbak, mint mások, és előnyösebben használhatók. Ilyen szerepük van például a szakszavaknak, de mellettük legalább ennyire fontosak azok a mondat- és szövegszerkesztési eljárások, amelyekkel a logikai következetesség és a szükséges egyértelműség biztosíthatók.

3. A nyelvhelyesség kérdésében is más a helyzet, mert a funkcionális stílusváltozatok mintegy igénylik a nyelvhelyesség szempontjainak alkalmazását. Így mérhető le a felhasznált eszközök, hogy a változat kommunikációs feladatait a lehető legjobban ki tudják szolgálni, másrészt azt is biztosítani kell, hogy egy adott változat a többihez viszonyítva ne „zsargonosodjon el”. Ez az utóbbi szempont, amelyik a változatok nagyfokú egyenrangúságát hangsúlyozza, Grétsy László megfogalmazásából is kiolvasható: „... sommásan csupán annyit mondhatunk, hogy a szaknyelvek és a csoportnyelvek, összefoglaló elnevezéssel a társadalmi nyelvváltozatok úgy helyezkednek el az irodalmi és a köznyelv mellett — hangsúlyozom: mellettük, nem alattuk, hiszen sajátos, csak rájuk jellemző eszközei is vannak, hogy minden ponton érintkeznek, sőt jelentékeny mértékben átfedésben vannak amazokkal. . . .” (i. h. 24). Kérdéses azonban, hogy a társadalmi nyelv-

változatokat oda lehet-e állítani az irodalmi vagy köznyelv mellé. Hiszen mihelyt ilyen változatokról beszélünk, máris föltételezzük, hogy az általános elterjedtséggel szemben (jelen esetben az irodalmi nyelv vagy köznyelv ezt képviseli) kisebb (társadalmi) csoportok állnak, amelyek súlyukban és (nyelvi) jelentőségükben kielégítő összevetést a használók számának azonos szintjén aligha tesznek lehetővé. Ha pedig az összevetést nem ezen a szinten végezzük, hanem az általános nyelvi norma szintjén, akkor — úgy érzem — a szaknyelvről már nem mint csoportnyelvről beszélünk, hanem mint olyanról, amelyik a nyelv egészén belül egy külön feladatot lát el.

5. Az eddigiek alapján kimondhatjuk, hogy a szaknyelveket lehet ugyan csoportnyelv jellegűnek venni, de ezzel együtt jár az is, hogy a rájuk jellemző szókincre vonatkozó vizsgálatok kerülnek előtérbe vagy kapnak kizárólagos hangsúlyt. Ha most nem is vizsgáljuk meg részletesebben azt a kérdést, mennyire tudták ezek az elemzések szaknyelveink lényeges tulajdonságait föltárni — ahhoz nem férhet kétség, hogy értékes eredményeket hoztak — azt mindenképpen el kell ismernünk, hogy a funkcionális stilisztika a szövegek vizsgálatának szempontjait lényegesen gazdagabbá teszi azzal, hogy a hagyományos stilisztika kidolgozott eszköztárát és szempontjait is az elemzés rendelkezésére bocsátja. Ezek szemléltetésére szeretnék néhány szempontot ismertetni azokból, amelyek a funkcionális alapú szovjet nyelvészeti irodalomban használatosak a tudományos szövegek elemzésére: 1. a szövegek tagolása, 2. a tárgy fontosságát állandóan érzékeltető kommunikatív határozottság, 3. a jól kiépített logikai kapcsolatokkal kifejezett explicitás, 4. az általánosítás, ami a cselekvő háttérbe állítása mellett a cselekményt vagy a tárgyat emeli ki, 5. az olvasó figyelmének aktivizálása úgy, hogy a szerző megfelelő helyeken szubjektív értékelést is belefűz mondanivalójába, 6. az egyértelműség, ami az általánosan elfogadott terminológia és lehetőleg azonos jelentésű szinonimák alkalmazásával érhető el, 7. a közömbös vagy szinte száraz tárgyalási mód stb. (E. Sz. Trojanszkaja: K obscsej koncepcii ponimanija funkcionalnih stilej. Oszobennosztii sztilja naucsnovo izlozszenija. Nauka Moszkva, 1976. 23—82, 79). Ezek a stilisztikai tulajdonságok a szövegek különböző lexikai és szintaktikai eszközeiből közvetlenül vagy statisztikai összegezésekből olvashatók ki. A logikai fölepítésre pl. abból is következtethetünk, hogyan aránylik egymáshoz a különböző kötőszók használata a szakmai szövegekben és egy irodalmi esszében. (Az értékelést a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetében végeztük el számítógépen, összesen kb. 50 000 szóalakat tartalmazó szövegen. A táblázat a 99. oldalon található.) Ilyen és hasonló statisztikai adatok a funkcionális stilisztikai elemzéseknek csak egyik területét képezik.

6. Térjünk át most arra a kérdésre, hogyan tükröződtek a funkcionális szövegosztályozás szempontjai a magyar nyelvészeti kutatásokban. Általánosan ismert tény, hogy a prágai strukturalizmus a harmincas években nem tudott olyan hatást gyakorolni a magyar nyelvészetre, hogy csatlakozott volna ehhez az irányzathoz. Voltak ilyen irányú kezdeményezések, de ezek nyelvészetünk egészét nem érintették. A funkcionális stilisztika elgondolásainak elterjesztése szempontjából jelentősebb hatást az 1954-ben tartott III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus hozott az általános nyelvészet, a stilisztika és a nyelvjárástörténet kérdéseinek megbeszélése nyomán. Balázs János előadásában részletesen ismertette a funkcionális stilisztika addigi eredményeit, a Voproszi Jazikoznaniija lapjain éppen zajló vitát, E. Riesel stilisztikai munkáit. (A stílus kérdései. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Budapest, 1954. 103—77). Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején megjelenő stilisztikai munkákban már jól látszik a stilisztika feladatának új értelmezése. Fábián Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata c. egyetemi tankönyv 4. oldalán a következőket olvashatjuk: „Legújabbban a stílus meghatározásában azt a sajátos funkciót szokás figyelembe venni — miként Rieselnél láthatjuk —, amelyet a

Kötőszavak a szakszövegben és az esszében

kötőszók	szakszövegben gyakoriság	esszében gyakoriság	szakszöveg esszé
<i>és</i>	0,02137	0,02409	0,89
<i>s</i>	0,00123	0,00569	0,02
<i>de</i>	0,00099	0,00814	0,12
<i>azonban</i>	0,00135	0,00071	1,76
<i>hanem</i>	0,00260	0,00095	2,74
<i>ellenben</i>	0,00004	—	—
<i>ám</i>	—	0,00033	—
<i>vagy</i>	0,00509	0,00274	1,86
<i>illetve</i>	0,00087	0,00004	21,75
<i>ha</i>	0,00258	0,00250	1,03
<i>hogyha</i>	0,00004	—	—
<i>tehát</i>	0,00250	0,00023	10,87
<i>vagyis</i>	0,00027	0,00002	13,50
<i>azaz</i>	0,00023	0,00009	2,56
<i>mivel</i>	0,00083	0,00018	4,61

nyelvi elemek a társadalmi érintkezés különböző területein betöltöttek." Továbbá: „A magunk részéről azt tartjuk helyesnek, ha a stílus fogalmát nem szűkítjük le egyetlen nyelvi rétegre, és a meghatározásban a nyelvi eszközöknek a közlésben és a kifejezésben betöltött funkciójából eredő sajátos felhasználási módját, valamint a stílus alakulását befolyásoló legfontosabb tényezőket figyelembe vesszük." Szathmári Istvánnak 1961-ben megjelent munkája (*A magyar stilisztika útjai*) az írásos közlés területén az alábbi stílusrétegeket különbözteti meg: 1. tudományos stílus, 2. publicisztikai stílus, 3. hivatalos stílus, 4. szépirodalmi vagy művészi stílus, 5. levélstílus, azaz szinte ugyanazokat, amelyek a funkcionális stílus változataiban is szerepelnek.

A stilisztika tágabb értelmezése ezekkel a megfogalmazásokkal egyértelműen adva van. Ezzel szemben szaknyelvünk stilisztikai (funkcionális stilisztikai) feldolgozására alig lehet példát találni. Kivételek természetesen vannak, mindenekelőtt annak a nyelvváltozatnak a feldolgozásában, amelyet hivatali stílusnak neveznek a különböző osztályozások. Ilyen szövegekről Deme László és nyomában mások adtak részletes leírást. (Ld. pl. a közigazgatási nyelvről írt cikksorozatot a *Nyelvőr* 1981-es évfolyamának négy számában.) Szűkebben szakmai jellegű szövegekre vonatkoznak Aujezsky László elemzései, aki az újságokban megjelenő időjárásjelentéseket dolgozta föl stilisztikai szempontok alkalmazásával. (Nyr. 86 [1962.]: 283—9, 88: 127—31, 90: 341—9, 95 [1971.]: 35—40). Bővebben ilyen jellegű elemzéseknek még nem vagyunk.

Ha azt a kérdést tesszük fel, miért késelekedett nálunk a funkcionális stilisztika szempontjainak alkalmazása a szakszövegek elemzésében, akkor az okok között nemcsak belsőket találunk, olyanokat, amelyek csak a magyarországi nyelvészet helyzetére jellemzőek, hanem olyanokat is, amelyek kívülről jöttek. Az ötvenes évek után ugyanis olyan irányzatok jelentek meg a nyelvészeti kutatások színpadán, amelyek részben félreállították, részben bizonyos értelemben pótolni látszottak a funkcionális stilisztika által képviselt nézeteket. A generatív strukturalizmus „grammatikai kompetencia” fogalma egy ideális nyelv elképzelésére támaszkodik, amelyikben a nyelvi változatoknak (külön normaként) nem jut hely. Igaz, hogy a nyelvrendszer fontosságának hangsúlyozása esírájában már Saussure nézeteiben is benne rejlik, de a generatív grammatika a szintaktikai kapcsolatok alapvető voltának hangsúlyozásával és megvalósulásukban megnyilvánuló törvényszerűségek kutatásának központi igényével háttérbe tudta szorítani a nyelvváltozatok iránti érdeklődést. A generatív grammatikának azok az újabb törekvései,

amelyekkel rendszerébe kívánja vonni a nyelvváltozatokat is, még nem tudtak kellőképpen kiteljesedni (l. Bierwisch, Manfred: A nyelvi szerkezet társadalmi differenciációja. Kultúra és szemiotika, szerk.: Gráfik Imre, Voigt Vilmos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 51—88). Nálunk, bár nem beszélhetünk egy tisztán generatív beállítottságú szakaszról, Prága hatása túl gyenge volt ahhoz, hogy a funkcionális nyelvváltozatok iránti érdeklődés tovább haladjon az ötvenes évek végén megkezdett úton.

A funkcionális stilisztikai vizsgálatok ellen hatottak kétségkívül azok az újabb nyelvészeti irányzatok is, amelyeknek kutatási területében szintén ott vannak a nyelvváltozatok. Elsősorban a nyelvészociológiára és a szövegnyelvészetre gondolok, de ide vehetjük a beszédaktus-elméletből következő szövegvizsgálatokat is. Az összefüggéseket csak egészen röviden szeretném érinteni.

A szociolingvisztikát a nyelvváltozatok olyan szempontból érdeklik, hogy ezek megfelelnek valamilyen társadalmi réteg vagy valamilyen jellegzetes társadalmi tevékenység nyelvhasználatának (az utóbbiakat regisztereknek is szokták nevezni). Már ebből a nagyon rövid jellemzésből is látszik, hogy a nyelvészociológia és a funkcionális nyelvi stílusvizsgálatok között nagy a hasonlóság. Nézőpontjaik azonban lényegesen eltérnek: a nyelvészociológiai elemzésekben a stílus kérdése csak másodrendű helyet kap és módszer-tani szerepe van, sokkal fontosabbak számára azok az összefüggések, amelyek egy nyelvváltozat és az ezt hordozó társadalmi csoport között van (l. pl. B. Berstein, W. Labov munkáit és a kérdéskörrel kapcsolatos magyar írásokat).

Hasonló a helyzet, ha a szövegnyelvészet és a funkcionális stilisztika viszonyát vizsgáljuk, bár meg kell hagyni, hogy a szempontok itt még jobban elmosódnak, hisz szövegnyelvészet helyett sokszor szövegstilisztikáról is beszélünk (l.: Szathmári István: A szövegstilisztika tárgyköriéről. MNy. 79 [1983.]: 147—62). Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ez a nyelvészeti ág fő feladatként az egyes szövegek belső szerkezetét vizsgálja, és fontosabb számára a szövegek kohézióját és koherenciáját mutató grammatikai vagy szemantikai eszközök vizsgálata, mint a jellegzetesen stilisztikai elemek leírása. Egyébként is, maguk a szöveggrammatikusok is úgy vélik, hogy vizsgálataik megbízható elvégzésének egyik lényeges feltétele az, hogy megfelelő szövegtipológiával, a szövegváltozatok megfelelő osztályaival rendelkezzenek. Ez pedig a funkcionális stilisztikának egyik alapvető feladata.

A beszédaktus-elmélet és a funkcionális stilisztika kapcsolatát más területen kell keresni. Alapot ehhez a beszédaktus elméletnek az a tétele szolgáltat, hogy beszédünkkel nemcsak tényállásokat fejezünk ki, hanem kijelentéseinknek cselekvés értékű is van, sőt szándékokat is kifejezésre juttatnak, amelyeknek a megvalósításában a cselekvésekre egyébként is érvényes társas viselkedés normáit kell alkalmazni. (Pléh Csaba—Radics Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. ÁNYT. XIV. (1982.): 87—108, 97.) Az előzékenységnek, udvariasságnak, a figyelmességnek vagy a szándékos leplezetlen nyíltságnak alkalmazására mindenekelőtt a párbeszédekben nyílik lehetőség. Ennek megvalósításához a beszélő társ megléte helyett sokkal inkább arra van szükség, hogy nyelvi-leg a beszélgetés folytatását lehetővé tegyünk, és szóhasználatunkkal ne fojtsuk bele a másikba a szót. A szakszövegek egy jelentős területe — a kereskedelmi levelezés — párbeszéd jellegű, s elemzése egyértelműen azt mutatja, hogy az említett jellegzetességek nagyon is áthatják ezt a nyelvhasználati módot (Pongrácz Judit: Zur fachspezifischen Funktion nicht-terminologischer lexikalischer Einheiten in deutschsprachigen Texten aus dem Bereich der Aussenwirtschaft. Elhangzott az IDV Konferencián 1983-ban, kézirat).

7. Nem felel meg a valóságnak, ha valaki a funkcionális stilisztikai kutatások jelenlegi helyzetéről azt a benyomást igyekezne kelteni, hogy ez az irányzat egy hibátlanul megalapozott és minden részletében kidolgozott elgondolást képvisel. A funkcionális

alapon végzett csoportosítás eltérő eredményei mutatják, hogy nehéz olyan kellően elhatárolt osztályokat találni, amelyek a szövegek egyértelmű besorolását minden esetben lehetővé tennék (l.: Antje Porsch: Die funktionalstilistische Theorie und ihre Verhältnis zur Differenziertheit der Sprache. Sprache und Gesellschaft, Band 17, Berlin 1981. 280—307). A megbízható elméleti alapok több irányból is kereshetők. Feltételezhető, hogy a nyelv és tárgya között nagyon szoros kapcsolat áll fenn, s a szaknyelvek jellegzetességeit azokból az összefüggésekből kell levezetni, amelyekkel a kifejezett valóság maga is rendelkezik. Ebben az esetben egy sajátos interdiszciplína segíthetne ahhoz, hogy a nyelvnek pl. „szakmai” (gazdasági, technikai) tulajdonságait föltárjuk. (Fülei-Szántó Endre: Gazdasági élet és kommunikáció. MNy. 79 [1983.]: 309—21), de az is elképzelhető, hogy a művészi —nem művészi szövegszerkesztési mód további részletezésével tisztán szemiotikai alapon is megadhatók azok a funkcionális tulajdonságok, amelyek megbízható szövegosztályokhoz vezetnek, és amelyek alapján a szövegek tulajdonságai megállapíthatók (l. Szöllősy-Sebestyén András: A tudományos és a szaknyelvek megkülönböztetése. Elhangzott a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán 1983-ban, kézirat). Ezek a lehetőségek a cikk alapvető mondanivalóját nem változtatják meg: a szaknyelvek helyének megállapítására és tulajdonságaik leírására a funkcionális stilisztika által nyújtott vizsgálati módszerek látszanak a legcélszerűbbnek és a legtöbb eredményt ígérőknek. A szókincsre és a terminológiára vonatkozó vizsgálatok mellett még hiányzanak a szaknyelv stilisztikai tulajdonságait részletező írások. A nyelvészociológia, a szövegnyelvészet, a beszédaktuselmélet és a funkcionális stilisztika viszonyának tisztázása további segítséget jelent ebben a munkában.

Hell György

Az angol igeidőaspektus-rendszer fordításnyelvészeti egybevetése magyar megfelelőivel

A történeti összehasonlító nyelvészetet és a kontrasztív nyelvészetet nemcsak azon az alapon lehet elkülöníteni egymástól (sőt esetleg egymás ellenpólusaiként értelmezni), hogy ez utóbbi nem-rokon nyelveket vet egybe, és az egybevetést nem diakrón, hanem szinkrón szempontból hajtja végre, hanem egy másik kritérium alapján is: az előbbi inkább a 'science pure' kategóriájába tartozik, az utóbbinál — már megszületése pillanatában¹ — a nyelvészeti kutatás haszna, felhasználásának a lehetősége is döntő szerepet játszott. Bár a kontrasztív kutatások eredményei alkalmazhatók a gépi fordítás és a nyelvtipológia területén is, a fő felhasználási terület mégis vitathatatlanul a nyelvoktatás megreformálásának a problémaköre.²

G. Nickel nézete szerint a kontrasztív elemzés keretűl akármilyen explicit nyelvészeti modell felhasználhatunk (stratifikációs, transzformációs-generatív, tagmémikus stb.). Ez — annak ellenére, hogy a gyakorlatban a TG modell felhasználása az egyik legáltalánosabb — a kutatási módszerek olyan sokrétűségéhez vezetett, az elemzésekre olyan sokféle iskola nyomta rá a bélyegét, hogy számos nyelvész tagadta a kontrasztív nyelvészet önálló diszciplína jellegét.³

Bár a kontrasztív nyelvészet megítélésében nemcsak a nyelvészek körében voltak nagy eltérések, hanem a megítélés országról országra is változott, Nickel állásfoglalása óta sok változásnak lehettünk a tanúi. A kontrasztív kutatások elméleti jelentőségét ma már senki sem tagadja, hiszen az egybevetett nyelvpárok olyan tulajdonságaira derült fény, amelyek külön-külön történő vizsgálatuk esetén nem mutatkoztak volna meg. Ami pedig a gyakorlat számára jelentkező fontosságukat illeti, a számos országban (főleg a kisebb nyelveket beszélő országokban) nagy apparátussal lebonyolított kutatások nem kis mértékben növelték a nyelvoktatás (főleg a nagyobb európai nyelvek oktatásának) hatékonyságát.

A szövegnyelvészet, akár Z. S. Harris „Discourse Analysis” c. munkájának megjelenésétől számítjuk keletkezését, akár korábbról,⁴ abból a koncepcióból indul ki, hogy

¹ R. Lado: *Linguistics across Cultures*. Ann Arbor, Mich. 1957., vagy az általa előzményként említett C. C. Fries: *Teaching and Learning English*. Ann Arbor, Mich. 1945. — bár, mint W. Nemser cikkeiből és előadásából megállapítható (*The Hungarian—English Contrastive Linguistics Project — Working Papers 1—7*), többen is igényt tartanak az úttörő szerepre, a legkorábbiak között például a Prágai Iskola (Mathesius, Trubetzkoy, Jakobson és mások).

² G. Nickel (Ed.): *Papers in Contrastive Linguistics*. Cambridge University Press, 1971. 1—3.

³ Uo. 4.

⁴ Z. S. Harris: *Discourse Analysis*. Language 1952., The Hague 1963.; de tudunk egy korábbi kísérletről is: Irene Nye: *Satzverbindung, besonders bei Livius* (USA-beli egyetemi doktori disszertáció 1912.) Kivonatolva az alábbi kötetben: W. Dressler (ed.): *Wege der Textlinguistik*. Darmstadt 1978.

„a szöveg az elsődleges nyelvi jel, a nyelv alapvető egysége, az ember nem mondatokban, hanem szövegben ír vagy beszél”.⁵

Mint minden viszonylag fiatal diszciplínánál, a szövegnyelvészetnél is megfigyelhető az egységes terminológia és koncepció hiánya. Az egyes országok egymástól független kutatási irányokat követnek, és — mint arra Kiefer is utal — nincs egységes szemléletű, önálló szövegelmélet.⁶ A szövegnyelvészeti kutatások jelentőségéből természetesen semmit sem von le, hogy sikerült-e általánosan elfogadott szövegelméletet létrehozni, sokkal meghatározóbb jellegű az a felismerés (és ebben döntő szerep jutott a szövegtannak a kohézióra, kontextusra, anaforára, kataforára, aktuális tagolásra stb. vonatkozó megállapításainak), hogy a nyelvi jelenségek értelmezésében egy bizonyos szemléletváltásra van szükség. A dolog egyszerűen abban áll, hogy a nyelvi jelenségek egy részét (nyelvenként enyhén eltérő módon, de mindenütt kimutathatóan) nem tudjuk a mondat oldaláról megközelíteni.

A fordításelméletet felfoghatjuk úgy, hogy a nyelvek egybevetésének tudományos igényéből jött létre (a tanfordítás szülte a tudományos igényű fordítás-egybevetést).⁷ Ezt a tudományszakot nevezi M. Wandruszka *Interlinguistik*-⁸nek, de nevezhetjük kontrasztív szövegnyelvészetnek is.⁹ A fordításelmélet hazánkban elfogadottabb koncepciója szerint ez a tudományszak A. V. Fjodorovtól származik, és a fordítások iránt a II. világháború után jelentősen megnövekedett igény szülte.¹⁰

Bár a szöveg eltérő definíciója alapján, de a fordításelmélet mindkét értelmezése felfogható kontrasztív szövegnyelvészetnek. Az utóbbi koncepció szerint azért, mert nem a nyelvi rendszereket, hanem azok szövegben megvalósuló működési mechanizmusát kutatja, az előbbi szerint pedig azért, mert a kontrasztív vizsgálatokat kiterjeszti a mondat feletti szféra nyelvi jelenségeire. Ebben az értelemben a fordításelmélet a kontrasztív nyelvészetnek a mondat feletti szféra kutatására alkalmazható egyik fejezete.

Ilyen kontrasztív szövegnyelvészeti elemzést végeztünk az angol igeidőaspektus-rendszer magyar megfelelőivel való egybevetése során. Ezzel kapcsolatban tisztázni kellett: 1. mit értünk azon, hogy a magyar igeidő-rendszer (és aspektualitás) ún. kontrasztív kategória — amennyiben egy bonyolultabb igeidőaspektus-rendszerrel vetjük egybe, mint amilyen például az angol vagy a spanyol; 2. mit értünk azon, hogy az angol igeidőaspektus szövegtani kategória? 3. milyen következményei vannak a két nyelv adott részrendszerének interlingvális szövegszintű egybevetéséből származó megállapításoknak a nyelvi jelenségek szemléletére, ezzel kapcsolatban a nyelvtanra nézve?

Az első kérdés tárgyalásánál figyelembe kell venni, hogy természetesen az angol és a magyar teljes rendszerének összehasonlítása (mint nem-rokon nyelveket vizsgáló szinkrón stúdium, amely a nyelvtanra nézve óhaját ajánlásokat tenni) a kontrasztív nyelvészet hatáskörébe tartozik. Mindamellett célszerűnek látszik a kontrasztív kategória elnevezés fenntartása az olyan jelenségek számára, amelyeknek kisebb a jelentőségük, ha a nyelveket önmagukban szemléljük, mint ha az egybevetésük szempontjából szemléljük a kérdést. Ilyen kategória az angol és a magyar vonatkozásában például a

⁵ W. Dressler: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1972. 3.

⁶ Kiefer Ferenc: A szövegelmélet grammatikai indokoltágáról. ÁNyT. XI. 197—222.

⁷ Ch. Bally: Linguistique générale et linguistique française. Genf, 1932. Előszó.

⁸ M. Wandruszka: Interlinguistik. München, 1971.

⁹ A terminológia ebben az értelemben hiányzik a hazai szakirodalomból. Egy előadásban tettem kísérletet a fordításelmélet és a kontrasztív szövegnyelvészet különbségének a felvázolására (Eördögh M.: Fordításelmélet — kontrasztív szövegnyelvészet. Megjelent: Fordításelméleti Füzetek 2: 48—66.)

¹⁰ A. V. Fjodorov: Vvegyenyije v tyeorii perevoda. Moszkva, 1953.

kötőmód. A hagyományos magyar leíró nyelvtanok nem beszélnek magyar kötőmódról, pedig (éppen az angollal egybevetve) felszínre kerül, hogy funkcionálisan a magyarban is létezik kötőmód, még ha formailag egybeesik is a felszólító móddal.

a) „Add át az üzenetet!” — felszólító mód.

b) „Meggért, hogy *adjam át* az üzenetet” — kötőmód.

Ugyanígy: a jelző és a jelzett szó sorrendje akkor válik kontrasztív érdekességgé, ha az egybevetés során megfigyeljük, hogy például a magyar „A háború után épült ház” kifejezés szórendje az ún. hátravetett jelző elhelyezkedése miatt az angolban ez lesz: „the house (which was) built after the war”.

A megszületésétől fogva a nyelvoktatás megreformálására orientált kontrasztív nyelvészet előszeretettel foglalkozik a nyelvi jelenségek olyan kategóriáival, amelyek nagyfokú eltérésük miatt (kontrasztjuk miatt) a nyelvtanulást különböző okokból hátráltatják. A legszembeötlőbb ilyen kontrasztív kategóriák egyike az az igeidőaspektus-rendszer, ahol egy hiperdifferenciált angol használat áll szemben egy erősen leegyszerűsödött magyar rendszerrel.

Részletesebb bizonyítást igényel már a második kérdés, ami azzal függ össze, hogy miben áll az angol igeidő-aspektus szövegtani kategória jellege.

Ha Dressler fentebb említett alapkoncepcióját magunkévá tesszük és következetesen tovább visszük, ebből az vonható le, hogy — amennyiben a nyelv alapvető egysége nem a mondat, hanem a szöveg — a mondat a legtöbb esetben csak kontextustól elkülönített absztraktum, a nyelvet helyesebb a szöveg oldaláról megközelíteni, mondatközpontú nyelvfelfogásunkat tehát revízió alá kell venni.¹¹ Ezt a nézetet képviselte többek között W. A. Koch is, aki három alapvető nyelvi szintet állapított meg: 1. logéma (nagyjából a szónak felel meg); 2. szintaktéma (kb. a mondatnak felel meg); 3. textéma (ez felel meg a szöveg szintjének). Kifejtette, hogy a két előbbit a textéma definíciója után és alapján adekvát módon újra kell definiálni.¹²

Ezen általános megfontolásokon túl azonban minden nyelvben van számos olyan jelenség, amelyek specifikus jellegüknél fogva az ugyancsak minden nyelvben megtalálható globális szövegalkotó erő részét képezik (kohézió). Az angol nyelv kohéziójával egy alapvető monográfia foglalkozik, de a *consecutio temporum*nak (tehát lényegében az igeidő-aspektus működésének) az angol nyelv szövegalkotó mechanizmusában betöltött szerepére nem tér ki részletesen.¹³

Mínt hogy a nyelvtudományban általában, a leíró nyelvtan és nyelvkönyvírásban különösen, a szövegnyelvészet megállapításai csak fokozatosan nyerne teret — ezzel magyarázható, hogy a leíró nyelvtanok vagy a legtöbb nyelvkönyv megállnak az összetett mondat szintjén, vizsgálódásukat nem terjesztik ki a folyamatos szövegre — nem tekinthető kivételnek, hogy az angol igeidő-aspektus szövegtani kategória jellege sem általánosan elfogadott, vagy bizonyított tétel.

Nézzük meg a kérdést tüzetesebben, egy, a Forsyte Sagából vett rövid részlet segítségével. A szemelvény, úgy véljük, különösen alkalmas a múltidőszféra igeidő-aspektus alakzatainak tanulmányozására (Forsyte Saga — Encounter 795).

1. Soames Forsyte *emerged* from the Knightsbridge Hotel, where he *was staying* in the afternoon of the 12th of May, 1920, with the intention of visiting a collection of pictures in a Gallery off Cork Street, and looking into the Future. 2. He *walked*. 3. Since

¹¹ A kérdést egy előadásban közelítettem meg: „Egy szövegközpontú nyelvszemlélet felé” címmel az MKKE Nyelvi Intézetének 1984-es tudományos ülészakán. Megjelentés alatt a Nyelvpedagógiai Írások VI. kötetében.

¹² W. A. Koch: Einige Probleme der Textanalyse. *Lingua* 16, 1968. 385. Idézi Erdei Gyula: Audiovizuális nyelvoktatás és szöveglingvisztika. *MNyO*. XI. 1. 6–11.

¹³ M. A. K. Halliday — R. Hasan: *Cohesion in English*. London, 1979.

the war he never *took* a cab if he could help it. 4. Their drivers *were*, in his view, an uncivil lot, though now that the War *was over* and supply beginning to exceed demand again, getting more civil in accordance with the custom of human nature. 5. Still, he *had not forgiven* them, deeply identifying them with gloomy memories, and now, dimly, like all members of their class, with revolution. 6. The considerable anxiety he *had passed through* during the War, and the more considerable anxiety he *had since undergone* in the Peace, *had produced* psychological consequences in a tenacious nature. 7. He *had*, mentally, so frequently *experienced* ruin, that he *had ceased* to believe in its material probability.

A szövegszegmentum Soames Forsyte belső monológját tartalmazza, több paragrafuson át tart. A részlet — terjedelmi okokból — csak az első paragrafus első néhány mondatát tárja elénk, mindamellett — úgy gondoljuk — rövidege ellenére is felszínre hozza azt, amit bizonyítani szeretnénk.

Az első mondat kivételével (egy fejezet első mondatáról van szó) voltaképpen egyik mondat sem értelmezhető a többi (vagy az előzmények ismerete) nélkül. Ezekre a mondatokra nézve közös vonás az, hogy a mondatszinten hiányzó információt a kontextus egészíti ki. Az 5. és 7. mondat *he had not forgiven them* és *he had experienced* kifejezései visszapillantást jelölnek a háborútól a cselekmény idejéig tartó időközben. A Past Perfect szerepe valóban ez a visszapillantás (tehát nem igeidő, hanem aspektus), a valóságos időviszonyokhoz semmi köze sincs, ezt a 6. mondat használata illusztrálja megfelelőképpen: a *had passed*, *had since undergone* és a *had produced* mind egészen eltérő időre vonatkoznak, csak az a közös bennük, hogy egy adott időből való visszapillantást jelentenek.

A 2. mondat időhasználata (*he walked*) — tehát az, hogy miért Past Tense és nem *he was walking*, azaz folyamatos alak szerepel, ismét csak kontextuálisan értelmezhető. A folyamatos alak a cselekvést mintegy „belülről szemléli”,¹⁴ az egyszerű alak viszont kívülről. Az író szándéka az volt, hogy a belső monológ hatását kiemelje, ehhez tehát a külső háttér (a gyaloglás) körülményének, jelentőségének a visszaszorítása kellett, hogy járuljon. Ebben, a mondathatárokon túlmenő aktuális értelmezésben a lényeg mindössze az, hogy Soames nem taxival, hanem gyalog ment.

Miután láttuk, hogy az angol és a magyar vonatkozásában az igeidő-aspektus (angol) és az igeidő-aspektualitás (magyar) kontrasztív kategória, most elfogadhatjuk, hogy az angol igeidő-aspektus egyben szövegtani kategória is. Egybevetésük tehát kontrasztív szövegnyelvészeti (eredeti művek és fordításaik egybevetése révén végrehajtott) eljárással valósítható meg.

Az említett kutatás során az egybevetést három fázisban végeztük el. Ez a három fázis szemlélteti az egyszerűből az összetettebb felé való haladás szükségszerű irányát. A sémákkal történt egybevetés még csak a két nyelvi részrendszer differenciáltsági eltéréseit illusztrálja, a vertikális egybevetés rámutat az adott rendszerek explicitiségi eltéréseire a két nyelvben, a valóságos szöveg szintű egybevetést azonban a horizontális elemzés mutatja be.¹⁵

Annak a tételnek az illusztrálására, hogy a kontrasztív nyelvészet hozzájárul az egyes nyelvek olyan tulajdonságainak a feltárásához, amelyek nem kerültek volna felszínre, ha az adott nyelveket külön-külön vizsgáltuk volna, bemutatunk egy szövegszegmentumot, szintén a Forsyte Saga c. regényciklusból. Bár a hagyományos leíró nyelvtanok a magyar esetében nem beszélnek *consecutio temporum*-ról, a szöveg szintű interlingvális egybevetés felszínre hozza a magyar nyelv olyan virtuális tulajdonságát,

¹⁴ B. Comrie: *Aspect*. Cambridge University Press, 1976. 4.

¹⁵ A kutatásokkal egy részletesebb tanulmányban is foglalkoztam: Eördög M.: *Egy fordításnyelvészeti kutatásról*. Bp., 1984. Megjelent a *Nyelvoktatás felsőfokon* c. kiadványkötetben, a Külkereskedelmi Főiskola gondozásában.

hogyan az angol igeidő-aspektus legtöbbször szövegben jelentkező működési mechanizmusát a magyar fordítás szintén legtöbbször nem a mondat, hanem a több mondatból álló paragrafus (szövegsegmentum) szintjén felelteti meg.

A korábban megadott szegmentumot most (néhány mondat kihagyásával) a magyar fordítást is megadva folytatjuk:

1. The price of pictures, moreover, <i>had</i>, if anything, <i>gone up</i>, and he <i>had done</i> better with his collection since the war <i>begin</i> than ever before. 2. Airraids, also, <i>had acted</i> beneficially on a spirit congenitally cautious, and <i>hardened</i> a character already dogged. 3. To be in danger of being entirely dispersed <i>inclined</i> one to be less apprehensive of the more partial dispersion involved in levies and taxation, while the habit of condemning the impudence of the Germans <i>had led</i> naturally to condemning that of Labour, if not openly, at least in the sanctuary of his soul. 4. He <i>walked</i> .-	1. Ezenfelül a képek ára inkább még <i>emelkedett</i> is, és a háború kitörése óta nagyobb anyagi lehetőségek <i>rejtettek</i> a gyűjteményében, mint annak előtte valaha is. 2. A légitámadások is jótékonyan <i>hatottak</i> egy ilyen születésétől fogva óvatos természetűre és <i>megkeményítették</i> ezt az amúgy is kutyaszívósságú jellemet. 3. Annak a veszélye, hogy mindent elve szít, <i>hajlamossá tette arra</i>, hogy azokkal a részletvesztésekkel, amelyeket a dészma és adózás jelentett, kevésbé törődjék, az a szokása pedig, hogy a németek orcátlanságát káromolja, természetesen módon <i>vezetett odáig</i>, hogy a munkáspártot káromolja, ha nem is nyíltan, legalábbis a lelke legmélyén. 4. <i>Gyalog ment</i> .-

A szegmentum — rövidsége ellenére is — reméljük, jól illusztrálja, hogy a magyar nyelv esetében az igeidők egymásutániságát jelképező rendszer (noha mind a mondat, mind a szöveg szintjén az angoltól eltérő módon) végeredményben ugyanazt a jellemvonást mutatja: azt az időinformációt (vagy a perfektivitás esetében: az aspektusból adódó információt), ami a mondatból hiányzik (külön grammatikai elem és/vagy adverbiummal, vagy egyéb lexikai elemmel való utalás) a magyar is a szöveg teljesebb információanyagával pótolja. Csak a tágabb szövegháttér ismeretében válik ugyanis világossá, hogy a *gyalog ment* (mint a belső monológ alapideje) semmiképpen sem esik azonos időtengelyre a következő ragozott igékkel kifejezett idővel: a képek ára *emelkedett*, *rejtettek*, *hatottak*, *megkeményítették*, (hajlamossá) *tette arra*, *vezetett* (odáig). Nem férhet kétség ahhoz, hogy a felsorolt igealakok kivétel nélkül a belső monológ alapidejéhez képest korábbi időre vonatkoznak.

Mint arra tanulmányában Lotz János rámutat¹⁶, a leegyszerűsödött magyar igeidőrendszer ki tudja fejezni mindazt a bonyolult gondolati tartalmat, amit a differenciáltabb igeidő-aspektussal rendelkező nyelvek (pl. az angol). Ez a megállapítás kiegészíthető azzal, hogy a szöveg szintű interlingvális egybevetés további adalékokkal szolgálhat a magyar nyelv kontextuálisan vizsgált rejtett képességeire vonatkozóan általában, az igeidőrendszer területén pedig különösképpen.

Hátra van még a harmadik kérdés megválaszolása. Minthogy a kontrasztív nyelvészet hol explicit, hol implicit formában, de legtöbbször a nyelvoktatás megkönnyítése céljából végzett nyelvészeti stúdium, vázlatosan meg kell vizsgálnunk, hogy a szöveg-szinten, két nyelv egybevetésével végzett kutatások milyen hasznot hajthatnak a nyelvoktatás könnyebbé tétele szempontjából.

Mivel a jelenleg érvényben levő és általánosan elfogadott mondatközpontú nyelv-felfogás rányomja bélyegét a nyelvoktatás egészére, az osztályteremben zajló mindennapi

¹⁶ Lotz János: A magyar igeidők szemantikai elemzése. Nyr 91: 41—5. Angolul: Lingua (de Groot emlékszáma) 11 (1962.): 256—62.

oktatástól kezdve a tankönyv- és grammatikaíráson keresztül a nyelvtudás elbírálásáig mindenre, a nyelv szöveggközpontú szemléletének hangsúlyozása mind elméleti, mind gyakorlati értelemben jelentős változásokat eredményezhet. Mint ahogyan helyesnek ítéljük azt a felfogást, hogy a szó jelentését sokszor nem lehet önmagában meghatározni, hanem csak annak a mondatnak az ismeretében, amelyben használjuk, ugyanígy érvényesnek kell itélnünk a megállapítást is, hogy a mondatok értelmezése is az esetek többségében csak a tágabb szövegháttér ismeretében válik megvalósíthatóvá.

Az elméleti szemléletváltás gyakorlati következménye az osztályteremben abban fog megnyilvánulni, hogy a nyelv szöveggközpontú szemléletét magáévá tevő tanár már kezdő szinten is, a haladó szinthez közeledve pedig fokozódó mértékben törekedni fog a nyelvi jelenségek szintetikus látásmódjának a kialakítására, ami a nyelvi alakzatokat nem elszigetelten, hanem egymással való kapcsolatokban szemléli. Több eredeti szöveget fog hallgatóival (tanítványaival) tanulmányozni, a grammatika szabályait esetleg nem a nyelvtankönyvek, hanem maguknak az eredeti szövegeknek az alapján fogja megláttatni és elsajátíttatni velük. Az eredeti szövegek tárgyalását az írásos szövegeken túl ki fogja terjeszteni a hallás utáni megértést fejleszteni kívánó (szintén eredeti) szövegekkel (rádió).

A nyelvtanár a grammatika tárgyalásánál óvakodni fog a statikus, minden időkre érvényes, atomisztikus ismereteket feltételező szabályok számonkérésétől, ehelyett dinamikus, az élő nyelvvel állandó kapcsolatot tartó grammatikatudást fog hallgatóitól elvárni.

A szöveggközpontú nyelvszemléletet valló tankönyvíró már a kezdet kezdetén is azt a célt tűzi ki, hogy a kisebb egységek tárgyalásakor (morfológia, szintaxis) sem téveszti szem elől a nagyobb egységbe való beillesztés később egyre fokozódó igényét. Minél kevesebb mesterséges, minél több eredeti szöveget vesz be tankönyvébe.

A legnagyobb különbség nyilvánvalóan a nyelvtudás elbírálásánál mutatkozik meg. Mivel ezzel a kérdéssel (különös tekintettel a tesztekkel történő vizsgáztatásra) már egy előadásban foglalkoztam,¹⁷ ismétlések elkerülése végett nagyon röviden csak a következőket szeretném megemlíteni:

1. A számonkérés módszerei közül leginkább a tesztekkel történő vizsgáztatásnál domborodik ki a nyelvtanítás mondatközpontúsága. A mondat középpontba állítása általában, az elszigetelt, mondat-, vagy az alatti szinten megkívánt ismeretekre épülő tesztek előtérbe helyezése különösen — a legutóbbi idők szövegnyelvészeti kutatásainak fényében — nem igazolhatók tudományosan (elméleti szempont).

2. A nyelvvizsgákon sokszor előtérbe helyezett teszteléses eljárások nem láttatják meg a nyelv rendszer jellegét, vagy csak a mondat szintjén láttatják meg. A magas pontszámú teszteredmények mögött sok esetben kimutatható a hiányos tudás, hiszen jó eredmények érhetők el úgy is (feleletválasztós tesztek), ha a vizsgázó például csak igen nehezen igazodik el az illető nyelv eredeti szövegeiben, és nyelvtudása egyéb szempontból is sok kívánnivalót hagy maga után (gyakorlati szempont).

3. Az a szilárd meggyőződésünk, hogy a nyelv mondat szinten értelmezett szabályrendszerének elsajátítása nagyságrendekkel könnyebb feladat, mint amikor ugyanezt a szabályrendszert szövegszinten kísérjük meg használni. Amennyiben tehát a mondat szintű ismereteket feltételező tesztek állítjuk a vizsgákon előtérbe, az egész nyelvi képzés vizsga (pontosabban: teszt-) centrikussá válik. A nyelvtanítás magamagát értékeli le, hiszen a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem kulturális értékek hordozója is.

¹⁷ Eördögh M.: A nyelvtudás elbírálásáról. Elhangzott a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem tudományközi szimpozionján 1984-ben. Megjelenés alatt a JPTE tanulmánykötetében.

A teszt — jelenlegi formájában — nem motivál a célnyelv országának kulturális életével való megismerkedésre (kulturális szempont).

Az angol—magyar vonatkozásban Lotz János által kezdeményezett kontrasztív kutatások — különösen, ha a szövegnyelvészet alapelveinek szem előtt tartásával, és ezekkel kiegészítve végezzük őket (kontrasztív szövegnyelvészet) — adalékokat szolgáltathatnak a párba állított nyelvek jobb megismeréséhez elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt.

Eördög Miklós

Szó- és szólásmagyarázatok

A *kéneső* és a *kénkő* etimológiájához. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a 'higany' jelentésű *kéneső* ótörök eredetű és feltehetően népetimológiai hatásra vette fel az *-eső* végű alakját. Kialakulását és elterjedését az is elősegíthette, hogy nemcsak a szóelemeknek van külön-külön értelmük, hanem az összekapcsolásuk sem egészen értelmetlen.

A higany legelterjedtebb ásványa cinóber, ami higanynak és kénnek a vegyülete. A fém előállítása belőle viszonylag egyszerű: az ércet kemencében pörkölik, melyben a kéntartalom kén-dioxidá é ég el, és higanygőz keletkezik. A gőzt elvezetik, lehűtik és így kapják a cseppfolyós higanyt. A gyártás befejező fázisa a tisztítás. Aki ezt az eljárást ismeri, hajlik arra, hogy rációt lásson a népetimológiában. A kellemetlen szúrós szagú kén-dioxid a kénre, a gőz cseppfolyósodása pedig az esőképződésre emlékeztet. Egyébként, ha a cinóbert szabad tűzbe vetnők, érezhetnők a kén-dioxid jellegzetes szagát, higany is keletkezne, de jórészt elveszne számunkra: szennyezné a levegőt, esetleg apró cseppekben nagy területen szétoszolva hullna vissza a földre. (NB.: E feltételes módban leírt kísérletet azért nem tanácsos elvégezni, mert a higany minden formájában rendkívül mérgező). Egyáltalán nem lehetetlen, hogy elődeink így fedezték fel a higanyt, az ókori alkimista receptúrák azonban már lefödött edényben való hevítésről szólnak. Olyan eljárásokat alkalmaztak, melyekhez nem kell oxigén; a cinóber kéntartalmát különböző anyagok (vas, égetett mész) kötik meg, ugyanakkor a higany nem párolog el, hanem kis cseppek alakjában (folyékony „regulus”) szilárd anyagok, főleg a meddő kőzet szemcséi között marad.

A higanyról részletesebben elsőnek Theophrastus értekezik, a tárgyi emlékek azonban korábbiak. Az az egyiptomi sír, amelyben higanyt találtak, kb. 3500 éves. A nevek tanúsága szerint a görögök és a latinok a higanyt később ismerték meg, mint az ezüstöt. A 6. században az *argentum vivum* és a *hydrargyrum* elnevezéshez az alkimisták jóvoltából szinonimaként a *mercurius* név¹ társult és *mercurio*, *mercure* és *mercury* alakban minden mást kiszorítva ma is tovább él az olaszban és spanyolban, a franciában illetve az angolban. Vegyületek nevében a *merkuro-* és *merkuri-* előtagot a magyar szakirodalom is használta mintegy 150 éven át.

Mint látható, a magyar nyelv *kéneső* szava a görög és a latin elnevezésektől független, bár az *élő kéneső* kifejezésben² a szükségtelen jelzőt a *vivum* fordításaként foghat-

¹ A neoplatonikus alkimisták a fémek, a vándorló égitestek és a hét napjai között mély értelmű kapcsolatot sejtettek, aminek egyik folyománya volt, hogy a Nap, a Hold és a különböző bolygók szimbólumával jelölték az aranyat, az ezüstöt, a higanyt, a rezet, a vasat, az ónt és az ólmot. Az antimon felfedezése kellemetlenül érintette ennek az eszmévilágnak a híveit, mert egyrészt nem tudtak bolygót rendelni az új fémhez, másrészt csorbát szenvedett a számmisztikájuk, melyben a 7 különleges szerepet töltött be.

² Kovács Mihály: *Chémia vagy Természettitka*, Budán, 1807.

juk fel. A független eredet azt sejteti, hogy a higanynak a magyarság anyagi kultúrájában volt valamilyen szerepe. Ha az alkimista kísérletezgetésektől eltekintünk, az ó- és a korai középkori gyakorlatból két alkalmazás érdemel említést. Az egyik az aranymosással függ össze. Az aranymosó az arany szemeket a felfogásukra használt posztóról higanyval oldja le, majd a kapott amalgámból a higanyt hevítéssel elúzva nyeri az aranyat. (Ezt az eljárást egyébként a 6. század óta ismerik). Érdemes lenne megvizsgálni, hogy aranymosóink mesterségbeli tudása milyen régről származik. Elgondolkodtató, hogy az aranymosás paraszti foglalkozás volt, földrajzi nevek és középkori szabadalmak őrzik korai emlékét, továbbá, hogy a magyar aranyászok a Duna ausztriai szakaszán is dolgoztak (Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1977.).

A higany alkalmazását illetően nagyobb a valószínűsége annak, hogy a sztyeppéi magyarok e különös fémét orvoslásaikban használták. A higany nem mondható eszményi gyógyszernek; még bőrön keresztül is mérgez. Káros hatása nem jelentkezik azonnal, viszont már a régiek is észrevehették, hogy rövid idő alatt megszábadítja őket parazitáiktól. Gyógyszerkönyvi előírás szerint az ún. *szürkekenőcs* (unguentum hydrargyri cinereum) úgy készül, hogy a higanyt disznózsírral és juhfaagyúval összedörzsölik. (Különböző ellenjavallott kenőcsöt huszárzsírnak is mondják.) Ha a sztyeppén lakó magyar törzsek a kénesőnek az ötörök eredetű nevét nem felejték el, akkor a használatában sem lehetett emberöltőket átfogó szünet. Vajon rendszeresen miként jutottak hozzá? Levédiában és Etelközben élő őseink beszerzési forrásaként elsősorban a közeli Donyec-medence jöhet szóba, ahol ma a Szovjetunió leggazdagabb cinóbtertelepei találhatóak. (Mauritz B.—Vendl A.: Ásványtan II. kötet, Egyetemi nyomda, Budapest és A. G. Betehtin: Lehrbuch der Mineralogie, VEB Verlag Technik Berlin, 1935.) A távolsági kereskedelem közreműködését sem zárhatjuk ki. A higanyt egyébként kivájt faedényben vagy varrás nélküli bőrzacsokban szállították (tűvel megszárt szarvasbőrön átcsöpög).

A Pápai Páriz-féle szótár (Francisci Parisi Papai Dictionarium Manuale Latino-Ungaricum et Ungaro-Latino Germanicum, MDCCCLXVII—MDCCCLXXXII.) a *kénkő* szempontjából becseős forrásmunka. Természetesen megtaláljuk benne a *kéneső* latin és német nevét, azon felül az alkimista jelét is (a kép ellenőrzendő). A *kén* mint önálló szócikk is előfordul, de 'Crutiatus, Crutiamentum, Tormentum' jelentésben. A pontosabb eligazítás végett az is ott áll, hogy: *vide Kén*. Amit mi *kén*-nek ismerünk, azt Pápai Páriz *kénkő*-nek nevezte. A *kénkőbánya*, *könköves*, *kénkővez*, *kénkővezés*, *kénkővezem*, *kénkővi* származékokból ítélve, a szótárszerkesztő a *kénkő* alakot összetett szónak fogta fel, melynek *kő* az utótagja. Nyelvünk jó néhány szilárd anyagot nevez *kő*-nek. Az előtag hol a keletkezésre (*borkő*, *víz-kő*), hol valamilyen különös tulajdonságra utal (a *tajtékkő* úszik a víz színén) vagy éppen a felhasználásra (*mész-kő*, *horzsakő*). Az elavult *egér-kő* (lásd a képen az *Arsenicum* címszót) elnevezésnek az lehet az alapja, hogy a megjelölt anyag légy-, patkány- és egérintásra alkalmas. Nem lehetetlen, hogy a *kénkő* előtagjának is volt meghatározott jelentése, azonban a 18. századra már feledésbe merült. A *kéneső*—*kénkő* párhuzamban különös véletlen — vagy talán nem is az —, hogy az elemi kén a higanyhoz ugyancsak használatos bőrbetegségeket okozó élőködők elpusztítására. Rühatkák ellen az orvosi könyvek az *unguentum sulfuricum flavum*-ot és az *unguentum sulfuricum nigrum*-ot ajánlják.

Kováts Mihály 1907-ben kiadott könyvében² sem fordul elő a *kén* önállóan, csak különböző összetételekben: *kénkő*, *kénvirág*, *kénmáj*, *kénsav*, *kénsavany* stb. A sok hasonló között találjuk a furesán hangzó *kénkénesőt*, ami a higany-szulfidnak Kováts által használt neve (olyan alkotású szó, mint a szénhidrogén).

A *kéneső* már a múlt század elején kezd háttérbe szorulni a *higany* mellett, amely Bugát Páltól származik. A Pallas Lexikonban a *kéneső* utoljára diadalmaskodik a nyelvújítási szinonimája felett. Nem érdektelen megvizsgálni, hogy azok a kémikusok, akik a

higany helyett utolsóként mondták és írták következetesen a *kéneső*-t, valóban a *kén* és az *eső* összetételének tartották-e. Szerencsére a kérdés eldönthető. A Pallas Lexikon X. kötetében a 380. oldalon a 2. hasáb 7. sorának a végén „kén-” áll, aminek a 8-ikban „eső” a folytatása. (A Pallas Nagy Lexikona X. kötet, Budapest, 1895.). A szócikk szerzője, Winkler Lajos tehát az összetett szavak elválasztási szabályát alkalmazta. Q. E. D.

A *kéneső* a századunkban kiadott könyvekben — ha egyáltalán megemlítik — zárójelek között szerepel, mint a *higany* régi neve (egy viszonylag késői előfordulásának adatai: Gróh Gyula: Szerzetlen kémia, V. kiadás, Budapest, 1945. 175). A tudományos szaknyelvből tökéletesen kivesszék, csak a gyermekkort idéző *mozog*, mint a *kéneső* mondas élteti tovább. Úgy tűnik, hogy — a *kénköves* pokoltól eltekintve — a *kénkő* helyét napjainkra minden kontextusban a rövidebb *kén* foglalta el.

Boksay Zoltán

Szőlőmunkák magyar megnevezései 1520 — 21-ben. A szőlőben kora tavasztól késő őszig tart a munka. A fontosabb szőlőmunkák a következők: nyitás, bujtás, döntés (homlítás), metszés, karózás, kötözés, kapálás, permetezés, szedés (szüretelés), fedés. Közülük többet megtalálunk Szikszai Fabricius latin — magyar szójegyzékének (1590.) „Ad vineae cvltvram pertinentia” fejezetében (49, 50) vagy más régi forrásban. Némelyikük már előfordul abban az 1520 — I. évi számadáskönyvben, amelyet Várdai Ferenc erdélyi püspök gyulafehérvári provizora, Szentmihályi Tamás jószágigazgató vezetett. (Kiadva a Zichy-Okm. 12. kötetben.) Vegyük sorra őket.

A *gyomlálás* nemcsak szőlőművelési, hanem általános növénytermesztési kifejezés. (Vö. NéprLex. 2: 366.) Alapszavának, a *gyomlál* igének a folyamatos melléknévi igenevét már 1456 körül feljegyezték (TESz. 1: 1132), az *-ás* képzős főnévre azonban az OklSz., TESz., RMG1. egyáltalán nem közöl adatot, a NySz. pedig csupán a XVII. sz. elejétől fogva tartja nyilván. 1520-ban napszámósokkal végeztetett szőlőmunka neveként jelentkezik: „Item eadem die hominibus XXVI pro *Gyomlálás* in vinea S. Michaelis per den. VI dedi fl. I d. LVI” (ZichyOkm. 12: 401).

1520-ban ugyancsak napszámósokkal végeztetett szőlőmunka neveként fordul elő a *hajtás*: „Item eadem die hominibus XVI pro *hajtás* eiusdem [= sancti Michaelis] vinee per den. IIII propter pluviam dedi d. LXIII” (ZichyOkm. 12: 387). Miféle szőlőmunka lehetett a *hajtás*? Szótáraink erről nem adnak felvilágosítást. Néhány *-hajtás* utótagú összetétel azonban útbaigazíthat bennünket: 1831: „*Kapa-hajtás*: Propagatio vitis per mergos” (Kreszn. 1: 291; a latin értelmezéshez vö. 1590: „Mergis propagare vitem: *Porhaiással rakni*”: SzikszFabr. 49 és „Palmas mergus: *Porhaiás*”: SzikszFabr. 46; a *porhajás* mibenlétéhez l.: 1963: „*Porhajás*. (*porhajás*): A szőlőtőkéről, a termés fokozása céljából sekély, 20 — 25 cm mély bujtási gödörbe lehúzott, földdel betakart és a gödör fölött három-négy rügyre metszett szálvessző”: KertLex. 808); 1981: „*kapahajtás*: 'a szőlőtőke hajtása, amit kapával vájt lyukban fednek le földdel'. Megj. A szálvesszőt odahajtják, ahol tükehijja van, kapával kis gödört vájnak, s abba beletemetik a hajtást, hogy csak a vége áll ki. Így a földben levő része gyökeret ver, s akkor vágják le a tőkéről” (Markó: Kiskanizsai szótár 127), „*tőkehajtás tükehajítás*: 'a szőlővessző szaporításának egyik módja'. Megj. A régi tőkét elfektetve beleássák a földbe, ahol az új gyökeret ereszt. Majd a régi töről leválasztják az új hajtást” (i. m. 254); 1982: „*Porbujtás* (*porhajás*). A fej- v. bakművelésű tőkén metszett szálvesszőt ősszel v. tavasszal két tőke között 20 — 25 cm mély gödörbe v. résbe fektetik a sorban, betemetik, és a talaj színe felett 2 — 4 rügyet hagynak . . . A P. célja a termés növelése” (MzgLex.² 2: 367). L. még NéprLex. 4: 265

porhajás a. — Vizsgálódásunkból kitűnik, hogy az 1520. évi *haythas* afféle termésnövelő eljárás neve lehetett, amit a mai szőlészek *porbujtás*-nak neveznek.

A *homlítás* (vagy — elterjedtebb néven — *döntés*) a szőlőtőkék megfiatalítására és a hiányzó tőkék pótlására alkalmazott szőlészeti eljárás. Legalább húsz évvel meg lehet vele hosszabbítani az ültetvény életét. A lényege az, hogy az egész szőlőtőkét földbe ássák, s egy vagy két vesszőt a földből kivezetnek, hogy belőlük új tőke legyen. (Vö. NéprLex. 2: 572.) — A *homlítás* eddig ismert legkorábbi előfordulása 1548-ból való (TESz. 2: 138). Napszámosok szőlőmunkájának neveként kimutatható már 1521-ből is: „Item ad labores vinee beati Michaelis, videlicet cisionem, coopericionem et *Homlytas* etc. singulis conputatis expositi fl. XV d. LXX” (ZichyOkm. 12: 424).

A *karózás* azt a szőlőmunkát jelöli, amelynek során a szőlőtőkék mellé hegyes karókat tűznek, hogy a tőkéknek legyen támaszuk, és legyen mihez kötözni a szálveszszőket. (Vö. NéprLex. 3: 83). Eddig a *karózás* legkorábbi előfordulását 1577-ből ismertük (RMG. 383). Napszámosokkal végeztetett szőlőkarózás már 1520-ból is dokumentálható: „Item eadem die hominibus XVI in vinea S. Michaelis pro *karozas* per den. VIII conputando dedi fl. I. d. XXVIII” (ZichyOkm. 12: 387).

1520-ból egy *moharozás*-nak nevezett, ugyancsak napszámosokkal végeztetett szőlőmunkáról olvashatunk tudósítást: „Item eadem die pro *Moharozas* vinee sancti Michaelis dedi . . . fl. I” (ZichyOkm. 12: 416). A *moharozás* egyetlen szótárunkban sem található meg. De jelentésére mégis meglehetősen bizonyossággal következtethetünk abból a tényből, hogy az alapszóként szereplő *muhar* növénynévnek az Alsó-Fehér megyei Csombordon ’gyom’ a jelentése (ÚMTsz.), s a *muhar*-nak a *gordon* az egyik szinonimája: 1590: „Arractylis vel cartamus [= vadpórsáfrány]: *gordon*, alii, *mohar*” (SzikszF. 10), „Cartamus syluestris, vel, attractilis: *Gordon*, *mohar*” (SzikszF. 14). Minthogy pedig a *N. gordony* ’acat, gaz, gyom’ (ÚMTsz.; l. még TESz. 1: 1076) főnév -z képzős származéka, a *gordonyoz* ige ’gordonyt irt, acatol’ (ÚMTsz.) jelentésű, s ismeretes ennek -ás képzős *gordonyozás* ’gyomirtás, acatolás’ (NéprLex. 2: 366) származéka is, joggal feltehetjük, hogy a hasonló szerkezeti felépítésű *moharozás*-nak is ’gyomirtás, acatolás’-féle volt a jelentése. A gyomirtást, acatolást többnyire erre való eszközzel, mégpedig hosszú nyelű bökődővel szokták végezni. Ezt *acatoló*-nak, *irtóvas*-nak, *gyomlálóvas*-nak stb. nevezik. A *moharozás*-hoz nyilván **moharozó*-t használtak. Ezért lehetett szükséges a *moharozás* megkülönböztetése a közönséges gyomirtást jelölő *gyomlálás*-tól (l. fent).

Kiss Lajos

Jakab István: Nyelvünk és mi. A Madách Könyv- és Lapkiadó kiadása. Pozsony, 1983. 264 oldal

1. A szerző — korábban megjelent két nyelvemvelő könyve (Hogy is mondjuk? és Nyelvünkről — nyelvünkért) után ebben a harmadikban — az eddiginél határozottabban és kifejtettebben foglalja össze a szlovákiai magyar nyelv ápolásának elveit, feladatait a könyv harmadik harmadának „Nyelvhasználatunk és nyelvemvelésünk” című fejezetében (177–251). Ebben — a nyelvemvelés elveinek és feladatainak megalapozásául — összefoglaló képet ad a szlovákiai magyar nyelvhasználat jellemző eseteiről.

Mindenekelőtt rögzíti a csehszlovákiai magyar nyelvemvelés alapelvét. Szembenállva a partikuláris, különfejlődés elvét képviselő szemlélettel, a magyar nyelvterület, sőt a szórványság egészének szem előtt tartásával szögezi le: „Egy magyar nyelv van, a közös magyar nyelv. Ezt használják anyanyelvükként más országok magyar nemzetiségű és szórványai. Fontos tehát, hogy ez a közös nyelv egységes, minden magyar számára érthető legyen” (179). A nyelvhasználat normájául, tehát az új nyelvi jelenségek értékelésének alapjául az egyetemes értelemben vett magyar köz- és irodalmi nyelv formáját jelöli meg mint követendő nyelvi eszményt. Megértem a szlovák nyelvi hatásból eredő nyelvromboló veszély fenyegetését, és egyetértek az említett nyelvi eszmény mértékadó jelentőségével, kevésbé lennék azonban ennyire szigorú a nyelvjárási nyelvhasználat helyi normát képviselő követésével szemben.

A követendőnek bizonyult eszmény jegyében a szerző egy rövid fejezetet szentel a szlovákiai magyarnyelv-használat általános jellemzésének. Elfogadja Deme László helyzetképét, amely szerint a családias-nyelvjárási és az irodalmi nyelvhasználat két szélső szintje közül hiányzik a műveltebb rétegek köznyelviséget tápláló és erősítő nyelvhasználat. Ennek a nyelvi rétegnek aktív hordozására egy nemzetiségi értelmiség lenne hivatott, ilyen azonban legfeljebb az a pedagógustársadalom, amely mind munkahelyén, mind a közéletben, mind a magánéletben valóban ugyanazt a közös nyelvet használva végzi tevékenységét. Az egyéb értelmiségi foglalkozásúak nem alkotnak olyan társadalmi hálózatot, amely a más nyelvű környezetben alkotná azt a szilárd társadalmi bázist, amely például a szakmai-tudományos nyelvi réteget is képes volna — szókincsében is — magyarnak megtartani és folyamatosan magyarrá hasonítani. Ha pedig azt is tekintetbe vesszük — állítja Jakab István —, hogy a nevelők nyelvhasználatát sem egyöntetűen áll az öntudatosultság színvonalán, s hogy az iskolai magyar nyelvi nevelés is sok kívánnivalót hagy hátra, akkor indokolttá válik az a megállapítás, amely szerint „hiányzik a köznyelv bázisa, a társadalom köznyelvi közege: az anyanyelvű közélet, értelmiség” (185). A feladat tehát az, hogy a szétszórta élő és dolgozó magyar értelmiségieket a művelődési intézmények (elsősorban a CSEMADOK-szervezetek) révén összefogva céltudatos anyanyelvi nevelés és önművelés valósuljon meg a sajtó, az irodalom, a rádió, a televízió népművelő hatásaival felerősítve.

2. Ehhez a munkához ismerni kell a nyelvhasználat hibáit. Ezeket foglalja össze a szerző egy harmadik fejezetben, pontokba és alpontokba rendszerezve őket.

A kiejtés területén — nyilván a provincializmus partikuláris használati módját kerülendőnek tartva — a palóc nyelvjárásra jellemző hangok köznyelveikkel történő helyettesítését tartja követendőnek. Egyetértek a szerző álláspontjával, amely szerint a beszéd nyelvjárásiasága a beszűkülés veszélyével jár, tehát nem közömbös, hogy a beszéd-hangzás közeledik-e a köznyelvihez. Némi különbségtevés mégis hasznos lenne, hiszen a palóc hosszú ajakkerekítéses *ā* hang élesen elüt a köznyelvi ejtésmódtól, de például a *tanítani*-féle, rövid *i*-s ejtés a magyarországi regionális nyelvhasználatban előfordul anélkül, hogy zavarná a köznyelvi nyelvhasználatot. Azt is szívesen javasolnám, hogy tegyünk élesebb különbséget az élőbeszéd és az írásos közlés között, az egységesülés folyamatát nagyobb súllyal átengedve a helyesírás gyakorlatának. Rokonszenves a zárt *ë*-re vonatkozó, erőteljesen pártfogoló javaslat.

A szóhasználatban a nyelvművelés sikerének könyvelhető el az, hogy „a szövetkezettel és a közigazgatással kapcsolatban az *elnök, könyvelő, titkár, munkacsoport* stb. . . szlovák megfelelői már csak elvétve . . . fordulnak elő” (192). A javulás azonban a szakirodalmi szövegekben lassabb a lehetségesnél. A szótévesztés és a hibás szóválasztás esetei — mint például az *állhatatosság* említése *állóképesség* helyett, a *találka* említése *találkozó* helyett stb. — azért is gyarapszanak, mivel a nemzetiségi létből bizonyos mérvű nyelvi elszigeteltség következik, s a más nyelvi környezet elbizonytalanodást idéz elő. Sokszor elégtelen egy-egy szó használati körének ismerete (mint amilyen az *ökör, a tinó, az üsző* szavaké), a ritkán előforduló szavak jelentése elhomályosul (mint a *gerendely*-é a *csoroszllya* helyett), sokszor a divatszavak elhatalmasodása mossa el a rokon értelmű szavak finomabb jelentésárnyalatú használatát (pl. a *fogalmaz* szorítja ki a *szól, mond, kijelent, kifejt, nyilatkozik, kitűz, kijelöl, meghatároz* stb. igéket). A legtöbb hibát a szlovák szavak szolgálai fordítása okozza, ami ugyancsak a nemzetiségi helyzetből következik, s a mindennapok társas és szakmai beszédhelyezeteinek érthető következményei. Tükörszavak és -kifejezések nagy számban születnek anélkül, hogy a „fordítók” a kétnyelvűségnek megfelelő színvonalán vagy a szakmai tájékozottság kellő mértékének biztonságával végeznék ezt a szolgálatot. A tévedések egy része a magyar és a szlovák nyelv szemléletmódjának különbsége miatt támad. Ha a fordító nem kellőleg tájékozott az adott szó jelentésváltozataiban, akkor áldozatul esik az alaki hasonlóság csábításának (például a *brigád* főnevet képzővel ellátva a *brigádozik* igével jelöli a társadalmi munkavégzést. Sokszor a szlovák szót a szerkesztettsége alapján magyarítják (például a *rozorbat*’ igének ’szétszed’ és ’elemez’ a jelentése, tehát a *problemy rozorbat*’ megfelelője nem a *problémákat szétszed*, hanem *elemez, boncolgat*, vonzatai közül pedig csak azok a főnevek használhatók ’szétszed’ jelentésben, amelyeknek a denotátuma valóban szétszedhető.

Egy-egy szlovák szó szerkesztettségének pontos követése leginkább akkor okoz hibáztatható jelentésbeli eltérést, ha magyarítani kell. Ezért szokatlan magyarságú a *nahrávat*’ ige „lefordítása” a *feljárszik* alakkal ’hangszalagra vagy lemezre vesz’ jelentésben.

A szavak alaki használatának nyelvjárási jelenségei közül az *adnák* feltételes módú egyes számú, alanyi ragozású alakok mellett a „süksük” jelenségnek joggal hibáztatható kiterjedése ellen szól a nem *t* végű igék használatában. Pl.: „Most megfőzzünk (helyesen: *megfőzünk*), hogy legyen mit enni.” Egyéb jelenségekkel kapcsolatban a szerző türelme- sebb, s megítélésükben tekintetbe veszi a különbséget élőbeszéd és írás között. (De például a *kéne* alak már erősen köznyelvisült, írásban sem helyteleníteném.)

Idegen szavak a szlovákban is vannak, s ezek átvétele azzal okoz gondot a nyelvművelésnek, hogy szlovákos alakban kerülnek a magyarba. Ezzel megzavarodik a latin eredetű szavak hagyományos magyar nyelvi átvételének módja, s például a *rehabilitáció rehabilitácia* formában válik közkeletűvé. Az *-us, -ius, -um* végződést a szlovák elhagyva *delegát*-ot, *funkcionár*-t, *dokument*-ot mond, míg a magyar megőrizte az eredeti formát.

A mondat szerkesztés tipikus hibái között a nyelvjárási *-tól, -től* ragos hasonló ha-

tározót („jobb a tavalyitól”), a birtokos személyrag egyeztetlen használatát részeshatározó szerepű birtokszón („a házaknak nagy *ablakai* — helyesen: *ablakaik* — vannak”), a *de* kötőszónak *hanem* helyett való használatát (olyan esetekben, amikor pedig az utóbbinak jelentésmegkülönböztető szerepe van), az *-e* kérdőszócska helyévesztő eseteit említi a szerző. (Ez utóbbi jelenségek közül az elsőt kevésbé marasztalnám el, hiszen a *-tól, -től* szóban forgó használata történeti motiváltságú is, zavart a szerkesztésben nem okoz. — Mindenképpen romboló hatásúak a szerkezetvegyítések („azon függ” az *attól függ* helyett), a *lévén* és *létére* összetévesztése, minőségjelzős szerkezet használata birtokos jelzős helyett („használt cikkkeladás” helyett: *használt cikkek eladása*), az *-é* birtokjel és az *-i* birtoktöbbsítő jel elhagyása („Gondolatvilága különbözött az *emberektől*”, helyesen: *emberekétől*). — A viszonyzóik divatos használatának minősíti a szerző az *amennyiben*, a *míg*, az *érdekében* helytelen használatát. — Mindezeknél azonban „veszélyesebb” hatásúak a szlovákos vonzathasználat és ragozásmód említett esetei, mint amilyenek a következők: „hívok *neked* telefonon”, „a tanár erre a *témára* adott elő”, illetőleg: „*internáton* lakik” (helyesen: „*internátusban* lakik”).

Az egységes magyar helyesírást veszélyeztetik az intézménynevek, a betűszók, az idézés eltérő, szlovákus jelölésmódjai („Szlovák statisztikai hivatal”, a köznévi betűszók csupa nagybetűvel írása, a közbevetett idéző mondatnak nem gondolatjellel történő, hanem az idézet két részének külön-külön idézőjellel való jelölésmódja).

3. A vázolt elvi állásfoglalás a kötet első — terjedelmesebb — részében (11–176) közölt „kistanulmányokban” mindvégig érvényesül. A „Hogy is van helyesen?” összefoglaló címmel ötvenhárom írásban tárja föl a nyelvhasználatnak különféle, problematikus eseteit. Az öt alfejezet címe jelzi, milyen típusú jelenséggel foglalkozik a szerző.

A „Hogy mondjuk ezt magyarul?” alfejezet a szlovák és a magyar nyelv érintkezésének káros hatású következményeivel foglalkozik. Ilyenek: szlovák fogalomjelölő szavak megfontolatlan magyarra fordításából eredő félresiklások, szólásoknak szlovák megfelelőiben szereplő szavakkal torzult használata („Nem eszik a kását — a magyarban: *levest* — olyan forró, ahogy főzik”), intézmények megnevezésében előforduló félrevezető hibák (amiért az egyetemi kórház vagy klinika „fakultatív kórház” lesz). Stb.

A második, legtestesebb fejezet a szójelentés és szóhasználat közötti eltérésekből származó pontatlanságokat, logikai hibákat, félreértést okozó melléfogásokat teszi szóvá. Alaki hasonlóságból eredő tévesztések (*emberség, emberiség*), a különböző jelentéseknek — sokszor szlovák hatásra előforduló — egybemosása gyakori hiba. „Meg kell jegyeznünk — írja Jakab —, hogy a szlovák *sirup* mikor *szörp* és mikor *szírup*.” Divatszavak ellen veszi fel a küzdelmet, amikor az *elvárás* nyaklő nélküli használatáról ír. Stílustévesztő eseteket is elemez, például a részvétköszönő hirdetéseknek ezt a bevezető, közhelyszerű fogalmazását: „Mély fájdalommal köszönjük a rokonoknak . . .”, amikor pedig ilyenkor hálánkat kell kifejeznünk.

A harmadik fejezet alaki kérdésekkel foglalkozik, keresi és ajánlja a hibás megoldások helyett a helyeset, a pontosabbat, a stílusosabbat. A nyelvérzék botlásából a *garmadája* helyett a „*garmada*” személyragtól megfosztott alak szerepel, viszont a „*fácántot*” alakban a beszélő megduplázza a toldalékot.

A negyedik fejezet szó- és mondat szerkesztési hibákat tár föl. Helynevek bel- és külviszonyragjainak sokszor nehezen megragadható szabályaiban igazít el. (A nyelvjárási használat sok esetben eltér a köznyelvi szempontból várhatóétól (*Bésen, Bésről, Bésre* helyett az „ottaniak” *Bésben, Bésből, Bésbe* alakokat használnak). A „báméskodik ilyesmit” tévesztés pedig alkalmas ad a szerzőnek a tárgyias és tárgyatlan igék használata közti különbség megvilágítására. Mérséklő álláspontot foglal el a befejezett melléknévi igenévnek állítmányi használatát illetően, szembeszállva a merev tiltással. Mintha egy

kissé szigorúbb volna az *olyan* és az *úgy* töltelékszó szerepének megítélésében azt írva, hogy főmondatban hangsúlytalanul használva őket — nem lévén sem fokozó, sem utalói szerepük — funkciótlanul válnak. Grammatikailag ez igaz, az élőbeszéd kommunikatív értékét azonban kevésbé zavarják. Írásban pedig — mint a szerző említi is — nem szokott előfordulni, ahogyan a többi töltelékszó sem igen. Hasznosan hívja fel a figyelmet arra a sokszor csak pillanatnyi, mégis fennakadást okozó zavarra, amely abból származik, hogy a mondat indításakor alanyunk vélünk egy főnevet, s később kiderül birtokos jelző volta („Az új igazgató, X. Y. fogadására gyűltek össze” — helyesen: „. . . igazgatónak, X. Y.-nak . . .”). Külön fejezet szól a ragos és ragtalan birtokos jelző használatából eredő zavarokról.

Az ötödik fejezet címe: „A gondolkodás és a nyelv”. A fogalmazás, botlásait tárgyalja, s ad tanácsokat a szöveg gondolati egyenértékűségének megvalósítására. Például az udvariassági formulák helytelen használata sokszor illetlen („Legyen szerencséje, szívesen látjuk”), a jelző helyének eltévesztése fonák jelentésű közlést okoz („A kétnapos . . . járásban tett látogatás . . .”) Stb.

A fejezetek amolyan „ötperces” olvasmányok: napilapokban megjelent vagy a Csehszlovák Rádió nyelvművelő előadásaiban elhangzott írások. Nevelői gondosságban fogantak, ezért világosan, közérthetően fogalmazottak, megbízhatóan szemléletes indításúak. Meggyőző erejüket sokszor glosszaszerű célatosság növeli, példái mindig beszédesek. Szerencsésen támasztják alá a már ismertetett, alapvető nyelvművelő tanulmányt, amelyet a szerző egy eredményjelző és feladatkitűző fejezettel egészít ki (242—51).

4. „Nyelvművelésünk formái, eredményei és feladatai” címmel áttekintést ad a nyelv iránt megélnéknél érdeklődés okairól. Ezek: szívesen fogadják és olvassák-hallgatják az Új Szó és a rádió írásait-adásait; a szerkesztőségek, klubok nyelvművelő előadásokat iktatnak programjukba; népszerű nyelvművelő könyvek jelennek meg; a CSEMADOK nyelvi szakbizottságának terminológiai munkacsoportja elkészítette az intézménynevek magyar fordításának jegyzékét; a hagyományossá vált Kazinczy-napokon, Kassán szakmai és módszertani előadásokat tartanak; helyes kiejtési versenyeket rendeznek. Mindezek nyomán csökken a szlovák „kölesönszók” száma (bár ezek közül több még makacsul tartja magát a nyelvhasználatban). Leginkább a sajtó nyelvhasználatában mérhető a nyelvművelés eredményei.

Feladatok azonban továbbra is bőven vannak. Fő feladatként a magyarok nyelvi műveltségének emelését, valamint a magyar nyelvtudományi kutatások eredményeinek fejlesztő hatású alkalmazását tűzi ki.

Kijelöli a nyelvművelés hatóterületeit, a sajtót, a színházat, a rádiót, az iskolát, valamint a dolgozó tömegeket. Ezeknek a területeknek szánt programok részletezése is olvasható. A kutatás formáira nézve is közöl programot: anyaggyűjtő közösségek szervezése az említett intézmények dolgozói, illetőleg tanulói között. Végül reményét fejezi ki Jakab István abban, hogy az eddig csak társadalmi munkában, tehát önkéntesen vállalt nyelvművelés intézményesített, azaz hivatásos szakembereknek munkaköri beosztásukban végzendő feladatként válik társadalmi méretekben hatékony működéssé. Kifejezi azt a javaslatát, hogy a Komensky Egyetem Bölcsészeti Karának, és a Nyitrai Pedagógiai Kar magyar nyelvi és irodalmi tanszékének kutatási tervét a csehszlovákiai magyarság tudományos szükségleteinek megfelelően állítsák össze. S valóban: szervezetesebb munkatársi gárdával, tervszerűbb munkával az eredmények is nagyobbak lehetnek. Kívánjuk is ezt a nyelvművelő mozgalom munkásainak.

Szende Aladár

Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvén. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 88 oldal

Mérési adatokon alapuló módszeres hangtani vizsgálat a gyermeknyelv körében egyáltalában ritka; a harmadik életéből pedig, amely fonológiai tekintetben a kialakult anyanyelv közvetlen előfázisa, éppenséggel nem volt. Gósy Mária 30 gyerek hangelem használatának szabályosságait rögzítette, illetőleg értelmezte a gyermeknyelv hangtanának hagyományos (azaz: egy nem-autonóm, hanem viszonyítási rendszer) kereteiben. Egyik kiválasztott közlőjének ejtését ezenkívül körültekintő akusztikai elemzésnek vetette alá.

Az eredmények: 1. E korban a beszédészlelés terén már rég teljessé vált fonéma-rendszer csupán néhány elemre nem tartalmaz megbízhatóan működő, vagyis az eltérő elemeket hibátlanul elkülönítő ejtési programokat. (Ilyen elemek pl. a *k, g, ty, l, r*, a felső nyelvállású, palatális, ajakkerekítéses *mgh.-k.*) Az ejtési „tévesztések” a háromévesek között csak kis mértékű és kis ejtési területre terjedő szóródást mutatnak — alaktani tekintetben is, mint a toldalékok illesztésének szabálytalanságaiban. 2. A *mgh.-k* körében a rövid/hosszú párokon belüli elkülönítés a gyerekek ejtésében nem mutatkozik, illetve nem mutatkozik tisztán, ami mellesleg természetes, ha meggondoljuk, hogy Gósy Mária normatív köznyelvi háttérkörnyezetben gyűjtött, ahol az időtartam megkülönböztető szerepe mára elenyészővé lett. (A *msh.-k* ilyen szempontú elemzését a szerző nem végezte el.) 3. A hanghelyettesítések között sajátos — és sajátos magyarázatot igénylő — törvényszerűség figyelhető meg. Az *ö, ő, ú, ű* fonémákat megvalósító *o, ó és u, ú* számottevően és következetesen nagyobb időtartamú, mint az *o, ó és u, ú*, amely pontosan ennek a fonémának felel meg (23). A lehetséges magyarázat fő pontja itt a következő. Az önmagukban nem megjeleníthető hangtani megkülönböztető jegyek viszonylagos önállóságra tehetnek szert. Ez azt jelenti, hogy noha egyébként jegyek nyalábjainak zárt matrixaiban fordulnak elő — együttesen más jegyekkel, egy elem szerkezeti részeként —, szabadon kimozdulhatnak fonológiai meghatározottságaik szerkezeti kötetmei közül, és más jegyeket — adott esetben a nyelvemelkedés-fok jegyét — kezdik hordozni. A jegyek „szabad mozgására” egyébiránt más, alkalmasint történeti példa is van: a pótlónyújtás vagy a távhasonulás, illetőleg az azonos hangalak—különböző fonemikus megfelelő: *c ← c/tsz*. Fontos megjegyezni, hogy az olyan „erős” jegyek, mint a palatális/veláris szembenállásé vagy a zöngéességé, így nem váltakoznak, hanem csak a „gyengék”, mint az időtartamé. Ha így van, ebben a fonémát alkotó jegyek közötti hierarchia bizonyítékát láthatjuk. 4. Igaz, sok minden kimarad a hangtan lehetséges megközelítései közül (pl. a teljes „intonológia”), számos részeredmény akad a kötetben, amely más területeken igen hasznos lehet, mint amilyenek a beszédíramra utaló, közvetett adatok.

A dolgozat — részlegesen — a háromévesek fölgűjtött nyelvi anyagának egy másik vonatkozását is feldolgozza. A szótani fejezet, amely egy hagyományos nyelvten hagyományos kategóriáit vetíti rá a szó- és morfémagyűjteményre, két pontban gyarapítja ismereteinket a tárgyról. Részletdúsabbá, s ezáltal alaposabbá teszi az ilyen korú gyerekek szókészletének, végső soron tehát a gyerekek tárgyismeretének eddigi fölméréseit. A szerző ezt elsősorban a használt főnevek jelentéskörének csoportosítása útján éri el. Másfelől, statisztikai adatokban ismerteti a szófajok megoszlási viszonyait a szókészlet hároméves kori állapotáról. Beszámol emellett — módszeres vizsgálatok alapján — az egyes kategóriák használatának helyzetéről.

A hangtan és a gyermeknyelv kutatója is sokszor fog visszanyúlni ehhez a kötethez: a pontos akusztikai adatok megbízhatóan eligazítják az olvasót a „fonológiai kamaszkor” fejlődési szakaszának kérdéseiben, különösen, ha a hangelemek ejtémódjának alakulására kíváncsi.

Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota. Kriterion könyvkiadó Bukarest/Kolozsvár, 1983. 171 oldal

A szerző a neves erdélyi író — ahogyan maga magát említi „Hazája felfordult állapotán szánakozó igaz Hazafia és gyökeres Székely B. Altorjai Apor Péter” (1676—1752)—és felesége kezeírásában 1702 és 1745 között fennmaradt szövegek nyelvének hangállapotával és helyesírásával foglalkozik.

Apor Péter munkássága a magyar irodalmi nyelv egységesüléséért folyó harc korszaka elé esik. Márpedig egységes irodalmi nyelvünk kialakulásának XVIII. századi folyamatát és mozzanatait még alig ismerjük. A szerző így úttörést vállal, hiszen hasonló jellegű monografikus földolgozás még egyetlen írónkról sem jelent meg, s a szétszórta szakirodalom meglehetősen kevés támpontot nyújt.

A könyv nagy egységei a Helyesírás (14—106), a Hangtan (107—146), az Összegezés (147—152), Szemelvények Apor Péter és felesége írásaiból (153—162), ezen belül öt mutatvány, azaz fénykép és az Irodalom (163—169). Az arányosan s jól áttekinthetően fölépített munka minden esetben a magánhangzókka kapcsolatos helyesírási, illetőleg hangtani jelenségekkel indul, ezt a mássalhangzók viselkedésmódját tárgyaló rész követi.

Apor Péter helyesírása a korra jellemző rendkívüli változatosságot mutat. A harc régi és az új, a kódexek korának sokrétűsége és a könyvnyomtatás korának egységesülésére való törekvése között eldőlt már az utóbbi javára, de azért sok megőrzött régiséggel találkozunk (pl. az az határozott névelő mássalhangzós szókezdet előtt). A kiejtés szerinti helyesírás elve érvényesül, s a keleti magyar nyelvjárásokra jellemző *j*-ző alakok figyelhetőek meg Apor Péter nyelvében a *feljül* ~ *feljel*, a *mellj* és a *szélj* írásmódja esetén. Az idegen szavak helyesírása azt érzékelteti, hogy ezek Apor korában még csak megtűrt, de nem befogadott részei nyelvi rendszerünknek: *Comissár*, *Academicus*, *Cancellar*, *Canonok*, *Cursust*, *contractusból*, noha vannak olyan szavak is, amelyek már magyaros helyesírásban jelentkeznek: *Kalvinista*, *klastrom*, *skárlát*. A nagy és a kis kezdőbetűs írásmódot illetően — noha sok az ingadozás és a következetlenség — a legtöbb esetben Apor Péter szövegei helyesírásunk későbbi fejlődési irányába mutatnak. Így pl. már megtalálható a kis kezdőbetűs *-i*-képzős írásmód: *héjas falvi*, *uj edgy hazi*. Meglepő megállapítás az egybe- és különírást illetően, hogy az *is* 'auch' kötőszó simulószóként viselkedik (különböztetve mai köznyelvi hangfelvételeinken az esetek többségében az *is* inkább öljeszett szó utótagjának hatását a nem magyar ajkú hallgatónak). Az összetett tulajdonnevek írásában az országnevek különírva fordulnak elő (*Horvat ország(na)k*, *Magyar orszagra*), s jórészt az országrészek nevei is (*Al Csik*, *Harom szeke*), az *Al*- előtagúak és a *-falva* utótagúak gyakran kötőjeles formában jelentkeznek (*Al-Torja*). A kettőnél több tagból álló helynevek írásában szinte minden lehető egybe- és különírási megoldás fellelhető. A rövidítéseket Apor Péter mértéktartóbban használja, mint napjaink embere: *B* = Báró, *M* = Méltóságos, de jelentheti azt is, hogy: manu propria 'sajátkezű aláírás', *N* = nemes, *N. B.* = nota bene, *sz* = szent, *T* = Tekintetes, *V* = Vice azaz *Királljbiro* a kor magyar nyelvhasználatában.

A központozásban Apor nem következetes: a kérdőjel a mondat közepén is előfordulhat, a felkiáltójel csupán önálló levélkezdő megszólításként jelentkezik, a vesszőt a mondatok mellett a mondatrészek elkülönítésére is használja, a kettőspont szerepköre pedig igen tág és határozatlan, a kötőjel helyett „(macskakörmöt) vagy ’, (vesszőt) használ elválasztás esetén.

Hangtani téren Apor nyelvhasználata jórészt egyezik a korabeli irodalmi nyelvhasználattal. Nyelvjárási sajátosságai közül a legáltalánosabb az *o*-zás és a labiális *ö*-zés, a jétlen *n*-ezés (*dohánt*, *Leánnak*), az *l* ikerítődése (*belölle*). Apor Péter nyelvére a háromszéki tájnyelv sajátosságai mellett a kolozsvári *a*-zás és a mezőségi és a kalotaszegi nyelv-

járás nem egy sajátossága is jellemző (az író és közember lakása, háza a Belközép utcában volt Kolozsvárott vö. Szabó T. Ádám: Kolozsvár és Felek adófizető polgárainak összeírása 1750-ből, ELTE Budapest, 1984.). Nagy érdeme e könyv szerzőjének az, hogy e nagy erdélyi íróegyeniség nyelvét a maga ellentmondásosságaiban és látszólagos következetlenségeiben, a hagyomány és a haladás állandó harcában mutatja be, de egyben érzékelteti e nyelv színpompáját, árnyalati gazdagságát is. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társzerkesztése közben szerzett tapasztalatait Kósa Ferenc jól felhasználta munkájában, amely helyesírásunk történetének kutatói számára immár nélkülözhetetlen kézikönyv lesz.

Posgay Ildikó

Décsy Gyula (szerk.): Global Linguistic Connections. Bibliotheca Nostratica 5. Eurolingua, Bloomington, Indiana 1983. 149 oldal

A kötet anyaga egy 1971-ben meghirdetett, nagyszabású, nemzetközi munkatervhez kapcsolódik. Ez a világ valamennyi nyelvének lajstromozása, illetőleg egységes, rövid jellemzésben való leírása volt, és Lotz János kezdeményezte, nemzetközi összefogást kérve és hirdetve meg. Bár a terv továbbra is megvalósulásra vár, nem maradt pusztán „desiderium bonum”. Számos intézetben és egyéni műhelyben folynak olyan összevető fölmérések, amelyek vagy egy jelenségesoport (pl. bizonyos hangtani tulajdonságok) eloszlását vizsgálják különféle — rokon vagy nem rokon — nyelvek körében, vagy egy-egy rendszerbeli sajáttság egyetemes voltát ellenőrzik (pl. a rokonsági fok vagy a színmegjelölések skálájának vonatkozásában, a szintaktikai szerkezetek építkezési sajátosságainak területén stb.). Ez, a nyelv t i p o l ó g i a az első nagy nyelvészeti tárgykör, amelyhez a könyv hozzájárul.

Közismert, hogy a hangképzés — elméletileg végtelen — lehetőségei közül egy-egy nyelv(család) más és más módon választja meg azokat az elemeket, amelyekből saját hangtani rendszerét megalkotja. Ami egy nyelv elemi hangrendszerét illeti, azt tapasztaljuk, hogy a rendszernek vannak olyan elemei, amelyek megléte föltételezi más elemek meglétét ugyanabban a rendszerben. Tehát vannak elsődleges elemek, s vannak, amelyek — ebben az értelemben — másodlagosak. E Jakobsontól származó tétel, bár az általa megfogalmazott változattal a valóság bizonyos tényei ütköznek, jelentősen hozzájárult ahhoz a kutatási programhoz, amely egy-egy elem elterjedtségében méri az illető elem, pl. a *h*, tipológiai szempontból egyetemes voltának mértékét. A *h*, amely valójában számottevően eltérő képzési változatok összefoglaló neve (a gégeréshangtól a hehezésig), ilyen kutatásokban különös figyelmet keltett. Décsy (A preliminary list of the *h*-less languages of the world, 7—29) azt a 210 nyelvet méri föl, amelyben az alapváltozatnak tekinthető laringális réshang *h* n i n c s m e g. A 210 (összességében a Föld népességének 36 %-a, 1,1 milliárd ember által beszélt nyelv) közül a tizet sem éri el azoknak a száma, amelyekben a *h* helyen egyetlen egyéb, „*h*-val rokon” elem se volna. A szerző e tényben megerősítve látja azt a tézist, hogy a *h* (-csoport) a nyelv kialakulásának filogenezisében archaikus, elementárisan ősi típus. (A kötet két hozzászólást is közöl a tanulmányhoz, amelyek az e fajta tipológiai vizsgálatok nehézségeire mutatnak rá, valamint az adatokból levonható következtetések hitelének problémáival foglalkoznak.)

A könyv „dereka” (Entries to a linguistic dictionary of the '80s/'90s, 37—129) tulajdonképpen fogalmi lexikon, azoknak a nyelvészeti (alap)fogalmaknak a címszószerű magyarázata, amelyek az utóbbi két évtizedben kerültek a szaktudomány érdeklődésének előterébe, vagy amelyeknek az értelmezése e legutóbbi időszakban jelentősen megváltozott. 140 ilyen címszó került a jegyzékbe, jobbára irodalmi hivatkozásokkal kiegészülő,

esszészerű összefoglalást vagy rövid annotációt kapva. Minthogy a kulcsszavak többségét maga a szerkesztő írta, a tematikai arányokat és irányokat a nyelveredet kutatása és a nyelv (és nyelvhasználat) művelődéstörténeti aspektusai uralkodnak. Részletes elemzésre itt nincs hely, de az összeállítás sokszínűségének bemutatása végett megemlítem, hogy egyaránt megtalálhatók a nyelv eredetére vonatkozó kutatások legújabb állásának kérdései, az egyes nyelvcsaládok összetartozásának újonnan fölmerült adalékai, friss nyelvészeti diszciplínák meghatározása, adatok a „rejtett analfabetizmus” méreteiről, a kisebbségi és a többségi nyelvek, a Luther-hatás fogalma, és így tovább.

A könyv harmadik nagy egysége (Statistics, 131–5) három fölmérést tartalmaz a világ nyelveire vonatkozólag. Az első felsorolja — beszélői számának sorrendjében — a 200 legelterjedtebb nyelvet. Ezeket egyenként legalább egymillió népeség beszéli. A több új forrás alapján összeállított lista az 1982-es állapotot tükrözi, amikor a világon 4 milliárd 678 millió ember élt, s az „anyanyelvek” száma hozzávetőleg 2800 volt. A felsorolás tagolási határait a 100, a 10 és az 1 milliónál nagyobb népességcsoportok nyelvei között húzta meg a szerző. Érdekes megemlíteni, hogy 100 milliónál többen beszélnek — csökkenő sorrendben — a kínai mandarin dialektusát (800), az angolt (400), a hindit (260), a spanyolt (250) a bengálit (155), az arabot (151), a németet és a japánt (120–120), a malájit (ez voltaképpen a Bahasa Indonesia) (115), az orosz (115), a franciát (105) és a portugált (100 millióan). 49 azon nyelvek száma, amelyeket 10 milliónál több ember beszél anyanyelvként. Ezek között van a magyar, a teljes lista 48. helyén. Külön statisztika készült a nyelvcsaládok népességi megoszlásáról és a nyelvcsaládokon belül a „h nélküli” nyelvek arányáról is.

Összegző értékelésként azt mondhatjuk Décsy Gyula munkájáról, hogy a változó nyelvészet 1980-as évekbeli állapotának pillanatfelvétele. Nem részletezhettük azokat a fogalomköröket, amelyek címszókként szerepelnek a műben. Legtöbbjük azonban érdekes, rövid történeti áttekintést is ad arról, mi volt a tudománytörténeti előzmény. A kötet így egyszersmind a nyelvtudomány történeti fejlődésmenetének a vázlatos képe.

Szende Tamás

A Nyelvőr postája

Az *elveti a sulykot* első előfordulása.

Elveti a sulykot címmel a Magyar Nyelvőr 108. évf. 1. számában a 91–3. oldalon Bernáth Béla összefoglaló áttekintést nyújt a szólás történetéről.

A szólásnak e f o r m á b a n való első előfordulását a Nyelvtörténeti szótárban talált adat alapján Pápai Páriz Ferencnek Bod Péter által átdolgozott latin–magyar szótárából (PPBI), azaz 1767-ből idézi (92. oldal, 2. bekezdés).

Ez a szólás ugyanebben a formában megtalálható már Pápai Páriz Ferenc Dictionarium Latino-Hungaricumjának 1708-ban Lőcsén megjelent első kiadásában is, az 562. oldal 1. hasábjában „Némellyek igen *el-vetették a' sulykot.*” (A *superjecere* szónál.) Természetesen ugyanezt találhatjuk Pápai Páriz Ferenc szótárának 1762-es nagyszombati kiadásában is (670. oldal, 2. hasáb).

Ezek alapján az *elveti a sulykot* első előfordulását e formában 1708-ból idézhetjük.

Paczolay Gyula

Rovát. A szó tulajdonnévként ismeretes a Győr melletti nyúli hegyben, és az erdőre vivő egyik horog ('horhos'), mélyút jelölésére használják. Köznévi jelentését nem ismerik, pedig az nyilván éppen a bevágás ('bevésődés a löszrétegbe') megnevezésére szolgál. Benne megtaláljuk azt a kiveszett szót, melynek meglétét a TESz. föltételezi: „A régi nyelvben előforduló *rovátot, rovátoz, rováteék* stb. származékok . . . alapján feltehető, hogy volt egy 'bevágás' jelentésű *rovát* főnév, amely tulajdonképpen hangtani változata a jóval később jelentkező *rovat*-nak . . .” (TESz. *rovat* a.).

Ábrahám Imre

A porosz királyért. Ambrus Zoltán Berzsenyi báró és családja c. tollrajzainak második sorozatában (Bp., Révai, 1906. 158) olvasható a címül írt szólás: „Én udvaroltam neki, tisztára csak a porosz királyért.” A szövegkörnyezetből is kitetszőn e szólás jelentése azonos a francia „(travailler) pour le roi de Prusse” szólásával: 'ellenszolgáltatás nélkül (dolgozik)'. Maurice Rat szólásmagyarázó könyve szerint (Dictionnaire des locutions françaises, Larousse, 1957, 328) e különösmód csak a francia nyelvben meghonosodott, s ott is népiesnek minősülő szólás arra utal, hogy az első porosz királyok vajmi rosszul fizették az állami alkalmazottakat; pl. II. Frigyes csak havi harminc napra fizetett zsoldot katonáinak, s így hét hónap harmincegyedik napjának a zsoldja az államkincstáré maradt.

A franciás műveltségű Ambrus Zoltán nyilván e „pour le roi de Prusse” szólást ültette át nyelvünkbe, feltűnő szatirikus éllel, hiszen az ő szereplője — századvégi pesti arszlán — nem dolgozik, hanem udvarol ellenszolgáltatás nélkül. Kérdés persze, hogy

írónk nem a beszéltetett személy jellemzésére szánta-e e ritkaságszamba menő különös szólást, ugyanis szereplője minduntalan fitogtatja francia nyelvismeretét; például ugyanazon szövegrészben: „... aztán egy hónapig még boudiroztak, végül kibékültek, voilà tout.” E lehetőséget némileg cáfolja az a körülmény, hogy Ambrus műveiben egyebütt is se szeri, se száma a sajátos francia kifejezések, fordulatok, szókapcsolatok átvételének; például az idézett könyvben is: „kettő közül egy” (204), ami a „des deux choses l'une” ismert kifejezés magyarítása.

Másrészt az is figyelembe veendő, hogy a címül írt tükörfordításhoz hasonló jelenségekkel másutt, más szerzőknél is találkozhatunk. Például Jócsik Lajos az egyik politikai tanulmányában az ugyancsak francia „contrat léonin” kifejezésnek magyar szövegben annyira szokatlan tükörfordítását használja, hogy maga is szükségesnek érezte körülírással értelmezni: „Magyarország és Csehszlovákia *oroszlánszerződést* kötött, amelyben minden hátrány a mienk, minden előny Csehszlovákiáé” (id. Ohati Nagy László, Valóság, 1984/1., 84).

Dobossy László

Norma, átlag és eltérés

A fenti címmel rendezett tudományközi szimpoziumot — a Pécsi Akadémiai Bizottság VIII. (irodalom-, nyelv- és történettudományi) szakbizottságának közreműködésével — a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Magyar Nyelvészeti Tanszéke 1984. május 23–25-én, a PAB székházában. Ez a háromnapos országos konferencia egy tervezett interdiszciplináris rendezvénysorozat első állomásaként a legkülönbözőbb társadalomtudományi szakterületek (jog-, történet-, közgazdaságtudomány, pszichológia, pedagógia, néprajz, művészettudomány, nyelvészet) tudósait hívta össze színvonalas tapasztalatcserére, hogy az e tudományokban kulcsfogalomként szereplő norma kérdéskörét, s ezzel összefüggésben a sztenderd és a deviáció problematikáját minél több megközelítésből megvitassák. A tanácskozáson a nyelvtudományi megközelítés egészséges túlsúlya érvényesült, a szimpozium törzsanyagát a nyelvi norma kérdései alkották.

Megnyitó beszédében Szépe György is hangsúlyozta annak jelentőségét és szükségességét, hogy a különféle társadalomtudományokban egyaránt, de a szakterülettől függően bizonyos mértékig eltérő értelemben használt kulcsfogalmakat az egyes tudományágak ismerői több oldalról is értelmezzék, illetőleg használatuk kérdéseit egymással egyeztessék.

A délelőtti plenáris üléseken átlagosan negyven perces előadások hangzottak el. A délutánonként megtartott húsz perces korreferátumokat négy szekció fogta össze; ezek közül a konferencia első két napján három-három ülésezett párhuzamosan. Az *A* (közgazdaság-, történet-, neveléstudományi) szekció május 23-án, a *B* (irodalom- és művészettudományi) szekció május 24-én, a *C* és a *D* (elméleti, illetve alkalmazott nyelvészeti) szekció pedig mindkét napon tanácskozott.

A nyitó plenáris ülésen, május 23-án délelőtt elsőként Ormos Mária tartott előadást a sztenderd és az alternatíva történettudományi kérdéseiről *Elkanyarodás — külön utak — elmaradottság* címmel. Szotáczky Mihály *A normák keletkezése, funkciója és ontológiai helyük* című előadásában — jogtudományi érveléssel — rámutatott az abszolút etikai normák és a ténylegesen gyakorolt szociális normák különbözőségére, a deviáció fogalmával összefoglalt jelenségeknek az egyszerű köznapi szokások megsértésétől a jogilag is tiltott bűnözésig terjedő sokféleségére.

A jelölés válságáról szólva a szimpoziumot szervező Fülei-Szántó Endre a modern kommunikációelmélet és a szemiotika felől közelítette meg a konferencia tárgykörében jelzett három fogalom összefüggéseit és értékszerkezetüket, az ideális, a gyakori és az eltérő értéktartalmát. Ötletesen szemléltetett, gondolatébresztő modelljében lényeges viszonylatokat villantott fel. A délelőtti programot Molnár Péter *Humán etológiai szempontok pszichopatológiai folyamatok értelmezésében* című, széles körű érdeklődéssel kísért előadása zárta.

A Fülei-Szántó Endre vezette A szekció délutáni ülésén először négy közgazdaságtudományi korreferátum hangzott el: Zeller Gyula Normativitás a vezetésben, Tóth Tibor Elmaradottság — különbözőség címmel szerepelt; a szten-derd és az eltérés összefüggéseit Fixler László a minőségben és a reklámban, Halász Miklós a hosszútávú munkaerő-gazdálkodásban vizsgálódva tárta fel. A történettudomány képviselőjében Hóvári János a történelem és a mítosz tárgykörében, Kun Miklós pedig Orosz uralkodók magatartásformái a XVIII—XX. században címmel tartott korreferátumot. A nyelvpedagógia keretében, az ifjúsági nyelv kutatásának eredményeit, illetőleg tanulságait a konferencia témakörének megfelelően összefoglalva Bachát László a fiatalság egyes csoportjainak életérzéséről és verbális magatartásáról szólott, s közben ízelítőt adott a meggyőző mondanója mögött biztos fedezetként álló, megbízható és gazdag példatárból. Koltai Dénes a felnőtt hallgatók önértékelésének és a tanári értékelésnek az összefüggésével foglalkozott; korreferátumában egy három értékműben végzett andragógiai elemzést ismertetett. Az A szekció ülése Kokas Klára zenepedagógiai korreferátumával fejeződött be, amelyben az előadó közvetlen hitelességgel, képmagnetofonos szemléltetéssel adta közre zene és mozgás együttesére építő óvodai kísérletének érdekfeszítő tapasztalatait.

A Bognár József vezetésével ülésező C szekcióba túlnyomó részben alkalmazott nyelvészeti témák, elsősorban nyelvoktatással és nyelvműveléssel foglalkozó korreferátumok kerültek. Mindkét témakör megtárgyalását szerencsés módon készítette elő Szépe György előadása a nyelvpolitika fejlődési irányairól. A nyelvpolitika és a nyelvtervezés szoros összefüggéseire rámutatva, a tudományos megalapozottságú előrelátásnak megfelelően irányított beavatkozás kérdését nemzeti és nemzetközi kontextusba helyezve felhívta a figyelmet arra is, hogy a nyelvfejlődés során kialakult helyzetben gyakorlatilag nincsenek magyar nyelvi korlátaink gondolataink közlésében, illetve a más nyelveken közvetítettek megfeleltetésében. Szentgyörgyvári Artúr kifejtette, hogy egymás hatékonyabb megértése érdekében olyan világnézeti szemantikára van szükség, amely az egymásrautaltság elvéből következik; ismertette a szabály, a szabályalkalmazás és a szabálytalanság néhány nemzetközi vonatkozását, utalt a hiba és a tévedés különbözőségére, s a „pattern” fogalmát is fölvette a norma — átlag viszonyok sorába. Budai László korreferátumának témája: A lehetséges célok és célrendszerek az idegen nyelvek oktatásában és a céloktól való eltávolodás főbb okai. Ebben a keretben kitért a tantervi követelmény és a tanári szabadság kérdésére is, és hangsúlyozta, hogy az idegennyelv-oktatásban, ha tényleges, valós társadalmi igényeknek megfelelően kívánjuk azt alakítani, biztosítani kell, hogy a tanulók válogathassanak a lehetőségekből. Bognár József a nyelvi gondolkodásmódoknak az idegennyelv-tanulásban és -elsajátításban megfigyelhető konfliktusát, pontosabban ennek okát abban látja, hogy az anyanyelvet beszélő a mondanó oldaláról közelíti meg a nyelvet, az idegen nyelvet használó pedig a formai rendszer oldaláról, az anyanyelv formarendszerét azonosítja az idegen nyelvvel. Huszár Ágnes Nyelvművelés és norma című hosszabb előadása a téma egyik fontos aspektusát tárgyalta. Minthogy korszerű nyelvművelésünk egyik feladata éppen a nyelvi jelenségek értékelése részben a mai nyelvszokás, illetve a fejlődési törvényekben és irányokban tükröződő norma alapján, s ennek megfelelően az értékek tudatosítása, amely támogatónak a normát erősítheti, joggal emelte ki a referátum az értékrendhez való igazodás jelentőségét, s ezzel kapcsolatban utalt a nyelven belül élő dialektusok presztízsszintjeire. Fábó Kinga a nyelvhelyességi szabályok jellegét meghatározva a nyelvművelésről mint a nyelvhasználat regulatív szabályozásáról, a beszédaktus-elmélet keretén belül elhelyezett nyelvművelő tevékenység normativitásáról mondott korreferátumot. Sörös Anna Nyelvi normák — nyelvi újítások címen szerepelt korreferátummal. Hagyománykövetés, élő nyelvhasználat, szükségszerű újítás — ezt a

három tényezőt együtt kell figyelembe vennünk, ha a normativitást és a történetiséget dialektikus egységben kívánjuk megragadni. K e p e c s Á g n e s korreferátuma a nyelvoktatás témaköréhez tért vissza: az angol modalitás formáit vizsgálta a magyar anyanyelvű tanulók megközelítő rendszerében.

A párhuzamosan folyt másik nyelvészeti tanácskozást, a *D* szekció ülését A n d o r J ó z s e f vezette. B r a d e a n — E b i n g e r N e l u a Duna-nyelvszövetség interlingvális fejlődéséről, illetve az areális nyelvészet újabb szakirodalmáról adott áttekintést. Areális megközelítésben fölvetődtek a területileg érvényes norma hatásának egyes részletkérdései, amelyeket talán hasznos volna tipológiai és diakronikus tényekkel is szembe-síteni. S e r e g y L a j o s Társadalmi jelenségek a nyelvhasználat tükrében című korreferátuma képviselte a szekcióban a nyelvművelés területét. A határozói igenév és a létige szerkezetének használatával kapcsolatos nyelvhelyességi probléma összetettségét frapáns példákkal érzékeltette. S z a b ó G é z a kiterjedt példaanyagra támaszkodva, a nyugati magyar nyelvjárásokra összpontosítva a diglosszia és a nyelvi norma összefüggéseit tárgyalta korreferátumában. D o r n b a c h M á r i a az átlag és az eltérés értelmezési lehetőségeit a tizenkét éves gyermekek élőszóbeli megnyilatkozásai alapján vizsgálta; az ingermondatra asszociált narratív szöveg és függő párbeszéd szintaktikai jellemzőit, a gyermekkori szövegalkotásban működő törlési és helyettesítési szabályokat, az *és* kötőszó mint a spontán beszédben használt kapcsolóelem szerepét egy összetett mondat szöveg-tani megközelítésű elemzése köré építve ismertette. S z a l a m i n E d i t a magyar beszélt nyelv néhány szintaktikai konstrukciójának az írott nyelvi normától való eltérése-ről szólva a mondatátszövődésnek a fókuszképzéssel és a topikalizációval összefüggésbe hozott vizsgálatához nyújtott értékes adalékokat. F ü r e d i M i h á l y Az *-ódzik/-ózik* képzők használata a mai magyar szépprózában című korreferátumában — a szépprózai gyakorisági szótár eddigi eredményeit fölhasználva — meggyőző pontossággal elemezte a *dz* eltűnésének és megmaradásának eseteit, s a közismert vitában állást foglalva utalt a kérdés lexikográfiai következményeire.

A május 24-i plenáris ülés első előadója a lipcsei J o h a n n e s W e n z e l volt. Norm, Fehler, Fehlerbewertung — eine theoretische und praktische Betrachtung (Norma, hiba, hibaértékelés — elméleti és gyakorlati szemlélet) című előadásában a grammatikai-szemantikai és a szituatív norma megkülönböztetésének szükségessége mellett érvelt, s kiemelte a közléscsere stilisztikai vonatkozású problémáinak a helyzeti értékkel összefüggő jelentőségét. T e m e s i M i h á l y az anyanyelvi nevelés és a nyelvi norma viszonyrendszerében, a nyelvtudományi alap kutatások eredményei gyakorlati alkalmazásá-nak társadalmi követelményére hivatkozva rámutatott, hogy a nyelvről való helyes gondolkodást és a nyelvhasználati készséget egy társadalmi méretű nyelvművelés igényével kell fejleszteni — hangsúlyozva, hogy a norma nem azonos az átlaggal, a szokással, hanem változásra irányuló helyesbítő eljárásnak kell tekinteni; ugyanakkor a nemzeti nyelv a nyelvszokás szabályozójaként egységes és eszményi nyelvtípus. V a r g h a L á s z l ó az összehasonlító kézírásvizsgálat buktatóiról adott jogtudományi érdekű áttekintést, amely részletesen kitért a kézeredetre vonatkozó szakvélemény megalapozatlanságának a saját aláírás hamisítását is magában foglaló eseteire. H o r á n y i Ö z s é b Norma = kép, sztenderd = kép és kép-deviáció című kommunikációelméleti-szemiotikai előadásá-nak középpontjában a vizuális jelek értelmezése állott, ezek viszonylataival kiválóan szemléltette a törvény, az előírás, a szabály és a normával kapcsolatban használt többi fogalom rendszerszerű hálózatát. A délelőtti előadások sorát M á t i J a k a b zárta, aki a XX. századi nyelvtudomány differenciálódási és integrálódási folyamatait vázolta fel a konferencia tárgykörében jelzett átfogó szemléletnek megfelelően.

A B é c s y T a m á s vezette *B* szekcióban irodalom-, illetve művészettudományi témák szerepeltek. G e r e b e n Á g n e s a kisforma változásairól, a műfajstruktúrák

egymásba való elhajlásáról tartott korreferátumot az epika tárgykörében. B é c s y T a m á s a műnem normativitásáról szólva — a műnem és a műfaj kategóriájának következetes elkülönítésével — hitelesen bizonyította, hogy az esztétikai és irodalomelméleti fogalmakat azonos logikai alapon célszerű meghatározni. B ó k a y A n t a l mondandójának középpontjában a köznyelv és a költői nyelv norma—deviáció viszonyának kétirányúsága állott; a poétikai funkcióhoz különböző nyelvfilozófiai értelmezésekből kiindulva közeledett. S z e n d i Z o l t á n Az ironia mint kompozíciós elv az irodalomban címmel, K u r d i M á r i a és B o c z A n d r á s pedig Szintaktikai szabálytalanságok Yeats költői nyelvében címen foglalta össze témáját. A k n a i T a m á s — program, kokettéria és belcanto divathullámára célozva — a vizuális művészetek konzumtartalma elleni lázadások hátterét, a művészség és a művészielenség helycseréit világlította meg a hetvenes évek idevágó jelenségeinek tükrében.

A május 24-i C (nyelvészeti) szekciót R ó n a i B é l a vezette. Itt elsőként P e s t i J á n o s kapott szót, aki a nyelvjárás értékmegőrző szerepére rámutatva kifejtette, hogy a nyelvjárás tény nemcsak azért érték, mert a nyelvnek egy archaikusabb állapotára enged következtetni, hanem azért is, mert a köznyelv (regionális köznyelv) és az irodalmi nyelv szintjén is jelen van napjainkban. Az előadó fontosnak tartja annak tisztázását, hogy a mai nyelvjárás jelenség milyen értelemben tekinthető nyelvtörténetileg bizonyító adatnak, s a nyelvjárás érték milyen nyelvváltozathoz viszonyítva jelenik meg érték-ként. A viszonyok kérdéséhez tartozik továbbá, hogy egyrészt a nyelvjárás elemek szép-irodalmi felhasználása igen hatékony stílusesszéknek bizonyult a környezet- és jellemrajzban, másrészt viszont gyakran vitatéma, hogy mi menthető át a nyelvjárásokból a köznyelvbe. H o f f m a n n O t t ó Dogma és formabontás a tanulói szövegalkotásban című korreferátumában a tantervelméleti elképzeléseket bírálta; előadta, hogy jelenlegi fogalmazástanításunk egysíkú, mivel csak a „szabályos” típusokat (elbeszélés, leírás stb.) tartalmazza, s mellőzi a „szabálytalan” műfajokat (elbeszélő leírás, riport stb.). Útkeresés a fogalmazástanításban című munkájában is összegezett tantárgypedagógiai kísérletének sikerét tanulói példaanyaggal bizonyította az előadó. H e i l m a n n J ó z s e f egy magasabb korosztály körülhatárolt csoportjának, az egyetemistáknak és a főiskolásoknak a nyelvhasználatát vizsgálta, az ifjúsági nyelv és a felnőttek nyelvhasználatára közötti stádiumban helyet foglaló hallgatók nyelvi kultúráját kutatta — abban az összefüggésben, hogy a tanári nyelvhasználat követelményeinek rögzítésével mit tud nyújtani a felsőoktatás az ezredfordulóra várható nyelvi eszménykép alakításához. M á r k T a m á s Átlag és eltérés az uráli nyelvek fejlődésében című korreferátuma a konferencia témakörében megjelölt, ebben a vonatkozásban igen újszerűen ható szempontok alapján tekintette át a nyelvi széttagolódás folyamatát. Z e m p l é n y i V e r a a magyar és a finn személyes névmások használatában megfigyelhető „szabálytalanságok”-ra összpontosítva az ő és az az névmás rokon nyelvi megfelelőinek összevetésével arra keresett választ, milyen körülmények között vonatkozhat személyekre is az az névmás, illetőleg mikor nem vonatkozhat. A deiktikus eseteket és a ragos alakokat sorra véve számos más kérdés is megfogalmazódott az eltérések okából. M e l á t h F e r e n c — a köznyelv és a tájnyelv kérdéskörében — rendkívüli gyűjtőmunkával vette számba Veres Péter Aszály című regényének nyelvjárás elemeit, s ezeket a könyv teljes szókincséhez viszonyított adatolással, a szokásos rendszerezéssel csoportosította.

A M i s k y G y ö r g y vezette másik nyelvészeti ülés, a D szekció programjának gerincét a nyelvtanítás és a szaknyelvkutatás időszerű kérdései alkották. E ő r d ő g h M i k l ó s a nyelvtudás elbírálásáról szólva kifogásolta a tesztek általánossá vált túlértékelését; véleménye szerint a tudás több szempontú minősítésében a teszt csak az egyik, mégpedig a kiegészítő tényező szerepét láthatja el. K o n t r a M i k l ó s az egyesült államokbeli magyar nyelvhasználat témájához nyújtott a nyelvi sztenderd és a

deviáció mibenlétét érintő adalékokat. Pongrácz Judit a gazdasági szakszövegek fordítási nehézségeit elemezte egy hibaértékelés tükrében. Zerkowitz Judit a verbális etikett normái elsajátításának fontosságát bizonyította meggyőző érvekkel. Szöllősy-Sebestyén András A norma a szaknyelvkutatásban című korreferátumában arra a lényeges mozzanatra is kitért, hogy a normában az új és a régi mint „lesz” és „van” ütközik össze. Cseresnyési László a fonetikai norma és deviáció összefüggéseit taglalva, a norma definiálhatóságának kérdéséből kiindulva a normát a helyes kiejtés vezérfonalaként ragadta meg. Kimagasló érdeklődés kísérte Jarovinszki Alekszandr pszicho- és szociolingvisztikai szempontokat ötvöző korreferátumát, amely a kétnyelvűséget mint „a norma körüli keringést”, a nyelvekhez való viszonyulás változásait típusainak szakszerű bemutatásával tárgyalta. A szekció színeit a norma-kérdés alkalmazott matematikai fölvetése is gazdagította: Lang Zsolt Struktúrák szerkezetének feltárása és képszerű ábrázolása az alkotó elemek átlaga, szórása és trendje alapján című korreferátuma nemcsak újabb mutatók (további középértékek), illetve szempontok (gyakoriság, a középtől való eltávolodás mértéke) bevonásával, hanem bizonyos struktúrák kötött használatát illetően a nyelvtanítás gyakorlatára is kitérve szélesítette a tanácskozás tematikáját.

A harmadik nap plenáris ülésén, amelyen Károly Sándor elnökölt, elsőként Pléh Csaba a pszichológiai tárgyú előadása hangzott el a nyelvi normatudat pedagógiai és szituatív befolyásolóról. Ebben az előadó a kísérleti anyanyelvi nevelésnek a normaérzetre gyakorolt hatásáról számolt be, amely egy Pécsen végzett empirikus felmérés eredményeiben is tükröződik. Csizmadia Sándor Nevelés, gyarlóság, agresszivitás címen fejtette ki gondolatait a francia „nemzeti karakter” alapjairól — a filozófus megközelítésében. A konferencián a néprajz tudományát képviselő Andrásfalvy Bertalan a magyar népballadáknak a középkori társadalom közösségi-erkölcsi rendje védelmében betöltött szerepéről, az énekelt női műfaj lélektani hatásának jellemzőiről tartott előadást „Bűn a törvény erősítője” címmel. Befejezésül Hidasi Judit nyelvtanítási előadása követte, amely különböző nyelvekben vizsgálta meg a deviancia — tolerancia viszonylagosság kérdését (magyar, orosz, angol és japán nyelvi jelenségek alapján).

A témakör multi-, illetőleg interdiszciplináris megközelítésének tanulságos összegezését, sőt a soron következő tudományközi konferencia tárgykörének előzetes körvonalazását szolgálta a szimpozion záró kerekasztal-vita. A magnetofonszalagra rögzített beszélgetést Szépe György vezette, és a következő gondolatokban összegezte a tanácskozáson elhangzottakat: a negatív vagy pozitív irányú eltérések fölött domináns szerepre törekvő normában mint társadalmi tartalomban az általánosodás tendenciája érvényesül; a normától független átlag komplementer párja a valóság tényeinek egyedi sokasága.

Szűcs Tibor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1984. IX. 6. — Terjedelem: 11,2 (A/5) fv

85.13677 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szemle

Jakab István: Nyelvünk és mi. (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	114
Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	118
Kósa Ferenc: Apor Péter helyesírása és nyelvének hangállapota (Ismerteti: <i>Posgay Ildikó</i>)	119
Désy Gyula (szerk.): Globál Linguistic Connections (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	120

A nyelvőr postája

<i>Paczolay Gyula</i> : Az <i>elveti a súlykot</i> első előfordulása	122
<i>Ábrahám Imre</i> : Rovát	122
<i>Dobossy László</i> : A porosz királyért	122

A nyelvőr hírei

<i>Szűcs Tibor</i> : Norma, átlag és eltérés	124
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P.O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Red. Gyula Ortutay Pars I. Acta Sessionum Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes.* Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn.* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0651 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffirmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség.* Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvtudomány Atlaszájának elméleti-módszertani kérdései.* Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching.* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages.* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Paczolay Gyula: Készülőben van egy összehasonlító szó-
lás- és közmondástár

Wacha Imre: Az idéző mondatok és a kettőspont hang-
lejtése

S. Meggyes Klára: A gyermeki szókincs jelentésbeli ol-
dalának vizsgálatáról

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

I. *Szabó Zoltán:* Kosztolányi Dezső: Fürdés

II. *Horváth Mária:* Képek vándorlása

III. *Csiffáry Tamás:* Kosztolányi Dezső: Októberi táj

IV. *Molnár Zoltán Miklós:* Egy Kosztolányi-írás meg-
szólaltatásához

Naumenko-Papp Ágnes: A magyar mint idegen nyelv
tanításának kérdéséhez

Szili Katalin: Grammatika Prokrusztész-ágyban

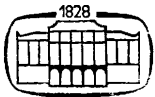
Bokor József: A szókészlet archaizmusok és neologiz-
musok kérdéséhez

Végh József: A *mécceg* és még néhány őrségi tájszó

Molnár Ilona: Tapasztalatok a dialektikáról

Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója

*Kelemen Sándor — Ladányi Mária — Spannrajt
Marcellin:* Igéi jelentéselemzések

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM

1985. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

- Paczolay Gyula:* Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár 129
Wacha Imre: Az idéző mondatok és a kettőspont hanglejtése 139
S. Meggyes Klára: A gyermeki szókinés jelentésbeli oldalának vizsgálatáról 149

Íróink nyelve

- SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
I. *Szabó Zoltán:* Kosztolányi Dezső: Fürdés 153
II. *Horváth Mária:* Képek vándorlása 162
III. *Csiffáry Tamás:* Kosztolányi Dezső: Októberi táj 167
IV. *Molnár Zoltán Miklós:* Egy Kosztolányi-írás megszólaltatásához 169

Nyelv és iskola

- Naumenko-Papp Ágnes:* A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez 172
Szili Katalin: Grammatika Prokrusztész-ágyban 177

Nyelvjárásaink

- Bokor József:* A szóképzleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez 185
Végh József: A *mécceg* és még néhány órségi tájszó 190

A nyelvtudomány műhelyéből

- Molnár Ilona:* Tapasztalatok a dialektikáról 193
Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója 204
Kelemen Sándor—Ladányi Mária—Spannraft Marcellin: Igei jelentéselemzések . . . 218

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

Imre Samu

(1 2 3 4 5 6 7 8 9 0)

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM

1985. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár (nyelvtörténeti adatokkal)

I. Előzmények. A magyar közmondásokat a nemzetközi parömiológiai szakirodalom nem ismeri, mert nincsen olyan szólás- és közmondástár, amelyik ezeket a magyar mellett pontos fordításban valamilyen idegen nyelven is tartalmazná.

Az elmúlt másfél évszázadban megjelent közismert többnyelvű szólás- és közmondástárak, így Arthaber, Čelakovský, Düringsfeld, Gluski, Ilg, Ikonov munkái egyáltalán nem tartalmaznak magyar közmondásokat, s mind ez ideig egyetlen tudományos igényű magyar—idegennyelvű szólás- és közmondástár sem jelent meg. Itt-ott felbukkan néhány magyar közmondás is, például Wander közmondáslexikonában és Lautenbach összeállításában. Ezek Georg von Gaal Bécsben 1830-ban kiadott Sprüchwörterbuch-jának egyes adatait idézik a magyar szöveg pontos jelentésének ismerete nélkül, nemegyszer hibásan.

Másrészt, míg a magyar szavak eredetére, rokonságára a TESz. korszerű tájékoztatást nyújt, közmondásaink eredete és olykor kiterjedt nemzetközi rokonsága — vagy adott esetben a rokonalansága — még hazánkban is jórészt ismeretlen. A legtöbb idegen nyelvű összehasonlító adatot még Georg von Gaal már említett, német alapnyelvű Sprüchwörterbuchja tartalmazza. Számos esetben utal német, olykor olasz, angol megfelelőkre Ballagi Mór 1850-ben kiadott, és Erdélyi Jánosnak 1851-ben megjelent magyar közmondás-gyűjteménye is. A később kiadott gyűjtemények idegen nyelvű megfelelőket már nem tartalmaznak. Van néhány — elsősorban nyelvoktatási céllal készült — közmondásösszehasonlítás is, ezeket röviden egy korábbi közlemény tekinti át (Paczolay 1979.). A legismertebb közmondásokat közlik a kétnyelvű nagyszótárak is, de céljuknak megfelelően a magyar közmondás fordítását általában ezek sem tartalmazzák. Az ott található idegen nyelvű megfelelők hitelessége is problematikus olykor. Egyes esetekben nem könnyű eldönteni, hogy az adott nyelvben élő közmondással, vagy csupán a magyarnak a fordításával állunk-e szemben.

Az előzetes tájékoztató vizsgálatok azt is megmutatták, hogy közismert régi és új közmondásaink jó részének pontos megfelelői megtalálhatók számos európai nyelvben, indokolt tehát ennek részletesebb vizsgálata.

Feltűnően hézagos és pontatlan a közmondásaink hazai történetére vonatkozó irodalom is. E tekintetben a mai napig Margalits Edének a millennium alkalmából megjelent „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások” című adattára a legjelentősebb munka. Ebben utalást találunk arra, hogy egy szólás vagy közmondás pl. Sirisaka, Erdélyi, Dugonics vagy Kis-Viczay gyűjteményéből, a Nyr.-ból vagy a szerző saját gyűjtéséből származik.

zik-e. A pontosabb hivatkozás pl. oldalszámra vagy sorszámra azonban ilyen esetekben is hiányzik. Másrészt jónéhány gyűjtemény anyaga, így például a legrégebbi, Baranyai Decsi Jánosé, a későbbiek közül az Actio Curiosae, Földi Jánosé, Gaal Györgyé nem került bele a kötetbe. Néhány — részben téves — hivatkozás van ugyan az általa 1583-ban kiadottnak vélt — valójában 1598-ban megjelent — Baranyai Decsi-kötetre, de nyilvánvaló, hogy Margalits ezt nem látta, különben nem idézett volna számos, Baranyai Decsinél már megtalálható adatot jóval későbbi szerzőktől. Az időrendben következő, Szenczi Molnár Alberttől idézett adatokra vonatkozóan téves az általa megadott 1604-es évszám. A magyar szólások és közmondások ugyanis csak Szenczi Molnár Albert szótárának második, hanai kiadásában, 1611-ben jelennek meg első ízben. Jónéhány közmondásunk és szólásunk felbukkan már Baranyai Decsi munkájánál korábbi forrásokban, pl. Heltainál, Pesti Gábornál, erre szintén nem találunk utalást a Margalits-adattárban. Egyes közmondások első előfordulására vonatkozóan viszont a NySz.-ban is találunk adatokat.

Az előbbieken leírt megfontolások elérték meg az elhatározást egy tudományos igényű, többnyelvű összehasonlító szólás- és közmondástár összeállítására.

2. Néhány alapelv. 2.1. A szólás- és közmondástár kb. 1500 magyar közmondást és szólást tartalmaz, esetenként azok egy-két ismert variánsával együtt. A magyar szöveget annak angol fordítása követi. Elsősorban a ma legismertebb adatokat közlöm, a régebbiek közül pedig főleg azokat, amelyeknek ismert idegen nyelvű megfelelői vannak. Feltüntetem, hogy a szó-lás vagy közmondás ismereteink szerint mikor és hol jelent meg először az adott megfogalmazásban, illetve attól eltérő formában. Csillaggal jelölöm a ma köz-ismertnek tekinthető közmondásokat. Ha szükséges, az angol fordítást rövid angol nyelvű magyarázat vagy értelmezés s adott esetben a stílusjegyre való utalás is követi. Pontos hivatkozással mindig megadom, ha az idézett közmondás vagy annak valamilyen variánsa megtalálható O. Nagy Gábor gyűjteményében (O. Nagy Gábor 1966.), közlöm ismert legrégebbi előfordulásának szövegét, s esetleg egy átmeneti formáját is.

2.2. A magyar közmondások — az O. Nagy Gábor gyűjteményében alkalmazott eljárásnak megfelelően — köznyelvi formában, a zárt e (ë) jelölésével, mai helyesírással szerepelnek. A régi szövegek idézésében viszont — a lehetőség szerint — vagy betű szerinti, vagy pedig egy olyan egyszerűsített leírást közlök, amelyben a hosszú *f* helyett mindig *s*, az *β* és *ß* helyett *sz*, az *ó* helyett *ö*, az *ű* helyett pedig *ü* szerepel.

2.3. A szólás- és közmondástár alapnyelve az angol. Ennek megfelelően az első helyen a magyar közmondásnak értelemben megfelelő angol közmondás áll. Ha ilyet nem sikerült találni, akkor a magyar közmondás angol fordítása kerül ide. Az alapnyelv megválasztásának megfelelően a szólás- és közmondástár egyes cikkei az Oxford Dictionary of English Proverbs legutóbbi kiadásában (F. P. Wilson 1970.) alkalmazott sorrendben, az „első fontos szavak” (first important words) ABC-rendjében követik egymást. Ebbe a rendbe vannak beiktatva szükség esetén egyes magyar közmondások angol fordításai is.

2.4. Az összehasonlításban szereplő nyelvek között az alapnyelv mellett egy-egy nyelv képviseli az európai germán, újlatin, szláv és finnugor nyelveket. Ezek a következők: a német, az olasz, a lengyel (a szláv nyelvek közül csak a lengyelnek van korszerű történeti szólás- és közmondástára) és — an-

gol fordítással — az észet. A görög-római vagy bibliai eredetűnek tekinthető közmondások megfelelő ókori vagy középkori latin vagy/és görög (ógörög, koiné vagy bizánci) szövegét is megadom a forrás feltüntetésével. Adott esetben azt is jelzem, ha a közmondás megtalálható már Erasmus Adagiorum Chiliades című művében, amelynek számos kiadása jelentősen hozzájárult a közmondások terjesztéséhez egész Európában.

2.5. A közmondásokat lehetőleg az adott nyelvet anyanyelveként beszélő szerző vagy szerkesztő által (vagy közreműködésével) összeállított gyűjteményből vettem.

2.6. A magyar közmondás adott idegen nyelvű megfelelői közül elsősorban azt láttam célszerűnek kiválasztani, amely formailag is legközelebb áll a magyarhoz, másodikként pedig az adott nyelvben leggyakoribb variánst.

2.7. Bibliai eredetű vagy párhuzamú közmondások mellett pontos hivatkozással ott van a Vizsolyi Biblia megfelelő mondata betű szerinti leírásban, az évszám (1590.) feltüntetésével. A latin variánsok között ekkor megadom a Vulgata szöveget (Biblia Sacra Vulgatae editionis), újszövetségi eredet esetén pedig görög változatként a koiné szöveget is. Ha a szinoptikus evangéliumokban ugyanaz a mondás több helyen is előfordul, akkor — stiláris megfontolások alapján — többnyire a Lukács evangéliumában található variánst választottam.

2.8. Az idegen nyelvű megfelelők közlése után jelölöm, hogy általában ismert-e a közmondás Európában (EUR), illetve hogy a vizsgált nyelvek közül melyeken van pontos, formailag is egyező megfelelője (pl. MaDeIt).

2.9. Rövidített jelzésekkel megadom az idegen nyelvű közmondások forrását, s utalok arra is, hogy az adott közmondás vagy annak valamilyen szinonímája hol található meg a fontosabb többnyelvű közmondásgyűjteményekben. Így a további nyelvekbeli párhuzamok is könnyen megtalálhatók, így pl. az Arthaber-kötetben a francia, spanyol, Čelakovskýban a cseh és esetleg még néhány szláv nyelv, Gluskiban a spanyol, orosz, Ilgben a francia, holland, Karapetjanban az örmény, orosz, Lautenbachban a lett és a litván stb.

2.10. Ahol van ilyen adat, hivatkozom a szólás, közmondás magyarázatával, illetve összefüggéseivel foglalkozó fontosabb szakirodalomra, így pl. O. Nagy Gábor (1979), Csefkó Gyula, Kertész Manó, Békés István, Büchmann, Röhrich, Ridout—Witting és Krzyżanowski (1975) munkájának megfelelő helyére, illetve a kérdéses folyóirat-, pl. Nyr.-cikkre.

2.11. Célszerűnek látszik indexet is közölni a gyűjtemény végén minden szóban forgó nyelven, a vezérszavak ABC-rendjében, továbbá egy-egy mutatót az Arthaber- és a Düringsfeld-kötet sorszámainak sorrendjében. Mindez növeli a gyűjtemény használhatóságát.

3. N é h á n y p é l d a. Konkrét példaként bemutatom a szólás- és közmondástár négy tételét. A feltüntetett sorszám nem végleges, a rövidítések feloldását a lapalji jegyzet* tartalmazza.

* A = Arthaber 1952/1926. BD = Baranyai Decsi 1598. Békés = Békés István 1977. BS = Bálint Sándor 1957. Büchmann = Büchmann 1959. C = Čelakovský 1852. CODP = J. A. Simpson 1982. D = Düringsfeld 1872—1875. DA = Dugonics András 1820. E = Erdélyi János 1851. G = Gluski 1971. GI = G. Ilg 1960. GK = G. Karapetjan 1973. HW = H. Walther 1963—1969. I = Ikonov 1968. JA = J. Aquilina 1972. K = Krzyżanowski 1969—1978. KS = Krikmann—Sarv 1980—1983. KSa = Kónsza Samu 1957. KV = Kis-Viczay Péter 1713. L = Lautenbach 1915. N = Normann 1955.

942. One *swallow* does not make a summer. (1539) ODP-791/1, CODP-218/1 (Aristotle)

Égy fecske nem csinál nyarat/tavaszt.* (:One swallow does not make [a] summer*/spring. :) 1851 E-2653 (nyarat); 1890/1621 S-33/SzM-3.83/1 (tavaszt) ON-201/378 — BS-1.410/1 (Szeged), KSa-489/1046 <tavaszt> (Háromszék), OK-237/421 (Magyargyerőmonostor).

„Egyfecske tavázt nem ferez.” (1621)

De Eine Schwalbe macht (noch) keinen Sommer/Frühling. 1601

It Una rondine non fa primavera/l'estate.

Po Jedna jaskółka nie czyni wiosny/lata. (1696/1562) (wióсны); (1779/1603) (lata).

Ee Üks päsuke ei too veel suve. (:One swallow does not yet bring [a] summer. :)

Üks kuldnokk ei too veel kevadet ega päsuke suve. (:One starling does not yet bring [a] spring, nor [one] swallow a summer. :)

La Una hirundo non facit ver. (Erasmus Ad. 1.7.94.)

Gr *Μία χελιδὼν ἕαυ οὐ ποιεῖ.* (Aristotle Eth. Nich. 1.6.; Erasmus Ad. 1.7.94.)

EUR — A-1193, C-290, D-1.377, G-24/5, GI-26, GK-534, I-643, K-1.833. KS-9356, L-90/1, N-264/8—9, W-4.412/12 4.3/15.

Ridout—Witting 540, Büchmann 154, Röhrich 909.

520. You can see a *mote* in another's eye but cannot see a beam in your own. (c 1387) ODP-545/2 (Matthew vii.3—5., Luke vi.41—42)

*Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sëm.** (:He observes the mote in another's eye, [but] not even the beam in his own. :) 1856/1598 SR-57/BD-1.5.5.2., KV-174, 492; E-3063, ON-629/607 — BS-2.443/2v (Szeged), MB-34/1v (Sóvárard), PO-3.88/1v (Kórógy), TN-45v (Sárvár). (v = variáns)

„Az fálkát más ember fómében meg látod, az gerendát pedig az magáéban nem látod.” (1598)

„Miért nézed pedig az fálkát, az te felebarátod fzemében, az gerendát pedig mely az te fzededben vagyon, nem vedsed efzedbe?” — Matthe VII.3. (1590)

De Man sieht den Splitter im fremden Auge (aber) im eigenen den Balken nicht. 1846

It Si vede la paglia/scheggia/(il bruscolo) nell'occhio altrui e non si vede la trave nel proprio.

Po W cudzym oku źdźbło, a w swoim belki/tramu nie widzi. (1946/1551) (belki)

Ee Teise silmas näed pindu, aga oma silmas ei näe palki. (:You see a mote in another's eye, but do not see the beam in your own eye. :)

NP = N. Politisz 1899—1902. ODP = F. P. Wilson 1970. OK = Olosz Katalin 1969. ON = O. Nagy Gábor 1966. O. Nagy = O. Nagy Gábor 1979. PO = Penavin Olga 1967—1978. Ridout—Witting = Ridout, R.—Witting, C. 1973/1967. Röhrich = Röhrich, L. 1973. S = Sirisaka Andor 1890. SR = Szabó Román 1856. SzL = Szegedi Lőrinc 1575. SzM-3 = Szeneci Molnár Albert 1621. TN = Tarné Naszádos Katalin 1982. W = Wander 1867—1880. WG = W. Gottschalk 1935—1938.

Vennä silmä näed pinnu, aga oma silmä ei näe palki. (:You see a mote in the eye of your brother but in your own eye [you] do not see a beam.:)

La Quid autem vides festucam in oculo fratris tui et trabam in oculo tuo non vides? (Vulgata, Mat.VII.3—5, Luc.VI. 41—42)

Qui vult alterius oculorum tergere labem, ex proprio citius eruat ille trabem. (1575)

Gr *Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὴν δὲ δοκὸν τὴν ἐν τῷ ἰδίῳ ὀφθαλμῷ οὐ κατανοεῖς.* (Κατὰ Λουκᾶν 6.41)

EUR — A-925, C-19, D-1.143, GK-317, HW-4.305/24936, IS-80.6.23, JA-62/36, K-2.726/152, N-259/408, NP-552/147, W-4.729/5—6, WG-2.286
Békés 66, Büchmann 27, Röhrich 92.

416. **A leopard does not change his spots.** (1546) ODP-456/1, CODP-131/2 (Jeremiah xiii.23)

*Kutyából nem lesz szalonna.** (:Out of a dog there will be no lard.:) 'He who is bad/evil, will never turn good.' 1851/1575 E-4774/SzL-36 KV-282, DA-1.60, ON-409/2300 — BS-1.857 (Szeged), KSa-494/1230 (Háromszék), PO-2.125/2 (Kórógy), TN-75 (Sárvár).

„Akar mind perfeld az ebet nem lesz szalonna benne.” (1575)

„Nem lesz az ebből szalonna.” (1713)

De Die Katze lässt das Mäusen nicht.

It Chi nasce quadro non muore tondo.

Po Nie będzie ze psa słonina ani z wilka baranina. (1946/1858)

Ee Kes koer elades, see koer surres. (:He that is [a] dog in life, is [a] dog when he dies.:)

La Pardus maculas non deponit.

MaPo — A-562, C-35 (1852), K-898/156a, KS-4050, W-2.1171/57.

Note. Proverbs closely corresponding to the Hungarian one were found in the Bulgarian, Romanian, Serb and Ukrainian, while those similar to the Polish one — adding: „nor will turn a wolf into a lamb” — in the Czech and Slovak.

Loványi Gy. MNy. 39.380—381 (1943)

914. **Who cannot speak arabic, should not speak arabic.** (Translation) (I. Kocsi-Sebestyén 1761—1841)

*Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.** (:He who cannot speak Arabic, should not speak Arabic:) 'Who has no knowledge or understanding of something, should not engage in or interfere with it.' (Kocsi Sebestyén István) 1895/(a 1841) TB-232/BI-635 ON-50/538

Ma —

Note. According to the local tradition the „author” of this proverb was István Kocsi Sebestyén (1761—1841), professor of Arabic between 1792 and 1803 at the Calvinist College in Debrecen (Hungary).

Békés 635. (TB = Tóth Béla: Szájruľ szájrä. [Budapest 1895])

4. Néhány részletkérdés. 4.1. A magyar anyag. A gyűjtemény magyar anyagát két fő szempont szerint válogattam össze. Egyrészt az idegen nyelvű gyűjtemények átnézése alapján kerültek bele azok, amelyeknek más nyelveken megfelelőik voltak, másrészt saját gyűjtésem alap-

ján bevettem a viszonylag gyakoriaknak bizonyulókat, figyelembe véve Bálint Sándor gyűjteményének egy-egy közmondás közismert voltára való utalását is. Végül tartalmaz a gyűjtemény néhány jellegzetes régi magyar közmondást is, amely nem tartozik az előző két kategóriába.

A pontos irodalmi hivatkozás igénye szükségessé tette több fontos régebbi gyűjtemény — így pl. a Baranyai Decsi, Kis-Viczay, Földi, Dugonics — vezérszavak szerinti feldolgozását és több régebbi munka (például Heltai Gáspár 1566.) átnézését.

A magyar és az észti közmondások angol fordításában zárójelbe tettem azokat a szavakat, amelyek az eredetiben nincsenek meg, de szükségesek az angol nyelvben való megértéshez.

4.2. Az idegen nyelvű anyag. Az angol anyag alapvető forrása az Oxford Dictionary of English Proverbs-nek F. P. Wilson által szerkesztett legutóbbi — harmadik — kiadása (Wilson, F. P. 1970.). Ennek egyes adatait — főleg az első előfordulás évszámára vonatkozóan — szükség esetén korrigáltam a századunkban élő közmondásokat tartalmazó, J. A. Simpson által szerkesztett The Concise Oxford Dictionary of Proverbs (Simpson, J. A. 1982.) alapján. Ha egy közmondás mindkét kötetben szerepel, akkor mindkettőre hivatkoztam. Alkalmanként felhasználtam más forrásokat is, így pl. a Chambers Idioms című szólásgyűjteményt (Kirkpatrick, E. M.—Schwarz, C. M. 1982).

A német anyag fő forrásai Düringsfeld, Wander, Müller-Hegemann — Otto, Frey, Röhrich, Agricola, Görner, Bíró—Schlandt és Neumann—Tagliazucchi gyűjteménye. Az első előfordulásra vonatkozó évadat a Wander-kötetek által megadott forrás visszakeresésén alapul, de néhányszor Röhrichnek újabb kutatásokon alapuló adatát idéztem. A gyűjteményben feltüntetett évadat ez esetben azt jelenti, hogy a közmondás valamilyen variánsa már abban az évben felbukkant. Ha Wander nem jelölt meg forrást, akkor a kérdéses Wander-kötet kiadásának évét tüntettem fel.

A olasz anyag jórésze Arthaber gyűjteményéből való, de felhasználtam e mellett Giusti—Capponi, Falassi, Pitrè és Neumann—Tagliazucchi gyűjtését is. E források az első előfordulásra vonatkozóan sajnos semmit nem közölnek.

Ha a magyar közmondáshoz nem találtam olasz megfelelőt, de franciát igen, akkor az olasz helyére újlatin variánsként — *It* helyett *Fr* megjelöléssel — azt iktattam be.

A lengyel anyag jóformán teljes egészében Krzyzanowski professor mintaszerűen szerkesztett négykötetes történeti közmondásszótárából való (Krzyzanowski 1969—1978.). A magyar anyaghoz hasonlóan itt is feltüntettem, hogy a kérdéses közmondás a közölt formában — és előzőleg valamilyen más formában — mikor bukkant fel először.

Az észti anyag forrásai: az Arvo Krikmann és Ingrid Sarv által szerkesztett nagy észti közmondásgyűjtemény eddig megjelent három kötete (Krikmann—Sarv 1880—1985.), Erna Normann (1955.) és Agnes Reitsak (1969.) gyűjteménye, Liiv—Haberman—Paivel és Agnes Reitsak (1975.) frazeológiai gyűjteménye, valamint Kibbermann—Kirotar—Koppel német—észti nagyszótára (1975.).

A latin anyag nagy része Arthaber, Düringsfeld és Wander gyűjteményéből származik, de felhasználtam még Szabó György két gyűjteményét (1975., 1982.), valamint De Mauri (1967/1926.) és Wiegand (1864.) munkáját

is. A latin Erasmus szõvegek az Adagiorvm Chiliades 1554-es velencei kiadásából valók, a Vulgata idézetek pedig egy 1888-ban megjelent kötetbõl (Biblia Sacra 1884/1592.).

A görög szõvegek fontosabb forrásai: a Corpus paroemiographorum Graecorum (Leutsch, E.—Schneidewin, F. G. 1965/1839.), Arthaber gyûjteménye, az Erasmusból valók az elõbb idézett Adagiorvm Chiliades kiadásból, az újtestamentumiak pedig a The Greek New Testament legutóbbi harmadik kiadásából (Aland—Black—Martini etc. 1975.), amely azonos a Nestle-Aland szõveg 26. kiadásával.

Indokolt esetben más nyelvû, pl. francia vagy török megfelelõ is bekerült a gyûjteménybe, ha a magyar közmondás erre vezethetõ vissza. Ennek megfelelõen szerepel például az *A pontosság a királyok udvariassága* közmondásnak a francia, az *A kutya ugat, a karaván halad*-nak pedig a török megfelelõje.

5. N é h á n y e r e d m é n y. A tervezett munkának eddig körülbelül a háromnegyede készült el, de már ennek alapján is levonható néhány következtetés.

Számos ismert közmondásunk már négyszáz évvel ezelõtt is ugyanúgy — vagy majdnem ugyanúgy — hangzott, mint ma. Az elsõ elõfordulás éve, valamint nemzetköziségük tekintetében jellegzetes csoportokat különböztethetünk meg. Jelentõs részük egyúttal európai közmondás, hasonló formában ismerik majdnem minden európai országban is. Ennek bemutatására az alábbi összeállítás tartalmazza az *Egy fecske nem csinál nyarat* közmondást — a görögöt, latint és a törököt nem számítva — 27 európai nyelven.

Egy fecske nem csinál nyarat/tavaszt.* (:One swallow does not make a summer/spring. :) 1851 E-2636 (nyarat); 1890/1621 S-33/SzM-3.83/1 (tavaszt) — ON-201/378

- G *Mía χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ.* (Aristotle Eth. Nich. 1.6.; Erasmus Ad. 1.7.94.)
- L Una hirundo non facit ver. (Erasmus Ad. 1.7.94.)
- It Una rondine non fa primavera/l'estate. A-1193, D-1.377
- Fr Une hirondelle ne fait pas le printemps. GI-26, A-1193
- Ct Una oreneta no fa estiu. HG-582
- Es Una golondrina no hace verano. A-1193
Ni un dedo hace mano, ni una golondrina verano. JB-319
- Pt Uma andorinha não faz verão. D-1.377
Uma andorinha so não faz verão nem um dedo só faz mão. MG-1275
- Ha *Միկ կռկռուկ գարուն չի քալ* (:One cockoo does not make a spring. :) GK-534
- De Eine Schwalbe macht (noch) keinen Sommer/Frühling. (1601) D-1.377, MO-100 W-4.412/12, W-4.413/15
Ein Finger macht keine Hand, ein Balken noch keine Wand, ein Schwälblein keinen Sommer. D-1.377
- Ne Een zwaluw maakt (nog) geen zomer. FS-1265, GI-26
- En One swallow does not make a summer. (1539) ODP-791/1, CODP-218/1
One swallow makes not a spring, nor one woodcock a winter. (1670/1617) ODP-913/1
- Da Én svale gør ingen sommer. HK-454
- No Ei svale gjer ingen sumar. ES-171

- Sv En svala gör ingen sommar. D-1.377
- Su Ei yksi pääskynen kesää tee. (:One swallow does not make a summer. :) SV-507/1
- Ee Üks pääsuke ei too veel suve. (:One swallow does not yet bring a summer. :) KS-9356
- Üks kuldnook ei too veel kevadet ega pääsuke suve. (:One starling does not yet bring a spring, nor [one] swallow a summer. :) KS-9356/E
- La Viena bezdeliga neatnes vasaru; viens bērns nav gimene. EK-265/5845
- Li Viena kregždē pavasario nepadaro. KG-634/377
- Viena blezdinga neatneša pavasario. KG-634/377
- Br Адна ластаўка вясны не робіць. OJ-202
- Ru Одна ласточка не делает весны. Zh-320
- Одна/первая ласточка весны/лета не делает/приносит.
- Uk Одна ластівка не робить весни. BB-159
- Po Jedna jaskółka nie czyni wiosny/lata. (1696/1562) (wiosny); (1779/1603) (lata)
- Sl Jedna lastovička ešte nerobi leto/jar. SO-174
- Ce Jedna lastovka nedělá jara. C-290
- Bez jedné lastovičky léto bude. C-290
- Sn Ena lastovka ne naredi poletja/pomladi. EB-113
- Sh Jedna lasta ne čini proleća. I-643
- Jedna lasta ne čini proleće. MS-171
- Ro Cu o rîndunică nu se face primăvara. I-643
- O rîndunică nu aduce vara/primăvara. VI-1692
- Bg Една куковица не докарва лята. PS-197
- Една лястовица/куковица пролет не прави/докарва. BP-242
- Tu Bir çiçekle yaz oymaz. (:One flower does not yet make a summer. :) SS-340/377

Ridout-Witting 540, Röhrich 909, Zhigulev 320

Az ebbe az „európai” csoportba tartozó *Ajándék lónak ne nézd a fogát, Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sem; Az idő pénz és A falnak is füle van* közmondásaink megfelelőit mintegy 30 európai nyelven egy korábbi tanulmány tartalmazza (Paczolay 1982), összehasonlítva hasonló értelmű, de más megfogalmazású távolkeleti és afrikai közmondásokkal is.

Néhány közmondásunknak viszont kelet-európai rokonságára derült fény. A *Kutyából nem lesz szalonná*-ra vonatkozóan ezt az alábbi összeállítás mutatja be.

Kutyából nem lesz szalonna. (:Out of a dog there will be no lard. :) 'He who is bad/evil, will never turn good.' 1851/1575 E-4774/SzL-36 [KV-282, DA-1.60] ON-409/2300

* Az itt szereplő nyelvek rövidítései: Bg bolgár, Br bjelorusz, Ce cseh, Ct katalán, Da dán, De német, Ee észt, En angol, Es spanyol, Fr francia, G görög, Ha örmény, It olasz, L latin, La lett, Li litván, Ne holland, No norvég, Po lengyel, Pt portugál, Rø román, Ru orosz, Sh szerbhorvát, Sl szlovák, Sn szlovén, Sr szerb, Su finn, Sv svéd, Tu török, Uk ukrán.

- Po Nie będzie ze psa słonina ani z wilka baranina. 1946/1858 K-2.898/156a
 Ce Nebude ze psa slanina, z vlka beranina. C-35 (1852)
 Sl Ne bud'e zo psa slanina, ani z vlka baranina. Z-9/210 (1896)
 Uk Не буде з пса солонини. ВВ-125
 Из пса сала не буде. ВВ-348
 Ro Din cîine nu faci slănină. VI-397
 Bg Куче сланина не става. PS-275
 Sr Неће мачка сланине. MF-47

Ebbe a csoportba tartozik pl. a *Jön még kutyára dér, és a Kibújik a szög a zsákból* is.

Talán érdemes még megemlíteni, hogy számos közmondásunknak jóval korábbi előfordulását sikerült kimutatni, mint ami a Margalits-adattárban található.

U t ó s z ó. Kérem az olvasókat, hogy a készülő szólás- és közmondástárra vonatkozó kritikai észrevételeiket és javaslataikat juttassák el hozzám a Nyr. szerkesztősége címén. — Megemlítem, hogy a szótár kiadására vonatkozóan eddig még semmilyen megállapodás nincsen.

IRODALOM

- Actio Curiosa kb. 1678. In: Kardos Tibor 1960. Régi magyar drámai emlékek. II. kötet. Budapest. 354—396. old. (Rövidítése: AC)
 Agricola, Erhard (Hrsg.) 1962. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. Leipzig.
 Aland, Kurt — Black, Matthew — Martini, Carlo M. — Metzger, Bruce M. — Wikgren, Allen (eds.) 1975. The Greek New Testament. New York—London—Edinburgh—Amsterdam—Stuttgart.
 Aquilina, Joseph 1972. A Comparative Dictionary of Maltese Proverbs. Royal University of Malta. h. n. (Rövidítése: JA)
 Arthaber, Augusto 1952/1926. Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue, italiana, latina, francese, spagnola, tedesca, inglese, greca antica. Milano. (Rövidítése: A)
 Bálint Sándor 1957. Szegedi szótár. I—2. kötet. Budapest. (Rövidítése: BS)
 Bálint Sándor 1972. Szegedi példabeszédek és jeles mondások. Budapest.
 Ballagi Mór 1850. Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye. Szarvas. (Rövidítése: B)
 Baranyai Decsi János 1598. Adagiorvm graecolatinovngaricorvm Chiliades quinque. Bártfa. (Rövidítése: BD)
 Békés István 1977. Napjaink szállóigéi. (2. kiadás) Budapest. (Rövidítése: Békés vagy BI)
 Biblia Sacra Vulgatae editionis juxta exemplaria ex Typographia Apostolica Vaticana Romae 1592 et 1593. 1888. Ratisbonae.
 Bíró Izabella — Schlandt Henrik 1937. Szólások és fordulatok magyar—német gyűjteménye. Budapest.
 Büchmann, Georg 1959. Geflügelte Worte. Frankfurt am Main.
 Čelakovský, F. L. 1852. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Praha. (Rövidítése: C)
 Csefkó Gyula 1930. Szállóigék, szólásmódok. Budapest. (Rövidítése: Csefkó)
 De Mauri, L. 1967/1926. Flores sententiarum, raccolta di 5000 sentenze, proverbi e motti latini. Milano.
 Dugonics András 1820. Magyar példa beszédek és jeles mondások. I—II. kötet. Szeged. (Rövidítése: DA)

- Düringsfeld, Ida—Reinsberg-Düringsfeld, Otto 1872—1875. Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen. Leipzig. (Rövidítése :D)
- Erasmus, Desiderius 1554. Adagiorvm chiliades Des. Erasmi Roterdami . . . Venetiis. (Rövidítése: Erasmus Ad.)
- Erdélyi János 1851. Magyar közmondások könyve. Pest. (Rövidítése: E)
- Falassi, Alessandro 1979. Proverbi toscani commentati. Palermo.
- Földi János 1962/1790. Tóldalék. Magyar Példabeszédek és Közmondások. In: A' Versírásról. 92—198. old. Budapest (Rövidítése: FJ)
- Frey, Christa — Herzog, Annelies — Michel, Arthur — Schütze, Ruth 1972. Deutsche Sprichwörter für Ausländer. Leipzig.
- Gaal, Georg von 1830. Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungrisch. Wien. (Rövidítése: GG)
- Giusti, Giuseppe — Capponi, Gino 1956/1853. Dizionario dei proverbi italiani. Milano.
- Gluski, Jerzy 1971. Proverbs, proverbes, Sprichwörter, proverbi, proverbios, пословици. Amsterdam—London. (Rövidítése: G)
- Gottschalk, Walter 1935—1938. Die bildhaften Sprichwörter der Romanen. Band 1—3. Heidelberg.
- Görner, Herbert 1980. Redensarten. Kleine Idiomatik der deutschen Sprache. Leipzig.
- Heltai Gáspár 1566. Szaz fabvlla, mellyeket Esopvsból és egyebünnen egybe gyüitet és öszue szörzet a fabuláknac értelméuel egyetembe. Colosvarot. (Rövidítése: HE)
- Икономов, Н. И. 1968. Балканска народна мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. София. (Rövidítése: I)
- Plg, G. 1960. Proverbes français suivis des équivalents en allemand, anglais, espagnol, italien, néerlandais. Amsterdam. (Rövidítése: GI)
- Қарапетян, Г. О. 1973. Армянские пословицы и поговорки. Moszkva. (Rövidítése: GK)
- Kertész Manó 1922. Szokásmondások. Népünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest.
- Kibbermann, Elisabet — Kirotar, Salme — Koppel, Paula (toimetanud) 1975. Saksa—eesti sõnaraamat. Tallinn.
- Kirkpatrick, Elizabeth McLaren — Schwarz, C. M. (eds.) 1982. Chambers Idioms. Edinburgh. (Rövidítése: KpS)
- Kis-Viczay Péter 1713. Selectiora adagia Latino-Hungarica. Bártfa. (Rövidítése: KV)
- Konsza Samu 1957. Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely. (Rövidítése: KSa)
- Krikmann, Arvo — Sarv, Ingrid (toimetanud) 1980—1985. Eesti vanasõnad. Tallinn. (Rövidítése: KS)
- Krzyżanowski, Julian (red.) 1969—1978. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Warszawa. (Rövidítése: K)
- Krzyżanowski, Julian 1975. Mądrej głowie dość dwie słowie. Tom I—III. Wyd. trzecie rozszerzone. Warszawa. (Rövidítése: Krzyżanowski)
- Лаугенбахъ, Я. И. 1915. Очерки изъ исторiи литовско-латыскаго народнаго творчества. Юрьевъ (Tartu). (Rövidítése: L)
- Leutsch, E.—Schneidewin, F. G. 1965/1839. Corpus Paroemiographorum Graecorum. I—II. Hildesheim/Göttingen.
- Liiv, Virve — Haberman, Alisa — Paivel, Milvi 1973. Saksa—eesti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Tallinn. (Rövidítése: LH)
- Margalits Ede 1896. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest. (Rövidítése: ME)
- Müller-Hegemann, Anneliese — Otto, Luise 1966. Das kleine Sprichwörterbuch. Leipzig.
- Neumann, Manfred—(Tagliacruzchi, Maria Annunziata) 1980/1977. Leipzig. (Rövidítése: MN)
- Normann, Erna 1955. Valimik eesti vanasõnu. Tallinn. (Rövidítése: N)
- Olosz Katalin 1969. Magyargyerőmonostori népköltészet. Bukarest. (Rövidítése: OK)
- O. Nagy Gábor 1966. Magyar szólások és közmondások. Budapest. (Rövidítése: ON)
- O. Nagy Gábor 1979. Mi fán terem? 3. kiadás. Budapest. (Rövidítése: O. Nagy)
- Paczolay Gyula 1979. Schlandt Henrik brassói közmondáslexikonjainak helye a magyar szóláskutatás történetében. Ethnographia 90: 395.

- Paczolay Gyula 1982. Lengyel és magyar proverbiumok összehasonlítása. In: A lengyel nyelvoktatás Magyarországon. Az 1982. március 24–25 között tartott tudományos konferencia anyaga (67–83), Budapest.
- Penavin Olga 1967–1978. Szlavóniai (kórógyi) szótár. 1–3. köt. Újvidék. (Rövidítése: PO)
- Pesti Gábor 1536. Aesopi Phrygis fabulae . . . Esopus fabulaj, mellijeket mastan wijiionnan magijar nijelwre forditot . . . Viennae Pannoniae. (Rövidítése: PE)
- Pitrè, Giuseppe—(Rigoli, Aurelio [a cura di]) 1978/1870–1913. Proverbi siciliani. Palermo.
- Πολιτις, Ν. Γ. 1899–1902. Μελέται περί τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσῃς του Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παρουμία, ἐν Ἀθῆναις. (Rövidítése: NP)
- Reitsak, Agnes 1969. Valimik vene vanasõnu eesti vastetega. Tallinn.
- Reitsak, Agnes 1975. Valimik vene fraseologisme eesti vastetega. Tallinn.
- Ridout, Ronald — Witting, Clifford 1973/1967. English Proverbs Explained. London.
- Röhricht, Lutz 1977/1973. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg—Basel—Wien. (Rövidítése: Röhricht és LR)
- Simpson, John Andrew (ed.) 1982. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford. (Rövidítése: CODP)
- Sirisaka Andor 1890. Magyar közmondások könyve. Pécs. (Rövidítése: S)
- Szabó György 1975. Sötétben tündöklőbb a fény. Római szállóigék és aforizmak. Kolozsvár. (Rövidítése: SzGy-1.)
- Szabó György 1982. Apró cseppekből lesz a zápor. Latin nyelvű szállóigék és aforizmak a közép- és újkorból. Kolozsvár. (Rövidítése: SzGy-2.)
- Szabó Román 1856. Válogatott közmondások. Miskolc. (Rövidítése: SR)
- Szegedi Lőrinc 1575. Theophania . . . wy es igen szep Comoedia. 3. felv. 5. jelenet, 36. oldal. Debrecen.
- Szenczi Molnár Albert 1611. Dictiones Ungaricae summo studio collectae et Latinae conversae . . . usitatoribus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae . . . Hanoviae. (Rövidítése: SzM-2.)
- Szenczi Molnár Albert 1621. Dictionarium Ungarico—Latinum . . . nunc tertium locupletatum cui inspersa sunt usitatoria Proverbia Ungarica. Heidelberg. (Rövidítése: SzM-3.)
- Tarné Naszádos Katalin 1982. Sárvári szólások és közmondások, Budapest. (Rövidítése: TN)
- Walther, Hans 1963–1969. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters. Teil 1—6. Göttingen. (Rövidítése: HW)
- Wander, Karl Friedrich Wilhelm 1977/1867–1880 Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Darmstadt/Leipzig. (Rövidítése: W)
- Wiegand Károly — Czanyuga József 1864. 1168 latin közmondás és közmondási szólásmód gyűjteménye. Pest.
- Wilson, Frank Percy (ed.) 1982/1970. The Oxford Dictionary of English Proverbs Third edition. Oxford. (Rövidítése: ODP)
- Жуков, Влас Платонович 1966. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва, (Rövidítése: Zhukov)

Paczolay Gyula

Az idéző mondatok és a kettőspont hanglejtéséről

1. Az idéző mondatok helyes hanglejtési formájának megtalálása eléggé sok gondot okoz a felolvasóknak. Meglehetősen általánossá vált ugyanis az a merev nézet, hogy az idéző mondat utolsó szavának hanglejtését nyitva kell tartani: lebegtetni kell vagy fel kell vinni a hangot, mégpedig olyanformán, mintha a kettőspont helyén egy *hogy* kötőszó állna (ezt azonban az író elhagyta). A beszéd és felolvasás gyakorlata azonban sokszor ellene mond ennek a nézetnek. S nem biztos, hogy a gyakorlat a hibás!

Az idéző mondat hanglejtése körül elég éles vita zajlott le az egri kiejtési konferencián 1965-ben (vö. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, 1967. 54—5, 199—203, 258). Ezt és a kérdésről azóta írtakat (pl. Fónagy—Magdiós: *A magyar beszéd dallama*. 1967. 147—52; Éder Zoltán: *Nyr.* 1960: 160; Rácz Endre: *Nyr.* 1970: 153, 157; Deme: *Nyr.* 1970: 279; Ferenczy: in *A rádióbemondó beszéde*. 1973. 68—8; Hernádi: *Beszédművelés*. 1974. 163, 251; Péchy Blanka: *Beszélni nehéz!* 1974. 64, 164—6; Wacha Imre: in *Szónokok, előadók kézikönyve* 1974. 181—4.) így foglalja össze a Nyelvművelő kézikönyv: „A kettőspontnál sokszor majdnem úgy leeresztjük a hangot, mint a teljes közlést lezáró pontnál, különösen ha előtte rámutató szó utal az utána következő teljes mondatnyi idézetre. Pl. *Petőfi így kezdte Arany Jánoshoz írt költői levelét: »Toldi írójához elküldöm lelkemet.*» Más esetekben, vagy ha akár az idéző mondat, akár az idézet csak néhány szóból áll, megemeljük vagy középmagasságban lebegni hagyjuk a hangot, mint vessző előtt. Két példa erre: *Kijelentette: »Nem leszek ott.*«; *Jelszó: Melinda.* Kettőspontnál általában egy kis szünetet tartunk.” (I. m. 1: 1039.)

Az említett merev nézetnek a kialakulásában az játszhatott szerepet, hogy majd mindig olyan mondatokat vizsgáltunk, mikor az idéző mondatot és a kettőspontot rövid, mondatrész vagy (tárgyi) mellékmondat értékű idézet követi, esetleg csak egymondatos idézet, s ez (nyelvileg, szintaktikailag is) bele van szerkesztve az idéző (fő)mondatba (az idéző mondat a főmondat, az idézet az alárendelt mellékmondat). Ilyenkor természetesnek és indokoltnak érezzük, hogy az idéző mondat végén előremutató hanglejtéssel élünk: az igényes beszédben lebegtetjük a hanglejtést, a kevésbé igényesben felvisszük a hangot, mintegy vesszőnek átértékelve a kettőspontot. Hiszen — mint mondani szokták — ilyenkor nem szabad pont-hanglejtéssel lezárunk a mondatot, mert jeleznünk kell, hogy folytatódik még a mondat. (Itt lép be a „vesszőnél felvisszük a hangot, pontnál leeresztjük” álszabály.) Az igényes beszédben és a felolvasásban azonban nem közömbös, mennyire érvényesül a magyar beszéd dallamának alapvető hanglejtésformája (vö. MMNyR. 1:504), az ereszkedő vagy elül eső hanglejtési forma. Ez a hangsúlyszakaszokban megfigyelhető forma a hangsúlyos szótagban viszonylag magas(abb)ról indul, majd az első és a második szótag közötti nagyobb dallambeli lelépés után a hangsúlyszakasz végéig ereszkedik (és a mélypontra zárul a következő hangsúlyszakasz hangsúlyos szótagja előtt). A hanglejtési egységnek ezért a záró szakasza van a legmélyebben. Igényes beszédben tehát a kettőspontnál (az idéző mondat végén) a hangot nem vihetjük fel, legfeljebb nem eresztjük le a mélypontra: lebegtetjük. (Az igényes beszédben vessző, tehát befejezetlen közlés esetén is gyakran ez a követendő megoldás.)

Az idézetet bevezető mondat és az idézet határán (kettőspontnál) azonban nemcsak a hanglejtést kell felhasználnunk az idéző mondat és az idézet kapcsolatának, a nyelvi (mondattani) szerkezet összefüggéseinek érzékeltetésére, hanem a mondatfonetikai eszközök együttesét annak ellenére, hogy a domináns szerep persze a hanglejtésé. Nyelvi szempontból pedig ellene mond az imént említett („a kettőspontnál felvisszük a hangot”) szabály mechanikus alkalmazásának az is, hogy — amint Dömötör Adrienne *A magyar nyelv egyenes idézetei és idéző mondategységei* című cikkében (*Nyr.* 107 (1983): 472—81) kimutatta — az egyenes idézetek jelentős része nem tárgyi mellékmondatként épül bele a szövegbe, s hogy különösen az egyenes idézetek eseté-

ben a „grammatikai besímítás — lévén síkváltásról szó — nem olyan tökéletes, mint pl. a függővé alakított idézet esetében” (uo. 480.).

Mindebből az következik, hogy az idéző mondatnak és folytatásának több helyes hangosított megoldása is lehet, s ezeknek — pontosabban az idézetet bevezető kettőspontnak — akusztikus megoldását (hanglejtést szabályozó értékét) több tényező határozza meg. Ezek közül pedig nem mindig a grammatikai jelleg a legfontosabb.

2. Az egyik ilyen tényező az, hogy a kettőspontnak mindig figyelemfelhívó szerepe van a mondatban: ami utána következik, az fontos, tehát el kell különíteni az előzménytől. Az elkülönítésnek három gyakori eszköze: a szünet, a hangváltás és a kettő együttese. A mondatban levő kettőspont után rendszerint szünetet tartunk, majd a fontos szót némileg nagyobb hangerővel (fokozott hangsúllyal), megemelt hangfekvésből indítjuk. Következésképpen a kettőspont és a szünet előtti szót az igényes beszédben a középfekvésben szoktuk intonálni, hogy ezáltal a mondat befejezetlenségét éreztessük és jelezzük, hogy a folytatás még ezután következik. Túl magasan azonban nem intonálhatjuk az idéző mondat utolsó szavát, mert akkor már nem tudunk hangunkkal feljebb lépni, nem tudjuk eléggé kiemelni a fontos folytatást. Valahogy így fest ez:

Az ^{el}különítést megoldhatjuk: ^{hang}váltással, ^{szü}nettel és ...

Ha a kettőspont után nem tartalmaz szó következik, akkor is feljebb szoktunk lépni, s az első tartalmaz, fontos szó hanglejtése még magasabbról indul. Ezért azután a kettőspont és szünet előtti szó — az igényes beszédben — a magyar hanglejtés ereszkedő tendenciájának megfelelően — a középfekvésnél mélyebben zárul:

A ^{ket}tős ^{fon}tos ^{...tos} szerepe van: ami ^utána ^{kö}vetkezik...

Ilyenkor azonban a szünet után következő részt mintegy megpergetve, gyorsabb kezdéssel „vágjuk rá” az előző mondattagra, s ezáltal „tüntetjük el”, semlegesítjük a bevezető rész pontszerű hanglejtését.

3. Ami az idéző mondat hanglejtését illeti, ti. hogy az idéző részt hanglejtéssel lezárhatjuk-e (pontot érzékeltethetünk-e a hanglejtéssel vagy sem, azaz nyitva kell-e tartanunk, előre mutatóvá kell-e tenni a dallamot), azt alkalmanként több tényező szabja meg. Következésképpen minden esetben több — egyformán helyes — megoldás is lehetséges.

A helyesség legfőbb kritériuma pedig nem az — legalábbis szerintem, —, hogy az idéző mondat dallamformája megfelel-e egy eleve helyesnek tartott dallamformának vagy az idéző mondat és az idézet közötti szintaktikai viszonyoknak, s hogy tükrözi-e ezt. Hiszen az, hogy a mondat befejezetlen, az úgyszólván nyilvánvaló, vagy kiderül a mondat nyelvi szerkezetéből és a szövegkörnyezetből. Az imént idézett kettőspontos példáknál is megfigyelhettük. Sokkal inkább az a helyesség kritériuma, hogy az idéző mondat és az ezt követő idézet együttesének dallam- és ritmusvilága megfelel-e feladatának, sőt feladatainak. Nem a dallam- és ritmusvilágnak eleve elhatározott „helyes” formája a meghatározó tehát, hanem a funkció, melyet be kell töltenie.

A szöveg nyelvi formájának és dallamképletének legfontosabb feladatai a következők:

1. Jeleznie kell, mintegy felkészítenie a hallgatót arra, hogy a szerző szövegébe más szerzőtől származó idegen test épül bele, s a szövegben síkváltás következik be. Erre részben az idéző mondat nyelvi formája utalhat, részben pedig más eszközök. Írásban az idéző mondatot követő kettőspont és bizonyos esetekben az ezt követő idézőjel hívja fel rá a figyelmet. Beszédben ezt mindenképpen megváltoztatott hangzásformával (hangváltással) kell érzékeltetni.

2. Világosan el kell különíteni az idéző mondatot az idézettől. A világos elkülönítés a legfontosabb! (Ezt rendszerint az idézetnek az idéző mondaténál magasabb hangfekvése szokta jelezni.)

3. Nem kevésbé fontos annak előre jelzése sem, hogy a várható idézet milyen hosszú lesz: pár szavas-e (esetleg mellékmondat értékű) vagy hosszabb, több mondatból álló (az idéző mondatba nem szervesen épülő) citátum.

4. Azt is érzékeltetnie kell a beszélőnek, mitől meddig tart az idézet. Ezt írásban megmutatja a citátum elején és végén az idézőjel. Beszédben csak hangzással: fekvés-, hangerő- és ritmusváltással tudjuk elkülöníteni az idézetet a bevezető résztől és a folytatástól is. De csak akkor, ha nem hosszú az idézet.

5. Az sem közömbös, sem az idéző mondat, sem az idézet hangzásának szempontjából — amiről az idéző mondatnak és az idézetnek magának nyelvi formája sem mindig árulkodik —, hogy milyen idézet következik a felvezető mondat után: szó szerinti, ún. egyenes idézet, melyet sohasem köt kötőszó az idéző mondathoz, vagy tartalmi idézet (ún. függő idézet), melyet általában kötőszó szokott kapcsolni a főmondatához (ha rövid, tagmondat értékű). Ez a kötőszó azonban stilisztikai okokból gyakran elmarad. Írásban az idézőjel vagy hiánya jelzi, hogy szó szerinti vagy tartalmi idézet következik-e. Beszédben azonban az idéző mondatból rendszerint nem vagy csak ritkán lehet kikövetkeztetni, hogy az elhangzó idézet egyenes vagy függő idézet-e, különösen ha hosszú, több mondatos. Tehát az idéző mondat és az azt követő idézet hangzásformájának megválasztásával kell érzékeltetni az idézet jellegét is.

6. Végül feladata az is az idéző mondat és idézet együttes hangzásának, hogy jelezze: miként épül össze mondat szerkezetileg az idéző mondat és az idézet. — Ez azonban csak a legutolsó és leginkább mellőzhető szempont — legalábbis szerintem —, mert a szövegösszefüggés és a szövegkohézió (ti. az egyes mondatok közötti logikai és nyelvi összetartó erő) úgyszólván érzékelteti az összefüggést, és helyesbíti (kiigazítja és eltünteteti) a nyelvi vagy annak tartott hibát. A nyelvi redundancia (az információ-többlet vagy -felesleg) pedig már eleve megakadályozza a félreértést.

A meghatározó tényezők közül az idéző mondat és idézet kapcsolata esetében az idézet jellegének előrejelzése és az elkülönítés a legfontosabb feladat. A „helyességet” tehát az határozza meg, hogy akusztikus eszközök el-látják-e vagy mint látják el ezt a két feladatot: miként biztosítják ezáltal az egyértelműséget. (Mert hogy valamilyen idézet következik, azt az idéző mondat úgyszólván jelzi.) A többi ellátása csak járulékos elem, s ha nehéz a többit is érzékeltetni, a nyelv a fontosabb javára dönt, a kevésbé fontosat, magától ér-tetődtől mellőzi.

4. Igazolással egy kiejtési hiba problémakörét szeretném felhozni.

Mindannyian tudjuk, hogy az igényes beszédben a személynevek ki-mondásakor általában a vezetéknevek jár a hangsúly, vagy ennek jár az erőtel-

jesebb hangsúly. Pl. József˘Attila, Németh˘László, Kovács Pál, Arany János stb. Az igényes beszédben ez a helyes — tehát követendő — még akkor is, ha a kételemű nevet nem önmagában, hanem szószerkezet tagjaként mondatban mondjuk ki: „József Attila isten kegyelméből való költő.” vagy szerző és cím együtteseként: „Juhász Gyula: Előszó”. Ennek igényes hangzása a hanglejtés elnagyolt átírásával körülbelül így fest:

Jó^zsef At^{tila} | is^{ten} ke^{gyelméből} való költő. És: Ju^{hász} Gyula: | E^{lő}szó

Mégis, gyakran hallani még tanult beszélők ajkáról is olyan megoldást, melyben a keresztnévre esik az erőteljesebb hangsúly: „József Attila isten kegyelméből való költő.”; „Juhász Gyula: Előszó.” Ha elemezzük ezeket a megoldásokat, rájövünk, hogy a keresztnév erősebb hangsúlyát az váltotta ki, hogy a név után a beszélők minden esetben hosszabb szünetet tartottak: „Juhász Gyula | Előszó.”; vagy: „József Attila | isten kegyelméből való költő”. S mivel a név első elemét nem indították elég magasról, hanem csak középfekvésből, a keresztnév hanglejtését nem tudták lebegtetett, azaz előre mutató, befejezetlenséget jelző és folytatást jósoló magasságban tartani. (Sokszor még tanult beszélők sem tudják megvalósítani ezt.) Ezért kellett a keresztnév hanglejtését magasabbra emelniük, mintegy ezáltal érzékeltetni a befejezetlenséget s jelezni a folytatást. Így „kellett” tenniük annak ellenére, hogy a dallamemelkedés hangsúlyképzetet kelt. (Az ereszkedő — lezáró — hanglejtés ugyanis befejezettséget jelzett volna, a mondat indítása pedig még nem adott volna elég utasítást a hallgatónak a várható folytatásra nézve.) A befejezetlenség jelzése és a folytatás jóslása itt tehát fontosabb volt, mint az, hogy kisebb vagy nagyobb nyomaték esik-e a keresztnévre. A keresztnév nagyobb (helytelen) hangsúlya nem zavarja meg túlságosan a megértést.

Elmaradt azonban a keresztnév hangsúlya, ha a név és cím kapcsolatában a vezetéknev magasabból indult, vagy csak pillanatnyi szünet választotta el a nevet és a címet.

Ju^{hász} Gyula: E^{lő}szó Vagy: Ju^{hász} Gyula: E^{lő}szó.

Elmaradt a keresztnév dallamának megemlése és a nyomatékolás is, ha a mondatba ágyazott név után nem tartott szünetet a beszélő:

Jó^zsef˘Attila˘is^{ten}˘ke^{gyelméből}˘való˘költő.

Ilyenkor ugyanis nem volt szükség a befejezetlenség és a folytatás jelzésére. Ezért megmaradhattak a kettős elemű név kiejtésének helyes hangsúlyviszonyai. A szünettartás esetén az erősebb, a kommunikációs ok győzött: a folytatás jóslásának erősebb igénye.

5. Az idéző mondatoknál azonban más a helyzet. Itt az elkülönítés, az idézet jelleg(é)nek, várható terjedelmének érzékeltetése az erősebb kommunikációs kívánalom, nem pedig a mondat grammatikai befejezetlenségének érzékeltetése. Az, hogy a mondat grammatikailag nincs befejezve,

úgyis kiderül az egymásután elhangzó szavakból. Az pedig, hogy az idéző mondat és az idézet között milyen szintaktikai viszony áll fenn, közömbös a kommunikáció szempontjából. Az viszont már fontos, hogy az idézet a szöveg szintjére s ne az alá kerüljön! A nyelvi forma ugyanis nem jelzi, hogy a kommunikáció szempontjából mennyire fontos az idézet, s azt sem, hogy milyen lesz az idéző mondat folytatása. Ennek érzékeltetése a hanglejtésre és a mondatfonetikai eszközök együttesére vár. Márpedig ezekről tudjuk, hogy akkor kapnak különleges szerepet, ha a beszédben a nyelvi-verbális forma nem egyértelmű (pl. ha semmiféle — testes — nyelvi jel nem utal a kérdő vagy felkiáltó, felszólító jellegre: „Járt itt valaki?”, „Vigyáztam!”, „Idejössz!”, vagy a mondaton belül, ha a szerkezet nem jósolja a folytatást vagy félreérthető: „Itt járt Pista.” és: „Itt járt Pista . . . tegnap . . . nem tegnapelőtt délután.”; „Móricz Zsigmond regényében [társadalmi kérdésekről ír, ill.: olvashatunk]” stb. Az idéző mondatok esetén, ha magából a nyelvi formából is nyilvánvaló, hogy a mondat befejezetlen, illetőleg folytatódik, nem a lezáratlanság érzékeltetése és a folytatás jóslása a fontos, hanem hogy m i l y e n lesz a folytatás: szó szerinti vagy tartalmi idézet következik-e, rövid-e vagy hosszú.

6. Természetesen korántsem egyszerű az idéző mondat akusztikai formájának megtalálása, mert egyrészt maga az idéző mondat nyelvi formáját tekintve is többféle lehet, másrészt maga is nyelvi formájával utalhat valamilyen folytatásra, harmadrészt pedig a különbözőféle idéző mondatokhoz többféle idézet csatlakozhat; például kötőszó nélküli függő idézet és egyenes idézet, valamint harmadik személyben megfogalmazott (olykor a nyilatkozóra utaló) idézet, illetőleg első személyben megfogalmazott, sőt első és harmadik személyű alakokat is tartalmazó idézet (pl. „A tárgyaló felek megegyeztek . . .”; „Az üzem vezetősége mindent elkövet . . .”; „Véleményem szerint . . .”; „Nem tartom valószínűnek . . .”; „Úgy gondolom, a tárgyaló felek elhatározása . . .”). Ez utóbbi típusokkal nincs gond, nyelvi formájuk igazolja, hogy csak egyenes idézetek lehetnek.

7. a) Viszonylag könnyű a megoldás, mikor nincs szükség elkülönítésre, mert a nyelvi forma világosan utal rá, hogy r ö v i d i d é z e t következik. A . . . *mint*. X. Y. *mondta* vagy *kijelentette*, illetve *mint folytatta* formula szokta bevezetni az ilyen idézeteket. (Bár korántsem csak rövideket vezethet be!) Azt azonban — mivel ilyenkor soha nincs kötőszó — ez sem jelzi előre, hogy egyenes vagy függő idézet következik-e utána, s azt sem, első vagy harmadik személyű formában (saját nevében vagy valamely testület nevében) hangzik-e el a rövid idézet. (Pl. „X. Y. kijelentette: »Nem vagyok abban a helyzetben, hogy . . .«”; vagy: „Mint mondotta: nincs abban a helyzetben, hogy . . .”; „Mint mondotta: partnerei nem hajlandók . . .”; „Mint kijelentette: »Az OPEC tagjai . . .«” stb.)

Akusztikus megjelenítési formája ennek az együttesnek mégis egyértelmű: az idézőjel előtti lebegtetett hanglejtésű szakasz kapcsolja az idéző (fő)mondathoz az idézetet (a mellékmondatot). Az egyenes idézet, rövid szünet után emelt fekvésben, az idéző mondaténál nagyobb hangerővel, lelassított tempóval hangzik el (akár első, akár harmadik személyben van megfogalmazva). függő — tehát tartalmi — idézetet hosszabb szünet és az idéző mondattal azonos hangfekvés és hangerő — tehát a fekvés és ritmusváltás hiánya jelzi.

Nem jelent gondot az olyan idéző mondat intonálása sem, mely nyelvi formájával egyértelműen jelzi, hogy az idéző mondatba beszerkesztett függő idézet következik. A *hangot adott annak a nézetének, véleményének; felszólalásában azokról a gondokról beszélt; azokat a kérdéseket feszegette* típusú bevezetők tartoznak ide. Ezek hanglejtése nyitva marad (előre mutat), mert a szerkezet nyelvi formája világosan érzékelteti, hogy csak valamilyen kötőszóval (*hogy, melyekről, melyek*) bevezetett függő, azaz tartalmi idézettel folytatódhatnak.

b) Az „*X. Y. ezt, ezeket, a következőket mondta, írta, jelentette ki, fejtette ki, nyilatkozta, illetőleg így beszélt, gondolkodott vagy ezekkel a szavakkal fordult hallgatóságához; ezekkel, ezzel folytatta* és a hozzá hasonló formulák rendszerint a h o s s z a b b és rendszerint az e g y e n e s i d é z e t e k e t szokták bevezetni. (Az utalószó többes száma jelzi ezt.) Mivel ezeknél az idéző mondat tartalmaz (közelre mutató névmással jelölt) tárgyat is, az idéző mondatot — dallamvilágának megsértése nélkül — tulajdonképpen le lehet zárni pont- vagy jelzett pontszerű hanglejtéssel. Nagyobb szünetet is tarthatunk utána, hogy a hosszabb idézet erőteljesebb egységet alkothasson. Ugyanis a mutató-névmás úgyszólván világosan utalt a folytatásra, és — mint Deme László is mondja (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK. 120: 54, 258 és Ferenczy uo. 199—201) — „a tartalmi jelleget világosan jelölő fogalmazás közömbösítheti és fölöslegessé teheti a tartalmi jellegre utaló mondatfonetikai eszközöket.” Az ilyenfajta idéző mondatnak úgyszólván az a szerepe, hogy egy aránylag hosszabb idézetet vezessen be. Rövidebb idézet esetén az idézetnek pillanatnyi szünet után megpergetett rávágásával ellensúlyozni lehet a lezárt dallamot.

c) Nehezebb az idéző mondat intonálása, ha nincs verbális utalás a várható idézet terjedelmére, formájára. Az *X. Y. azt mondta, azt írta, azt jelentette ki, úgy v. oda nyilatkozott vagy akképpen fejtette ki nézeteit, akképpen foglalt állást, annak a nézetének, meggyőződésének adott kifejezést, hangot* formula már korántsem olyan egyértelmű bevezetés, mint a korábbiak. A távolra utaló névmási tárgy vagy határozó egyaránt utalhat rövidebb és hosszabb, egyenes és kötőszó nélküli függő (tartalmi) idézetre is. Bár a függő idézet a gyakoribb!

Ha r ö v i d é s s z ó s z e r i n t i az idézet, vagy szorosabban akarjuk éreztetni az idéző mondat és az idézet kapcsolatát, akkor célszerű nyitva hagyni (lebegtetni vagy záró szakaszában megemelni) az idéző mondat utolsó egységének hanglejtését. A rövid idézet egy erőteljesebb szünet után emeltebb hangfekvésben hangzik el ilyenkor.

Ha csak t a r t a l m i idézet járul az idéző mondathoz (tehát az idézet bele van szerkesztve a főmondatba), a melodikus emelés elmarad, az idézet az idéző mondatéval azonos hangfekvésben halad tovább. A kötőszó nélküli rövidebb tartalmi idézet röpké szünettel kapcsolódik az idézethez. A szorosabban összetartozó mondatokból álló hosszabb idézetet nagyobb szünet és — rendszerint — az idéző mondat mélyebbre szálló dallama különíti el az idéző mondatától.

d) Hasonló, lezárással akusztikus megoldása lehet a *véleményét, nézeteit a következőkben vagy a következőképpen fejtette ki*, illetőleg az *így szólt, így beszélt*-féle formuláknak, hiszen az ilyen bevezetés rendszerint (bár korántsem mindig) t e s t e s e b b i d é z e t e k előtt szokott állni, azokat vezeti be. Ha nyitva hagyjuk a dallamot, a befejezetlenség megzavarhatja az idézeti tömb összefogását, elhatárolását. A lezáratlan, előremutató dallam ugyanis csak a mondat folytatását jósolja, s a (tag)mondat (de nem az idézet) végén lezáradó dallam azt a képzetet keltheti a hallgatóban, hogy az idézet is befeje-

zódott, nemcsak a mondat. Márpedig a testesebb idézet erősebb és sokkal inkább összetartozó részegész vagy részegység a szövegen belül, mint az idéző mondatból és az idézet első részéből álló mondategész. Egyébként az ilyen idéző formuláknál az idéző mondat szintén tartalmaz (formális) tárgyat vagy határozót, tehát lezárható, kerek mondatnak is tekinthetjük.

Természetesen az idézet hosszabb szünet után fekvés- és ritmusváltással szólal meg. Az egyenes idézet magasabb fekvésben, lassított, tagolt tempóval, a kötőszó nélküli tartalmi idézet pedig kissé megperdítve az idéző mondatával azonos fekvésben, pergőbb tempóval indul.

8. Bármelyik megoldást választjuk is az imént bemutatottak közül, mindenképpen helyesen járunk el. A bemutatott és a hozzájuk hasonló idéző mondatból és idézetből álló alárendelő összetett mondatoknál az idéző mondat nyelvtanilag főmondat ugyan, információs és kommunikációs szempontokból azonban általában nem ez, hanem a vele alá- vagy mellérendelő viszonyban (vö. Dömötör Adrienne im. i. h.) álló idézet a fontosabb, súlyosabb; ezt kell jobban kiemelni. (Vö. MMNyR. 2: 359—64.) Az igényes beszédben tehát az idéző mondatot (melyet a szövegösszefüggés alapján mintegy az összetett mondat téma részének tekinthetünk) kisebb hangerővel, alacsonyabb hangfekvésben, mintegy súlytalanítva kell megszólaltatni. A mellékmondatnak tekinthető idézetet, mely az újabb, a voltaképpeni információt hordozza (és az összetett mondat réma részének is tekinthető) célszerű magasabb hangfekvésben megszólaltatni, nagyobb hangerővel, tagoltabban, lelassított tempóval kimondani. Ezt az is indokolja, hogy az idéző mondatban általában az előre, a következő mondatra, mondategységre utaló névmási tárgy v. határozó van hangsúlyos helyzetben. Az igei állítmány, ha igekötős, rendszerint fordított szórendű, ha igekötő nélküli vonzatos ige (pl. *beszél vkinek vmiről, mond vmit vkinek, jelent vmit*), a vonzata megelőzi az igei állítmányt.

9. Ugyanilyen lezáró dallamot használunk — s ennek helyességét tudomásom szerint még senki nem vonta kétségbe — az olyan mondatok megszólaltatásakor is, melyek egyenes idézet előtt állva csak funkciójukban tekinthetők idéző mondatoknak, formájukban nem. Pl.: „Az agy orvosi leírása: »[hosszabb részletező idézet] . . .«”; vagy: „Odafordult hozzám: » . . .«”; vagy „Odajött hozzám: » . . .«”; „Rám emelte figyelmes tekintetét: » . . .«”; „Megszólított: » . . .«”; „Megszólalt, s amit mondott, szíven ütött: » . . .«”; „Majd felcsattant: » . . .«”; „És udvarolt (udvarolni kezdett): » . . .«”; „Tétováztam: »Lehet.«”; „Gyanakodott: »Talán eladó?«”; „Figyelmeztetett: » . . .«”. Ezek és az ilyen, tartalmilag csak áttételesen idéző mondatok azért zárhatók le pontszerű hanglejtéssel, mert fő funkciójuk egyfajta kijelentés tudomásra hozása, tényközlés, lelkiállapot tükrözése, mégpedig az információ—kommunikáció fő szintjén, a szöveg szintjén. S nem az idézetre utalnak valójában, hanem a cselekvésre vagy annak mikéntjére, s „az idézet itt nem grammatikai kényszerrel kerül összefüggésbe a főmondatl (mint a kötelező tárgyi vonzat), hanem »lehetséges környezetként jelenik meg” (Dömötör Adrienne: i. m. 475 és kk). Lezárásukat ez indokolja olyasfajta alany—állítmányi viszonyt is tükröző idézetes szerkezetekben, mint: „Ez állt a levélben: » . . .«” stb. (Vö. Dömötör i. m. 775—7). Bizonyos esetekben, ha az idéző mondatot rövid, egy szavas vagy egy mondategységnyi idézet követi, elképzelhető az idéző mondatnak előre mutató, lebegtetett hanglejtése is. Az idézetet azonban ekkor is szünet választja le, s maga az idézet magasabb hangfekvésben szólal meg.

10. A legtöbb gondot az *X. Y. hangoztatta, kijelentette, közölte, megállapította, felhívta a figyelmet* típusú idéző mondatok megszólaltatása jelenti. Ezek abban különböznek az eddig tárgyaltaktól, hogy nem tartalmaznak semmilyen — az idézetre előre mutató — tárgyat vagy határozót, állítmányuk pedig egyenes szórendű, tehát hangsúlyos, olykor mondathangsúlyos. (Ismét csak ellentétben a korábban említettekkel, melyeknek állítmánya fordított szórendű vagy annak tekinthető, hiszen a „vonzatszerű” szó — tárgy, határozó — megelőzi az igei állítmányt.) Ennek oka az, hogy az ilyen mondatok jelentés-tartalma (információtartalma) súlyosabb, mint a többi, az eddig emlegetett idéző mondatoké. Az idéző mondat tehát — legalábbis — egyenrangú az idézettel. Nemcsak az a fontos, amit a majd következő idézet tartalmaz, hanem az is, hogy megtörtént a kijelentés, elhangzott az állásfoglalás, a nyilatkozat. Így az egyenes szórendű állítmány a mondatban minden körülmények között nyomatékos; nagyobb hangsúlyt kell kapnia, s ezért dallamának is magasabbról kell indulnia. Noha a tárgyas ragozású igealak, illetőleg a vonzatos ige utal ugyan a folytatás idézet voltára, mégsem lehet belőle megnyugtató módon következtetni az idézet jellegére (hogy egyenes-e vagy tartalmi-e). Ennek feloldása a beszéddallam feladata lesz. Egyértelmű megoldás azonban kevés akad — ha csak az idéző mondatra ügyelünk. Ha rövid egyenes idézet követi az idéző mondat hangsúlyos állítmányát, annak, hogy a hallgató érzékelné tudja, pillanatnyi szünet után magasabb fekvésbe kell kerülnie:

X. Y. *kijelentette*: „*Min* dent megteszek a cél érdekében.”

X. Y. *el* mondta: Az *el*járás *lé* nyege a *kö*vetkező alkalmasítás.”

Tartalmi idézet esetén nincs szükség fekvésváltásra.

X. Y. *kijelentette*, (hogy) az *el*járás *lé* nyege, hogy ...

Más a helyzet, ha a *kijelentette, megállapította* típusú állítmányú idéző mondatot hosszabb idézet követi. Ilyenkor megint szünettel kell elhatárolni az idézeti tömböt. Ha ez tartalmi idézet, hangfekvése azonos lehet az idéző mondatéval. Ha egyenes idézetről van szó, azt magasabb fekvésben kell intonálni, hogy a hallgató érzékelhesse idézet voltát. A magasabb intonálás pedig akkor lesz jó az idézeti blokk mondatának értelmezése (helyes hangsúlyozása) tekintetéből, ha indulásakor nem csúszik fel (vagy nem kell fellépni) magas fekvésbe. Így a legcélszerűbb megoldás az idéző mondatnak jelzett ponttal (mélyebb, de nem mélyfekvésben lebegő dallammal) vagy pontszerű hanglejtéssel (mélyre ereszkedő dallammal) való lezárása, majd az összetartozás érzésének felkeltésére a (röpke) szünet után meggyorsított tempóval, magasabb fekvésből indított idézés.

11. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az elől álló idéző mondat lezáró dallammenete — bármilyen mélyre szálljon is le —, nem azonos a kijelentő mondatot lezáró, utolsó hangsúlyszakasznak a dallammenetével. Ez utóbbi ugyanis az esetek túlnyomó többségében elül-eső dallamformát mutat: a hangsúlyszakasz dallamegységének kezdő részén, a dallamkezdetben (a hangsúlyos és a rákövetkező szótagban) nagy melodikus lelépést találunk, s onnan alig ereszkedve halad a dallam a mondat végéig: _____.

Az idéző mondatban az utolsó szakasz dallamkezdetén az első és második szótagban kisebb ez a lelépés, és a dallam szinte egyenletesen ereszkedik a mondatzáró mélypontig: \ :

$$\text{mint } \overset{\text{be}}{\text{szé}}\overset{\text{de}}{\text{ben}} \quad \overset{\text{ki}}{\text{je}}\overset{\text{le}}{\text{nt}}\overset{\text{et}}{\text{te}}: \text{ „...”} \quad \text{Vagy: } \text{mint } \overset{\text{ki}}{\text{fe}}\overset{\text{jt}}{\text{et}}\overset{\text{te}}{\text{te}}:$$

Egyúttal azt is meg kell jegyeznünk, hogy a lebegtetett forma rövid szünettel általában tagmondat értékű és hosszúságú függő idézetet sugall, s ha ilyen a folytatás, azt már az azonos hangfekvésben mondott szöveg érzékelteti. Az egyenes idézetre a folytatás megemelt dallamából következtetünk. A leereszkedő, lezáró dallam és az érezhetően hosszabb szünet hosszabb egyenes idézetre utal. Ha a folytatás mélyebbről vagy azonos fekvésből indul, hosszabb függő idézetre, s ha magas fekvésben folytatódik, hosszabb egyenes idézetre tippelhetünk.

12. Teljesen más gondokat vet fel, és — következésképpen — más hangzási megoldásokat kíván az olyan idéző mondat, mely nem bevezeti az idézetet, hanem beleékelődik az idézet testébe, s mintegy kettészakítja azt. Pl.: „Menj Dalmáciába — hallottam —, ott voltam a legboldogabb ...”; „De — nem tudtam okosabban válaszolni —, de élt.”; „Jaj istenem — női hang sírt fel a vonal másik végén —, jöjjenek hamar, mert meghal nekem”. (A példákat Dömötör Adrienne idézett cikkéből vettem.) Ezeket, mivel közbevetéseknek foghatók fel, az idézet környező részeitől — szünetek közé zárva — kissé mélyebb hangfekvésben, kissé gyorsabb tempóval és nyitva tartott, előre mutató dallammal (lebegtetett vagy a végén emelkedő dallammenettel) célszerű megszólaltatni, s így kell elkülöníteni az idézettől. Általában ez a lebegő hanglejtési forma zárja az idézetnek az idéző mondat előtti részét is.

13. Ugyancsak gondot jelent az idézetnek és az utána álló idéző mondatnak az intonálása. A problematikus itt nem az idéző mondat hanglejtése, hiszen az természetesen zárul le a pontnál. A gondot most az idézet zárása jelenti.

Az esetek többségében az idézet — nyelvi formájának megfelelően — természetesen zárul pontszerű, azaz mélyre szálló hanglejtéssel vagy a mondat jellegének megfelelő dallammal, különösen akkor, ha rövid az idézet. Pl.: „— Légnyomás — ennyit közölt.”; „— Mindjárt itt lesz ... — suttopta.”; „Az áruló! — gondolta.”; „Nekem? — kiabált Rózsika.”; „— Ezek az incsiánok ... — kezdtem el, és melegítettem-melengettem két kezem közt a jeges whiskit.” Stb. Ilyenkor azonban gyakran valamilyen nyelvi forma (névmás, utalószó, tárgyias igealak) is visszautal a mondatra, s maga az idézet is befejezett közlésnek tekinthető.

Az idéző mondat azonban ilyenkor mindig röpke szünet után, vagy szinte szünet nélkül, de viszonylag mély fekvésben szólal meg.

Nagyon gyakori — szintén rövid, de befejezetlen mondat értékű idézet végén — a lebegtetett, nyitva tartott hanglejtés: „Strangers in the night«, ezt játsza a magnó”; „— Whisky on rohs — rendeljük”. Az idéző mondatot ismét csak röpke szünet választja el az idézettől, s dallama természetes ereszkedéssel folytatja az idéző mondat dallamát.

A hosszabb, de még egy mondatos idézet ismét lezáró hanglejtéssel fejeződik be az idéző mondat előtt. Dallama azonban nem a pontnak megfelelő elül eső, hanem inkább ereszkedő menetű vagy — nem kijelentő mondatok esetén — a kérdő, felszólító, óhajtó jellegnek megfelelő dallammal zárul. (Bár ezeknél is gyakran elfogadható az ereszkedő dallammenet!) Az idéző mondat ismét természetes lejtéssel, röpké szünet után vagy anélkül ereszkedik tovább. Pl.: „Tegnap ment el karlsbadi kúrára Katica és az én legnagyobb fiam» — jegyezte fel.”; „— Nem szégyelli magát? — támadtam a norvég nőre”.

Hosszabb szünet is leválaszthatja az idéző mondatot, különösen ha utaló elem van benne: „Diluviális hölgy — egészítette ki Kajdi”; „— Ugye, meg vagy lepve? — ezzel fogadta”; „— Vigyázz magadra! — ezzel a búcsúszóval szorította magához” stb. Főleg az áttételes idéző mondatoknál fogadható el ez a megoldás. (A példákat ismét Dömötör Adrienne idésett cikkéből vettem.)

Különösen nehéz az idéző mondatnak a többszakaszos, blokkszerű idézethez való kapcsolása, illetőleg elkülönítése tőle. Általános gyakorlat a rádióban, televízióban, hogy a pontszerű (elül eső), sőt „slusszpont”- vagy abszolút pontszerű hanglejtéssel lezárt hosszú idézet után hosszabb szünettel válik le a *mondotta, hangoztatta, jelentette ki (nyilatkozatában, felszólalásában stb.) X. Y.*, illetőleg: *... hangzik X. Y. állásfoglalása* stb. típusú idéző mondat.

Ez a nagy szünet azonban már zavaró. Helyesebb lenne az idézetet mélyreszálló, de enyhén ereszkedő dallammal lezárni, majd szünet nélkül folytatni a mélyponton megszólaló idéző mondatral. De még jobb lenne nem így fogalmazni.

Wacha Imre

A gyermeki szókincs jelentésbeli oldalának vizsgálatáról*

Míg a gyermeki szókincs vizsgálata a korai gyermeknyelvi irodalomban viszonylag jelentős helyet foglalt el¹, a generatív grammatika hatására a 60-as évek táján a gyermeknyelvi kutatásban bekövetkezett újabb fellendülés ezt a kérdéskört egy időre a perifériára szorította. Csak a 70-es évek elején — ennek a fellendülésnek mintegy a második szakaszában — vált a szókészlet vizsgálata újra a gyermeknyelvi kutatások egyik fontos témájává, elsősorban a szemantikai megközelítés révén. 1973-ban jelent meg Eve Clark „What's in a word?” c. tanulmánya², amely a szavak elsajátításának szemantikai jegyeiken alapuló hipotézisét fejti ki, s amely (továbbifejlesztett változataival együtt) a kérdéskör vizsgálatára a legnagyobb hatást gyakorolta. S bár ezzel szinte egyidejűleg más elméletek is megjelentek a kérdésre vonatkozóan (így többek között az ún. prototípus-elmélet)³, egy 1974-ben megjelent tanulmányban R. Lord⁴ még joggal tartja hiányosságnak a szótanulás problematikájának el-

* Előadásként elhangzott a Gyermeknyelvi Napok alkalmából 1983. november 11-én Szegeden.

¹ Dorothea McCarthy: Language development in children. In: L. Carmichael (ed.), *Manual of Child Psychology*. Wiley, New York, 1946. 476—581.

² Eve V. Clark: What's in a word? On the child's acquisition of semantics in his first language. In: T. E. Moore (ed.), *Cognitive development and the acquisition of language*. Academic Press, New York and London, 1973. 65—110.

³ Eleanor H. Rosch: On the internal structure of perceptual and semantic categories. In: T. E. Moore i. m. 1973. 111—44.

⁴ R. Lord: Learning vocabulary. *IRAL* XII/3, 1974. 239—47.

hanyagolását mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek elsajátításának kutatásában.

Az említett szószemantikai munkák éppen úgy, mint a 70-es évek folyamán megjelent többi hasonló tárgyú publikáció nagyrészt a gyermeki szókincs fejlődésének legkorábbi, bizonyos szempontból legérdekesebb szakaszaival foglalkoznak. A szókészlet alakulásának későbbi fázisai is hasonló figyelmet érdemelnek azonban mind a tényfeltárás, mind az elméleti megközelítés szempontjából.

A jelen előadásban egy erre vonatkozó saját vizsgálatom néhány kérdését szeretném röviden érinteni. A vizsgálat a külföldi szemantikai jellegű gyermeknyelvi kutatásokkal nagyjából párhuzamosan, de azoktól függetlenül indult. Témája: a másodlagos, absztrakt, az értelmi és érzelmi szféra jelenségeit kifejező szójelentések fejlődésének vizsgálata iskolás korú gyermekek nyelvében. Módszere: írásbeli (teszt jellegű) felmérés.

A vizsgálat alapjául szolgáló adatlap 10 mondatból állt, amelyek mindegyikében el volt helyezve egy-egy absztrakt értelemben használt (hagyományosan átvitt értelműnek nevezett) szó. Ezeket a mondatokat kellett a gyerekeknek írásban más szavakkal megfogalmazniok. A vizsgálat alanyai: 9–10–11 éves iskolások (vagyis III–IV–V. osztályos ált. iskolai tanulók). Az adatlapot összesen 111 gyerek töltötte ki. A felmérést 1972 februárjában végeztem, s még ugyanabban az évben előadásban számoltam be a legfontosabb eredményekről a szegedi magyar nyelvészeti kongresszuson (a munka megjelent 1974-ben).⁵ Az anyag teljes feldolgozására különféle okokból mindeddig nem kerülhetett sor.⁶

A vizsgálat kiindulópontja az a megfigyelés volt, hogy a gyermekek a korai fejlődési szakaszokon túl is, az óvodás, sőt az iskolás (kisiskolás) korban az absztrakt értelemben használt szavakat általában konkrét, tárgyi vonatkozásúnak fogják fel. Ezt tükrözi különben a korábbi, általában a naplóirodalmon alapuló szakirodalom is. Ugyancsak ezt támasztják alá olyan korábbi kísérleti vizsgálati eredmények is, amelyek ennek a kérdésnek más módszerrel való megközelítéséből születtek. Ilyen Asch és Nerlove 1960-ban megjelent munkája, amely az ún. „double function terms”, a kettős funkciójú szavak (tárgyra és személyre vonatkozóan egyaránt használt melléknevek) gyermeki elsajátítását vizsgálta a személyekkel kapcsolatos használatra való rákérdezés módszerét alkalmazva.⁷ Hazai vonatkozásban Baranyai Erzsébet (1959.) vizsgálatát kell megemlíteni, amelyben az átvitt értelmű szavak ismeretének feltárására a szóértelmezéses módszert használta fel.⁸

Saját vizsgálatomra visszatérve: ennek olyan jelenség a tárgya, amely nem a vizsgált életkorban kezdődik, sőt nem is abban fejeződik be. A 9–11 éves életkor ennek a fejlődésnek mindössze az egyik — bár a fent idézett munkák szerint is eléggé fontos — szakasza. A vizsgálatban két szófajhoz tartozó

⁵ S. Meggyes Klára: A késői gyermeknyelv kutatásának funkciója a jelentéstanban. In: Jelentéstan és stilsztika. NyÉrt. 83. Akadémiai K., Budapest, 1974. 369–74.

⁶ L. még: S. Meggyes: A szó elsajátítása a nyelvelsajátítás folyamatában. NyK. 79 (1977): 238–44. — Úő: Fiktív szövegkörnyezet és szituáció. NyK. 80 (1978): 153–60.

⁷ S. E. Asch—H. Nerlove: The development of double function terms in children. In: B. Kaplan—S. Wapner (eds.), Perspectives in psychological theory. International Universities Press, New York, 1960. 47–60.

⁸ Baranyai Erzsébet: Átvitt értelmű szavak jelentésének felfogása a gyermek- és ifjúkorban. Pszichológiai Tanulmányok II. Akadémiai K., Budapest, 1959. 123–39.

szavak szerepelnek: 5 ige és 5 melléknév (*céloz, fizet, leleplezi magát, áthidal, lebilincsel; bálkezes, lapos, erős, lázas(an), nyers*). Az elméleti kiindulást Vigotszkijnak a szójelentések fejlődését hangsúlyozó fejtegetései adták.⁹ Azon kívül, hogy a kérdés beletartozik a poliszémia általános problematikájába, a megközelítés kétirányú: egyrészt a konkrét és absztrakt jellegű jelentéseknek az arányát kívántam megvizsgálni az adott életkori határok között, másrészt az átfogalmazott mondatokból kiolvasható szójelentések minőségi elemzésére törekedtem a próbálkozások különböző szintjeinek meghatározásában. A két szempont természetesen összefügg egymással.

Az alkalmazott módszer legfőbb előnye az, hogy érdekes anyagot szolgáltat ahhoz, hogy a vizsgált szavak megközelítően adekvát jelentése kialakulásának belső folyamatát és főbb állomásait elemezni lehessen. Legfőbb hátránya viszont az, hogy éppen a konkrét—absztrakt határ átlépésének pillanatáról nem tud képet adni. Ilyen határnak pedig, bármennyire fokozatos is a fejlődés, valamilyen formában (esetleg mint szélesebb sáv) mégis lennie kell. Erre nézve inkább részben igen hosszú időn át tartó longitudinális vizsgálatral, részben mesterséges szavak tanulásával végzett modellkísérlettel — amilyent Werner és Kaplan is alkalmazott¹⁰ — lehetne nagyobb számú bizonyító anyaghoz jutni. Az alkalmazott módszer e ponton mutatkozó gyengesége ellenére megpróbáltam az anyagból erre nézve kihámozni azt, amit egyáltalán lehetséges. A mai előadásnak ez a tulajdonképpeni témája.

Az absztraktabb jellegű szójelentések kialakulásának viszonylagos előrehaladottságát mutatják egyrészt a konkrét—absztrakt jelentések általános arányai a vizsgált anyagban (a konkrét aránya nem magas), másrészt ugyanezt mutatják az említett arányok az egyes osztályok (nagyjából tehát az életkor) szerinti megoszlásban, harmadrészt az egyes szavaknak a fejlődési sorban elfoglalt helye közötti különbség is erre utal. És bár a 10 mondat nehézségi sorrendje az egyes osztályokban más és más, abban a vonatkozásban egységes képet mutat valamennyi korcsoport, hogy mindegyikben ugyanaz az egy mondat fordul elő a leggyakrabban konkrét, tárgyi értelmű megfogalmazásban. Ez a 4. számú mondat, amely így hangzik: *Elolvastam a könyvet, szerintem nagyon lapos*. A mondatra adott összes válasznak 31,5%-a konkrét (a 3. osztály esetében pedig kiemelkedően magas ez az arány: 51,5%). A konkrét típusú adatok viszonylag nagy száma miatt ez a mondat kínálja a legtöbb lehetőséget az esetleges átmeneti sáv elemzésére.

A konkrét megoldások közös tulajdonsága, hogy a *lapos* melléknévet a könyvnek mint tárgynak külsőlegesen, szemmel látható, érzékszervekkel érzékelhető, egyben állandó tulajdonságaként fogják fel, nem pedig az alapmondat sugallta értelemben, vagyis a könyvnek mint szellemi terméknek a belső, az érdeklődés, az ízlés vagy a tudás alapján megítélhető, ezért legalább részben viszonylagos tulajdonságát. A konkrét, tárgyi vonatkozású megfogalmazások két irányból közelítik meg a kérdést: a két megközelítés a szótárakban homonimaként kezelt két *lapos* szóra támaszkodik. (Erre a lehetőségre a tervezésben előre számítottam.) A kétféle értelem érdekessége az, hogy egymással ellentétes jelentéseket implikál.

⁹ L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai K., Budapest, 1967.

¹⁰ Heinz Werner—Bernard Kaplan: Symbol formation. An organismic-developmental approach to language and the expression of thought. Wiley, New York, 1963.

A konkrét értelmű adatok négyötöde a 'sík' típusú jelentésre támaszkodik. Az átfogalmazásokban elég gyakran szerepel a *vékony* szó (vagy ugyanez más megközelítésben: *vastagabb is lehetne; ez a könyv lapos, de a másik vastag*). Ide tartoznak még az *alacsony*, a *kicsi* és a *sima* melléknevet tartalmazó mondatok. A *sima* kivételével valamennyi (összesen 13) a terjedelemre, a kiterjedésre vonatkozik, éppen ezért nem meglepő, hogy elég sok olyan eset is van, amely ugyanazt a szempontot egy lépéssel tovább viszi: a könyv *rövid* vagy *kevés* (összesen 10). Ugyancsak ide kell sorolni azokat az eseteket is, amelyekben a 'vékony' típusú jelentés a 'lapokból álló' típusú jelentéssel együtt, attól elválaszthatatlan egységet alkotva jelenik meg, mint: *A könyvben (nagyon) kevés lap van; kevés oldala van v. kevés oldal van benne*, ill. *kevés oldalas* (összesen 5).

A másik megközelítés az előbbi komplex jelentés második fele, a 'lapokból álló', amely a homonimapár második tagjának a jelentése. A tárgyi értelmezéseknek csak egyötöde tartozik ide (összesen 7). Legtisztább esete egy magyarázó jellegű megoldás: *Azért lapos a könyv, hogy tudjunk olvasni, mert ha nem lenne lap, könyv se lenne*. További megoldásai: *nagyon sok lap van benne*; a terjedelemre kiterjesztve pedig: *nagyon nagy, nagyon hosszú*. Ez a csoport ellentétes értelmű az előzővel összehasonlítva: míg aszerint a könyv *kevés lapból áll*, tehát *vékony, kicsi, rövid*, eszerint *soklapú*, tehát *nagy és hosszú*.

A leginkább átmeneti típusnak minősíthető eseteknek ugyanaz a sajátága, mint a két homonima jelentését együtt tartalmazóké: komplexen, egyszerre van meg bennük a tárgyi és a szellemi vonatkozás. Ilyennek látszik egyrészt a *hamar kiolvasta, mert nagyon rossz* megoldás, másrészt a *nagyon hosszú a tartalma* (ez azonban lehet esetleg az *unalmas* egyik aloscete is). Ide sorolható még talán a *kevés volt a tartalma* is, bár ez már inkább tisztán absztraktnak látszik, mint ahogy vitathatatlanul az a *szinte semmi a tartalma* eset is.

Hasonlóan komplex jellegű megközelítések más szavakkal kapcsolatban is előfordulnak a felmérésben, mindennek az összes előfordulása azonban nagyon csekély. Így a 8. számú mondatnak (*Lázasan dolgozunk, hogy időben be tudjuk fejezni a munkát*) van egy olyan átfogalmazása, amelyben a betegség és a gyorsaság együttesen jelenik meg: *Sietünk betegen is a munka miatt*. (A sietés említése másrésztől lehet a mondat idői vonatkozásának a következménye is.) A 2. számú mondatnak szintén van hasonló átalakítása. Az eredeti: *Sajnos, már megint balkezes voltál*. A megfogalmazások egyrészt a bal kézzel végzett cselekvést, másrészt a ügyetlenséget, valaminek az elrontását, a munka rosszul végzését tartalmazzák, a következő pedig a kettőt együtt: *Sajnos, már megint rosszul írtál bal kézzel*.

Más felmérésekben is előfordulnak hasonlóan átmeneti típusú adatok, ugyancsak csekély számban, éppen ezért bizonyító erő nélkül (l. például Asch—Nerlove 59.). A fenti példák sem tekinthetők bizonyítéknak. És bár a tárgyi-konkrétból a pszichikai-szellemibe való átfordulás pillanatát nem sikerült megtalálni, az a feltevés azonban talán megfogalmazható, hogy a konkrét—absztrakt átmenet kezdete, kiindulópontja valamiféle komplex szójelentés lehet, amely a kétféle megközelítés elemeit együtt tartalmazza úgy, hogy megvan benne a hasadás, a kettéosztódás lehetősége. A szóképzleti elemek belső átstrukturálódása azonban hosszú folyamat, amelyben ennél rövidebb lépéseket is nehéz adatokkal bizonyítani egyetlen módszerre támaszkodva.

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

I.

Kosztolányi Dezső: Fürdés

(Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon)

Az 1925-ben írt Fürdés (kötetben: Tengersizem 1936.) Kosztolányi egyik legkiválóbb novellája. Az íróról szóló szakirodalomban nagyon gyakran egy témakörre, ábrázolási módra, műfajtípusra jellemző alkotásként kerül szóba. Schöpflin Aladár egyenesen ebből próbálja levezetni a novellaíró Kosztolányi sajátos vonásait.¹

Szövegszervező elve az ellentét.² Ez itt azt jelenti, hogy az elemzés mind-egyik szintjén egymással szembeállítható végpontokat mutathatunk ki.

I. Tartalmát erőteljes drámaiság jellemzi, ami a viszonylag egyszerű cselekmény formájában megjelenített lelki válságból, az erős érzelmek ellentétségéből fakad. Mindez elsősorban az apára vonatkozik:

Érzéketlen (apa): ingerült, rideg szigorú, kegyetlen	←→	Érző (apa): kétségbeesik, szenved, az önvád kínozza
--	----	---

I.1. Az apa ingerült, rideg, túlon túl szigorú és kegyetlen. Mindez jellemzéséből és a legfontosabb cselekménymozzanatoktól hamar kiderül. Az ingerültség jellegzetes állapot nála, amiben kedve telik: „mert a méreg fűszer volt neki, paprika . . . s élvezte, hogy a harag kitágította ereit, jótékonyan elűzte délutáni unalmát” (110).³ Ridegségéről még többet megtudunk: arca zárt volt és merev, fejét fölshozta és a semmibe nézett (112), homloka kegyetlen (113). A fiát semmibe vette, kegyetlen szigora neki szólt. Különben szigora a legfontosabb cselekménymozzanat indítéka: fiát egy hétre eltiltja a fürdéstől. A fiú mindezt állandóan érzi, fél az apjától, és gyűlölettel gondol rá: „Az apját szinte nem is látta. Csak érezte. Mindenütt, mindenkor, gyűlöletesen” (111).

Az érzelmek átcsapása egy szerencsétlenséghez, a fiú halálához kapcsolódik. Az anya közbelépésére a büntetés letelte előtt az apa magával viszi fiát fürdeni. Ott ingerkedő, játékos kedvében a vízbe dobja (114). A második dobás során a fiú belefulladás, meghal. Ami történt, az véletlen baleset, szerencsétlenség. Az apa megijed, rémület lesz úrrá rajta, és érezhetni, hogy szenved:

¹ Válogatott tanulmányok. Bp., 1937. 527–31.

² Az elemzés sajátos szempontjait másutt már kifejtettem. L. főleg A szövegvizsgálat új útjai (Bukarest, 1982.) 114–30. Rövidebben: Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. Nyr. 1982. 62–73. Mint nagyon fontos szempontot itt most csak azt jelzem, hogy az irodalmi mű stílusát csakis a másik két réteg bemutatásával együtt, az azok elemzésével alkotott egységes keretben vizsgálhatjuk.

³ A zárójelbe tett lapszámok a következő kiadásra utalnak: A csók. Novellák, tollrajzok. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968. 109–19.

hatalmasan megriadt (115), *hörögött belőle a kétségbeesés* (116), *elbódulva zihált* (117), *eszélsően sóhajtozott: jaj nekem, jaj, jaj* (119). A korábban érzéketlen, rideg és kegyetlen apa érző, szenvedő emberré lett. Az igazi áldozat nem a vízbefúlt gyermek, hanem az apa (és természetesen a kezdetől fogva pozitív magatartású anyja is). Áldozat, mert kétségbeesik fia halála miatt, és az önvád is kínozza. Átérti a veszteség nagyságát, az őt mint apát érintő tragédia súlyát.

1.2. Ezek az érzelmek még ellentétességükben is eléggé nyilvánvalóak. Kiss Ferenc ezek „bizonyosságára” építi elemzését: az apa és anyja szenvedését ábrázoló képek „az állandóbb és bizonyosabb, emberibb és nagyon ősi ragaszkodás erejét”, valamint „szülő és gyermek, ember és világ kapcsolatának értékét” hangsúlyozzák.⁴

De az is látható, hogy az író a lelki folyamatoknak nem annyira a belső (pl. megriadt, kétségbeesett), mint inkább a külső (pl. nyöszörgött, zihált, sóhajtozott) megnyilvánulásait jelzi. Van tehát a lélekábrázolásban aránybeli különbség a külső, a felületi (hangadás, arc, mozdulat) javára és a belső, a mély réteg rovására. Hogy mi játszódik le a lélek mélyén, hogy melyek a belső indulatok, a cselekvések mélyebb indítékai, arról az író kevesebbet árul el. Ez lehet az egyik oka annak, hogy úgy érezzük, a novellában vannak ki nem fejtett lelki „motivációk”, hogy a szóban forgó érzelmek mögött lehet valami, ami már jóval rejtettebb, bizonytalanabb. Van egy olyan érzésünk, hogy feltehető valamilyen összefüggés a vízbodobás és az apa korábbi viselkedése, ridegsége között. Schöpflin fentebb említett elemzése lényegében erre a feltételezett összefüggésre sarkít. És idevonhatjuk a novellából azt is, hogy az anyja ösztönszerűen megérzi, hogy valami nagy baj történhetett: gondolatának fonala egyszerre megszakadt, összegomolygott, szaladni kezdett (118).

Hogy mi az oka annak, hogy a novella lélekábrázolásában sok minden rejtett, azt egészen távoli összefüggések alapján világíthatjuk meg. Tudjuk, hogy Kosztolányit mindig érdekelte az ember belső, lelki világa. Ennek különféle megnyilatkozásait, mindenekelett valamilyen sejtelmes félelmet és szorongást, főleg korai műveiben (pl. *Négy fal között*, *Boszorkányos esték*, *A szegény kisgyermek panasza*), saját világából is jelzett. De számunkra itt most ennél is fontosabb az, hogy sok művében különös figyelemmel részesítette az emberi cselekedeteket mozgó lelki indítékokat, indulatokat (pl. az *Édes Annában* vagy az olyan novellájában, mint amilyen az *Alfa* és a *Feri*). Az író azonban ezeket az indítékokat titokzatosnak, érthetetlennek, kiismerhetetlennek tartja. Az *Alfa* című novellában ezt határozottan meg is fogalmazza: „Ki tudja . . . honnan jöhet ez a gyűlölet. Magja nyilván mélyen lehet és messze, az ösztönélet homályában, mint egy sötét tárnában. Érzéseink kibányászása nem könnyű feladat.” Az *Esti Kornél* egyik kalandjában (*Boldogság*) ehhez hasonlóan vélekedik róluk: „Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és a tudatelőttes jelképekkel”, hisz az ember örömben és gyötrelemben egyaránt „zárt, egész és titkos”. És amivel a XX. századi költészet sajátos tárgykörét jellemzi, hogy az élet „fölbogozhatatlan rejtélye”⁵, azt — a fentebb idézettek után — a belső, lelki világra is vonatkoztathatjuk.

Ez a felfogás és a belőle következő eljárás eredménye lehet az oka annak, hogy a novellában az apa viselkedése és a vízbodobás, a szerencsétlenség mint a bűn és a bűnhődés közötti összefüggést, a cselekedetek indítékait inkább

⁴ Az érett Kosztolányi. Bp., 1979. 433–4.

⁵ Nyelv és lélek. Bp., 1971. 431.

csak sejtjük. Különben ez a helyzet Kosztolányi több olyan művében (pl. A rossz orvos, Pacsirta) is, amelyeknek alapjául a Kiss Ferencről jelzett és számontartott bűn és bűnhődés kettőssége szolgál.⁶

A rejtelmességek, a belső, a lelki világ titokzatossága nemcsak a fentebb említett és egyáltalán a Tengerszem kötet írásainak a sajátja, hanem a korábbi, a szecessziós novelláknak (pl. A csillagász fia, Az alvó, Aranyóra, Verpeléty, Óvoda) is.

Talán épp a lelki válság mint téma miatt novellái drámai töltésűek is. A legtöbbjük elbeszélés formájában megírt drámának fogható fel. Emiatt állítja az író Szabó Zoltán, hogy Kosztolányi „olyan drámaíró, ki nem jutott el a drámáig”. És ugyancsak ő szerinte ennek egyik oka az, hogy hősei „a drámai feszültséget nem vakmerő cselekedetre, hanem elfojtott szenvedésre váltják”.⁷

És épp ebből a drámaiságból következnek novelláinak tágabb értelmezési lehetőségei, például az, hogy a Fürdés-beli szerencsétlenség nem kizárólagosan egyéni tragédia. Mint Rónay László a Tengerszem kötet egészéről megjegyzi, „az egyének apró tragédiái mögött mindenkor felsejlik egy általánosabb tragédia is: az emberiségé”⁸, aminek egyik tényleges megnyilvánulásaként Kiss Ferenc épp a Fürdés alapján „a halál irdatlan hatalmát s az ember ügyefogyott nyomorúságát” hangsúlyozza.⁹

2. A fentebb elemzett tartalmat megjelenítő „anyag” a novella cselekménye, szereplői, helyszíne és ideje. Ezek közül néhány fontosabb részletet (az apa negatív jellemvonásait, valamint a fürdéshez kapcsolódó főbb cselekménymozzanatokat) fentebb a lényegében elvont téma megvilágítása szándékával már tárgyalunk.

2.1. A novella cselekménye meglehetősen egyszerű. Valamennyi mozzanata a című is szolgáló fürdéshez kapcsolódik.

Egyik végpontja a fürdés előtti helyzet, a fürdés megtiltása. A másik végpont a megengedett fürdés és az azzal járó szerencsétlenség. A cselekmény e két végpontját összekötő mozzanatok közül a legfontosabb a fürdés megengedése az anya közbelépésére. A többi mozzanat (pl. mindaz, ami az úton és a tó partján történik) nem annyira a cselekmény bonyolítása miatt fontos, hanem inkább azért, mert az író segítségükkel a szereplők jellemzésére teremt kitűnő lehetőségeket.

2.2. A novellának három fő- és több epizódszereplője van. Valamennyi a szervező elvnek megfelelően két egymással szembeállítható csoportba sorolható. A fiú, az anyja és mellettük a (jobbára semleges) epizódszereplők a pozitív csoport tagjai, az apa viszont egyedül a negatív végpontot képviseli. A legnyilvánvalóbb ellentétet az apa és a fiú közötti viszony alkotja. Mindezt a szereplők jellemzésével igazolhatjuk.

Jancsit, a tizenegy éves fiút az író rokonszenvesnek ábrázolja. Rövid hajú, vékonyka gyermek. Jó, engedelmes, de félénk, alázatos. Ha apjával beszél, feláll, mint az iskolában. Halkan, szinte hangtalanul felel kérdéseire. A tóhoz vezető úton „óvatosan lopakodott melléje, mint a kutya” (112), a parton „zavarában a lába fejét nézegette” (113), „csak somfordált” a vízbe lépő

⁶ I. m. 165–7.

⁷ Kosztolányi Dezső: Kődlovagok. Szerkesztette Thurzó Gábor. Bp. [1941.]: 284–285.

⁸ Kosztolányi Dezső. Bp., 1977. 295.

⁹ I. m. 434.

apja után, „csak botorkált a nyomában, valami bátorítást várva” (114). Apjától fél. Helyzete, viszonya vele a „megalázott semmiség” (110). És mint a tartalom elemzése során már említettük, az apjára csak gyűlölettel tudott gondolni. Az anyjával való kapcsolata viszont egészen jó: „védelmet keresve... az anyjára pillantott” (110). Amikor elindulnak fürödni, csókkal búcsúzik el tőle: „fölgáskodott hozzá, hogy sebtében csókot leheljen az édes, imádatos arcra” (112).

Suhajda, az apa minden bizonnyal — ugyanúgy, mint a többi nyaraló — a „szegény hivatalnokok” (112) rétegébe tartozik. Külső formájáról az író így tájékoztat: meggyászín fürdőnadrágjában lépett ki, egy kissé potrohosan, de izmosan, föltárva fekete szőrös mellét (113). Jellemének leginkább kiütkező rossz vonásai fentebb már szóba kerültek: állandó ingerültség, ridegség, kegyetlen szigorúság. A fiához való viszonyát leginkább ezek a vonások határozzák meg. Ezekről sokat elárul az, ahogyan a tő felé menet a fiával viselkedik. A fia előtt megy. Egy szót sem szól hozzá; „Fejét fölszegte, a semmibe nézett. Úgy rémlett, észre sem veszi őt” (112). Sokatmondó az is, hogy az úton „Suhajda az ismerőseinek régi nyájas hangján köszönt”, de utána „homloka ismét kegyetlenné vált” (113). Feleségével sem viselkedik kifogástalanul: ásítva válaszol egy kérdésére.

Suhajda azt a típust képviseli, mint A kulcs című novellában az ugyan-csak kistisztviselő apa (ott ugyanis erről olyasmit is megtudunk, mint amiről a Fürdésben nem esik szó): a hivatalban alázatos, sőt szolgálalkú, otthon a családban viszont zord és zsarnok, az egyenrangú társakkal kedveskedik, de a fiához egy jó szava sincs. De ez a típus és az egész réteg, amelyhez az apa tartozik, a két világháború közötti társadalomban nemcsak „kiszolgáló”, hanem „kiszolgáltató”, sőt „szenvető” is volt. S a már említett ellentétes ket-tősségnek (alázatosság — zordság, zsarnokság) épp ez a helyzet lehet az egyik forrása.

Suhajdáné, az anya jelleméről keveset tudunk meg. És az a kevés mind azt jelzi, hogy fiához gyöngéd (pl. „a gyermek fejét hóna alá ölelve simogatta” (111), hogy fiát szereti, és ha kell, meg is védi. Nem ad igazat a fiát lustának, haszontalannak tartó férjének. Vele szemben állítja, hogy Jancsi „egész délelőtt tanult” (109). S amikor a fia az apja vizsgáztató kérdésére nem a helyes latin igealakot mondja, így mentetegeti: „Tudja... tudja, de összezavarodik. Fél tőled” (110). És odahat, hogy az apa tekintszen el a büntetéstől, és vigye Jancsit fürdeni (vagyis eszközölje a novella cselekményében fordulatot jelentő eseménynek). S hogy szeretete, gyöngédsége a léleknek mennyire mély rétegeiből fakad, az is bizonyítja, hogy valamilyen belső indíttatásra, szinte ösztön-szerűen megérzi, hogy valami nagy baj történhetett.

Az epizód szereplők jó része (az orvos, a két csendőr, továbbá a fürdőhely nyaraló közönsége vagy a szerencsétlenség színhelyén összegyűlt „mormoló tömeg”) semleges jellegű. Különböző is az elemzésben elhanyagolható tényező. Jelentősebb szerepe csak Istenesnének, a fürdősasszonynak van és egy legénynek, aki a parton dolgozott. Mindkettőjük magatartásában együttérzés, részvét, szánalom fejeződik ki: a legény és az apa „csak ide-oda ténferegtek” (117), „Istenesné a parton kezét tördelte” (117).

2.3. A novella cselekménye a Balaton környékén játszódik. Ebben mint tágabb környezetben helyezkedik el a szűkebb, a tényleges helyszín.

A tágabb környezet egyik széle egy olyan (a parttól a fürdőhelynél is távolabb, kifelebb eső) rész, pontosabban: egy feltételezett szemlélési pont

ahonnan a tóparti üdülőhely távolképként látható. A novella tulajdonképpen, az üdülőhelynek mint távolképnek a szép, megérezkítő leírásával kezdődik. A másik széle viszont az (akkori közigazgatási beosztás szerint a zalai parton fekvő) fürdőhellyel szemben elnyúló somogyi part, ami — az előbbi résztől eltérően — csak éppen szóba kerül.

Ennél fontosabb a szűkebb, a tényleges helyszín. Ennek egyik végpontja az a ház, amelyben Suhajdáék laknak (egy nyaralóház tornáccal és udvarában parasztkerttel). Mellette, körülötte még sok ehhez hasonló nyaraló lehet. A másik végpontja a tóparti fürdőhely (a tó partja és a kabinok), ahol a szerencsétlenség történt. A két végpontot a tóhoz vezető út köti össze.

A helyszín bemutatása nem pusztán környezetrajz. Nem az már csak azért sem, mert emberi környezet, mert hangulati, kifejező háttere ez a cselekménynek és ezen át a mondanivalónak. Ez lehet az oka annak, hogy az író értékeli, minősíti a környezet részeit. És ebben a minősítésben jól kivethető ellentétek vannak.

Az üdülőhely távolképében minden szép. Az egyik feléről nézve minden fényes és fehér. A másik felén, a somogyi part felől a tó szépen tündöklök. Maga a nyaraló viszont ennek teljesen az ellentéte: siralmas fürdőhely a köves zalai parton, harmadrendű, szegény hivatalnokok nyaralnak itt (112), a parton korhatag fürdőépület (113).

Látható, hogy a tiszta természeti képtől eltérően az ember lakta környezet sivár. Ennek az lehet az oka, hogy az író hangulati hasonlóság, azonosság alapján így akarja összekapcsolni a környezetet az emberrel, a megfelelő társadalmi réteggel. Valóban a siralmas fürdőhely, a korhatag fürdőépület a szegény hivatalnokok világának egy része, éppúgy, mint A kulcsban a szegényes iroda a „kis, nyomorék, hektikás íróasztallal”. Még a nyaralás rövid ideje alatt sem lakhatnak más jellegű, más minőségű környezetben. Amilyen a környezetük, olyan az életük, a lelki világuk is: egyhangú, lehangoló, örömtelen és rideg. Ne feledjük, az apa ridegsége és zordsága itt és A kulcsban összhangban van a környezettel. Így lesz a helyszín itt is kifejező háttér.

A környezet külön részének kell tekintenünk a tavat. Ennek az az oka, hogy ellentétként magában egyesíti mind a szép, tiszta természet, mind pedig a sivár emberi környezet jellegét: a tó „almazölden, tejszerűen pezsgett” (114 de „édesen rothadt” szaga van (113) és „zavaros” (116).

2.4. A „novellaidőt” nem nehéz megállapítani. Két olyan, időre utaló mondat van, amelyekből valóban könnyen ki lehet következtetni az idősíkot.

Az egyik a cselekmény kezdete: Fél háromra járt (109). A másik végpont a cselekmény befejezése: Még három se volt (119). Eszerint a novellaidő tartama egy félóránál is kevesebb. Az idő rövidségét még egy belső mozzanat is jelzi, az, hogy „az út a nyaralóktól a tóig mindössze négy perc” (112).

Maga a rövid időtartam egy külön rejtett közlemény, egy ugyancsak ellentétes összefüggés hordozója: ilyen rövid idő alatt nagy dráma játszódik le.

3. A novella stílusa végtelenül egyszerű és fegyelmezett. A nyelvhasználatnak ez a biztonsága, pontossága nagy stílusművészre vall. Az elemzés számára mindez azt jelenti, hogy a másutt hamarabb feltűnő stiláris sajátosságok helyett és mellett egészen mélyre hatolva a felhasznált nyelvi anyag „rejtjeles üzeneteit” kell felfednünk és megfejtenünk. Mint látni fogjuk, mindegyik felfedett eseten belül egymással ellentétbe állítható jelenségek, jegyek mutatathatók ki.

3.1. Ahol az érzelmi világ a téma, ott egészen természetes, hogy a szavak rejtettebb vagy nyilvánvalóbb érzelmi, hangulati tartalma jelentős közlő és kifejező szerephez jut, hogy az író a szóba jöhető szinonimika lehetőségeit nagymértékben kiaknázza.

3.1.1. A szereplők közötti viszonyról és a jellemekről sokat elárul az, hogy hogyan szólítják vagy nevezik meg Jancsit. Az anya és az apa eltérő megszólításai ellentétes tartalmú szavak.

Az anya mindig *Jancsi*-t vagy *Jancsiká*-t mond. Ezzel szemben az apa vagy meg sem szólítja (és ez erősen negatív érzelmi töltésű zéró szinonima) vagy pedig sértően *taknyos*-nak, gúnyosan *barátom*-nak mondja: „Sírba visz ez a *taknyos*” (110); „Gyáva vagy, *barátom*” (114). De amikor rájött arra, hogy fia eltűnt, esetleg belefulladt (és ez nagy érzelmi fordulatának első nyelvi megnyilatkozása), riadtan így szólítgatja: *Jancsi, Jancsi* (115).

3.1.2. Az is sokatmondó stílustény, hogy a két szülő hogyan beszél Jancsival.

Az anya kedveskedve, szelíden, kérlelően szól hozzá: „Gyere ide, Jancsikám. Ugye tanulsz majd, Jancsikám?” (110); „Jancsika, hozd szépen a nadrágotat” (111).

Az apa megnyilatkozása — ugyanúgy, mint megszólítási módja — rideg, sértő, gyakran gúnyos: „Hát — szólt hozzá Suhajda nyersen, fölvetve szigorú fejét” (110); „Ne tanulj — legyintett Suhajda. — Sohase tanulj. Főlöleges” (111). És ugyancsak negatív megnyilatkozási módja az is, hogy egyáltalán nem szól fiához. Úgy mennek fürdeni, hogy az apa a fia előtt halad, és egy szót sem szól hozzá.

3.1.3. Hogy Jancsi rokonszenves szereplő, az a cselekvéseire, tárgyaira vonatkozó szavakból is kiderül. Az író ugyanis a fiúról szólva nagyon sok esetben nem a közönséges, semleges értékű szót használja, hanem a tőle értékben különböző pozitív hangulati tartalmú (kedveskedő, finom, választékos) szinonimát: „a lócán *fölnesselt* egy tizenegy éves fiú” (110); „*rebegette* a gyermek gondolkodás nélkül” (110); „sokáig *kutakodott* a fiú” (111); „főlgaskodott hozzá, hogy sebtében *csókot leheljen* az édes, imádandó arcra” (112); „Jancsi *bőrsaruja*, amint futott, *tapsikolta* a port” (112); „[az apa] arca, amelyet a gyermek . . . gyors pillantással *kémlelt*” (112); „*pironkodva* nézte, hogy megy apja a tóba” (113); „két öklével *nyomigálta* a szemét” (114).

Ezzel szemben az apa cselekvéseire, viselkedésére, beszédmódjára vonatkozó szók tekintélyes része negatív értékű: bizalmas, durva, sértő. Például: „fenyegetően, rekedten mondta” (115); „bólogatott csufondárosan” (110); „egy kissé potrohosan [lépett ki], föltárva fekete szőrös mellét” (113); „szemét a csíptető üvege mögött kimeresztette, mint a hal” (116).

Hasonló a jellege az apa szájába adott szavak, kifejezések egy részének. Ezek ellenlábasa Jancsinál nem mutatható ki, mert a fiúcska a novellában alig szólal meg, ami önmagában véve is jól jellemzi helyzetét, semmibevevését az apa részéről. Az állandóan megnyilatkozó apa beszédében nemcsak bizalmas, hanem durva, sértő szavak is előfordulnak: „Mit izélsz? Ne komédiázz” (115); „Hé — üvöltött a part felé” (116); „bizonyúristen kiveszem [az iskolából]” (110).

3.2. A leírásokban, megjelenítésekben a fő szerepet az érzéki hatású képek vagy szavak játsszák. Legtöbbjük a fényes, ragyogó, fehér és színes jelentéskörbe tartozik: Suhajda szemén „az aranykeretes csíptető üvege nagyon villogott” (113), a tó „tündöklött, mintha millió és millió pillangó verdesné

tükrét gyémántszármnyal” (115), „tücskök ciripeltek a napfényben” (113), napernyője „a tűz fény ellen oltalmazta” (117); „fehéren süített a nap” (109); „mint amikor éjjel fényképeznek és villanóport gyűjtanak, úgy izzott a balatoni fürdőhely a verőfényben” (109); „minden fehérnek látszott” (109); „az akácfa poros lombja . . . olyan fehér volt, akár az írópapír” (109); „Suhajda, kezében egy meggyzsin fürdőnadrággal” (109); Jancsin piros tornaing (110); „utolérte az apját az ördögcérnasövénynél¹⁰” (112). Idetartozik egy tapintási érzet is: „a lanyha tó cirógatása” (114).

És vannak ezekkel ellentétes, sötét, fekete, színtelen, zavaros jelentésű képek és szavak: „[a házban] egy sötét kis szobába ért” (111); „[a vízbefúlt fiú] szembogarának fényérzékenysége megszűnt” (118); „[Suhajda feltárta] fekete szőrös mellét” (113); „a zavaros víz nem engedte át tekintetét” (116).

Mindez kiegészíthető kellemetlen, rossz, bántó jelentésű szavakkal: „a víz rothadt szaga” (113); „döglött lélekvesztő” (113); „rozsdás szögek” (113); „korhatag fürdőépület” (113); „a köves zalai part” (112).

Ezzel a kiegészítéssel a fényes, színes és a sötét, színtelen jelentéskör egy átfogóbb ellentété szélesíthető: kellemes, tetsző és kellemetlen, bántó. Így az egész ellentétes jelentésszféra mélyebb értelmet nyer. A fény hiánya („szembogarának fényérzékenysége megszűnt”) a halál egyik konkretizáló jelzése. A többi, vele egy jelentéscsoportba tartozó szó a szemantikai kohézió alapján a halálnak és még tágabb körben minden rossznak a közvetlen vagy közvetett érzékeltetője. Ami pedig fényes, színes, az az életet és a jót konnotálja.

A negatív jelentés — mint a helyszín elemzése során láttuk — általában az emberi környezethez, a pozitív jelentés viszont az attól elütő jellegű és értékű természethez kapcsolódik. Az 'emberi' jelentéskörén belül a rossz az ember negatív viselkedésével, a sötét, a zavaros pedig a lelki világ, a cselekvések belső indítékainak — fentebb már szóba került — kiismerhetetlenségével, titokzatosságával függ össze.

3.3. A szövegezés szintjén is kimutatható az előbbihez hasonló ellentétes kettősség.

A természetet megjelenítő szép és színes leírások ellentétei a pusztá tény-megállapításoknak. A novella a környezet távolképének a leírásával, és a történés végét jelző egyszerű megállapítással („Még három se volt”) fejeződik be.

Ehhez hasonló ellentét még más is van. A legtöbb esetben a természeti leírás a cselekmény egy-egy mozzanatára utaló,ényt közlő mondatokkal állítható szembe. Például a tó tündöklését (l. a fentebb, a 3.2. al. idézett részt: „a tó tündöklött, mintha . . .”) szembeállíthatjuk a közvetlenül utána következő mondatokkal, amelyek pusztá tényeket (narratív információt) fejeznek ki: „Néhány pillanatig várt, amint előbb. — Na — mondta végül bosszankodva” (115).

3.4. Gazdag expresszivitása van egy mondat szerkezeti kettősségnek: a rövid mondatok, halmozások, részletezések és a hosszabb, táguló szerkezetű mondatok ellentétének. Több lehető eset közül kettőre mondunk példát.

Rövid mondatrészek, amelyek egy részletezés tagjaiként gyors egymásutániságban követik egymást, a keresés mozgalmasságát és idegességét, izgottságát érzékeltetik: „Kereste, kereste, mindenhogyan, a ziszapba hasalva, könyökölve, guggon, újra és újra, körben forogva, oldalt billenve, módszeresen

¹⁰ Az ördögcérna jelentése: liláspiros virágú cserje.

számon tartva minden helyet” (116). Ezt követi egy tényközlő mondat („De sehol se volt”), majd az előbbivel ellentétes szerkezetű mondat, amelynek egyik tagja, az alany (a víz) egy hosszabb szerkezetben megismétlődik. Ez a hosszabb szerkezet táguló jellegűvé teszi a mondatot, és így ezzel a szerkezeti jellegével másodlagosan, aláfestésként érzékelteti a víz kiterjedtségét, mindazt, amit elsődlegesen a mondat tartalmas szavai közölnek: „Mindenütt csak a víz volt, a víz ijesztő egyformasága” (116).

Ugyanez a mondat a víz bántó, ijesztő közönyösségét is konnotálja, amit egy valamivel távolabb eső és ugyancsak táguló szerkezetű mondat épít tovább, mélyít el: „A víz fölött olyan nyugalmat látott, olyan közönyt, amilyent eddig nem bírt volna elképzelni” (116). A grammatikai, szerkezetbeli ellentét a szemantikait (idegesség, mozgalmasság — nyugodtság, közöny) erősíti, és így a szövegrész egésze erőteljesen polarizálódik.

A másik példánkban, egy kisebb szövegrészletben a vízből kihúzott gyermek orvosi vizsgálatának, mentésének a mozzanatai gyorsan peregnék, amit a részletezés és a részletezést alkotó rövid (tag)mondatok is sejtetnek: „Az orvos tótágast állíttatta, rázta belőle a vizet, fölpoctolta a mellkast, mesterséges légzést alkalmazott, tornáztatta a kis, halott karokat, sokáig, nagyon sokáig, majd percenként hallócsővel figyelte a szívet. Az nem indult meg. Erre műsereit táskájába dobta és elment” (118).

Az ezt a részletezést követő összetett mondat első tagmondatai még rövidek, a ritmus is viszonylag még gyors, de az alany (*halál*) második, névszói állítmányával (*valóság*) és főleg az azt kifejtő, magyarázó és az *oly* névmással fokozott két hátravetett jelzővel (*örökkévaló, szilárdul megformált*), valamint a hozzájuk kapcsolódó mellékmondatokkal, az abban kifejtett hasonlattal megnyúlik, a ritmus lelassul, és így a maga módján nyomatékosítja a mondat szavaiból kikerekedő jelentést, a halál hatalmát és kíméletlenségét, közönyét, szemben a megelőző mondat mozgalmasságával, életmentési próbálkozásaival: „Ez a halál, mely hirtelenül jött, látszólag szeszélyesen, már valóság volt, oly örökkévaló, oly szilárdul megformált és meredt, mint a földgolyó legnagyobb hegláncolatai” (118).

3.5. A szövegszerkezet, a kompozíció szintjéhez tartozó ellentétet alkotnak az egy és a több mondatos szövegegységek, bekezdések. A kettő közül nyilván az egy mondatos egység a sajátos, a ritka eset.

Lényegét tekintve bekezdés értékű mondatnak lehetne nevezni. Előtte, utána a megszokott, hosszabb, több mondatos bekezdések állanak. Hozzájuk mint kifejtett részletékből álló szövegegységekhez viszonyítva az egy mondatos bekezdések tömörek (elsősorban emiatt ellentétes értékű a kétféle szerkezet). Íme egy példa elhelyezkedésük, kontextusuk megvilágítására (helykímélésért a több mondatos bekezdéseket csonkítva közöljük):

Jancsi nem értette, hogy mi történt . . . De azért fölrohant a tornáca. Onnan egy kis sötét szobába ért. Keresgélte a fiókban a meggyzín fürdőnadrágot. Az egészen olyan volt, mint az apjáié, csak kisebb. Suhajdáné varrta mind a kettőt.

Az apja tétovázni látszott.

Anélkül, hogy bármit mondana feleségének, megállapodott egy közmétebokor mellett, mintha késlekedő fiát várná. Majd . . . kiment a léckapun. A tó felé igyekezett, valamivel lassabban, mint máskor.

Sokáig kutakodott a fiú.

Jancsi a második gimnázium évváró vizsgáján megbukott a latinból. Ezen a nyáron pótvizsgára készült. Minthogy azonban a tanulást a szünetidőben is félvállról vette, apja büntetésből eltiltotta a fürdéstől egy hétre . . . (111)

Ezek a bekezdésnyi mondatok az elbeszélés, a cselekmény egy-egy lényeges mozzanatát foglalják magukba, rendszerint a cselekménymozzanatok átváltásának az eszközei, e tekintetben szerepük hasonlít a filmtechnikából jól ismert vágáshoz. A fenti példában: (1) Jancsi a szobában fürdőnadrágját keresi, (2) az apja kint egy ideig várakozik, majd elindul, (3) Jancsi pótvizsgára készül, de mert félvállról vette a tanulást, az apja büntetésből egy hétre eltiltotta a fürdéstől. A lényeg jobb megvilágítása érdekében mindhárom részletből kiemeljük a szereplőt: (1) *Jancsi*, (2) az *apa*, (3) *Jancsi*. Az (1) és a (2) között a következő rövid bekezdésnyi mondat áll: *Az apa tévóvázni látszott*. A (2) és a (3) között ez áll: *Sokáig kutakodott a fiú*.

Látható, hogy a szövegegység-alakulás előreható, azaz a bekezdésnyi mondatban és az azt követő hosszabb (több mondatos) bekezdésben ugyanarról a szereplőről van szó, vagyis az egy mondatos bekezdés az utána következővel alkot egy kompozíciós egységet. A megelőzőnek viszont más cselekménymozzanat a tartalma, ezért ebben az irányban a kérdéses egy mondatos bekezdés megszakítja a cselekmény folyamatát: az egyik cselekménymozzanatot egy másikra váltja át. Így az egymondatos és a több mondatos bekezdések között tartalmi, szemantikai különbség is kimutatható (pl. a szereplők szerint: Jancsi — nem Jancsi).

Mindaz, amit eddig a bekezdésekről elmondtunk, a tipikus, a tiszta esetekre vonatkozik. Vannak ettől eltérő, de a fentebb felvázolt összefüggések lényegét nem tagadó esetek, például az, hogy a novella második felében egymást követően két egy mondatos bekezdés is előfordul.

Különbön az egy mondatos bekezdések a novella egészen végigvonuló láncolatot alkotnak. Emiatt még arra is gondolhatunk, hogy ilyenszerű kapcsolódásuk esetleg a novella láncszerű szerkezetét, felépítését bizonyíthatja. Ennél is fontosabb azonban a szövegegészre kiterjedő funkciójuk. Mint a novella egészen végighúzódnó láncolat elemei a „narratív információ” hordozói, hisz — mint már láttuk — az elbeszélés fontosabb cselekménymozzanatait, elsősorban a cselekmény fordulópontjait, átváltásait jelzik.

3.6. A novella stílusa a korszak irányzatai közül elsősorban az egyszerűsödésnek, klasszicizálódásnak nevezett tendenciát képviseli.¹¹ Ez lényegében ellenhatás volt a Nyugat szépségkultuszára, a szecessziótól, impresszionizmustól, szimbolizmustól képviselt szépítő tendenciáira, majd az avantgarde formabontására, és párhuzamosan fejlődött ki a vele összefüggő avagy a vele egybefonódó tárgyas-intellektuális stílusiránnyal. Az egyszerűsödési tendencia értéke és minősége szerint újszerű, modern „klasszicizmus”, hisz képviselői, alakítói (pl. Kosztolányi mellett Babits, majd József Attila, Illyés Gyula, Németh László, Radnóti Miklós) rendkívüli költői minőséget, végtelenül tiszta, tömör és fegyelmezett kifejezési módot, cizellált formákban remeklő stílust alakítottak ki. Ez a „klasszicizmus” tehát itt értékjelző, a modern kor világának megfelelő kifejezés mód magas értékét jelenti.

Erre a klasszikus értékű egyszerűsödési tendenciára jó példa Kosztolányi novelláinak tömörsége, takarékos szövegezési módja. Ennek lényegét az író a „törlés művészetében” látja.¹² És amit Mikes prózájáról írt, az az övére is érthető: „A jó próza titka bizonyára nem is egyéb, mint a szerénység, az igény-

¹¹ L. erről részletesebben tőlem: *Kis magyar stílustörténet*. Bp., 1982. 313–8.

¹² „Hidd el, nincs nagyobb művészet a törlésnél. Én, ha tőlem függne, az iskolában ezt előbb tanítanám, mint a fogalmazást.” *Nyelv és lélek* (I. az 5. al.) 171.

telenség, az az alázatosság, amely ügyel az adagolásra, és keveset markol, hogy sokat fogjon”.¹³ Másutt is azt vallja, hogy „minden művészet kulcsa a helyes adagolás”.¹⁴ Elveivel és stílusreemtő gyakorlatával az egyik legjobb példát mutatta. Hogy mi a művészi egyszerűség, tisztaság és szépség a prózában, hogy az írás mesterség, művesség is, azt író, irodalmár vagy a stilisztika művelője leginkább Kosztolányitól tanulhatja meg.

Szabó Zoltán

II.

Képek vándorlása

Kosztolányi 1907 végére készült el Maupassant-versfordításaiival (vö.: Szauder József bevezetése Kosztolányi Dezső Összegyűjtött verseihez. 1962. 10), s 1908 februárjában így értesíti Babitsot: „Én újat nem írtam. Maupassant összes verseit rendezem a sajtó alá. Talán jönnek majd jobb idők is” (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte Belia György. 1959. 168; 118. levél). 1908. dec. 13-i levelében érdeklődik: „Megkaptad-e a könyvem? Osváthtal ma beszéltem. Azt mondta, hogy a Nyugatban te ismerteted. Ezért nem is kérdezem a véleményedet, hanem nyomtatott betűkben várom” (i. m. 184; 136. levél). A Nyugat a borítóján hirdette a versfordítást: „Kosztolányi Dezső: Guy de Maupassant összes versei. Ára 2 korona. Jókai Könyvnyomda kiadása“ ugyanezen a lapon tájékoztat a folyóirat Ady Endre Vér és arany [újabb versek] című kötetéről, melyet 3 koronáért árusítanak). Majd — a szerkesztő ígéretéhez híven — az 1909-es évfolyamban meg is jelent Babits tömör, kissé talán fanyar hangvétellű ismertetése Maupassant — Kosztolányi címmel (Nyugat, 1909. I. 228; továbbá: Babits: Arcképek és tanulmányok. 1977. 227—8). Kosztolányi 1909. febr. 28-i levelének zárómondata: „A könyvemről írt értő, kedves kritikát köszönöm” (i. m. 189. 144. levél).

Ez a köszönet azonban egy hosszabb, a Babits költői hírnevét, sikereit méltató, sőt udvarló levél függeléke, kurta befejezése. Az előző mondatok: „Én, Barátom, én lehetnék elkeseredve «a megállapodott hírnevű író», akiről azt mondják: igen — De a te pályád szeszélyesen kanyargó fölfelé kígyózó vonala büszkeséget kelthet benned és irigységet mindenkiben, bennem is. Kaphat-e többet valaki, mint te? Az egész fiatal Magyarország tereád tekint” (i. m. 188). — Talán nem belemagyarozás annak feltételezése, hogy némi esalódottság lappang a köszönet mögött.

Hogyan vélekedett Babits Kosztolányi Maupassant-versfordításairól? „Maupassant összes versei — egy ifjúkori kötet — ... szerzőjüknek nem legnagyobb remekei, talán nem is olyan dolgok, hogy sürgetősebb átültetni valót ne találnánk, de érdekes adatok, kedves olvasmányok Kosztolányi Dezső fordításában. — K. D. magyar nyelv- és verskészsége nagyobb dolgok fordítására hivatott, azt hiszem, s talán nem is Maupassant az egyéniségéhez leg-

¹³ Látjátok, feleim (Tanulmányok, cikkek). A kötet anyagát összegyűjtötte Réz Pál. Bp., 1976. 76.

¹⁴ Nyelv és lélek (I. az 5. al.) 442.

rokonabb színű költő. — Nyelve keményebb, duzzadóbb, szókincese a köznapitól távolabb álló, még verselése is pedánsabb hatású, mint a Maupassant-é. Fordítása sokkal plasztikusabb és (hogy így fejezzem ki) szigorúbb az eredetinel; veszt az eredeti könnyedségéből, nem mintha a fordító nyelvvel, formával küzdene, hanem éppen, mert nagyon is virtuóz. Azt is lehet mondani, egy oktávval magasabbra hangolt Maupassant az övé. Az eredeti talán egyszerűbb és bájosabb. — Itt-ott, kivált a tájképeknél, meg az izzóbb erotikus helyeken kitűnőt adott. S könyve becses lesz mindazoknak, kiket a magyar költői nyelv fejlődése érdekel. Kosztolányi nyelve az újabb években váratlanul újra kivirágzott magyar költői nyelv legmagasabb szintjén áll, s Kosztolányi kétségtelenül a magyar költői műfordítás legnagyobb reménységei közé tartozik” (i. h.).

Elismerő szavak, de — ha összegyűjtjük a bírálatban felsorakozó kötőszókat, módosítószókat, sőt néhány jelzőt is — valami más is kicseng ebből a méltatásból: *talán nem is olyan, de érdekes adatok, kedves olvasmány, nagyobb dolgok fordítására hivatott, azt hiszem, nem mintha, hanem éppen, mert nagyon is, (hogy így fejezzem ki), azt is lehet mondani, itt-ott, kétségtelenül*; visszafogottság, ingadozás, sőt kicsinylés is jelen van, nem is lappangva. Kosztolányi bizonyára megérezte ezt, és válaszelevelében nagyon finoman kitér a vita, magyarázkodás vagy öngazolás elől; ehelyett Babits művészi érdemeit dicséri.

Az idézettek után sincs szükség Kosztolányi műfordítói tevékenységének értékelésére vagy bírálatára; régen elvégezték azt már az arra hivatottak: Bóka László, Rába György és mások.

Babits akkor, 1909-ben még nem is sejthette, nem is mérhette fel, milyen mély nyomokat hagyott Kosztolányi költészetében a Maupassant verseivel való foglalkozás. — Ő még úgy vélte: „talán nem is Maupassant az egyéniségéhez legrokonabb színű költő” (i. h.). Fél évszázaddal később Szauder József — Kosztolányi teljes életművének ismeretében — hangsúlyozza ennek a fordításnak a jelentőségét, a költő egyéni nyelvét, stílusát alakító hatását: „1907 végére elkészült Maupassant-versfordításaiban keresi saját hangját. Ezek közül nem egy (a Rettetés, A nagyapó, A holdsugár dala) tovább is élt Kosztolányi költészetében, halál- és holdverseiben, a jellegzetes emlékező attitűdöt erősítve . . . Későbbi bravúrjaihoz is itt, a Maupassant-fordításokban támadt az első nyelvi-formai lelemény” (Szauder József: K. D. költészete. Bevezetés K. D. Összegyűjtött verseihez. 1962, 1: 10).

Kosztolányi cikket is írt Maupassant-ról: „. . . Először versekkel jelentkezett. Érdekes ezeket tanulmányozni. Dallamosságuk vajmi kevés. Csak a szótagszám és rím köti össze a szavakat. Minden sorban egy arcél, minden szakban egy mozdulat, minden fejezetben egy kis történet. Majdnem szétpattan tőlük a vers abroncsa. Maga a nyelvezet nem töredékes, nem ráutaló, nem siető, mint a lírikus álombeszéde, hanem kényelmes, megépített, visszamutató. Semmi szertelenség, túláradás. Ha olykor akad egy-egy szín — a havas táj, a holdas éj, a verőfényben tobzódó mező leírása —, az ésszerű és természetes, szinte szóról szóra megtaláljuk leendő munkáiban” (Nyugat, 1924. febr. 1., továbbá: Érnél maradandóbb. 1975. 226—7). Vajon véletlen-e az, hogy Kosztolányi — Maupassant alkotói magatartását elemezve — éppen arra figyelte fel, hogy ifjúkori verseinek képei később visszatérnek prózai alkotásaiban is?

Újra Szauder Józsefet idézhetjük: „A Szeptemberi áhitat elképzelhetetlen A szegény kisgyermek panaszaiknak világa nélkül” (i. m. 7). Ugyanerről

a versről legutóbb Király István írt: *Evilági misztika* — esztétikai létérzékelés címmel (Kortárs, 1984/9. 1447—58).

A Számadás — állapítja meg Kiss Ferenc, ugyancsak Szaudert idézve — „céltudatosan szerkesztett számadás, mert szinte hiánytalan teljességgel térnek benne vissza költészetének kezdettől ismétlődő témái, motívumai” (Mírtört. 5: 324).

De — és az alábbiakban ezt szeretném jelezni — Kosztolányi nemcsak saját témáihoz tért vissza kései verseiben, és olvasztotta bele prózájába is lírájának képeit, csakúgy, mint Maupassant, de idővel a „Maupassant-élményt” is (azaz a vele való foglalkozást is) motívumként kezelte. Visszatért hozzá, más-más oldalról közelítve meg (vö. ehhez: Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. 1979. 411). Tanulmányában, melyet 1923-ban öntött végleges formába, nemcsak a költőt, de a prózaíró Maupassant-t is fürkészte, hogy megállapíthassa: „Művészete majdnem eszköztelennek rémlik. — Ez az egyszerűsége döbönt meg bennünket minden munkájában. Minden a helyén van. Semmiféle műszóval sem férközhetünk a közelébe. Amit ír, az lélegzik. Bemutatja embereit és magukra hagyja. Mindig bizonyos távolságra van attól, amit mond. Személytelen és tárgyilagos? Nem az. A személytelenség lehetetlenség, és a tárgyilagosság nem emberi tulajdonság. Ellenben a művész el tudja érni ezt a látzatot, s közlési formául használja, hogy a tartózkodás, mint feszítőerő, közvetetten annál jobban visszaverje belső líráját” (Ércnél maradandóbb, 227). — Önjellemzésnek is tekinthetnénk az idézetteket. Kosztolányi ez idő tájt jelentette meg könyvalakban *Pacsirta* című regényét, amely a Maupassant prózájában felismert és méltatott írói magatartásnak, a távolságtartásnak is remeke, de talán — némely ponton — „rokonabb” is vele.

A Kosztolányi-kutatás mindmáig adós a prózaíró Maupassant hatásának vizsgálatával, holott Szauder József már évtizedekkel ezelőtt felismerte az ő nyelv- és stílusalakító szerepét; ezért mondta a fiatal Kosztolányiról: „A saját tónus keresése közben nemcsak mintáit olvasztja lassan-lassan magába, hanem impresszionizmusát is szimbolista irányba hajlítja át” (i. m. 13., vö. ehhez: Kelemen Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. 1981.).

1884-ben jelent meg Maupassant első regénye, az *Une vie*. Magyarra Adorján E., majd Illés Endre fordította *Egy asszony élete* címmel (Olcso Könyvtár, 1960., Európa Könyvkiadó, 1967.). Mivel vizsgálódásaim nem közvetlen nyelvi egybevetésekre irányulnak, mellőzöm a francia nyelvű idézeteket (használtam Maupassant *Une vie* című regényének 1975-ös kiadását; a továbbiakban Illés Endre Olcso Könyvtár-beli fordításából idézek).

Úti készülődéssel, csomagolással kezdődik Maupassant regénye:

„Jeanne befejezte a csomagolást, majd az ablakhoz lépett, még mindig esett.

Egész éjszaka vad eső dobolt az ablaktáblákon és a háztetőkön. A vízzel teli sötét égbolt mintha csak felhasadt volna, tartalma kizuhogott, péppé keverte a földet, megolvasztotta, mint a cukrot. Súlyos, meleg szélrohamok követték egymást. Megfáradt patakok csobogása töltötte meg az elhagyott utcákat, a házak szivacsaként itták be a nedvességet, mely egyre beljebb hatolt, és pincétől padlásig verejtékkal borította a falakat.

Jeanne tegnap jött haza a zárdából: végre örökre szabad lett! Szinte ki nyílt, hogy megismerje az élet örömeit — milyen régóta már csak erről álmo-

dott —, és most attól félt, ha az idő nem javul, vállalja-e az apja az utat? Reggel óta már századszor kémlelt fel az égre.

Majd észrevette, hogy naptárát elfelejtette betenni útitáskájába. Lemelte hát a falról a hónapokra felosztott kemény papírolemezt: egy rajz közepén arany számokkal fénylett az idei év: 1819. Ezután ceruzával keresztülhúzta az első négy oszlopot, május másodikáig kitörölte mindegyik szent nevét — ezen a napon hagyta ott a zárdát.

Az ajtó mögül egy hang szólította:

— Jeanette!" (i. m. 3—4).

És most idézzük Kosztolányi Pacsirtá-jának kezdő sorait! Itt is úti készülődésnek lehetünk tanúi:

„Az ebédlő támlás díványán nemzetiszín zsinogdarabok, cukorspárgavégek, papírok foszlányai heverték s a helyi újság szétszaggatott példánya, melynek homlokán kövér címbetűkkel ez volt olvasható: *Sárszegi Közlöny, 1899.*

A falinaptár a tükör mellett, az erős verőfényben föltüntette a hónapot, napot: *Szeptember 1. Péntek.*

Az ingaóra pedig, mely cifra, fa-faragványos üvegtokjában járt és sárgaréz-sétálójával apró darabokra vagdalta a végtelennek látszó napot, mutatta az időt: 1/2 1" (Ölcső Könyvtár, 1957. 3—4).

Magam annakidején a regény képanyagának vizsgálatakor elemeztem a bevezető leírást annak kellékeivel együtt: a helyszínre utaló *Sárszegi Közlönyt*, mely az évet is tudatja velünk, valamint a *falinaptárt* és az *ingaórát* (A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. A Pacsirta című regény elemzése. Stilisztikai tanulmányok, 1961. 330—407). Munkámból bőségesen merített, csaknem valamennyi példamat átvette egyszeri, „sommás” hivatkozással Kiss Ferenc (Az érett Kosztolányi, 177—207; ugyanó több mozzanatában velem azonos módon elemzi a Narancsszín felhőt vizsgáló cikkemet; Nyr. 83: 296—302; utalás nélkül; i. m. 561, 578.).

Ebben a dolgozatomban hangulati megfeleléseket próbáltam keresni Kosztolányi más műveiből is; mivel e három tárgy: *a helyi lap*, de főként az *óra* és a *naptár* oly gyakori, visszatérő eszköze, kelléke, sőt szimbólummá nőző kísérője Kosztolányi műveinek a kezdetektől a Szeptemberi áhítatig. Íme, néhány példa:

a) az óra: „Megállt az óra, és a mutató
halotti csöndben a hatosra néz.
Az óra áll, mindig hat óra van.
Bármit teszel, az óra meg nem indul” (Ö. v. 1: 85);
„régí óra, régí szék,
régí album, régí naptár,
mely napot rég nem mutat már” (Ö. v. 1: 152);
„Ódon, ónémet, cifra óra” (Ö. v. 1: 193; vö. még: 1: 183,

189, 210, 227 stb.)

b) a naptár: „megtelsz te is, bútól roskadozva,
mint régí kaptár” (Csacsi rímek, Ö. v. 2: 372)

S a legtisztább, kettős szimbólum:

„Állj meg, te óra, és dőlj össze, naptár,
te rothadó gondoktól régí magtár” (Szeptemberi áhítat, Ö. v. 2: 273).

Állandó tárgyi motívumok tehát az óra és a naptár (számos rajzban, karcolatban is felbukkannak); rímes játékokban összecsengve (*naptár-kaptár-magtár*) — és az elmúlás szimbólumaként is.

Véletlen egyezés is lehetne, csupán Kosztolányi szójátékainak egyike a *naptár-kaptár* összecsengése, amire a magyar nyelv ad lehetőséget. Érdekes azonban, hogy Maupassant fiatal regényhősnőjének szobájában: „gömbölyű üvegbúra alatt empire óra állt. — Bronz méhkas volt ez az óra, négy márványoszlop emelte egy aranyvirágos kert fölé. A kasból hosszúkás hasadékon vékony inga bújt ki és egy zománcszárnyú méhecskét sétáltatott szüntelenül a kertben” (i. m. 15).

Az idézetekben szereplő két regény hősnőjét — természetesen — nem kapcsolja össze semmi; inkább ellentétei ők egymásnak; környezetük többi eleme között sincs megfelelés: más a helyszín, a cselekmény időpontja, a szereplők társadalmi helyzete. Mégis van valami közös, néhány visszatérő motívuma, szimbolikus erejűvé nővő hangulati eleme a két regénynek: Jeanne, Maupassant fiatal regényhősnője útra készül, míg odakinn szakad a májusi eső. — Pacsirtát, Kosztolányi vénlány hősnőjét a tarkövi kirándulásról visszatérőben fogadja majd a barátságtalan, hideg őszi eső. A csomagolás helyszínén ott van a falinaptár: Jeanne számára fénylik az „idei év, 1819”, az „élet” kezdetének vélt idő, az új, az ismeretlen, a reményteljes. Pacsirta szüleinek ebédlőjében az újság „homloka” jelzi az évet, a naptár a hónapot és napot: 1899. szeptember 1. Az ő utazása nem kecsegtet reménnyel; másfajta funkciója van a regényben: a megszokott környezetből kimozdulva ismeri fel ő is, éppúgy, mint szülei az élet sivárságát, kilátástalanságát: „Azt érezte, vége, vége, mindennek vége. — Semmi sem történt, ismét semmi” (i. m. 214).

Jeanne „arany számokkal fénylő” 1819-es falinaptára is jelképes nő a regény végén: „Amikor egy reggel felment a padlásra, hogy megkeressen valamit, véletlenül felnyitotta az egyik ládát, mely tele volt régi naptárakkal; megőrizték őket, ahogyan sok vidéki ember teszi. ... Úgy érezte, magukkal az elmúlt évekkel került szembe ... És egyszerre megtalálta az elsőt, azt, amit még ő vitt a *Jegyzés*-be.

Sokáig nézte az áthúzott napokat, ő maga húzta át őket azon a reggelen, mikor elindultak Rouenből, egy nappal azután, hogy kijött a zárdából. Sírt. Csendesesen, elborultan sírt, az öregasszony szomorú könnyeivel, aki szembenéz az asztalon kitergetett nyomorúságos életével. ... Az eltűnt idő táblái úgy álltak előtte, mint a Kálvária stációi” (i. m. 310—11). — Így sír a Tarkóról hazatérő Pacsirta is az éjszaka sötétjében (i. m. 217).

Pacsirta nem hasonlít Jeanne-ra; a két mű felépítése gyökeresen különbözik egymástól, világuk is merőben más. A végső ponton: sorsuk, életük reménytelenségében találkoznak csupán. Talán a Maupassant regényében felbukkanó Lison néni, a csendes, szerény, megmosolygott vénlány az, aki összeköti őket egymással: néhány vonását kölcsönzi majd Pacsirtának, hogy a tarkövi hangos társaságtól hozzá hasonló módon húzódjon vissza (vö. ehhez: Pacsirta levele és monológja a regény végén, i. m. 115—22; 215—17).

Nem átvételek tehát a fel-felbukkanó képek, motívumok, hanem — a nyelvi és időbeli távolságok ellenére is — szemléleti rokonság bizonyítékai. Kosztolányi Maupassant-élménye mély és tartós volt; az ő műveiben megismert nyelvi és stílusesszközöket elraktározta magában, és sajátjává formálta. Miért és hogyan? Idézzük azt, amit ő mondott Maupassant-ról: „Érjük be mi is azzal, hogy csoda volt, s tovább nem lehet magyarázni sem a művészet eszközeivel, sem egyébbel” (Ércnél maradandóbb, 228).

III.

Kosztolányi Dezső: Októberi táj

Piros levéltől vérző venyigék.
A sárga csöndbe lázas vallomások.
Szavak. Kiáltó, lángoló igék.

A Meztelenül kötet megjelenésétől (1928.) Kosztolányi haláláig nyolc esztendő telt el. Ez alatt az idő alatt születtek azok a nagy versek, melyekben művészetének kiteljesedése végbemegy. E versek többsége Kosztolányi Össze-
gyűjtött költeményeinek záró fejezeteként 1935-ben jelent meg könyvalakban, Számadás címmel. Azóta az egész periódust is jelöli ez a cím. 1933–35-ben már teljes pompájában szemlélhető Kosztolányi lírája. A számadás szó a pe-
riódus lényegére utal, arra, hogy az összegezés, összefoglalás tényeiről kell be-
szélnünk. Életrajzi adalékként még itt, e bevezető sorokban említjük meg,
hogy a betegség sejtelve 1933 nyarán tör rá Kosztolányira. A Számadásnak
így mindegyik jelentősebb verse a halál előterében végzi az összegezést.¹

Ebben a kötetben foglal helyet a Negyven pillanatkép, amelynek tizen-
ötödik darabja az Októberi táj. Ezek a versek valóban pillanatképek. Minden
egyes pillanatsfelvétel egy meghatározott érzéskomplexumot jelöl.

Vizsgálódásunk középpontjába a vers mozgásterét állítottuk. Azt a moz-
gásteret, melyet az olvasó a vers kompozíciója által irányítva bejár. Ebben az
összefüggésben az Októberi táj klasszikus példának tekinthető. Találónan ha-
sonlítja Hankiss Elemér ezt a verset az elektronikából jól ismert bonyolult
kapcsolási rendszerhez. Minden szava újra és újra aktivizálódik, feszültséggel
telítődik, valahányszor az olvasó tudata összeköti egy másik versbeli moz-
zattal. Minden szó kapcsolatban van egymással, rendszer és a szó nemes érte-
mében valóban kompozíciót alkotva (ezt nem utolsósorban a költemény rö-
vidsége teszi lehetővé).

A költeményt három rétegre bontva (jelentések szintje, nyelvi össze-
függések szintje, kompozíciós összefüggések szintje) kíséreljük meg elemezni.
Ezeknek a rétegeknek szeretnénk egyfajta összegezését adni.

A jelentések szintje. — A költeményben megjelenő valóság-
mozzanatoknak öt osztályát figyelhetjük meg:

1. Színek: piros, sárga, lángoló;
2. Természet: levél, venyigék;
3. Betegség: vérző, lázas;
4. Beszéd: csönd, vallomások, szavak, kiáltó, igék;
5. Megsemmisülés: vérző, lázas, lángoló.

Azonnal szembetűnik ebben a bontásban, hogy három szónak a gyakori-
sága — vérző, lázas, lángoló — éppen kétszerese a többiének. A valóságmoz-
zanatoknak két kategóriája együttesen jelenik meg bennük. A közös elem mind-
háromban — aligha véletlenül — az eléggéssel, megsemmisüléssel való jelentés-
összefüggés. Ehhez társul a vérző és a lázas esetében a betegség, a lángoló ese-
tében a szín fogalomköre. Ezek a góccok mindig a sorok második felében jelen-

¹Vö.: Hankiss Elemér: Érték és társadalom. A vers belső mozgásteret. Bp. 1977.
— Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp. 1979. — Rónai László: Kosztolányi Dezső.
Bp. 1977.

nek meg, mintegy kibillentve a vers sorait az egyensúlyhelyzetből, ezzel is érzékeltetve a feszültséget, felindultságot.

Érdekes a vizualitás — auditivitás kettőssége is a költeményben. A vizuális hatást keltő szavak a vers elején, pontosabban az első sorban foglalnak helyet (*piros, levél, vérző venyige*), míg az auditív hatást keltők (*vallomás, kiáltó, szavak, igék*) a második felében. Ezt a kettőt mesteri módon köti össze Kosztolányi a vizuális és az auditív hatást összemósó *sárga csönd* szinesztéziával.

A szavak érzelmi telítettségét vizsgálva megfigyelhetjük, hogy a költemény első fele tárgyyszerűnek, közömbösnek tűnik, míg második fele egyre szenvedélyesebb. E második rész érzelmi telítettségét már előlegezi, jelzi a *vérző* és a *sárga* jelző. Ez utóbbiról tudvalevő, hogy a kínai hiedelemvilágban a halál színe.

A költeményben tehát három jelentéskört vonhatunk meg. A mű első felében az elmúlás, pusztulás, szenvedés érzésköre jelenik meg, a másodikban kettő: az elmúlás elleni lázadás, a cselekvő magatartás és a hiábavalóság, a reménytelenség jelentésköre.

A nyelvi összefüggések szintje. — A vers a beteg emberi szervezetben dolgozó szív képzetét is keltheti az olvasóban. Az artériák állandó lüktetését és olykori kihagyását a jambikus ritmus adja, amit csak néha szakít meg egy-egy spondeus.

Már az első olvasáskor szembeötlik a vers arányos szerkesztése. Minden sor négy szóból áll, ez a négy is meghatározott kombinációban. Itt jegyzendő meg, hogy a költeményben csak főnév és melléknév, illetve melléknévi igenév fordul elő, ezzel is erősítve a mű mozdulatlan jellegét, pillanatképszerű kimerévítettségét. Minden sorban két főnév és két melléknév, illetve melléknévi igenév fordul elő, nyelvi és gondolati egységet képezve a főnév és a jelzője között. A harmadik sorban azonban ez az arány megbomlik. Így kapunk végeredményül öt jelzős szerkezetet hat helyett. Pedig könnyűszerrel meg lehetne a hatodik jelzős szintagma is, ha szórendcserevel rögzítené Kosztolányi a *kiáltó szavak* szintagmát. A jelzős szerkezetek arányának megbomlása a harmadik sorban szükségszerű következménye annak, hogy az adott főnév — melléknév arány mellett az utolsó sor fokozása csak úgy oldható meg, ha a *szavak* főnév nem kap jelzőt, míg az *igék* főnév kettőt is: *kiáltó, lángoló*.

Az arányos szerkesztéshez való ragaszkodás mutatkozik meg abban is, hogy minden sor többes szám alanyesetű főnévvel zárul, megadva a költemény gondolati ívének tartópilléreit (*venyigék, vallomások, igék*).

A költemény érzelmi telítettségét, a felindultságot jól mutatja a mondatok milyensége is. Valamennyi mondat hiányos kijelentő. Nem lenne itt helye kérdésnek vagy felkiáltásnak. A költő tisztában van helyzetével. Ebben a gondolati körben az elmúlás elleni lázadás is csak kijelentő, konstatáló formában kaphat létjogosultságot.

Az utolsó sort Kosztolányi négy meghatározó stilisztikai fordulattal emeli ki, s foglalja egyúttal egységbe. Az epanalepszis (a mondat vagy sor első és utolsó szavának azonos vagy rokon értelmű volta) adja a mondat két tartópilléret (*szavak, igék*). Az anafora — mint a szöveg mikrostruktúráját egységbe foglaló elem — az adott esetben is a *szavak, igék* rokonértelműségével hat. Harmadikként a *kiáltó* és *lángoló* halmozott mondatrészek közötti antitezist kell megemlíteni, végül pedig a *kiáltó* — *lángoló* fokozást. Azáltal, hogy Kosztolányi egy sorban ennyi stilisztikai fordulatot koncentrálna, nemcsak amellett tesz tanúbizonyságot, hogy mennyire mestere a nyelvnek, hanem

többszörösen is aláhúzza, felhívja a figyelmet erre az utolsó gondolati egységre.

A kompozíciós összefüggések szintje. — A vers olvasása közben két ellentétes irányú hatás éri a befogadót. Egyik az egyensúly, mozdulatlanság, időtlenség élménye. Az egyes jelentéskategóriák összefüggése — melyet a jelentések szintjén próbáltunk meg vázolni — a vers egészében szimmetrikusan elhelyezkedő mozzanatokot köti össze. A szimmetrikusság érzetét keltik továbbá a homofóniák (*kiáltó, lángoló*) és az alliterációk is (*vérvő venyigék*). Statikusságot sugall maga a vers címe és három sora is. Tulajdonképpen ez ugyanarról az októberi tájról készített öt egymásra vetített kép (*piros levél, vérvő venyige, sárga csönd, lázas vallomás, lángoló ige*).

Az időtlenséget Kosztolányi a lehető legegyszerűbb megoldással éri el. Nem szerepeltet igét, amely végül is a cselekvést, történést, az időben való mozgást hordozná magában. Az egyensúly, mozdulatlanság, időtlenség érzetével együtt azonban a dinamikus élményét is nyújtja. Ezt leginkább a költemény első és második fele között feszülő ellentétsor hordozza. A vers első felében a magas magánhangzók dominálnak — kilenc magas áll szemben az egy mély o-val —, míg a másodikban a mélyek uralkodnak (kilenc mély, kettő magas). Az első részre a vizualitás, a másodikra az auditivitás a jellemző. Hasonlóképpen áll egymással szemben az érzelmileg telítetlen és a telített szavak csoportja, az elmúlás passzív tudata és az ellene való aktív tiltakozás, a közvetlen látvány és a közvetett látomás a költemény két részében.

Befejezésül ismételten csak azt szögezhetjük le, hogy a *Negyven pillanat* képek mesteri darabja az Októberi táj, olyan szerves rendszert alkot, amelynek minden csomópontja — szava — indukálja a másikat, újra és újra aktivizálja a versben kifejeződő mozzanatokot.

Csiffáry Tamás

IV.

Egy Kosztolányi-írás megszólaltatásához

Tudvalevő, hogy az írás közvetett, a beszéd közvetlen nyelvi érintkezés. Mindegyik nélkülözhetetlen közvetítő közeg az emberek kommunikációs kapcsolataiban. A beszélt nyelv azonban valamivel fontosabb, mert kézenfekvőbb, mindennapibb eszköz. Ennek megfelelően az utóbbi pár évtizedben mind a tudományban, mind az anyanyelvi oktatásban fontos szerephez jutott az úgynevezett élő nyelv. Az új nevelési-oktatási terveknek is hangsúlyozott része lett a beszédművelés. Alapjául csak a természetes beszéd, a valóságos szituációknak, műfajoknak beszélt nyelvi szövege szolgálhat.

Az írás és a beszéd között átmenetként találjuk egy-egy írásmű hangosítását, a fölolvast. Jó, ha az íráson alapuló beszéd előtt az adott szöveget elolvassuk magunknak, majd elemezzük, értelmezzük, vagyis előkészítjük a másoknak való bemutatásra. Ez tulajdonképpen az írásmű kohéziójának megkeresése, a kohéziótól egészzé fogott alkotóelemek tanulmányozása. A folyamat illusztrálására hívjuk segítségül Kosztolányi Dezsőnek *Szótárat lapozgatók . . .* című, kis írását:

„Szótárat lapozgatok. Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami? Benne van nyelvünk összes szava. Benne van a virágok, ásványok, rovarok, háziállatok és fenevadak, a szerszámok, a közlekedési eszközök és felszerelések, a fegyverek és hangszerek, a mesterségek, a testrészek és a nyavalyák neve. Benne van a gyöngédség és a durvaság minden árnyalata, az udvariasság és a gorombaság, a szemérem és a trágárság, a szépség és a rúttság, az illat és [a] bűz, a tisztaság és a szutyok, a boldogság és a boldogtalanság, az önfeláldozás és a gyilkosság. Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.” (K. D.: *Nyelv és lélek. Szépirodalmi K., Bp., 1971. 87.*)

Hogyan, milyen eszközökkel keltsük életre a betűkbe burkolt szöveget? Milyen legyen a hangütés? Intellektuális, azaz gondolati? Emocionális, vagyis érzelmi? Sorjázunk a kérdések, a szöveg első átfutása azonban máris választ ad. Az indítás racionálisnak, értelmező, magyarázó jellegűnek tűnik, az értekező prózáéra emlékeztet (a szótár tudományos dolog). A folytatásba viszont mintha érzelmi töltés, lírai vallomás vegyülne (a szótár a sokszínű élettel tart kapcsolatot). Végző soron a kettős jelleg szellemes eszmefuttatássá, esszézerű írássá érleli Kosztolányi miniatűrjét (a szótár az emberi sors).

Nézzük meg részleteiben is a szöveget! Visszafogott, szinte száraz tényközlés az első mondat: „Szótárat lapozgatok”. Töprengő, de költőivé is formálható kérdés következik: „Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami?” Határozott a szöveg végéig tartó válasznak kezdő része az első szakasz emelt hangsúlyával: „*Benne van* nyelvünk összes szava”. Ebből bomlik ki a válasz többi része, leírva, mi mindennek (virágoknak, ásványoknak stb.-nek) a neve található meg a szótárban. A szöveg közepétől a *név* szó használata nélkül jelennek meg a nevek hordozói, jelöltjei, a denotátumok (gyöngédség, durvaság stb.). Nem lényegtelen nyelvi eszköze ez a mű mondanivalójának, annak, hogy a szótár a valósággal azonosul. Éppen ezért a szöveg tengelyében (a „Benne van a gyöngédség és a durvaság minden árnyalata . . .” részben) az értelmi hangsúly megoszlik az ismétlődő *benne van* és az utána levő tartalmas szavak között. Úgy, hogy a szöveg befejező mondataiban a *benne van* állítmány háttérbe szorul a nyomatékosabbá váló alanyokkal szemben.

Ez a fokozás, amely a mondategészekre épül, a mondatokon belül is árnyalást igényel. Különösen a hosszú, felsorolásos mondatokra kell figyelni. A szöveg negyedik mondatának egységes dallamívet úgy adhatunk, hogy a halmozott birtokos jelzőket összefogjuk a mondat utolsó elemeként álló, közös birtokszavukkal. Ugyanakkor a tagolásra is ügyelnünk kell. Például a felsorolásnak határozott névelős tagja kisebb egységbe vonja a névelőtleneket. Az *és*-sel összekapcsolt (de esetleg ellentétes tartalmú) kifejezések is kis tömböket alkotnak. Az ötödik mondat kizárólag ilyen alegységekből tevődik össze. Itt a kontrasztosítás a fő feladatunk: a szembenálló jelentésárnyalatok közül az elsőt, a pozitívet magasabb hangfekvéssel, világos hangszínnel, a második elemet, a negatívát pedig mélyebb hangsávon és sötét tónussal érzékeltetjük.

Mindezeket a felsorolásokat négy, fokozatosan rövidülő, de lényegesebbé váló mondat foglalja össze. A múlt—jelen—jövő háromtagú folyamata előbb kéttagúba (élet—halál), végül egytagúba (sors) tűnik át. Ezzel a szöveg utolsó, pillanatnyi szünettel kimondott szava (a *sorsom*) szinte magához öleli ünnepelesen az elsőt (a *szótárat*).

Az írásmű részletgazdagsága nem tompíthatja el rövidegét, tömörségét. Nem szabad szétszaggatnunk, hanem lendületesen tolmácsolnunk az írást,

mindössze néhány, ritmusunknak és a szöveg ritmusának megfelelő ponton kiegészítve pótlevegővel az elején vett alaplevegőt. Egyéb fonetikai eszközökkel (a hangerővel, a tempóval stb.-vel) is természetessé tehetjük a bemutató olvasást. Így hallható, szöveghű, értelmezhető, hiteles és stílusos lesz az írásra alapozott beszéd (l. a fölolvás követelményeit Hernádi Sándor: *Beszédművelés*. Tk., Bp., 1976. 249—52). Sőt ettől nyelvesztétikai megnyilatkozássá lényegülhet át az írott szöveg hangosítása. Holott nem színészet, nem művészi előadás mindez, csupán pontos, alapos, kifejező beszéd.

A szövegnek ez(eke)t az értelmező elolvasását (elolvasásait) a körülményektől függően kiegészíthetjük magnetofonra való fölvétellel, önellenőrző visszahallgatással. Sőt tapasztalt előadók megoldásával is összevethetjük. A „Dr. Szende Aladár szerk.: *Magyar nyelv irodalom*. U 1101. sz. szalag a középiskolák I—IV. oszt. részére” feliratú oktatási segédanyag második sávján második szöveggént megtaláljuk Kosztolányi írásának hangosított változatát. Arra persze vigyáznunk kell, nehogy az utánzás hibájába essünk. Inkább azt próbáljuk megfigyelni, hogy az adott szövegben mennyire érvényesíthetjük egyéni stílusunkat (az említett hangszalagnak nőtől származó megoldása a szöveg lírai vetületét erősíti föl).

Az ilyen kis szövegvizsgálatot természetesen tovább lehet bővíteni, a kisebb egységeket nagyobbakba beépíteni. Például Kosztolányi elemzett írásának létezik egy hasonló című, néhány hónappal később született párja (K. D.: i. m., i. h.). Összekapcsolva a kettőt némileg más szerkezeti ívet, módosított kohéziót kell kibontanunk, mintha csak az egyiket tolmácsolnánk.

Az efféle, írva egy gépelt lapnyi, fölolvásva három percnyi, esszé stílusú szövegeket fölhasználhatjuk a Kazinczy szép magyar beszéd versenyekre való felkészülésben, felkészítésben. Aztán a pedagógus munkájához eleve hozzátartozik a hosszabb-rövidebb írásművek gondos bemutatása. De mindennapi nyelvhasználatunk is hasznát láthatja annak, hogyha igényes fölolvásásra vállalkozunk, hogyha a szöveget alaposan megismerjük.

Molnár Zoltán Miklós

A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez (oroszl nyelvi környezetben)

1982 végén jelent meg tankönyvem, a Практический курс венгерского языка a moszkvai Viszsaja skola Kiadó gondozásában. A könyv kiadását négy évi munka, beleértve a kiadói átfutási időt, és 12 éves tanári gyakorlat előzte meg.

A tankönyv felépítésének bemutatását most mellőzném, a nyelvtani anyag (Грамматический справочник) írásakor felmerült kérdéseket, gondokat, problémákat szeretném kifejtteni, elgondolásaimat, elképzeléseimet ismertetni.

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának 1977. június 21-én tartott ankétján Hegyi Endre az angol Strevenst és a szovjet Garsinát idézi: a metodika kétoldalú folyamat, amely egyenlő mértékben van elkötelezve a nyelvészetnek és a pedagógiának. Garsina szerint valamely idegen nyelv módszertana a tanulandó nyelv fonetikai, morfológiai és szintaktikai szerkezetétől függ. És Hegyi Endre hozzáteszi: Tehát azt, hogy milyen módszerrel tanítsunk, maga a nyelv mondja meg, csak igazodnunk kell hozzá (Nyr, 102 [1978.]: 302).

Ez az evidens megállapítás azonban a hogyanra, sajnos, nem ad választ, mert létezik ugyan egy általánosan elfogadott leíró magyar nyelvtan részletesen kidolgozott terminológiai rendszerrel, mely a magyar nyelv grammatikáját az indoeurópai nyelvek kategóriarendszerében helyezi el, aminek eredményeképpen kialakult egy rendkívül bonyolult, így nevezném, indoeurópaizált magyar nyelvtan: névszói és igeragozási rendszer 17—24 esettel, 882, 885 v. 756 esetraggal (Mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1971. 202) és 78 igei személyraggal, sok, lényegében megmagyarázatlan jelenséggel, mely végül is ahhoz az előítéllethez vezetett, hogy a magyar nyelv megtanulása sokkal nehezebb, mint a többi nyelveké.

A magyar nyelvet önmagáért tanulmányozó, rendszerező, nyelvészetben alapos felkészültséggel rendelkező kutatónak esetleg tökéletesen megfelel ez az indoeurópaizált magyar grammatika, az egyes terminusok pontatlansága esetleg föl sem tűnik, mondjuk, anyanyelvünk tanárainak, az idegen ajkúak magyartanításában azonban a legkisebb pontatlanság is zavaró. (L. Ginter Károly: A magyar mint idegen nyelv tanításának grammatikájáról. A magyar nyelv grammatikája. Akadémiai Kiadó, 1980.) — Ginter Károlynak a tárgyias és (alanyi) tárgyatlan igeragozás terminusszal kapcsolatos észrevételéhez én is csatlakoznék: az orosz anyanyelvű hallgatóknak is külön kell megmagyarázni, hogy az (alanyi) tárgyatlan igeragozás egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem lehet tárgy a mondatban, sőt nem az ige tranzitív volta engedi vagy tiltja a tárgy jelenlétét a mondatban, hanem fordítva, a tárgy minősége (határozott v. határozatlan volta) határozza meg az igeragozást.

Ezenkívül, ha olyan terminusszal élünk magyarázatunkban, mely használatos a magyar idegen nyelvként tanuló anyanyelvében is, akkor rendszerint e terminus mögött ugyanazt a nyelvtani jelenséget keresi a tanuló, melyet ez (a terminus) anyanyelvében magában foglal.

Így aztán, ha elkötelezzük magunkat a metodikában e leíró nyelvészetnek, és ezt vesszük alapul, nagyon lassan tudunk előre lépni a gyakorlatban.

Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy nem az adott leíró rendszer helytállóságát kérdőjelezem meg, hanem annak a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításába való mechanikus (kritikátlan) átvitelét. Hiszen „A különböző megközelítések nem érintik magát a nyelvet, csupán az elemek rendszerbeli elhelyezkedését módosítják egy más, a nyelvet inkább formálisan vizsgáló gondolkodás nyomán” (Ginter Károly i. m.).

A gyakorlatban és -ból én is ezt a következtetést vontam le az első kudarcok után, de hosszú volt az út, míg eljutottam grammatikatanítási módszerem alapját képező közkeletű tétel alkalmazásához, gyakorlati megvalósításához, miszerint: a nyelv a jelek rendszere — tehát a magyar nyelvtan olyan nyelvi jelek rendszere, melyben gyakorlatilag minden jelnek (legyen az rag, jel, képző) megvan a maga körülhatárolható, megnevezhető jelentéstartalma, és melyben a grammatikai homonímia — jelentéktelen kivétellel — természetesen hiányzik. Nyelvünk agglutinálása tehát nem más, mint e jelentéstartalmak (fogalmak) megfelelő rendben való összekapcsolása.

(Erre próbáltam felkészíteni a magyarul tanulókat már az első lecke anyagában azzal, hogy bemutattam a házam, kertem, olvasom, nézem *m*-párhuzamát, a *k*-nak, a többes szám jelének jelenlétét az igei személyragozásban (olvasunk, olvastok, olvasnak) és a házak, kertek szavakban stb. A *lát-t-am*, *házam-bannal* az agglutináció mechanizmusára igyekeztem felhívni a figyelmet.)

Ha így oktatjuk a magyar nyelvtant, s így rendszerezünk, egyrészt automatikusan mondatközpontúvá válik metodikánk (hiszen e nyelvi jelek többségükben szintaktikai töltésűek), másrészt pedig feltáru a magyar nyelvtan következetes logikája, hadd mondjam így: eleganciája. S csak így hozhatjuk összhangba — szerintem — metodikánkat a magyar nyelv grammatikai, szintaktikai sajátosságaival. Ebben a rendszerben egymásból következnek az egyes jelenségek, áttekinthetővé válik nyelvtanunk: organikusán összekapcsolódik az igei és a névszói személyragozás és a főnévi igenevek személyragozása, a névutók rendszere, a névszói viszonyragozás és a határozószói személyragozás, melyek azután a személy- és viszonyragozásban kapcsolódnak össze újra. Ha rámutatunk a határozószók, határozóragok, névutók és igeikötők közötti funkcionális „rokonságra”, érthetővé válik az idegen ajkúak számára oly sok nehézséget okozó igeikötőelválás az igtől, s az, hogy az igeikötők egy részének is, mint más határozószónak, lehet közép- és felsőfoka. Ha megmagyarázzuk, hogy a nyomaték, a gondolati hangsúly a mondatépítés alapja, hogy a hangsúlyozott mondatrész közvetlenül az igei állítmány személyragozott alakja előtt áll, melynek még az igeikötő is átadja helyét, és megértetjük, hogy például a *belép, nekivág, utánafordul* igeikötős igeikötői kb. ugyanolyan szerepet (határozóit, viszonyzóit) játszanak, mint a *helyet foglal, tévét néz, könyvet ír, színházba jár* az ún. „egy cselekvést kifejező laza és szerkezetek”-ben a *helyet, tévét, könyvet, színházba*, akkor világossá válik, hogy ha azt mondjuk, *nem lép be, ki vág neki?, miért fordul utána?*, akkor *nem foglal helyet, nem néz tévét, ki ír könyvet?, miért jár színházba?*-t kell mondanunk. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ezekben a laza ige szerkezetekben, melyekben az igeikötők szerepét többnyire tárgyragos,

ritkábban egyéb viszonyragos névszók veszik át, nincs természetesen igekötő, a névszó előtt nem áll névelő, és az ige alanyi ragozása. És rögtön szétesik ez a szerkezet, ha kiteszük a névelőt, vagy igekötőt használunk: *tévét néz, könyvet ír* → *a tévét nézi, a könyvet [meg]írja.*)

A szóképzés tanítása is a mondat felé orientál; *a kert a ház előtt* → *a ház előtti kert*. Vagy vegyük az *-at, -et, -tat, -tet* képzőt, melynek megjelenése egész „szintaktikai forradalmat” idéz elő: *Egy jó ismerősöm autójavítóban dolgozik. Beadom a kocsimat a szervizbe (, hogy csinálja meg).* → *Megcsináltatom a kocsimat ismerősömmel az autójavítóban.* Vagy az *-ás, -és* képző, melynek használata szintén jelentős mondattani változásokkal jár: *az óvónő foglalkozása a gyerekekkel* → *az óvónőnek a gyerekekkel való foglalkozása.*

A fenti (és a többi produktív) képzők jelentésével, funkciójával való megismerkedés, valamint annak tudatosítása, hogy a jelző a mondatban megelőzi a jelzett szót, elvezeti a tanulót a melléknévi igeneves bővített jelzők megértéséhez, helyes használatához (valamint az *ő n á l l ó* szóalkotás különböző módozatához). (Itt jegyezném meg, hogy talán nem egészen teljes az az általánosan elfogadott definíció, hogy „a képző nyelvi funkciója új szókalkotása”.)

A magyar nyelv grammatikájának ilyen megközelítése, ilyen rendszerezése mintegy diktálja is egyben a megtanítandó nyelvtani anyagok egymásutánját. Elhagyva az egyes részletkérdéseket, hadd fejtsem ki elképzeléseimet erre vonatkozóan. Kezdjük a fonetikával.

A magyar hangok bemutatásával sok tankönyv adós maradt, bár ennek szükségességét, gondolom, senki sem vitatja. (Nagyon valószínű, hogy ezt a hiányosságot az újabb tankönyvek már pótolták.) Én csak az orosz magán- és mássalhangzóktól *l é n y e g e s e n* eltérő hangok bemutatására, leírására és első begyakorlásukat szolgáló gyakorlatok megírására vállalkoztam. (Ismeretes, hogy anyanyelvi oktatásunkban sem fordítunk kellő figyelmet a hangtanra, pedig erre is nagy szükség lenne. A külföldiek számára írt magyar fonetika pedig még ritkább. Igaz, magán- és mássalhangzóink nagy része többé-kevésbé megvan az európai nyelvekben, de erre a többé-kevésbére aligha támaszkodhatunk, mert, mondjuk, a német és a magyar *ö, ü* között elég lényeges a különbség, nem szólva pl. az *a, á* magánhangzóról, az oroszban pedig az *e* és az *u* lágyító szerepéről. Az is közismert tény, hogy a helyes kiejtés a magyarban a jó helyesírás alapja.)

Rendkívül fontos, hogy a beszédritmus alapvető törvényszerűségeinek — a zöngésedés, zöngétlenedés, hasonulás jelenségeivel együtt — minél több időt szenteljünk az első óráktól kezdve. Hiszen az élőbeszéd megértésének egyik alapja, hogy megmagyarazzuk, elsajátíttassuk a szóelválasztás szabálya szerint átcsoportosuló gondolati egységek helyes olvasását, kimondását. Vegyünk egy egyszerű mondatot: *Egy fiú meg egy lány megy ott.* → *Egy fiú | meg egy lány | megy ott.* → *Ety-fi-ú | me-gegy-lány | me-gyott.*

Erre különösen szükség van a szláv anyanyelvűek mássalhangzó-torlódáshoz szokott artikulációs bázisának fejlesztéséhez, akiknek nehézséget okoz a magyar nyelv gördülékenysége, viszonylagos szimmetrikussága, a magán- és mássalhangzók egymást követése.

Az első fontos grammatikai téma, szerintem, a szórend bemutatása, az előbb említett szabállyal való megismertetés egyszerű példákon, rámutatva, hogy a kérdő- és tagadószó mindig nyomatékos, hogy a tanulók tudjanak helyesen mondatot alkotni a legelemibb szókészlettel és nyelvtani ismeretekkel.

(A mondat felépítése a továbbiakban is napirenden marad, csak egyre újabb és újabb — bővülő — grammatikai ismeretek fényében.)

A többes szám jelével való megismertetés az alanyi, majd a tárgyias ige-
ragozást készíti elő (olvassuk, olvassuk, olvastok, olvassátok stb.).

Névutóink elsajátítása ezután tulajdonképpen a névszói viszonyragozást
vezeti be.

A névszói személyragozás alanyi és tárgyias igeragozásunkhoz jelez visz-
sza és előre.

Helyragjaink rendszere s a már ismert névutórendszer megkönnyíti az
igekötők használatának elsajátítását, s végül is a határozószói személyragozás-
ban kapcsolódik össze az igei és névszói személyragozás ismeretében.

Ha párhuzamba állítjuk minőség-, mennyiség- és birtokos jelzőinket,
megmagyarázzuk, hogy a jelző egyik logikai feladata, funkciója a jelzett szó
jelentésének szűkítése, s a jelzett szót megelőzi a jelző, és a birtokviszonyt a
névszói személyragozás egyik elemeként, mint birtokos jelzőt mutatjuk
be, megkönnyítjük a birtokviszony szórendjének megértését.

A szóösszetétel és a szóképzés párhuzama a még
egyszer megvilágítja, hogy a magyar nyelv tulajdonképpen a konkrétabb
(maga a szókészlet) és a kevésbé konkrét (ragok, jelek, képzők) fogalmak
rendszerre. Ezért lehetséges a magyarban a *láttnivaló*, *nagyothalló*, *mibenlét*
szóösszetétel, az *ottjártamkor*, *hazamehetnékje* van, *jártában-keltében* indoeuró-
pai gondolkodás szerinti „grammatikai konglomerátum”, az *olvashatatlan*,
képtelenség, *szövetséges* képzett szó.

(Mivel a magyar nyelv a fenti értelemben vett fogalomrendszer, a ma-
gyarban igen gyakori jelenség a „többszófajúság”, ennek formai jegye is van:
az egyes szófajoknak nincs saját megkülönböztető végződésük. [?] S fordítva
is ez áll: nem ismerve a szó jelentését, sőt ha az adott szó nem mondatban sze-
repel, gyakran nem tudjuk megállapítani szófaját. Ezzel függ össze az a fel-
tevés, hogy talán nem érdemes olyan éles határt vonni ragok, jelek és képzők
között éppen mondattani szempontból [?]).

Visszatérve a nyelvtani anyag továbbfejlesztésére (önfejlődésére), a fent
említett grammatikai ismeretek megszerzése után (magától) következik az
igék múlt ideje, felszólító, majd feltételes módja, használatuk és végezetül a
határozói és melléknévi igenevek, igeneves szerkezetek. Az utóbbiak mondat-
tanilag még egyszer összefogják a magyar nyelvtant.

Itt jegyezném meg, hogy a jövő idő *fog* segédigéjét érdemes lenne a *kell*,
lehet modális értelemben vett segédigékhez sorolni, s rámutatni, hogy a *fog*
többnyire a jövőben végzendő cselekvés feltétlen végrehajtására utal. — Ha-
sonlítsuk össze a következő mondatok jelentéstartalmát: *Elmegyek (holnap) a*
fogorvoshoz. és: *El fogok menni (holnap) a fogorvoshoz*. Arra is figyelmet kell for-
dítani, hogy a magyarban a logikai időt a szövegösszefüggés határozza meg vég-
ső soron, s csak a múltnak van jele: *-t*, *-tt*. (*Megyek tegnap az utcán és látom, . . .*)

Nagy kerülőkkel, újrakezdésekkel jutottam el a gyakorlatban a magyar
nyelv grammatikájának ilyen megközelítéséhez, a nyelv(tan)i jelek jelentés-
tartalom szerinti rendszerezéséhez, s ahhoz a megállapításhoz, hogy végső so-
ron a magyar nyelv kulcsa a szóösszetétel = „fogalomösszetétel”.

A nyelvi jelek jelentéstartalmi rendszerezése még egy módszertani fo-
gást is előlegez: ha megtanítjuk, elfogadtatjuk, hogy az egyes nyelvi jeleknek
körülírható fogalmi töltése van, megvalósíthatjuk a diák—tanár együttgondol-
kodását, aktív együttműködését az egyes jelenségek föltárásában. Ha például

a hallgatók már tudják, mit jelent az, hogy *előtt*, *-nak*, *-nek*, ismerik az *-m* személyragot, nyugodtan javasolhatjuk az *előttem*, *nekem* önálló „lefordítását”. Az új nyelvtani anyagok ilyen „találós kérdéses”, modellszerű bevezetése a tankönyv kéziratában megvolt, hely hiánya miatt azonban kénytelen voltam lemondani róla. De ha az órákon következetesen így vezetjük be az új grammatikai fejezetet, akkor a magyarul tanulóban folyamatosan erősödik az az érzés, hogy nem tanítják a nyelvtanra, hanem maga fedezi föl magának, maga állapítja meg az összefüggéseket, maga találja meg a magyar nyelvtan kulcsát.

Arra is fel kell hívni a magyarul tanulók figyelmét, hogy a magyar szavak többségükben egy- és kétszótagúak. A többszótagú szavak oroszlánrésze képzett szó vagy szóösszetétel eredménye. Ha kellő gyakorisággal emlékeztünk erre, ha ugyanolyan alapossággal tanítjuk a szóösszetétel mechanizmusát s a produktív képzőket, mint viszonyragjaink rendszerét például, lényegesen megkönnyítjük a szókincs elsajátítását.

Tankönyvem kiadói szerkesztése már javában folyt, mikor kezembe került A magyar nyelv grammatikája (Akadémiai Kiadó, Bp., 1980., Nyelvtudományi értekezések 104. sz.), és elolvastam Bakos József cikkét: A kötött morfémák önálló közlő és kifejező szerepéről. Bakos József Páskándi Gézátt idézi: „Mi a *-ban*, *-ben*, mi a *-ság*, *-ség*, mi a *-ni*, mit jelent az *-on*, *-en*, *-ön* egyedül — magában?”; „... a szó önmagában tértelen, időtlen is egy kissé, a rag — a helyzet. A történet — ez a rag. Az történik a szóval, hogy végződése lesz: ragja. Ragok: események, történelem”.

Mennyire egybehangzó ez a költői megállapítás a következővel: „Volta-képpen arra jöttünk rá, hogy nem a lexéma a szókészlet alapja, hanem a morféma”. (Szende Aladár felszólalása A magyar mint idegen nyelv 1977. jún. 21-én tartott ankétján. Nyr. 102 [1978.]: 314.)

A Bakos József idézte példák (köznyelvünkől és az irodalomból) meggyőzőek, nyelvi tényekre hívják fel figyelmünket. (I.2. „Többen megbántuk ezt a lépést, és ebben a *tukban* a vezetők is benne vannak.” I.3. „Az a bajunk, hogy túl sokat *telefonálgatnak!* Vigyázat, nem *gatunk*, mert ő a maga részéről tudja, mivel tartozik a közösségnek, ő tehát nem *gat* ... ő fegyelmezetten telefonál. Viszont ki az, aki *gat*? Mit sem törődve, hogy *gatása* mekkora bajt és kárt okoz a ...”

Cikkében Bakos József rámutat arra, hogy az általa „tárgyalt témakörnek igen szegényes a szakirodalma”, s kifejti: „a nyelvi tények, a grammatikai kategóriák leírásában nagyobb k o m p l e x i t á s r a (kiemelés: N-P. Á.) kell törekednünk, s a nyelvi forma és a nyelvi érték összefüggésében kell minden esetben vizsgálnunk ... az iskolai nyelvtani oktatásnak és nyelvi nevelésnek egyik legfontosabb feladata: szélesebb körű műveltséggel felruházott ifjúság kerüljön ki az iskolák padjaiból.”

(Felmerül a kérdés, hogy nem az elmélet hat-e vissza a gyakorlatra akkor, mikor például a nem magyar szakos, nem nyelvzakos magyar anyanyelvűek csodálkozva veszik tudomásul, hogy a névszói és az igei személyragozás tartalmában tulajdonképpen ugyanaz a jelenség?)

Két kérdés következhet jogosan az elmondottakkal kapcsolatban: hogyan oldottam meg én az adott helyzetben a tankönyv nyelvtani részében a fent említett problémákat, és milyen eredményeket hozott a magyar nyelv grammatikájának ilyen módon történő feltárása, rendszerezése?

Az első kérdésre azt válaszolhatom röviden: felemásan. Egyrészt a Bakos József által megnevezett nehézségek miatt, melyekre a fentiekben hivatkoz-

tam; e téma szegényes irodalma s a grammatikai kategóriák komplexebb leírásának hiánya miatt, és az immár évszázadokra visszatekintő, latin terminológiai rendszer uralma következtében. A nyelv grammatikai rendszerezésének átértékeléséhez a gyakorlat embere csak adalékokat szolgáltatathat, kompetenciája nem terjed ki a terminológiai rendszer kidolgozására.

Azonban ez a terminológiai, formailag felemás megoldás, remélem, a nyelvtani jelenségek önfejlődését, összekapcsolását nem zavarta meg.

A második kérdésre nyugodt lelkiismerettel válaszolhatok pozitívan, hiszen már több csoportban tanítottam ebből a tankönyvből (először a kéziratzen változatból, majd a nyomdaiból); egy tanév — megfelelő heti óraszám-ban — elegendő a magyar nyelvtan elsajátítására, kb. 1500 szavas szókészlet megtanulására, elemi ismeretek megszerzésére Magyarországról, és alapfokú beszédkészség biztosítására nem magyar nyelvi környezetben. (Ezen kívül a tankönyv megfelelő alapnak bizonyult az általános nyelvi ismeretek továbbfejlesztéséhez, szélesítéséhez.)

Még egy megjegyzés befejezésül: Az orosz anyanyelvűek számára (is) a legnehezebben elsajátítható témák a következők: kétféle igeragozási rendszerünk helyes használata, a birtokos személyragozáshoz és a birtokviszony szőrendjéhez, valamint az igezőtők „viselkedéséhez” való hozzászokás, a felszólító mód, valamint a melléknévi igeneves bővített jelzők használata. Ezek elsajátítását megfelelő számú gyakorlattal igyekeztem elérni, bár ismeretes, hogy egy tankönyvben mind a gyakorlatok, mind pedig a szövegek száma sohasem elegendő.

Naumenko-Papp Ágnes

Grammatika Prokrusztész-ágyban

Igeidőrendszerünkről a magyar mint idegen nyelv oktatásával kapcsolatban

1.0. A modern idegennyelv-oktatás célja a kommunikatív kompetencia kialakítása a nyelvet tanulóban, vagyis annak a képességnek a kifejlesztése, amelynek segítségével a beszélő a rendelkezésére álló grammatikailag helyes kifejezések összességéből ki tudja választani azokat, amelyek visszatükrözik a társadalmi viselkedésformákat, és amelyek specifikus kontextusokban irányítják viselkedését (Gumperz, J. J. 1972. 203—24). A modern nyelvoktatás tehát a nyelvet nem elvont szabályok rendszerének tekinti, hanem az emberi tevékenység egyik megnyilvánulási formájának, amely társadalmilag szervezett kommunikatív szituációkban megy végbe. E felfogás értelmében a kommunikatív kompetencia nem azonos a nyelvi kompetenciával, ez utóbbin kívül magában foglalja a beszéd szociolingvisztikai, szociokulturális vonatkozásait is.

1.1. A nyelv szerepének új értelmezése törvényszerűen a tanítás folyamatának még összetettebbé válását hozta magával, hisz a nyelvoktatás nemcsak a nyelv grammatikai szabályrendszerének elsajátíttatását tűzte maga elé célul, hanem a kommunikációs szituációknak megfelelő nyelvi érintkezési formák kialakítását is. Felületesség volna azonban e kettős célból azt a következtetést levonnunk, hogy a grammatika elveszítette a nyelvoktatásban eddig elfoglalt fontos helyét. A nyelv szabályrendszerére, a nyelvi kompetencia alapjára továbbra is szüksége van a nyelvoktatásnak. Sokkal inkább az történt, hogy megváltoztak a nyelvoktatásnak a grammatikával szemben támasztott

követelményei: az eddiginél erőteljesebben fogalmazódott meg például az az igény, hogy a nyelvtani szabályok híven tükrözzék a nyelv működését, ebből következően előtérbe kerültek a nyelv kommunikatív szempontú leírását célzó törekvések. A nyelvoktatásban használt grammatikák ezért is eklektikusak: a különböző nyelvleírási módszerek eredményeiből csak azt olvasztják magukba és használják fel sajátos céljaiknak megfelelően, ami a kommunikatív kompetencia kialakítását leginkább elősegíti.

2.0. E rövid kitérőt tulajdonképpeni tárgyunktól azért tettük meg, hogy válaszoljunk azokat a törekvéseket, amelyek az idegennyelv-oktatást általában jellemzik, és amelyek — bár kissé megkésve — a magyar mint idegen nyelv oktatásában is megjelentek. Elsőként nálunk is a kommunikatív kompetencia elsajátíttatásának igénye fogalmazódik meg: „a tanulóknak nemcsak azt a képességét kell fejlesztenünk, hogy grammatikailag helyes, illetve elfogadható nyilatkozatokat tudjon létrehozni, hanem azt is, hogy képes legyen kiválasztani grammatikailag helyes nyilatkozatokat, amelyek az adott nyelvi és szituációbeli összefüggéseknek megfelelőek” (Éder 1981. 30). A szituációs megfeleltetés gondolatát pontosítja, illetve egészíti ki egy újabb, a kommunikatív kompetencia gumperzi megfogalmazásához közel álló meghatározás, amely azt hangsúlyozza, hogy a beszélőnek a nyelv összetett szabályrendszerét „az illető nyelvközösség kultúrájának, gondolkodásbeli sajátosságainak és társadalmilag érvényes szokásrendszerének ismeretében” kell alkalmaznia (Éder—Kálmán—Szili 1984. 3).

Az új cél megjelenésével a magyar mint idegen nyelv oktatásában is szükségszerű felismeréssé vált, hogy „a kommunikáció-központú nyelvoktatás mind a tananyag tartalmában, mind pedig a tananyag felépítésében új szempontok érvényesítését teszi szükségessé” (uo.). Naumenko-Papp Ágnesnek A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez című, a jelen dolgozatot megelőző cikke (l. e szám 172—7. oldalán) e felismeréshez szolgál fontos adalékokkal a grammatikaoktatáson belül.

2.1. Az, hogy a magyart mint idegen nyelvet nem lehet a leíró nyelvtanok tárgyalási sorrendjét, leírási módszereit, megállapításait követve tanítani, szinte minden magyar nyelvet külföldieknek tanító tanár első és leglényegesebb felismerése lesz. Hogy miért nem, ez több okkal is magyarázható. Elsőként említjük a kétféle nyelvtan merőben eltérő célját. Mert míg a leíró nyelvtanok kategóriákba sorolják és formai szempontok alapján jellemzik a nyelvhasználatból elvont nyelvi elemeket, addig az oktatásban használt grammatikának a nyelv működőképes szabályrendszerét kell(ene) tartalmaznia. De eltérnek a leírás módjában is. A leíró nyelvtanok atomisztikus, a nyelvi formákat előtérbe állító tárgyalási módja helyett az oktatásban a nyelvi jelenségeknek a nyelvhasználatot rendszerszerűen tükröző leírása a célravezető.

Naumenko-Papp Ágnes említett cikke e megközelítési mód egy lehetséges változatát vázolja fel, nevezetesen a nyelvi jelek szemantikai úton történő értelmezésének általa tankönyvben is megvalósított módját. Hasonló megfontolásokból kiindulva jutottak el az előzőekben már idézett dolgozat szerzői a nyelvi funkciók és e funkciók kifejezésére szolgáló formák, illetve a nyelvi formák és funkciók kettős megfeleltetésére épülő rendező elvek érvényesítésének gondolatához a grammatika tanításában (Éder—Kálmán—Szili 1984.).

Csak hogy, ha e másfajta szempontokat alkalmazzuk a leírásban, óhatatlanul szembekerülünk azzal a problémával, amelyre Naumenko-Papp Ágnes

oly nyomatékosan hívja fel a figyelmet, és amit ő nyelvtanunk „indoeurópai-záltság”-ának nevez.

2.2. Első nyelvtanírónk, Sylvester János, aki magyar–latin grammatikájában az elsők között alkalmazta a donatusi grammatika kategóriáit egy új területen, a magyar nyelven, még büszke önérzettel állapíthatta meg, hogy nyelvünk éppúgy szabályokba foglalható, mint a szent nyelvek, a héber, a latin, a görög. Sylvester azonban azt is tapasztalhatta, hogy az általa választott keret mintha szűk is lenne a magyar nyelv számára. Felismerte például, hogy a latin igeragozási séma nem húzható rá egyszerűen a magyarra, a magyar esetragok sem felelnek meg a latin casusoknak. Ezzel szemben a magyarban léteznek olyan összefüggések, amelyeket a latinban hiába keresnénk, így a személyes és birtokos névmások, valamint az igei személyragok közti megfelelések.

Nyelvтанírásunk a további évszázadokban a Sylvester János választotta úton haladt, s ezért az első munka fő ellentmondásai még sokáig nyomon követhetők benne. Mert a mintául szolgáló kategóriák egyfelől irányították ugyan a leírást, alapelveket szolgáltatottak hozzá, de ezzel egyidőben meg is szabták a vizsgálandó jelenségek körét, szinte előírták kategoriális tulajdonságaikat. A kategorizálás közben ezért a nyelvi tények néha elvesztették a nyelvhasználatban őket jellemző jegyeiket, a kategória pedig vagy üressé, vagy hamissá vált. Ezért mondhatja Kosztolányi Dezső egész nyelvтанirodalmunkat is jellemezve, hogy „az ágy, amelybe lefektette Sylvester János, Prokrusztész-ágy volt, s bizony meg kellett csonkítania, le kellett metélnie végtagjait, hogy beleférjen” (Kosztolányi 1971. 275).

3.0. Mintha a Kosztolányi által oly érzékletesen leírt „hozzáigazítási” folyamat játszódott volna le például igeidőrendszerünk leírásában. A külföldiek magyarnyelv-oktatásában mégis ezt a leírást követjük, pedig közben leegyszerűsítünk, összefüggéseiből kiragadunk olyan jelenségeket, amelyeket nyelvünk sajátosságává is tehetnénk a nyelvhasználat hű bemutatásával.

3.1. Nyelvтанaink többsége három igeidőt különít el az ige által kifejezett cselekvés, létezés, törtézés, állapot időbeli folyamatát a beszézés idejéhez viszonyítva, a jelen, a jövő és a múlt időt. A jelentéstani ismérvek alapján megállapított igeidőkhöz három igeidőalakot rendelnek: a jelölt múlt idejű, az alaki jelölő nélküli jelen és a szintén alaki jelölő nélküli jövő idejű formát. Már e szembeállításból is világos, hogy csak a múlt idő meghatározása nem hagy kétségeket maga után. A közlés idejéhez képest korábban történt cselekvéseket jelöl, formailag is könnyen elkülöníthető. A másik két esetben viszont a szemantikai és formai jellemzés között ellentét feszül. Sem a jelen, sem a jövő időnek nincs jele, tehát ugyanaz az igealak alkalmas mind a jelen, mind a jövő idejű igealak leírására, mint ahogy ezt a nyelvтанok meg is állapítják. Jövő idejű igealak tehát nincs nyelvünkben, de az időjel nélküli ige – szintaktikai beágyazottságától függően – kifejezhet jövőben történő cselekvéseket.

Erre a tényre hívja fel a figyelmet Lotz János az igeidők kategóriáját a jelentésbeli oppozíciók segítségével meghatározó munkájában (Lotz 1976.). Ő már két igeidőt különít el, a múltat és a jelent. „A múlt idő a közlés szempontjából egyszerűen a múlt idejű eseményeket jelöli; a jelen idő pedig az összes egyéb időviszony, sőt az élenkített múlt idő kifejezésére is használatos” (i. m. 165). Munkáját Lotz János azzal a hipotézissel zárja, hogy „a magyar igeidőrendszer stabilitása és az új időformák bevezetésével szembeni ellenállása ennek az oppozíciónak az egyszerűségével és határozottságával magyarázható” (uo. 169).

Úgy véljük, Lotz János e gondolatával egy, az igeidőrendszerünket érintő nagyon fontos kérdést vetett fel. Miért nem alakult ki nyelvünkben a futurumok, perfektumok széles választéka? Szégyellnivaló szegénység-e az egyszerűnek tűnő kettős egység, vagy nyelvünk belső rendszeréből következő olyan sajátosság, amely csak belőle kiindulva magyarázható?

E kérdés megválaszolásához kívánunk adalékkal szolgálni az igeidőknek a nyelv viszonyrendszerében elfoglalt komplex összefüggéseiből az igeidők, az aspektus és a szórend kapcsolatát kiragadva. Előjáróban megjegyezzük, hogy aspektusfelfogásunkban Kiefer Ferenc aspektusértelmezésére támaszkodunk, amely szerint az aspektus mondatszemantikai és nem szószemantikai kategória (Kiefer 1983.), azzal az eltéréssel csupán, hogy mi külön foglalkozunk az igekötős igékkel.

3.2. Vizsgáljuk meg elsőként az oppozíció jelöletlen tagját, az időjel nélküli igéket, ezek közül is az igekötő nélkülieket. Az (1) és a (2) (a), (c) mondatok jelen idejű cselekvéseket írnak le, a mondatok más-más módon, de imperfektív szituációkat hordoznak:

- (1) (a) *Péter levelet ír.*
- (b) *Mária énekel.*
- (c) *Péter sört iszik.*
- (2) (a) *Péter írja a levelet.*
- (b) *Péter ír egy levelet.*
- (c) *Péter egy levelet ír.*

A mondatok igéi időhatározók segítségével jövőben történő cselekvések jelölésére is alkalmazhatók. Közben a szituációk aspektusa sem változik meg a (2) (b) kivételével, ahol az eredménytárgy perfektívvé teszi a szituációt:

- (3) *Péter este ír egy levelet.*

De ez csak akkor igaz, ha az ige megelőzi az eredménytárgyat. Ha ugyanis az eredménytárgy az ige elé kerül, akkor imperfektív szituációt kapunk:

- (4) *Péter este egy levelet ír.*

Az aspektusviszonyok és a szórend hasonló összefüggését bizonyítják az (1) és (2) mondatok igéinek múlt idejű alakjai. Az (5) és (6) mondatok a (6) (b) mondat kivételével múlt idejű, imperfektív szituációkat írnak le. A (6) (b) mondatban az ige megelőzi az eredménytárgyat, így a szituáció perfektív:

- (5) (a) *Péter levelet írt.*
- (b) *Mária énekelt.*
- (c) *Péter sört ivott.*
- (6) (a) *Péter írta a levelet.*
- (b) *Péter írt egy levelet.*
- (c) *Péter egy levelet írt.*

3.3. Az időjel és igekötő nélküli igék, valamint az időviszonyok kapcsolatát kutatva külön kell foglalkoznunk az irányhatározós szerkezetekkel, már csak azért is, mert megítélésük a szakirodalomban sem egészen egyértelmű. Az elméleti munkák többsége az irányhatározó perfektíváló szerepét hangsúlyozza, s egyben azonosítja azt az irányt jelölő igekötők hasonló szerepével. „Például a *leesik* nem olyanféle viszonymozzanatot fejez-e ki, mint a *földre, padlóra, föbbe, sárba* stb. *esik*, úgy hogy a *le* a tárgyi vagy dologi helyzethez képest módosuló jelentésárnyalatban általában helyettesíti a *földre, padlóra, föbbe, sárba* stb. elemeket” — teszi fel a kérdést Pais Dezső (Pais 1959. 182). Kiefer Ferenc még határozottabban azonosítja szerepüket: „Az irányt jelző igekötők

mint *be, ki, fel, le, el* stb. irányhatározókat helyettesítenek, funkciójuk tehát ugyanaz, mint az irányhatározóké” (Kiefer 1983. 166). Eszerint a (7) (a) mondat határozós szerkezete felcserélhető a (7) (b) igekötős igéével anélkül, hogy a mondatok jelentése megváltozna.

(7) (a) *A toll a földre esik.*

(b) *A toll leesik a földre.*

Az anyanyelvi beszélő mégis érez különbséget a két mondat értelme között. Pais Dezső szerint az igekötős igét tartalmazó szintagma „bizonyos jelentés-többletet hordoz, mert egy helyváltoztatási irány képzete fűződik hozzá” (uo.). A helyváltoztatási iránynak szinte vizuális megjelenítésén túl az igekötős szerkezet — megítélésünk szerint — abban is eltér az elsőtől, hogy benne az igekötős ige már önmagában kifejezi a leesés tényét, vagyis perfektívál:

(8) *A toll leesik.*

Az igekötős ige után következő irányhatározók már csak a leesés egyéb helyviszonyait pontosítják:

(9) *A toll leesik a földre.*

az asztalról.

az asztal alá.

A (7) (a) mondatban ellenben az irányhatározó és az ige egy egységet alkot, amelyben a meghatározó tag az irányhatározó, ez fejezi ki a „földre kerülés”-t, az ige pedig ennek cselekvésbeli módját mondja meg. Tehát a (7) (a) mondat valami olyasféle jelentést hordoz magában, mint ’a földön lesz eséssel’, a (7) (b) pedig a valahova történő leesés tényét közli.

A (7) mondatok kifejezte idő- és aspektusviszonyokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy e mondatok jövő idejű, perfektív szituációkat írnak le, ha a cselekvés idejét egészként, megkülönböztető fázisok nélkül fogjuk fel.

Az igeik múlt idejű alakjait használva ugyancsak perfektív szituációkat kapunk:

(10) (a) *A toll a földre esett.*

(b) *A toll leesett a földre.*

Felvetődhet ezek után a kérdés, hogy ha a (7) mondatok jövő idejű cselekvést fejeznek ki, akkor az említett irányhatározós szerkezetekkel hogyan írjuk le a jelen időt. Szórendi változtatásokkal, mégpedig az első esetben az igeének az irányhatározó elé helyezéssel, a másodikban az igekötő és az ige sorrendjének felcserélésével:

(11) (a) *A toll (éppen) esik a földre.*

(b) *A toll (éppen) esik le a földre.*

A két szituációt jelenbe helyezve egyben imperfektívúvá is tettük őket.

3.4. A hova? kérdésre felelő irányhatározókkal még nem merítettük ki az idő- és aspektusviszonyok, valamint az irányhatározók kapcsolatát. (Az általunk ismert munkák érdekes módon csak a *hova?* kérdésre válaszoló irányhatározókkal foglalkoznak.) A *honnan?* kérdésre felelő lativusi határozók ugyanis mintha másféle viselkedést mutatnának, mint az előzők. A (12) mondatok jövőben történő cselekvéseket írnak le, szituációjuk imperfektív:

(12) (a) *Péter a táblától jön.*

(b) *Péter a tálról vesz süteményt.*

A mondatok szituációi a végpontok megjelölésével perfektívúvá tehetők:

(13) (a) *Péter a táblától jön ide.*

(b) *Péter a tálról vesz süteményt a kezébe.*

Az igéket múlt idejű alakban használva ugyanezt a kettősséget tapasztaljuk a mondatok aspektusában. A cselekvést fázisokra is bonthatjuk (14) (a), de a végpontot odaértve felfoghatjuk egész, befejezett folyamatként (14) (b).

(14) (a) *Péter az ABC-ből jött, amikor találkoztam vele.*

(b) *Péter vidékről jött.*

Ha igekötős igéket használunk a *honnan?* kérdésre felelő irányhatározókkal, akkor mind az aspektus, mind a cselekvés idejének megítélése egyszerűbbé válik. A (15) mondatok jövő idejű perfektív szituációkat, a (16) mondatok múlt idejű perfektív szituációkat mutatnak be:

(15) (a) *Péter eljön a táblától.*

(b) *Péter kijön a szobából.*

(c) *Péter lejön a IV. emeletről.*

(16) (a) *Péter eljött a táblától.*

(b) *Péter kijött a szobából.*

(c) *Péter lejött a IV. emeletről.*

A jelen, a „most” pillanatába merevíteni csak úgy tudjuk a (15) mondatok cselekvéseit, ha az igekötő elválik az igétől, azt szorosán követi:

(17) (a) *Péter (éppen) jön el a táblától.*

(b) *Péter (éppen) jön ki a szobából.*

(c) *Péter (éppen) jön le a IV. emeletről.*

A (12) mondatok pedig akkor fejeznek ki jelen idejű cselekvéseket, ha az ige megelőzi az irányhatározót:

(18) (a) *Péter jön a táblától.*

(b) *Péter vesz a tálról süteményt.*

Ezzel a szórendi változtatással mind a (17), mind a (18) mondatok kifejezte szituációk imperfektívek lesznek.

Összegzésül az irányhatározós szerkezetek segítségével leírható idő- és aspektusviszonyokról megállapíthatjuk, hogy mindenképpen különbséget kell tennünk a *hova?* és a *honnan?* kérdésre válaszoló lativusragos alakok között. A *hova?* kérdésre felelő határozók időjel nélküli igével perfektív szituációt jelölnek, mégpedig jövő idejűt. Természetesen csak akkor, ha az irányhatározó megelőzi az igét. Múlt idejű igealak használata esetén a cselekvés a beszélés idejét megelőzően ment végbe, a mondatban bennefoglalt szituáció pedig perfektív. A *honnan?* kérdésre felelő irányhatározók és az időjel nélküli igék alkotta szintagmák segítségével ellenben jövő idejű, imperfektív szituációkat fejezünk ki. Az igekötős igék és az irányhatározókból álló szerkezetekkel mindkét kérdőszó esetében vagy perfektív jövő idejű, vagy perfektív múlt idejű cselekvéseket fejezünk ki.

4.0. Már az irányhatározós szerkezetek vizsgálatában megmutatkozott az igekötőknek az igeidők kifejezésében és a mondat aspektusának kialakításában játszott döntő szerepe. Tapasztalhattuk, hogy az igekötő — bár nem az egyetlen —, de mindenképpen a leggyakrabban használt eszköz a perfektív szituációk kifejezésére. Figyelmünket ehelyütt az igekötős igéknek az időviszonyok kifejezésében elfoglalt helyére fordítjuk. A (19) mondatok időjel nélküli igekötős igéi a jövőben végbemenő perfektív cselekvésekre utalnak, a (20) mondatoké pedig a jövőben kezdődőkre:

(19) (a) *Péter elolvassa az újságot.*

(b) *Péter megtrja a leckét.*

(c) *Péter megbetegszik.*

(20) (a) *Péter meglátja Jánost.*

(b) *Péter megkedveli tanárát.*

Az igekötős ige időjel nélküli alakjának e nyelvhasználatbeli jellemzőjét megfigyelve tehetette az igekötőt Pereszlényi Pál az igei mód- és időjelek közé (Pereszlényi 1682.). Sőt, a *meg-*ről azt mondja, hogy a jövő idő jele. Első pillantásra sajátosnak ható kategorizálása a nyelvhasználat éles megfigyelését bizonyítja. Az igekötő a perfektiváló szereppel párosulva gyakran szinte időjelként viselkedik, különösen az igekötő nélküli, illetve igekötős imperfektív-perfektív ige párok esetében:

(21) (a) *Péter írja a leckét.*

(b) *Péter megírja a leckét.*

(22) (a) *Péter szökiül.*

(b) *Péter megszökiül.*

Pereszlényi Pál csak a *meg-* igekötőt nevezte a jövő idő jelének. Óvatossága indokoltan látszik. Ha ugyanis az igekötős ige nem alkot aspektusbeli oppozíciót igekötő nélküli párjával, a kérdés nem ilyen egyszerű. Ha az igekötős ige nem nincs imperfektív párja, mert funkciója nem merül ki az oszthatatlan időstruktúra létrehozásában, hanem az alapige jelentését különböző irányban módosítja, akkor a jelen időt is igekötős igével fejezzük ki. Mégpedig általában úgy, hogy az igekötőt az ige után helyezzük:

(23) (a) *Péter (éppen) olvassa át a dolgozatát.*

(b) *Péter (éppen) olvassa össze a korrektúrát.*

(c) *Péter (éppen) olvassa fel a fogalmazását.*

Az elmondottakkal természetesen az igekötős igék és az igeidők kapcsolatának csak néhány lényegi kérdését vetettük fel.

5.0. Összefoglalva vizsgálódásaink eredményeit, az aspektus, az időviszonyok és a szórend fontosabb összefüggéseinek alábbi rendszerét vázoljuk fel:

1. Jelen idejű, imperfektív cselekvések leírására használhatunk:
 - a) időjel és igekötő nélküli igealakot,
 - b) időjel nélküli igekötős igét, ha az igekötőt megelőzi az ige,
 - c) ige + *hova?* kérdésre felelő irányhatározós szerkezetet,
 - d) ige + *honnan?* kérdésre felelő irányhatározós szerkezetet.
2. Jövő idejű, imperfektív cselekvéseket fejeznek ki:
 - a) időjel és igekötő nélküli igék + időhatározók,
 - b) *honnan?* kérdésre felelő irányhatározót + igét tartalmazó szintagmák.
3. Jövő idejű perfektív cselekvéseket írunk le:
 - a) igekötős igékkel,
 - b) *hova?* kérdésre felelő irányhatározót + igekötő nélküli igét tartalmazó szintagmával,
 - c) ige + eredménytárgyas szerkezettel.
4. Múlt idejű imperfektív cselekvést írunk le:
 - a) igekötő nélküli igék múlt idejű alakjai,
 - b) eredménytárgy + ige múlt idejű alakja,
 - c) ige + *hova?* kérdésre felelő irányhatározó,
 - d) ige + *honnan?* kérdésre válaszoló irányhatározó.
5. Múlt idejű perfektív cselekvések leírására használhatunk:
 - a) igekötős ige múlt idejű alakját,

- b) igekötő nélküli ige múlt idejű alakjából és eredménytárgyból álló szintagmát,
 c) *hova?* kérdésre felelő irányhatározót + igekötő nélküli igét múlt időben,

5.0. Iménti összegzésünk alapján Lotz János idézett gondolatát igeidő-rendszerünk kettős egységéről a következőkkel egészítjük ki. Formai ismérvek alapján nyelvünkben két igeidőt különböztethetünk meg. A jelölt múlt idejű igealak a múlt idejű, az időjel nélküli forma pedig az összes egyéb időviszony, tehát a jelen és a jövő idejű cselekvések leírására alkalmas. A két igealak szintaktikai viselkedése, az általuk kifejezett idő- és aspektusviszonyok komplex összefüggései egyben azt sugallják, hogy a Lotz János által felállított bináris oppozíció két tagját ne a jelen időben és a múlt időben keressük, hanem sokkal inkább a jövő és a múlt idő kifejezésében. Mint ahogy összefoglalónkból is látszik, az oppozíció egyik pólusán a perfektív jövő, illetve múlt idejű cselekvések leírása helyezkedik el, feltűnően azonos szintaktikai, szórendi szabályosságokat mutatva (lásd a 3. és 5. pontokat). Az oppozíció másik pólusát pedig az imperfektív múlt és jövő idejű szituációk alkotják, amelyeknek kifejezésében ugyancsak hasonló megfeleléseket figyelhetünk meg (lásd a 2. és 4. pontokat). A jelen idő ezzel szemben szinte társtalannak tűnik, hisz perfektív szituációról jelen időben nem beszélhetünk. Az imperfektív jelen idejű cselekvések leírása pedig többnyire nem különbözik a jövő idejűekétől: főként időjel nélküli igékkel fejezzük ki őket. A jelen idő tehát a legviszonylagosabb igeidő-kategóriánk, mivel általában az időjel nélküli igealak szintaktikai beágyazottsága vagy egyéb kontextusbeli összefüggések határozzák meg jelentését, és nem tekinthetjük jelen idejűnek az időjel nélküli igekötős igéket sem. A jelen idő és az időjel nélküli forma azonosítását egymással ezért inkább csak a nyelvi leírást megkönnyítő megoldásként fogadhatjuk el, amely nem a legszerencsésebben tükrözi a nyelvhasználatot, mivel az időjel nélküli alakok önmagukban „nagyreszt egyáltalán semmiféle időt sem jelölnek” (Gyomlai 1907. 82).

Dolgozatunk elsődleges célja az volt, hogy erre ismételten felhívja a figyelmet.

IRODALOM

- Éder Zoltán 1981, A magyar mint idegen nyelv oktatásának elvi és módszertani kérdései a magyar egyetemeken. In: Magyar nyelv külföldieknek. Az V. magyar lektori konferencia anyaga. 29–33.
 Éder Zoltán—Kálmán Péter—Szili Katalin 1984, Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. In: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. Szerk. Éder Zoltán, 5. szám.
 Gumperz, J. J. 1972, Sociolinguistics and Communication in Small Groups: Ride, J. B.—Holmes J. (eds): Sociolinguistics, Harmondsworth, 203–24.
 Gyomlai Gyula 1907, Az úgynevezett igeidők elméletéhez, NyK. 37: 80–110.
 Kiefer Ferenc 1983, Az előfeltevések elmélete. Bp.
 Kosztolányi Dezső 1971, A magyar nyelv felfedezése. In: Nyelv és lélek. Bp. 273–6.
 Lotz János 1976, Az igeidők jelentése a magyarban. In: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 164–9.
 Pais Dezső 1959, Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez, MNy. 55: 181–4.
 Pereszlényi 1682: Grammatica Lingvae Vngaricae. Tyrnaviae In: CorpGr.

A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez nyugat-dunántúli tájszóanyag alapján

1. A szókészleti archaizmusoknak és neologizmusoknak néhány alább felvetendő problémájára a nyelvjárások változásvizsgálata hívta fel figyelmemet. Nyugat-dunántúli tájszavak mozgásának elemző értékelése során erősödött meg bennem a felismerés, hogy az archaizálódás és a neologizálódás voltaképpen egyazon nyelvi változásnak egymással szorososan összekapcsolódó két oldala, kétféle eredménye. A mai nyelvjárási normától ugyanis mindkét irányban, az elavulás és a keletkezés irányában is megfigyelhető a mozgás (vö. Kiss J.: MNyTK. 159. sz. 8–9). Ezért a nyelvjárási szókészlet mennyiségi és minőségi változásában az archaizmusok és a neologizmusok vizsgálata különös fontosságú.

Ma már szinte közhely, hogy a nyelvjárások tájszórészlegének kisebb-nagyobb hányada — falvanként vagy nemzedékenként több-kevesebb különbséggel, esetleg fáziseltolódással — kiavul vagy már kiavult. Ez a folyamat az archaizálódás, eredményei pedig az archaizmusok (pl. *gyalitt* 'fájdalmat, sebet enyhít, hűsít', *kópic* 'magvak tárolására szolgáló, zsúpból, vesszőből font fedeles, hasas edényféle', *pětërka* 'kicsi, rövid' stb.). A kipusztult vagy kipusztuló tájszavak nagyobb részének helyén azonban általában köznyelvi szavak jelennek meg, esetenként nem csekély táji színezettel. Ez a folyamat a neologizálódás, s eredményei mindaddig neologizmusok maradnak, amíg nem válnak teljesen szociális érvényűvé, normatívvá (pl. a *hébér* ~ *hőbér* helyett a *lopó*, a *stélázsi* ~ *télázsi* helyett a *pole*, a *szentgyöri* vagy *szelénce* helyett az *orgona* stb.). A köznyelvi szót akkor és addig veszem neologizmusnak, amikor és ameddig szinte bizonyíthatóan tájszót szorít ki a használatból.

Újabban mintha kevesebb szakirodalom foglalkozna az archaizmusok és a neologizmusok kérdésével. Korábban elsősorban stilisztikai problémát, korfestésre, jellemzésre, társadalomrajzra szolgáló tudatos, művészi szóhasználatot láttak benne (vö. pl. Martinkó A.: Nyr. 78: 369–74; Tompa J.: MNy. 64: 262–77). Ez természetesen jogos és fontos dolog. De az archaizmusok és a neologizmusok stilisztikai és nyelvészeti értelmezése és szerepe között különbség van. Archaizmusok és neologizmusok ugyanis a ma nyelvállapotában is szünet nélkül előfordulnak. Ezek a nyelv természetes fejlődésének, szakadatlan megújulásának velejárói a nyelvjárásokban is. Ilyen értelemben mutat előre számomra Terestyéni Ferencnek egy nem éppen friss, de gondolatébresztő tanulmánya a neologizmusokról (MNy. 51: 297–302). Ez is ösztönzőleg hat rám, amikor a továbbiakban a szókészleti archaizmusok és neologizmusok fogalmához, típusaihoz és minősítéséhez fűzöm hozzá megfigyzéseimet, nyugat-dunántúli tájszóanyag kapcsán szerzett tapasztalataimat.

2. A nyelvjárások szókészlete alapján némileg gazdagítható a szókészleti archaizmusoknak és neologizmusoknak a szokásos fogalma, értelmezése. Hagyományos értelemben ugyanis archaizmus minden olyan visszaszoruló lexéma, amely valamely tárgy, fogalom eltűnése vagy a nyelvszokás változása miatt avul ki az élő, beszélt nyelvből; neologizmus viszont minden olyan fel-feltűnő, a használatban terjedő lexéma, amely rendszerint

valamely feledésbe merülő tájszó helyén vagy egy-egy új fogalom, dolog megnevezésére jelenik meg a nyelvben. De akár a pusztulást, az elavulást nézzük, akár az újabb keletű szó vagy értelmi árnyalat terjedését, a változást mindig szigorúan meghatározott helyhez, meghatározott korhoz és meghatározott nyelvi közösséghez kell kapcsolni. A szóhasználat tér- és időbeli korlátozottság függvényében áll. Ezért van a nyelvjárások szókészleteti archaizmusainak és neologizmusainak erős földrajzi és szociológiai kötöttségük.

Tudjuk, hogy a tájszavak visszaszorulása, illetve helyükön újabb keletű lexémák fellépése falvanként is lehet eltérő ütemű, nemzedékenként, sőt nemenként pedig még egyazon nyelvjáráson belül is sok-sok különbséget mutathat. Az archaizmusok és a neologizmusok földrajzi és szociológiai különbségeire, eltéréseire összevető vizsgálattal deríthető több fény. Erre két lehetőség kínálkozik: összevethetjük egyfelől két vagy több helyi nyelvjárás egy-egy nemzedékének, másfelől egyetlen helyi nyelvjárás két vagy három nemzedékének a szóhasználatát. Ha két vagy több helyi nyelvjárás ugyanazon nemzedékének nyelvhasználatában nézzük a visszaszoruló és a terjedőfélben levő szavakat, illetve a visszaszorulás és a megszilárdulás erejét, mértékét, akkor a földrajzi értelemben vett archaizmusokhoz és neologizmusokhoz jutunk. Ha egyazon nyelvjárás két vagy három nemzedékének nyelvhasználatában nézzük a visszaszoruló és a terjedőfélben levő szavakat, illetve a visszaszorulás és a megszilárdulás erejét, mértékét, akkor a szociológiai értelemben vett archaizmusokkal és neologizmusokkal van dolgunk. Lássuk az elmondottakat néhány példán!

Répece-melléki összehasonlító vizsgálataim mutatták ki, hogy amíg az *ergéllés* szót Répcevisen a középső nemzedékből is ismerték néhányan, addig Répceszentgyörgyön már a kihalt szavak között kellett számba vennem. Így az *ergéllés* tájszó Répceszentgyörgyön földrajzi értelemben vett archaizmus. A *jegényefa* szó ma mindkét faluban *nyárfa* alakjában járja. De mivel Répcevisen ismerős még *gegényefa* alakban is, Répceszentgyörgyön pedig nem, a *nyárfa* szót az előbbi helyen földrajzi értelemben vett neologizmusnak tekintem, az utóbbi helyen viszont már a nyelvhasználat normatív adatának tartom. — Sopron környéki gyűjtéseimből tudom, hogy Sopronhorpácson a *pirhanyul* szót az idősebb korosztály még jól ismeri, a középső nemzedék nyelvhasználatából azonban kiavulóban van, tehát szociológiai értelemben vett archaizmus. Sopronkövesden a *cipellő* szót a mai fiatalabb nemzedék új, 'gyerekcipő' jelentésben használja. Ha ebben a jelentésben mások is használják elvételre a korábbi, 'kecses női báli cipő' jelentése helyett, akkor szociológiai értelemben vett neologizmusról van szó.

A hasonló példáknak persze se száma egész Nyugat-Dunántúlon. A Kemenesalján, Bobán ismerik, használják még a *pizselle* 'kiscsirke' szót, Ostffyasszonyfán azonban kilenc kikérdezett adatközlő közül nem emlékezett rá senki. A *gőthős* 'köhögős, beteges' jelentésben szociális érvényű elég nagy területen, így Szergényben, Kemenesmagasiban, Vönöckön, Bobán és Ostffyasszonyfán egyaránt. De helyette archaizmusként Bobán és Kemenesmagasiban az idősebb korosztály a *hēptikás* szót is használja, sőt Ostffyasszonyfán még a középkoriak nyelvében is előfordul. Így tehát Ostffyasszonyfán a *pizselle* földrajzi, Bobán és Kemenesmagasiban a *hēptikás* egyértelműen szociológiai archaizmus. — Amikor Szergényben a *gabórgyás* mellett a *bogaras*, Kemenesmagasiban a *vindó* mellett a *bödön*, az *elpüldé* mellett az *elfárad*, Bobán a *makuka* mellett a *kuka*, a *bangá*, Ostffyasszonyfán a *bugyelláris* mellett a *brifkó* is járja, akkor neologizmusról van szó. Ha egy neologizmus hiányzik valamely összehasonlított falu azonos nemzedékének nyelvéből, akkor az földrajzi neologizmus; ha valamelyik idősebb nemzedék nyelvéből hiányzik, akkor az szociológiai.

Ahogy a példák is mutatják, egy-egy tájszó általában nem egy csapásra tűnik a feledés homályába, mint ahogy az új keletű — többnyire köz- és irodalmi nyelvi — szavak sem azonnal válnak valamely helyi nyelvjárás általános, közhasználatú szavaivá. Mindkét

változás először rendszerint bizonyos szűkebb társadalmi rétegben megy végbe. A kisebb-nagyobb nyelvi közösségek ugyanis nem teljesen egyazon időben tudnak megválni egyes dolgok, fogalmak régi, megszokott nevétől, s nem is egyszerre teszik magukévá ismert vagy új dolgoknak, fogalmaknak a számukra szokatlanabb elnevezését. Ez a folyamat annál lassúbb, mennél homogénebb közösség nyelvében zajlik.

Nyilván minden korban voltak olyan helyi nyelvjárási elemek, amelyek vagy csak az idősebb, vagy csak a fiatalabb generáció nyelvében éltek. A mai kor azonban a szókészleti archaizmusok és neologizmusok keletkezésének különösen kedvez. Főként a nyelvjárásokban. A köznyelv ugyanis eddig még soha nem látott mértékben hat ma a nyelvjárásokra, háttérbe szorítva bizonyos tájszavakat, és terjesztve rovásukra a köznyelv szavait. E folyamat kétségtelenül a különböző közösségek egészének vagy kisebb-nagyobb csoportjainak életében és gondolkodásában bekövetkezett változásokra mint végső okokra vezethető vissza. Nyilvánvaló, hogy épp a nyelvjárások szókészletének változására egyébként esztétikai természetű tényezők is jelentékeny mértékben hatnak. Ismeretes, hogy a nyelvjárási beszélők milyen gyakran érzik falusiasnak, vidékiesnek táji jellegű szó- és kifejezés-használatukat.

3. Hagyományosan mind az archaizmusoknak, mind a neologizmusoknak négy típusuk van (vö. MMNy. 481, 483). Archaizmusok: a) A kiavult szavak, amelyeknek fogalmát ma más szó jelöli: *rér* 'sógor', *kaszab* 'mészáros', *isa* 'bizony'. b) A fogalmi archaizmusok olyan szavak, amelyek a velük jelölt fogalommal együtt koptak ki a használatból: *dézsma*, *kopja*, *virilista*. c) A jelentésbeli archaizmusok olyan szavak, amelyeket ma egy elhomályosult, régi jelentésben használunk: *marha* 'kincs, vagyon'. d) A formai archaizmusok olyan szavak, amelyeket ma elavult, régi alakban használunk: *győzedelmi*, *pediglen*, *pök*. — Neologizmusok: a) Az új szavak azok, amelyeknek fogalmi tartalmát régebben más szó jelölte: *ipari tanuló* (inas), *hűtőszekrény* (frizsider), *hőpalack* (termosz). b) A fogalmi neologizmusok az új tárgyak, új fogalmak nevei: *műhold*, *képűjság*, *betűreklám*. c) A jelentésbeli neologizmusok olyan szavak, amelyeknek jelentése változott meg: *hajrá* 'finis', *érett* 'középkorú'. d) A formai neologizmusok olyan szavak, amelyeknek alakján történik változás: *diri*, *fagyji*, *kolesz*.

Az archaizmusok és a neologizmusok hagyományos tipizálása a nyelvjárások szókészlete szempontjából kicsit módosítandónak látszik. Ha a lexémáknak valóban az a funkciójuk, hogy fogalmaikat hordozzák, akkor az archaizmusokat és a neologizmusokat is szorosabban kell kapcsolni a fogalomhoz és a mögötte álló valóságdarabhoz, valóság-tartalomhoz. Szerintem föltétlenül figyelembe kellene venni, hogy összefügg-e egy szóznak akár az elmúlása, akár a keletkezése a vele jelölt fogalom, illetve a denotátum változásával, eltűnésével vagy keletkezésével. Az a lexikai egység tudniillik, amely a vele jelölt fogalommal vagy denotátummal együtt múlik ki, illetve születik meg, valódi archaizmus vagy neologizmus lehetne. Nyugat-Dunántúlon ma a *kópica*, a *pitli*, a *sudri* és a *zsétér* tekinthető ilyen értelemben archaizmusnak, a *pléhembőr* és az *ugrómókus* pedig neologizmusnak. De az efféle szavak száma viszonylag kevés. Szép számmal fordul elő azonban olyan lexikai egység, amely lényegében a vele jelölt fogalom vagy denotátum elhalása vagy keletkezése nélkül pusztul ki vagy terjed el. Az ilyen szókészleti egység lehetne a nem valódi archaizmus vagy neologizmus. Nyugat-Dunántúlon ilyen a *kélázi* 'üvegpopó', a *kámpulódik* 'nyelvét öltögeti, csúfolódik', a *cájj* 'élesztő' és a *töpeckés* 'alacsony, kövér', illetve a *padlás*, a *behemót* 'telhetetlen, jó étvágyú' és a *fésű* (a *hi*, a *bömhéc* és a *fűsű* helyén). Az efféle szavak száma magasra rúg.

A nem valódi archaizmusok és neologizmusok egy jó részének voltaképpen sem a fogalmi tartalmát, sem a használati értékét nem érte különösebb változás, illetve ilyen változást ma már nem tudunk egyértelműen kimutatni. Ilyenkor lényegében egy név,

megnevezés, hangalak szorul háttérbe vagy terjed el ugyanazon fogalom, denotátum megjelölésére. Ezek a szavak lehetnének a névbeli archaizmusok vagy neologizmusok. A *kámpulódik* Répcevisen, az *ergéllés* Répceszentgyörgyön, a *csöntörög* mindkét fenti faluban archaizmus: egyetlen kikérdezett adatközlő sem ismerte őket. Ezek azonban nem valódi, csak névbeli archaizmusok, mivel a velük jelölt fogalom, denotátum más névben változatlanul él és használatos még. A *kaffogat* helyén a *pojáz*, a *karattyul* helyett a *fécség*, a *koszvérdung* mellett a *trógér* Kemenesmagasiban szintén csak névbeli neologizmus, tudniillik a velük jelölt fogalom lényegében semmit sem változott. De a nem valódi archaizmusok és neologizmusok egy részét kétségtelenül érte kimutatható jelentés- vagy hangalaki változás. A más értelmi árnyalatot, jelentésváltozást tükröző szókészleti egységek legyenek a jelentésbeli archaizmusok és neologizmusok, a más hangalakban szokásos, hangtani vagy alaktani viselkedésben eltérő lexémák pedig a formai archaizmusok, illetve neologizmusok. Új értelmi árnyalat egyébként nagyon sok lexémában keletkezik. Jelentésváltozás ment végbe a Répce-melléken például a *csoroszla* szóban (*csoroszla* 1. 'hasítóvas az ekén', 2. 'öregasszony, vénasszony' → 3. 'tréfás öregember'), Sopron környékén pedig többek között a *bicsak*, a *göböl*, a *kambaktér*, a *kendő* és a *vakarcs* szóban. Természetesen hang- vagy alaktani tekintetben sem ritkák a változások. Szinte az egész Vas megyében megváltozott például a *bincsókos*, a *böstörködik*, a *kaffogat* és a *kergetegés* lexéma alakja: *bíbircsókos*, *böstörög*, *kaffog*, illetőleg *kerge* lett. Sőt arra is van példa, hogy valamely lexémának a szintaktikai szerkesztése változik meg: a *supédli* szó visszaszorulása után Sopron környékén először a *tuli*, majd az *ágytuli* lépett a helyére.

De akárhogyan nézzük is az archaizmusokat és a neologizmusokat, nagyon sok olyan szókészleti egység van, amely többféle módon értékelhető és értékelendő. A fenti példánál maradva, a Répce mellett a *csoroszla* szó első jelentésében már valódi archaizmus a fiatalok számára, hiszen a fiatalabb korosztály magát a megnevezett tárgyat sem nagyon ismeri, nemhogy a nevét ismerné. Ugyanez a szó harmadik jelentésében ugyanakkor már nem valódi, jelentésbeli neologizmus is a középső nemzedék számára, minthogy ők elsősorban második jelentésében ismerik és használják a *csoroszla*-t szociális érvénnyel. De az *l*-ezést visszaszorító *j*-zés hatására ma már fel-feltűnik *csoroszja* alakban is a példaként emlegetett szó, azaz a fiatalság számára formai neologizmus is egyúttal.

4. A szókészleti adatok minősítése, archaikus, normatív vagy neológ voltak eldöntése sokszor nem könnyű feladat. Ez alól a nyelvjárások szókészleti egységei sem kivételek. A tájszavak változásvizsgálata mégis mintha több esetben megkönnyítené az archaizmusok és a neologizmusok felismerését, félreérthetetlen hova sorolását. Így látom a saját és tanítványaim vizsgálatai alapján.

Kétségtelen, hogy az archaizmusok és a neologizmusok viszonyítás eredményeképpen állapíthatók meg. Amihez viszonyítunk, azaz a mérce, a nyelvjárásokban mindig csak a norma lehet. Ez a szakadatlan változás közepette is a viszonylag legállandóbb, legstabilabb részlege a nyelvjárásnak. De itt és most épp az állandóság és a változandóság együttese formálhatja hathatósan értékítéleteinket. A nyelvjárási szókészlet változásának ma különösen kedveznek a körülmények. Kiss Jenő írja: „Azok a változások ugyanis, amelyek korábban több nemzedéken keresztül, ötven, száz vagy még több évig is tartottak, napjainkban egy-két évtizedre korlátozódnak. Így alkalmunk van arra, hogy ezeket a változásokat szinte születésük pillanatától kezdve végigkísérjük, közvetlen bepillantást nyerve a nyelv életébe” (Nyr. 103: 343). Azt hiszem tehát, hogy a nyelvhasználatban megfigyelhető eltérések, a változás tényei, a különbségeket mutató szinkron adatok, vagyis az elavuló, a szociális érvényű és az újonnan keletkező jelenségek vallomásai egymást támogatva és kiegészítve általában hozzásegíthetnek bennünket a véglegesen elfogadható döntéshez.

Ha szerencsénk van, akkor valamely nyelvi, szókészleti változásnak akár mindhárom fokozata is adathozható: *gabórgya* — *gabórgyás* — *bogaras* (Szergény), *hëgyibë* — *hëgyé* — *rá*, *förléjé*, *förlé* (Sopronkövesd), *höntörög* — *hömblög*, *hentëreg* — *fetreng* (Kőszegszerdahely), *virázsol* — *virázsul* — *vërraszt* (Boba) stb. Persze akkor sincs megoldhatatlan problémánk, ha nincs meg valamely denotátum kapcsán az archaikus, a normatív és a neológ adatok hármassága: *kaffogat* — *kaffog* (Csehimindszent), *stanëcli* — *zacskö* (Sopronkövesd), *gyürke* — *sërcli* (Répcevis, Répceszentgyörgy), *gëbula* — *pálinka*, *cájj* — *élesztő*, *hëptikás* — *göthös* (Kemenesmagasi, Gérce), *sërhakni* — *sërokli* (Kálócfa), *dëzsül* — *dözsöl*, *mëgneszüdik* — *mëgneszëdik* (Rum), *varizdol* — *sarabol*, *vatorász* — *matat* (Boba), *riszál* — *nyiszál*, *katula* — *skatula*, *kruszpëtál* — *kuruszpul* (Uraújfalu), *sögetlen* — *hajadonfött* (Kőszegszerdahely) stb. A körütekintő gyűjtő- és elemzőmunka többnyire akkor is kiszűrheti az archaizmusokat és a neologizmusokat, amikor az egymás mellett szereplő adatok egymásnak egyenrangú szinonimái, és nem szükségszerűen a változás bizonyítékai.

A szókészleti archaizmusok és neologizmusok gyűjtését, felismerését kérdőívesmódszerrel kíséreltem meg. Feltettem, hogy a lexikai egységek archaikus vagy neológ jellege összefügghet használatuk gyakoriságával, illetve ismertségük fokával. Egyrészt nyilván ritkább használatú az a szókészleti egység, amelyet kevesebben ismernek. Másrészt valószínűleg nagyobb a használati gyakorisága az indirekt kérdésre is előjövő adatnak, mint csupán a direkt kérdést követőnek. Ezért a nyugat-dunántúli archaizmusok és neologizmusok körében tervezett alaposabb tájékozódásra — tanító szakos hallgatóimmal — kétféle eljárást próbáltunk ki. Eleinte — kérdések alapján — csak azt derítettük ki, hányan használják, hányan ismerik, de nem használják, illetve hányan nem ismerik a címszóként várt tájszót. Később már nemcsak a kívánt címszó használatát vagy ismeretét tudakoltuk, hanem rögzítettünk minden olyan adatközlői választ, amely a címszóhoz szerkesztett kérdésre elhangzott, sőt direkt módon is rákérdeztünk minden címszóra, amelyhez indirekt módon nem jutottunk hozzá. Bármelyik gyűjtőtutatót jártuk, mindig hangsúlyoztuk, hogy a megnyugtató döntésnek egyfelől a mennél több adatközlőtől származó információ, másfelől az adatközlő értő segítőkészsége és a gyűjtő korrektsége a biztosítéka.

Amikor az összegyűlt szókészleti egységeket értékeltük, egy-egy lexéma ismertségének vagy használatának a kisebb arányát, továbbá a csak direkt vagy az egészen ritka és főként a fiatalabb korosztály nyelvhasználatában megjelenő indirekt adatokat vagy az archaizmusokkal tartó, vagy a neologizmusokhoz húzó szavaknak minősítettük. Egy-egy lexikai egységet egyrészt akkor tekintettünk archaizmusnak, 1. ha indirekt adata egy sem akadt, illetve 2. ha direkt adata több volt, mint indirekt; másrészt akkor, 1. ha senki sem ismerte, illetve 2. ha többen ismerték, mint ahányan használták volna. Egy-egy lexikai egységet egyrészt akkor tekintettünk neologizmusnak, 1. ha csak indirekt adata fordult elő, illetve 2. ha indirekt adata kevesebb volt, mint a normára valló szociális érvényű; másrészt akkor, 1. ha csak kevesen adták meg választ, illetve 2. ha kevesebben használnak, mint ahányan ismerik.

Ha így nézzük — Vajda Ildikó gyűjtése alapján —, Csehimindszenten archaizmus a *püll* 'egyfülű, fából készült itatóedény lovak számára' szó, mert kilenc különböző korú és nemű adatközlő közül senki sem ismerte. De archaizmus a *rozmaringos* 'rozmaringgal készült mártás' tájszó is, hiszen csak hárman ismerték, de senki sem használja. Mesterházi Márta kérdésére, hogy „Mi az az eszköz, amivel a tűzhelyben a paraszt igazították/igazítják el, vagy a hamut verték/verik le?“, Kemenesmagasiban (a római számmal jelölt) három nemzedék (arab sorszáma) három-három képviselője sorrendben az alábbi válaszokat adta: I/1. *csipóvas*, *sërhakni*, I/2. *csipóvas*, *sërokli*, I/3. *piszkavas*, *csipóvas*, *sërhakni*; II/1. *piszkavas*, *csipóvas*, *sërhakni*, II/2. *piszkavas*, *sërokli*, II/3. *csipóvas*; III/1. *piszkavas*, III/2. *piszkafa*, III/3. *piszkavas*. Ezen adatok mérlegelése szerint archaizmus mindhárom nemzedék körében a *sërokli* és a *sërhakni* szó. Van azonban két neologizmus is a lexémák

között. Az egyik a *piszkavas* az idősebb korosztály nyelvében, a másik a *piszkafa* a legfiatalabb nemzedékében. A szociális érvényű, normatív szavak az I. nemzedék körében a *csipővas*, a II. korosztály tagjai között a *piszkavas* és a *csipővas*, a III. generáció esetében pedig csak a *piszkavas*. Úgy tetszik tehát, hogy ma már a *csipővas* szó is megindult az archaizálódás útján.

5. Kétségtelen, hogy a dialektológiában a szókészleti archaizmusok gyűjtése, mentése ma kiemelt és sürgető feladat. Tudjuk, hogy a tájszótárak máris valóságos kincsebányái a magyar szókészlet archaikus egységeinek. De elegendő-e csupán az archaizmusok gyűjtése és szótári feldolgozása? Aligha! Az élőnyelv kutatóját és a tudományos közvéleményt természetesen nem elégítheti ki csak a visszaszoruló tájszavak lajstromozása, nem mondhatunk le a nyelvben, a nyelvjárásokban tükröződő változások újabb tüneteinek, vagyis az életerős, sőt a terjedő lexikai egységeknek a számbavételéről sem. Szükségesek tehát az olyan vizsgálatok, amelyek az archaizálódás és a neologizálódás folyamatát és eredményeit mintegy együtt, egymástól elszakíthatatlanul fogják vallatóra. A mai nyelvjárási szókészletről nyújtott kép csak így lesz megközelítően reális.

Bokor József

A *mécceg* és még néhány őrségi tájszó

Nagy érdeklődéssel olvastam E. Abaffy Erzsébet szép és sok új ismeretet nyújtó cikkét: Írott és beszélt nyelvváltozat a XV–XVI. században (MNy. 80: 291–7). Azért is, mert a rokon értelmű szavak keletkezéséről 1935-ben írt bölcsészeti doktori értekezésem megírása óta mindig az élő beszéddel foglalkoztam. Több szóösszevonást is említ Abaffy. Pl. a mai köznyelvben is használatos *Mit tudom? Nem tudom* > *mit tom, nem tom* rövidüléseket. A NySz.-ból idézi a következő adatokat: *meccek* 'mit teszek', *metesz* 'mit teszel', *meccen* 'mit teszen' stb. alakokat. Abaffy cikke nyomán utánanéztam a NySz.-ban a kérdésnek, és kiírtam az Őrségben még ma is élő alakokhoz hasonló adatokat: „*Mégéec*, hog ninčen houa takariam en gímölcümet 'quid faciam'” (MüncK. 139); „*Metszesz*, ha megcsalatol, és ennyi lelkeket vonaszsz pokolra” (Pázm: LuthV. 103).

1977-ben hallottam az Őrségben, Őriszentpéteren és Szalafőn a következő töredékeket, nem teljes ígeragozási sort. Íme: Hijábo kinallo 'kínálja', *mécceg velē* 'mit tegyek vele' (Zsohár Istvánné Galambos Olga 52 év., Őriszentpéter); *Mécceg velē* 'mit kezdjek vele', *mécceez velē* 'ő mit kezd vele' (Papp Sándorné Törő Lidia 85 év., Szalafő).

A TSz. közöl ilyen adatot: *Metszek, metszez, metsz vele* stb., összehúзва ebből: *Mit teszek vele*. (Vas vármegye, dr. Horváth József. — Balaton melléki szó. Horváth Zsigmond. — Marczal melléki szó. Acsády Sándor. — A MTSz.-ban nincs erre adat, az ÜMTSz. céduái között sem lehet ilyet találni.)

A következőkben még néhány olyan őrségi tájszót közlök, amelyeket a magyar nyelvterület néhány pontján már feljegyeztek. Ámde elszórtan, különféle forrásokban jelentek meg, így a kutatók közül csak kevesen tudnak róla. Lexikológiai szempontból nagyon sokat jelentenek, hogy a szerzőktől, a közzétevőktől megörökített tájszavak csak a gyűjtés környékén, a szomszédos nyelvjárásokban élnek-e, vagy másutt is. Különösen érdekesek azok az adatok, amelyeket az illető vidéktől távol eső területeken jegyeztek fel. Kis vizsgálódás¹ után rájöttem pl. arra, hogy egyik-másik általam bemutatandó őrségi tájszó a magyar nyelvterület egymástól távol eső területein is megvan. Mindenképpen ki-

¹ Hálás köszönetet mondok az ÜMTSz. munkatársainak a munkámhoz nyújtott szíves segítségükért.

váncsiak vagyunk egy-egy tájszó elterjedési körére (ennek megállapítása sajnos nehéz, több esetben megoldhatatlan feladat), továbbá az esetleges jelentésárnyalatok megadására. A tájszavakat, a szólásokat és közmondásokat térben és időben is el kell helyezniük (meg kell adnunk a feljegyzés, a közlés idejét is; azt is jelezni kell, hogy él-e még a tájszó, vagy már kihalt, esetleg csak néhány öreg ember ismeri). Az ilyen adatok megadása után tud velük mit kezdeni a tudományos kutató.

A tudományos kutatónak abból a célból, hogy megállapítsa a tájszavak térbeli és időbeli előfordulását, rendszerint elő kell vennie régi nagy szótárainkat: a NySz.-t, a TSz.-t, MTSz.-t, továbbá regionális szótárainkat (a SzamSz.-t, az OrmSz.-t, a Szegedi Sz.-t, Wichmann moldvai csángó és hétfalusi szótárát [Közzétette Csúry Bálint és Kannisto Arttur; megjelent Helsinkiben 1936-ban], Penavin Olga Szlavóniai [kórógyi] szótárát [I. 1968., III. 1978.], Markó Imre Lehel, Kiskanizsai Szótárát [Bp., 1981.], továbbá Imre Samu Felsőöri tájszótárát [Bp., 1973.], Kiss Jenő Mihályi tájszótárát [NyelvtudÉrt. 103. sz., Bp., 1973.]. Az erdélyi szójegyzékek közül csupán csak egyet idézek: Nemes Zoltáné—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Torjai szójegyzék [kiadja a Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974.]. — Kezükbe veszik a kutatók természetesen a nevezetesebb nyelvjárási leírásokat, főleg azokat, amelyekhez szójegyzékek is vannak csatolva. Ilyen pl. Nyíri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása (Kaposvár, 1939.), uő.: A kihaltó szentesi víziélet néprajzi és nyelvjárási maradványai (Szeged, 1948.). Jelen cikkem semmiképpen sem törekszik az e nemű szótárak és művek teljes felsorolására. — Sok haszonnal jár egy-egy szó elterjedési körének vagy jelentésbeli árnyalatainak megállapításában a néprajzi szakirodalom klasszikusainak tanulmányozása is. Pl. Györffy István: Nagykunsági krónika (1984-ben újra kiadta a Karcagi Múzeum). Értékes adatokat lehet találni a Bihar és Békés megyei Sárrét nagy néprajzkutatójának, Szűcs Sándornak a könyveiben is. L. pl. tőle Régi magyar vízivilág (Magvető Kiadó, Bp., 1977.); uő.: Madárkereső, királyfiak (Móra, 1984. Hasznos a Balassa Iván által összeállított szójegyzék). Hadd említsem meg, hogy nekem is nagy segítséget nyújtottak tudományos munkálataim során Kiss Lajosnak, a neves néprajzkutatónak a könyvei. Leghíresebb ezek közül: A szegény emberek élete (új, 3. kiadás. Gondolat, Bp., 1981.). Ide sorolnám Balassa Ivánnak tudományos és egyben népszerűsítő könyvét is: Lápok, falvak, emberek. (Bp., 1975.).

Azt hiszem, nem szükséges bővebben fejtegetnem, hogy egy-egy tájszónak a megtalálása a régebbi és újabb szótárakban meg a többi forrásokban legtöbbször a véletlen és a szerencse dolga is. Néha hiába nézi át a kutató az előbb említett (és még fel nem sorolt) kiadványokat. Mégis tanácsos utánanézni a szónak, az adatnak, még akkor is, ha arra gondolunk, hogy talán semmit sem találunk.

Éme kitérő és bevezető után rátérek az általam közlésre hasznosnak ítélt őrségi tájszavak bemutatására. A következő tájszavakkal foglalkozom: *típpanyu*, *típpanyuság* (valódi tájszó), *rokkanyik*, *reminkédik* (jelentéstani tájszavak).

1977-ben Óriszentpéteren hallottam a *típpanyu* 'füledt meleg, fojtó meleg' szót. Először egy, az Órségből elszármazott, de Óriszentpéterre visszatért idősebb asszonytól, Császáz Fdéne tanítónőtől, utána paraszti adatközlőktől is így: „Ollan homálossan süt a nap, mⁱégis ollan *típpanyu* meleg van”. *H^üösive* (= a hűvös, reggeli és késő délutáni időben) m^enünk kapányi, ném abba a naty *típpanyuságba* (= füledt meleg időben). Az adatközlő Zsohár Elekné Baksa Etelka 68 év. óriszentpéteri lakos. Rákérdezésemre közhasználatúnak mondta a *típpanyu* szót a *méceeg* igealakkal kapcsolatban már említett Zsohár Istvánné Galambos Olga 58 é. óriszentpéteri asszony is. Az ÚMTSz. címszóanyagában egyetlen cédulát találtam: *típpanu* 'nagy hőség' Göcsejből. A néprajzkutató Gönczi Ferenctől származik az adat (Göcsej és Hetés ismertetése. 1914.).

Az ÚMTSz. cédulái között szerepel még a *típpan* szó Udvarhely megyéből: 'a szalonnásan sült, beesett béű kenyér', az *típpant*. (A közzétevő Balázs Dénes: Nyr. 26: 330.)

Én azonban úgy vélem, hogy ez az adat nincs kapcsolatban az őrségi, göcseji *tíjpanyu* ~ *tíjpanu* szóval.

1977 nyarán két hétig Óriszentpéteren Zsohár Istvánéknál voltam vendég. Így Zsohár feleségétől (Galambos Olgától, 52 é.) hallottam évés közben: „Égyik csak, *lőrokkanyik!*”. Vagy ezt: „*Mėgrokkanyik a vacsora*”. A *rokkanyik* ~ *rokkanyik* jelentése itt 'összeszik'. — A *rokkanyik* ~ *rokkanyik* szó több helyről van adatolva. A TSz.-ben *Rokkanni* 'összebb ereszkedvén a liszt, a gabona v. egyéb a' mérő edényben alább száll' — Székely szó. Szabó Elek: Pápa vidéke. Matics Imre. — A MTSz.-ben *meg-rokkan* 1) megdől. *A gabona mėgrokkan* Tolna m. Sár-Sz-Lőrincz Nyr. 3, 87. 2) összebb ereszkedik, alább száll (gabonarakás, szénaboglya). *Mėgrokkant* [a garmada]. Ma még púpos [a garmada], de maj *rokkanyik*. Somogy m. Visnye, Nyr. 17, 334). — *Mėgrokkant a szénabugya, az asztag* (Háromszék m. Vadr.). A MTSz.-ban még egy adat helyjelölés nélkül: *rokkant* 'összebb ereszkedik, alább száll a kaza!'. Az ÚMTSz. szócédulája figyelmeztet két, az Őrséggel szomszédos nyelvjárás, a Göcsej és Hetés 'apad' (pl. a víz) adatára. Mikor a víz *rokkanyik*, vagyis apad (Gönczi: Népr. Ért. 12: 56). De van a *rokkant*-ra két újabb közlés is. Tálasi István, az 1984-ben elhunyt néprajztudós jegyezte fel a Kiskunságban. „Néhány hétig *rokkant* egynegyed, egyötöd résznyire is” (A Kiskunság népi állattartása. 1936., 171). — Nyíri Antal nyelvtörténetés és nyelvjáráskutató közlése Somogyból: *rokkanyik* 'összebb esik'; „Maj hiszen *rokkanyik* ám az !” (Szenna és vidéke. Kaposvár, 1939.). — Figyelemre méltó, hogy Szennán a *rokkant* az őrségihez hasonlóan ikes ragozású: *rokkanyik*.

Végül több okból is foglalkozom egy jelentéstani tájjszóval. Szintén 1977-ben jegyeztem fel. *Reminkedik* 'rimánkodik, könyörög'. „Az ember jábo *reminkedik* annak a bűdös kölöknek, nem fogad szót” (Zsohár Istvánné Galambos Olga 52 é., Óriszentpéter). (Vajon nem hasonló jelentésű-e Arany János Toldijában a következő *reménykedik* szó: „ . . . Ott r e m é n y k e d i k [ritkította Végh], de György korholja durván”?)

A *reménykedik* szónak 'rimánkodik, könyörög' jelentését több helyről adatolja a MTSz. is, sőt az Őrségből is közöl egy adatot. Íme ez utóbbi: *reminked-ik* Vas m. Őrség, Hetés [a mai közigazgatási beosztás szerint Hetés Zala m.-hez tartozik.] (Nyr. 2: 563.). További adatok először az Őrség szomszédságából: Dobronak Nyr. 14: 191, *reminked-ik* Zala m. Alsó-Lendva vid. (Nyr. 13: 332); *Reméncéd-ik* Zala m. Gelse és vid. (Nyr. 15: 573). Érdekesebbek az MTSz. Erdélyből közölt szavai: *Reméncéd-ik* Bánffy-Hunyad (Nyr. 10: 21); *reményked-ik* Szolnok-Doboka m. Apa-Nagyfalu (Nyr. 15: 325). Végül még egy adat a MTSz.-ből: *reméncéd-ik* Hont m. Visk. (Nyr. 5: 336).

A *reminkedik* jelentéstani őrségi tájjszót azért vettem be közleményembe, noha már a MTSz. több helyről adatolja, sőt őrségi adatot is közöl, mert — amint a TESz.-ből is megtudtuk — ilyen jelentésben már több kódexben is, továbbá a XVII. század elején is megtalálható a szó: 1517: 'könyörög, kér' (DomK. 141); 1531: 'ua' (ÉrsK. 463); 1611: 'panaszkodik' (MA.). Természetesen a szó első jelentéseként a TESz. is a 'bizakodik, remél' értelmezést adja meg.

A most közzétett őrségi adatok ékesen bizonyítják, hogy a tájjszavak — ha töredékesen is — régi nyelvtörténeti emlékeket őriznek. Vizsgálatuk tehát nemcsak a nyelvjáráskutatás, hanem a nyelvtörténet, sőt az általános nyelvészet számára is érdekes.

Tapasztalatok a dialektikáról

A nem szakfilozófus kutató gondolatvilágában a dialektika rendszerint a *módszer* címszó alá van rendezve; módszeren pedig — a mindennapi kutatási gyakorlatból kiindulva — hajlandó elsősorban (elméletileg megalapozott) kutatási technikákat érteni az ember. Ilyen előzmény után reveláló lehet, hogy Lukács György Hegel dialektikáját és a marxi történetiséget mint ontológiai (lételméleti) rendszert, illetve elméletet tárgyalja egyebek között ilyen címek alatt: „Hegel hamis és igaz ontológiája”, „Hegel dialektikus ontológiája és a reflexiós meghatározások”, „Marx ontológiai alapelvei” (A társadalmi lét ontológiájáról, l. az irodalomjegyzékben). A dialektika valóban olyan e l m é l e t, olyan t u d o m á n y, amely a dolgok létezmódjára és megismerésükre, annak alapvető törvényeire és formáira egyaránt vonatkozik. Ilyenként nyilvánvalóan módszerré is lesz. De semmiképp sem értelmezhetjük technikaként; lényegbe vágó tévedés volna elvárni tőle egy algoritmizálható eljárás tulajdonságait. Ugyanis a dialektika szemszögéből nézve a dolgoknak éppenséggel rögzíthetetlenségét, folyamatszerűségét, történetiségét tartjuk — minden rögzített formán túl — elsődlegesnek. Ennek ellenére — de ez az ellentét csak látszólagos — úgy vélem, teljesen helyesen állapítja meg Hársing László, hogy a dialektikával kapcsolatban még sok minden pontosításra vár, például: „... még csak közelítően sem tudjuk megadni azt a működési mechanizmust, amely révén a dialektika a neki tulajdonított módszertani szerepet valójában betölti” (A metodológiai szabályok néhány típusa és megalapozási módja, l. az irodalomjegyzékben). Annál is inkább érzékelhetjük a Hársing (és mások) által megjelölt hiányokat, mivel korántsem csak a dialektikával áll így ma még a tudomány. Tudvalevő, hogy nagyon kevésbé ismerjük a gondolkodás pszichikus mechanizmusait egyáltalán. S olykor meglepő módon derül ki — egy-egy érdekes kérdésfeltevés kapcsán —, hogy a pszichikus működések feltáratlansága filozófiai, logikai, logikai-szemantikai problémák megoldását is megnehezíti (erre látunk utalást pl. Altrichter Ferenc egy tanulmányának pszichológiai hivatkozásaiban: *Cogito, ergo sum*, Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 6/797–836, főként 800; hasonlóan Fehér Márta *A tudományfejlődés kérdőjelei*, Akadémiai Kiadó, 1983. c. könyvében a mindennapi nyelvi mechanizmusok szerepével kapcsolatban). A dialektika megismerési funkciójának tisztázása — talán mondanom sem kell — szintén függ attól, mennyire ismerjük a gondolkodás valóságos lefolyását. Felmerülnek távolabbi analógiák is: a tudományok területén közismert, hogy nem egy olyan kulcsfogalom definíciója, amely egy-egy tudományág középpontjában áll, valószínűleg a tárgy különösen nagyfokú összetettségénél fogva a mai napig viták tárgya (a biológiában az élet fogalma, a nyelvtudományban a mondat fogalma stb.). Mégis feltételezhetjük, hogy már ma is lehetséges volna — minden „receptszerűség” elkerülésével — a dialektika egy (de természetesen nemcsak egy) aspektusának szabatosabb megfogalmazása. Feltételezhetjük ugyanis, hogy ha a dialektika kategóriáit és törvényeit, ahogyan azok a természetből és a társadalom anyagi–szellemi életéből mintegy kiemelhetők, le

lehet írni és taglalni lehet a természetes nyelv eszközeivel, márpedig ez lehetséges, akkor lehetségesnek kell lennie a dialektika egy olyan szempontú összefoglalásának is, amely a tudatos alkalmazás számára, a problémamegoldás lépéseinek, szakaszainak megfelelően fejezné ki a dialektika szerkezetét.

Úgy vélem, ehhez a — ma még összefüggően nem létező — rendszerezéshez hasznos adalék lehet bármely egyéni tapasztalat is, amelyet valamilyen szaktudomány területén valaki a dialektika alkalmazásában szerzett. Ezért vállakoztam örömmel arra, hogy saját kutatásaim alapján néhány gondolatot elmondjam a dialektika nyelvtudományi alkalmazásáról. Be kell vallanom, a feladat számomra is tartogatott újdonságot, aminek oka nem egyéb volt, mint hogy ki kellett lépnem a dialektika körülmények adta „önellátó” hasznosításának gondolatvilágából — a dialektikáról folytatott eszmecsereket, viták nálunk többnyire nem tartoznak a kutatás mindennapjaihoz — a kommunikáció területére, s ez rákényszerített arra, hogy a mostani cél szempontjából kevésbé rendezett, fél-tudatos megfigyeléseimet és meggondolásaimat mások számára értelmes formába öntsem, s ezáltal magam előtt is világosabbá tegyem. Alább az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1983. nov. 22-én elhangzott, a jelen cikkel azonos című előadásom egyes részleteit közlöm. Előbb (1.) a dialektika néhány olyan teoretikus kérdéséről írok, amelyben munkám folytatásához valamilyen módon állást kellett foglalom, vagy amelyhez éppen a gyakorlatból szűrtem le újabb szempontokat, tanulságokat. Cikquem második részében (2.) pedig megkísérlem konkrét példákra hivatkozva elmondani, hogyan vontam be a dialektikát egyes nyelvészeti témák vizsgálatába, és milyen eredménnyel, következménnyel.*

* A dialektika jelenlegi problematikájában való több oldalú tájékozódás megkönnyítésére jegyzéket állítottam össze — a teljesség igénye nélkül — a dialektika magyar és külföldi szerzőktől származó, magyar nyelven olvasható újabb irodalmából. A felsorolt művekben az egyes filozófiai és metodológiai kérdések különböző közelítéseiről és a közöttük folyó vitákról is tudomást szerezhet az olvasó.

Andrássy György: A tagadás tagadása Marx történetfilozófiájában. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 4. sz.

U. Eco: A nyitott mű. Gondolat, 1976. különösen 320—64.

Erdei László: Dialektika — dialektikus logika (Hegel halálának 150. évfordulója alkalmából). Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 6. sz.

Hársing László: A metodológiai szabályok néhány típusa és megalapozási módja. Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 38—59.

Hársing László: A dialektika cselekvésméleti értelmezése. Valóság, 1983. 2. sz., 104—10.

G. Havas Katalin—Lemner László: A tudományos megismerés dialektikája. Magyar Filozófiai Szemle, 1982. 393—5. (D. P. Gorszkij könyvének ismertetése.)

Huszár Tibor: Antonio Gramsci, in: Antonio Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth, 1970. 5—43.

E. Iljenkov: A dialektikus logika. Történeti és elméleti vázlatok. Kossuth, 1977.

T. M. Jaroszewski: Gondolatok a gyakorlatról. Kossuth, 1978.

Jenei Ilona: Totalitás és fejlődés. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 2. sz., 241—54.

Kelemen János: A tudat és a megismerés. Kossuth, 1978.

Kelemen János: A nyelv a szellem létezése. Hegel nyelvfilozófiája. Világosság, 1983. 12. sz., Melléklet.

Koncz Ilona: Formális és dialektikus azonosság. Magyar Filozófiai Szemle, 1966. 543—52.

P. Kopnyin: Dialektika, logika, tudomány. Kossuth, 1974.

Kovács László: A dialektika próbája. A történeti szemlélet fejlődése a biológiában. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 3. sz.

Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I—III. Magvető, 1976. különösen I. 181—423.

Makai Mária: A teleológia marxista felfogásáért. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5—6. sz., 669—91.

Pál Lénárd: A marxizmus és a természettudományok. Társadalmi Szemle, 1983. 8—9. sz., 98—107.

1. Ha ma valaki tudatosan számol és dolgozik a dialektikával, két alapkérdés megválaszolását mindenképp el kell várni tőle, még akkor is, ha nem szakembere a dialektikának mint filozófiai diszciplínának. Enélkül ugyanis bizonyosan nem fogalmazhat meg az ember sem maga, sem mások számára világos tételeket. Ezek: *a)* milyen létszféranak tulajdonítjuk a dialektikát? *b)* milyen elméleti státust tulajdonítunk a dialektika gondolati (nyelvilleg kifejezett) formájának (kidolgozott elmélet? igazolásra váró hipotézis? stb.)?

1.1. Létmód. A marxisták körében leginkább elfogadott nézet szerint — amint különböző megfogalmazások egybehangzó tartalmaként kiszűrhetjük — a dialektika a természeti és társadalmi, ezen belül a gondolkodási folyamatok, vagyis egyáltalán a valóságbeli folyamatok alapmechanizmusa, amelynek tudományos tükrözése a dialektika elmélete; az utóbbi persze ugyancsak valóságbeli folyamat, s így maga is a dialektika törvényeinek engedelmeskedik. Nem eléggé tisztázott azonban, hogy az ontológiailag oly különböző „dialektikák” hogyan függenek össze egymással, s hogy végül is helyes-e létmódjukra nézve annyira különböző dolgokat, mint pl. a természet tárgyi dialektikája és a dialektika mint tudomány, azonos névvel jelölni.

Nézetem szerint elsőrendűnek kell tekinteni a dialektika említett viszonyainak megkülönböztetésében a tárgy és az elmélet viszonyát. Ennyit mondani azonban még kevés, az elmélet és a tárgy általános viszonyát illetően ugyanis nincsen egyhangúság még a materialista teoretikusok között sem. Felfogásomban az, hogy a dialektika mint tárgy és mint elmélet között tárgy — elmélet viszony van, (egyebek között) annyit jelent, hogy bár a valóság, a különféle létalakulatok dialektikájával (pl. a nyelv dialektikájával) akár spontán módon, akár valamilyen módszeres eljárás közvetítésével akaratlanul, óhajától, szándékától függetlenül is lépten-nyomon találkozik az ember — kutatásai folyamán a kutató —, feltárása csak a dialektika elmélete segítségével lehetséges. Vagyis lényegében arról van ebben az esetben is szó, mint amit más területeken megszokhattunk, hogy a tárgy mivoltát, törvényszerűségeit közvetlenül nem, csak teoretikus formában ismerhetjük meg (noha tapasztalatokat alacsonyabb megismerési szinteken is szerezhethetünk róla, vö. pl.: hőérzeteink, a hővel kapcsolatos mindennapi tapasztalataink és gondolataink — hőtan). Ilyen értelemben szoktak beszélni az elmélet és a tárgy „egyebeeséséről”. Azok közé tartozom, akik ebben nemcsak nem látnak idealizmust, szolipszizmust, hanem éppen ezt tartják a következetes materialista tételnek a kérdés pozitívista-dualista egyszerűsítésével szemben. (A kérdéshez Huszár Tibor i. m.-t és magát a Gramsci-kötetet emelem ki, de hasonlóan foglal állást több más szerző is.) A dialektika mint tárgy természetesen nem azonos elméletével, de oly a n, amilyenek ez az elmélet feltárja (persze, e megfelelés igazságelméleti értelmében).

A fentiek arra mutatnak, hogy nem követünk el elméleti hibát, amikor egységesen dialektikáról beszélünk, ha ezt nem úgy értjük, hogy a dialektika esetében nincs szükség

Rozsnyai Ervin: A dialektikus és a formális logikáról. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 4. sz.

Szabó András György: A dialektikus és a logikai ellentmondás különbségéről. Magyar Filozófiai Szemle, 1961.

Szalai Pál: Tudat és gép. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 916—8. (A. R. Anderson Minds and Machines c. könyvének ismertetése.)

Tamás György: A logikai összefüggés dialektikus természetéről. Magyar Filozófiai Szemle, 1957. 387—400. (Sz. B. Ceretelli könyvének ismertetése.)

Tamás György (szerk.): Logikai tanulmányok. Akadémiai Kiadó, 1971.

Tókei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth, 1977. különösen 373—412.

H. Varró Rózsa: Dialektika az élő természetben. Kossuth, 1974.

a tárgy—elmélet viszony bevezetésére. (A különben is alapvető ismeretelméleti megkülönböztetés tarthatja vissza pl. a nyelvészt attól, hogy bármely nyelvbéli változékonyság, vibráció láttán a jelenségre közvetlenül rámondja: „Dialektika!”, mielőtt tisztázná, hogy a n dialektikus, milyen folyamatban és miként vesz részt egy adott jelenség.) — Továbbá, mint már utaltam rá, maga a rendszerezett ismeret is több formát ölthet, s a közöttük levő eltérések korántsem jelentéktelenek, nem irrelevánsak. Mindezek a dialektikus szerkezetek a valóság — benne az emberi tevékenység — szerkezeti tagolódásával függenek össze. A nyelv (elméletileg feltáruló) dialektikája és a nyelvvizsgálat dialektikus módszere nem ugyanaz (bár egymásra utalnak). Mint említettem, ezúttal elsősorban módszertani kérdésekkel kívánok foglalkozni.

1.2. Elméleti státus. A modern materialista dialektikához jelenlegi stádiumában a tudományelméleti fogalmak egy része nézetem szerint nem igazán adekvát. Így a hipotézis, valamint a bizonyított elmélet fogalma a dialektika igazságával kapcsolatban. Röviden és köznapian szólva — a kérdésre nincs módomban részletesen kitérni —, egy hipotézis sorsa az, hogy igazolják vagy cáfolják, elfogadott elméletté válják vagy elvessek és más hipotézissel cserélik fel. A dialektika abban sajátos, hogy ami egy hipotézissel mintegy „külsőleg” történik, aminek meghatározása tehát a hipotézisnek magának nem része, annak elmélete a dialektika esetében a dialektika maga. Ezt az elméletet tehát semmilyen esetben nem kell elvetni és mással felcserélni, mivel újragondolása éppen hogy igazolja törvényeit. „Nyitott elmélet”, mint mondani szokták. S ez nem egyszerűen annyit jelent, hogy módosítható, korszerűsíthető. Az emberi gondolkodás valóban korszakalkotó logikai felfedezése abban áll, hogy a dialektikában, pontosabban a dialektika és a materializmus egyesítésével sikerült logikai megoldást találni egy gondolati struktúra ugyanazon keretben való folytathatóságára, fejleszthetőségére. Fontos rámutatni, hogy ez a struktúra az ugyancsak egységes és ugyancsak folyamatosan fejlődő anyagi világ logikai modelljének is tekinthető.

A dialektika az említett lépéssel „készült el”. Konzisztens, kidolgozott elméletté válásán nem egyebet kell érteni, mint következetesen nyitottá tevését. Minden további ugyanis, ami a dialektika művelésében történik vagy szükségessé válik, már saját törvényeivel értelmezhető.

1.3. A következőkben néhány „a levegőben benne levő” problémához szeretnék megjegyzéseket fűzni, kiegészítve a fentieket.

A dialektika logikai összefüggése a szaktudományokkal. A dialektikától olykor nem minden ok nélkül vitatják el nemcsak az elméletjellegét, hanem a tudománysságot egyáltalán. Tárgyalásmódjára ugyanis időnként az ünnepélyeskedő kódexszerűség, bevett megfogalmazások ismételtetése, spekulatív „hajlítgatása” nyomja rá bélyegét. Valójában a dialektika szerkezeténél fogva szükségszerű összefüggésben van a szaktudományokkal.

Vegyük kiindulópontul „az igazság konkrétsága” néven ismert tételt. Az igazság konkrét, ez — értelmezésem szerint — egyebek között azt jelenti, hogy a „jól formált” dialektikus kijelentésekben, kifejtésekben a fogalmaknak az általánosság ugyanazon színvonalát kell kifejezniük. A legáltalánosabb állítások — szigorúan véve — csak a legáltalánosabb kategóriákat illetik meg, azokkal kapcsolatban van értékük. Ezt azért fontos ilyen módon kiemelni, mert a formális logikában érvényes osztálykalkulus alapján — s a kutatók általában ehhez vannak szokva — téves következtetéseket szoktak levonni a dialektikára nézve: a törvényszerűséget és konkretizációját a logikai kvantifikáció mintájára képzelik el. Pl. logikai igazság, hogy ha minden ember halandó, és Péter ember, akkor Péter halandó. Mint látjuk, a konklúzióban Péter ugyanazt a minősítést kapja meg (*halandó*), amely a premisszában minden emberre vonatkozóan szerepelt. A dialektika általános tételeiből e s é m a u t á n z á s á v a l levezetett kijelen-

téseknek a dialektikában nincs értelmük. Ha pl. „Az anyag és a mozgás elválaszthatatlan” jól formált kijelentésből — azon a címen, hogy Péter az anyagi világ része — a következő konklúziót vonjuk le: „Péter és a mozgás elválaszthatatlan”, akkor rosszul formált mondatot kapunk a dialektika logikája szerint. Míg ugyanis Péter tételezésével bizonyos konkretizáció történt, a konkretizáció nem történt meg e l é g g é, mert Péter mint e g y e d i m o z g á s f o r m a nem vált felismerhetővé, nem került kifejtésre. A dialektikai 'általános' nem kezelhető univerzális kvantorként. (L. az anyagiság materialista tételének téves átfogalmazását Carnapnál: „Minden, ami van, lényegében anyagi”. Carnap ezzel bizonyította aztán, hogy a tétel értelmetlen, l. Filozófia és logikai szintaxis, Altrichter Ferenc (szerk.): A Bécsi Kör filozófiája, Gondolat, 1972. 139).

Azonban továbbra is összekevernénk a dialektikát és a formális logikát, ha — példánknál maradva — az anyagiság elvét úgy értelmeznénk, hogy az csak a világ egészére terjed ki, a részeire viszont nem. A dolog lényege, hogy az anyagiság elve olyan módon terjed ki a világ bármely részére, hogy logikailag a konkrétabb dolog s a j á t ö s s z e f ü g g é s e i n b e l ü l i meghatározását — gyakorlatilag a szaktudományos vizsgálatát — írja elő; másrészt filozófiailag „biztosítja” (a világ egysége és megismerhetősége leszögezése révén), hogy az előírt lépést végre lehessen hajtani.

De miből következik ez az előírás? A dialektika végtelenül sokféle indokolást enged meg ebben az esetben is; ezek egyike, ha a konkretizáció szükségszerűségét közvetlenül a materialista minőségfogalomból vezetjük le, amennyiben a világ részeinek a különböző minőségalakulatokat tartjuk. A minőség: minden mástól különböző tartós létalakulat. Pl. az emberi faj egy meghatározott minőségalakulat. De két ember nem két azonos minőségalakulat; két azonos minőségalakulat nincs. Péter mint anyagi lény tehát nem egyéb, mint maga a konkrét Péter, tárgyi viszonyainak teljességében. A konkrét Péter szükségszerűen más, mint bármely egyéb objektum. Ha pedig más, akkor kérdés: milyen? Mint belátható, végül is a dialektikában abszolútnak tekintett mozgáselvé írja elő az objektumok konkrét tulajdonságaihoz való fordulást.

Maguk az objektumokra vonatkozó tartalmi ismeretek n e m v e z e t h e t ő k l e az anyagiság elvéből. A megismerés módszertani szabályozását (vö. Hársing, i. h.) az anyagiság materialista elve egyebek között egy belső ellentmondása révén hajtja végre: önmaga absztrakciós szintjének elhagyására kényszerít, arra, hogy a kutatás elmerüljön a konkrét világban. Ha valaki nem teszi meg ezt a lépést, hanem „csak elfogadja” az anyagiság tételét, akkor az anyagiság tétele nincsen általa elfogadva. — A dialektikai értelemben vett 'általánossal' szemben az igaz univerzális kijelentésből, mint láttuk, egy egyed olyan tulajdonságára következtetünk, amellyel még számos egyed bír; ugyanakkor nem vagyunk arra kötelezve, hogy az adott tulajdonságot esetenként egyedítsük.

1.4. „T a r t a l m i l o g i k a.” Talán máris érzékelhetővé vált, hogy a dialektika nem valamiféle „ellenkezője” a formális logikának, hanem más kérdés körül szerveződik. Ha az utóbbit jellemezhetjük kijelentések igazságtartalmának explikálásaként szerkezetük alapján, az érvényes következtetési sémák vizsgálatát, akkor a dialektikáról, azt hiszem, mondhatjuk azt, hogy az ismeretek p r o j c i á l á s á n a k vagy e x t r a p o l á c i ó j á n a k legáltalánosabb törvényeivel foglalkozik, más szóval az ismertről az ismeretlenre való ellentmondásmentes áttérés elveivel.

A fenti értelemben a dialektika: logika, hiszen nem tartalmi ismereteket közöl valamely objektumról, hanem a megismerés menetét szabályozza. Látnivaló ugyanakkor az is, hogy a dialektikában mégis van egy lényegbe vágó tartalmi mozzanat. A dialektika szerkezete olyan elveket feltételez, amelyeknek a formai mellett tartalmi oldaluk is van: a mozgás elsődlegességének elvét, a materialista dialektika pedig az objektivitás és a

mozgás egységének elvét. (Ti. csak mozgásban, működésben levő objektumok mutathatnak fel tulajdonságokat; Marx ismert megfogalmazása szerint „Egy lény, amely nem tárgya más lénynek”, „nem-lény”, „Unwesen”.) A dialektika eszerint inherens módon azt mondja ki, hogy a gondolatmenetnek — mármint egy érvényes gondolatmenetnek — formája és tartalmi igazsága összefügg! A kategóriák sorrendje, viszonyai, amelyeknek maguknak is van tartalmi vonatkozásuk, meghatározóak a szerzett ismeretek adekvátságára nézve. Nem a formális elv tagadása ez; azazhogy: dialektikus tagadása, mintegy továbbgondolása.

1.5. A dialektikus ellentmondás kérdéséhez. A tárgyi tevékenységben, akár fizikai az, akár szellemi, a világ ellentmondásossága állandóan megmutatkozik. Bőséges irodalom csoportosítható a köré a gondolat köré, hogy a dialektikára nem az ellentmondásosság, hanem az egység, a koherencia feltárásáért van szükség; az elméleti munkában az ellentmondásmentesség követelményének csak dialektikus megoldásokkal lehet maradéktalanul eleget tenni. Sz. B. Ceretelli már évtizedekkel ezelőtt rámutatott arra (l. Tamás György i. m.), hogy a formális logika dialektikus ellentmondásokat rejt (pl. *Zsucska kutya*, tehát *Zsucska nemcsak kutya*).

Mint ismeretes, a formális logika csak bizonyos határok közt biztosítja egy elmélet koherenciáját; végül is ugyanúgy alá van vetve az ellentmondásosságnak, mint a világ más dolgai; sőt, ezt „saját maga” formális ellentmondásként „észleli”, mutatja ki. Többnyire a Gödel-féle paradoxont szokták ezzel kapcsolatban említeni. Ruzsa Inre a következőképpen értékeli a Gödel-tételt: „Az emberi megismerés nagy vívmánya, hogy logikai-matematikai természetű megismerésünk eme korlátairól pontos és szabatosan bizonyított ismerettel rendelkezünk” (A szimbolikus logika elemei. Tankönyvkiadó, 1982. 183). Több szerző úgy véli, hogy a Gödel-tétel és a formális logika egyéb következményei egyenesen átvezetnek a dialektikához. Itt fűzöm hozzá: a mai szemantika vagy a tudományelmélet szemlátomást olyan messzemenően ontologizáló tendenciát követ, hogy ez már önmagában is alátámasztani látszik az ontológia és a logika egymásrautaltságát. Úgy tűnik fel, a gyakori körforgások kiküszöböléséhez — voltaképp a formális stúdiumok gazdaságosabb folytatásához — a dialektika alkalmazásától lehetne várni a logika számára lényeges ontológiai kérdések kiválasztását.

Úgy vélem, a dialektika azáltal tud ellentmondásmentesen szerveződni, hogy a belső ellentmondást (belső, mert a világon — vagy egy adott minőségalakulat „világán” — belül van, a világ az ellentmondásoktól nem esik szét) szükségesszerűségeként tételezi. Nevezhetnénk a dialektikát a formális ellentmondás feloldása, vagyis ellentmondásmentes magyarázata logikájának is.

Rövid emlékeztetőül: formális ellentmondásnak nevezzük két kijelentésnek azt a viszonyát, amikor az egyik igazságából a másik hamissága következik. Pl. *Minden fiú szemüveges* és *Nem minden fiú szemüveges*. — Bizonyára rögtön felmerül az olvasóban: hogyan volna feloldható például az előbbi ellentmondás? A feloldási módok egyikének egy olyan előállott helyzetnek a megfejtését tartom, amelyben mindkét ellentmondó kijelentés tényleg elhangzott a tárgyról. Ha például kiderítjük, hogy nem mindegyik fiú hordta folyamatosan a szemüvegét, ezért a szemlélő különböző helyzeteket figyelhetett meg, a fenti ellentmondás máris fel van oldva. A tudomány területén természetesen sokkal bonyolultabb nyomozásra lehet szükség. Ám hozzá kell tennem, hogy hiába látszik egészen mindennapinak és formálisan átláthatónak, a szemüveges fiúk esete végső soron ugyancsak dialektikusan magyarázható problémákra fut ki. (Leírtuk-e a „szemüvegeességet”, ha egy időskálán megjelöljük minden ember szemüveg-feltételének és -letételének időpontját? Mi a „szemüvegeesség” kritériuma? Stb.)

Dialektikus ellentmondásnak nevezzük azt a kölcsönhatást, amely egy minőségileg meghatározott rendszeren belül a rendszer ellentétes tendenciái, egymást

tagadó tulajdonságai között megy végbe. Ilyen pl. a struktúra és a funkció viszonya egy élő rendszerben, a gazdasági folyamatban az áru értéke és használati értéke közötti viszony, egy társadalmi alakulat jellegadó feszültségei.

Felhívom a figyelmet arra a megmagyarázatlanságában bizonyára zavaró eltérésre, hogy a formális ellentmondás meghatározásakor mindig kijelentések viszonyára szoktak hivatkozni, a dialektikus ellentmondás jellemzésekor pedig általában objektumok viszonyára. Ez nem lényegbeli hiba, de zökkenőt okozhat a megértésben. A szokást a következőképpen magyarázom.

Nem volna helyes azt állítani, hogy a formális ellentmondás kijelentések között, a dialektikus viszont objektumok között áll fenn. Mindkét típusú ellentmondásnak megvan a maga valóságvonatkozása, és mindkettő megjelenik nyelvi formában. A dialektikus ellentmondás nyelvi formája — felfogásom szerint — egy kifejtés, amely egyebek között formális ellentmondásokat old fel. Pl. a struktúra és a funkció esetében a nyelvileg kifejezett formális ellentmondás a következő két tétel viszonyában állhat fenn: *A struktúrára megfelel a funkciónak és A struktúra nem felel meg a funkciónak*. Hogy e két kijelentés miért mondható egyidejűleg, az konkrét kifejtést igényel, az a tételekből magukból nem vezethető le. Olyan kifejtést kíván, amelyet nem lehet kitalálni, amely tárgyi vizsgálatok eredménye. Bizonyára ebből adódik, hogy a dialektikus ellentmondást a két pólus pusztán említésével szokták szemléltetni. A valódi példák persze nem ezek a szemléltető eszközök, hanem a dialektikus viszonyok szakszerű elemzései, pl. a pénz dialektikájának kifejtése Marx műveiben.

1.6. „Dialektizálás” — formalizálás — objektívizálás. A fentiekből már következik, hogy míg a formális ellentmondásokról feltételezem, hogy a dialektikában feloldódnak, a dialektika szimbolikus logikára mint metaelméletre való áttételét képtelenségnek tartom. Más dolog lényegük szerint dialektikus összefüggéseknek formális eszközökkel való kutatása valamely céltól függően (amelyről ugyancsak képtelenség volna azt állítani, hogy nem lehetséges).

A dialektikának nem formalizálása, hanem objektívebb megfogalmazása jelentené a mai igényeknek megfelelő előrelépést. Az objektivitás: tárgyi meghatározottság. Elméleti megvalósítása a jelen esetben feltétlenül tartalmazza azt a követelményt is, hogy a dialektikát — mint objektumot — rendszeresen össze kell vetni egyfelől a létező formális logikákkal, másfelől a mindennapi gondolkodással. A helyett a szerencsétlen kérdésfeltevés helyett, hogy vajon hogyan kellene kinéznie a dialektikának, ha formális logika volna, más kérdések vizsgálatát tartanám fontosnak. Felvetődik például: milyen logikai állandók szerepelnek a dialektikában? Talán nem egytől egyig ugyanazok, mint a formális logikában. Ezt autentikus szövegeken lehetne — kezdetként csak empirikus, anyaggyűjtő-megfigyelő módszerrel — vizsgálni. Nyelvész szemmel nézve mindenesetre feltűnik — anélkül, hogy bárhová is akarnám „tenni” ezt a jelenséget —: pl. Marxnál szembetűnően nagy súllyal, kétségtelenül logikai funkcióban szerepel egy kifejezésforma, amelynek sémája: „valami mint valami más” (*als*). Emlékeztül néhány példa: *az áru mint érték, az áru mint csereérték, a munkás mint áru, a munka mint munkás, a munka mint használati érték, a munka mint csereérték, a tőke mint pénz, a pénz mint tőke, a pénz mint nem-tőke* stb. A 'mint' használata Marxnál kifogástalanul egzaktnak tűnik. Felteszem, hogy a marxizmusban a gondolatmenet egyéb sajátos eszközökkel is szerveződik, pl. egy ellentétpárban dominánsnak tekintett fogalom (pl. 'mozgás') szemantikája révén. (Meghatározza a következő lépést, kérdést, ha a kiindulópont a mozdulatlanság, a mozgás és a mozdulatlanság konjunkciója vagy a mozgás.)

2. A nyelvtudományi alkalmazás célszerű kidolgozása és bemutatása szempontjából nyelvészeti témáim természetesen véletlenek, ezért bizonyosan nem tudom nyújtani

a legfontosabb és a legtanulságosabb példákat. Példáim értéke abban van, hogy nem kitalált illusztrációk a dialektikához, hanem tényleges kutatásból származnak.

Előbb azonban néhány szót a dialektika szaktudományos alkalmazásáról általában.

A dialektika a tankönyvek révén, mint már említettem, bizonyos leíró formában vált ismertté, és kevesen gondolnak arra, hogy lehetséges volna egy műveleti formája is. Ez az egyoldalúság persze nagyon nagy akadályt nem híz a tudatos alkalmazás elé, hiszen a meglévő anyagokból a dialektika jól megismerhető s — mint mondtam — már ma is konzisztens.

Úgy vélem, a szaktudományos alkalmazás alapelvének legalább két dolgot kell tekinteni.

1. A dialektikát konkrét problémahelyzetben, konkrét problémamegoldó lépések kidolgozásában kell alkalmazni. Haszontalan időtöltés volna feltárt és éppen problémává nem vált összefüggéseket valamilyen dialektikus mintára igyekezni ráhúzni. Lehetséges ugyanis, hogy ezek az összefüggések egyelőre csak mechanikus szinten vannak földerítve, ekkor pedig a mélyebben fekvő dialektikus viszonyokat csak a mechanikus oldal problémává válása révén tudjuk megközelíteni.

2. A dialektika egy kutatási folyamat bármely lépcsőfokán alkalmazható. Azaz nincsen olyan határ, ameddig valamilyen szakmódszert kellene alkalmazni, s a melyen túl a dialektikát. Ha a formális logikai sémák (az ismert értelemben) függetlenek a tartalomtól, úgy a dialektikáról is elmondható, hogy bár szerkezetileg másként, de ugyancsak bármely tartalomhoz köze van. Félreértés ne essék: nem arról van szó, hogy egy módszeresen felépített elemzést a korrekt végrehajtás rovására meg lehetne tűzdelni dialektikus kitérőkkel, hiszen akkor nem juthatnánk hozzá az elemzés objektív eredményeihez. A kutatási metodika végül is mindig az adott tárgytól és céltől függően alakul ki.

Saját gyakorlatomat a következőképpen értelmezem.

1. Az elém bukkanó szabálytalanságok, ellentmondások rendszerint ugyanúgy érdekelnek, mint a kiinduló probléma. Ha egy vizsgálatot következetesen végeztem, akkor a felmerült ellentmondásokat objektíve dialektikus természetűeknek tekintem, s igyekszem azokat elméletileg újraszervezni. Függetlenül attól, hogy munkámban előzetes elhatározás nélkül így alakult ki, meggyőződésem, hogy a dialektika szaktudományos alkalmazásának ez a lépés — egy ellentmondás elméleti rekonstrukciója — az operatív alaplépése.

2. A mai nyelvtudomány sok fontos fogalma ontológiai, illetve ismeretelméleti vonatkozású. S ezen kívül is bármikor szükségünk lehet filozófiai, világnézeti támpontokra. Ilyen esetekben természetesen csakis a marxista filozófiára támaszkodtam.

Fontos mozzanatot hagynék ki, ha nem számolnék be arról, hogy létrejöhetnek eközben nehezen megoldható helyzetek is. Tudniillik akkor, amikor egy filozófiailag megítélésem szerint ellentmondásos felfogás fogalmai széles körben elfogadottá válnak. Ezeket a fogalmakat ugyanis nem tudom természetesen felhasználni, de lehetőségek híján a problémát elég gyorsan megfejteni sem. (Ilyen pl. Ch. Morris jelelmélete, illetve annak fogalmai, amelyeknek problémáit egy alkalommal már érintettem, l. Molnár Ilona: Látszólagos valóságlenyomatok a nyelvben. Magyar Filozófiai Szemle 1978. 5. sz. 614.) „Taktikám” ilyen helyzetben az, hogy a problémát lehetőleg folyamatosan figyelemmel kísérem, a szaporodó megfigyelések ugyanis elvezethetnek valamilyen hasznos felismeréshez. A megoldás módjának is van dialektikai háttere: az ellentmondásoknak az elmélet alkalmazása során ki kell bontakozniuk.

A továbbiakban három szemantikai (-szintaktikai) kérdéskörre térek ki olyan sorrendben, ahogyan azok kutatásaimban egymásra következtek.

2.1. A komponenciális jelentéselemzés egy elméleti és néhány részletkérdése. 1970 körül, a Katz—Fodor féle jelentésemélettel való kísérletezésnek, illetve már túllépésének időszakában engem is a szemantikai jegyek problematikája foglalkoztatott, közelebről a szintaktikai struktúra és a jelentés összefüggése az igéknél. Ezúttal csak olyan kérdéseket emelek ki, amelyek más szerzőknél nem vetődtek fel, vagy másként vetődtek fel (hiszen az elmélet kritikájában sokan hangoztatnak nézeteimmel egybehangzó véleményeket).

A komponenciális elmélet alapvető, a további kutatásokra is meghatározó jelentőségű ellentmondását láttam a következőben.

A szemantikai ágrajzokban a markerek kijelölése a logikai koherencia igényét mutatta. Egyidejűleg az tűnt ki, hogy tartalmi szempontból a jegyeket valamilyen teljesen behatárolatlan, sem nem mindennapi, sem nem tudományos átlagműveltség fogalomkincséből kell vagy lehet venni. Nyilvánvaló volt, hogy a logikai koherencia igénye összeegyeztethetetlen a különféle ismeretelemeket elegyítő átlagműveltség eklektikájával. — A formális módszerű szellemi alkotások gyakran arra engednek következtetni, hogy alkotójuknak néhány elem logikus összeilleszthetősége láttán (pl. a szemantikai ágrajzok esetében) evidenciaérzése támad az elemek ontológiai tulajdonságait illetően; az említett és más ellentmondások gyors felismerését talán éppen ez az érzelmi tényező akadályozza. A dialektika alapján az ember sokkal több ponton tételez fel problémát. — A dialektika nem utolsósorban abban bizonyult számomra előnyösnek, hogy azonnal kizárhattam azt a lehetőséget, hogy bizonyos racionális erőfeszítésekkel a szemantikai jegyek logikus hierarchiába rendezhetők. Ehelyett azt tettem fel — s a fejlemények szerint ez helyes feltevés volt —, hogy a probléma megoldása: a beszélő eklektikus ismeretvilágának modellálása, a természetes nyelv sajátos konceptuális rendszerének megkülönböztetése más megismerőrendszerektől, valamint a fogalomképzés lélektanának bevonása a vizsgálatba. Az elmúlt egy-másfél évtizedben nem kevés történt éppen ebben az irányban. A dialektikus materialista ontológia és ismeretelmélet valószínűleg azokban a problémákban csökkentheti leginkább a területmi és logikai helybenjárás veszélyét, amelyek a nyelven belüli és a nyelven kívüli dolgok elméletileg nem következetes megkülönböztetéséből származnak.

A komponenciális elemzés gyakorlati alkalmazásakor mindenki elé tárul rendkívül szabálytalan tarkaságot különösen az igék tranzitivitását illetően igyekeztem néhány ponton megfejteti.

Az ellentmondások egyik típusát a szó (főleg a morfológiailag összetett ige) morféma szintű és lexéma szintű jelentésének ellentmondásaként azonosítottam. (Az adott fogalmakban való konkretizáció természetesen nem a dialektikából következik, hanem a nyelvészetből folyik.) A két jelentésszint közötti valamilyen különbségtétel tudtommal csak elvétve bukkan fel a szakirodalomban (pl. az orosz nyelvtörténész és szemiotikus Trubacsovnál, s összefüggésbe hozható a Fónagy Iván által vizsgált többkódúsággal, a nyelv többszörösen kódolt voltával is.) Mai szemmel nézve a nyelvfilozófia egyik legfontosabb kérdésére, a referencia kijelölésének problémáira nyílik innen kitekintés.

Lássunk egy példát. A *csillár* főnév morféma szintű jelentése a *csill-* és az *-ár* jelentésének összegzéseként kapott 'csillogást végző; valami, ami csillog'. De nem ez lexéma-szintű jelentése, ezért rossz mondatok a következők: * *A lánynak egy csillár van a nyakában*; * *A sötét erdőben végre felbukkant egy csillár* ('... egy fénylő pont'). A morféma szintű jelentés realitását igazolja a *csillár* régi 'szentjánosbogár' és 'csillogó fémlemez' jelentése, a háromféle *csillár* között ugyanis a morféma-szintű jelentés az összekötő kapcsolcs. Nem zárható ki, hogy — Fónagy véleményének megfelelően — volt időszak, amikor

a szó morféma szinten értődött (és az említett rossz mondatok akár helyesek is lehetnek volna).

A kettősséget az intranszitiv képzős, de Beszélés jegyű igéken vizsgáltam (*nyilatkozik, síkong, sóhajtozik* stb.). Ezt a nagy számú igecsoportot az intranszitiv képző a tárgyatlanság felé, a Beszélés jelentés pedig a tárgyaság felé tolja. Íme, ez a „kettős kötés” a szabálytalanságok egyik kulcsa. Mint látjuk, ezzel a magyarázattal a szabálytalanságból nem igyekeztünk szabályosságot csinálni; ellenkezőleg, megjósoltuk az ellentmondásokat. — Kiderült, hogy a magasabb szintű, a lexémaszintű jelentés az erősebb: a szóban forgó igék fokról fokra tárgyassá, sőt tárgyasan ragozhatóvá válnak (vö. a ma már közkeletű, de vizsgálatom időpontjában még szokatlan *Azt nyilatkozta, hogy . . .* kifejezést).

Ha igaz az, hogy a magasabb szintű jelentés dominál, akkor bonyolultabb a dolog, mint a komponenciális elemzés egyik bírálója, a már említett Trubacsov vélte, aki egy tanulmányában csak olyan jegyekkel hajlandó számolni, amely meg is testesül a szóban (ezért pl. a *рыбак* 'halász' főnévnek szerinte nem lehet 'fogás' jegye). Trubacsov szempontja más oldalról arra világít rá, hogy a beszélő előállít olyan jelentéseket, amelyekre a jelekben nincs egyértelmű utalás. Úgy tűnik fel ennek alapján, hogy a beszélőnek valamelyes szabadsága van a jelentés reprodukálásakor, illetve az ún. referencia kijelölésekor.

A Trubacsov-féle elemzésnek mintegy ellentpontja az angol *remind* 'emlékeztet' ige Postaltól származó nevezetes elemzése, és mintegy fordított módon is értékelhetjük. Ha a magasabb szintű jelentés dominál, akkor érthető, miért lehetett sikeres egy ige szintaktikai és szemantikai levezetése olyan elemekből, amelyeknek semmi közük az ige hangtestéhez. A dolog másik oldala, hogy az ige mint a *re-* és a *-mind* összetétele nem kevésbé érdemes a nyelvi gondolkodás vizsgálóinak figyelmére.

Áttérek egy másik részletkérdésre. Az igékre alkalmazott szemantikai jegyek közül anyagom alapján Halliday Mentális jegye bizonyult figyelemreméltónak. E jegy alá a szerző a *Reactio*, a *Perceptio*, a *Cognitio* és a *Verbalisatio* jegyét sorolta. Hozzáteszem: a Mentális jegyű igék között nemcsak szintaktikai és szemantikai, hanem jelentés részben még etimológiai rokonság is van. — Az összefoglaló Mentális jegy ismeretelméleti státusa egyedülállónak látszik. Míg ugyanis a *Melcsuk—Zsolkovszkij—Apreszjan* féle archijegyek (*Okozás, Megszüntetés* stb.) vagy pl. a *Fillmore*-nál alkalmazott *hyper-eset* az *Eredet* és a *Cél* esetének összefoglalására a nyelvész induktív általánosításának eredményei, s a megfelelő valóságrezletekhez több közvetítő lépés által kapcsolódnak, a Mentális jegy egyetlen, fiziológiailag összefüggő tevékenységrendszerre utal: a pszichikus tevékenységre az érzékeléstől a beszédig. Nemigen van más példa arra, hogy egy komplex tevékenység — a táplálkozás, a gyermeknevelés, a házipítés stb. — oda vezetne, hogy rokon szerkezetű mondatokkal írjuk le őket. Jelenlegi feladatomból következők, hogy rámutassak: valószínűleg elsősorban a marxista filozófia ösztönöz arra, hogy ezt a „nyomot” érdemesnek találjuk a követésre. A Mentális jegy sajátossága már előrevetítette egy nyelvészetileg releváns következtetés megfogalmazását, hogy tudniillik a Mentális jegyű szavak esetében a tükrözött valóságbeli objektum és a tükrözött mentális, illetve nyelvi rendszer meghatározott értelemben egy és ugyanaz.

2.2. A Konkrét (Érzékelhető)—Absztrakt (Nem érzékelhető) jegypár problémája és megoldása. Ebben a kérdésben meglepően közvetlenül lehetett alkalmazni a marxista tükrözélméletet, mindenekelőtt az objektum és szubjektum dialektikáját. S ez annak tulajdonítható, hogy a címben említett jegyek szorosan filozófiai érdekűek, a konkrét és az elvont filozófiájára, s ezzel kapcsolatban az objektum/szubjektum szembenállás viszonylagosságára pedig a marxizmusnak van ellentmondásmentes elmélete.

A Konkrét/Absztrakt jegypár szemantikai alkalmazásának hosszú történetében lényegében mi sem változott a tekintetben, hogy a „konkrét” és az „elvont” szavakat a mindennapi evidencia alapján különböztetik meg. A modernebb egzaktabb elemzések során aztán nyilvánvalóvá vált, hogy az érzékelhetőség mindennapi kritériuma messze-messze nem elégti ki a szemantika igényeit (l. Molnár Ilona i. m.). Vizsgálataimban bebizonyosodott, hogy „konkrét” és „elvont” címén strukturálisan voltaképpen a tárgynevek állnak szemben a tények, állapotok, folyamatok és cselekvések legáltalánosabb neveivel, valamint a mentális folyamatok neveivel (főnevekkel és igékkel), s hogy az előbbieket között „elvontak”, az utóbbiak között pedig „konkrétak” is vannak. Közös jellemzőjük a tárgynevekkel szembeállított főneveknek és igéknek (ilyenek: *tény, helyzet, állapot, körülmény, folyamat, tett, tesz, gondolat, gondol, szöveg, mondat, mond, kiabál, kérdez, válaszol* stb.) mondatnak való megfelelésük, az, hogy a beszéd folyamatban elvileg konkrét mondatokkal vagy szövegekkel egymásra szabályosan átválthatók.

A mentális szavak átválthatóságát mondatra a tapasztalat természetesnek mutatja; ha azt hallom, hogy Péter mondott egy mondatot, akkor tudom, hogy a Péter által mondott dolog azonos egy konkrét, aktuális mondattal; s ha arról hallok, hogy Péter elmondta a véleményét, ez esetben szükségszerűen arra következtetek, hogy Péter legalább egy konkrét mondatot mondott.

Sokkal nehezebb, s igen érdekes kérdés, hogy a nem mentális szavak (*tény, helyzet* stb.) miért viselkednek hasonlóan, mint a mentálisak; más szóval mennyiben mentálisak ők is; továbbá, ha már így van, miért nem áll ez a tárgynevekre. Ezt a kérdést már Halliday feltette, és látta azt is, hogy ez voltaképpen ismeretelméleti probléma.

A helyes választ nézetem szerint akkor kapjuk meg, ha a tárgyneveket és a „mondatneveket” nemcsak valamely valóságdarab jelölőinek, hanem egyben megismerési formák képviselőinek is tekintjük (erre ad elméleti alapot az objektum és szubjektum dialektikája). A „mondatnév” azt a megismerési formát képviseli, amely a nyelvbe közvetítve (egyéb formák mellett) szükségszerűen ölt mondat, illetve szöveg formát, akkor is, amikor a „mondatnév” nem nyelvi közlést jelent, hanem látszatra akár a nyelvtől és minden pszichikus folyamatától teljességgel független dolgokra vonatkozik. (Gondoljuk meg: ugyanaz a valóságdarab, pl. a hó felfogható mint test, folyamat és állapot egyidejűleg, miközben semmit sem veszít objektivitásából, sőt ismeretünk lesz róla objektívebb. Vö. még fentebb a tárgy és az elmélet „egybeeséséről”.)

Ha a dialektika, mint a jelen esetben, megalapozza kiterjedt nyelvi struktúrák elemzését, akkor viszont egy roppant figyelemreméltó tényállásról van szó. Úgy tűnik fel, a nyelvi szerkezetek szélesebb összefüggéseikben, sokoldalúságukban adekvátábban tükrözik a valóságviszonyok dialektikáját, mint többé-kevésbé elszigetelt, kiragadott voltokban. Azt láttuk ugyanis, hogy a szűklátókörűen kialakított Konkrét/Absztrakt jegy egyidejűleg alkalmatlan filozófiai és nyelvészeti szempontból, a filozófiailag megalapozott közelítés pedig nyelvészeti is nagyobb magyarázó erőt mutat fel. A vázolt feltevésnek a nyelv tárgyi dialektikája feltárásában lehet jelentősége. Arról volna ugyanis szó, hogy a nyelv, illetve a nyelvi gondolkodás egészeben kevésbé ellentmondásos, kevésbé zűrzavaros és logikátlan, mondhatnánk „okosabb”, mint amilyennek kiragadott, ezért jobbra csak mechanikusan kezelhető részletei alapján látszik.

2.3. Az azonosság problémához. Az előbbieket folytatva, vessünk egy pillantást a mondatbeli lexikai egységek alkónkrétsága kérdésére, amelyet azóta, hogy Bally felvetette a modalitással kapcsolatban, nemigen tárgyaltak a szemantikusok: Bally azt a megállapítást tette, hogy a modális igéknek és bizonyos pszichikus igéknek logikailag nem lehet konkrét kiegészítőjük, így *Őn engem meglep* explicit formában a. m. *Az őn viselkedése engem meglep* (Linguistique générale et linguistique française,

Berne, 1944, 45). A felsorolást folytathatnánk. Pl. az *Egy (égő) cigaretta okozta a balesetet* mondat (*égő) cigaretta* tagját hagyományosan konkrét jelentésűnek minősítenénk; ámde kimutatható, hogy az *okoz* ige mindkét argumentuma tényállást, illetve helyzetet kell, hogy megjelöljön, más szóval: az *okoz* argumentumai szükségszerűen „mondatnevek”, illetve azok váltótársaként konkrét mondatstruktúrák (pl. *Az [a körülmény], hogy . . . , okozta azt [az eseményt], hogy . . .*) Vegyük pl. az *Az, hogy a cigaretta égett . . .* konkrét tényállást, s tekintsük az adott cigaretta egy létmódja leírásának. Ekkor megállapíthatjuk, hogy az *Egy (égő) cigaretta okozta a balesetet* mondat (*égő) cigaretta* tagja a cigaretta egy létmódját képviseli (az *égő* jelző jelenléte vagy hiánya e vonatkozásban közömbös). Maga a *cigaretta* név még további számos létmód redukált jelölője lehet, vö. *A cigaretta káros* (ti. ha szívjuk); *Péter szidja Máriát a cigaretta miatt* (ti. hogy vett, hogy nem vett, hogy elvesztette stb.).

Amikor megállapítjuk, hogy egy és ugyanazon név különféle mondatokban egy tárgy különböző létmódjait jelentheti, máris a logikai azonosságprobléma közepében vagyunk.

A materialista dialektikából az következik, hogy a valóságbeli tárggyal a megismerésnek mindig csak a tárgy létmódjai révén van dolga, a tárgy a megismerés számára kimeríthetetlen. A megismerés során eszerint nem rögzíthető valamiféle változatlan lényeg, esszencia a létmódok végtelen változatosságával szemben.

Feltevésem szerint két létmód-jelölés vagy leírás szükség szerűen nem ekvivalens. Az azonosság formális logikájában — az előbbtől eltérően — a Leibniz-féle azonosságkritérium csak bizonyos predikátumok esetében vezet antinómiához. — De lássunk néhány példát. Tegyük fel, hogy a balesetet okozó cigarettára teljes joggal mondhatjuk, hogy a Pécsi Dohánygyár . . . számú terméke. A logikai azonosságelv alapján eljárva *A Pécsi Dohánygyár . . . számú terméke okozta a balesetet* mondatot kapjuk, csak hogy ez a mondat csupán akkor adekvát, ha a balesetnek és a pécsi származásnak, netalán még a számnak is közük van egymáshoz. Más példa: legyen Pál Péter testvére; még a *Péter 1950-ben született* és a *Pál testvére 1950-ben született* kijelentések sem ugyanazokban az esetekben adekvátak (vö. *Nem fontos, hogy Péter mikor született — Nem fontos, hogy Pál testvére mikor született*). — A mindennapi gondolkodás és a természeti nyelv vizsgálatában ez a dialektika — amelyről most csak érintőleg szólhatunk — nagyon hasznos. Különösen a mindennapi gondolkodás két területének kutatásában van jelentősége: a jelentésváltozás mechanizmusainak feltárásában és a mindennapi beszédaktusok logikai szerkezetének megértésében. A létmód-megjelölések keverése, az utóbbi területen pedig a létmódokkal való tudattalan vagy szándékos manipulálás rendkívül gyakori. *A Pécsi termék okozta a balesetet* a hozzá nem értő előtt alkalmas a pécsi gyár lejáratására. A létmódok azonosítása félreértések, téves következtetések alapja lehet. A kérdés így nemcsak elméleti, hanem valódi életprobléma.

Molnár Ilona

A nyelv emotív funkciója

Tanulmányom a fontosabb és a gyakorlati elemzésben felhasznált érzelmelemleteket tekinti át és interpretálja. A későbbiekhez különösen fontos Heller Ágnes koncepciójának ismertetése és Gilbert Ryle felfogásának értelmezése.

A nyelvprobléma a vizsgálat minden szintjén felmerül. Nemcsak azért, mert az érzelmelek (is) csak a nyelv segítségével fogalmazhatók meg, s így lépten-nyomon a kifejezhetőség kérdésébe ütközünk, és mert az egész kérdéskör elhelyezhető egy laza beszédaktus-

elméleti keretben (is), hanem mert az érzelmek kifejeződése és ennek megváltozása a nyelv emotív funkcióján, illetve ennek megváltozásán keresztül mérhető és ragadható meg egyáltalán. (Az emotív funkció pedig, mivel a feladó, vagyis a lírai én köré épül, a személyiség-problémához vezet el.) Ezért, és mivel a kérdésnek egyáltalán nincs szakirodalma, vizsgálom a nyelv emotív funkciójának a mibenlétét általában is (a vizsgálat kiindulópontja Jakobson meghatározásának értelmezése), és ennek kapcsán olyan kérdéseket is, hogy például egynemű közeget jelent-e az emotív funkció megvalósulása. A kifejezhetőség és az „érzelmésítés” kérdéseinek kapcsán szóba kerülnek olyan határozottan nyelvészeti vonatkozású tényezők is, mint amilyen az indulatszók problémája.

A nyelviség, a nyelvszerűség meghatározó továbbá egy olyan okból is, hogy érdekes módon az érzelmileg hatástalanított (mai) irodalmi művek általában mind a személyiségről, az önazonosításról és a nyelvről szólnak (így kapcsolódik bennük össze az érzelem-, személyiség- és nyelvprobléma). Tehát mind nyelvcentrikusak: feltűnő jellegzetességük a nyelv tudatos előtérbe állítása, hangsúlyozása, szervező erővé tétele. Sőt: a nyelv sokszor az önazonosítás terepe, közege, eszköze, például Mészöly Miklós, Tandori Dezső, Esterházy Péter, Nadas Péter, Petri György, Oravecz Imre stb. műveiben (l. Fabó, 1984).

Mit jelent az, hogy *érzés*, hogy *érzelmes*? Vagy mivel az *érzelmes* szó ma eleve pejoratív, kérdezzük inkább úgy, hogy mit jelent az, hogy *érzékes*, *érzékeny*, *fogékony*, *szenzitív*? A felsorolt szavak szinonimák, de nem pontosan ugyanazt jelentik. Azt mindenesetre mutatják, hogy az érzelmeket, érzéseket csak körülírni tudjuk. Vagy még azt sem. Beszélünk érzelmi rendellenességekről, érzelmhiányról, érzelmi felfokozottságról stb., de tulajdonképpen nem egészen világos, hogy minek a rendellenességéről, hiányáról, felfokozottságáról van szó. Ezért először azt kell számba vennünk, hogy mi mindent nem tudunk az érzelmekről. Ezt Buda Béla a következőképpen összegzi: „Igen valószínű, hogy az érzelmek nem egymástól elkülönülő alakzatok, hanem a belső feszültség és élménymód folyamatos minőségei, amelyek átmenet nélkül folynak egymásba, és ebből az egybefolyó egészből nehéz kiragadni egy-egy elemet. Egyébként az érzelmek természetese, sőt lélektani funkciója sem ismeretes még, nem tudjuk pontosan, hogy mi történik akkor, amikor érzünk valamit. Az érzelmek nagyon nehezen különíthetők el az indulatoktól, amelyek különösen heves és cselekvésre serkentő érzelmeknek látszanak, és a késztetésektől, amelyeket — ha tudatosulnak — ugyancsak érzelmek formájában élünk át” (Buda, 1978. 90). — Mint bármiféle elmélet, az érzelemelméletek is csak olyan hipotézisrendszerek, amelyeknek a segítségével a meglévő ismeretek (vagy: azok hiánya) valahogy rendszerezhetők.

Honnan következtetünk saját érzéseink és mások érzéseinek a meglétére, milyenségére? Az érzelmek milyenségét — mint közismert — a limbikus rendszer határozza meg. De hogyan és honnan tudunk ezekről? Csakis egy adott, feltételezett konszenzus alapján. Megtanuljuk, hogy azt, amit éppen „érezünk”, ami bennünk lezajlik, hogyan kell elnevezni és kifejezni. Tehát nem is maguknak az érzéseknek, hanem megnevezésüknek és kifejezésüknek a területén létezik bizonyos konszenzus.

Érzés és érzéskifejezés kapcsolatairól a legtöbbet még ma is Charles Darwin tanulmányából tudhatjuk meg (Darwin, 1963). Az egyszerű érzések esetében Darwin közvetlen kapcsolatot tételez fel az érzés és annak kifejezésmódja között, hiszen a kifejezésnek eredetileg érzéskönnyítő funkciója volt. Később ez a kapcsolat a megszokás következtében megszilárdult és rögzült. — Nem áll azonban mindez a bonyolultabb, az összetett érzésekre. Az összetett érzések és érzéskifejezések leírásának nehézségeit (vagyis a metanyelvi nehézségeket!) Darwin a következőképpen foglalja össze: „*Féltékenység, irigység, fősvényesség, bosszúérzés, gyanakvás, csalárdság, alattomoság, bűnösség, hiúság, önteltség, nagyravágyás, büszkeség, alázatosság* stb. — Kétséges, hogy az említett bonyolult lelkiállapotok zömét elárulja-e valamely megszilárdult kifejezés, amely annak leírására vagy jelzésére eléggé világos lenne. Amikor Shakespeare az irigységről mint *aszott-ról*, *feketé-ről* vagy

sápadt-ról szól, a féltékenységről pedig mint *zöldszemű* szörnyről, és amikor Spenser a gyanakvást ocsmányinak, visszataszítónak és kegyetlennek írja le, érezniük kellett ezt a nehézséget” (Darwin, 1963. 203). — Az idézett rész mutatja azt is, hogy sok érzésfajtáról csak metaforákban tudunk beszélni.

Az érzéskifejezésnek ez a bonyolultsága, illetve az érzéseket és kifejezéseiket leíró nyelvi nehézségek vetik fel azt a kérdést, mennyiben jogosult az érzelmeket egy nyelvelmélet keretén belül és annak terminusaiban vizsgálni. Annyanban feltétlenül, hogy az érzellem mikéntjét befolyásolja az, hogy nyelvileg hogyan tudjuk kifejezni. A nyelvi kifejezés módja visszahat magára az érzelmeire is. Továbbá: mind az érzéskeltetés (érzelmi hatás keltése), mind az érzéskifejezés: nyelvi aktus, beszédaktus. A nyelv emotív használata pedig nyelv i funkció. A különböző érzelmek, hangulatok kifejezése is mind egy-egy beszédaktus. Ahogy G. Ryle írja (Ryle, 1974), a *Levertnek érzem magam* beismerés pl. egy beszélve csinált dolog, a beszédes szomorkodás esete. Másrészt, mint Gazo írja (Gazo, 1974), az *emotív (beszélgetés)* kifejezés nem pusztán emocionálisan telített beszédet jelent, hanem egy *e m o t í v a k t u s t*, egy olyan beszédaktust, amelynek célja a morális egyetértés vagy egyet nem értés elérése.

Az érzelme kiváltásáról maga J. L. Austin is azt sejteti, hogy az perlokúciós aktus:¹ „Érzelmek kiválthatók egy megnyilatkozásnak a kibocsátásakor vagy a révén, például mikor káromkodunk; itt sincs módunk azonban performatív formulák s az illokúciós aktusok más eszközeinek használatára. Azt mondhatjuk, hogy a káromkodást érzéseink könnyítésére használjuk” (Austin, 1979. 47). Austin tehát itt amellett érvel, hogy az érzéskiváltás több, más, mint egy illokúciós aktus. Az illokúciós aktus mindig egy konvencióhoz alkalmazkodva végrehajtott aktus. Lehet lényegileg vagy nem lényegileg konvencionális. Ez a két szélsőséges típus. Ami mindkettőben közös, vagyis az illokúciós aktusok sajátja: a hallgatóra orientált szándék. A perlokúciós aktus pedig hatáskeltés egy megnyilatkozás segítségével. A beszélő cselekvése ez is, de nem konvencionális.

A perlokúciós a k t u s vagy röviden p e r l o k ú c i ó tehát a beszélőnek az a cselekvése, amikor azzal, hogy kimond egy megnyilatkozást, valamilyen hatást tesz mások vagy saját maga érzéseire, gondolataira, cselekedeteire (vö. Davis, 1980). Perlokúciós aktus például a nyelv meggyőzésre, megijesztésre, figyelmeztetésre, idegesítésre, megnyugtatótatásra stb. való használata. A perlokúciós h a t á s pedig a hallgatóban a megnyilatkozás révén keletkezett hatás: öröm, félelem, ijedtség, megnyugvás, izgalom stb. Perlokúciós hatást kiválthat perlokúciós vagy illokúciós aktus is. Ugyanis néhány illokúciós aktusnak lényegi feltétele az, hogy valamilyen hatást, következményt akar elérni, azaz a hallgatót valamilyen aktus megtételére akarja rávenni. Tehát van perlokúciós hatása. De ez az illokúciós aktus intézményes követelménye. Például az ígérettétel intézményének része az ígérő elkötelezettsége. — A fentiekből látható, hogy a perlokúciós aktus és az érzelme kiváltás két egymást nem teljesen fedő kategória, de részben fedik egymást. Így az érzelme témája elhelyezhető egy laza beszédaktuselméleti keretben. Talán nem véletlen, hogy egyes kutatók a mai magyar irodalom „nyelvi” vonatkozásairól és a művekben megnyil-

¹ A lokúció, illokúció, perlokúció fogalmait J. L. Austin vezette be a nyelvleírásba (Austin, 1979). Mindhárom a beszélő cselekvése. A beszélő ui. egy megnyilatkozás kimondásával többnyire három különböző aktust hajt végre: 1. lokúció: az, hogy mond valamit (kimond egy hangsort); 2. illokúció: csinál valamit (megígér, állít, fenyeget, parancsol stb.) azzal, az által, hogy mond valamit; 3. perlokúció: valamilyen hatást kelt azáltal, hogy mond valamit. — Az érzéskifejezés természetesen nemcsak perlokúciós aktus (nemcsak a természetes nyelv segítségével fejezhető ki), de az i s.

vánuló érzéstelenítésről beszélve önkéntelenül is a beszédaktuselmélet kategóriáit használják (pl. Radnóti, 1981), vagy hogy egyes művek, pl. Mészöly Miklós *Film c. regénye* valóban jól jellemezhetőek ezeknek a kategóriáknak a segítségével.

Végül az érzelmek kifejezetten nyelvi vonatkozásai közül említsük meg az indulat-
szókat és az intonációt. Ezek ugyanis a nyelv par excellence érzelmkifejező eszközei (vö. Jakobson, 1972; Péter, 1984). Ennek ellenére a nyelv érzelmkifejező eszközei azok, amelyekkel nem szokás foglalkozni. Az emocionális szempontok szinte mindig kimaradnak a nyelvleírásból. A nyelvészek általában csak futólag említik meg, hogy ennek vagy annak a jelenségnek van érzelmi funkciója is, vagy hogy az illető elem használata pl. a beszélő érzelmi állapotától is függ.

1. Az elemzés alapjául szolgáló érzelmfelfogások.
Az érzelmek mibenlétének vizsgálatakor két megállapításból célszerű kiindulni. Mindkettő Heller Ágnestől származik (Heller, 1978): 1. érezni = involválva (érintve) lenni valamilyen; 2. az érzelmek (= emóciók) minden vonatkozásban idioszinkretikusak (egyéniek). — Ez a kiindulás azért hasznos, mert: 1. Hellernek ez a két megállapítása összhangban van egymással (egymásból következnek); 2. összhangba hozhatók (nincsenek ellentétben) más érzelmelméletek ide vonatkozó megjegyzéseivel; 3. úgy tűnik, hogy ez olyan kellőképpen laza elmélet, amelynek keretében az érzelmekről való tudásunk minden lényeges része jól elhelyezhető.

Heller két állításából néhány olyan dolog következik a leírásra nézve, amelyeket maga a szerző nem vesz figyelembe. Például az, hogy az érzelmek minden szempontból teljesen egyedi bánásmódot igényelnek. Vagyis: általános érzelmelmélet (amelynek az igényével Heller fellép) nem lehetséges. Ahogyan egy igazi személyiségelemzés nem lehet más, mint egyedi esetleírások (személyiségelemzések) összessége, úgy egy „érzelmelmélet” is csak végtelen sok egyedi érzelmelemzése lehet. Ami bennük közös, az nagyon kevés. — Ez következik nemcsak abból az explicit állításból, hogy az érzelmek (Heller terminológiájában: az emóciók) idioszinkretikusak, hanem a másiktól is, abból, hogy az érzés = involváltság, érzelmi érintettség. Ez ugyanis azt jelenti, hogy bárhonnán próbálunk meg közelíteni az érzelmekhez, mindenhol valamilyen végtelenbe nyitottságot találunk. Végtelen pl. maguknak az érzelmeknek a száma, mivel érzelmi viszonyulás tárgyává válhat bármi. Vagyis nem elemeknek egy jól körülhatárolt, lezárt, beskatulyázható csoportjával van dolgunk, hanem egy laza, kusza, minőségileg is heterogén elemekből álló, nyitott halmazal. Bármilyen tárgyhöz, cselekedethez, élményhez, fogalomhoz, személyhez, sőt érzéshez kapcsolódhat valamilyen sajátos, csak neki megfelelő érzelmelemzés. Ezek közül persze nem mindnek van neve. Ahogy Nemes Nagy Ágnes írja: „A költő az érzelmek szakembere. Mesterségem gyakorlása során tapasztaltam, hogy az úgynevezett érzelmeknek legalábbis kétféle rétegük van. Az első réteg hordozza az ismert és elismert érzelmeket; ezeknek nevük van: öröm, rémület, szerelem, felháborodás. A közmegegyezés nagyjából ugyanazt érti rajtuk, múltjuk van, tudományuk, irodalomtörténetük. Ők a szívünk honpolgárai. — A második réteg a névtelenek senkiföldje. Ha este hatkor megállok a Kékgolyó utca sarkán, s látom, amint a Várba egy bizonyos szögben esik a napfény széle és a Vérmező olajfái egy bizonyos módon vetik az árnyékot: mindig és újra megrendülök. Ennek az indulatnak nincs neve. Pedig mindenki állt egy-egy Kékgolyó utca sarkán. — Hányszor vagyok kénytelen a névtelen érzelmek konvencionális nevet adni! S nemcsak azért, hogy a közmegegyezés srófra-járó logikáját olajozzam. Nem. Én magam rontom el értetlen zavaromban a dolgot, s loccsantom bele a Kékgolyó utcai Névtelent egy tócsányi őszi mélabúba vagy egy kád történelmi lelkesedésbe. No, persze, hiszen az őszi mélabú, meg a történelmi lelkesedés már a szívünk honpolgára” (Nemes Nagy, 1980. 1861). — Vele ellentétes véleményen van McLean, aki szerint az érzelmek száma pontosan meghatározott (McLean, 1972).

Mivel az involváltság tárgya lehet érzés is, lehetek egy érzésben is involválva (örülök, hogy örülök), vagyis minden érzéshez kapcsolódhat újabb érzés, az érzelmek keletkezésének a lehetősége itt is a végtelen felé nyitott. Egy tárgyhoz vagy emberhez fűződő érzelem a keletkező érzelmek végtelen sorát nyithatja meg.

Az érezni = involválva lenni megállapítás végül azt is implikálja, hogy az érzelmi szféra nem külön szféra, mert bármivel kapcsolatban lehet involváltságérzés. Nincs tehát önmagában emotív szituáció. Ez mindig a mindenkori szubjektum minősítésétől függ. Nincs külön érzelmi cselekvés sem. A hangulatok nevei érzelmeket neveznek meg, de az érzelem nem olyasvalami, amit külön lehet választani a gondolkodástól, az ábrándozástól, az önként végzett cselekvéstől — írja Ryle (Ryle, 1974).

Heller számos megállapítása és az érzelmekről vallott felfogása sok ponton egyezik más szerzők véleményével. Valószínű, hogy Heller támaszkodott is ezekre a korábbi szerzőkre, elsősorban Magda Arnoldra, Max Schellerre, Gilbert Ryle-ra, P. M. Jakobszonra.

Magda Arnold szerint (Arnold, 1960) az amóció mindig valamilyen tárgyra irányul, egy tárggyal kapcsolatos attitűdünket jelöli (akarok valamit, félek valamitől, vágyom valamire stb.). Az érzelmek nemcsak tárgyra irányulnak, hanem őket magukat is mindig valamilyen tárgy kelti fel. Az egyén érzékel és értékkel valamilyen tárgyat a hozzá való viszonyában. A következő kérdés így az, hogyan lesz egy percepcióból emocionális élmény, azaz hogyan keltődnek fel az érzelmek. Értékelés útján. A folyamat tehát a következő lépcsőfokokból áll: percepció — értékelés — emóció. Látható, hogy az értékelés, a minősítés itt is, mint általában, konstitutív, alkotó jelentőségű. Ennek kapcsán Arnold J. Dewey-re is hivatkozik (érdekes módon nem mindenben egyetértően, holott szemléletéből ennek kellene következnie), aki szerint az érzelem, érzelmi szituáció csak elnevezés és minősítés kérdése. Nincs pl. önmagában intellektuális vagy önmagában emocionális élményfolyamat. Ez kizárólag a mi értékelésünktől függ.²

Az emóció tehát mindig azon az értékelésen alapul, hogy valami jó vagy rossz a személy számára. Ahhoz, hogy egy érzelem felkeltődjön bennünk, az kell, hogy a tárgyat úgy értékeljük, mint ami ránk hat, minket érint, nekünk jó vagy rossz. De — és ez fontos — nem maga az értékelés az érzelem. Az érzelem nemcsak azt az említett értékelést foglalja magába, hogy ez vagy az a dolog hogyan érint minket, hanem egy határozott irányulást is feléje vagy ellene. Az értékelés, amely érzelmet kelt, sohasem absztrakt és reflektált, hanem mindig közvetlen és azonnali. A szituáció ilyen értékelésével jár együtt egy cselekvési tendencia (irányulás valami felé vagy averzió vele szemben), amit emócióként élünk meg. Magát az emóciót pedig cselekvési tendenciaként, motívumként éljük át. Így tehát az emóció mindig egy érzett cselekvési tendencia, amely a szituáció értékelésének a következménye. Az értékelés mindig a megfelelő érzelmet kelti fel. (Természetesen a szubjektív értékelésnek, nem pedig az „objektív helyzetnek” megfelelő érzelmet.)

Az érzelem lényegének P. M. Jakobszon is azt tartja, hogy az érzelem emocionális viszony, amelynek mindig van tárgya (Jakobszon, 1960). — Max Scheler különbséget tesz érzésállapot és intencionális érzésfolyamat között, és szerinte csak az intencionális érzések sajátossága az, hogy van tárgyuk, hogy irányulnak valamire (Scheler, 1979). Az intencio-

² „... the distinction of cold intellectuality and warm emotionality is simply a functional distinction within this one whole of action. We take a certain phase which serves a certain end, namely giving us information, and call that intellectual; we take another phase, having another end or value, that of excitement, and call that emotional... But does any one suppose that apart from our interpretation of values, there is one process in itself intellectual, and another process in itself emotional? The eye-touch process gives us information ... the heart-bowels process gives us the valuation of this information in terms of our own inner welfare, — but aside from this distinction of values within a concrete whole, through reflection upon it, I can see nothing” (Dewey, 1960).

nális érzések (= a valaminek az érzése) azok az élmények, amelyek mindig valamilyen tárgyra vonatkozhatnak, és amelyeknek a létrejöttében mindig valamilyen tárgyiasság jelenhet meg. Pl.: szeretet, gyűlölet.

Kardos Lajos szerint is (Kardos, 1978) az ún. érzelmi viszonyulás egy különálló, speciális, jelölt eset vagy kategória, vagyis nem minden érzélem sajátja az, hogy viszonyulás is egyben, nem minden érzésre jellemző az, hogy tárgyra irányul. Csak az érzelmi viszonyulásnak van tárgya. Az „érzelmi viszonyulást” ezért külön definiálni kell mint olyan beállítódást, amelynek következtében mindaz, ami valamivel (veszéllyel, dologgal) kapcsolatos, különleges jelentőséget nyer, és érzelmileg fokozottan érint. Pl. szeretet, szerelem, rajongás, tisztelet, gyűlölet, részvét, együttérzés, hála, rokonszenv stb.

Heller felfogásából, mint említettem, az következik, hogy nincs inherensen emocionális, érzelmek keltésére alkalmas vagy alkalmatlan helyzet. Ezt vallotta Dewey is. És P. Fraisse: „... emociogén szituáció, mint olyan, nem létezik. Ez a szubjektum motivációja és lehetőségei közötti viszonytól függ” (Fraisse, 1965).

Az érzelmek és az őket megnevező szavak kapcsolatáról a legtöbbet G. Ryle-től tudhatjuk meg (Ryle, 1974). Általában is, az egyik leghasználhatóbb érzenelfogás az övé. Már csak azért is, mert nem törekszik mindenáron definíciókra, ehelyett inkább megpróbálja jellemezni, minden oldalról megvilágítani a vizsgált jelenségeket.

Ryle többek között azt a problémát is előlegezi, hogy egyáltalán vannak-e érzések (és érzésfajták) a valóságban, vagy ezt csak nyelvi illúziók (a megnevezések) sugallják. Pl. a hiúnak nevezett ember sohasem érzi magát hiúnak.

Vagy: ugyanaz a szó több különböző érzésfajtát (izgalmat, hajlandóságot) jelölhet; jelölhet érzédiszpozíciót vagy érzéstörténést. Ezért félrevezető a nyelv. Ugyanakkor az érzelmek az ő fogalmi keretén belül mégis nagyon szorosan összefüggenek a nyelvhasználattal, sőt azonosak vele. Még pontosabban: Ryle a dolgok és a szavak között szoros, majd-hogynem szükségszerű kapcsolatot tételez fel. Nem magukkal a dolgokkal, hanem mindig a dolgokat megnevező szavakkal végez műveleteket. (Ezért lehet alkalmas keret a mai irodalmi művekben megjelenő érzésmódok, nyelvhasználat és szubjektum leírására, ugyanis ezekben is szavakon végzett műveletekkel találkozunk. Csak az irodalmi művekben a dolgok és a szavak megfelelése épp fordított: a szavakon végzett műveletek azért jelennek meg, mert a szavak elszakadtak a dolgoktól.) A nevek tehát Ryle-nál abszolút mértékben helyettesítik a dolgokat. Az érzelmeket a velük kapcsolatos, a róluk szóló nyelvi kifejezések, a mindennapi nyelvsvokás és nyelvhasználat tanulmányozásán keresztül elemzi. Tehát kifejezetten nyelvi műveleteket végez. A vizsgálat nem maguknak a vizsgált jelenségeknek, hanem a róluk szóló nyelv elemzésének a szintjén folyik. Példa erre az izgalomról adott definíciója. Az izgalmak olyan felindulások, mondja, amelyeknek esetében az érzelmi egyensúlyból való kibillenés fokát általában a hevesség fokával jellemezzük. A definíció tehát „metadefiníció”, nem azt mondja, hogy milyen az izgalom „önmagában” (nincs ilyen), hanem, hogy hogyan látjuk és jellemezzük azt mi, leírók. És az, ahogy látjuk, egyenlő magával a jelenséggel. Az „objektív dolog” helyett tehát csak annak olvasatai léteznek. (Megint egy olyan probléma, ami a mai irodalmi művekben gyakori, és ami az önazonosításra nézve tragikus következményekkel jár, betegséghez vezethet.) Ennek a fajta vizsgálatnak talán egyik első kezdeményezője Edmund Burke volt; már könyvének címe is sokatmondó: A fenségesről és a szépről kialakult eszméink eredetének filozófiai vizsgálata (Burke, 1958).

A nyelvi műveletek végzése során Ryle különbséget tesz használat és jelentés között. A használat — az a mód, ahogy alkalmazzuk a szót — lehet pontos vagy pontatlan, helyes vagy helytelen. Ettől függően Ryle a nyelvhasználatra hol pozitíve, hol negatíve hivatkozik. Ez tehát nem ellentmondás. A nyelvhasználat ugyanis sokszor pontatlan, és ez a tény tévedésekhez vezethet az érzelmek mibenlétének megítélésében vagy csoportosí-

tásában. Sokszor viszont éppen a nyelv hívja fel a figyelmet a vizsgált jelenség lényegére. — Nézzünk meg néhány példát!

A nyelvre való pozitív hivatkozása Ryle-nak pl. az, amit a lelkesültségről, elragadtatásról, meglepődésről és megkönnyebbülésről mond. Azt, hogy ezek izgalmak (nem pedig hajlandóságok), azzal bizonyítja, hogy *m o n d h a t j u k*, valaki túlságosan fellelkesült, elragadtatott stb. ahhoz, hogy összefüggően cselekedjen vagy gondolkodjon.

Néhány negatív hivatkozása: a hangulatokat az érzések közé szokás sorolni, pedig valójában nem érzések. A rossz besorolás, minősítés oka az *érezni* szó többértelműsége, többféle használata. Vagyis: a nyelvhasználat pontatlansága. Pl. a „Betegnek érezte magát”, „Hülyének érezte magát” és más ezekhez hasonló mondatokban az *érezni* ige olyan használatairól van szó, ahol az ige tárgya *n e m* érzés neve.

Ryle a nyelvi, sőt nyelvtani érvelésben még tovább megy, és az *érez* szó különböző jelentéseit *g r a m m a t i k a i* szempontok alapján elemzi tovább, konklúzióit pedig grammatikai érvekre, megfontolásokra alapozza. Például akkor, amikor a „Viszketést érzek” és a „Betegnek érzem magam” mondatokat hasonlítja össze. A „Viszketést érzek” mondatban a *viszketés* szó az *érezni* ige *b e l s ő t á r g y a*, mondja, vagyis az ige és tárgya ugyanannak a dolognak a két kifejezése. Így a *viszketés* szó érzelmet jelöl, és ez a tény *g r a m m a t i k a i l a g* szükségszerű. A „Betegnek érzem magam” mondatban viszont a *beteg* nem belső tárgya az *érez* igeének. Így *g r a m m a t i k a i l a g* nem szükségszerű, hogy érzést jelöljön.

A belső tárgy, külső tárgy, mint ez közismert, par excellence grammatikai fogalmak. Zsilka János nyelvelmélete például (Zsilka, 1971) egyenesen a belső tárgy — külső tárgy megkülönböztetésére épül. Rendszerének kiindulópontja ugyanis a következő mondatpár (transzformációs csoport):

- [(1) Ken zsír a kenyérre.
(2) Keni zsírral a kenyeret.]

ahol az (1) belső tárgyat tartalmaz, amit az ige és a főnév szoros kapcsolata mutat: a *ken zsírt* kifejezés verbalizálható: *zsíroz*. Itt tehát teljesen világos, hogy mit jelent az, hogy az ige és tárgya ugyanannak a dolognak a két kifejezése.

Ryle egy másik, kifejezetten nyelvtani természetű észrevételének a bizonyításához pedig *g r a m m a t i k a i* eljárásokat: egy mondatkiegészítési és egy transzformációs tesztet használ. Ezekkel azt bizonyítja, hogy a fejfájás = érzés, de a boldog(ság), beteg(ség), képes(ség) a fa megmászására nem az. Mert: 1. a „fejfájást érzek” mondat ekvivalens azzal, hogy „fejfájásom van”, de az nem mondható, hogy „beteg van”, „boldog van”, „a fa megmászására képes van”. Vagyis a „... van”-t nem lehet egész mondatká kiegészíteni a „beteg...”, „boldog...”, „a fa megmászására képes...” kifejezésekkel. 2. Ha a kérdéses kifejezéseket (*betegnek*, *boldognak* stb. *érzi magát*) a megfelelő elvont főnevekkel helyettesítjük (*boldogságot érez*, *betegséget érez* stb.) ezek egészen mást jelentenek, mint az eredeti mondatok.

Ryle végső konklúziója az, hogy az *érzelem* szót sokféle jelentésben használjuk. Jelenthet testi érzeteket, motívumokat, viszonyulást, érzelmi állapotot, érzelmi állapotra való fogékonyságot. A leírónak ezért két lehetősége van: 1. vagy azt mondja, hogy ezek közül csak egy, csak az egyik kitüntetett csoport jelöl érzelmeket, és a többieket elnevezi máshogy; 2. vagy belenyugszik abba, hogy az *érzelem* szó több különböző dolgot fed. A lényeg az, hogy *m i n d e g y*, melyik leírásmódot fogadjuk el, mert mi, leírók teremtjük a tényeket.

2. A z e m o t í v f u n k c i ó. A nyelvi funkciók, a nyelvhasználati módok egyik legismertebb statikus felosztása a Jakobson-féle hattényezőzős modell, illetve ennek módo-

sított változata, a Dell Hymes-i (Hymes, 1975). A jakobsoni modellben a nyelvi kommunikáció hat tényezője mindegyikének (feladó, címzett, kontaktus, kód, közlemény, kontextus) megfelel egy-egy nyelvi funkció (emotív, konatív, fatikus, metanyelvi, poétikai, referenciális), a hat tényező mindegyike tehát a nyelv egy-egy funkcióját határozza meg. A nyelv emotív funkciójáról Jakobson a következőket mondja:

„A feladóra irányuló úgynevezett érzelmi jellegű EMOTÍV vagy »expresszív« funkció arra van hivatva, hogy közvetlenül kifejezésre juttassa a beszélő magatartását azzal szemben, amiről beszél. Az a rendeltetése, hogy egy bizonyos emóciónak akár igaz, akár színlelt benyomását keltse, ezért a Marty által kezdeményezett és javasolt *emotív* terminus kifejezőbbnek bizonyult, mint az *emocionális*. A tisztán emotív réteget az indulatszók képviselik a nyelvben. Ezek az utaló (referenciális) nyelvi eszközöktől különböznek mind a hangzás síkján (sajátos hangsorok, sőt másutt egyáltalán nem használatos hangok), mind szintaktikai szerepük tekintetében (nem összetevői a mondatoknak, hanem ekvivalensek velük). . . . Az indulatszavakban feltáruló emotív funkció bizonyos mértékig valamennyi megnyilatkozásunkat színezi a hangzás, a grammatika és a lexika síkján” (Jakobson, 1972. 235). Elemezzük ezt a meghatározást részletesen!

1. A meghatározás alapjául az egyik legismertebb és leggyakoribb érzelmedefiníció-típus szolgál (l. pl. Kardos, 1978; Heller, 1978; Rubinstein, 1974; Jakobson, 1960). Ez található meg a legtöbb pszichológiai tankönyvben és kézikönyvben is. Sz. I. Rubinstein megfogalmazásában így hangzik: „Az ember környezethez való *v i s z o n y á n a k* az átélése alkotja az emóciók szféráját. Az emberi érzelem az ember viszonya a világhoz, ahhoz, amit közvetlen *á t é l é s* formájában tapasztal és cselekszik”; „. . . az emóciók a szubjektum állapotát és az objektumhoz való viszonyát fejezik ki” (Rubinstein, 1974. 716).

2. Az emotív funkció a beszélőre irányul, a feladó, az én köré szerveződik. Nem egyszerűen érzelmi hatáskeltés, inherens érzelmesség tehát, hanem a *b e s z é l ő* szubjektív viszonyulásának a kifejeződése: a beszélő érzelmi állapotát, szándékát fejezi ki, az ő hozzájárulása az üzenethez (vö. Szépe, 1969). Az emotív tehát nem azonos azzal, hogy érzelmekifejező, nem csak ennyi, hanem a *b e s z é l ő b e s z é d a k t u s a* (vö. Gazo, 1974. 27). Így ez a funkció a személyiségproblémán keresztül ragadható meg.

Itt merül fel az a kérdés is, hogy vajon egységes és homogén szerveződést jelent-e, jelenthet-e az emotív funkció, a szövegnek a beszélő köré való szerveződése. Általánosabban fogalmazva: alkothat-e a nyelv egy-egy funkciója önálló egynemű közeget? — Heller Ágnes szerint nem (Heller, 1970. 228–9). A mindennapi élet és gondolkodás egynemű közege, mint írja, a köznyelv. A köznyelv a maga közegében egyneműsíti a különböző heterogén (nyelvi) szférákat, (nyelvi) tevékenységeket (is). Viszont a nyelv egyes különböző funkciói, az egyes nyelvhasználati módok (parancsolás, utalás, tényközlés, sértegetés stb.) nem alkotnak önálló, saját egynemű közeget, hanem ugyanannak az egynemű közegnek (köznyelv) a különböző funkciói. Ezek a funkciók ugyanis a köznyelvben sohasem jelennek meg önmagukban, elszigetelten. Nincs olyan helyzet, amelyben a nyelv csak utasításokból vagy parancsokból állna, nincs tiszta érzelmekifejező vagy tényközlő szituáció sem. Nincs tehát olyan helyzet, amelyben a nyelv használata *c s a k e g y* funkció megvalósulását jelentené.

Kérdés, hogy nem lehetséges-e az, hogy néhány különleges esetben, egy-egy műalkotásban a nyelv egyik vagy másik funkciója mégis önálló egynemű közeget alkot (tehát azon túl, hogy a művészet nyelve már eleve az). Azaz, van-e pl. mégis olyan szituáció, amely tisztán csak érzelmekifejező. „A nyelv emotív funkciója”, „az érzelmek nyelve” stb. kifejezések ezt sugallják, ezen a feltételezésen alapulnak. Ezt implikálja az is, amit Károly Sándor mond a művészi alkotásokban megvalósuló szabályváltoztatás lehetőségéről és irányáról.

A (köz)nyelv használatát, a beszédtevékenységet bizonyos (grammatikai, beszéd-aktus- stb.) szabályok teszik lehetővé, illetve maga a nyelvhasználat ilyen szabályokhoz való igazodást, tehát szabálykövetést jelent. A művészi alkotások azonban sokszor éppen bizonyos szabályok megsértésén, megváltoztatásán alapulnak. A (köz)nyelvi tevékenység kreatív jellege szabály által irányított, a művészi kreativitás szabályváltoztató. Károly Sándor azt írja, hogy a művészi alkotásokban a szerző éppen a szabályváltoztatásoknak a z o n o s í r á n y b a n történő alkalmazásával éri el a hatást (Károly, 1969. 178). A szabályváltoztatás azonos irányú módosításának egyik megvalósulása az az eset, amikor a mű a nyelvnek egy meghatározott funkciójára épül. Ez azt jelenti, hogy a szabályváltoztatások egy irányba való eltolása speciális egynemű közeget hoz(hat) létre. Ez azonban már egy másodlagos szövegszerveződési eljárás eredménye a köznyelv egyneműsítő funkciójához képest. A műalkotások ugyanis mind a poétikai funkció megvalósulásai, elsődlegesen tehát mindenképpen a poétikai funkció, azaz a közlemény köre épülnek. Ugyanakkor egy másodlagos szövegszerveződési eljárás során e z e n t ű l is mindig megvalósul(hat) még valamilyen más nyelvi funkció is: az emotív, a konatív, a fatikus, a metanyelvi, vagy éppen a referenciális. Kettős áttétellel van tehát dolgunk: egyrészt a köznyelv a jelöletlen eset a poétikai funkció megvalósulásához képest, másrészt egy következő (meta)szinten a poétikai funkció megvalósulása tekinthető „köznyelvnek”, vagyis jelöletlen alapesetnek, kiindulópontnak egy másik megvalósult nyelvi funkcióhoz képest. — Így tehát e l v i l e g lehetséges, hogy a művészi alkotásokban a nyelv valamelyik funkciója egyneműsíti a különmemű szférákat, a kommunikáció egyik alkotóeleme, illetve a neki megfelelő nyelvi funkció kap kiemelt szerepet. A többi ennek rendelődik alá, ennek keretében értelmezhető. A mű így e l s ő s o r b a n vagy érzelmerkifejező, vagy tényközlő stb.

Ahhoz, hogy megválaszolhassuk azt a kérdést, hogy létezik-e a gyakorlatban tisztán érzelmerkifejező szituáció, azt is meg kell néznünk, hogy mi az, hogy érzelmerkifejezés, -kifejeződés. Mit jelent az, hogy egy érzelm kifejeződik? — Ezt vizsgálom majd a továbbiakban.

3. A meghatározás azonosítja az emotív és az expresszív funkciókat. Ezzel nem tudok egyetérteni, mert a két fogalom még a mindennapi nyelvhasználat szerint is egészen mást jelent. Péter Mihály, az érzelmerkifejezésről és az expresszivitásról szóló egyik legfrissebb cikk szerzője pl. így értelmezi az expresszivitás fogalmát: „Nyelvi expresszivitáson általánosságban a nyelvi eszközöknek olyan használatát (illetve: olyan nyelvi eszközök használatát) értjük, amely a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelenlévő(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja”; „... a nyelvi expresszivitás a kifejezés hatékonyságának (affektivitásának) növelését szolgálja” (Péter, 1984). Az emotivitás, emotív funkció nyilvánvalóan nem azonos ezzel.

Péter Mihály tanulmánya már az érzés és érzéskifejezés problémaköréhez vezet át bennünket. — Az, hogy „egy érzés kifejeződik”, többfelét jelenthet: egyrészt valami (vers, regény, zene, beszélgetés, festmény stb.) lehet tartalmában érzelmi: érzelmekről szól higgadt, közömbös, tárgyyszerű, felindult, érzelmes stb. módokon. Másrészt lehet formájában érzelmi: érzelmesen, érzelmekekkel szól valamiről. Az érzelm ugyanis r ö g z ű l h e t (szavak, zene, kép, vers stb.), sőt g r a m m a t i k a l i z á l ó d h a t (intonáció, indulatszavak; l. később). — Mind a két típus lehet funkciójában is érzelmi (érzelmi felhívás).

A két esetre együtt példa T. P.-né, szkizofrén beteg Érzelmek (!) című verse: (Ez és itt következő versek saját gyűjtéseim.)

Ordítani szeretném Germánia mindig

élni fog.

Női szabású vagyok de férfi.

Igába hajtanak mint a lovat az emberek.

Most érzem csak, hogy van egy másik lét is. Igaz nem a létről akarok írni, hanem a nem-létről ami nincs ami most egy percre észretérített, ahogy szeretném érezni magam.

A versnek már a címe is jelzi, hogy itt érzelmekről lesz szó. Több különbözőről: az elfojtott feszültségről (ennek maradványa azért érződik), a higgadt tudomásulvételtől, a szomorú beletörődésről és még sok másról. Mindezek összegződése valamiféle melankolikus és „szentimentális” hatás. Szentimentális, a szónak nem pejoratív értelmében. A szentimentalizmus perspektívája a „már nem te vagy, csak aki nem lehetsz”. (A sor Ferenczi László egy verséből való.) Vagy Déry Tibor megfogalmazásában: „Attól vagy most szebb, drága szerelmes kis Elzám, hogy már nem lehetsz többé olyan szép, amilyen voltál” (G. A. úr X-ben). Ferenczi és Déry írásában a „már nem lehet” érzés a múltra vonatkozik; T.-né versében a jövőre. Ettől olyan tragikus és olyan szép. A beteg tudja, hogy beteg, és hogy számára az „ahogy szeretném érezni magam” már nem lehetséges soha többé.

A védtelen és kiszolgáltatott ember szól itt az egészségesekhez, kér segítséget azoktól, akiknek ez csak egy szavába kerülne. Hogy ne bántsák, hagyják őt élni a másik-létben. Megtehetnék, ha megtennék. Ezért a beletörődés, de nem teljesen. Ordítani szeretném, mondja, de azért ordítja is. Vagy legalábbis mondja. A betegség döbent rá az embert arra, hogy van másik lét is, sőt e g y s z e r r e többféle. Kitérít tehát a világot. Bár ne tenné. Ne í g y tenné. De a kettős lét (női–férfi) és a különböző létmódokban (lét, nemlét, máslet) való szabad mozgás, az egyikből a másikba való szabad átjárás egyben a teljesség is. Tragikus teljesség, mert az egyik létből nagyon nehéz visszatalálni a másikba, és mert bizonytalan. Az egész versben az egyetlen biztos pont az, hogy Germánia m i n d i g élni fog. Az *élni fog* nagyon hangsúlyos, hiszen külön sorba van kiemelve. Miért pont Germánia? — Valahonnan nagyon mélyről jön ez a szó, s itt fenyegető esengése van. A biztonságvágy kifejeződése a vers keretes szerkezete: két *szeretném* fog közre egy *akarok*-ot. Az *akarok* mellett a beteg jelzi, hogy *ír*, vagyis hogy versről, alkotásról van itt szó, nem magáról a valóságról. Az írás egy újabb létmód. Miért jelzi ezt? Hogy annál feltűnőbb és tragikusabb legyen abbamaradása: „ahogy szeretném érezni magam”, — mondja, és itt hagyja abba a verset. Mindannyian tudjuk, hogy ez a vágy mire vonatkozik: hogy ne vegyék el tőle a betegséget, vagy vegyék el teljesen.

Érdekes, hogy ennek a nagyon szép és pontos versnek a szerzője írt egy érzésközhelyekből, közhely-érzésekből építkező verset is. Ez a címtelen vers a magány és a szeretetvágy explicit és higgadt kifejeződése, tehát a tartalmilag érzelmi típusba tartozik. A *gondos kertész* munkájának emlegetése, vágyása arra utal, hogy az én ösztönösen tisztában van azzal, hogy az érzelmeket ahhoz, hogy egyáltalán kialakuljanak és megmaradjanak, ápolni, kultiválni kell. Ehhez pedig kellenének az éntel szeretettel odafigyelő más emberek.

E sorok írójának több jutott az élet viharos tombolásából
Mint a meleg téli esték melegéből
Több jutott a fagyból mint a nap sugaraiból
Mert az hagyta el álnokul,
Kinek szívének egész forróságával hitt.
Egy gazdátlanul maradt szív keres gazdát
s egy gazdátlanul maradt szeretet várja
a gondos kertész munkáját egy életen át.

Látható, hogy ez a vers is ellentétekre, kettősségekre épül, alapszerkezete tehát azonos a másikkal, csak a megfogalmazásmód kevésbé egyéni, kevésbé hatásos. És, hasonlóan ahhoz, ebben is valami tragikus véglegesség, megmásíthatatlanság van.

Nem ennyire tragikus, de T. P.-né *Érzelmek* című versével némiképpen rokon érzelmeket tartalmaz E. E. depressziós nőbeteg? című verse: (A kérdőjel a verseim.)

Ordítani szeretnék fájdalmamban
De nem tudom mi fáj
A vigasztalendő mellé állnék
De nem tudom hol áll
Zokogni szeretnék hangtalan
De nem tudom mi ennek az oka
El szeretnék tűnni örökre
De nem tudom kitől s hova

Ez a vers is ellentétekre épül: párhuzamosan és ellentétesen szerkesztett sorpárok-ból áll, de érdekes módon a sorpárok első felében megfogalmazott erőteljes érzések intenzitását minden esetben gyengítik a második sorok ismétlődő *nem tudom*-jai.

4. A Jakobson-féle meghatározás következő pontja, amely az érzéskifejezés kérdésköréhez is közvetlenül kapcsolódik, az indulatszavak nyelvi státuszával foglalkozik. Két dolgot állít róluk; e két szempontból különböznek az indulatszók a referenciális nyelvi eszközöktől: 1. sajátos hangsorok; 2. nem összetevői a mondatoknak, hanem ekvivalensek velük.

Az indulatszavaknak a nyelvi érzéskifejezés szempontjából való fontosságát szinte minden kutató hangsúlyozza. A tisztán emotív réteget az indulatszók képviselik a nyelvben, írja Jakobson (Jakobson, 1972); az indulatszók a nyelv par excellence érzelmkifejező eszközei, írja Péter Mihály (Péter, 1984). Péter is említi az indulatszók sajátos hangalakját és grammatikai jellegüknek a referenciális eszközöktől eltérő voltát. Az indulatszók érzelmkifejező szerepét hangsúlyozzák a kifejezetten nyelvészeti leírások is (Deák, 1936; Kelemen, 1961; 1970; Tompa, 1970; Bencédy és mások, 1971).

Visszatérve Jakobson megállapításához, igaza van abban, hogy az indulatszók hangalakja sajátos. De mit ért azon, hogy ekvivalensek a mondattal? Funkcionálisan azok? — Mert egyébként nem végezhetők el rajtuk ugyanazok a műveletek, mint amelyek elvégezhetők egy mondaton. Nem állíthatók vagy nem tagadhatók például, vagy nem lehet kérdéssé alakítani őket. Nincs propozicionális tartalmuk sem. De az is igaz, hogy viselkedésük eltér a szavak viselkedésétől is: pl. nem ragozhatók, nem lehetnek mondatrészek. Úgy tűnik ezek alapján, hogy az indulatszók kategóriája nem értelmezhető azokban a nyelvleírási keretekben, amelyek csak a nyelv deskriptív (referenciális) funkcióját veszik figyelembe (hagyományos, deskriptív, generatív), és amelyeknek alapegysége a szó vagy a mondat. Az ilyen típusú rendszerekben nem tudunk az indulatszóról lényegében semmit sem mondani.

Vizont értelmezhető a nyelvi funkciók sokaságára épülő beszédaktuselméleti keretben, amely szerencsés módon eleve lazább, mint a szorosan vett grammatikai rendszerek. Ebben a keretben mondható pl. az, hogy az indulatszók, hasonlóan pl. az üdvözléshez, olyan beszédaktusok (illokuciók aktusok), amelyeknek a végrehajtási feltételei közül hiányzik a propozicionális tartalmi feltétel (szabály). Vizont van őszinteségi feltételük. J. R. Searle írja, hogy az őszinteségi feltétel mindig valamilyen pszichológiai állapotot fogalmaz meg, az aktus végrehajtása pedig ennek a pszichológiai állapotnak a kifejezésevel egyenértékű. „Az előbbi törvény mind őszinte, mind őszintétlen aktusokban érvényesül, azaz attól függetlenül, hogy a beszélőnél ténylegesen fennáll-e a megjelölt pszichológiai állapot” (Searle, 1979. 83). Az indulatszavak esetében ez a pszichológiai álla-

pot egy érzelem megléte, illetve a beszélőnek az a szándéka, hogy valamilyen érzelem színelvált vagy igaz benyomását keltse (vö. a jakobsoni meghatározással).

Mindebből látható, hogy az indulatszók valóban szoros kapcsolatban vannak bizonyos pszichológiai állapotokkal. A leírás szintjén fogalmazva ez azt jelenti, hogy ezen a területen valóban érintkezik egymással a nyelvészet és a pszichológia. Feltűnő, hogy az indulatszók meghatározása, csoportosítása és általában tárgyalásmódja az említett szerzőknél nyelven kívüli (= pszichológiai) és soha nem nyelvi-grammatikai szempontokon alapul. Az indulatszók osztályozása megegyezik a lelki jelenségek hagyományos felosztásával (érzelem — akarat, illetve a nekik megfelelő érzelem- és akaratkifejező szók). Amikor pedig a szerzők már az úgynevezett érzelmkifejező indulatszókat sorolják további még kisebb alcsoportokba, valójában az érzelmek (általuk) leggyakoribbnak vélt típusait adják meg (főleg: Tompa, 1970; Bencédy és mások, 1971).

Ennek a fajta leírásnak a nehézségeit Deák István, a máig egyetlen indulatszómonográfia szerzője a következőképpen összegzi: „Lehetne az indulatszókat azok szerint az érzelmek szerint is osztályozni, amelyeket kifejeznek, tehát jelentésük alapján. Ez a felosztás nagyon nehéz, mert alig húzható határvonal az egyes érzelmek között, az egyik érzelem szinte észrevétlenül átsap a másikba” (Deák, 1936. 13). Jellemző, hogy az indulatszók osztályozásával kapcsolatos problémák emlegetésekor nem nyelvi-nyelvészeti nehézségekre panaszkodik, hanem arra, hogy *m a g u k a t a v a l ó s é r z e l m e k e t* nehéz egymástól elkülöníteni. Érzelem és indulatszó között tehát közvetlen viszonyt, leképezést feltételez. Végül mégis csoportosít; szerinte a leggyakoribb indulatszavak 12 különböző érzelem kifejezésére szolgálnak. Ez a szám azonban nem reális, mert egy-egy csoport így fest nála: a kellemesség, a fájdalom, a szenvedés kifejezésére szolgálnak: *ah, jaj, ó*. — Egy kategóriába kerülnek továbbá a lehangoltság, szomorúság, csalódás, gyász érzelmek is, illetve az őket kifejező indulatszók: *aj, haj, hej, istenem* stb.

Még jellemzőbb ebből a szempontból Kelemen József tanulmánya (Kelemen, 1961. 103–14), amely a lelki jelenségek említett hagyományos felosztását egy az egyben követi: érzelmkifejező, akaratkifejező és gondolati vonatkozású (hangutánzó, mutató, töprengő, kérdő, felelő) mondatszókról beszél (ő a mondatszó kategória alatt tárgyalja az indulatszókat). Az ezek közötti különbségtétel nagyon világosan *n e m n y e l v i* mert annak, hogy egy szó érzelmet fejez-e ki vagy gondolatot, nincs nyelvi-grammatikai következménye. *N y e l v i e s z k ö z ö k k e l* a kettő között nem tudunk különbséget tenni. (Úgy tűnik, hogy pszichológiaiakkal sem nagyon.)

A ma indulatszónak nevezett elemeknek a nyelvtörténet folyamán kétféle *e l n e v e z é s*e alakult ki (ezeket Kelemen elemzi igen alaposan: Kelemen, 1961): 1. *interiectio*, vagyis közbevetés. Ez az elnevezés egy valóban nyelvészeti jellegű megfigyelésen alapul, azon a már említett tényen, hogy az indulatszók szerkezetileg nem részei a mondatnak, hanem azon belül vagy kívül (?) olyan önálló egységek, mint pl. a megszólítás. Ez a név tehát a használaton alapul. 2. Az *indulatszó* elnevezés alapja a kérdéses elemek „jelentése”: indulatokból fakadó és indulatokat kifejező nyelvi egységek ezek a meghatározások szerint. Ez az elnevezés tehát pszichológiai vagy inkább pszichológizáló jellegű. (Az indulatszavakat más szempontból, formális módon vizsgálom egy újabb tanulmányomban: Indulatszót tartalmazó nyelvi kifejezések kezelése kétszeres lambda-absztrakcióval. Megjelenik: NyK.)

Az említett meghatározások általában két dolgot hangsúlyoznak az indulatszavakkal kapcsolatban: 1. hogy azok a beszélő érzelmeit (hangulatát, akaratát) fejezik ki; 2. bennük az érzéskifejezés *k ö z v e t l e n*.

Az érzelmek közvetett (gondolati, semleges) és közvetlen („érzelmes”) nyelvi kifejezésével Telegdi Zsigmond foglalkozott (Telegdi, 1962. 29–32). Az, hogy egy érzés kifejezése közvetett, két dolgot jelent: a) a *Fáj a fogam* mondat pl. egy érzést fejez ki, de nem közvet-

lenül, mert a *fáj* jel tartalma nem az a fájdalom, amelyet én itt és most érzek, hanem a fájdalom általában. — Ez az állítás azért pontatlan, mert ez nemcsak a közvetett (érzés)kifejezés sajátossága, hanem minden (érzés)kifejezése általában. Ugyanez érvényes ugyanis az úgynevezett közvetlen nyelvi (és nem nyelvi) érzéskifejezésre is. Az is csak társadalmilag érvényes, konvencionizálódott jelek segítségével történhet, illetve ilyen aktus. Ha nem így lenne, nem értenék őket, és nem is mondhatnánk, hogy érzéskifejezések, mert egyszerűen nem tudnánk, hogy azok. Ezt csak akkor tudhatjuk, ha társadalmilag egyezményes módon fejeződik ki.

Közvetlen érzéskifejezés Telegdi szerint a hangszín, a hangmagasság, a beszédtempó; általában a tartalom kivitelezésének módja. Ezek mutatják, hogy a beszélő hogyan viszonyul saját szavainak tartalmához.

b) Másrészt a közvetettség azt jelenti, hogy a jel motiválatlan, azaz a jel és a denotátum közti kapcsolat önkényes, nem ok-okozati. Ezzel szemben a közvetlen érzéskifejezésnél a jel (= beszédtempó, hangmagasság stb.) és a tárgya (= a megfelelő érzelem) közti kapcsolat okozati összefüggést mutat: „Ha egy érzelmet nyelvi jellel fejezek ki (pl. azt mondom, hogy *örülök*), az érzelem kifejezése közvetett: a kettő (a jel és az érzelem) között nincs belső, természetes kapcsolat, a gondolkodás hozza őket kapcsolatba (közvetíti kapcsolatukat), amennyiben felismeri a logikai összefüggést a jel általános jelentése és az egyéni érzelem között, az egyéni érzelmet a jel általános jelentése alá foglalja. Ezzel szemben a beszéd kifejező sajátosságai (a hang alapszínének módosulása, a hangterjedelem magasabb sávjainak használata, a beszédtempó gyorsulása vagy meglassulása stb.) okozati összefüggésben állnak bizonyos kedélyállapotokkal, azok ennyiben közvetlenül jutnak bennük kifejezésre” (Telegdi, 1962. 31). — Nem tudom, hogy Telegdi hová sorolná az indulatszót, de pl. a *jaj* és a fájdalom, bánat, meglepetés, öröm, kíváncsiság, szomorúság stb., vagyis az a 37-féle (!) érzelem, amit Kelemen szerint kifejezhet (Kelemen, 1970. 46) közt nincs „természetes” kapcsolat, amit már csak az is mutat, hogy a *jaj*-t ilyen sokféle értelemben használhatjuk. Vagy az is, hogy ugyanannak az érzelmenek a kifejezése nyelvenként más és más hangszorral történik.

Nem tudok egyetérteni Telegdinek egy további állításával sem, mely szerint a nyelvi jelek is kifejezhetnek érzelmeket anélkül, hogy megneveznék őket, ennyiben tehát közvetlenül. Példa erre az *elhunyt* szó. Ez, szemben az érzelmileg közömbös hatású *meghalt*-tal, a hallgató érzelmeire is hat. Tehát affektív jellege van, írja Telegdi. — A h a t á s fogalmának bevezetése azért nem szerencsés, mert egyáltalán nem biztos, hogy az *elhunyt* szó mindenkire egyformán hat (mindenkiben éppen részvétet vagy tapintatérzést kelt, ahogy azt Telegdi írja; lehet, hogy valakit pl. idegesít túlzottan finomkodó jellege stb.), sőt az sem biztos, hogy egyáltalán kelt érzelmi hatást.

Telegdinek ez a szemléletmódja különben megegyezik a magyar nyelvtanokban és főleg a stilisztikában általános felfogással, mely szerint a szavaknak érzelmi, hangulati hatásuk van: egy adott szónak mindenkire azonos hatása. Úgy kezelik tehát a hatás fogalmát, mintha az valamiféle „egyezményes” dolog lenne. Ezen alapul az egész magyar stilisztika, és Péter Mihály tanulmánya is (Péter, 1984). Szerinte is a nyelv érzelmekifejező eszközei közé tartoznak bizonyos lexikai lehetőségek, vagyis vannak inherensen érzelmi tartalmú szavak, pl. *cica*, *cicus*, *szellő*, *hús*, *viskó*, *piszmoz*, *gebe* stb. — Véleményem szerint az érzelmi, hangulati mozzanatokot mi, használók tulajdonítjuk a szavaknak, ha egyáltalán tulajdonítjuk (és akkor is mindenki más szavaknak és más t, legfeljebb meg t a n u l t a, hogy mit kell beleéreznie egy adott szóba), annak alapján, hogy vannak előzetes tapasztalataink arról, kik szokták használni a kérdéses szavakat, vagy éppen milyen emlékünkhöz fűződik hozzájuk stb. Vagyis: nem a szó kelt bennünk valamilyen inherens módon benne lévő „érzelmi töltet” alapján érzelmi hatást, hanem azt mi „látjuk bele”.

IRODALOM

- Arnold, Magda B. 1960: *Emotion and Personality, Volume I. Psychological Aspects.* New York.
- Austin, J. L. 1979: *Hogyan cselekedjünk szavakkal?* In: Pléh-Terestyéni, 1979.
- Ádám György (szerk.) 1972: *Pszichofiziológia, Gondolat.*
- Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velesov Mártonné, 1971: *A mai magyar nyelv, Tankönyvkiadó, 82—3.*
- Buda Béla, 1978: *Az empátia — a beleélés lélektana, Gondolat.*
- Burke, Edmund, 1958: *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful, Routledge and Kegan Paul, London, Part Five: 163—77.*
- Darwin, Charles, 1963: *Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése, Gondolat.*
- Davis, Steven, 1980: *Perlocutions.* In: Searle—Kiefer—Bierwisch, 1980: 37—55.
- Deák István, 1936: *A magyar indulatszók, Pécs.*
- Dewey, J. *The Theory of Emotion II. The Significance of Emotions. Psychological Review, 2: 21—2.* In: Arnold.
- Fabó Kinga, 1984: *Nyelvhasználat és önazonosítás, Á.Ny.T. 15. kötet. 13—31.*
- Fraisse, P. 1965: *Les émotions. Traité de Psychologie expérimentale, vol. 5. Paris.* In: Leontyev, A. Ny. 1979: *Tevékenység, tudat, személyiség, Gondolat, 228.*
- Gazo, E. M. 1974: *Analytical Ethics and Ethos. An Inquiry into Moral Language and Norms, Bonn. 27.*
- Heller Ágnes, 1970: *A mindennapi élet, Akadémiai: 228—9.*
- Heller Ágnes, 1978: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete, Gondolat.*
- Hymes, Dell H. 1975: *A beszélni néprajza, In: Pap Mária-Szépe György (szerk): Társadalom és nyelv, 1975: 91—146.*
- Jakobson, Roman, 1972: *Nyelvészet és poétika, In: Hang — Jel — Vers. Gondolat: 229—76.*
- Jakobszon, P. M. 1960: *Az érzelmek pszichológiája. Tankönyvkiadó.*
- Kardos Lajos, 1978: *Általános pszichológia. Tankönyvkiadó: 236—82.*
- Károly Sándor, 1969: *A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése. NytudÉrt. 65: 178.*
- Kelemen József, 1961: *A mondatszokról. In: Sulán Béla (szerk): Nyelvtani tanulmányok. Tankönyvkiadó: 103—14.*
- Kelemen József, 1970: *A mondatszók a magyar nyelvben. Akadémiai: 46.*
- McLean, Paul, D. 1972: *A limbikus rendszer pszichofiziológiája. In: Ádám, 1972: 288—316.*
- Nemes Nagy Ágnes, 1980: *Előszó egy verseskötethez. Nagyvilág, 1980/12: 1861.*
- Péter Mihály, 1984: *Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben, ÁltNyT. 15. kötet 219—35.*
- Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk) 1979: *Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.*
- Radnóti Sándor, 1981: *Oraibi alapítása. Mozgó Világ, 1981/7: 23—32.*
- Rubinstein, Sz. I. 1974: *Az általános pszichológia alapjai II. Akadémiai.*
- Ryle, Gilbert, 1974: *A szellem fogalma. Gondolat: 119—68.*
- Scheler, Max, 1979: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika. Gondolat, 388—404.*
- Searle, J. R. 1979: *Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh—Terestyéni, 1979: 83.*
- Searle, J. R.—Kiefer F.—Bierwisch, M. (szerk); 1980: *Speech Act Theory and Pragmatics. D. Reidel Publishing Company.*
- Szépe György, 1969: *Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. Valóság, 1969/6: 20—32.*
- Telegdi Zsigmond, 1962: *Bevezetés a nyelvtudományba I. Tankönyvkiadó: 29—32.*
- Tompa József (szerk), 1970: *A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai: 291—4.*
- Zsilka János, 1971: *Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai.*

Igei jelentéselemzések

I. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén 1981 májusában alakult meg a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport. A csoport Zsilka János egyéni kutatásai során kidolgozott elmélete keretében folytat jelentéstani kutatásokat A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának anyaga alapján. Zsilka János elmélete szervesen kapcsolódik a XX. századi nyelvtudomány fejlődésének alapvonalához, amely a különböző nyelvészeti (és ezen belül jelentéstani) irányzatok keretében elért eredmények szintézise felé mutat.

A szemantika tudománya a múlt század huszas éveiben a történeti nyelvtudomány keretein belül jött létre. Először Ch. K. Reisinger merült fel a jelentések történeti és logikai levezethetőségének gondolata. A jelentésváltozás három formáját különböztette meg, amelyek közül az egyik típusban — ahol a jelentések szintaktikai kapcsolatok révén változnak — csirájában már jelentkezik a jelentés és a szintaktikai szerkezet összefüggésének gondolata is. A múlt század hetvenes éveiben H. Paul (még mindig a történeti nyelvészetben belül) jelentésméletemben a jelentés két aspektusát — az uzualist (absztrakt) és az okkasionálist (konkrét) — különbözteti meg, és a jelentésváltozást a jelentés és a két aspektusával hozza összefüggésbe.

A történeti nyelvészet a nyelv történetéből kísérli meg a nyelvi állapot jelenségeinek levezetését; Paul az állapot összefüggései alapján próbál közelebb kerülni a történeti változások megértéséhez. F. de Saussure, akinek fellépésével megindul a nyelv rendszer-szerű vizsgálata, az állapot jelenségeit már a nyelv történetétől függetlenül vizsgálja. A történeti nyelvészet alapfogalmainak, a levezetésnek és az analógiának a bírálatakor kifejti: a történettől nem várhatjuk az állapot megértését, mert a történeti változás elszigetelt, független azoktól a következményektől, amelyeket a rendszer síkján kivált. Saussure jelemletemben megállapítja: különbség van a jel jelölő és jelölt oldala (signifiant és signifié) között. A jelentés maga pedig nem azonos a fogalommal, hanem az a mód, ahogyan a fogalmak és hangképek asszociálják egymást. Ezzel a kettéválasztással kezdődik el végül is a jelentés rendszer-szerű és speciálisan nyelvi vizsgálata, mivel — a logikai szemlélettel ellentétben — a jelentésváltozások nem érthetők meg a gondolkodás törvényei alapján, hiszen a szavak minden nyelvben sajátosan asszociálják egymást; a különböző nyelvek között csak részleges fogalmi fedések vannak.

A mezőelmélet új fejezetet nyit a szemantika történetében: W. Porzig, J. Trier és A. Jolles munkásságában a jelentéstani területén is megindul a nyelvi rendszer vizsgálata. W. Porzig legjelentősebb gondolata a jelentésimplikációkra vonatkozik. Felfigyel arra, hogy minden olyan viszonyban, ahol főnév (alany, tárgy, határozó) járul az ígéhez, szorosabb kapcsolatok jönnek létre. Ezek a jelkapcsolatok, elemi mezők jelzik a rendszer legalsó szintjét. A kapcsolatoknak e szintjén az elemek tulajdonképpeni jelentésükben vannak jelen. Az ígék kiléphetnek ezekből az elemi kötöttségekből, de jelentésük akkor már metaforikus.

Porzig meglátja tehát, hogy a szerkezet és a jelentés összefügg egymással, s kísérletet tesz szintaxis és szemantika kapcsolatainak feltárására. A szintaxis fejletlensége folytán viszont e kísérlet egyelőre nem bizonyulhatott eredményesnek; a kérdés újra csak a hatvanas években, Katz—Fodornál merült fel egy belső fejlődés keretén belül, a szintaxis nyomására.

Későbbi, konkrét szemantikai kutatások alapján elmondhatjuk, hogy a mezőelmélet mindhárom változata igen mély és termékeny gondolatokat tartalmaz. Jelentés és szerkezet belső kapcsolatának vizsgálatakor (l. Porzig) kiderül, hogy hierarchiának (l. Trier) kell lenni a jelentések rendszerében; a jelentések belső szerkezetének vizsgálatakor pedig világossá válik, hogy ellentétek (l. Jolles) szövik át az egész lexikont.

A XX. század harmincas éveitől a nyelvtudomány súlypontja áthelyeződik az USA-ba. Az amerikai deskriptív iskolát a formális és taxonómikus leírás jellemzi; Bloomfield lemond a nyelvi formák jelentésének definiálásáról. Az ötvenes években azonban ez az álláspont tarthatatlanná válik: felmerül — pontosabban magasabb szinten visszatér — a levezetés és az elemek hierarchiájának gondolata. Harris és Chomsky szinte egyszerre jut el a felismerésig: a levezetést be kell vonni a leírásba. Harris észreveszi, hogy a szóosztályoknak csak bizonyos elemei tűrik meg egymást a mondatban; a kapcsolódás függ az elemek jelentésétől. Ezzel Harris is eljut — a szintaxis felől — jelentés és szerkezet belső összefüggésének gondolatához, ahhoz a gondolathoz, amely Porzignál szemantikai kuta-

tások során merült fel. Harris felfigyel arra is, hogy az azonos tartalmú, azonos individuális koostrukturensekből felépülő mondatok levezethetők egymásból, egymás transzformációi. Chomsky a szerkezeti homonímia felmerülő problémájától szintén a transzformáció fogalmához érkezik el. Ez azonban 1957-es művében még nem vezet a jelentés bevonásához.

Akárhogy is: az ötvenes évek végére az amerikai deskriptív iskola mindkét alap-tétele — a leírás formális és taxonómikus — megdőlt. A transzformáció fogalmának megjelenése, a generatív grammatika megszületése pedig jelzi, hogy az állapot vizsgálata, a leírás — egy új szinten — ismét a történetiség felé fordul.

A Katz—Fodor-féle strukturális szemantikával a jelentés 1963-ban már ténylegesen is bekerül a leírásba; kiderül ugyanis, hogy a nyelvi kompetencia nem pusztán szintaktikai, hanem szintaktikai és szemantikai együttesen. Mivel a Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet a mondatok jelentése részben a mondatot alkotó elemek jelentésétől függ, az elmélet egyik összetevője a lexikon, amely dekomponálja: grammatikai, szemantikai jegyekre és az ún. *distinguisherre* bontja a jelentést. A Katz—Fodor-féle elmélet értéke, hogy benne a különféle jelentések elemzik egymást, hiányossága azonban, hogy az elvont jelentéskomponensek és a konkrét jelentések közötti belső kapcsolatokat nem vizsgálja, a *distinguishert* mint a jelentés egyedi, nem szisztematizálható mozzanatát az elemek összefüggése szempontjából irrelevánsnak tekinti; így feltáratlan marad a jelenség és lényeg egymáshoz való viszonya.

W. Schmidt 1963-as művében más utakon közelít a jelentéshez. Elmélete egyidejűleg szintézise és kritikája a mezélméleteknek és a Sperber-féle kontextuális jelentéselméletnek. Túllépve a saussure-i *langue* és *parole* éles elkülönítésén, a szó jelentését jelenség és lényeg egységében akarja meghatározni. Észreveszi, hogy egyrészt a szó jelentése közvetlenül a kontextusban létezik, másrészt nem csak közvetlenül létezik. Azt a jelentést, amely a szó különböző, a kontextusból elvonható jelentéseit összefogja, mintegy egységet alkotva, *lexikális jelentésnek* nevezi. A *lexikális jelentés* a *langue*, az aktuális (vagy kontextuális) jelentés pedig a *parole* szférája, azaz a *lexikális jelentés* az aktuális lehetősége, az aktuális pedig a *lexikális lehetőségek* realizációja a beszéd síkján. Schmidt a jelentés egységének meghatározásakor visszanyúl a H. Paul-i gondolathoz, s — a strukturális szemantikával egyidőben ő is — mozzanatokra bontja a szó kontextuális jelentéseit. Úgy látja, hogy az egység bizonyos alkotómozzanatok egyezéseivel, változatlanságával magyarázható, s látja azt is, hogy a kérdés nem független a jelentések rettegzettségétől, hierarchiájától: a szó különböző jelentései — közvetlenül vagy közvetlen — mindig egy azonos főjelentésre (tulajdonképpen jelentésre, amely nem egyenlő az etimológiai alapjelentéssel) vezethetők vissza.

Visszatérve a generatív koncepcióhoz: a hatvanas évektől napjainkig a nyelvi leírásnak ez a változata jelentős változásokon ment át. Megkérdőjeleződtek a hagyományos kategóriák: a mélyszerkezetben valamennyi szóosztály mondat értékű. A nyelvtudomány a szimbolikus logika felé fordul. Ugyanakkor — a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet konkrét vizsgálatainak kapcsán — kiderül, hogy a két szerkezet között rétegek, szintek vannak, amelyek levezethetők egymásból. A vizsgálat e típusa — szétfeszítve a generatív koncepció kereteit — már kísérletet tesz az elvont és közvetlen jelentés mechanikus szembeállításának kiküszöbölésére; így lehetőség nyílik nemcsak az absztrakt-konkrét, hanem a fordított irányú mozgások vizsgálatára is, a deduktív módszer kiegészülhet az induktívval.

Zsilka János szinkrón kutatásaiban is felmerül a nyelvi állapot és a nyelv történetének a viszonya. Felfogásában a történet nem független az állapottól, az állapot állandó mozgásban lévő rendszer, amelyben a történeti folyamatok szüntelenül jelen vannak: a szinkrón mozgásokban a történeti változások reprodukálódnak.

Zsilka János a szintaktikai szerkezet felől, a tárgyas mondatformák vizsgálatán keresztül jutott el a jelentés kérdéséig. Szerves rendszerében az egymásból levezethető mondatformáknak a valóság egyre tágabb összefüggéseit tükrözni képes jelentésszintek felelnek meg. Mivel a mondat az ige köré szerveződik, vizsgálatainak középpontjában az ige, ill. az igei jelentés áll. Az igei jelentések három szintjét különbözteti meg: I(jel₁), I(jel₂), I(jel₃), s újabb kutatásai a jelentés harmadik, ún. metaforikus szintjére, ill. annak vizsgálatára irányulnak, hogyan épül, valamint hogyan hat vissza ez a harmadik szint az alsóbb szintekre, az ige tulajdonképpeni jelentésére.

A jelentés belső szerkezetének elemzése, mélyebb megértése hozzátartozik a szintaktikai szerkezetek, kapcsolódások természetének megértéséhez. Zsilka János egy-egy ige jelentésszerkezetének elemzésekor mindig az ige legközvetlenebb, legkonkrétabb jelentéséből, az ún. tulajdonképpeni jelentésből indul ki, mely első megközelítésben a maga közvetlenségében, elemzés nélkül érthető. Az ige nem közvetlen, ún. metaforikus jelentéseinek elemzésekor kiderül, hogy azok nem függetlenek sem egymástól, sem a tulajdonképpeni jelentéstől. A metaforikus jelentések jelentésmozzanatokra bonthatók, s a különböző jelentésekben egy változó igei jelentésmozzanat mellett hasonló vagy azonos mozzanatokat állapíthatunk meg. A metaforikus jelentések egymással való kapcsolatát keresve a tulajdonképpeni jelentéshez jutunk vissza: a metaforikus jelentések fényében kiderül, hogy a kielemezett mozzanatok a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai — a tulajdonképpeni jelentés is mozzanatokra, jelentéselemekre bontható, ezek komplex egységeként értelmezhető. A metaforizálódás során ezek a mozzanatok különválnak egymástól, más-más jelentésekkel kapcsolódnak össze (s ennek során maguk is differenciálódhatnak). A metaforikus jelentéseket integrációkként — egy igei mozzanat és a tulajdonképpeni jelentés bizonyos mozzanatainak integrációiként — foghatjuk fel; az integrációkban tükröződik a szó jelentésének belső szerkezete.

A metaforikus jelentések tehát a tulajdonképpeni jelentésből vezethetők le, a tulajdonképpeni jelentés viszont a metaforikus jelentéseken keresztül válik elemezhetővé — a tulajdonképpeni és a metaforikus szint között kétirányú mozgás van.

A jelentésnek azonban a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés szintjén kívül létezik egy harmadik szintje is; a metaforizálódás során felismerődött mozzanatokból létrejön a jelentés egy absztrakt, a maga közvetlenségében soha meg nem jelenő formája, az ún. hipotetikus jelentés — ez biztosítja a jelentés egységét. A jelentésnek ez a szintje egyfelől a metaforikus jelentések általánosulásából jön létre, másfelől visszahat a metaforikus szintre: a hipotetikus jelentésből a metaforikus jelentések deduktív úton is levezethetők, a hipotetikus jelentésből kiindulva újabb és újabb metaforikus jelentéseket hozhatunk létre. A jelentés rendszerében kettős mozgások vannak nemcsak a tulajdonképpeni és a metaforikus, hanem a metaforikus és a hipotetikus szint között is.

A tulajdonképpeni és a hipotetikus jelentés viszonya sem merül ki a metaforikus szint által közvetített kapcsolattal. Mivel a hipotetikus jelentésben szereplő mozzanatok csírájukban, lehetőségként már a tulajdonképpeni jelentésben is benne rejlenek, a hipotetikus jelentés valójában a tulajdonképpeni jelentés más, kibomlott formájának tekinthető.

A fentiekben vázlatosan kifejtett elmélet bizonyára számos gyakorlati területen is alkalmazható volna (anyanyelvi, ill. idegen nyelvi oktatás-nevelés, nyelvhelyességi kérdések, neologizmusok megítélése, költői nyelvhasználat — versértelmezések stb.). Kutatócsoportunk tagjai az alábbiakban — azon túl, hogy bemutatják az igei jelentéselemzések ezen elméleten alapuló módszerét — arra mutatnak példát, hogyan járulhat hozzá ez a típusú jelentéselemzés a versértelmezéshez, a költői nyelv megértéséhez.

II.1. A *töm* ige tulajdonképpeni jelentésének meghatározása — bár látszólag egyszerű dolog — felvet néhány problémát.

Vizsgáljuk meg először is a *töm* ige pragmatikus vonatkozásait. Ha megfigyeljük azokat a szituációkat, helyzeteket, amelyek ezzel az igével jellemezhetők, szembetűnik az a tény, hogy *t ö m é s*-nek nevezhető elemi cselekvés nem létezik. (Elemi cselekvések: *vág, üt, dob, szúr* stb.)

Ha a *töm* a maga részéről nem elemi cselekvés, kell lennie olyan elemi cselekvésnek, amely más összetevőkkel együtt a *töm* tartalmát alkotja. Úgy tűnik, hogy ez a mozzanat nyelvtanilag a *nyom* igével fejezhető ki.

Így azonban felmerül az a kérdés, hogy van-e egyáltalában különbség a két ige tartalmában, vagy pedig ez a két ige egymás szinonimája. Intuitív nyelvérzékünk azt sugallja, hogy ez a különbség létezik, mégpedig úgy, hogy a *töm* ige tartalma gazdagabb, konkrétabb mint a *nyom* igéé. Azaz a *töm* tulajdonképpeni jelentésében elemként zárja magába, implikálja a *nyom* igét. Ezzel azonban az összefüggések nem merültek ki.

A *nyom* ige csak úgy válhat a *töm* tartalmává, ha bizonyos más elemekkel kiegészül. Ezek az elemek a következők:

[nyom + vmit + vmibe]

Az új elemek tartalmukat nézve tovább megszoríthatók: (a) amit: valamilyen anyag (b) ahova: nyílás, lyuk, üreges tér.

Ennek alapján tehát a *töm* ige tartalma tulajdonképpeni jelentésében a következőképpen bontható fel: (a) nyom vmit v_hova/vmibe (b) amit: képlékeny vagy több részből álló anyag (c) ahova: nyílás, lyuk, üreges tér.

Ezek az összetevők azonban még mindig nem mértik ki a *töm*(tul) tartalmát, ahhoz ugyanis, hogy ehhez eljussunk (intuitív nyelvérzékünk alapján is), még további tényezőket is meg kell adnunk.

A *töm*(tul) tartalmában szereplő *nyom* inhaerens módon tartalmazza az 'erővel/kényszerrel' mozzanatot, a n y o m -ás ugyanis az erő kifejtés egyik legegyszerűbb formája. A 'kényszerrel' elem pedig arra utal, hogy az, amit nyomnak, ellenáll ennek a tevékenységnek, tehát a nyomás során fellépő erőhatásra lezajló események nem magukból az erőhatást elszenvedő dolgokból indulnak ki, hanem ezek külső kényszer hatására zajlanak le.

További lényeges mozzanata a *töm*(tul) tartalmának, hogy az az anyag, amit valahova tömnek nagy mennyiségű, nagy tömegű. Ez az összefüggés:

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} \text{nyom} \\ \text{tesz} \\ \text{rak} \\ \text{helyez} \end{array} \right] + (\text{vmit}) + (\text{vmibe}) \right\} + \left[\begin{array}{l} \text{nagy} \\ \text{tömegben,} \\ \text{nagy} \\ \text{mennyiségben} \end{array} \right]$$

a legkifejezettebben a *zsúfol* ige tartalmában van adva.

Meg kell említeni még egy olyan mozzanatot, amely a *töm* igével alkotott mondatok bizonyos típusainak jelentéssz összefüggéseiben mutatkozik meg. Ez a mozzanat azzal a dologgal van kapcsolatban a h o v a tömnek. Ha ugyanis valamit nagy mennyiségben tömnek/zsúfolnak valahová, azt megtöltik, kitöltik, amely ráadásul egy lyuk/üreg vonatkozásában annyit jelent, hogy azt eltüntetik/megszüntetik.

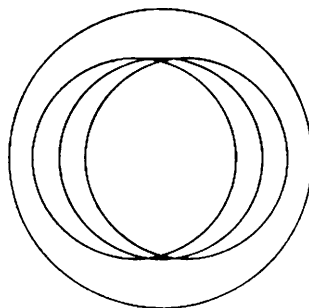
A *töm*(tul) tartalmát alkotó mozzanatok a következőképpen foglalhatók össze: (a) *nyom*, erővel/kényszerrel; (b) amit nyom: képlékeny vagy több részből álló anyag; (c) nagy mennyiségben/nagy tömegben; (d) ahova nyom: nyílás, lyuk, üreges tér; (e) így: kitölti/megtölti azt.

A *töm* tulajdonképpeni jelentésében az elemek, mozzanatok meg differenciálatlan egészét alkotnak, mintegy egymáson fekszenek. (L. az ábrát a következő oldalon.)

Vizsgáljuk meg a *töm* ige metaforikus változatainak jelentésszerkezetét.

Az elemzés során minden egyes metaforikus jelentésnél először azt a kifejezést adom meg, amelyben az adott *töm*(metaforikus) szerepel, majd azokat a jelentéskomponenseket, amelyekből az adott metaforikus jelentés felépül, harmadiknak pedig a jelentéskomponensek által alkotott jelentésszerkezetet.

A *tömi* magába az *ételt* kifejezésben szereplő *töm*(met) az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) eszik (b) nagy mennyiségben (c) erőszakolja magába (d) kitölt, megtölt.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{'(eszik)} \\ \text{((nagy m.)} \\ \text{(erőszakol)} \\ \text{(megtölt)} \end{array} \right\}$$

A *tömik a fejét* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) tanít (b) amit: nagy tömegű (c) ahogyan: nehezen, nehézséggel (d) akit: ellenáll.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{(tanít)} \\ \left(\left(\left(\text{(nagy t.)} \right. \right. \right. \\ \left. \left. \left. \text{(nehezen)} \right) \right) \right) \\ \left. \left. \left. \text{(ellenáll)} \right) \right) \right\}$$

A *töm vmit 'bevarr, stoppol'* tájnyelvi kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) varr (b) betölt (c) ezzel: elfed (d) így: eltüntet, megszüntet.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{(varr)} \\ \left(\left(\left(\text{(betölt)} \right. \right. \right. \\ \left. \left. \left. \text{(elfed)} \right) \right) \right) \\ \left. \left. \left. \text{(megszüntet)} \right) \right) \right\}$$

Az *iratokat tömött a fiókba* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) tesz, rak, helyez (b) amit: nagy mennyiségben (c) ahogyan: erővel, erőszakkal (d) ezzel: megtölt.

A fenti komponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{(rak)} \\ \left(\left(\left(\text{(nagy m.)} \right. \right. \right. \\ \left. \left. \left. \text{(erőszak)} \right) \right) \right) \\ \left. \left. \left. \text{(tölt)} \right) \right) \right\}$$

A *szóvirágokkal tömi mondatait* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) mond (b) amit: nagy mennyiségben (c) ezzel: kitölt (d) ahogyan: erőszakkal.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(mond)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(nagy m.)} \\ \text{(erőszakkal)} \end{array} \right) \right) \\ \text{(tölt)} \end{array} \right) \right\}$$

A *gazdag szülei folyton tömték pénzzel* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) juttat, ellát, támogat (b) amit: nagy mennyiségben (c) ahogyan: erőszakkal.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(juttat)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(nagy m.)} \\ \text{(erőszakkal)} \end{array} \right) \right) \end{array} \right) \right\}$$

2. A következőkben vizsgáljuk meg egy másik ige – a *téved* – jelentését, a tulajdonképpeni jelentés és néhány metaforikus jelentés viszonyát. A *téved* ige tulajdonképpeni jelentését a következő mondat példázza: *A sötétben letért az útról, és egy sűrű erdőbe tévedt.*

Komponensei: (a) megy vhova (b) jut/kerül vhova (c) ahova nem volt szándékában menni, szándéka ellenére (d) véletlenül. A komponensek által alkotott jelentésszerkezet a következő:

$$téved(tul) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(megy)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(jut/kerül)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(sz. ellenére)} \\ \text{(véletlenül)} \end{array} \right) \right) \end{array} \right) \right) \end{array} \right) \right\}$$

Vegyük sorra a *téved(tul)* egyes jelentéskomponenseit és azok összefüggését.

A tulajdonképpeni jelentésben az a konkrét cselekvés, amely által a tévedés megvalósul, a *megy* igével adható meg. A *téved* ige azért szerepel a *megy* helyett, hogy kiemelje, jelezze: az adott cselekvés által eredményként előálló helyzet nem az eredetileg szándékolt formában valósult meg. A valóságos eredményül kapott helyzet tehát nem felel meg annak a célnak, szándéknak, amelyet a cselekvő követett. Ugyanezért feltételezhető a *téved* ige tulajdonképpeni jelentésében egy *véletlenül* mozzanat, amely a szándéktalanságot fejezi ki másképpen.

Ez az igei jelentés a cselekvések szerkezetének egy bonyolult típusát feltételezi. Egy adott konkrét cselekvés egy bizonyos célképzetet tartalmaz, azt a célt, amelynek elérése érdekében megtörténik.

A *téved* akkor lép be valamely konkrét cselekvésre utaló ige helyébe, ha a cselekvés által ugyan valamilyen eredmény létrejön, de ez az eredeti célba foglalttal nem azonos.

Az elért eredmény hibás és nem szándékolt volta a *téved* mellett szereplő kifejezésekben is megjelenhet, pl.: ismeretlen helyre tévedt; rossz útra tévedt; tilosba, tilos utakra tévedt; mellékvágányra tévedt; végletekbe téved.

Ezek a kifejezések azt példázzák, hogy a cselekvő rossz, hibás, bűnös helyzetbe került a saját cselekvése által ugyan, de anélkül, hogy a cselekvés tényleges eredményét előre látta volna, annak tudatában lett volna, vagyis nem állt szándékában az, amit elért.

Vizsgáljuk meg a *téved* ige metaforikus jelentéseinek főbb típusait.

A *falunkba tévedt egy festő* kifejezésben szereplő *téved(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) barangol (b) jut/kerül vhova; vetődik (c) esetlegesen. A komponenseket tartalmazó *téved(met)* szerkezete:

$$\text{téved}(\text{met}) \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(barangol)} \\ \text{(vetődik)} \\ \text{(esetlegesen)} \end{array} \right) \right\}$$

Ez a jelentés még a *megy*-hez kötődik, de ez már a tévedésnek egy olyan formáját valósítja meg, ahol az a hely, ahova kerül, nem rossz vagy hibás, hanem — eredeti célja felől tekintve — esetleges, vagy másképpen kifejezve: érdektelen, hogy éppen arra a helyre került.

A szoba szögletébe tévedt tekintete, ahol a cirokseprű szokott állni kifejezésben a jelentéskomponenseket tartalmazó *téved*(met) jelentésének szerkezete:

$$\text{téved}(\text{met}) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(nézelődik)} \\ \text{(a t. esik)} \\ \text{(véletlen)} \end{array} \right) \right\}$$

Az ide tartozó metaforikus jelentések elszakadnak a *megytől*, de még mindig konkrét, tárgyi cselekvések vagy érzékelési folyamatok szolgálnak a metaforizálódás alapjául. Az a mozzanat pedig, amelyen keresztül a *téved* belép, az adott cselekvések *akaratlan, szándéktalan, véletlen* voltára utal.

A *Becslésben, megítélésben, számításban* *téved* kifejezésben szereplő *téved*(met) a következő jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) gondol, megítél, számít (b) jut vmilyen eredményre (c) az eredmény hamis (d) szándéka ellenére.

A jelentéskomponenseket tartalmazó *téved*(met) jelentésének szerkezete:

$$\text{téved}(\text{met}) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(gondol)} \\ \text{(jut e.)} \\ \text{(hamis)} \\ \text{(szánd. ellenére)} \end{array} \right) \right\}$$

Ebben a jelentésben a *téved* ige mentális, intellektuális folyamatokat kifejező igék helyett lép be. Itt a *téved* azt fejezi ki, hogy az alapul szolgáló cselekvések egy bizonyos eredményre vezettek, ez az eredmény azonban rossz, hibás, nem felel meg a valóságnak, de ez a cselekvő szándéka ellenére következett be.

3. Az ÉrtSz. az *álmodik* ige szócikkében idézi a következő részletet Adynak Álmodik a nyomor című verséből:

... szép, sovány, bús alvó ...
Tiszta ágyat és tiszta asszonyt
Álmodik s vígan felkacag ...

Mit is jelent, milyen nyelvi tartalmakat hordoz az *álmodik* ige ebben a versben? Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, először is azt kellene megvizsgálunk, mit jelent az *álmodik* ige legközvetlenebb, tulajdonképpeni jelentésében.

A következő mondatban: *Elaludtam, és különös dolgokat álmodtam* az ige tulajdonképpeni jelentésében szerepel. Világosan kitűnik, hogy az *álmodik* — közvetlen jelentésében — feltételezi az alvás mozzanatát. (Az *álom*, ill. *álmodik* eredeti jelentésében pedig valószínűleg nem is különült el az alvás és az álmodás — vö. az etimológiával: a kikövetkeztetett finnugor alapalak **oba-*, feltételezett jelentése 'álom ~ alvás'.) Példamondatunk egy lehetséges parafrázisa: *Elaludtam, és különös álmot láttam az álmodik* jelentéstartalmának

egy másik oldalát világítja meg. Az *álmot lát* kifejezésben ugyanis – a *lát-on* keresztül – közvetlenül fejeződik ki az álmodásnak az a jellegzetessége, hogy az alvó tudatában az álom tartalma érzékletes benyomásként, képszerűen jelenik meg. A *lát* (ill. *álmot lát*) azért alkalmas az álmodás e jellegzetességének közvetlen kifejezésére, mert a képszerűség, az érzékletesség egy formájaként közvetlenül a látás jellemzője.

Az ÉrtSz. az *álmodik* első jelentéseként szintén az általunk említett két alapmozzanatot adja meg: 'alvás közben álmot lát', és az Ady-idézetet az igének ehhez az első, közvetlen jelentéséhez sorolja. A felvetett kérdésre: mit is jelent az *álmodik* ige a versben, első megközelítésben valóban azt válaszolhatjuk, hogy a költő az igét ebben a legközvetlenebb jelentésében használja: valaki *alszik* (vö. „bús alvó”), és alvás közben *álmot lát*. Az *álmodik* ige e jelentését mégsem főlősleges egyéb jelentéseihez képest, azokra vonatkoztatva is megvizsgálni, különösen azért, mert a vers kontextusa is azt súgja, hogy nem egyszerűen tulajdonképpeni jelentésről van szó.

A következő példamondatok, ill. idézetek szintén az ÉrtSz.-ből valók:

Világéletében hírről, dicsőségről *álmodott*.

Szép bútorokat *álmodott* nyomorúságos szobájába.

Hej! nem is *álmodta* a nemzetes asszony,

Hogy neki az a nap ily örömet hozzon.

(Arany)

A főparancsnokok még csak nem is *álmodtak* róla, hogy

mi történik a közelükben.

(Jókai)

Engem édes álmak környekeznek,

De nem alszom, ébren *álmodom*.

(Petőfi)

Nem *álmodni*, hanem élni

Illik e szép világon.

(Berzsenyi)

Az *álmodik* ige a felsorolt példák tanúsága szerint igen különböző szituációk leírására alkalmas. Kérdés, miért használhatjuk mindegyikre az *álmodik* igét; van-e, és ha igen, milyen összefüggés van az egyes jelentések között?

Anyanyelvi kompetenciánk alapján az ige jelentéseinek mindegyikét értjük, anélkül, hogy különösebben elemeznünk kellene őket; azt is érezzük, hogy ezekben a mondatokban igénk nem az előzőkben leírt legközvetlenebb, tulajdonképpeni jelentésében szerepel, hiszen egyik jelentés sem feltételezi az 'alszik', ill. 'alvás közben álmot lát' mozzanatot. Az idézett mondatokban szereplő *álmodik* ige egyes jelentései ugyanakkor feltételezhetően nem lehetnek függetlenek sem egymástól, sem az ige tulajdonképpeni jelentésétől.

Abból indulhatunk ki, hogy az idézett példák mindegyikéhez találhatunk egy-egy olyan parafrázist, amelyben nem az *álmodik*, hanem valamilyen más ige szerepel: *dicsőségre vágyik; szép bútorokat gondol vagy képzel szobájába; nem is gondol, nem is számít arra, hogy . . . ; ébren mereng, ábrándozik; nem álmodozni, tervezetni, hanem élni, cselekedni kell*. Ha ezek helyett a különböző igék helyett az *álmodik* igét használjuk, ez azt jelenti, hogy ezeket a különböző szituációkat valamilyen módon hasonlóan szemléljük, hogy ezekből a különböző szituációkból olyan mozzanatot vagy mozzanatok tartunk lényegesnek, akarunk kiemelni az adott pillanatban, amelyek az *álmodik* ige jelentéstartalmához inhereus módon hozzátartoznak, benne közvetlenül adva vannak. Melyek ezek a mozzanatok?

A korábbiakban az álmodásnak mindössze két alapmozzanatát emeltük ki: valaki *alszik*, ill. alvás közben *álmot lát* (érezkletesen, képszerűen megjelenik előtte valaki vagy valami, ill. valamilyen esemény). Az álmodásnak azonban más lényeges jellemzői is vannak. Az álom az emberi psziché alvás közbeni öntudatlan működésének terméke. Többnyi-

re tudat alatti vágyak, félelmek, szorongások motiválják. Az álomképek forrása nem a valóság közvetlen érzékelése, bennük a valóságról alkotott képek, képzetek, benyomások emlékezetben tárolt részletei kombinálódnak a külső valóság törvényeitől független, sajátos új minőségekké.

A tulajdonképpeni jelentést körüljárva így az *álmodik* ige következő inherens mozzanataihoz jutunk el: a) alszik; b) alvás közben álmot lát: érzékletesen, képszerűen megjelenik előtte vki, vmi, ill. vmilyen esemény; c) amit lát, az nem valóság, irreális dolog, csak álomkép; d) az álomképek megjelenése öntudatlan, nem szándékos folyamat; e) az álomképek megjelenését tudat alatti vágyak, szorongások... motiválják; f) az álomképek váltakozása a külső valóság törvényeitől független, önkényes, szabad csapongás. Az *álmodik* ige tulajdonképpeni jelentése tartalmazza mindezeket a mozzanatokot (esetleg más mozzanatokot is), anélkül, hogy közülük bármelyik is kiemelkedne. Valójában ezeknek a mozzanatoknak a jelenléte nem is tudatosul: a tulajdonképpeni jelentést egyszéges egészként fogjuk fel. Egy-egy mozzanat megléte éppen a metaforikus jelentések elemzésekor válik nyilvánvalóvá, amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy egy-egy szituációt, amely jelentősen eltér attól a helyzettől, amelyre az *álmodik* tulajdonképpeni jelentése vonatkozik, miért ábrázolhatunk mégis az *álmodik* ige segítségével.

Hogyan jönnek létre tehát az *álmodik* ige metaforikus jelentései? Úgy, hogy egy szituációt, amelyre eredetileg egy másik igei jelentéstartalom vonatkozik közvetlenebbül, olyan mozzanatán vagy mozzanatain keresztül ragadunk meg, amelyek az *álmodik* ige tartalmához tartoznak hozzá inherens módon, s így az *álmodik* ige használatával közvetlenül kifejezésre juthatnak: az *álmodik* az eredeti ige helyébe léphet. Az *álmodik* ilyen jelentése azonban már nem tulajdonképpeni, hanem metaforikus jelentés, amelynek tartalmába az az igei jelentésmozzanat is beletartozik, amelynek helyébe az *álmodik* belépett. A folyamatot — $I(x)$ -szel jelölve a helyettesített igt — így írhatjuk le:

$$\begin{array}{rcl}
 \text{álmodik(tul.)} & & (\supset a, b, c, d, e, f) \\
 & \updownarrow & \\
 I(x_1) & + & b, c, e \\
 \hline
 \text{álmodik(met._1)} & & (\supset(I)x_1 + b, c, e) \\
 \\
 \text{vagy:} & & \\
 \text{álmodik(tul.)} & & (\supset a, b, c, d, e, f) \\
 & \updownarrow & \\
 I(x_2) & + & c, e \\
 \hline
 \text{álmodik(met._2)} & & (\supset(I)x_2 + c, e)
 \end{array}$$

stb.

Vagyis az *álmodik* egyes metaforikus jelentéseinek tartalma egy — az ábrázolt szituációra közvetlenebbül vonatkozó — igei jelentésmozzanat és az *álmodik* ige tulajdonképpeni jelentésében szereplő bizonyos mozzanatok integrációjával jön létre.

Nézzük meg, milyen mozzanatok integrációjaként értelmezhetők az *álmodik* ige fentebbi példákban szereplő metaforikus jelentései! Kiindulási pontunk mindig az adott mondat parafrázisa lesz, így megtaláljuk azt az igt, amely köré az integráció épül, amelynek helyébe az *álmodik* ige — metaforikus jelentésben — belép.

A *Világéletében hírről, dicsőségről álmodott* mondat parafrázisa: *Világéletében hírré, dicsőségre vágyott*, ill. *Világéletében arra vágyott, hogy hírt, dicsőséget szerezzen*. Az *álmodik* e metaforikus jelentésének alapját tehát a *vágyik* igében kifejezett tartalom alkotja. Miért léphet a *vágyik* helyébe az *álmodik* ige? Egyrészt azért, mert ebben az esetben annak a szá-

mára, aki vágyódik valamire, a vágyott dolog elérhetetlen, ugyanúgy nem reális, akárcsak az álomkép (vö.: vágyálom). Másrészt az erős vágytól indítva a vágyódo úgy gondol a vágyott dologra, ill. eseményre, hogy szinte maga előtt látja. A felidézett képek azonban önkényesek, nincs köztük a valóság menetéhez. Tehát a *vágyik* három olyan additív mozzanattal egészül ki, amelyek az *álmodik*(tul.) inherens mozzanataiként lehetővé teszik az *álmodik* belépését — metaforikus jelentésben: szinte lát vmit; önkényesen; amit lát: irreális dolog.

Magának a *dicsőségről álmodik*(met.₁) kifejezésnek a tartalma tehát a következő mozzanatok integrációjából jön létre: a) vágyik vmire; b) amire vágyik: dicsőséget szerez; c) amire vágyik: számára irreális dolog; d) annyira vágyik rá, hogy szinte látja maga előtt; e) önkényesen, a valóság eseményektől függetlenül. A jelentésintegráció szerkezetét — a szorosabban összefüggő mozzanatok zárójeles összekapcsolásával — így írhatjuk le:

$$\text{dicsőségről} \\ \text{álmodik}(\text{met.}_1) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(vágyik vmire)} \\ \text{(dicsőséget szerez)} \end{array} \right) \right\} \\ \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(irreális)} \\ \text{(szinte látja)} \\ \text{(önkényesen)} \end{array} \right) \right\}$$

A korábbiakban említettük, hogy az *álmodik* ige metaforikus jelentéseiben elszakad a tulajdonképpeni jelentésének alapját alkotó 'alszik' mozzanattól, az álmodásra jellemző egyéb mozzanatok más igékkel integrálódnak. Ezzel párhuzamosan a tulajdonképpeni jelentés bizonyos mozzanatai sem maradnak változatlanok: a 'szándéktalan, öntudatlan' mozzanat (az alvás mozzanatának kiesésével párhuzamosan) szintén kiesik, ill. ellentétébe fordul (az „álomképeket” a cselekvő tudatosan, szándékosan idézi fel), az álomképek önkényes váltakozása pedig az őket felidéző „álmodó” önkényének rendelődik alá.

A *Szép bútorokat álmodott nyomorúságos szobájába* mondat már csak azért is méltó a figyelemre, mert a jelzőhasználaton keresztül közvetlenül is kifejezésre jut benne az álom irrealitásának és a valóságnak az ellentéte: *szép bútorok* — *nyomorúságos szoba*. Mondatunk másképpen így hangozhatna: *Szép bútorokat képzelt nyomorúságos szobájába*, ill. *Elképzelte, hogy szép bútorokat tett/tesz nyomorúságos szobájába* (hogy nyomorúságos szobájában szép bútorok vannak/lesznek). A vágy mozzanata ebben a jelentésben is szerepet játszik, de a jelentésintegráció alapmozzanata — ahogyan az a parafrázisokból is kiderült — a *képzelt* ige. (A *képzelt* és az *álmodik* ige jelentéstartalma részben fedi egymást, ebben az elemzésben azonban erre nem szükséges kitérnünk. Itt csak annyit említünk meg, hogy a képszerűség mozzanata a *képzelt* igében közvetlenül fejeződik ki.)

Az *álmodik*(met.₂) jelentését a következő mozzanatok integrációjából vezethetjük le: a) elképzelt vmit; b) amit elképzelt: szép bútorokat tett/tesz szobájába (szobájában szép bútorok vannak/lesznek); c) amit elképzelt: számára elérhetetlen, irreális; d) elképzeli: szinte látja maga előtt; e) vágyainak megfelelően; f) szubjektív, önkényes módon.

A jelentésintegráció szerkezete — figyelembe véve a mozzanatok szorosabb összefüggését is —:

$$\text{álmodik}(\text{met.}_2) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(elképzelt vmit)} \\ \text{(szép bútorokat . . .)} \end{array} \right) \right\} \\ \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(irreális)} \\ \text{(szinte látja)} \\ \text{(vágyainak megf.)} \\ \text{(szubj., önkényes)} \end{array} \right) \right\}$$

A következő Arany-idézetben:

Hej! nem is álmolta azt a nemzetes asszony,
Hogy neki az a nap ily örömet hozzon

a *nem is álmolja* kifejezés a *gondol, vár valamire* tagadott formáját helyettesíti. Ez azért lehetséges, mert a várakozás, a gondolat tárgya olyan esemény, amelynek bekövetkezése irreálisnak, valószínűtlennek tűnik, olyannak, ami legfeljebb álm tárgy lehet. (Vö.: *Álmomban sem gondoltam volna.* — Az *is, sem* nyomatékosít: még álomnak is valószínűtlen a dolog.) Ugyanakkor az esemény bekövetkezése pozitív, megfelel a lehetséges vágyaknak, amelyek azonban nem tudatosulnak. A jelentésintegrációban résztvevő mozzanatok tehát: a) nem gondol, nem vár valamire; b) amire nem gondol: a nap örömet hoz; c) amire nem gondol — pozitív dolog: vágy tárgya lehetne; d) amire nem gondol — irreálisnak, valószínűtlennek tűnő esemény.

A jelentésintegráció szerkezete:

$$\text{nem is álmolja } \supset \left(\begin{array}{l} \left(\begin{array}{l} \text{(nem gondol vmire)} \\ \text{(a nap örömet hoz)} \end{array} \right) \\ \left(\begin{array}{l} \text{(pozitív: vágy tárgya . . .)} \\ \text{(valószínűtlen)} \end{array} \right) \end{array} \right)$$

A következő Jókai-idézetben: *A főparancsnokok még csak nem is álmodtak róla, hogy mi történik a közelükben* szereplő *nem is álmodik valamiről* jelentésszerkezete lényegében megegyezik az előző jelentésével, azzal a különbséggel, hogy a valószínűtlen, hihetetlen, váratlan esemény, amelyre nem számítanak, nem valamiféle tudat alatti vágy tárgyával esik egybe, hanem inkább olyan dolog, amitől — ha tudnának róla — félni, tartani lehetne; itt tehát az álm szorongások motiválta negatív tartalma kerül előtérbe a jelentés metaforizálódása során. (Vö.: *Olyan, mint egy rossz álm.* *Álmomban se jöjjön elő!*) A jelentés mozzanatai tehát: a) nem gondol, nem számít valamire; b) amire nem gondol: valami történik a közelben; c) ami történik — negatív dolog: félelem, szorongás tárgya lehetne; d) ami történik — irreálisnak, valószínűtlennek tűnő esemény.

A jelentésintegráció szerkezetét pedig így ábrázolhatjuk:

$$\text{nem is álmolja } \supset \left(\begin{array}{l} \left(\begin{array}{l} \text{(nem gondol vmire)} \\ \text{(történik vmi)} \end{array} \right) \\ \left(\begin{array}{l} \text{(negatív: szorongás tárgya . . .)} \\ \text{(valószínűtlen)} \end{array} \right) \end{array} \right)$$

Az alábbi Petőfi-idézetben:

Engem édes álmak környekeznek,
De nem alszom, ébren álmodom

a *nem alszom, ébren álmodom* paradoxona a tulajdonképpeni jelentéshez képest (ahol az álmódás feltételezi az alvást) jelzi az *álmodik* metaforikus használatát. Az *álmodik* e jelentésében az *ábrándozik, mereng, álmodozik* jelentéstartalmát fejezi ki: ebben a jelentésben maga a lelkiállapot válik döntő mozzanattá az ábrázolás szempontjából. Az *álmodik* használatával a fentebbi ígékhez képest a cselekvés bizonyos szándéktalansága, ill. legalábbis a cselekvő passzivitása hangsúlyozódik: átadja magát az ábrándozásnak, álmodozásnak, mintha nem is ő szóné az álmképeket, hanem azok maguktól bukkannának fel („Engem édes álmak környekeznek . . .”). A jelentés kialakulásában döntő szerepe van az ábránd-

képek álomszerűségének. Az *álmodik*(met.₆) jelentése a következő mozzanatok integrálódását feltételezi: a) ábrándozik, mereng, átadja magát az álmodozásnak; b) szinte látja, amiről ábrándozik: ábrándképek jelennek meg előtte; c) az ábrándképek csapongók; önkéntelenek; képszerűek; vágyainak megfelelőek; nem valóságosak, irreálisak.

A jelentésintegráció szerkezete tehát:

$$\text{álmodik}(\text{met.}_6) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} (\text{mereng}) \\ (\text{ábrándképek j. meg}) \\ (\text{csapongók}) \\ (\text{önkéntelenek}) \\ (\text{képszerűek}) \\ (\text{vágyainak megf.}) \\ (\text{irreálisak}) \end{array} \right) \right\}$$

Eddigi jelentéselemzéseinkben az *álmodik* jelentésének különböző absztrakciós szintjei merültek fel:

A) A tulajdonképpeni jelentés szintjén arról volt szó, hogy valaki *alszik*, és alvás közben *lát valamit*, ami olyan plasztikus, mint a valóság.

B) A metaforikus jelentések csak bizonyos pontokon kötődnek az *álmodik* eredeti jelentéséhez: 1. valaki *elgondol valamit*, ami nagyon *plasztikus*, *de kitalált*, *nem valóságos*; 2. valakivel *történik valami* a valóságban, amit *passzív módon él át*, és ami olyan *valószínűtlen*, *mint az álom*.

Az 1. és 2. esetekben az *álmodik* jelentése mindig valamilyen konkrét gondolathoz vagy eseményhez kötődött: dicsőséget szerez — vágyaiban; bútorot tesz a szobába — képzeletben; nem gondol, vár, számít arra, hogy . . .

Az *álmodik* minél szélesebb körű használatával válik lehetségessé elszakadása a gondolat közvetlenül meghatározott formájától: 3. az *álmodik* jelentéstartalma a tevékenységre most már a maga általánosságában vonatkozik (vö. „. . . De nem alszom, ébren álmodom.”); ez az általánosult jelentéstartalom morfológiailag is kifejeződik az *álmodozik* igében.

Ezen a ponton az *álmodik* szembenállása a valóságos tevékenységekkel, ami implicit módon az *álmodik* minden jelentésében jelen van, explicitté válhat, mint például az alábbi Berzsenyi-idézetben:

Nem *álmodni*, hanem élni
Illik e szép világon.

Az *álmodik*(met.₆) jelentésének alapmozzanataiban ebben a jelentésben úgy kapnak más megvilágítást, hogy valami másra vonatkoztatva, mint valami másnak a tagadásai nyerik el értelmüket, annak megfelelően, hogy az álmodás, az álmodozás — bár a tudat szintjén aktív, alkotó folyamat — a valóságra vonatkoztatva passzív jellegű, nem irányul cselekvően a valóság megváltoztatására. A jelentésintegrációban résztvevő egy-egy mozzanat tartalma egy-egy szembenállásban válik komplexebbé; pl.: elképzeld vmit — megvalósíts vmit. A jelentésintegrációban az oppozíciónak csak egyik tagja vesz részt, de az hallgatólagosan feltételezi a másik tagot is, amelyre vonatkoztatva van; pl.: elképzeld (= nem valósíts meg). Ennek megfelelően az *álmodik*(met.₆) jelentését úgy értelmezhetjük, mint az alábbi mozzanatok integrációját: a) ábrándozik, tervezget, elképzeld valamit — csak elképzeli, de nem valósítja meg, nem váltja valóra elképzeléseit; b) gondolatai szabadon csaponganak — és nem logikusan, célszerűen gondolja át terveit; c) vágyainak megfelelően tervezget — és nem a valóság feltételei, lehetőségei szerint; d) terveit, elképzeléseit irreálisak — nem megvalósíthatóak.

Az egyes mozzanatokhoz hasonlóan maga az *álmodik*(met.₆) is mint egy vonatkoztatás, szembenállás tagja jelenik meg: álmodik — él, tevékenykedik, illetve: álmodik (= nem él, nem tevékenykedik). Az *álmodik*(met.₆) jelentésszerkezete tehát:

$$\text{álmodik} = \text{nem él} \supset \left(\begin{array}{l} \text{(elképzel} = \text{nem valósít meg)} \\ \left(\begin{array}{l} \text{(g. szabadon csaponganak} = \text{nem gondolja)} \\ \text{át célszerűen a terveit} \\ \text{(vágyai szerint} = \text{nem a val. felt. sz.)} \\ \text{(tervei irreálisak} = \text{nem megvalósíthatók)} \end{array} \right) \end{array} \right)$$

*

Miután áttekintettük az *álmodik* ige különböző metaforikus jelentéseit is, térjünk vissza az alapkérdéshez: hogyan értelmezzük az ige jelentését az idézett Ady-versben. Utaltunk rá, hogy a vers kontextusa azt sugallja, hogy az ige mégsem egyértelműen tulajdonképpeni jelentésében szerepel. Érdemes idéznünk az álom tárgyára vonatkozó két versszakot:

Tiszta ágyat és tiszta asszonyt
Álmodik s vígan felkacag,
Kicsit több bért, egy jó tál ételt,
Foltatlan ruhát, tisztességet
S emberibb szavakat.

Kevesebb vért a köhögésnél,
És a munkánál több erőt
S hogy ne kellessen megjelenni
Legalább tíz—húsz esztendőig
Az Úr színe előtt.

Az álom tárgyát összefoglalóan így jelölhetnénk meg: a normális emberi lét minimuma. Ez az, ami nincs meg, csak vágy, álom, ill. álmodozás tárgya lehet a nyomor körülményei között.

Az *álmodik* ige jelentése az elsőként elemzett metaforikus jelentéssel rokon, de a költő a vágyódást, az álmodozást visszasüllyeszti az álmodó nem tudatos tevékenységei közé. Így kétszeresen is nyomatékosná válik a nyomor tragikumának áttételes ábrázolása: egyrészt az álom tárgya olyasmi, aminek nem szabadna elérhetetlennek, irreálisnak mutatkoznia, hiszen nem mesebeli kívánságokról van szó, csak az emberhez méltó élet alapjairól; másrészt azért, hogy az álom nem mint tudatos vágy vagy álmodozás, hanem csak mint önkéntelen, tudattalan álmodás jelenik meg, a költő arra utal, hogy a nyomor körülményei között, az emberhez méltatlan feltételek mellett mintegy nem tudatosan az emberi élethez való jog.

Az *álmodik* e jelentésében tehát a költő a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés egybejáratásával ad mélyebb tartalmat az igében kifejezett történéseknek. Az *álmodik* olyan tulajdonképpeni jelentéséről van itt szó (*álmodik*(tul.²)), amely teljes mélységében nem lenne érthető a metaforikus jelentés nélkül, feltételezi a metaforikus jelentést. (A metaforikus jelentés viszont feltételezi az eredeti tulajdonképpeni jelentést.) Vagyis:

1) *álmodik*(tul.) \longrightarrow

2) *álmodik*(met.) (\supset *álmodik*(tul.)) \longrightarrow

3) *álmodik*(tul.²) (\supset *álmodik*(met.) (\supset *álmodik*(tul.)))

4. Az alábbi József Attila-idézet elemzése annak illusztrálására szolgál, mint mélyít-heti el egy-egy vers megértését, ha nemcsak a szavak lineáris egymásutánjára, hanem belső szerkezetükre is jobban odafigyelünk. A jelentések belső szerkezetének elemzése gyakran olyan mélyebb kapcsolatokat hozhat felszínre — a szerkezetek jelentésének megértésekor — az egyes jelentések között, melyeket két-három olvasásra esetleg nem is veszünk észre, negyedik, ötödik alkalommal ráérezhetünk, megmagyarázni azonban — éppen, mivel a felszínen nem jelennek meg közvetlenül — talán még ekkor sem tudjuk őket.

Különösen izgalmasnak és szükségesnek tűnik a feladat József Attila költészetének vizsgálatakor. A költő tudatosan is játszik a jelentésekkel: gyakran szikráztatja össze a szavak történetét a szinkrón jelentésekkel, s ez utóbbiakat is egymással.

Választott idézetünk is erre példa. A *sejt*-nek egy ősi jelentését, a látással — esetleg etimológiailag a *szem*-mel való kapcsolatát őrzik a József Attila-sorok.

A napot csak sejtí az ember
mint remélő a boldogságot —
onnan tudom, hogy süt, mert látok.

(A pipafüst lenyúl)

Mivel a mindennapi beszéd mozgásösszefüggései nyújtják az alapot a mindennapit meghaladó teljesítmények megszületéséhez, először a *sejt* ÉrtSz.-i jelentései közül érdemes néhányat elemeznünk. Az ige történeti tulajdonképpenije — a TESz. adataival összhangban — feltehetően egy 'lát homályosan' jelentés. E történeti tulajdonképpent megőrizte az állapot is.

A nagy ködben inkább csak sejtették a házak körvonalait ÉrtSz.-i példában az ige tulajdonképpeni jelentését találjuk. A fenti mondat alapján a *sejt*(t) az alábbi jelentésmozzanatokra bontható: a) vki lát vmit; b) ahogyan: homályosan; körvonalatlanul; bizonytalanul.

A *sejt*-nek a látással való szoros kapcsolata a metaforizálódás során sem szűnt meg teljesen, bár közvetetebbé, áttételesebbé, nehezebben felismerhetővé vált; bizonyos szövegkörnyezetekben a *sejt*(m) és a *lát*(m) felcserélhetők egymással (pl. *Nem sejtette/látta a fenyegető veszélyt. Sejtettem/láttam, hogy ez lesz belőle*).

Bár az idézetben a *sejt* tulajdonképpeni jelentésében is szerepel, ez a jelentés egyik rétege, a második sor hasonlata (*mint remélő a boldogságot*) mindenképpen szükségessé teszi az ige metaforizálódásának szemügyrevételét is.

A metaforikus jelentésekben a tulajdonképpeni mozzanatainak egysége, zártága megbomlik. A szétvált mozzanatok különféle más jelentésekkel lépnek integrációba. A *sejt* metaforikus jelentései a konkrét érzékeléstől elszakadva, mentális folyamatokat ábrázolnak. Ezzel párhuzamosan maguk a kiinduló mozzanatok is differenciálódnak.

A *sejt* metaforikus jelentései közül érdemes elemeznünk is néhányat: 1. *rosszat sejt*; 2. *Mit sem sejt a történetekről*; 3. *Csak sejtteni lehet, tudni nem, hogy mit hoz a holnap*; 4. *Sejtem; hogy mit akarsz*.

A *rosszat sejt* kifejezésben a *sejt*(m_1) az alábbi jelentéskomponensekre bontható: a) vki:érez/gondol vmit; b) amit: vmi rossz fog történni/lesz; c) ahogyan: előre/a jövőre vonatkozóan; tagolatlanul/elemzetlenül; ösztönösen.

A fenti jelentés úgy jön létre, hogy a *sejt* inherens, már a tulajdonképpeniiben is benne rejlő mozzanatai — differenciált formában — az a) mozzanathoz járulnak, additív eleinként. Ha e két sor analógiás viszonyba lép egymással, a *sejt*nek olyan új, metaforikus jelentését kapjuk, amely magába zárja mind az a), mind az ehhez eredetileg lazán kapcsolódó b) és c) mozzanatokot.

A $sejt(m_1)$ feltételezi, implikálja mind a három jelentéskomponenst:

$$sejt(m_1) \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((vki \text{ érez } vmit)) \\ ((vmi \text{ rossz } lesz)) \\ ((előre)) \\ ((tagolatlanul)) \\ ((ösztönösen)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *Mit sem sejt a történekről* mondat alapján a $sejt(m_2)_{Neg}$ az alábbi összetevőkre bontható: a) (vki tud/értesül stb.) vmiről)_{Neg}; b) amiről: vmi történt; c) ahogyan: még homályosan se / nem is gyanítja; még ösztönösen se.

Az előzőekben kifejtettek alapján a jelentést implikációként értelmezve:

$$sejt(m_2)_{Neg} \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((vki \text{ tud } vmit)_{Neg}) \\ ((vmi \text{ történt}) \\ ((homályosan se)) \\ ((ösztönösen se)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *Csak sejtteni lehet, tudni nem, hogy mit hoz a holnap* mondat alapján a *sejt* jelentésének összetevői: a) vki érez/gondol vmit vmiről; b) amit: M; c) ahogyan: homályosan; ösztönösen; bizonytalanul.

Vagyis:

$$sejt(m_3) \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((vki \text{ érez/gondol } vmit)) \\ ((amit: M)) \\ ((homályosan)) \\ ((ösztönösen)) \\ ((bizonytalanul)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *Sejtem, hogy mit akarsz* mondat jelentését az alábbi összetevőkre bonthatjuk: a) x pedz/kapiskál vmit; b) amit: y mit akar; c) ahogyan: homályosan; ösztönösen/ráérez.

Azaz:

$$sejt(m_4) \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((x \text{ pedz/stb. } vmit)) \\ ((y \text{ mit akar})) \\ ((homályosan)) \\ ((ösztönösen)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *sejt* tulajdonképpeni jelentésében az egyes mozzanatok egymástól elválaszthatatlanul állnak előttünk. A *sejt(t)* a valóság megismerésének konkrét, érzékszervi formájára vonatkozik.

A metaforizálódás során — amint láttuk — az eredetileg egymást szorosan kötő mozzanatok különválnak, differenciálódnak (pl. [homályosan(t) → [homályosan(m)] vagy [lát] → [érez]), más jelentésekkel lépnek integrációba. A jelentés áttevéődik a mentális folyamatok síkjára.

A differenciálódás során kialakul a metaforikusok szintje, melynek minden tagja levezethető a tulajdonképpeniéből. A jelentés mozgása kétirányú; a metaforikus jelentések vissza is hatnak a tulajdonképpeniére.

A tulajdonképpeni jelentésmozzanataiból:

/[lát] + [homályosan] + [körvonalazatlanul] + [bizonytalanul]/,
valamint a metaforizálódás során felismerődött mozzanatokból:
/[érez] + [homályosan(m)] + [tagolatlanul] + [bizonytalanul(m)]/

előáll a *sejt*-nek egy elvont, a maga közvetlenségében soha meg nem jelenő, hipotetikus formája. (A tulajdonképpeni és a metaforikusok egyes jelentésszetevői egyenként is megfeleltethetők egymásnak, levezethetők egymásból. A *lát* — *érez* kapcsolatot a *lát* fölérendelt, általánosabb mozzanata, az [érzékel] biztosítja.)

Mivel a metaforikus jelentéseket a tulajdonképpeniből vezetjük le, a hipotetikus jelentés pedig a metaforizálódás során felismerődött mozzanatokból áll, okkal tekinthető a hipotetikus a tulajdonképpeni más formájának.

A *sejt* ige jelentéséről egységes képünk van. Ez az egység azonban dinamikus, levezetésekkel van tele. A tulajdonképpeni és a hipotetikus között állandó kettős mozgás figyelhető meg, részben közvetlenül, részben a metaforikusok közvetítésével.

Idézetünket — most már az elemzés után — szemügyre véve, azt tapasztaljuk, hogy a *sejt* jelentése a versben sorról sorra változik, gazdagodik, más és más mozzanatok emelődnek ki, létrehozva végül egy egyéni, a mindennapi használatot meghaladó, komplex jelentést. E jelentés azonban — ezt újra hangsúlyoznunk kell — a mindennapi beszéd mozgásösszefüggésein nyugszik, azokat feltételezi.

Ha csak az idézet első sorát olvassuk — különösen, a vers első sorára emlékezve (*A pipafüst lenyúl a földig.*) —, azt gondolhatjuk, hogy a *sejt* pusztán tulajdonképpeni jelentésében szerepel. A *sejt*-nek ez az első rétege — *A napot csak sejti az ember* mondat alapján — az alábbi jelentésmozzanatokból áll: a) vki lát vmit; b) ahogyan: homályosan; körvonalazatlanul; bizonytalanul.

A következő sor hasonlatának elemzése mást sugall. *A remélő sejti a boldogságot* mondatban a *sejt* a következő jelentéskomponensekre bontható: a) vki gondol/remél vmit; b) amit: boldog lesz; c) ahogyan: előre/ a jövőre vonatkozóan; homályosan; bizonytalanul.

A két sor összefüggése csak a harmadik sorban válik világossá. Az első sort elszigetelten vizsgálva, a *sejt* a *lát*-tal opponálódna, a [homályosan] ↔ [élesen] ellentétben keresztül. Ha a második sort is bekapcsoljuk, felmerül a [sejt] ↔ [tud] oppozíció (vö. *Csak sejteni lehet, tudni nem, hogy mit hoz a holnap.*) is, a [sejt] ↔ [érez] azonban — a [lát] ↔ [érez]-zel párhuzamosan, annak hatására — csak a harmadik sor elolvasása után kerül a felszínre.

Nézzük meg közelebbről ezt a kulcssort, a vers utolsó sorát! A sor feszültségét az *érez* helyett álló *lát* adja. Az *érzi, hogy süt a nap* és a *látja, hogy süt a nap* ugyan még nem lennének nyílt ellentétben egymással, a napsütéssel asszociálódó meleg azonban nem kapcsolódhat jelen esetben a *lát*-hoz a mondanivaló megsértése nélkül (*érzi a nap melegét* ↔ **látja a nap melegét*).

A sor elején álló *onnan tudom* jelentése a versben: 'csak onnan tudom'. A napról már az idézet első sorában kiderült, hogy halovány, eltakarják a felhők. Ezt a haloványságot, melegnélküliséget hangsúlyozza a harmadik sor azzal, hogy az intenzívebb, a test egészét szinte érintő *érzi, hogy süt a nap* helyett a *lát* szerepel, a maga hangsúlyozottan tárgyilagossabb voltaival. (Nem véletlen, hogy az *érez* jelentése a metaforizálódás során az érzelmi, a *lát*-é pedig az értelmi szféra felé tolódott el.)

A harmadik sor ellentmondása visszavetítődik az első kettőre is:

$$\left[\begin{array}{l} \text{sejti} \\ \text{a napot} \end{array} \right] \leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \text{érzi} \\ \text{a napot} \end{array} \right] \cdot \left[\begin{array}{l} \text{sejti} \\ \text{a boldogságot} \end{array} \right] \leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \text{érzi} \\ \text{a boldogságot}^* \end{array} \right]$$

* A *sejt* jelentéseiben többször felvettünk egy [érez] mozzanatot. Ez azonban mindig a jövőre vonatkozik, jelentése tulajdonképpen: 'előérez', s nem mozzanata az [intenzíven], ami az *érzi a boldogságot* kifejezésben inherens alkotóeleme az ígének.

A hasonlat alapját az egyes igei jelentések mozzanatainak párhuzamában és a nap és a boldogság közös asszociációjában (meleg) találjuk meg. Az első ellentétben mindkét tag tulajdonképpeni, a másodikban pedig metaforikus jelentésében szerepel.

A *sejti a napot* kifejezés jelentésének mozzanatai: a) vki lát vmit; b) amit: süt a nap; c) ahogyan: homályosan; körvonalazatlanul; bizonytalanul.

Az *érzi a napot* ezzel ellentétben az alábbi összetevőkből áll: a) vki érzékel vmit; b) amit: süt a nap; c) ahogyan: intenzíven; elevenen; egész testével.

A hasonlat metaforikus oldalán álló *sejti a boldogságot* kifejezés jelentésének mozzanatai: a) vki gondol/stb. vmit; b) amit: boldog lesz; c) ahogyan: előre/a jövőre vonatkozóan; tagolatlanul/elemzetlenül; ösztönösen.

Az *érzi a boldogságot* mozzanatai ezzel szemben: a) x boldog vmiért; b) amiért: M; c) ahogyan: intenzíven; határozottan; szinte átjárja/eltölti a boldogság.

Előjáróban azt állítottuk, hogy a költői metafora a mindennapi beszéd mozgás-összefüggéseire épül. Ennek fényében most még tovább léphetünk, finomítva azt a korábbi kijelentést, hogy a versidézet első sorában — a második és harmadik sort nem tekintve — a *sejt* pusztán tulajdonképpeni jelentésében szerepel. Állításunk első megközelítése pontatlan volt, hiszen már ez az első jelentés felvillantja az egész mozgásokkal teli jelentésegységet. A későbbiekben elemzett két réteg úgy rakódik rá az elsőre, hogy abban implicite — a kettős mozgásokon keresztül — már benne foglaltatik. A költő — a hasonlat segítségével — ezért tudja kibontani belőle.

Egy-egy versnek a fenti módon való megközelítése természetesen nem pótolhatja a verselemzés hagyományos módszereit, de kiegészítheti, alátámaszthatja azokat, vagy esetenként vitatkozhat velük. Az adott idézet elemzése például ahhoz szolgálhat nyelvi adatokkal, hogy miként válhat egy konkrét táj belső tájjá, vallomássá, lírai önarcokképpé.

IRODALOM

- Ch. K. Reisig: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. Zweiter Band, Lateinische Semasiologie, 1839. (F. Heerdegen [ed.] Berlin, 1890.)
 H. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, 1°. 1880.
 F. de Saussure, Cours de linguistique generale, 1°. Paris, 1916.
 W. Porzig: Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LVIII. 1934.
 J. Trier: Das Sprachliche Feld, Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung X. 1934.
 A. Jolles: Antike Bedeutungsfelder (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LVIII. 1934.)
 H. Sperber: Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn—Leipzig, 1923.
 L. Bloomfield: Language. New York, 1933.
 Z. Harris: Cooccurrence and Transformation in Linguistic Structure. Language, 33. 1957.
 N. Chomsky: Syntactic Structures. 1957.
 J. J. Katz—J. Á. Fodor: The Structure of Semantic Theory. Language, 39. 1963.
 W. Schmidt: Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin, 1963.
 Ch. Fillmore: The Case for Case. (Universals in Linguistic Theory. E. Bach and R. Harne [ed.] Holt, Rinehart and Winston. New York, 1968.)
 D. T. Langendoen, The Study of Syntax. New York, 1969.
 Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
 Zsilka János: Nyelvi mozgásformák dialektikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
 Zsilka János: A jelentés szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
 Zsilka János: Jelentés-integráció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
 Zsilka János: De constructione. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
 Jelentéselemzések — a dictum körében. (A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái I.) Budapest, 1982.

Szó- és szólásmagyarázatok

Magyar helységnevadás-e *Surjánfalva*? Aligha remélhettem, hogy kis közleményem, erről a csöppnyi szatmársági falucska nevééről ilyen érdeklődést vált ki. De ha már így történt, úgy érzem kötelez is. Kötelez, mert a hozzászólók mutatta irány a névfejtésnél sokkal szélesebb útra vezet.

A. Molnár Ferenc fejtegetéseivel kapcsolatban először is cikkének első bekezdésében levő félreértést kell eloszlatnom.

A szerző ugyanis ezt írja: „Mivel egy 1491-ben kelt oklevél ezt a települést a „poss. es wolachales”-ek között említi az eddigi magyar szakirodalom is azt tartotta, hogy a falu elnevezése román eredetű [kiemelés tőlem], és a telepítő vajda nevével van kapcsolatban”. Az eddigi magyar — a helység nevével foglalkozó — irodalom azonban sehol sem állítja, hogy „a falu elnevezése román eredetű”. Maksai csak azt írja: „Balkfalvát, Sándorfalvát, *Surjánfalvát* és Oroszfalvát, az »oláh birtokokat«, valóban románság kellett, hogy alapítsa, mert magyar k é p z é s ú n e v e i k b e n [kiemelés tőlem] őrzött személynevek főképp a románság körében használatosak s csak a várossal [Nagybánya] érintkezésbe lépett telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozhatnak. Az *Orosz* személynév itt is az ismert rutén—román keveredés bizonyosága. Ezek közé vehető még *Győrkefalva* is” (Maksai i. m. 104—5).

A területre jellemző *-falva* > *-falu* helységnevváltozást Kázmér Miklós (i. m. 89—95, különösen 93—4) igen jól megmagyarázta. Tehát szó sincsen arról, hogy valaki szerint is a „falu elnevezése román eredetű” lenne, mint A. Molnár Ferenc állítja.

Fejtegetésemet azzal indítottam, hogy „*Surján*, *Orosz* és *Györke* aligha foghatók fel gyákori román személyneveknek”. E megállapításom — úgy érzem — a hozzászólások után is megállja a helyét. Maksaitól megállapítottakból nem a „poss. wolachales” tény, tehát a helység lakóinak feltételezett nemzetiségét vitattam. Bár itt is jobban körülnézhetnénk. Jól tudjuk, hogy a *vlach* kifejezésnek volt, egészen a XVIII. század végéig használt 'vándor pásztor' foglalkozást és nem nemzetiséget jelentő értelmezése is.

Tüzetesen tárgyalja e problémát Tamás Lajos (Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935. 42—8), ahol csattanóként tűnik elénk egy adat: „*Gyenge Johannes wolachus seu pastor*” az 1483. évben Pest megyéből (vö. B. Szabó L.: Pest m. tört. okl. emlékei. Bp., 1938. 1105. sz. reg.). Nyilvánvaló, hogy a Pest megyei *Gyenge* Jánost csakis vándorpásztor foglalkozása, nem pedig nemzetisége miatt nevezték *oláh*-nak. (Továbbiakban lásd Száz. 73: 266, 2. jegyz.)

Kitértem e kérdésre „Néhány újabb adat Vas megye helységneveinek történetéhez a XVI. századból” (Vasi Szemle 36: 128—32) c. cikkemben, ahol kimutattam, hogy a török elől menekülő horvátokat, illetőleg a tőlük lakott helységeket *oláhi* ~ *vlachy* jelzővel illetik. Ugyanezt igazolom a XVIII. sz.-ból Baranyából is (Uo. 131). — Rámutatott már erre Makkai László is (Erdély népei a középkorban. MR. 1: 395 és 397), amikor megállapítja, hogy „Nyaláb vár tartozékai közt 1378-ban 4 magyar és 6 »oláh« falut sorolnak

fel, az *oláh* elnevezés azonban ez esetben nem népiséget, hanem pásztorfoglalkozást jelent, mert a 6 falu közül 4 bizonyíthatólag rutén lakosságú volt”; majd azt írja, hogy „az északerdélyi románság, amikor rutén pásztortársaival együtt ide érkezett, mindenütt megelőző magyar telepekre talált”. Jól rátapintott erre a tényre Maksai is, amikor megállapította *Oroszfalva* esetében: „Az *Orosz* személynév itt is az ismert rutén—román keveredés bizonyosága.” S hogy meglátása jó, bizonyítja az, hogy e falu még 1786-ban is rusznjakoktól lakott (KorabLex. 503).

A — névfejtésre adott — válasz második bekezdése is félreértéssel kezdődik: „*Orosz-* és *Györkefalva*-ról annyit, hogy ezek a párhuzamos, illetve a kettős helynévadás esetei közé tartoznak, román nevük ugyanis *Ruşeni* 'Orosz(falva)' (vö. 1828: *Ross*), *Oroszfalu* ~ *Ruşeni* neve pedig a lakosság (részbeni) rutén voltára szintén vallhat.”

Szatmár megyében — 1890-ig — két *Oroszfalu* volt. Az egyik a Homoród mentén (Erdőd-től ÉK-re), a másik Nagybányától DK-re. Az utóbbi — Mező András legújabb munkája szerint (A magyar hivatalos helységnévadás 109) 1890-től *Kékes-Oroszfalu*. Csak ezt ismeri Csánki (1: 482) és innen Maksai hivatkozott munkája. Ennek román neve: *Rus* (1786: *Oroßfalu*, zwey rußnak Dörfer im Sathmarer Kom. 2, Das andere heißt *Ruß* und befindet sich im Nagybanier [!] Bezirk. KorabLex. 503 és 2. Register: *Ruß*, *Oroszfalu* Sathm.).

A Homoród-melléki — Mező (i. m. 212) szerint 1898—1912 között — *Oroszfalu* > *Oroszfalva* névmódosításon ment át. Úgy látszik, újabb ruszin település lehet (első adatom 1780-ból: *Oroßfalu* Windisch, Geogr. 2: 158). Ennek a mai neve *Ruşeni* (Hnt. 1926). Régi román neve 1786-ban *Roschi* ~ *Russi* (KorabLex. 503: *Oroßfalu*, zwei *rußnak* Dörfer im Sathmarer Kom. 1, Eines liegt im *Kraßnaköfer* Bezirk und wird *Roschi* genennt. 2. Register: *Ruffi*, *Oroszfalu* sathm.).

Tehát a román *Ruşeni* — úgy látszik — román közigazgatási név (feltehetően a trianoni szerződés óta), és a Homoród-melléki *Oroszfalva*-t jelenti. A cikkből nem állapítható meg, hogy a szerző vagy már Suciú citált műve tévesztette össze a két *Oroszfalu*-t E tévedésre Fényes művében is van példa.

A román közigazgatási *Ruşeni* név — fentiek szerint — *Surjánfalva sz(s)* > *s(ş)* feltételezett hangváltozásához tanúnak nem hívható.

A. Molnár feltevésének alapja, hogy feltételezi — mint említettem —, hogy az 1491. évi *Suryanfalwa* íráshiba egy **Swrgyanfalwa* helyett!

Úgy érzem, mind Kniezsa Istvánt, mind Kázmér Miklóst érdemtelenül vonják e névkérdésbe. Kniezsa igenis helyesen értelmezte, olvasta Maksai adatait, s tekintette a helységnevet párhuzamos magyar—román helységnévadásnak (MR. 1: 146. lap 5. jegyz. ahol a *Surjánfalva* ~ 1411: *Swrgyanfalwa* kapcsolat csakis a *Surján* személynévre irányulhatott (vö. -rj- > -rgy- változást), bár a személynév eredetéről Kniezsa nem nyilatkozott. — Kázmér Miklósnál nem is szerepel az 1491. évi adat (A „falu” a m. hn.-ekben. Bp., 1970. 285), — írja A. Molnár. Sajnos, ez nem igazolás. Ugyanis Kázmér az Adattár részben így ír: „. . . anyaggyűjtésben viszonylagos teljességre törekedtem [és] . . . — kénytelen voltam anyagom jelentős részének közléséről lemondani.” Majd: „. . . általában csak azokat az adatokat közlöm, amelyek vizsgálatom szempontjából valamilyen változást bizonyítanak / -falva > -fa, -falva > -fala stb., esetleg az előtagban történt változás [Kiemelések tőlem]!”

A szaporán idézett Constantinescu helyett, a döntőnek vélt *r. sz(s)* > *s(ş)* változásra, vagy legalább váltakozásra én Tamás Lajos UngELRum kítúnó, nemzetközi elismerést kapott művéhez fordultam. Itt kellene elsősorban, erdélyi (esetleg moldovai és havasalföldi) adatok nyomán ezt igazolni.

Tamás (i. m. 682—5) ismeri a m. *sz* > *r. s* ~ *ţ* változást (*szapora* > *sapariş* ~ *japarişé*, *szakálás* > *săcăluş* ~ *şacaluş* stb. E fejtegetést szépen példázza a m. *Széples* >

r. *Pibles* helynév is (MR. 1: 163, 4. jegyz. és 266, és 19. jegyz. A m. névre vö. „mons *Zeples*” Eger mellett. ZsigmOkl. 2/1: 1243).

Tamás hívja fel a m. *sebes* > r. *sébeș* ~ *febeș*, m. *s* > r. *s* ~ *ș* hangváltozásra figyelmünket, s példának a Munte *Sebeș* helynevet említi (i. m. 693). Mindkét adat máramarosi. De a Kudzsiri havasokat is románul *Munții Sebeșului* [!] -nak nevezik (in Pop Emil – Sălăgeanu M.: Monusomet ale naturii din România. Bukarest, 1965. 106).

Tamás i. m. anyagából bőven jegyezhető ki a szókezdő m. *s* > r. *s* ~ *ș* ingadozás: *sárga* > *Șarga*, de *Sarguța* (721); *sátor* > *sătră*, de deriv. *sătrăcă* ~ *sătrúță* (722); stb. stb. a *sugár* > *șugăr* ~ *sugărel* [!?] ~ *ciugărele* (750) szóig. Tehát láthatjuk, hogy nem kell román szóhoz fordulni a megoldásért. Van bőven m. > r. átvétel, hol a m. *s*(*ș*) > r. *s*(*sz*) ~ *ș*(*s*) ingadozást szókezdetben megtaláljuk. Így a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalva* > r. * *Surdești* ~ *Șurdești*, sőt a m. *Sürgyefalva* adat visszavételként vagy visszahatásként jól megmagyarázható véle.

A további bizonyítéknak felhozott Maros-Torda megyei *Süketfalva* sem megfelelő. A névnek a *süket* 'surd' szóhoz semmi köze, mai alakja népetimológia! 1448: Emer. de *Schokotfalua*, a bécsi egyetem hallgatója, 1484: Nagh de *Sykesdfalua*, 1575: *Syketfalua*, 1790: *Süketfalva*, *Schiketum*, *Schick*, *Schurdato*, 1808: *Süketfalva*, 1882: ~, 1926, 1933: *Süketfalva*, *Surda* (Tonk S.: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979 485. sz.; Kázmér i. m. 176 [sajtóhiba javításával!]; Windisch i. m. 212, 490, 515; Lipszky, Rep.; Hntárak).

A helység neve a m. *Sükösd* < latin *Sixtus* (lásd Kniezsa: M. családtört. szle. 5: 187 és 1274: *Sycusd* FNEsz. 587) szn.-ből ered, amely a székelységnél gyakori családnév (1470: Nic. *Sykesd*, 1497: Math. *Zykezd*, Paul. *Sikezd*, 1575: *Swkesd* (Barabás, SzékOkl. 124, 173, 306; 1589: *Sywkösd* Janos, 1590: *Sikesd* Janos SzékOkl. (Új sorozat) I., Bukarest, 1983. 90/3, 164/33).

A. Molnár Ferenc a r. *surd* 'süket' szóból óhajtja a r. *Șurdești* helységnevet megfejteni. „Problémát okoz – mint írja – viszont a *Șurdești* név szóeleji *s*-e. Ennek többféle magyarázata lehet.”

1. „A szóközépi *s*(*ș*) hatására a szó elején végbemehetett egy *sz*(*s*) > *s*(*ș*) változás.”

„Az *sz* – *s* > *s* – *s* fejlődés szórványosan más helynevekben is megtörtént: pl. szl. *Sušitsa* > r. *Șușița*.” Ez feltehetően a Putna megyei folyó neve, amelyre valóban találunk 1893: *Sušitsa* Andrees HA³, 143; 1909: *Șușița* Andrees Öst.-Ung. HA², 161; 1930 *Șușița* (névj.) ~ *Sușița* (térk.) Das Bild der Erde. 104 adatokat. Viszont a Stielers Hand-Atlas (Gotha¹⁰, 1928–30) Albániából *Sușica* folyó és *Șușica* helységnevet közöl, amely arra mutat, hogy a szóeleji *sz* > *s* hangváltozás nem feltétlenül román eredetű lehet.

2. Egyházi személyneveknél és a belőlük alakult helyneveknél a magyarországi latin kiejtés hatására a románban is *sz* (*s*) helyett többször *s* (*ș*) áll: *Saul* ~ *Șaul*, *Sinca* ~ *Șinca*, *Solomon* ~ *Șolomon*, *Somonești* ~ *Șomonești* stb.

Sajnos nem így van. *Saul* ~ *Șaul*, *Solomon* ~ *Șolomon* kettős, két nyelvből történő személynévátvétel. Tehát az *sz* (*s*) > *s* (*ș*) változásra példának alkalmatlanok. A görögkeleti egyház révén a r. *Saul*, a magyarból a r. *Șaul* hangalakban vették át. Itt tehát két átvétel és nem *sz* (*s*) > *s* (*ș*) hangváltozás történt. Ilyen pl. a magyarban a *zsámoly* és *sáml* illerőleg az *agyar* ~ *acsarkodik* esete.

1404-ben „Paulo et *Sinkay* filys Romani” – a Muthnok-i Bogdán atyafiságából (Pesty, Szörény vm-i oláh kerület. Bp., 1876. 53–4) tűnik elénk. A *Sinca* ~ *Șinca* szn.-et Constantinescu ismeri (i. m. 148) – ha ezt az adatot nem is – és összeveti a blg. *sinko* 'fiu-meu' szóval. Majd – roppant érdekesen – így ír: „Cu mutarea lui *s* în *ș*, prin fonetism lat. magh. la numele calendaristice, se poate explica și numele *Șinca*, antroponim și toponim totodată: a) 1615: *Șinca* părcălab., și două sate ardelen: *Șinca veche* și *noua*, scrise și *Șinca* în acte (Ard.).”

A m. *Sinka* > r. *Šinca* származása világos. A magyarban is használt *Sim(ón)* + *-ka* kicsinyítő képző kapcsolata. Zalavárral kapcsolatban 1482-ben *Synka* dictus *Simon*-t említenek (ZalaOkl. 2: 618). 1265-ben ugyancsak Zalából „*Symon* et *Synke* filij *Gabriani*”-t Rajki Benedek aradi prépost szolgáit említik (HazOk. 6: 130–1; Juhász K.: Az aradi hitelshely vezetői. Orosházi múz. évk. 1960. 129, 41. jegyz.). Maksai (i. m.) a következő Szatmár m.-i jobbágynevekből ismeri: 1322, 1415, 1423: *Synka* (Hermánszeg, Pályi, Károly). Kniezsa (A m. és szlovák csn.-ek rendszere. Bp., 1965. Soks. 30) meg egyenesen székely vezetéknevnek mondja. Makkoshotykán *Sinkakút* – kút (forrás) és körülötte levő erdő (Saj. gy.).

A r. *Šinca* (< ? bulgárból, görögből) és a r. *Šinca* (< m. *Sinka*) átvételek két nyelvből, kétféle – csak írásképpen hasonló – személynév. Ez az *sz* (*s*) ~ *s* (*š*) váltakozásra nem példa. Olyan példára lenne szükség, amely egy eredetű, pl. az említett *agyar* ~ *acsarkodik* stb.

Rá kell mutatnom azonban még egy helynévre, amely megerősíti a *Sürgyejalu* ~ *Šurdești* párhuzamos magyar – román helységnev azonosságát. A Maros déli partján fekvő Bozsor helység határrész nevei között (1864-ből) említik a *Kampulu Surgyiei* nevet. E név mai román helyesírással: *Cîmpul Șurghiei* lenne. Sajnos értelmezését nem adják meg (Pesty: Krassó 2/1: 83). A névben én a m. *sörgye* ~ *sürgye* 'cserje, bokor; tatárjuhar, Acer tataricum L.' szó felhasználását látom. Indokolom a szabályos – hangtanilag megfelelő – átvétellel. Magyar jövevényszóként a románból nem ismerem feljegyezve. Indokolom továbbá azzal, hogy a 'Sörgye mező' értelmileg, növényföldrajzilag is megfelel, mert a *sörgye* 'Acer tataricum L.' a mocsári tölgy 'Quercus robur L.' erdők hazai növénygyűjtésének egyik legjellemzőbb tagja, s hazánkban tömegével csak a temesközi erdőkben volt fellelhető. Bozsor pedig a Maros és Temes folyók között, a Maros árterületén (a mocsári tölgy kedves termőhelyén) fekszik.

Fehértói Katalin igen helyesen mutat rá, hogy valah személynévanyagban a *Surian* ~ *Surján* szn. igenis előfordul. Hogy milyen ritka lehet, sőt talán hapax, bizonyítja az is, hogy Constantinescu idézett szótára sem ismeri. A másik véleményem, hogy a név viselőjét – foglalkozása után – legjobb esetben *valah*-nak mondhatjuk, de semmi esetre sem a mai értelemben vett *román*-nak. Szabad legyen itt Kniezsa Istvánt idéznem – egy hasonlóan *román*-nak vélt *Dragos* személlyel és nevével kapcsolatban: „Endlich eine Namensklärung [von Nikolaus Drăganu], die mit Rumänen möglicherweise wirklich etwas zu tun haben kann. . . . Diese Annahme dürfte schon deshalb einige Wahrscheinlichkeit beanspruchen, weil der Name erst am Ende des XV. Jh.-s vorkommt (1485–1492), um welche Zeit auf diesem Gebiete (Komitat Sáros) bereits Spuren rumänischen Hirten nachweisbar sind. Unzweifelhaft aber ist auch das nicht, denn der Name kann auch unmittelbar aus dem serbischen stammen, weil damals *Serben* auf der Flucht vor den Türken in grösserer Zahl nach verschiedene Gegenden Ungarns und sogar Polens hereinströmten” (Kniezsa: Pseudorum. 43–4). Mennyivel inkább mondhatjuk ezt el több mint egy évszázaddal előbb (1376) a régi Temes, Krassó és Szörény megyék területéről, s talán éppen az említett délszláv *Surian* személynév viselőjéről. Még akkor is, ha a bulgárok és szerbek elleni háborúban tüntette ki magát, s az adománylevel „olachus”-nak is mondja ezt a katonáskodást fogadó szláv családot, Rayk és fiait.

A Fehértói Katalintól igazolt *Surian* ~ *Surján*, déli szláv eredetűnek tartott szn. felveti azt a kérdést is – ami hazai területen magyar névadás esetén nehézséget nem jelent – , hogy a Millekertől említett boszniai *Šurján* falu a jajcei járás szláv nyelvterületén – a puszta személynévből való helynév – oszmán-török névadás lehet. Juhos 1888. évi helynévtára *Šurjan* községet (selo) ismeri a jajcei járásban. Történeti adataim nincsenek rá.

A *Surján* név létezésének igazolását támogatja egy 1271. évi *Surian* szn.-vel (ÁUO.

8: 370), továbbá *Surianus* Antal Velence hazánkbeli nagykövetének nevével (MonRustic. 608). Utóbbit az Óváry-féle (MTA. tört. biz. okl.-másolatai. Bp., 1890. 1046, 1057 és 1081. sz. reg.) mű *Soriano* Antal néven ismeri. Meg kell mondanom, hogy az 1376. évi *Surian*, 1410, (1447?) évi *Suryanpeterfalua*, *Suryanfalwa* nevekben — a magyar írásbeliség akkori állapota szerint — *s* (*ş*) hangot olvasok. Még elfogadhatónak látom a zágrábi káptalan 1271. évi oklevelében is, de nagyon kérdésesnek tartom a velencei követ nevének illetén olvasatát. Ugyanis 1224-ben Radus-t és testvéreit *Zoryan*-t és *Damian*-t kik a gorikai szent-király-jobbágyfiaktól származnak ([IV.] Béla királyfi) udvari szolgálai közé sorozza (Szentpétery: KritJ. 570). Ennek olvasata leginkább *Szorján* lehet, amit megerősít 1455-ben „villa *Zoryanowcz* [in C-u Crisiensi]” — Herbortyai Ostfi János birtokának a neve (SoprVmOkl. 2: 390).

A *Surján* — Zselicségből adatolt — helységnevet én elsődlegesen víznévnek tartom. E több mint 25 km hosszú vízfolyás a régi Baranya — somogyi vízvázalstól É-i lejtőjén fakad, s Bószénfa, Gálosfa, Hajmás, *Cserénfa*, Szentbalázs, Sántos községeken átfolyva ömlik a Kaposba. A ma is apró zselicségi községeket ismerve, az elpusztult középkori *Surján* helységet pár család lakhatta. Valószínűtlen, hogy neve ment volna át a hosszú vízfolyásra, inkább — mint másutt is — a helység vette fel a rajta átfolyó víz nevét. Másrészt a *Surján* víznév jól beleillik a vízfolyásokat kísérő erdők fafajainak nevéből alakult magyar víznevek — *Eger*, *Egregy*, *Fűz*, *Füze*, *Nyárágy* stb. hosszú sorába. S ott találjuk a hasonló nevű helységeket is — *Eger*, *Egregy*, *Fűz*, *Nyárágy* stb. Kniezsa István írja (MR. 1: 140, 3. jegyz.): „ma a helység[ek] és a patak[ok] nevének viszonya éppen fordítottja a régi helyzetnek. Míg régebben, a betelepülés kezdetén a patakok nevei voltak a fontosabbak és állandóbbak, a települések megszilárdulása óta a helyzet megfordult. Míg r e g e b b e n igen sok helység a mellette levő pataktól kapta a nevét, később éppen a patakok nevei változtak meg a helységek nevei után.”

A víznevek között ismerjük 1265: *Ereztevenwyz*, *iuxta Zagyva* (Czinár 143); 1287/353: „ . . . pervenit ad alium fluvium *Weresalma* vocatum (Sáros m., HazOkm. 8: 254); 1296?: In caput fluuii *Weresalma* vocati (uo., OklSz. 18, 1105); 1315: Cedit in *Werusalmaphaka* (uo., OklSz. 18, 754, 1105); ugyanakkor 1287/353: „quandam terram . . . *Weresalma* vocatum (uo., HazOkm. 8: 254); 1315: poss. *Werusalmajolua* (uo., OklSz. 18, 214, 1105); 1385: poss. *Veresalma* (OklSz. 18, 283, 360, 1106). Tehát ilyen — víznévnek alkalmatlannak látszó —, a növényzet korbeli állapotát kifejező főnév: *eresztvény*, vagy egyedi növénynév: *veresalma* is felbukkan a magyar víznevek között. A Zselicségben szintén ma is él a név — mint erdésztelepülés — a *Vörösalma* (SmFn. Kaposgyarmat és Bószénfa 179/82, 185/52) a *Surján* pataktól kerítve, attól É-ra.

Igaz, hogy a *surján* közszónk csak 1565-től adatolt az írásbeliségből. Ezt azonban nem érzem megalapozott elutasításnak. Igen sok finnugor szónknak ennél későbbi adatolása van (vö. a MSzFE. szócikkeit).

Úgy látom, hogy a sarjú, sarkall, sarkantyú, sarok, sellő, serdül, serény, sérikál, serít, serkent, sórál, sorol, söre, surgyé², *surján*, sürget, sürög, sűrű, szorgalom (TESz.) címszók alatt tárgyalt szóegyüttes elég támogatást, elég lehetőséget nyújt a *Surján* helységnév — s ezt megelőző személynév — magyarból való megfajtásához.

Hogy azután egy idegen, feltett déli szláv *Surian* szn. igazolható, s a magyar nyelvterületen használata 1 — 2 esetben bizonyított lenne, az előbbi magyarázatot n e m pótolhatja. Feltehető, de mégsem megnyugtató megoldás a *Surján* hn.-ek ez igen-igen ritkán használt idegen személynévből való magyarázata.

Ezért kételkedem abban, hogy a *Surian* szn. átkerült volna a románba. Déli szláv név — ezt bizonyítják Fehértói további adatai — beleértve a velencei nagykövet *Surianus* ~ *Soriano* — talán idevonható — nevét is.

Fehértói Katalin — Pais Dezsőre történő — hivatkozásának megtámogatására,

és mégis a m. *surján* 'fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő' értelmezésem megerősítésére bemutatom a következőt: *cserény* szónkkal kapcsolatban Kniezsa István elfogadja (a szlávból való származtatást elutasítva) Mészöly (NéNy. 2: 157) szöfejtését, hogy a magyar szó a finnugor eredetű *ser-* 'fon, forgat' ige származéka (TESz. 1: 507–8). Somogyban, a Zselic-ségben van ma *Cserénfa* (< *Cserénfalva* Kázmér i. m. 257) község, honnan a cikemből jogosan hiányolt *Surján* község ismert.

A *cserény* szó személynévi használatához meg kell említenem még a következőket: 1495: Steph. *Cherény* de Balasfalwa (Veress E.: Acta et epistolae relationum Transsylvaniae stb. 1: 47. A 321. lapon *Cserényi*-nek mutatózza); 1517/XVI. sz. közepe: *Cherény* Marton, *Cherény* Ferencz Balasfalwarol [= Alsó-, Felsőbalászfalva Beszt.-Naszód m.] (MNY. 1: 181); 1524: Georg. *Cherény* (Bunyitay: A gyulafv.-i székesegyh. késői részei stb. Bp., 1893. 28); 1554: *Cserén* Ferenc — hercegszöllősi, *Cserén* István — pázdányi lakos (MNYTK. 103. sz. 71. és 820. t. a.). — Miután Erdélyben, de másutt sem **Cserény* helységet nem ismernek, a nevet *Cserény*-nek olvasom.

Rámutatok *cserén* ~ *cserény* szónk olyan jelentésére, amely *surján* szónkkal egyívású. 1275: iuxta silvam *Cherinbyky* vocatam (ZalaOkt. 1: 76); 1637: . . . az boros hor-dóim közl sokak elvesztenek, az kik pedig meg vannak is közlök, azok is felette igen hitványok, majd többnyire ujulag kell őket megcsináltatni, itt pedig az mi erdőinken felette kevés abroncsnak való fa vagyon. Kérem ezért Ngodat, Ngod adasson az szodobagi [ma Szoldobagy, Szatmár m.] *cserény* erdőről egy néhány szekér abroncsot . . . (LevT. 2: 249); *cserén* 'cserjés, bokros hely' (Balogh I.: Adatok a depr. erdőgazd. történetéhez. A vákánccsok. Debr. 1936. 9); *cserény* 'az erdőbe vot egy *cserény* (cserje lesz, sűrű vessző) bebut' (Kálmány: Hagyományok 1: 114 — a két utóbbi az ÚjMTSz. cédulagyűjteménye nyomán!); *cserin* '2 éves szőlőhajtás' (Peténye: Erdély. NyIrK. 10: 1. sz. 149). — Ha tehát volt *Cherenfalwa* helység, s voltak *Cserén* vezetéknevek, nem látom akadályát annak, hogy a m. *surján* szónak hasonló felhasználását feltételezzük. Különösen akkor, ha olyan kiterjedt szóatyaifisága van, mint a magyarban.¹

A legnagyobb nehézséget A. Molnár és Fehértói névfejtéseiben ott látom, hogy a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* névhármas első tagjára összpontosít, azt fejtegeti. Holott az nem elegendő a *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* párhuzamos helységnévadás megmagyarázására.

Illetőleg — hallgatólag? — megkérdőjelezi *Surjánfalva* és *Sürgyefalu* történeti azonosságát? Ehhez jelenleg nincsen bizonyítékunk, s el kell fogadnunk Kázmér, Kniezsa, Makkai és Maksai álláspontját. Ha pedig így van (ellenkezőjének bizonyításáig) roppant feltűnő a m. *surján* és a m. *sürgye* szókból alkotott r o k o n é r t e l m ű helységnév.

¹ Kiss Lajos volt szíves lektori jelentésében rámutatni arra, hogy a MNY. 78: 205 lapján tett hivatkozásom hibás (1231/397: *Cheren*, custos silvae ÁUO. 11: 231, az Árpád-kori szn. szótár gyűjtése nyomán). A 15–20 év előtti feljegyzésem alapján a tévedésem esetleges okát felderíteni már nem tudom. Helyesbítés így: 1231/397: . . . silvam *Fenteus* a castro de *Zothmar* exceptam, cum t. v-e custodis eiusdem silve, que est iuxta v-m custodis silve nostre nomine *Cherep*, quo etiam nomine prefata v. nostra nuncupatur. ÁUO. 11: 231. Györffy György szíves értelmezése szerint az erdővó neve volt eredetileg *Cherep* s róla kapta a falu a *Cherep* nevet. Maksai (i. m. 147) „*Hirip* (*Herep*, *Cherep*)” címszó alatt hozza, mint a fentősi erdőőrök telepét. Kniezsa (MR. 1: 280) a m a i *Hirip* helység nevét a m. *herep* 'egy fafajta' (OksSz. 373 — [itt csak egy adat két átíratra szerepel!]) szóból magyarázza. Ennek eredetét a TESz. 2: 96 ismeretlennek mondja. *Herepe* (Alsófehér m.) helység nevét ugyanő a szláv *chërpa* 'giz-gaz' szóra vezeti vissza. A TESz. a *herep* szó és utóbbi helységnév összefüggéséhez alaposabb vizsgálatot kíván. — Így adunktól egy *Cherep*, custos silvae léte valószínűsíthető, mint az ÁSzSz gyűjtője is kiemelte.

„Ez vetette fel bennem azt a gondolatot, hogy esetleg azonos értelmű névpártulajdonosok, alapítók nevét örököltette meg. Ilyent — *Erdő és Berek* — Pais nyomán Fehértói is említ, de szaporíthatom: Inárcsi Farkas leányai *Nyuszt* és *Neste*, de ismert e családban a *Farkas* és *Fene* 'vaddisznó' névpár is. A Turóci Regestrumban (Horváth: A lipitói és turóci reg. Bp., 1902. 11. §, 66): 1255: Mechk, *Ztremen* ~ *Stremen* et Drazmel (o: Drachmel-ből átírva) filiis *Uzda*. Itt a *Ztremen* ~ *Stremen* és *Uzda* nevek vannak értelemszerű összefüggésben: 'kengyel' és 'zabla'.

Gondolom, talán elég annak igazolására, hogy a *Surján* és *Sürgye* szn.-ek közt hasonló értelmi és érzelmi összefüggést tételezsek fel. Sajnos — akkor — nem fejtettem ki elgondolásomat ilyen tüzetesen.

Reuter Camillo

Hajcihő, hajculódás. A *hajcihő* szavunk, mint arról a TESz. tájékoztat, összetett szó, amely „állatterelő, állathívogató indulatszók összetapadásából keletkezett”. Első említése 1852-ből való, eszerint igen fiatal. A TESz. két jelentését adja: 1. 'hűhő, cécő', 2. 'perpatvar, verekedés'. Mindkét jelentés már eltávolodott a terelőszavak jelentésétől: azoknál általánosabb 'zűrzavar' értelmet vett a szó magára. A TESz. meg is jegyzi: „eredetileg azt a hangzavart jelölhette, amely akkor keletkezik, amikor több ember különböző állatokból álló falkákat hangos kiáltozással haladásra, illetőleg megállásra ösztöklél”. A mondat azon részével, mely arra vonatkozik, hogy állatot több ember hangos kiáltozással haladásra, illetőleg megállásra ösztöklél, egyetérthetünk. Mégis jó lenne többet tudni a terelés körülményeiről, mikor és milyen állatoknál szokott az efféle zűrzavar keletkezni. Minden terelésnél vagy csak speciális esetekben? Másrészt viszont szinte lehetetlennek tűnik, hogy ezt a szabadban nevelt állatokra utaló kifejezést oly későn rögzítették, lényegében akkor, amikor állattartásunk kezdett belterjesebbé válni. A szó valószínűleg már jóval rögzítése előtt kialakult. Ez konkrét adattal is bizonyítható, hiszen majd száz évvel a TESz. adata előtt is akad adatunk. De érdemes külön is figyelniük azokra a körülményekre, amelyek között a szó előfordult.

1772. június 2-án tartották a Vas megyei Kisbéren azt a kihallgatást, amelyen tisztázni kívánták Kisbér, Tilaj és Martonfa (Baltavár) határát. Az érintkezés területén erdő volt, amelyet a három falu közösen használt. A tanúk lényegében a közös, békés használatról adtak hírt, mint a 63 éves boldogasszonyfai Szabó István is, aki elmondta, hogy „tudgya bizonyosan hogy Kis-Hegyes-Béri Lakosoknak minden Szarvas, vagy s. v. Sörtvéles Marhái ez előtt való üdőkben Baltavári's Tilaj Határokra minden ellenkezés és *hajczühel* nélkül szabadon jártak és legeltettek . . .”. S hogy mindezt személyes tapasztalásával is alátámassza, hozzáfűzte: „ezt azon okból tudgya a' Fatens, hogy egy véghben hét Esztendeigh Szolgált egy Németh János nevezetű Embert Kiss Bérben, azon alkalmatossággal alatta való Marhái Szabadon őrizte, 's egész a' gátigh ell bocsátván háborgatás nélkül valahová tetszett Marhái bocsátotta, 's Legeltette, senki sem szóllott néki legh Kevesebbet is” (O. L., Festetics cs. lt., 10. cs. Scrin. II/B).

A jegyzőkönyv egyébként két különböző másolatban is ránk maradt. Mint érdekeséget megjegyezhetjük, hogy a másik változatban a szó különírva, a következő formában szerepel: „*haj czühej* . . .” (uo.).

Mint a szövegből kiténik, a szó határral kapcsolatban merült fel: itt a határon való átjárás, az átlegeltetés nem okozott ellenkezést és hajcihőt. Máshol, ahol nem volt meg az egyetértés, illetve a közös erdőhasználat, ott a határon való átlépés, az idegenben való legeltetés jogsértést, ellenhatást, veszekedést, hajcihőt eredményezett.

De miként kapcsolódnak ehhez a terelőszavak? Hogy világosabban lássunk, érde-

mes lesz röviden a hajdani állat-, főleg sertésterelésekre — hiszen azokról volt elsősorban szó — utalni.

XVIII. századi sertéskondáink, melyeket a nagy kiterjedésű tölgy- és bükkerdőkben, kint, a szabad ég alatt neveltek, egészen más fajták voltak, mint legutóbbi hús- és zsírsertéseink, melyeket szűk ólakban rabként tartottak és hízlaltak. A hajdani sertés — akár a szalontai, vagy a bakonyi is — szívós, erős, vad állat volt, amely nemcsak hosszú utakat tudott megtenni és a hideget, éhséget is bírta, hanem magát és a kondát is megvédte támadóitól. Őrzése sem úgy történt, mint a század eleji falusi disznókondáknál: a kanászok például nemigen tartottak kutyákat, mivel a nagy és vad sertések azokat szétépték volna. Mint jellemző példát érdemes megemlíteni a disznók vadságára és a kutyák iránti ellenszenvére azt az esetet, amit 1774. december 24-én a Zala megyei tilaji kihallgatáson a pakodi Horváth Ferenc mondott el, aki „egy alkalmatossággal a Molnár Inással Tüzre való fát, a’ midőn Szekéren vüttek volna, a’ N. Tilaj erdőről, a Szőlő Hegyek fölött, a Baltavári Uraságh Sörtvélesei makkoltatván, vélek volt kutyák után estek, szekerét is csaknem föl forgatták, magok is — mint beszámolt róla — a Szekér tetején alig maradhattak megh, és mind addig a’ Szekértül a Disznók ell sem maradtak, míg a Szőlő Gyepün a kutyák bé nem ugrándoztak” (OL., Festetics cs. lt., 13. cs., Serin II/D). Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy időnként arról is hírt kaphatunk hogy e vad állatok még a vigyázatlan pásztort is szétépték.

A pásztorok tehát kellő óvatossággal maguk előtt eresztve terelgették, irányították az állatokat, melyek hosszan elszéledve szedegették az erdő gyümölcseit, fűvét, a fák gyökereit és a kisebb állatokat. 1752. májusában is, mint a Vas megyei Boldogasszonyfán Németh Pál beszámolt az erdei legeltetésről „... magha is a’ Fatens több kanász Társaival térengette a fogadott marhákat” (O. L. Festetics—Gersei Pethó cs. lt. P. 235/65). A békés legelést csak akkor szakították meg, ha a sereg rossz irányba haladt, vagy idegen területre tévedt. Ilyenkor a falkát visszahajtották, megijesztették, „megrezegették”.

1739. május 7-én is arról számolt be a holládi Sifter Ferenc a Balatonkeresztúron tartott kihallgatáson, hogy amikor egyszer a sertései átmentek a kereszturni határba, a tisztartó be akarta őket hajtani, de ő „meg rezzentvén, az uton által szaladtak a Sűrűben”, mely már saját határához tartozott és így disznai megmenekedtek (OL. Festetics—Gersei Pethó cs. lt. P. 235/48). 1754-ben a Koppányban (Somogy megye) a 60 éves Varga Mihály arról számolt be, hogy ha szakesi marháit a Koppányon „innend lenni tapasztalták és ha csak a’ Szatsiak el nem reszengették és vélek edgyütt fortélyossan ell nem futottak, a fele Marhákat bé hajtották és pénz nélkül ki nem adták” (OL. Esterházy cs. hg. á. lt. 551/92/VII.). De a Veszprém megyei Patonán 1755. szeptember 1-én tartott határperben is a vesei Csuti Mihály arról vallott, hogy ha a patonai határon „által találván menni az Marhája azon árkon [mely ti. a határt jelentette], mingyárast heten a’ Patonaiak közül el akarták fogni a’ Marháit, de [fűzte hozzá] eleiket vévén, ismét azon határ árkon által rezzentvén mentesnek tartotta magát lenni és a mondott Hét Patonaj Emberektül semmi bántása nem lett” (OL. Festetics cs. lt. 50. cs. Scrin. II/F).

E rezegetés hangos szóval, lármával történt, amint az más szövegrészekből kitérnünk. 1722-ben Vasváron a káptalani erdő ispánja az erdőn meglátta az újlaki sertéspásztort, akinek disznai a tilosba tévedtek; az ispán „csak ijeszteni akarta” ti. a pásztort, aki „hügette a’ Sörtvéleseket”, azaz terelte volna őket saját határukba (OL. Festetics—Gersei Pethó cs. lt., P/235/64). 1724-ben pedig a Vas megyei Felső-Oskón Molnár János sertései tévedtek tilosba, és őket a szomszédok be akarták hajtani. De „mihelyest az Marhák felé mentenek Győrváriak és Oszkaiak, azonnal Oszkói Molnár János Pásztorával edgyütt megh hüjjogetvén Sörtvés Marháit, a Puskájukat ki lütték”, és az így támasztott zajjal visszariasztották állataikat (OL., Festetics—Gersei Pethó cs. lt. P. 235/62).

Az eddigiekben az állatok pásztorai térítették el nyáujaikat, ha tilosba tévedtek.

Sokkal erőteljesebben, zajosabban, zűrzavarosabban történt viszont az, ha idegenek tették azt, és azok akár visszahajtani, akár a sertéseket behajtani, zálogolni akarták. 1773. december 12-én a Vas megyei Baltaváron tartott kihallgatáson a szombathelyi Lábos Pál pásztor számolt be arról, hogy ez év Szent András napja előtti napon „egy más után négy napokon Nagy Tilaji, ezen T. N. Vas vármegyei helységbeli lakosok holy tizen, holy tizenketten, olykor pedig többen is az Nagy Tilaj erdőre ki menvén, az titulált Mghos Groffnek azon erdön járt Sörtviles Seregít rezegették, hajtogatták és le is verték, ugy annyira, hogy a' nagy lárma és itszakai lövöldözis miatt . . . el szilledvin a Sereg, hét darab, a'mint a' Kanásztul hallotta a 'Fatens, azon rezegetis és hajtogatás miatt el is vezett közüllök" (OL., Festetics es. lt. 13. es. Scrin. II/D).

Ugyanezen év december 31-én Baltaváron az egyik helybeli pásztor, Horváth János pedig a következőkben számolt be a nagy disznóhajtásról: „Nagy Tilaiak csoportosan Tizen Tizenketten, Huszan, Huszonöten is rajta rohanván nagy kiáltozással, az odvas fák kongatásával, Lövöldözésekkel és hajtogatásokkal marháit annyira rezegették, hogy minden felé ell szilledvén közüllök el is vezett hat darab.” Ugyanezen kihallgatáson a kisbéri Vargha Péter, aki „a' Mlgos Uraság kanászatul s. v. Sörtvélest kívánván vásárlani, két étszaka is az Uraság Marhái hálásan hált, azon alkalmatossággal tapasztalta, hogy egész étszakára is rikogtattak a' Marhákra” (uo.).

A kényszerű gyors terelés, amivel a tilosba tévedt nyáját kirezegették, kihajtották, ami természetesen lármával, zajjal, ijeszttel járt, okozta és jelentette a *hajcihót*, amely szó maga is terelőszavakból tapadt össze. A kihajtás persze nemcsak erdőben történhetett, hanem akkor is, ha idegen területen hajtottak át, olyan helyen, ahol nem lett volna szabad. Az 1772. január 3-án Baltaváron tartott kihallgatáson az egyik káldi lakos is efféle disznókergetésről számolt be: „Dömötör nap előtt még Kis-Bérben szolgálván a Fatens két izben látta, midőn a' Baltaváriaknak s.—v. Sörtvélesseit a Kis-bérik a' Fal Közepén léveő Harang lábtul vissza verték, magha akkor ott lakozó László György Gazdájának udvaráról nézván az Embereket és Asszonyokat, a' kik különb különb féle eszközöket vévén a kezekben a megh irt marhákat kergették, a' Fatensnek [fűzte hozzá] megh nevezett Gazdája is egy vonyogót vett a kezében azzal ment ki az ucczára a s. v. Sörtvéleseket hajtani. „Sőt, hogy a zűrzavarról teljes képet nyerjünk, még elmondta, hogy az egyik szomszéd „söveg nélkül szaladt volna a harang lábhoz a Harangot félre verni” (OL., Festetics es. lt., 11. es. Scrin. II/C).

Hajcihó szavunknak a fentiekhez hasonló kényszerű terelések szolgáltattak alapot. A szó időnként előfordult rövidebb alakban is: *hajculódik*, *hajculódás* formában. Az utóbbi szóra a múlt század elejéről van adatunk, ugyancsak határviszály kapcsán. 1811. október 7-én a Vas megyei Oladon a megyei bizottság előtt vallották a herényi jobbágyok, hogy „reá emlékeznek, hogy azon időben, midőn Bucus és Gencs között az ugy nevezett Haraszt, vagyis Nagy Erdő miatt *hajculódások* estenek, és ezen Szeglet Harasztot is a' Gencsiek villongás alá hozták azt az Herényi földes Urak egészen tüstön többül ugyan addégh az régi Bucusi Határ utigh ki vágatták” (OL., Szécsenyi es. lt. 183/II/31/E). A *hajculódás* itt 'veszekedés, villongás' értelemben szerepel, ami többnyire ugyancsak abból adódott, hogy a földre a szomszéd is ráhajtotta legelni állatait.

† Takács Lajos

Újonnan községgé alakított településeink: Sátorhely és Szárliget. Az utolsó fél évszázadban helységeinknek, azaz városainknak és községeinknek az együttes száma bizonyos mértékben csökkent. Ennek az az oka, hogy gyakoribb volt a községegyesítés és a községek városhoz csatolása, mint az újonnan községgé alakítás. Más szóval: több község szűnt meg közigazgatásilag, mint ahány új keletkezett. A hivatalos helységnévtárak (és

pótfüzeteik) adatai szerint városainknak és községeinknek együttes száma 1937 óta a következőképpen alakult: 1937: 3364, 1950: 3309 (e számból már hiányzik az 1947-ben az ún. pozsonyi hídfő kiszélesítése céljából Csehszlovákiához csatolt három község: Horvátjársfalva, Oroszvár és Dunacsun), 1952: 3223, 1956: 3259 (!), 1962: 3270 (!), 1967: 3246, 1973: 3189, 1975: 3183, 1977: 3156, 1981: 3122, 1984: 3066. 1984-ben tehát 298 helységgel kevesebb volt Magyarországon, mint a második világháborút megelőzően, 1937-ben.

Az adatokból azonban kitűnik az is, hogy egy tízéves időszakban, 1952 és 1962 között több új község alakult, mint ahány megszűnt. Például 1952-ben lett önálló községgé Ágasegyháza, Cserkeszölő, Dóc, Ebes, Hajdúvid, Helvécia, Hetényegyháza, Imrehegy, Jászádó, Kerteszsziget, Keleshalom, Kétpó, Kétsoprony, Kunfehértó, Lászlófalva, Mátyásdomb, Mikebuda, Nagycsérkesz, Nagyhegyes, Nyírtelek, Örménykút, Petőfiszállás, Telekgerendás, Terem, Zsana; 1954-ben: Dunafalva, Nyársapát, Rákos, Tarhos, Tiszajenő, Tiszatelek; 1955-ben: Tiborszállás; 1956-ban: Árpádhalom, Erdőkertes, Hárskút, Pénzesgyőr; 1958-ban: Bábolna, Balatonfenyves, Balatonfüzfő; 1961-ben: Balatonvilágos; stb.

Mostanában is előfordul, hogy egy-egy lakott hely községi rangra emelkedik. 1984. január 1-jével Baranya megyében a Nagynyárad községhez tartozó Sátorhely belterületi lakott hely *Sátorhely* néven, Fejér megyében pedig a Szár községhez tartozó Szárliget belterületi lakott hely *Szárliget* néven alakult községgé. (L. Magyar Közlöny 1983/55. sz. 959.) Nézzük meg kissé közelebről e két új községünk történetét és nevét.

Egy település élete nem akkor kezdődik, amikor községi rangot kap, de nem is akkor, amikor először foglalják nevét írásba, hanem korábban. Jól látható ez mind Sátorhely, mind pedig Szárliget példáján.

Kezdjük Sátorhellyel. Környékén a legrégebb történeti időkből származó, földszán-cokból alakított erőd állott, alighanem ott, ahol a mai Török-domb [1937: *Török-domb*: Györffy 1: 302, de l. 1913: *Türkenhügel*: Mohács és Villány. 1: 75,000-es térkép, 1838: *Török Halom*: BMFN. 2: 489 és 1766: *Turszki Brig*: uo. is] található. E földszán-cokból alakított erőd alapján a területet, majd az ott települt falut is *Földvár*-nak nevezték el; vö. 1317/1413: t. *Felduar* (Györffy 1: 302); 1324: v(illa)m *Feldwar* (uo.). A birtokon egy *Ipolit* [vö. 1185/1249/1329: *Ipolit*: CDES. 1: 92] 'Ipoly, Hippolit' nevű birtokos udvarházat, lakot emelt. Erre utalt az egy időben használt *Ipoltlaka* névváltozat; vö. 1223/1338: p. *Ipolthloka* (Györffy 1: 302); 1328: *Ipolthlaka* (uo.); 1338: olim *Ipolthloka* et nunc *Feuldwär* (uo.). A két megjelölés, *Földvár* és *Ipoltlaka* közül *Földvár* bizonyult szívósabbnak. Még a XIX. sz.-ban is találkozni vele, noha maga a falu, amelyre vonatkozott, a török korban elpusztult. Pontos helye csupán régészeti feltárással tisztázható. Papp László régész (Mohács emlékezete. Bp., 1976. 253) szerint: „a mohácsi térség középkori *Földvár* faluja ... a ma *Sátorhely*nek, de nemrégiben még általánosan *Földvárnak* nevezett puszta területén, a közismert Török-domb közvetlen szomszédságában, a Sátorhelyi Állami Gazdaság *Újistálló* nevű telepének nagy kiterjedésű majorsági udvarán [állott]. *Földvár* falunk települési helyét és temetőjét 1961. évben találtuk meg, és kis részben fel is tártuk. Tisztáztuk azt is, hogy az itt korábban napvilágra került emberi csontvázak nem a mohácsi csata emlékei, hanem a falu »polgári« temetőjéből valók. Szélesebb kiterjedésű kutatásnak a gazdasági épületek és szakadatlan munkálatok álltak útját.”

A török hódoltság korában a környéken számos falu néptelenedett el: Földváron kívül Lánycsók, Majs és Nagynyárad is. Később e falvak új lakossággal újratelepültek, és pedig vagy középkori helyükön (Lánycsók, Majs, Nagynyárad), vagy pedig új helyen. Az egykori Földvár falutól mintegy két és fél kilométerre északnyugat felé délszláv beköltözők a XVIII. században új települést alapítottak, amelynek a szerb-horvát *Šatorište* (tkp. 'sátorhely') nevet adták. Fontosabb adatai a következők: 1769–70: *Insel Satorisca* (BMFN. 2: 490); 1783: „*Satorištie* Meyerhof” (EKF. 12: 33); 1799: „Nyárad. Nagy Nyárad ... Ez volt Szoliman Török Tsászár taborának a' Mohácsi veszedelemkor, az

ütközetre való piatza, és utánna való meg telepedése is, a' mint mái napig is a' sántzok, és kezek által fel emeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászár sátora helyének mondatik) . . . határjában *Satoristta* nevü, hajdan Földvár pusztá van, holott ez az Uradalom a' gabonára, és számos marha tartásra nézve nagy majort tart'' (Vályi 2: 689); 1808: „Földvár vel *Sátoristye* h. Shatoristje ill.” (Lipszky: Rep. 1: 187); 1847: „Földvár (*Satoristie*)” (Schédius—Blaschnek: Magyar Ország . . . Földképe); 1863: *Sátoristye* (Hnt. 700); 1870: „*Sátoristye*, pusztá Baranya m.” (CzF. 5: 734); 1880: P. *Sátoristye* (Hátsek: MegyTérk. *Baranya* m. a.); 1882: „*Sátoristye*, (Földvár)” (Juhos: Hnt. 295); 1888/1890: *Sátoristye p.* (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Baranya* m. a.); 1907: *Sátoristye* (Hnt. 917, 731 *Nagynyárád* a.).

A hagyomány, mint láttuk, azzal kapcsolja össze a *Satorište* helynevet, hogy az 1526. augusztus 29-én vívott mohácsi csata során állítólag itt állott Szulejmán szultán sátra. A csata valóban errefelé zajlott le, de a csatahely pontos meghatározása még nem történt meg. (Az ellentétes felfogásokat jól mutatják azok a térképvázlatok, amelyek a, Mohács emlékezete 257. lapján, illetőleg Perjés Géza: Mohács [Bp., 1979.] 374., 388., 389. 416., 417. lapján láthatók.) Az azonban tény, hogy az 1960. évi ásátások során Sátorhelytől keletre másfél kilométer távolságban tárták fel azt a két tömegsírt, amelyben a magyar seregnek összesen mintegy 240 elesett harcosa feküdt. 1976-ban újabb három tömegsírt találtak meg további 700—800 halott magyar vitéz maradványaival. (Ezen az összesen öt tömegsírt magába záró területen van az 1976-ban létesült Mohácsi Történelmi Emlékhely.) Szulejmán sátra semmiképpen sem állhatott a csata belső küzdőterének közvetlen közelében. A népi hagyomány azonban ide helyezi.

Az első világháborút megelőző években a *Sátoristye* nevet magyarra fordították: 1913: *Sátorhely* (Hnt. 1116, 957 *Nagynyárád* a.). Ezen a néven emelkedett a település községi rangra 1984-ben.

Térjünk rá Szárligetre. Történetének kezdete a harmincas évek elejére nyúlik vissza. 1928-ban a Szár község központjától 5 km-re, a Vértest és a Gerecsét egymástól elválasztó Tatabányán levő Szár (ma: Szár—Szárliget) vasútállomás környékén, a mai Szárliget helyén még csupán egy erdőhivatal és egy fűrésztelep volt található, de település nem. (L. Vértes hegység. 1: 50,000. Kirándulók térképe 15. sz.) A harmincas évek elején a szomszédos Tatabányán dolgozó bányászok részére a vasútállomás körül lakótelep kezdett épülni. A hely megválasztásában a közelségen kívül a jó levegőjű, egészséges, erdős környezet és a kítőnő közlekedés játszhatott szerepet. (A vasútállomás az 1932-ben villamosított budapest—hegyeshalmi fővonalon fekszik.) Az újonnan épült lakótelep előbb az *Újtelep* [1933: Hnt. 493], majd — az anyaközségre, Szárra való utalással — a *Szárújtelep* [1944: Hnt. 531] nevet kapta. Esztétikai megfontolások alapján a *Szárújtelep* nevet egy jó évtizede *Szárliget*-re [1973: Hnt. 740] változtatták. A *telep* szó ugyanis nem vonzó; sokan a rideg, sivár munkáskolóniák képzetével társítják. Ezzel szemben a *liget* sok fájú, kertváros- vagy nyaralóhelyszerű, derűs település képzetét idézheti fel tudatunkban; vö. *Börzsönyliget*, *Rákosliget*, *Szilasliget*, *Szödliget* (FNESz.). — Az 1984-ben önálló községgé vált Szárliget neve — elötagja révén — megtartotta kapcsolatát az anyaközséggel, a középkori régiségű Szárral is. (Ennek nevéhez l. FNESz. 596.)

Kiss Lajos

Gerundium. Kiindul pontunk a latin mind a szó eredetét, mind pedig annak grammatikai tartalmát tekintve. Mint nyelvtani kategória olyan főnévi igenet jelöl, amely az ige tartalmát elvont fogalomként fejezi ki, azaz igéből képzett főnév, amely cselekvést vagy állapotot fejez ki. A gerundium az infinitivus imperfectus activi függő esetei pótlására szolgál (P. Mayer Erika—Tóttösy Csaba: Latin mondattan és stilsztika. Bp., 1958. 118).

Hazánkban, ahol a latin tanításának évszázados hagyományai vannak, elsődlegesen tehát így ismerik a vizsgálódásaink tárgyát képező szót. De az angolt tanulók egyre növekvő tábora is bizonyíthatja, hogy a „gerund” használata még egy élő nyelvben sem tartozik a legegyszerűbb dolgok közé. Az angolban a gerund jelentés szempontjából a főnévi igenévhez áll közel. Használatát igei és főnévi természetete határozza meg.

Ennek a szónak azonban a mintegy kétezer éves története mellett van egy másik fejlődési vonulata is; az alábbiakban ezt szeretnénk bemutatni a magyarban, ill. az oroszban.

Előbb azonban röviden nézzük a szó etimológiáját. A *gerundium* a klasszikus latinban még nem volt meg. A kései latinban bukkant fel mint a latin *gero*, *gerere*, *gessi*, *gestus* 'végez, véghez visz' ige particium instans passivi alakjának, a *gerundus*-nak (tkp. 'az, amit a jövőben véghez kell vinni') az *-ium* képzős származéka.

Mind az ÉrtSz., mind pedig az ÉKsz. a *gerundium* második jelentéseként furkós vagy bunkós botot említ, amelyet a régi debreceni diákok tűz, ill. tűz közelében lévő gyúlékony anyag szétverésére használtak. „Bárhol és bármily körülmények közt bejön két debreceni diák, első szava társához: hogy vagy kani? — kanul mint a nyúl! szól rá a válsz, s azután megindul a társalgás. . . . Ippen a latin órán ültünk, közel jártunk mán a fertájho, mikor csak valaki egy gerundiummal (furkós bot) ódalba csapta az ajtót . . .” (Barcza József: Debreceni diák-szók és szólásmódok. Nyr. 25: 503). A Magyar diáknyelv és szótára c. kiadványban is megtaláljuk főnevünket „*gerundium*: nád pálcá (Temesvár)” (Dobos Károly: A magyar diáknyelv és szótára. Bp., 1898. 47).

A gerundium részletekbe menő pontos leírását Kiss Tamás adja meg: „A nagybot súlya nyole kiló volt, hossza 170 centiméter, a kicsié hét kiló és 150 centi. Kemény tölgyfából készültek nyoleszögletűre, vaspántokkal körülszegve, ólommal beöntve. Súlyosak voltak, mint a latin ígék, ezért hívták őket 'gerundiumoknak' is.” (Kiss Tamás: A begolyvár és lakói. Bp., 1983. 25).

S ha már Debrecenről, debreceni diákokról van szó, akkor mi sem természetesebb annál, hogy szépirodalmunkban is találunk rá példát: „A diákok mentek a *gerundiumokkal* . . . és ha egy ház meggyúlt, köröskörül a többi háznak a tetejét is lerombolták” (Móricz Zs.). Egy másik példa: „. . . ha ez a híre volna, minden héten vállalkoznék egy-egy tógátus Debrecenből, aki egy szál jámbor *gerundiummal* ellátva, ide jönne éjszakán át, kipróbálni a kisértet virtusait, ami a fiatalság által mindig a különösen áhított kalandok közé tartozott” (Jókai M.).

Az oroszban — a magyarhoz hasonlóan — szintén a diáknyelvben ment át a szó jelentésmódosuláson. A latin *gerundium* először 'герундий'-já, tehát egy tipikusan orosz képzős hímnemű főnévvé változott.

Az *-ium* végű semleges nemű latin főnevek *-ий* végű hímnemű főnevekként szoktak meghonosodni az oroszban: *атриий, висарий, гербарий, крематорий, мораторий, натриий, санаторий, семинарий* stb. Így lett a latin *gerundium* nyelvtani műszóbból is az oroszban *герундий*. Ez azonban kizárólag grammatikai műszóként volt használatos a múltban, s így használatos ma is.

A *ерунда*-t dialektusokban fedezték fel először, Vologda, Vjatka, Szmolenszk, Jaroszlavl környékén. Első szótározója Dal' volt 1863-ban.

A nyizsnyij-novgorodi dialektusban a *ерунда*-t 'bódító italok' jelentésben használták, ez majdnem azonos a szimbirszki dialektusban előforduló *ерунда*-val, ahol 'folyékony, íztelen ital'-t jelöl, más esetekben olyan jelentésű, mint a *квас, бражка*.

Az irodalmi nyelvhasználatban gyorsan meghonosodott *дичь, чушь, галиматья* jelentésben (vö.: Dal'). Leszkov véleménye szerint a *ерунда* a nihilisták találmanya.

Az orosz szépirodalomban először Nyekraszov használta az 1845-ös *Физиология Петербурга* c. almanachban megjelent művében, a „Петербургские угли”-ban.

Turgenyev Apák és fiúk c., 1862-ben megjelent művében a következő kontextusban találjuk a szót: „Растолкуй ему, пожалуйста, что это никуда не годится. Ведь он не мальчик: пора бросить эту ерунду”. (И. С. Отцы и дети, гл. 10. Ленинград. 1970. 46).

A szó alakja hamar konstanssá vált, frásában és kiejtésében *eranda*. Szimbirszkben *герунда* vagy akár *рунда* A Leszkov által megadott *хирунда* — mint ahogyan erre Rejser is rámutat — nem bizonyított. „Die Verschiedenheit der Schreibung mit -r- bzw. -х- erklärt sich aus der verschiedenen Wiedergabe des aspirierten -r- durch die Schrift” (S. A. Rejser: Die Wortgeschichte von „ерунда” in der russischen Literatur. Zeitschrift für Slawistik. IX [1964.]: 426–33).

A *ерунда* származékai (*ерундить*, *ерундовый*, *ерундистка* stb.) viszonylag szűk körben mozognak. Pluralis nominativusban ritkán fordul elő, inkább a singularia tantum főnevek közé sorolható.

Az 'ostobaság, zagyvaság' jelentés akkor tapadt hozzá, amikor az orosz *чепуха* 'ostobaság, zagyvaság' analógiájára átcsapott a véghangsúlyos nőnemű főnevek csoportjába: *герунда* > *ерунда*.

A *ерунда* a beszélt nyelv lexikáját alkotó főnevek egyike, olyanok társaságában, mint a балагур, враньё, задира, толкотня, электричка (Д. Розенталь: Практическая стилистика русского языка. М., 1974. 55).

Az orosz 'gerundiumot'-ot is további két szépirodalmi példa segítségével szeretnénk szemléletesebbé tenni: „— О чём? — спросила Марья Денисовна. — Ни о чём. Ерунда... Хочешь, прочту?”. (А. Чехов); „А деньги за лечение почтой пошлётё. — Ерунда! Шарлатанство!”. (А. Чехов).

Ha a szépirodalmi példák számát szeretnénk szaporítani, alighanem nagyon hamar nyilvánvalóvá válna, hogy a magyar nyelvben már szinte egyáltalán nem, a mai oroszban viszont lépten-nyomon használjuk. A magyarban hovatovább a historizmusok vagy archaizmusok közé sorolhatjuk, tehát előfordulása a mai magyar szépirodalomban csak akkor várható, ha az író határozottan a régi debreceni diákokról akar írni.

Nem így az oroszban, ahol a 'ездор' 'badarság, sületlenség', 'чепуха' 'döcsőség, üres fecsegés'; 'пустяки' 'semmisség, ostobaság'; 'галиматья' zagyva, 'üres beszéd' szinonimájaként immár teljes jogú orosz szó, használják a szépirodalomban és a köznyelvben egyaránt.

Az orosz nyelvészeti szakirodalom egyébként arra is rámutat, hogy: Следует ограничивать от заимствованных лексических единиц слова, возникшие на базе иноязычных уже в русском языке. Слова *ерунда*, *га*, *ямщик* и т. п., хотя и возникли на базе иноязычных слов (ср. латинское слово *герундий*, французское *гектар*, тюркское *ям*), являются исконно русскими по своему возникновению». (Н. Шанский, В. Иванов: Современный русский язык в трёх частях. Часть I. Москва, 1981. 39).

A kölesönszavaktól még kell különböztetnünk az olyan lexikai egységeket, amelyek az idegen szavak alapján már az oroszban keletkeztek. Bár a 'ерунда, га ямщик' stb. kölesönszók alapján keletkeztek (vö. latin *gerundium*, francia *hektár*, török *jam*), keletkezésüket tekintve eredeti orosz szavak.

Összefoglalásként tehát elmondható, hogy a magyarban 'furkós-, bunkós bot', az oroszban 'ostobaság' mellékjelentéssel bővült a *gerundium*. Kialakulása mindkét kultúrában a latin nyelv iskolai oktatásának időszakára tehető, a jelentésmódosulás pedig alighanem azzal magyarázható, hogy a magyar debreceni diák ugyanolyan nehéznek, súlyosnak ítélte meg a furkósbotot, mint a gerundiumot, mint nyelvtani kategóriát, de így tárgyiasította is, konkrét dologra ruházva át annak belső tartalmát.

A paroszláv szeminarista lényegében hasonló módon „járt el”, amikor mindent ami számára érthetetlen, vagy nehezen felfogható, következképpen sületlenségnek, ostobaságnak minősített, *jerundá*-nak kezdett nevezni.

Végezetül térjünk vissza kiinduló pontunkra és nézzünk meg egy példát az eredeti gerundiumra, mint nyelvtani szerkezetre, amelynek nemcsak formai eszközei, tömörsége, de mondanivalója is sokat mondhat korunk emberének: *Hominis mens discendo et cogitando alitur* vagyis: 'Az emberi értelmet a tanulás és gondolkodás táplálja'.

Horváth Iván

Tűhöz, fához kapkod. A címül írt első szó nem sajtóhiba! Újszászon (Szolnok m.) hallottam ezt a szólást a következő formában: „*Kapkodhatok tűhöz, fához, szaladhatok a vargához.*” A „fűhöz-fához kapkod” szólásunk már régóta él nyelvünkben. O. Nagy Gábor (Fű-fa, MNy. 49: 419–23), meggyőzően bizonyította azt, hogy ez a szólás a fuldokló ember — úgymond — szavajárása volt, avagy a szerző szavaival: „A fűhöz-fához kapkodás, eredetileg tehát a bajba jutott embernek a szó konkrét értelmében vett fűhöz és fához: 'mindenféle növényi orvosszerhez', illetőleg tényleges 'fűszálhoz' való kapkodást jelentette” (i. m. 422). Tehát a konkrét értelem általánosítást nyert. Ezt éppen nem cáfolja az Újszászon feljegyzett szólás. O. Nagy Gábor megállapítását éppen megerősíti az újszászi szólás. Itt ugyanis nem a vízbe fülök kapkodásáról van szó, hanem a mindennapi élet diktálta cselekedetről. A CzF. ismeri mindkét kifejezést: fa: „számtalan eszközhöz, és szerzőnek neve, mely fából készült” (többek között említi a kaptafát is) (562) és tű: „a vargák, lapos és kevésbé meghajlott fülű tűje” (636). A hangalaki hasonlóság tehát segített abban, hogy a szólás kialakuljon. Ez nem cáfolat akar lenni O. Nagy Gábor okfejtésére, inkább megerősítése annak. A kapkodást valóban megerősíti a lábbeli kilyukadása, s emiatt a viselője tényleg fűhöz-fához, illetve tűhöz-fához kapkodhat.

Jeney István irodalmár kollégám hívta fel a figyelmemet arra (ezt ezúton is megköszönöm), hogy Móra Ferencnek az egyik verse nem hatott-e erre a szólásra (A cinege cipője): „Kapkod fűhöz-fához / Szalad a vargához, / Fűzahegyen lakó / Varjú Varga Pálhoz.” Az igaz, hogy azok, akiktől az idézett szólást hallottam, valamennyien Móra Ferenc Betűországából tanultak, de nem tartom valószínűnek, hogy Móra verse terjesztette volna el ezt a szólást. Sem pro, sem contra érveim nincsenek — legfeljebb annyi, hogy nem csupán a vízben fuldoklók képi megjelenítése ez a szólás, hanem a vargamesterség, illetőleg egy szűkebb falusi közösség szokásába tartozhatott.

Még egyszer Delinkéről. A *Delinke* névvel már egyszer foglalkoztunk (Nyr. 107: 118), s akkor néhány adatra nem figyeltünk fel. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a *delinke* nem „csinált” szó, azaz nem a nyelvújítás terméke; hanem azt, hogy a népnyelvben már élt. Nem véletlen az, hogy a Mondolat szerzői nem kifogásolják ezt a szót. Előfordul helynévként Jászfákóhalma határában: Delinke halma (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászokunság. Közéteszi: Bognár András. Kecskemét — Szolnok. 1978. 89). Van másik példánk is, mégpedig a Barkóságból: *delinke* 'tündér, tünemény' ÚMTSz. 1: 962). Ez utóbbi adat megkérdőjelezheti azt, hogy tudatos (mesterséges) szó, illetve névalkotásról lenne szó. Mindez természetesen nem befolyásolja azt, hogy női névként Jókai Mór alkalmazta először. S az sem véletlen, hogy a Pesti Hírlap 1916. évi naptárában már szerepel ez a név (április 6.), legfeljebb az a furcsa, hogy a Magyar utónévkönyvben miért november 10-én ünnepelhetik az újabb Delinkék a névnapijukat.

Megy, mint a meszetesek. Újszászon (Szolnok m.) hallottam ezt a szólást, amely „megy, mint a vak légy” szinonimájaként használatos. Az nyilvánvaló, hogy nyelvünkben nincs *meszetes* szó. Az is nyilvánvaló, hogy szóképzésünknek nem egy módja van; és — bár ritkán — ragozott szót is elláthatunk képzővel. A Jászságba Bükkzsércről és Cserépfaluból

hordtak le szekérral égetett meszet. A tulajdonos ezt kiabálta: „meszet ! meszet !” A fuvaros a hosszú út miatt többször elaludt, és csak a lovára bízta magát. A ló nem állt meg csak akkor, ha a gazdája azt mondta. Így tehát egy rendkívüli szóképzéssel állunk szemben: a tárgyragos „meszet” szót még ellátták képzővel is. Nem is lehetett szokatlan, mert van *t*-re végződő szavunk egynéhány (pl. *ecet* — *ecetes*). Ezeknek analógiájára alakult ki a *meszetes* szavunk, amely tudomásom szerint másutt nem ismeretes. Ez természetesen nem befolyásolja a helyi használati értékét, illetve intenzitását.

Még egyszer az Árpádináról. E női keresztnévvel Mikesy Sándor foglalkozott először (Nyr. 97: 231), majd 1980 végén, 1981 elején több cikk is a Magyar Nemzetben. Ezek a közlések kiegészítik egymást: azaz egymástól teljesen függetlenül nőiesítették az Árpád nevet.

Mikesy arról tájékoztat (i. h.), hogy az *Arpadina* [így !] először 1836-ban fordul elő Erdélyben. Nos, nem sokat kellett várni a magyarországi Árpádinára [így !] sem. Vermes Illés, Veszprém megye alispánja adta lányának az *Arpadina* nevet 1841-ben (Vermes István szíves levélbeli közlése). Így nem véletlen, hogy ebben a megyében több Árpádinna is volt (van). (Magyar Nemzet 1981. február 12. 7). Így tehát megdőlt az az állítás, hogy a XIX. században csupán írői álnév volt (Malom Lujza), sőt a Mikesy által idézett Gyulai Pál-műben (Nők a tükör előtt) is álnév: „Az is rosszul esett neki, hogy Zsuzsika, mióta *Arpadina* írői nevet vett fel . . .” (Vázlatok és képek. Franklin-Társulat. 1913. 488). A nőiesítést nyelvünkben Dugonics András kezdte el az *Etelka* névvel, s az ő hatására a *-ka/-ke* feminin képzővé is vált; így alakult az *Alexandrá*-ból *Sándorka* (van élő képviselője is !), a *Franciská*-ból *Ferike*, a *Jozefin*-ből *Józsika* stb. (Lengyel Zoltán: Magyar névkönyv Bp., 1917.), vagy éppen Tácsics Mihály a *Lajoska* nevet adta az egyik lányának (a *Lujza* vagy a *Ludovika* helyett). A nyugati nyelvekben a nőiesítés megszokott jelenség; egy egész sereg olyan nevet vettünk át, amelyet az olaszok, franciák stb. nőiesítettek (pl. *Roberta*, *Charlotte*). Az *Arpadina* latinos-olaszos képzésmódot követ. Ladó János Magyar utónévkönyvében 90 olyan név található, amely *-iná*-ra végződik (az *-ina* nem mindegyik névben képző !), *-diná*-ra pedig 7. Így azt nem lehet mondani, hogy nem illeszkedik a nevek közé, illetőleg „nem lóg ki a sorból”, így kissé megalapozatlannak látszik Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna vélekedése: „. . . mai ízlésünk szerint már elavult” (Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar Névtani Dolgozatok 15. sz. 54). Igaz, ő a nem engedélyezett nevek között sorolja fel. Az anyakönyvezhetőségről Ladó János eldöntötte a vitát az ÉAny. 1981-i 1. számában egy olvasói levélre válaszolva: „. . . az *Arpadina* női utónév hazánkban létező név, anyakönyvezése elfogadható.”

Az *Arpadin* ~ *Arpadin* névről Bajomi Lázár Endre tudósít minket (Arpadine. Kalandozások a magyar—francia kapcsolatok múltjában. Szépirodalmi. 1980.). Így tehát egy magyar névhez járult francia nyelvterületen a francia *-ine* képző. E névnek is van képviselője, a budapesti telefonkönyvben találtam: Koller *Arpadin*. Beilleszkedése már nehézkesebb, hiszen a Magyar utónévkönyvben 6 *-in* végű női név található (s közülük csak egyen van képző !).

Az is igaz, hogy a nőiesítésnek némi határt kellene szabni, névésztétika okából. S akármennyire is nézzük, az *Arpadina* nem tartozik az esztétikus nevek közé — feltehetően ezért nem került bele a Magyar utónévkönyvbe. A legfőbb baj az, hogy hatására sokszor szélsőségek is előfordulhatnak, pl. *Győza* a *Viktória* helyett (Mikesy: Nyr. 97: 235), vagy éppen a Jókai által alkotott név: *Bendeguzella* (A kőszívű ember fiai című regényben Tallérossy Zebulon egyik lánya).

Mizser Lajos

Szemle

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai. Budapest, 1984. Gondolat Könyvkiadó. 143 lap.

Általános tény, hogy az önálló eredményekre törekvő kutatás mögött messze elmarad az illető szakma tudománytörténete; az „igazi” tudós másodlagos, méltatlan földadatnak tekinti. Pedig tudománytörténeti tájékozottság nélkül ő sem igazodhat el biztosan szakterületének problémái közt.

Néhány ágának vázlatos fejlődésképén kívül a magyar nyelvtudomány története is hiányzik. A húszas-harmincas évek nagy — sajnos, csak félig megvalósult — vállalkozásának, A magyar nyelvtudomány kézikönyve c. sorozatnak tervezetében szerepel A magyar nyelvtudomány története, Sági Istvánt jelölve meg kísérelt szerzőnek; a Magyar nyelv-helyesség c. rész megírását Nagy J. Béla vállalta. Egyik sem készült el, pedig nyilván tárgyalták volna a nyelvművelés történetét is, vagy kitértek volna rá.

Ami a nyelvművelést illeti, egyik fontos részterületét földolgozta Tolnai Vilmosnak A nyelvújítás c. munkája (1929.). Az utána eltelt félszázad hasonló törekvéseivel való kiegészítésére nem akadt vállalkozó, sem a szélesebb értelemben vett nyelvművelő mozgalom történeti áttekintésére. Most mindkét hiány pótlását együtt kaptuk meg Fábián Páltól, aki egyetemi tanulmányai óta foglalkozik e témával, s most, egyetemi tanárként, megírta az első összefoglaló munkát e tárgyban.

Könyvének azonban van egy közvetlen előzménye, szintén az ő tollából: 1980-ban a Nyelvművelés c. egyetemi jegyzetben — Lőrincze Lajosnak az elvi kérdéseket tárgyaló tanulmánya mellett — megírta a magyar nyelvművelés történetének vázlatát. Anyagát természetesen hasznosította könyvében — kisebb stílári és szerkezeti változtatásokkal —, a terjedelem azonban, kiegészítő betoldásokkal és fejezetnyi új részekkel, több mint kétszeresére nőtt. A bővítés elsősorban az anyag második részére, századunk nyelvművelő mozgalmaira és eredményeire vonatkozik; Tolnai műve ugyanis a XIX. századdal zárul. Fábián az első fejezeteket is kiegészíti társadalom- és művelődéstörténeti háttérrel. Megőrizte és érvényesítette azonban könyvében a jegyzetváltozat pedagógiai fogantatású erőnyeit: a tiszta, világos előadásmódot és a lényegyet sűrítő tömörséget. Szinte sajnáljuk, hogy ez utóbbi törekvésének jegyében lemondott a bővebb kidolgozásról.

Előszavában megokolja, hogy a nyelvművelés körébe foglalja a nyelvtan- és szótár-irodalom, a helyesírás és a stílusfejlődés kérdését is; az általános elveket a bevezető fejezetben foglalja össze: a megújulás szükségének és a megőrzés ösztönösségének dialektikájából eredő változást a fejlődés irányába igazító nyelvművelés, a nyelvfejllesztés lesz történeti vizsgálódásának is alapszempontja.

Középkori kódexeink magyarító szóalkotásaiban találjuk az ösztönös-kényszerű nyelvfejllesztő szándék első csírait, a XVI—XVII. század nyelvtan- és szótárírói kísérletei és az első bibliafordítások után azonban már tudatos és határozott nyelvalkító-nyelvművelő vélemények és törekvések mutatkoznak. Geleji Katona István és Medgyesi Pál szerepét emeli ki Fábián. A reformáció egyébként is nagy jelentőségű volt nyelvünk fejlődésében, főként a Károli-biblia és Szenczi Molnár zsoltafordításainak nyelvi egységesítő hatása folytán.

A latinnal szemben az anyanyelv használatát szorgalmazó európai törekvésekre is utal a könyv, de nálunk érvényesülő hatásuk elemzése még részletes előtanulmányokat kíván. Nyelvújításunk azonban sajátosan magyar jelenség: a nemzet függetlenségi harcának formája, a polgári fejlődésnek és a társadalmi-gazdasági haladásnak eszköze volt, s ez politikai jelleget is ad neki. A megszülető magyar nyelvű sajtó jelentőségének és a Magyar Tudós Társaság szervező munkájának méltatása mellett részletesen ismerteti Fábián a gazdasági élettel kapcsolatos szaknyelvek pezsgő fejlődését. A nagy föllendülés összefügg a reformkor irodalmi virágzásával, klasszikussá magasodó tehetségek szinte egyidejű föllépésével.

Külön fejezet foglalja össze — jelentős többletként a jegyzethez képest — a nyelvújítók szókincsfejlesztő eljárását. A több mint 10 000 új szó javarésze — hangsúlyozza a szerző — szaknyelvi eredetű, s bekerülve az irodalmi, majd a köznyelvbe, nagy hányaduk fontos eleme lett szókincsünknek. Mégis fölöttük zajlott a neológus szógyártók és a Magyar Nyelvőr újjáélesztette ortológia szóirtóinak harca. Végeredményben e vitáknak, a rostáló kritikának köszönhetjük a szélsőségek, erőszakolt ötletek visszaszorítását, a túlzó, megszállott buzgalom mérséklését. „A nyelvújítás nyelvrontás” — hirdette a Nyelvőr legádázabb bajvivője, Volf György. Az élet azonban igazolta a nyelvújítók merészségét, s mint Lehr Albert bölcs, szellemes mondása megállapítja nyelvújítási szavainkról: „Haragudhatunk, hogy lettek, de örülünk, hogy vannak.”

S a körültekintő, tudományos vizsgálat szerint téves általánosítás, hogy a nyelvújítás torz, szabálytalan szóalkotásokkal rontotta meg szókincsünket. „Az igazság ezzel a tévhitel szemben az — írja Fábián —, hogy a nyelvújítók legtöbb szókincsbővítő eljárása helyes, szabályos, nyelvtörténetileg is igazolható . . . A nyelvújítás mérlege tehát feltétlenül pozitív a nyelvi helyesség szempontjából.” Még a sokszor lemosolygott Bugát Pál is tárgyilagos méltatást kap (az egyetemi jegyzetben könyvnek vélhető Szócsintana itt — helyesen — kéziratban maradt tervezetként szerepel).

Az ortológus ellenhatás korszakkezdetét a hagyományos 1872-vel szemben (a Nyelvőr megindítása) Fábián 1867-re teszi. Lényegtelennek látszik e néhány év eltérés, de a megokolás ésszerű: a Nyelvőr maga is következmény, a kiegyezéssel feltörő magyarosodás, a társadalom- és gazdaságtörténeti változások hozták létre.

A Nyelvörnek megvolt s maga hasznos szerepe, talán éppen kezdeti „terrorjával”: harcos szelleme vitákat keltett, érdeklődést ébresztett a nyelvi kérdések iránt; főként a sajtóra, a hivatalra és az iskolára volt jótékony hatással, természetesebb irányt adott a nyelv alakulásának. A Szarvas—Simonyi módszer- és profilváltással pedig a szélesebb alapú és tudományosabb igényű tevékenység jellemezte a folyóiratot, de a gyakorlattól sem szakadt el; 1905-ben közli egy „országos nyelvvédő hivatal” tervezetét, melynek igénye jámbor szándékként ma is föl-fölbukkan.

Ez az év egyébként kisebb határátkö a nyelvművelés (és a magyar nyelvtudomány) történetében: a Nyelvőr — bizonyos ellentétek kiélesedése folytán — elszakadt az Akadémiától, az ekkor alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság és folyóirata, a Magyar Nyelvi pedig mintegy hivatalos csoportosulás lett Simonyiékkal szemben. Az erők ilyen megoszlása és elkülönülése nem volt szerencsés (okainak és fejleményeinek elemzése külön érdekes tudománytörténeti fejezet volna). A Magyar Nyelv, bár alcíme szerint „közérdekű folyóirat”-nak indult, „a tudomány műhelye” lett, s csak szórványosan foglalkozott e nyelvhelyességi kérdésekkel; ilyen rovata később alakult ki. A gyakorlati tevékenység tehát továbbra is jórészt a Nyelvörre hárult, de a nyelvhasználatot irányító és alakító szerepe a század elején már kevésbé érvényesült: modern irodalmunknak a Nyugat és Ady nevével jelzett új fénykora a stílusforradalommal olyan merész újításokat hozott létre, hogy a nyelvművelésnek nem lehetett befolyása irodalmi nyelvünkre.

A könyvnek a legutóbbi félszázadot tárgyaló második része valóban új anyagot tár föl, és ma is időszerű problémákra világít.

1921-ben Kosztolányi a Pesti Hírlapban kezdte élesztgetni a súlyos évek megpróbáltatásaitól zilált magyarság nyelvi lelkiismeretét. Az erősödő közhangulat hivatalos támogatást kapott az Akadémia nyelvművelő mozgalmaiban. Fábíán ismerteti a Magyarországon történetét s a körülötte szerveződő irányzat félresiklását, melynek háború utáni jogos bírálata az újjáéledt folyóiratot is megszűnésre ítélte. Hiányzik ugyan két háború közötti nyelvművelésünk részletes tudománytörténeti földolgozása, de a tanulságokat összegezve Fábíán megállapítja, hogy az Akadémia mozgalma lényegében ortológus és purista szemléletű nyelvvédelem volt, a laikus „nyelvoszók” nacionalizmusának erősödő hangja pedig eltorzította a nyelvművelői gyakorlat módszerét és stílusát. (Furcsa ellentmondás, hogy amikor az ország behódolt a német imperializmusnak, nyelvvédelmünk „germanizmusközpontú” lett; ez persze nem volt valami nemzeti ellenállás kifejezése.) Egyoldalúsága miatt a kor nyelvművelésének alig volt kapcsolata az irodalommal. A mozgalom központi szervezettségének — dogmatikus és bürokratikus merevsége ellenére — voltak bizonyos előnyei, s a könyvben tárgyilagos értékelést kapnak az eredmények: a sajtó és a rádió szerepvállalása, az iskolai nyelvművelő mozgalom (bár kampányszerű, felemás módon, de élénk érdeklődést keltett) és a legsikeresebb, maradandó hatású kezdemény: a sportnyelv magyarítása.

A negatívumok azonban előítéletet, sőt elutasítást szülő tehetétként akadályozták a nyelvművelés újjáéledését a felszabadulás után, amikor pedig valóban társadalmi szükségletté vált a nyelvhasználat irányítása. Néhány évi pangás és bizonytalanság után az ötvenes évek elején bontakozhatott ki hatékonyabb nyelvművelő tevékenység, az Akadémia újjászervezését és a Nyelvtudományi Intézet megalakulását követően. 1951. dec. 12. a „történelmi” dátum: a nyelvművelés elvi kérdéseiről tartott akadémiai vitaulás napja, amikor zászlót bontott és programot hirdetett a Lőrincze Lajos megnevezte pozitív, kommunikáció-, ill. emberközpontú irányzat. „A nyelvművelés nem a nyelvért van, hanem mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért.” E természetes súlyponteltolással nyelvművelésünk biztos elvi alapra került.

A könyvnek az új korszakot tárgyaló, forrásértékű fejezete az eseménytörténet és a gazdag irodalmi termés ismertetése mellett (a sor a Nyelvművelő Kézikönyv irodalomjegyzékéből tovább bővíthető) értékeli a fontosabb eredményeket: a nyelvi műveltség alapműveinek létrehozása, a rádió és a televízió rendszeres nyelvi műsorai és rovatai, az Édes Anyanyelvünk c. népszerűsítő folyóirat (sajnos, jó negyedszázados késéssel és szerény lehetőségekkel), a magyar nyelv hetének országos mozgalma, társadalmi szervezetek (TIT, Hazafias Népfront) tevékeny részvétele. Vannak azonban fehér foltok s a jövőre váró feladatok is, pl. a kiejtési kézikönyv elkészítése, a pedagógusképzés és az iskola (tankönyvek) hatékonyabbá tétele a nyelvi műveltség megalapozásában, a szaknyelvek művelése, az új szavak módszeres gyűjtése és rostája, az ifjúsági nyelv divatjának és általában a nyelvi magatartásnak irányítása, az írók tevékeny közreműködése.

Ismerteti Fábíán a határainkon túl élő magyarság körében folyó nyelvművelő tevékenységet is; ez szintén újat adó fejezet. Áttekintése azonban csak az 1945 utáni időről ad képet; az előzmények feltárása fontos volna. Néhány kiegészítő adat is kínálkozik, pl.: Orbán Gábor: A magyar nyelv. Prága, 1926.; Jakab István: Nyelvünk és mi. Pozsony, 1983.; Matijevics Lajos: Az utca nyelve. Újvidék, 1979.; Szabó Zoltán szerk.: Kis magyar stilsztika; uő: Kis magyar stilstörténet. Bukarest, 1968., ill. 1970.; a „nagy hagyományú erdélyi magyar nyelvművelés” említésre érdemesítené Aranka György, Gyergyai Ferenc, Brassai Sámuel, Finály Henrik, Csűry Bálint és György Lajos nevét. A nagyvilágban szétszórt magyarság anyanyelvi műveltségének megőrzését a Magyarok Világszövetsége segíti, s ezzel sokszor új probléma is adódik: a magyarnak mint „idegen” nyelvnek az oktatása.

Fábián napjainkig követi nyelvművelésünk történetét, kiemelve forduló- és csomópontjait, zsúfolt gazdagságú anyagában felölelve vagy legalábbis érintve szinte minden részletkérdést, tudatosítva a társadalomtörténet háttérét, kitérve az irodalmi nyelv és a stílus fejlődésére. Tárgyilagos bírálatát és elvszerű értékelését adja a különféle irányzatoknak, jelenségeknek, a kiemelkedő nyelvművelők munkásságának. A jelen és a jövő számára kijelölt problémák mellett (pl. a beszédkultúrának a technika folytán is megnövekedett súlya, a szövegtan hozta új szempontok) a nyelvtervezésnek is fontos helyet kell kapnia. A szövegbeli irodalmi utalásokhoz: Szilágyi Ferencnek megjelent *A magyar szó költészete* és *A magyar mondat regénye* c. könyve is (1978., 1983). Az egyes művek további kiadásaira következetesen utalni kellene. Nyilván elírás történt a 112. lapon: Ferenczy könyvét Elekfi László szerkesztette. Az összefoglaló bibliográfiához pótlásul kívánkozik: Balázs János: *Magyar deákság*. 1980.; Balassa József: *A Magyar Nyelvőr története*. 1941.; Éder Zoltán: Révai Miklós. 1972.; Tompa József: *Simonyi Zsigmond*. 1975. A Zárósó szerény mentegetőzésénél szükségesebbnek látnánk egy névmutatót.

A munka első részének kitűnő tömörítéséhez képest a legújabb korszak áttekintésén érzik, hogy a szerző föltáratlan terepen jár: a szerkezet itt bizonytalan, csapongó; ismétlések, visszakanyarodások zavarják a képet. Egyes részek átcsoportosításával, összevonással és arányosítással könnyen eltűnnek ezek az egyenetlenségek. Azért is zárom recenziómat: e javaslattal, mert bizonyos vagyok benne, hogy a Nyelvművelésünk évszázadai — bővítő átdolgozással — további kiadásokat követelő alapmű lesz. Köszönhető ez a szerző átfogó tárgyismeretének, kritikai érzékének, higgadt tárgyilagosságának és előadás-módja világos tömörségének.

Kovalovszky Miklós

Az anyanyelv hete 1985-ben

„Csak anyanyelvemen lehetek igazán én.” Ez a Kosztolányi-idézet volt a jelmondata 1985-ben az anyanyelv hetének. Így jelölte a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat a rendezvénysorozat központi témáját, hódolva az éppen 100 éve született költő emlékének, s ezzel jelezte a magyar nyelv hete témakörének kibővítését a nemzetiségi nyelvek művelésére is. A központi előadás-sorozatnak április 22-e és 25-e között Pécs és Baranya megye adott otthont.

Anyanyelv és önkifejezés, nyelv és önnegvalósítás szorosan összekapcsolódó fogalmak. Az önkifejezéshez, a személyiség kibontakoztatásához feltétlenül szükséges a nyelv, s elsősorban az anyanyelv tudatos és árnyalt használata. Az anyanyelvi hét pécsi ünnepi megnyitóján **B e n k e V a l é r i a**, a Társadalmi Szemle szerkesztőbizottságának elnöke mondott beszédet. Szólt arról, hogy a magyar nyelv hete — a Békés megye után — másodízben lett az anyanyelv hete, mivel ebben az évben a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának ápolásával is foglalkozik. Ezt nemcsak Baranya nemzetiségi lakossága indokolja, hanem az is, hogy amint természetesnek tartjuk a magunk anyanyelvének, nyelvi kultúránknak a fejlesztését, s értéknek tekintjük a nemzeti öntudat, a nemzeti azonosság-tudat szempontjából, ugyanígy magától értetődőnek vesszük ezt a más nemzeti-ségű honfitársak esetében is. Az anyanyelvi hét ünnep ugyan, de jó alkalom arra, hogy áttekintsük, mit végeztünk el, miben léptünk előre, hol vannak fogyatékoságok, megoldandó kérdések. Szólt arról is, hogy a mai magyar nyelv-művelés felkarolja a nemzeti lét és kultúra megteremtéséért és megőrzéséért vívott nyelvi küzdelem századokra visszanyúló nemes hagyományait. A nyelv-művelők sokrétű és áldozatos munkája ellenére ma sem lehetünk elégedettek a nyelv-művelés hatókörével és eredményeivel, de azt megállapíthatjuk, hogy egyre többen érdeklődnek nyelvi kérdések iránt, egyre többen várják a nyelv-művelők segítségét. Ehhez hozzájárultak a megváltozott társadalmi feltételek: a közművelődés és az iskolai nevelés kiszélesedése, valamint a tömeg-tájékoztató robbanásszerű fejlődése. Hangsúlyozta **Benke Valéria** azt is, hogy a mai nyelv-művelést böles türelem és fáradhatatlan küzdelem jellemzi: megérti a társadalmi jelenségek természetrajzát, azt, hogy a változások — és a lehetséges változások — hosszú időt vesznek igénybe.

A mai nyelv-művelés azt vallja eszményének, hogy az egész nép tanulja meg jól használni anyanyelvünket. Ez nagy cél, s bár még távolinak tűnik, kevesebb nem szabad megelégednünk. **Benke Valéria** kiemelte még azt is, hogy reménykednünk kell abban, hogy az értő és segítő nyelv-művelő munkának lesz foganatja, mert szüksége van rá a társadalomnak a jó együttműködéshez, a demokratikus közélet kiteljesedéséhez.

A megnyitó ünnepély előadását **H a d r o v i c s L á s z l ó** akadémikus tartotta, előadásában a magyar nyelv közép-európai rokonságával foglalkozó kutatások eredményeit ismertette. Az ünnepi megnyitón részt vett Baranya megye jugoszláviai testvérmegyéjéből, az északi területről érkező küldöttség, továbbá a Horvátországi Magyarok Szövetségének delegációja.

Április 22-e és 25-e között Pécsen és Baranya megye városáiban, községeiben mintegy másfél száz előadás hangzott el az anyanyelvi ismeretek fontosságáról, a két-nyelvűségről, s természetesen a magyar nyelv múltjának, jelenének és jövőjének kérdéseiről. A Kosztolányi-idézettel kifejezett központi témakörrel is több előadás foglalkozott; néhány cím ezek közül: Beszéd és jellem; Nyelv és magatartás; Beszéd és magatartás; Viselkedéskultúra és nyelvi kultúra; Nyelvhasználat és jellem stb. A kétnyelvűséggel foglalkozó előadások közül is néhány cím: A horvátok és szerbek kétnyelvűségének problémái; A nemzetiségi oktatás kérdése Délkelet-Dunántúlon 1945-től 1972-ig; Az általános iskolai kétnyelvű oktatás helyzete és továbbfejlesztésének távlatai; Nemzetiségi jellegű művelődési anyag szerepe az iskolai nyelvtanításban stb.

Ezekon kívül számos előadás foglalkozott magyar nyelvű témákkal. Ízelítőül néhány cím ezek közül is: A nyelvi humor; Nyelvtani rendszerünk változásai; Nyelvünk a határainkon túl; Hivatalaink nyelve; Az ifjúság nyelvhasználata; A diáknyelv; Cégér, reklám, marketink; Átok, szitok, trágárság; A nyelvművelő Kosztolányi; Helyesírási szabályzatunk tizenegyedik kiadásáról stb. Az előadások helyszínei voltak: iskola, művelődési ház; sajnos, kisebb számban az elmúlt évekhez képest: gyár, vállalat, intézmény. Jövőre kívánatos lenne ez utóbbiak számát gyarapítani.

A Baranya megyei rendezvénysorozattal egy időben rendezte meg a TIT Budapesti Szervezete is az anyanyelv hetét, mintegy százhusz előadással. A központi sorozat előtt és után több megye is szervezett anyanyelvi hetet, így például sikeres volt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei rendezvény, amely az előadások számát illetően a központi sorozattal vetekedett, a Hajdú-Bihar megyei, a Szabolcs-Szatmár megyei, a Békés megyei, a Győr megyei anyanyelvi hetek is sokat tettek annak érdekében, hogy a társadalom figyelmét egy héten át a nyelvi, nyelvhasználati kérdésekre irányítsák.

Az elmúlt évekhez hasonlóan a Rádió idén is bekapcsolódott a rendezvénysorozatba, április utolsó hetében négy alkalommal sugárzott műsort anyanyelvünkről. Hosszú évek után először a Televízió is nyújtott tájékoztatót az anyanyelv hete rendezvényeiről. Az események krónikása csupán azt fűzheti még hozzá a beszámolóhoz, hogy az igazi cél az lenne, ha a nyelvvel való foglalkozás, törődés, Kosztolányi szellemében az év többi hetében is folytatódna.

Szűts László

Anyanyelvi tábor Kelet-Magyarországon

Örömmel üdvözlöttük pár évvel ezelőtt a győri anyanyelvi tábor megindulását, aztán az évenkénti megújulását. S felvetődhet a kérdés: Győr egymagában elegendő-e az egész ország számára? A gondolatot tett követte; hazánk keleti felében is létesült anyanyelvi tábor. A Hazafias Népfrent Országos Bizottsága 1983-ban kérte fel a Szabolcs-Szatmár megyei bizottságot a szervezésre, de a megvalósításra nem álltak rendelkezésre az anyagi feltételek. 1984-ben idejekorán megkezdődött a szervezés Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyékre vonatkozóan. Az ötnapos táborba 17 tanár és 28 középiskolás diák részvételét jelentették be. A tábor helye Fehérgyarmaton a MórícZ Zsigmond Kollégiumban volt.

A tábor programja a következő volt: július 2-án *B a c h á t L á s z l ó* főiskolai tanárnak, a TIT megyei magyar nyelvi szakosztálya elnökének megnyitó beszéde, *C s e r m e l y T i b o r* nak a Hazafias Népfrent megyei titkárhelyettesének köszöntője, *D e m e L á s z l ó* előadása „Nyelv és hangzás” címmel; július 3-án *L ő r i n c z e L a j o s* előadása: „Nyelvművelésünk főbb kérdései”; július 4-én kirándulás következett:

délelőtt Beregben jártunk a Vásárosnamény—Tákos—Csaroda—Tarpa útvonalon, délután pedig Szatmárral ismerkedhettek meg a résztvevők (Túristvándi—Szatmárcseke—Tiszacsécse); július 5-én *M e z ő A n d r á s* előadása: „Nyelvünkben él a múlt”; július 6-án *B a c h á t L á s z l ó* előadása: „Az ifjúsági nyelvről”.

Az előadásokat a pedagógusok és a tanulók együtt hallgatták. A szemináriumi munkát két csoportban végeztük. A diákok osztályfőnöke *C s e r m e l y T i b o r* volt, a tanároké pedig *M i z s e r L a j o s*. A gyakorlatok követték ugyan az előadásokat, de számos kérdés vetődött fel itt is — ezeket közösen beszéltük meg. Azt hisszük, hogy minden résztvevő hasznos tapasztalatokkal távozhatott. Meglátogatta táborunkat *Z. S z a b ó L á s z l ó*, aki a Kazinczy-versenyekről adott tájékoztatást.

A kollégiumi ellátás (szállás, étkezés) kiváló volt, s itt is köszönetet mondunk a fehérgyarmatiaknak, hogy vendégül láttak bennünket.

1985-re is tervezünk tábort — előreláthatóan Nyíregyházán. A létszámot emelni szeretnénk, pontosabban: megynként 10 tanár és 10 diák jelentkezését várjuk (összesen: 60 fő). Most már vannak tapasztalataink, s ezeket felhasználjuk majd az 1985-ös tematika összeállításakor.

Mizser Lajos

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Reuter Camillo</i> : Magyar helységnévadás-e <i>Surjánfalva</i> ?	235
<i>† Takács Lajos</i> : Hajcihő, hajculódás	241
<i>Kiss Lajos</i> : Újonnan községgé alakított településeink: Sátorhely és Szárliget	243
<i>Horváth Iván</i> : Gerundium	245
<i>Mizser Lajos</i> : Tűhöz, fához kapkod — Még egyszer Delinkéről — Megy, mint a me- szeteselek — Még egyszer az Árpádináról	248

Szemle

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	250
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Szűts László</i> : Az anyanyelv hete 1985-ben	254
<i>Mizser Lajos</i> : Anyanyelvi tábor Kelet-Magyarországon	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT: ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P.O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatot helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
6. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorphe des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0810 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 3
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Virágh Ferenc: Névhasználat, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Kemény Gábor: Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus

R. Hutás Magdolna: A kettős tárgy szemantikai problémái

Benkő László: Juhász Gyula és az impresszionizmus

J. Soltész Katalin: Babits rímei

Jolanta Jastrzebska: A tárgyaz ragozás használata – idegen szemmel

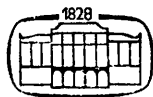
Tóth Etelka: Iskolaszámítógép és nyelvhasználat

Kálmán Péter: Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete

Kovácsné Récei Margit: A nyomtatéktalan mondatok optimális szórendje

Dömötör Adrienne: Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében

Lerch Ágnes: Sajátos törlési jelenségek népmese-szövegekben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM 1985. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LÓRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Virágh Ferenc</i> : Névhagyomány, táblanév a mezőgazdasági termelészövetkezetek- ben	257
<i>Kemény Gábor</i> : Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus	268
<i>R. Hulás Magdolna</i> : A kettős tárgy szemantikai problémái	275
<i>Tóth Etelka</i> : Iskolaszámítógép és nyelvhasználat	281

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Juhász Gyula és az impresszionizmus	286
<i>J. Soltész Katalin</i> : Babits rímei	300

Nyelv és iskola

<i>Jolanta Jastrzębska</i> : A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel	306
<i>Kálmán Péter</i> : Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete	

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kovácsné Récei Margit</i> : A nyomatóéktalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából	322
<i>Dömötör Adrienne</i> : Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében	337
<i>Lerch Ágnes</i> : Sajátos törlési jelenségek népmeseszövegekben	348

Szó- és szólásmagyarazatok

<i>Kiss Lajos</i> : Barangolás földrajzi neveink világában	359
--	-----

(* * * *)

Imre Samu

(1 9 1 7 - 1 9 9 0)

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM * 1985. JÚLIUS – SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Névhagyomány, táblanév a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

I. A mezőgazdaság kollektivizálása után az ország művelhető földterületének túlnyomó része a közös gazdaság, a termelőszövetkezet kezelésébe került. A változás nyelvre gyakorolt közismert hatása a szövetkezettel összefüggő köznyelvi szavak születése. Egyrészt a *tsz* (téesz) betűszóval mint előtaggal alkotott szóösszetételek (*tsz-tag*, *-alkalmazott*, *-nyugdíjas*, *-székház*, *-elnök*, *-iroda*, *-osztóndíjas*), másrészt a *háztáji gazdaság* fogalmi köre: *háztáji üzem*, *-tehen*, *-kenyér*. Létrejött a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (*TOT*), a Termelőszövetkezetek Területi Szövetségei (*TESZÖV*) a megyékben mint érdekvédelmi szervek, a *TOT-kupa* a sportcélú teljesítmény fellendítésére, ugyanígy a *TESZÖV-kupa*. Aztán a közigazgatási hálózat átszervezésével együtt a *tsz-egyesülés*, *-egyesítés*, *-centralizáció* s következményeként a *központi község* — ahol a *téesz-központ* működik — és a *tagközség* gazdaságigazgatási fogalom. Az utóbbi falvakban megszűnt az önálló *tsz*, s területe beolvadt, amikor a „több helység: egy téesz” állapothoz érkezett el már az agrárfejlődés az országban.

A felsoroltak — minimális számbavétel mellett is — jelzik a nyelv — mezőgazdaságunk szerkezetének váltása következtében előállt — gazdagodását.

A nyelvfejlődés másik tanúja a *tsz*-üzemen belüli nyelvi érintkezés eszköze, a szakmai nyelv. Ennek egyik szórétege a különleges jelentőségű határnév; ugyanis a szövetkezet növénytermelő ágazatának elengedhetetlen szükséglete, hogy a művelendő földterület részei azonosíthatók legyenek. Speciális, sajátos esete ez a szakmáknak, mert termelési eszközként a föld sehol máshol nem játszik így szerepet. Az azonosítás legkézenfekvőbb eszköze a művelendő földterület kisebb-nagyobb részének a tulajdonneve.

A helységek *tsz*-ektől művelt földjeit *táblákra* tagolják. A terepviszonyoktól függően 10—180 hektárnyi tábla kettős értelemben követelmény, úgy mint a közös gazdaság visszavonhatatlan és a nagyteljesítményű gépi termelési eszközök elengedhetetlen feltétele. A nagy határú helységekben vagy a több község földjeit egybefogó ún. mammut *tsz*-ekben *terület* vagy *kerület* nevű egységek is szerveződnek, amelyek több táblányi földet tagolnak be az üzem egészébe. Az itt folyó munkákért a *tsz* testületei előtt a *terület*-, *kerületvezető* felel.

A nagy tábla országos terjeszkedéséhez, túlsúlyba kerüléséhez bő másfél évtizedre volt szükség, majd a nagy táblától az igazi nagyüzemig ismét csak jelentős az időbeli távolság. Az utóbbi általánossá válását a 70-es évek közepére tehetjük. A csaknem három évtizedes átmeneti korszakban a területazonosítás nyelvi eszköze jórészt a határ- és dülőnév. Ennélfogva ezt a tulajdonnévréteget is a szakmai nyelv építő elemei közé kell sorolnunk.

2. Száz évvel azután, hogy az akadémikus Pesty Frigyes kezdeményezésére nagyszabású földrajzinév-gyűjtés kezdődött Magyarországon,¹ 1964-ben megalakult a Földrajzinév-bizottság, s hatására intenzívvé vált a Pesty-féle módszerre emlékeztető névgyűjtés. A kezdeményezések egész sora közül a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumtól 1974-ben elrendelt földrajzinév-tár munkálatait, még inkább eredményeit emeljük ki, mert a 80-as évek legelejéig megjelent a 19 megye névtára és 1: 150 000-as helynévtérképe.²

Bár határnévanyaga csak megközelítően teljes, mégis megbízható. Fel-sorakoztatja a helységekben a gyűjtés éveiben ismert és használt helyneveket, ezért tekintjük kiindulópontunknak.³

A korábbi térképről vett tulajdonnévtömeg helyi egyeztetéssel készült helységenkénti jegyzékéből azokat a hagyományéltető és új hagyomány születését bizonyító helyneveket csoportosítjuk a következőkben, amelyek a föld tulajdonviszonyában a XIX. és XX. században történetileg kialakult nagy fordulatok megjelenítői. Az egyik nagy fordulat az, amikor a XIX. század közepén a feudális úrbéres népesség hármass rétegződése — telkes úrbéres jobbágy, házas- és háztalan zsellér — elvesztette értelmét, végbement az úrbéri rendezés; a másik, amikor a XX. század közepén a kis magánföldtulajdonok egyesültek a szövetkezetekben. Az egyik még, a másik már jelenvalóság a nyelvben az 1960—80-as években.

A XIX. századi földelkülönöz eljárás után is a birtokosnál maradt föld térbeli elhelyezkedését közvetlenül jelölő tulajdonnevek:

Uradalmi földek (Hetes, So.)⁴; *Uradalmi tó* (Maroslele, Cso.); *Urasági-erdő* (Réde, Ko., Vác, P., Rábafüzes, Jakabháza, Va., Sajómercse, BAZ.); *Urasági-dűlő* (Éte, Ko., Kenyeri, Va., Tiszaalpár, B-K.); *Urasági keleti* (Csót, Ve.); *Urasági-tag* (Csömör, Pe.); *Urasági tábla* (Tépe, H-B. *Urasági-rét* (Kakucs, Pe., Vasvár, Va., Bodonhely, Gy-S.); *Urasági rész* (Szombathely); *Ura-ké* (Abaújvár, BAZ.); *Urasági szőlőfák* (Gárdony, Fe.); *Urasági-felső-tag* (Vesz-kény, Gy-S.); *Urasági tagra dűlő* (Bodonhely, Gy-S.); *Grófi-ut* (Baj, Ko.); *Ura-k-rétye* (Mosdós, So.); *Ur-rét* (Vilonya, Ve., Kecskemét, Nyiregyháza); *Ur-szél* (Lesencetomaj, Ve.); *Ura-k mezeje* (Lócs, Va.); *Uri-patak* (Tápióság, Pe.); *Ur-erdei-völgy* (Szalafő, Va.); *Ur-tábla* (Becsehely, Zs.); *Ur-tava* (Nagyhalász, Tuzsér, Sz-Sz.); *Ur-szeg* (Vésztő, Bé.); *Uraság-dűlője* (Felsődobsza, BAZ.); *Urréti-dűlő* (Kecskemét); *Uri-rét* (Prügy, BAZ.); *Urcsere* (Nyiregyháza); *Ur-hegy-dűlő* (Sárszentmihály, Fe.).

Olyan határnevek, amelyek eredete Mária Terézia 1767-es urbáriumához, az 1840-es önkéntes örökváltsági, az 1848-as kötelező jobbágyfelszabadítási

¹ A gyűjtés kéziratát az Országos Széchényi Könyvtárban helyezték el. Fol. Hung. 1114.; Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. (Bp. 1888.)

² Magyarország földrajzinévtára II. Szolnok megye (stb.) Szerk: Földi Ervin. (A MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal megbízásából. Kartográfiai Vállalat. Budapest, 1980.)

³ Megbízhatóságáról a témát kutató szerző az ország több pontján — a dunántúli Pátyon, a szabolicsi-tiszaháti Tiszateleken stb. — meggyőződhetett. Viszont a békési Újkígyóson pontatlanságáért bírálják. (Lásd Élet és Irodalom 1985. október 4. Virágh Ferenc: Téesztörténeti kutatóárok Újkígyóson!)

⁴ Az idézett határnevek a Magyarország földrajzinévtára II. füzet-sorozatában szerepelnek a megye füzetében községenkénti csoportosítással. A helységnév után a megye (ez esetben Somogy) kezdőbetűje áll.

törvényhez vagy az 1853. évi királyi úrbéri pátenshez köthetők, és a határ, illetve a tulajdon elkülönítésének eredményét jelzik:

*Szabad-föld*⁵ (Kehidakustány, Za., Páty, Pe.); *Urbár* (Potony, So.); *Urbárium* (Százhalombatta, Tápiógyörgy, Tápiószentmárton, Pe., Dunavecse, B-K., Tiszavalka, BAZ., Ercsi, Sárszentmihály, Fe.); *Urbanovicasziget* (Tököl, Pe.); *Urbér* (Győrtelek, Sz-Sz.); *Úrbéri-tag* (Nagyhalász (Sz-Sz.);⁶ *Úrbéri-földek* (Balatonszabadi, So., Ónod, BAZ.); *Úrbéri-dűlő* (Lórév, Szigetbecse, Pe., Varsánygyüre, Vásárosnamény, Sz-Sz.); *Úrbéri-erdő* (Balajt, BAZ.); *Úrbéri-legelő* (Csobaj, Sárospaták, BAZ., Mándok, Tiszamogyoród, Sz-Sz., Ludányhalászi, Nó.); *Úrbéri-rétek* (Prügy, Tiszaladány, BAZ.); *Úrbálista* (Hodász, Papos, Rohod, Panyola, Sikató, Nyírmeggyes, Sz-Sz.); *Úrbálista-dűlő* (Nyirbéltek, Gyulaháza, Sz-Sz.); *Urbéres* (Füled, Gulács, Szatmárcseke, Sz-Sz.); *Úrbéres-dűlő* (Nyírkáta, Gacsály, Fehérgyarmat, Nagydobos, Sz-Sz., Váncsod, H-B.); *Úrbéresek-szivárgó* (Nyíregyháza); *Úrbéres-földek* (Császló, Sz-Sz.); *Úrbéres-láp* (Csengerújfalú, Sz-Sz.); *Úrbéri-kaszáló* (Döge, Sz-Sz.); *Úrbéri-páskom* (Zajta, Sz-Sz.); *Telek* (Kenderes, Szó., Telekgerendás, Gyoma, Nagykamarás, Bé., Tiszatelek, Sz-Sz., Megyaszó, BAZ.); *Füdügi-tanyák* (Tiszasüly, Szó.); *Leányági* (Tiszasüly, Szó.).

*Zsellérföld*⁷ (Biharnagybajom, Zsáka, Nyíradony, H-B., Erdőkürt, Csécse, Nó., Lébénymiklós, Gy-S., Bököny, Sz-Sz., Bakonycesernye, Fe., Egerlővő, BAZ., Szeghalom, Bé., Hajós, Solt, B-K.); *Zsellérföldi-dűlő* (Nyíradony, H-B.); *Zsellér-rétek* (Nógrád, Mosonmagyaróvár, Gy-S., Vérteskethely, Ko.); *Zsellér* (Rábauújfalú, Gy-S.); *Zsellér-dűlő* (Újronafő, Kimle, Hédervár, Gy-S., Nagyveleg, Pázmánd, Fe., Budapest XX. k., Hajós, B-K.); *Zsellér-tag* (Szil, Gy-S.); *Zsellér-szik* (Tiszavasvári, Sz-Sz.); *Zsellér-legelő* (Pákozdi, Fe., Patak, Nó.); *Zsellér-berek* (Hídvégardó, BAZ.); *Zsellérpárt* (Monok, BAZ.); *Zsellérpáskom* (Vérteskethely, Ko., Celldömölk, Va.); *Kenderföldek* (Tiszabő, Szó., Szarvas, Bé.).

Ha a nyelv nem mondja meg nyíltan, közvetett módszerrel tapintható ki, hogy egykor a határ melyik részén terült el a jobbágyok használt föld és hol az urasági belső kezelésben lévő. A kérdés eldöntéséhez a helynévelőfordulási sűrűség nyújthat támpontot. A négy és félezer hektáros Gyermelyi Petőfi Tsz Komárom megyében — Szomor, Tarján, Héreg és Gyermely községek területén — részben az egykori öt és félezer holdas herceg Metternich-uradalom jogutódja.⁸ A tsz egyik 180 hektáros, C-4 (Némethalála) nevű táblája Pénzadás, Kecskekő, Némethalála, Újirtás, Csóka, Kertekvége, Paprét és

⁵ A múlt század 40-es éveitől így nevezik az úrbéres népességtől használt telkes úrbéres földeket, amelyre a megváltás folyamatban állt. (Századunk, 1842. március 31. április 18.).

⁶ „400–500 hold régi úrbéres föld a község délnyugati oldalán” — olvashatjuk erről Kiss Lajostól (Régi Rétköz. Akad. Kiad., Bp., 1961. 276).

⁷ A zsellérrétegek vagyoni és jogi helyzete eltért. Vagyoni tekintetben megkülönböztethető a töredéktelkes, házas és házatlan zsellér. Az előbbi 2–5 hold ház körüli földön gazdálkodott. Jogi megközelítésben úrbéres és kuriális vagy majorsági zsellérről beszélhetünk. Az előbbieket helyzete megegyezik a telkes úrbéres jobbágyéval, az utóbbi szerződéses, bérlő: tehát 1848-ban nem jött szóba a földkérdés jogi felvetésekor. Nem is voltak jogosultak. (Szabó István: Jobbágyok-parasztok. Akad. Kiad., Bp., 1976. Sajtó a. r. Für Lajos. 39, 347, 349.)

⁸ Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Bp., 1937. 174: Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Statisztikai és Gazdaságelemző Központ főbb mutatói az 1980. évben. Bp., 1981. (tovább: MÉMSTAGEK) 42.

Sasoldal nevű dűlőcskék földjeit foglalja magában, azaz a névelőfordulási sűrűség nyolc, míg az ugyancsak ez uradalom C-5 („Szeszgyár”) nevű 133 ha-os tábláján csak egy határnév fordult elő: *Fakutárok*. S az uradalom volt cselédje tanúsítja is, hogy ez uradalmi földhöz tartozott.⁹

A bodrogközi Karcasai Dózsa Tsz a volt br. Sennyeyek birtokán gazdálkodik. Őt tábláján (az A-16, A-17, A-18, A-21-en és az FK-12-on) a régi világban 4–7 határnév élt, hét tábláján egy-egy és két tábláján (L-9, L-10) egy sem.¹⁰ A nagyobb helynévsűrűségű táblán a *Madzagföld* és „Nagyjános-jobbágytelek”-féle dűlőnevek árulkodnak egykori hovatarozásáról.

A birtoklás történetének újabb fordulatára utal a múlt század végétől a parcellázást tanúsító határnév, mint a Proletárföld Szolnok megyében Tiszapüspökin, Tiszafüreden, Tiszagyendán.

A termelés irányát, módszerét, a határ vizességét, erdösségét, a talaj minőségét és a helységhez viszonyított fekvésirányát is visszakövetkeztethetjük ma is helyneveink segítségével:

*Irtásföld*¹¹ (Szany, Gy-S., Csapdi, Fe., Sarkad, Bé.); *Parlag* (Mány, Fe., Bélmegyer, Bé.); *Pallag-dűlő* (Jászsalsószentgyörgy, Tiszaörs, Szo.); *Ugarföld* (Csabdi, Fe., Kunmadaras, Szo.); *Réti-földek* (Tiszatelek, Sz-Sz., Rábakecöl, Gy-S., Gencsapáti, Va., Szegvár, Cso., Tiszagyenda, Szo.); *Nádas* (Karancslapujtó, Nó.); *Zsombékos* (Jászberény, Jászfényszaru, Szo.); *Lápok* (Körösszegapáti, H-B., Tiszatelek, Sz-Sz.); *Gyep* (Szany, Nagygyep, Gy-S.); *Kaszáló* (Tószeg, Vezensy, Nagykörü, Szo., Békés); *Morotva* (Rakamaz, Sz-Sz.); *Tuskós* (Rakamaz, Sz-Sz.); *Tóparti-dűlő* (Biatorbágy, Pe.); *Szarvasugrás*, erdőmellék (Biatorbágy, Pe.); *Aranyos* (Abádszalók, Szo.); *Pénzásás* (Gyermely, Ko.); *Pénzverem* (Megyaszó, BAZ.); *Jó-rétek* (Ujronafő, Gy-S.); *Jóhegyű-ér* (Tiszatelek, Sz-Sz.); *Kossz-réti-földek* (Jászapáti, Szo.); *Sulymos-zug* (Mezőtúr, Szo., Megyaszó, BAZ.); *Disznó-láp* (Páty, Pe.); *Kakasszék*, *Kákásszik* (Orosháza, Bé.); *Szik-oldal* (Tizzasas, Kunmadaras, Szo.); *Tarackoshát* (Vezensy, Szo.); *Kákás-dűlő* (Tiszafüred, Nagyiván, Szo.); *Köves* (Biatorbágy, Pe.); *Fényes*, *Fővényes* (Békéscsaba); *Homok* (Sárospatak, Kövesapáti, H-B., Nagyhalász, Sz-Sz.); *Krumpliföldek* (Rakamaz, Sz-Sz.); *Dinnyés felső*, *Répás*, *Almás* (Megyaszó, BAZ.); *Hajnaltó* (Tiszatelek Sz-Sz.); *Keleti* (Csóth, Ve.); *Északi* (Tiszaigar, Karcag, Szo.).

A szakmai nyelv legújabb rétege a feudális maradványok felszámolása után bekövetkezett agrárátalakulás hírvívője. Az 1945-ben végrehajtott nagybirtokfelosztás emlékét őrzi — többek közt — az észak-szabolcsi Nagyhalászi Petőfi Tsz 20-as táblá-ja. A gróf Lónyay-, majd herceg Odescalchi-féle birtok Érháti-uradalmának *Juhlegelő* nevű részén képzett tábla névadásakor eltekintettek a föld 1945 előtti nevétől, helyette arra a számra keresztelték, amelyen a földosztó bizottság térképén szerepelt.¹²

A *Szikra*, *Szikkácska* határnév Békéscsaba földjei délnyugati övezetében a szövetkezetszervezés kezdeti történetéhez vezet. A városhatár Csabasabadi részében a *Szalay-kitérő* nevű kisvasúti megállóhely környékén, a korábbi Beliczey- és Szalay-birtokon jött létre az 50-es években a Szikra Termelő-

⁹ Adatszolgáltató: Buzás József, Gyermely, Iskola u. 7.

¹⁰ Nagy Géza: Földrajzi nevek a Bodrog-közről. (Kézirat.)

¹¹ Művelésügyi-váltást takar egy földterületen, de az 1840-es években birtokjogi vitatéma is a szőlő- és legelőfölddel együtt.

¹² Adatközlő: Lukács Imre, a nagyhalászi volt Aranykalász Tsz volt elnöke, 1984.

szövetkezet. Ez később, a 60-as évek elején — több más hasonlóval együtt — beolvadt a Magyar—Csehszlovák Barátság Tsz-be. A helybeli lakosság a 80-as évek elején is *Szikra*-nak, *Szikrácskák*-nak nevezi a tsz területét, különösen a volt tsz-központ épületét. Hívhatnák *Ágnes-major*-nak, *Hármashatár-halom*-nak, mert 45 előtt így nevezték a területet, sőt emlegethetnék *Viharsarok*-ként, mert a Szikra elődjét, az alacsonyabb szervezeti szintű termelőszövetkezeti csoportot (tszcs-t) így hívták. Mégis a *Szikra* ment át a használatba, s lett hagyomány.¹³

Ehhez hasonlóan él tovább az adott helységnevekben az ott működött, de közben megszűnt tsz neve hely- vagy határnévként: az *Úttörő Tsz*-é Kacsótán (Ba.), Kérsemlyénben (Sz-Sz.), Jászladányban (Szo.); a *Dózsa Tsz*-é Rábaseben (Gy-S.); az *Új Élet*-é Kislétán, Rohodon (Sz-Sz.); a *Rákóczi*-é Szajolban, Tizsasülyön (Szo.); a *Kossuth*-é Négyesen (BAZ.); a *Táncsics*-é Mezőhéken (Szo.).

A mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében született, nagyobb elterjedtségű nyelvi hatásról is beszélhetünk. Ugyanis több *tsz*-előtagú, hely- vagy határnévként szereplő összetett szó keletkezett, vált a beszélt nyelv részévé: *Tsz-major* (Budapest XV. k., Balatonvilágos, Ve., Gyermely, Ko, Piliscsaba, Felsőpakony, Pe., Celledömök, Hegyhátszentpéter, Gyöngyösfalu, Va., Kehida-kustány, Pórszombat, Za., Alsózuha, SÁta, Encs, BAZ., Romhány, Nó., Döge, Kisvárda, Zsarolya, Sz-Sz., Pilispüspöki, Szo.); *Tsz-tanya* (Baj, Ko., Alsónémedi, Encs, Farmos, Délegyháza, Pe., Ferencállás, Cso., Borsodgeszt, Gadna, Tizzacsermely, BAZ., Szabadbattyán, Fe., Nyírcsaholy, Sz-Sz., Jászladány, Szo.); *Tsz-központ* (Üllő, Pe., Putnok, BAZ.) *Tsz-telep* (Galgahévíz, Pe., Zajta, Szo.); *Tsz-körtés* (Nagykovácsi, Pe.); *Tsz-erdő* Sülysáp, Pe.); *Tsz-keverő-üzem* (Nagykovácsi, Pe.); *Tsz-lakótelep* (Solt, B-K.); *Tsz-közi-központ* (Balatonszállás, B-K.).

Íme a bizonyíték, a nyelv rögzíti a gazdasági változásokat, raktározza a múltat is, és otthonossá váltak benne a mezőgazdasági szövetkezettel kapcsolatos szavak is.

3. A termelőszövetkezetek vezetőségét törvény köteleli a földnyilvántartó t á b l a t ö r z s k ö n y v vezetésére. A táblatorzskönyv legfontosabb adata a helyrajzi szám és a táblanév.¹⁴ A földdarab üzemen belüli azonosításának másik dokumentuma a m u n k a l a p, amelyre a termelési költség számítása végett a táblán végzett munka leírása kerül. Természetesen a munkalap legfontosabb adata is a tábla neve. Maga a t á b l a n é v a d á s g y a k o r l a t a érdekfeszítően fontos kérdés a nyelvtörténet oldaláról közelítve.

A 80-as évekig eltelt bő három évtized alatt a szakadatlan átalakulás képét mutatta a tábla: változott mérete a nagyobbodás irányában, ugyanúgy hovatarozása a tsz-egyesítések következtében, és a neve is. A Bonyhádi Pannónia Tsz végső formája 1978-ban alakult ki. Területén 1948 óta 12 tsz-egyesítés zajlott le; a jogelőd tsz-ek Tabód, Majos, Bonyhád, Ladomány és Kakasd helységek földjeit művelték. Összesen tizenegyszer kellett újraépíteni az üzem területi szerkezetét és átkeresztelni a táblákat.¹⁵ A Vecsési Férihegy

¹³ Békéscsaba 1929. évi térképe. Virágh Ferenc: A békéscsabai mezőgazdasági termelőszövetkezetek története. Bcs., 1964. 119, 121, 123; Adatszolgáltató: Zelenyánszky Máttyás, Békéscsaba. Általános Iskolai Diákotthon.

¹⁴ Földnyilvántartási útmutató. (MÉM. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal, 1980.).

¹⁵ Adatszolgáltató: Ettig László, a Pannónia Tsz elnöke.

Tsz-ben 12 jogelőd területe fekszik el Péteri, Üllő és Vecsés községek határában. 1978-ig legalább hétszer vált szükségessé a táblák újraszabása és névadása.¹⁶ Az alig községnyi Csárdaszálláson (Békés m.) az 50-es években négy tsz működött, majd ebből 1965-ig csak egy lett, amelyhez 1975-ben hozzácsatolták művelésre a szomszédos Mezőberény határának egy részét is.¹⁷

Ezen adalékok alapján általánosítható, hogy az országban mindenütt bonyolult, alig követhető átszervezések sorozatán esett át a tábla és ennek következményeként a táblanévadás.

Az 50-es, 60-as években a kisebb tsz-ekben számokkal vagy a fekvés szerinti hagyományos határnévvel azonosították a táblákat. Az állami gazdaságokban kialakított gyakorlatot átvéve találhatók már az átszervezés korai szakaszában is ún. üzemi táblanevek, a betűből és számból állók (betű-szám nevek: *B-1, C-2, A-3* stb.)

A Torbágyi Lenin Tsz-ben a táblatorzskönyvbe római számokat írtak I—XIII-ig, a szomszédos Biai Dózsában arabot 1—29-ig, Pátyon a Petőfiben úgyszintén 1—41-ig és az Új Életben, Zsámbékon 1—26-ig. Amikor e négy szövetkezet területe 1973-ban egyesült, s megalakult a Zsámbéki Medence Lenin Tsz, ezeket a korábbi számozásokat meghagyták, de a községek nevének kezdőbetűit tették eléjük: így lett *B-II.*, *B-2* nevű tábla Biatorbágy földjein, *P-1* Pátyon és *Zs-1* Zsámbékon.

A betű-szám nevek Mány és Csabdi határában is áttekinthetően különböznek el a táblákat. A mányi területen *A-1-től A-33-ig*, Csabdi földjein *B-1-től B-51-ig* sorjázna. Mányban az ősi *Erdő-páskom* nevű határ az *A-1*, a *Paprika-föld* az *A-33*, Csabdiban a *Téglaházi* nevű a *B-1*, az *Irtás* a *B-51* tábla az Összetartás Tsz-ben. Ezzel szemben a bodrogi Karcsa, Karos és Pácin földjein üzemelő Dózsában semmiféle területkülönítő funkciója nincs a betű-szám táblaneveknek, Pácin az *A-33*, a *B-23*, a *C-25*, Karcsát az *A-2*, a *B-16*, a *C-18*, Karost az *A-7*, a *B-4*, a *C-3* nevű táblák övezik. Így szerepelnek a szövetkezet táblatérképén.

A névadásnak szabolcsi Tiszaháton a talált gyakorlata igen kifejező, jellemző a korszakra. A táj 50-es évek elején községgé önállósult helységének, Tiszateleknek területén alakult *Béke* nevű tsz-e és az önálló tanácsa a 70-es évek közepén megszűnt, beolvadt az anyaközségébe, Nagyhalászéba. A Tiszateleki Béke és a Nagyhalászi Petőfi Tsz egyesülését (az előbbi beolvadását) követően újraformálták a tiszateleki terület tábláit, s így tagolták be. Elsősorban a hagyományt őrző határneveket vették számításba, amelyekkel nevet adtak: *Hajnaltó, Tóköz, Érhát, Tiszatörés, Kocoba, Súlyomgerinc, Tétke, Jóhegyűér* stb. Ezekkel együtt megkapták a táblák az ún. betű-szám nevet is. A *Hajnaltó*-n három táblát alakítottak: *Hajnaltó I. D-8, H-II. D-7.* és *H. III. D-6.* A *Hajnaltó II.* és *III.* tábla között terpeszkedik ma is az ősi Tisza-meder (a töltésen kívül négy kilométerre) maradványa, a pocsolyás *Ticce*.

Az 1945 előtt nagybirtok uralta területeken az örökölt határnevek mellé újfélekét is alkottak, és pedig a korábban Nagyhalász-Tiszaháton földet művelő kistulajdonosok családi nevéből. Így a Jóhegyűéren a volt kisparcellákból összeállt tábla a *Bogár-tábla D-14* és *Demkő-tábla C-22* nevet kapta. A Klár Gusztáv-féle birtok területén kiszabott egyik 119 ha-os föld neve *Virágh-*

¹⁶ Adatszolgáltató: Dobrovitz József, a Férihegy Tsz elnöke.

¹⁷ Adatszolgáltató: Schupkégel Sándor, a Petőfi Tsz elnöke, 1983. aug. 26.

tábla D-4 lett. Ugyanígy történt a Csuha—Kállay- és a Lónyay-birtokon.¹⁸ A névtörténet egy fontos mozzanatát, csomópontját ragadhatjuk meg ezzel.

A dunántúli Zsámbéki Medence Lenin Tsz táblái a táblatorzskönyvben egy kivétellel csak betű—szám névvel szerepelnek. A kivétel a tsz zsámbéki területén a *Csillagerdő* nevű határ egy része. A nevezett határ földjeiből három tábla született. Az egyik viseli a határ hagyományos nevét, a másodikat *Zs-12*-nek, a harmadikat *Zs-13*-nak hívják. Ebben a szövetkezetben a 80-as évek elején már csak nehézkesen lehetett megtalálni azt az idősebb tsz-tagot, aki azonosítani tudta a betű—számmal nevezett táblákat a hagyományos határnevekkel. A fiatalabb elhárította a feladatot, mert megoldani nem tudta.

Néhány torzskönyv szerinti tábla e tsz-ben:

a tábla neve a határ hagyományos neve,
a pátyi terüle- amelyen fekszik:
ten:

<i>B-II</i>	<i>Alsó-hegy</i>
<i>P-7</i>	<i>Hosszú-dűlő és Száraz-rét</i>
<i>P-8</i>	<i>Hosszú-dűlő és Száraz-rét</i>
<i>P-3—4</i>	<i>Árendás-föld</i>
<i>P-11, 12, 13</i>	<i>Árendás-föld</i>
<i>P-30</i>	<i>Kis-Szabad-föld</i>
<i>P-32, 33, 34</i>	<i>Sasfészek</i>
<i>P-35</i>	<i>Malmi-dűlő</i>

a biatorbágyi területen:

<i>B-2—8</i>	<i>Gazdák-földje-dűlő és Sultész-kanyar</i>
<i>B-IX</i>	<i>Biatorbágyi-tanyák</i>
<i>B-X</i>	<i>Puskás-tanya</i>
<i>B-XIII</i>	<i>Iharos</i>
<i>B-10</i>	<i>Bolha-hegy</i>
<i>B-27</i>	<i>Disznóláp</i>

a zsámbéki területen:

<i>Zs-9</i>	<i>Pap-lapos</i>
<i>Zs-10</i>	<i>Csonka—Tebe-dűlő</i>
<i>Zs-17—20</i>	<i>Malom-melletti-dűlő</i> ¹⁹

A Bácsalmási Petőfi Tsz-ben egytől harmincháromig arab számmal nevezték el a táblákat, kivéve hatot, amelynek betű—szám nevét örökölték a jogelőd gazdaságoktól, s ezeken nem változtattak. Ezt a tarkaságot illusztráljuk, s a szám vagy betű—szám nevek mellé írjuk az ősi határneveket, amelyekkel azonosíthatók, de amelyek már nem szerepelnek a táblatorzskönyvben:²⁰

¹⁸ Adatszolgáltató: dr. Nagy Gábor tsz elnök, Lukács Imre tsz földügyi előadó, Kulcsár Antal tsz üzemgazdász, Nagyhalász.

¹⁹ Adatszolgáltató: Feketéné Gergely Márta tsz számtartó, Páty.

²⁰ Az Sz-táblák a 60-as években telepített szőlők, melyek pusztulnak, s a 80-as évek elején H, homok nevékké alakulnak át. (Adatszolgáltató: Sevaracz Máté tsz elnök, Bácsalmás.)

1—3	Családos
H-1, 2	Ószőlők
Sz-1	Ószőlők
H-3	Teleki-szőlők
Sz-2	Teleki-szőlők
4—7	Családos és Vársánc
28	Déli-családos
H-4	Déli-családos
Sz-3	Déli-családos
29—31	Déli-családos

A Hernád menti Megyaszó és Alsódobsza határában működő Megyaszói Aranykalász Tsz táblanévjegyzékén kizárólag a hagyományos határ-dűlő név szerepel, a betű-szám nevet ebben a gazdaságban nem is alakították ki.

A tsz 62 táblája nevének felsorakoztatását azért ítéljük fontosnak, mert vele párhuzamba állíthatjuk azokat a határneveket, amelyeket a 70-es évek végén gyűjtöttek a „Magyarország földrajzinév-tára II”-höz. A két sor részben nem mutat egyezést, részben a tsz-tábla nevek alakváltoztatást jeleznek. Ezzel is ráirányítjuk a figyelmet a határnév-kutatás jövő gondjaira, ugyanis az átmentődésre a tsz-sornak van nagyobb esélye.

Az Aranykalász Tsz táblanevei az üzemen belül alakított sorrendben:

A „Magyarország földrajzinév-tára II”-ben előforduló határnév:²¹

<i>Nagytag</i>	—
<i>Lencsés</i>	—
<i>Dinnyés-felső</i>	—
<i>Bájer</i>	—
<i>Rétföld</i>	<i>Rétföld</i>
<i>Felhegy</i>	<i>Felhegy</i>
<i>Orvos-dűlő</i>	—
<i>Sebő-dűlő</i>	—
<i>Szeles</i>	—
<i>Fábián</i>	—
<i>Majori kistanya</i>	—
<i>Nagyoldal</i>	—
<i>Alhegy</i>	<i>Alhegy</i>
<i>Homokos</i>	—
<i>Ritka-dűlő</i>	<i>Ritka</i>
<i>Kenderföld</i>	—
<i>Almás</i>	—
<i>Fenyér I—IV.</i>	<i>Fenyér</i>
<i>Gyalogúti</i>	—
<i>Nagykerektábla</i>	—

²¹ Adatszolgáltató: Smajda József tsz elnök, Megyaszó; Magyarország földrajzi-név-tára II. Borsod-Abaúj-Zemplén megye 40, 55.

<i>Tópart IV—I.</i>	—
<i>Bazsi I—II.</i>	—
<i>Kővágó</i>	<i>Kővágó</i>
<i>Telek I—II.</i>	—
<i>Hosszúhegy</i>	<i>Hosszúhegy</i>
<i>Halomfalja-dűlő</i>	<i>Halomfalja</i>
<i>Répás</i>	<i>Répaföldek</i>
<i>Monoki út</i>	—
<i>Kötélrétföld</i>	—
<i>Szerencsi út</i>	—
<i>Pénzverem</i>	—
<i>Csákó-rétföld</i>	—
<i>Papi-rétföld</i>	—
<i>Kurta-rétföld</i>	—
<i>Kisdorgó</i>	<i>Dorgó</i>
<i>Nagydorgó</i>	—
<i>Szántai út I—II</i>	<i>Szántai út</i>
<i>Csákó-dűlő</i>	<i>Csákó</i>
<i>Tetőtlen-dűlő</i>	<i>Tetőtlen</i>
<i>Kis-Baksi</i>	<i>Baksa-halom</i>
<i>Zubogó</i>	—
<i>Akasztfalápa</i>	—
<i>Tővistető</i>	—
<i>Gödröserdő</i>	—
<i>Bátyakereszt</i>	—
<i>Temetőfalja</i>	—
<i>Ásító I—II.</i>	<i>Ásító</i>
<i>Topolyka</i>	—
<i>Sugoró erdő</i>	—
<i>Dobszai ritkás</i>	—
<i>Szőlőföld</i>	—
—	<i>Békató-bátya</i>
—	<i>Berek</i>
—	<i>Cseresföld-erdő</i>
—	<i>Csorgó-legelő</i>
—	<i>Dobogó</i>
—	<i>Harangod</i>
—	<i>Majos-pusztá</i>
—	<i>Nagy-répás</i>
—	<i>Sugoró</i>
—	<i>Sulymos</i>
—	<i>Tölgyes</i>
—	<i>Újvilág-pusztá</i>
—	<i>Újvilág-tanya</i>
—	<i>Vitézi</i>

A Fejér megyei Mányi Összetartás Tsz táblájának első neve az üzemben a hagyományörző névszó, a második a betű—szám. A következőkben két oszlopban csak azokat a neveket közöljük, amelyek nem szerepelnek a tsz táblanév-jegyzék vagy a „Magyarország földrajzinév-tára II” valamelyikében.

A tsz táblanévjegyzékében szerepel,
a földrajzinevtár II-ben nem:

Kismány A-6
Kopolya A-12
Étyeki I. A-13
Cseresznyés A-13
Szilvággy A-16/2
Strázsahegy A-19
Szőlőkalja A-19/1
Kisdülő A-20
Kastély A-24
Gesztenyés A-30
Barackos A-31
Szugja A-32
Paprikaföld A-33
Téglaházi B-1
Sorfásut B-2—3
Vadalmás B-4
Vörösakol B-6
Kéri Lapos B-7
Roszkút B-8
Temetőfalja B-9
Becsei Lapos B-11
Perekereszt B-19
Bükköstető B-23
Jegyzőföld B-26
Megyfa B-27
Molnár föld B-30
Kereskedő B-31
Kéttanyaköze B-32
Hodály fölött B-33
Jancsár B-37
Darudelelő B-38
Bitangalja B-45
Bányatető B-46
Tarján-uti-lapos B-47
Legelőföld B-49

A földrajzinevtár II-ben szerepel, a tsz
táblanévjegyzékében nem:²²
a mányi területen:

Alsóörs-dűlő
Alsóörs-pusztá
Csapás-dűlő
Felsőörs-pusztá
Gut-kő
Hármas-körtefa
Irtás
Jánoshegy
Jató
Keserü-kuti-dűlő
Kigyós-patak
Köves-hegy
Külső-dűlő
Legelőföld
Nádorpusztá
Ördög-örvény
Strázsahegy-alja
Szilvölgy
Vénhegy
Zsámbéki-dűlő
a csabdi területen:
Bag-hegy
Barla-berek
Dobogó
Kisasszonytanya
Kossuth-völgy
Méhes-tábla
Sovány-felső
Télizöldes
Várdomb
Vesztély
—
—
—

Szembevetendő, hogy a táblanévjegyzék sokkal inkább részletezi a művelhető földterületet, mint a határnevjegyzék: *Kéttanyaköze*, *Hodály fölött*. Viszont a határnevek szép summája nem játszik névadó szerepet. Általában elmondható — miután reprezentáltuk tipizáló illusztrációnkkal a tsz-táblanévadás országos változatait —, hogy azokban a szövetkezetekben, amelyekben a névadás a hagyományos határneveken nyugszik — karcsai Dózsa, mányi Összetartás, nagyhalászi Petőfi, megyaszói Aranykalász — a h a g y o m á n y o s

²² Összetartás Tsz táblanévjegyzéke, 1984. január 31.; Magyarország földrajzinevtára II. Fejér megye 22—3., 26.

helyneveknek legalább egyharmada kihull, nem él tovább a táblákkal; a helységek agrárképességének tudatában is elhomályosul lassan-lassan. A csak számmal vagy betű-számmal nevezett táblák — 10—180 hektáros földek — ősi határneve pedig még bizonyosabban merül feledésbe. Pedig a termelőszövetkezeteket semmiféle jogszabály nem kötelezi a hagyományos határnevek mellőzésére, olyan intézmény vagy szervezet sem létezik, amely elvárná ezt tőlük!

Különösen szóra érdemesnek érezzük e megjegyzésünket, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezése az agrárképességen belül életmódváltást is eredményezett, tehát nemcsak a termelés módszerével, technikájával összefüggő fogalmak rendeződnek át a szakmai nyelven belül, hanem sok egyéb más is. Példaként ragadjuk ki békéscsabai megfigyelésünket. Az 1950—1980 közt eltelt harminc év alatt eltűnt a *szállás* földrajzi köznévi, gyűjtőfogalom a helyi népnyelvből, mert megszűntek a korábban munkahely funkciót betöltő tanyák, s kihalt a városi lakásból tanyára járt (hétközben a tanyán élt) kisgazda réteg. „Tájgyem na szálasi” (megyek a szállásra) — mondták a városban a tanyára induló szlovák gazdák.²³ A *szállás* jelentette a határt, egy részét, a pusztát és egy-egy konkrét tanyát a *Gerendási (Apponyi—Gerendás) legelő* névű jó szántókon, annak ellenére, hogy a szó határnévként Békéscsabán sehol nem fordult elő.

E példát tekintve vélhető országos érvénnyel, hogy idő múltával a kollektivizálás eredményeképpen létrejött táblanevek behatolnak az adott helység lakóinak nyelvébe is, hatást gyakorolnak arra.

4. Ami a táblanévhasználat mindennapos gyakorlatát illeti, szövetkezetenként nagy a szóródás. A Vörös Csillag Tsz-ben Túrkevéren, a Petőfiben Gyermelyen, a Zsámbéki Medence Leninben Pátyon már csak a legidősebb tagok ismerik jobban a határ hagyományos nevét, a 40 év körüli tsz-tag réteg időközben megszokta a betű—szó üzemi táblanevet („megyünk az Á-7-re”), bár még ismerik a hagyományosat is, a 30 év körüli elsősorban az üzemi nevet mondja.²⁴ Ezzel szemben a Petőfi Tsz-ben Nagyhalászon, az Összetartásban Mányon, a Dózsában Karesán kizárólag a hagyományos határnévből alkotott neveket beszélnek. *Betonnév*-nek, *betonnyelv*-nek titulálják a betű—számmal képzett táblaneveket, amelyeket idegennek érznek.

Az előadottak után aligha szorul bizonyításra, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése a nyelvtudomány számára is fontos fejlemény. Az átalakulás nyelvi következménye a tanulmányozás új lehetőségét kínálja. Másrészt a nyelvészek nyelvörkődő beavatkozásáért kiáltanak a szövetkezetekből a nyelvet gazdagító, történeti kútfő értékű hagyományos helynévréteg mentésére.

Virágh Ferenc

²³ Virágh Ferenc: A békéscsabai népnyelvről. Békés megyei kis füzet. Bes., 1958. 24., 32.

²⁴ Adatszolgáltató: Tóth Béla tsz elnök, Bokor Lajos főagronómus, Gyermely; Feketéné Gergely Márta tsz számtartó, Páty. (Virágh Ferenc: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerepe a dolgozók és a település felemelkedésében, 1960—1980. Kézirat. 446.)

Szakmai nyelvhasználat és publicisztikai stílus

1. A tömegkommunikációs eszközök — köztük az írott sajtó — nyelvhasználatát *tükrö* is, *formálója* is mindennapi nyelvünknek (vö. Kovalovszky Miklós: *Mai magyar nyelvünk*. Szerk. Grétsy László. Bp., 1976., Akadémiai. 87—8). A sajtónyelv a különféle nyelvi rétegeknek, nyelvhasználati módoknak valóságos gyűjtőmedencéje, melyben a nyelvi változások szinte azon nyomban tetten érhetők és figyelemmel kísérhetők. Ezért a sajtó nyelve nélkülözhetetlen forrás a nyelv mai arculatát tanulmányozó (és fejlődésének irányát bizonyos mértékig befolyásolni is kívánó) nyelvművelő számára. Az újságolvasó tömegek számára pedig *minta*, a nyelvi tevékenységnek a nyomtatott betű tekintélyével szentesített, úgyszólván intézményes formája, amely szóválasztásával, mondatszerkesztésével, szövegalkotási megoldásaival stb. úgy jelenik meg a nyelvközösség tagjai előtt, mint a helyes nyelvhasználat követendő példája.

Igen nagy tehát a befolyása, közvélemény- és tudatformáló ereje az írott sajtónak, de ugyanilyen nagy a felelőssége is. Elsősorban természetesen a tájékoztatás *tartalmi* hitelességéért, ám ezenkívül *formai* (nyelv-helyességi és stílusi) színvonaláért is. Ugyanis az újságíró nemcsak a saját nyelvi felkészültségéről — vagy felkészületlenségéről — ad számot, hanem sok-ezres olvasótáborának stílusérzékét is formálja.

Tanulmányomban hat szakszerkezeti sajtótermék nyelvvezetét elemzem, főleg a *szóhasználat* és a *stílus* szempontjából. A példákat a következő lapok egy-egy 1983. évi számából merítettem: *Építő Lapja* (= ÉL.), *Közalkalmazott* (= K.), *Mérleg* (= M.), *Postás Dolgozó* (= PD.), *Textilmunkás* (= Tm.), *Typographia* (= T.).

Az átnézett hírlapok nyelvi színvonala egészében véve kielégítőnek, sőt helyenként jónak bizonyult. Hogy az alábbiakban mégis elsősorban a hibák, stílusalanságok kerülnek a vizsgáldás fókuszába, az cikkem jellegéből, feladatából következik. Úgy gondolom, hogy azzal nyújthatok tényleges segítséget a szakszerkezeti sajtó munkatársainak, ha arra mutatok rá, amit jobban is megírhattak volna, nem pedig azt dicsérgetem, amit csakugyan jól írtak meg.

2. A szóhasználati jelenségek közül elsőként az ún. *szótévesztés* sel foglalkozom.

A szótévesztésnek az a legegyszerűbb esete, amikor két hasonló alakú, a kiejtésben majdnem azonos hangzású szót cserélnek össze egymással. Pl.: „Bensőséges . . . alkotások fogadták a látogatót, aki vette a *fáradtságot*, és . . . megnézte . . . Mohácsi Regős Ferenc . . . kiállítását” (K. 1983. dec. sz. 7). A *fáradtság* (= kimerültség) főnév némiképp más jelentéstartalmat fejez ki, mint a hasonló hangzású *fáradság* (= fáradozás). Kár, hogy a cikkíró nem vette magának a *fáradságot*, hogy ügyeljen erre.

Bonyolultabb, ennél fogva szakmailag is érdekesebb válfaja a szótévesztésnek a tartalmilag, ill. stílusosan oda nem illő szavak használata. Az ilyen szavak vagy jelentésük, vagy hangulatuk miatt nem illenek bele a szöveggörnyezetbe, sőt megeshet, hogy egyik szempontból sincsenek összhangban a mondat többi részével. Vegyünk szemügyre három ilyen példát: „A régi házban *ósvi* vezetékek húzódtak mindenütt a falakban” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11); „Sorba állok az ügyfelekkel az ablakok előtt. Lökdősződnék, *dörzsölődnek*, és alig fogy a sor, mert újabbak érkeznek” (PD. 1983. aug. sz. 4); „. . . ez év

januárjában kezdetét vette a teljes felújítás: *külsőségekben* híven rekonstruálni a régi formákat..., melyeket modern műszaki tartalommal... kellett ellátni” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11).

Bővebb magyarázatot, azt hiszem, egyik példamondat sem kíván. Valakinek a gondolkodása, szemlélete lehet *ósdí*, de egy vezeték inkább *elhasználódott*, *régi* vagy *avított*. Élő személyre nem mondhatjuk, hogy *dörzsölődik* (még tárgyra is inkább csak azt, hogy *hozzádörzsölődik* valamihez). A postai pénztárlablak előtt sorba állók így legfeljebb *egymáshoz préselődhetnek*, *összeszűföldhettek*. Végül pedig a régi épületet és berendezést nem *külsőségekben* kellett volna „híven” (inkább: híven) rekonstruálni, hanem *kívülről* vagy *külsőleg*, ne hogy a *külsőségekben* szó azt a látszatot keltse, mintha csak külsőleges, felületes lett volna a felújítás. (Egyébként a régi formákat sem *ellátni*, hanem *megettölteni* kellett volna korszerű műszaki tartalommal!)

Tekinthetjük szótévesztésnek a logikátlan szóhasználat eseteit is, bár ilyenkor nemcsak arról van szó, hogy a szerző nem mérlegelte kellő gonddal egy kifejezés jelentését, ill. hangulatát, hanem arról is, hogy magát a mondanivalót, a közlés tartalmát sem gondolta következetesen végig. Ezt a hibát követi el pl. annak az egyébként mindvégig igen jó stílusban megírt riportnak a szerzője, amely egy súlyos munkahelyi balesetről tudósít. Ezt írja ugyanis az előzményekről: „A baleset napján Földesi András *sérült* és Mikulinda Gyula LE 50—2500 típusú élhajlító gépen előre leszabott lemezeket egyengetett. Már körülből az ötvenediknél tartottak, amikor az egyik lemeznél az egyengető prizma elmozdult, nem volt párhuzamos az élhajlító nyomóorsójával. Ezért a *sérült* hosszabb ideig két kézzel igazította az egyengető prizmát a nyomóorsó alatt. . . . [A csoportvezetőnek] fel kellett volna hívnia a figyelmet arra, hogy a gépet kizárólag csak (*a sérült*) Földesi András kezelheti” (PD. 1983. aug. sz. 3). Ámde a szerencsétlenül járt munkás ekkor még nem volt *sérült*, csak az ezután bekövetkező baleset folytán vált azzá. Ezért a fenti mondatok *sérült* szavát a riportternek — legkésőbb pedig az olvasószerkesztőnek! — vagy ki kellett volna húznia, vagy kiegészítenie valamivel, pl. így: „F. A., *a baleset későbbi sérültje*. . .” Később pedig már elég lett volna a név, minden további pontoskodás nélkül.

A szótévesztés hátterében olykor szerkezetvegyülés húzódik meg, vagyis az a nyelvi jelenség, hogy két rokon értelmű kifejezés elemei összekeverednek a fogalmazó tudatában — és sajnos a leírt mondatban is. „Még ugyanehhez az alapkérdéshez vonatkozik. . .” — kezdi egyik mondatát egy riportalany (M. 1983. okt.—nov. sz. 13). Az előbeszédben könnyen előfordul efféle pontatlanság, ám az újságírónak, amikor a nyilatkozatot írásos formába önti, résen kell lennie, hogy még idejében kiszűrje a szövegből a vonzatkeveredést. A pongyoltság kiiktatására két kifogástalan megoldás is kínálkozik: *ugyanekhez az alapkérdéshez tartozik* vagy *ugyanerre az alapkérdésre vonatkozik*. Másik példamondatunk egy tehetséges fiatalember életpályáját vázolja fel, aki a hadseregben kezdett faszobrászattal foglalkozni, s „a Munkácsy szocialista brigád tagjaként tovább műveli fafaragó tevékenységét” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 2). Ez esetben is választani kellett volna a rendelkezésünkre álló két szinonima között: *(tovább) folytatja fafaragó tevékenységét*, illetőleg *tovább (ra is) műveli a fafaragást*. Ehelyett a cikkíró a harmadik változatot, a legkevésbé helyeset vetette papírra.

3. Nagyon hiányos lenne ez az áttekintés, ha nem említénők, legalább néhány példa erejéig, az úgynevezett *d i v a t s z a v a k* at, tehát azokat a

kifejezéseket, melyek az átlagnál feltűnően gyakrabban, olykor öncélúan, pusztán divatból fordulnak elő. Minden stílusrégnek, műfajnak, sőt kor-
szaknak megvannak a maga kedvelt szavai, így természetesen megvannak a mai
publicisztikai stílusnak — s ezen belül a szakszervezeti sajtó nyelvhasználatá-
nak — is. A számos kínálkozó példa közül ez alkalommal mindössze hármat
ragadunk ki: a *kialakít*, a *nagyságrend* és a *fogalmaz* szót.

Lássunk először néhány jellegzetes példamondatot a *kialakít(ás)* szó
divatos sajtónyelvi használatának szemléltetésére: „Nagyméretű konyhaüzem,
rendezvényterem *kialakítását* tettük lehetővé” (M. 1983. okt.—nov. sz. 12);
„... a vállalatoknak fontos feladatuk a jó munkahelyi légkör elősegítése,
kialakítása” (uo. 13); „Ezenkívül az újjáalakított kerthelyiségben is kellemes,
hangulatos vendéglátást tudunk *kialakítani*” (uo. 12). Az utolsó példában a
divatszóhoz elvont cselekvésnév (*vendéglátás*) kapcsolódik, s ez mondatunkat
kissé zavarossá teszi. Mind a három mondatot igen jól meg lehetett volna fogal-
mazni *kialakít(ás)* nélkül is: „Nagyméretű konyhát és rendezvénytermet *léte-
sítettünk*”; „A vállalatoknak fontos feladatuk a jó munkahelyi légkör *megterem-
tése*”; „... kellemes, hangulatos vendéglátást tudunk *nyújtani*”.

A *nagyságrend* főnév feltehetőleg a természettudományi (csillagászati,
esetleg matematikai) szakszókincséből került bele a közéleti zsargonba s innen
a publicisztikába. Többször is felbukkan az átnézett szakszervezeti hírlapok
cikkeiben is. Pl.: „... a füstgázban levő szennyező komponensek értékének
nagyságrendje még a megengedetten belül maradt” (Tm. 1983. szept. sz. 2).
E mondatból minden további nélkül kihagyhatnánk a divatszót anélkül, hogy
a közlés értelmét megváltoztatnánk: „... a szennyező anyagok mennyisége a
megengedetten belül maradt”. Másik példánk a divatszótól függetlenül is
megérdemli a nyelvőri figyelmet: „A házon belüli és házon kívüli rendezvények
eddig még nem szervezett *nagyságrendjét* oldottuk meg ebből az üzletből”
(M. 1983. okt.—nov. sz. 12). Kár, hogy sem a riportot készítő újságíró kolléga,
sem szerkesztője nem vállalkozott arra, hogy e bántóan pongyola mondatot
zavaros szakmai zsargonról érthető magyar köznyelvre „fordítsa”. Valahogy
így: „Eddig (még) nem tapasztalt méretű rendezvényeket szerveztünk az
üzletben, házon belül is, kívül is.”

Harmadik szavunk, a *fogalmaz* e divatos használatában jobbára tárgyat-
lan igeiként, *valahogyan* fogalmaz, X. Y. *úgy fogalmazott* stb. alakban fordul elő.
Pl.: „Ezért *fogalmazhatunk* úgy, hogy a nyitvatartási idő módosítását tudomá-
súlvették, de nem lelkesedtek . . .” (M. 1983. okt.—nov. sz. 13). Az esetek
többségében jóformán semmi egyebet nem jelent, mint azt, hogy valaki ezt és
ezt *mondta*, valaki(k) *szerint* ez így és így van. „Lakatos Mihály szb-titkár *úgy
fogalmaz*, hogy egyébként is tekintettel lennének a dolgozók igényeire, de nyug-
díjasaik bevonása megkönnyíti a beosztás elkészítését” (uo.). Vagyis: L. M.
azt mondja, hogy . . . ; L. M. *szerint* . . . ; L. M.-nek *az a véleménye*, hogy . . .
stb. Utolsó ilyen típusú példamondatunkkal egyszer már találkoztunk, a
vonzatkeveredés, szerkezetvegyülés tárgyalásakor. Most azonban teljes egészé-
ben idézzük: „Még ugyanahhoz az alapkérdéshez vonatkozik [é.: tartozik], amit
talán *úgy fogalmazhatnánk*, hogy az egyik szemem sír, a másik meg nevet”
(uo.). A mozgalmi zsargonbeli divatszó és a népnyelvi eredetű — ma bizalmas,
beszélt nyelvi hangulatú — szólás nemigen fér meg egymás mellett ugyanabban
a mondatban. A kétféle stílusvilágba tartozó nyelvi elemek önkényes vegyítése
bántó stílusűröst okoz. Valamelyiket tehát ki kellett volna hagyni a mondat-
ból (e sorok írója természetesen a *fogalmaz* igeét hagyná ki).

A divatszó, mint láthattuk, önmagában véve többnyire nem helytelen: mint szó se nem hibás képzésű, se nem magyartalan. A nyelvművelő rosszallását azzal hívja ki, hogy „elszívja a levegőt” rokon értelmű megfelelőitől, azoknak a rovására terjeszkedik. Kerülésük épp ezért nem is annyira nyelvvellyességi, mint inkább stíluskérdés. Jó mércéje az újságírói, szerkesztői igényességnek!

4. Körülbelül ugyanígy vélekedik a mai nyelvművelő a laikus nyelvvédőktől oly sűrűn kárhoztatott idegenszavakról is. Nem az idegen szót kell irtani, hanem a vele egyenértékű magyart terjeszteni. Általánosságban ilyen egyszerűen kimeríthető nyelvművelésünknek ez az örökzöld témája. Ha azonban közelebbről is vallatóra fogjuk a nyelvi anyagot, hamar rájövünk, hogy maga az idegenszó-állomány sem egységes. Eltérő eredetű, különböző elterjedtségű csoportokra oszlik, melyeknek szükségképpen különbözik a nyelvhelyességi megítélésük is.

Az átnézett szakszervezeti lapok az idegen szavak használata szempontjából lényegében megfelelnek az egész magyar sajtó átlagának: se nem jobbak, se nem rosszabbak annál. Mivel azonban e sajtótermékeknel igen erősen számolni kell a mozgalmi és a szakmai zsargon hatásával, ezt az átlagosságot (ti. hogy nem alkalmaznak több idegen szót, mint általában a mai magyar sajtónyelv) inkább erényként kell elkönyvelnünk.

Az általam talált idegen szavak többsége a hagyományos, latin-görög gyökerű nemzetközi szókincsből került ki: „A fizikai munkakörben dolgozók *prémiuma* a munka teljes befejezése után, csak a második félévben *realizálódik*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 3); „A *fluktuáció* *minimális*, jó törzsgárdánk alakult ki” (uo. 4); „A szereposztás változhat, ami kimondottan egészséges, mert mindenképpen *objektivitásra*, tárgyilagosságra *inspirálhat*” (K. 1983. dec. sz. 4); [A létesítmény] „*Komplex tervdokumentáció* alapján háromszor nyolc hónapos *ciklusban* épült úgy, hogy egy-egy *szektort* elkészülte után nyomban átvettünk és munkába állítottunk . . .” (M. 1983. okt.—nov. sz. 5). Nagy betűs főcímben is találkozhatunk ilyenfajta idegen szóval: „Vendéglátóipari *metamorfózisok*” (uo. 12).

Noha az idézeteinkben kiemelt idegen szavak egy részét igényes stilisztia magyar szóval helyettesítené (pl.: objektivitásra, tárgyilagosságra inspirálhat h. tárgyilagosságra *ösztönözhet* v. *készíthet*; metamorfózisok h. *változások* v. *átalakulások*), egészében véve ez az idegenszó-típus nem okoz megértési nehézséget. Mindössze egy olyan latin tövű idegen szót találtam, melynek értelmét csak szótár segítségével tudtam tisztázni, a *konvertálás* főnevet: „. . . a meglévő kapacitások célszerű *konvertálásával* . . . fizetőképes keresletet elégít ki magas színvonalon” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1). A *konvertál* ige mint közgazdasági, pénzügyi szakszó a Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótára szerint elsősorban azt jelenti, hogy 'átvált'. Mivel az idézett lapnak, ha jól sejtem, nem a szűkebb szakma a „címzettje”, hanem egy nagyobb, nyelvileg feltehetően kevésbé tájékozott olvasótábor, a fenti mondatban érdemes lett volna az ott amúgy is kétséges értelmű *konvertálás* főnevet a neki megfelelő magyar szóval helyettesíteni.

Sajtónyelvünkben, sajnos, nem ritka az idegen szók helytelen, jelentésük félreértésén alapuló használata. A megvizsgált szakszervezeti lapokban ilyenmivel nem találkoztam, hacsak az alábbi szószaporító (tautologikus, azaz két szóval lényegében ugyanazt mondó) kifejezést nem sorolom ide: „Mi évek óta

nem tudunk például számottevő *exportot kiszállítani* az USA-ba” (Tm. 1983. szept. sz. 6). Magától értetődően nem teszem fel a cikkíróról, hogy nem tudja, mi az export, mégis furcsa egy kissé az *export*-nak, azaz a kivitelnek a *kiszállítási*-ról olvasni. Ezután már csak az *import behozatala* következhet . . . A fölösen pontoskodó, „túlbiztosító” fogalmazást így módosíthatjuk a legkönnyebben: „Évek óta nem tudunk számottevő mértékben (v. mennyiségben) *exportálni* (v. *kivinni*) az USA-ba.”

A műszaki nyelvünket az utóbbi években szinte elárasztással fenyegető angol szakszókincs a feldolgozott lapokban szinte egyáltalán nincs képviselve. (Ennek nyilván tartalmi, szakmai oka van.) Az egyetlen ilyen, számomra ismeretlen jelentésű angol szóra egy felcímbe bukkantam rá: „*Patch-work* és társai”, de a szerző, példamutató módon, ezt is nyomban megmagyarázza, a szövegben zárójelbe téve az idegen szó részletes magyar értelmezését: „Éltek a »*patch-work*« (több anyag és minta kombinációjából fakadó foltozott hatású kelme) játékoságával” (Tm. 1983. szept. sz. 2). Mindig így kellene „bedobni” egy új szót a hazai köztudatba! Még jobb lett volna persze, ha mindjárt egy épkezláb magyar kifejezést is tudott volna ajánlani a cikkíró a *patch-work* helyett. (Mert annak nyilván nem örülnének a textiltervezők, ha az újszerű kelmét magyarul *tákolmány*-nak neveznénk. A szótár szerint ugyanis ezt jelenti a *patch-work*.)

5. A szóhasználat kérdéskörét vázlatosan áttekintve, a továbbiakban a stílus áról kívánok néhány megjegyzést tenni az elemzésre kiszemelt hat hírlapnak. Pontosabban arról: milyen stílári hatások érik a szakszervezeti újságírás nyelvezetét, mely nyelvi rétegek tükrözödnek és összegeződnek benne?

6. Mivel a vizsgált lapok rendszeresen és elég nagy számban közölnek interjúkat, nem meglepő, hogy stílusukat a beszélt nyelv, a mindennapi élet familiárisabb köznyelve is befolyásolja. Inkább az a meglepő, hogy milyen kevéssé befolyásolja. A riporterek, úgy sejttem, kissé „kikozmetikázzák” az elhangzott nyilatkozatokat. Ezért aztán csak olykor-olykor szüremlik bele valamelyes élőnyelvi íz a komolyabb publicisztikai stílusba. Például a győri Cardo bútorgyár által készített bútorfajták felsorolását ezzel a jellegzetesen beszélt nyelvi kapcsolással, hozzátoldással zárja le egy cikkíró: „Íróasztalok több változatban, előszobafalak, kárpitos garnitúrák, válaszfalak, *na és szekrényesorok*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 4). A mai pongyolább élőbeszéd grammatikájához igazodik az egyik riportalanynak ez a mondata: „Anyagilag nincs gondunk, . . . *de hát a minőség, az egy külön kérdés*” (uo. 3). Tipikusan beszélt nyelvi stílussajátosság itt a *de hát*-tal való tagmondatkezdés, az az témaismétlő, ill. -nyomósító mutató névmás kitétele, valamint az *egy* határozatlan névelőnek kissé idegenszerű, lényegében fölösleges használata. Végül lássunk egy olyan élőnyelvi stílusú példát is, amely már szinte határesetnek tekinthető a mindennapi beszélt nyelv és a mozgalmi vagy szakmai zsargon között: „A szegecseléseket korábban kézzel végeztük. *Megújítottuk a témát*, ma már géppel történik ez a művelet” (uo. 4).

7. Ez utóbbi példamondatunkkal lényegében át is tértünk a publicisztikai stílust befolyásoló másik, sokkal erősebb hatásra: a hivatali nyelv és a mozgalmi zsargon hatására. Szemléltesse ezt a stílusvilágot egy ügy-

szólván találomra kiragadott mondat, amely a svéd szakszervezetek működését ismertető hosszabb cikkből való: „Sokrétűen és jelentős anyagi erőkkel alátámasztottan gondoskodnak a propaganda- és információs munkáról” (K. 1983. dec. sz. 6).

A mozgalmi zsargon uszályába került sajtónyelvet éppúgy jellemzik a terjengős, körülíró állandó szókapcsolatok, divatszavak, mint példaképét, a rossz értelemben vett „hivatali” nyelvet: „*Felvettük a kapcsolatot az ottani Ságvári Andre brigáddal, s kértük őket, rendszeresen jelezzék észrevételeiket, mert ez nagy segítség abban, hogy tudjuk, mire kell jobban odafigyelni*” (Tm. 1983. szept. sz. 4).

Az efféle hivataloskodó írásmód nemcsak stilisztikai szemszögből elleneszenves, hanem a világos, pontos gondolatátadásnak is gátjává válhat. A következő rövidke mondat iskolapéldája lehetne a ködösítő stílusnak: „Az utóbbi időben *előtérbe került a munka- és a védőruha-ellátás*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 3). Vajon azért „került-e előtérbe”, mert akadozik, mert nincs elég (vagy elég jó minőségű) munka- és védőruha? Ezt legfeljebb sejtheti, de a szövegből ugyan meg nem tudja az olvasó.

Megértjük természetesen, hogy a szakszervezeti lapok, melyek a lehető legszorosabb kapcsolatban vannak a termeléssel és a közélettel, nem maradhatnak érintetlenül azok nyelvi hatásaitól. Mégsem tudunk könnyedén átsiklani a fölött a jelenség fölött, hogy például a hivatali nyelvnek csaknem valamennyi fontosabb divatszavát (*biztosít, felvállal, visszajelzés, valamilyen szinten* stb.) nagy számban föllehetjük a szakmai lapok hasábjain is. Helykímélés végett most csak az egyik divatszóra, a *biztosít* igére idézünk néhány példát: „Mivel a bírák helyszűke miatt az ítéleteket az épületben elkészíteni nem tudják, így otthonra is magnetofont *biztosítottunk* számukra” (K. 1983. dec. sz. 5; a mondat első felében szórendi hiba is van); „Az ALBA-ház egyidejűleg *biztosítja* a hagyományos építés flexibilitását is” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1). E „mindenes” ige befejezett melléknévi igenévi állítmányként is gyakori: [Svédországban] „A szakszervezet beleszólási joga törvényileg *biztosított*” (K. 1983. dec. sz. 6); „Új létesítmény a bölcsőde, ahová az itt [é. a tököli börtönkórházban] született csecsemőket helyezik el, és zavartalan fejlődésükhöz minden feltétel *biztosított*” (uo. 2); „... *biztosított* a géppark egységes beszerzése... , s szerződésileg *biztosíthatóak* a karbantartás hosszútávú, kedvezőbb költségeket jelentő megoldásának lehetőségei is” (uo. 6).

8. A hivatali nyelvi hatás másik nemkívánatos velejárója a terjengősség. (Erre ösztönöz egyébként a jelenlegi, elsősorban a terjedelmet figyelembe vevő honoráriumrendszer is.)

Melyek azok a nyelvi eszközök, megoldások, amelyek a szakszervezeti újságírás stílusát itt-ott a hivatalos nyelvéhez hasonlóan szószaporítóvá teszik?

Ilyenek mindenekelőtt az ún. terpeszkedő kifejezések: „A termékek teljesen készre gyártva, festve, üvegezve, tömítővel ellátva *kerülnek kiszállításra*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1); „Ha ilyen kézikönyv *kiadásra került*, nyilván valamilyen lazítás tapasztalható a szakmában” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11); „A szakmai munkát színvonalasabbá tenni, ha intézményesen *bevezetésre kerülne* az a gyakorlat, hogy... ” (K. 1983. dec. sz. 5); „... több munkavédelmi jellegű *újításunk került elfogadásra és bevezetésre*” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 4). A terjengős kifejezés alaptagjának szerepét természetesen nemcsak a *kerül*, hanem számos

más ige is betöltheti: „A brigádtagok majd mindegyike több szakmával *rendelkezik*” (uo.); „Házi erőművel is *bírunk*” (Tm. 1983. szept. sz. 2); „... a szakszerű, udvarias kiszolgálás . . . *döntő jelentőséggel bír* a vendégek megnyerésében” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11). Úgy látszik, mintha a sokat kárhozottat *rendelkezik* helyén néhány újságíró kolléga a *bír* igét kezdené alkalmazni, pedig ez semmivel sem kevésbé terjengős amannál, ráadásul kissé idegenszerű is (vö. a birtoklást kifejező latin *habeo* igével).

Terjengőssé válik az újságnyelv amiatt is, hogy a rövid (többnyire egy szótagos) ragok helyén jóval testesebb névutók terpeszkednek: „Mit kell tudni a felnőtt szakmunkásképzés lehetőségeiről a textiliparon *belül?*” (Tm. 1983. szept. sz. 1); „A brigádokon *belül* vajon érvényesül az egyéni kezdeményezés?” (M. 1983. okt.—nov. sz. 11); „De az egyes brigádokon *belül* is igyekeznek egymás forgalmát túlteljesíteni” (uo.). Mindhárom példánkban jobb lett volna a tömörebb, raggal való szerkesztés: a textiliparban, a brigádokban (ez utóbbi kétszer is).

Még a kötőszók, e rövid, fürgé szócskák közül is azokat részesíti előnyben a hivataloskodó stílus, amelyek hosszabbak, „tekintélyesebbek” a többinél. Az egy szótag hosszúságú *ha* kötőszót kiszorítja helyéből a négy szótagos *amennyiben*: „... a szabadfoglalkozású . . . is kedvezményesen üdülhet, *amennyiben* az alapszabály szerint teljes jogú szakszervezeti tagsága van, és tagsági ideje meghaladta az egy évet” (M. 1983. okt.—nov. sz. 4). Ez alighanem jogi nyelvi hatás. Az *emiatt*, *ezért* névmási kötőszót pedig felváltja a nehézkes *ebből következően* névutós szerkezet: „Hétfőn viszont akkora a sorbanállás, hogy a pénztárablakot nem tudják 15 órakor lezárni, *ebből következően* nem tudnak 16 órakor zárni” (PD. 1983. aug. sz. 2). Hasonlóképp: ezután = *ezt követően*; előtte = *ezt megelőzően*; stb.

9. A divatszavak átvételén és a terjengősségen kívül van még egy kedvezőtlen megnyilvánulása a sajtónyelvre gyakorolt hivatalos és mozgalmi nyelvi hatásnak: a túlzott névszóiság.

Itt természetesen nem a névszói állítmányú, ígét nem is tartalmazó mondatokra gondolok, hiszen nyelvünknek jellegzetes és értékes sajátossága (és egyúttal stíláriis lehetősége) ez a szerkesztésmód. Hanem arra, hogy a hivatali nyelvi hatás alatt álló sajtónyelvben a lényeges információt többnyire az *-ás*, *-és* vagy *-ság*, *-ség* képzős elvont főnevek hordozzák, nem pedig az elevebb jelentéstartalmú, mozgékony cselekvésigék. Ez statikussá teszi a kifejezés-módot, ami ellentétben van a publicisztikai stílus egyik alapkövetelményével: az olvasó figyelmét megragadó és azt mindvégig le is bilincselő mozgalmas-sággal. Nem hibásak vagy magyartalanok tehát az effajta mondatok: „... a hivatali munka *zökkenőmentességéhez* nagyban hozzájárult az *otthonteremtés*, ami az ideális létszám *biztosításának* fontos tényezője” (K. 1983. dec. sz. 5), de unalmasak, szürkék, s ez a sajtóban éppoly kevésbé viselhető el, mint ha a cikkíró egy grammatikai vagy nyelvhelyességi szabállyal került volna össze-ütközésbe.

Ráadásul a túl elvont, általánosságokra szorítókozó fogalmazás olykor még a megértést is gátolja, a zavarosság érzetét kelti. Pl.: „Munkájukban előtérbe került a *rugalmasság*, a *feladatmegoldáshoz* való *igazodás*” (i. h. 4); „A döntési *illetékesség meghatározása és vállalása* . . . része a tanács *kapcsolattartásának*” (uo.). Némelyik olvasóban bizonyára felötlik a gyanú: van-e egyáltalán valami tartalom e mögött a sok elvontság mögött?

10. Az előbb, az *amennyiben* kötőszó kapcsán már utaltam a jogi nyelvre. Aligha kétséges, hogy a sajtónyelvet ebből az irányból — illetőleg általában a *s z a k n y e l v e k* irányából — is számottevő hatás éri.

A közgazdasági nyelv befolyására vall például a *kivált* ige terjedő használata, mely annyi nyelvművelői rosszallást *váltott ki* az utóbbi időben: „Jelenlegi gazdasági körülményeink között az a célunk, hogy a gyár 22 ezer tonnás termelő kapacitását megtartsuk, azért is, hogy ezzel megegyező mennyiségű tőkés importcellulóz *váltssunk ki*” (T. 1983. dec. sz. 10).

A műszaki nyelv a maga jellegzetes névszóiságával, nominális szerkezetével ugyanabba az irányba tereli a publicisztikai stílust, mint a mozgalmi zsargon: [Az ALBA-ház] „Módot ad az épületek kulcsrakész állapotára történő *megépítésére*, az ütemezett (utólagos *tetőtérbeépítés*) *kivitelezésére*, illetve műszaki *irányítás* mellett a házilag *lakásépítésre* is” (ÉL. 1983. okt. 3. sz. 1).

Ráadásul az efféle száraz, pontoskodó szövegek nem is mindig igazán pontosak! Ebből a mondatból: „A tervezett gyártókapacitás ezer darab lakás/év, de az első ütem során 1985-ig a tervezett gyártás 400 darab/év” (uo.), nem derül ki világosan, hogy az első „ütem” tart-e 1985-ig, vagy ez az év az első ütemen belül jelent időbeli határvonalat.

11. Ennyiféle irányból éri tehát hatás a mai sajtónyelvet, így a szakszervezeti sajtó nyelvét is. S e hatásoknak nem mindegyike kedvező. Nehéz lesz hát eleget tenni Kovalovszky Miklós kívánságának, hogy „a sajtó ne helytelen irányzatok terjesztője legyen, hanem adjon példát a *természetes, világos, közért-hető* stílusra” (i. h.; a kiemelés éntőlem való K. G.).

Kemény Gábor

A kettős tárgy szemantikai problémái

Nagyon nehéz olyan vitához hozzászólni, amelyben az egyik fél (M. Korcsmáros Valéria, Néprajz és Nyelvtudomány 24—25: 179—93), a másik félnek (Tompá Józsefnek) harminc évvel ezelőtt írt tanulmányát mai módszereink szemszögéből bírálja. Tompa József erre a bírálatra adott válaszában (Nyr. 108: 137—45) részletesen indokolta, hogy mit, miért, milyen módszerrel és milyen cél elérése végett elemzett. Bár a kettős alany kérdése, amelyet M. Korcsmáros nemcsak címszerűen, hanem lényegileg is dolgozatának nagy részében tárgyal (bíral) igen érdekes, újra elemzendő probléma, én mégis a kettős tárgy kérdéséhez szólnék hozzá. Teszem ezt azért, mert M. Korcsmáros megkérdőjelezi ennek a formációnak a hagyományos elemzését, azért, mert a készülő történeti nyelvtannak a mondattani részében én írom az igei szerkezetekről szóló fejezetet, végül azért, mert „Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák történeti vizsgálata” címmel egy részletes tanulmányt írtam (amely talán nyomtatásban meg is jelenik). Igyekeztem mindkét bűvárlatom során a kettős tárgy formája és az érzékelésigék szemantikája tekintetében is bizonyos módszereket kidolgozni a magam számára, amellyel — remélem — sikerült kiválasztott tárgyamot megközelítenem, és némi eredményre is jutottam. Ezt az eredményt szeretném most a nyilvánosság elé tárni. Bár a nyelvtani rész és az érzékelésigékről szóló dolgozat történeti elemzés, kidolgoztam néhány leíró jellegű problémát is, amelyek bár nincsenek az említett írásművekben, mégis

azt hiszem, elegendő alapot képeznek arra, hogy hozzászólhassak a kettős tárgyjal kapcsolatos szemantikai kérdésekhez.

A hagyományos grammatikai leírásban valóban két egyenrangú tárgyat láttak és nem tagadták az accusativus cum infinitivoval való kapcsolatát (vö. Gombocz: *Syntaxis* 102). Igaza van Tompa Józsefnek abban, hogy a kettős tárgy „*Anyját látja jönni* a korlátok felől” Gombocz Zoltán-féle ábrája (a *Syntaxis* 103. lapján) „kétféle szófajú »tárgyi« tagnak a cselekvést és ennek hordozóját megnevező mondatszemantikai, tehát nem a közvetlen formai-szintagmai összetartozását jelképezi” (140). Ez a mondatszemantikai viszony azonban nemcsak „a cselekvést és annak hordozóját”, hanem az alany—állítmány viszony lehetőségét is magában hordozza (vö. Tompa: *MNy.* 51: 283—9). Ezért is alakítható a fent elemzett szerkezet könnyűszerrel mellékmondattá: *látta, hogy az anyja jön* (a korlátok felől). Szeretném megjegyezni, hogy a „kettős tárgy” elnevezést — mint terminust — legalábbis a nyelvtörténeti elemzésre jónak tartom. A *kettős* szó jelentése tartalmaz olyan elemet is (vö. *ÉrtSz.* *kettős* 6.), amely e névvel jelölt szerkezettagban is megjelenik: 'egyidejűleg egyik, másik is, kétféle', illetőleg átvitt értelemben: 'egyszerre két irányban megnyilvánuló, történő, kétféle, rendszerint ellentétes jelleget mutató'.

Természetesen ilyen viszony egy igei struktúrában kifejezve nemcsak infinitivusos, hanem egyéb igenévvel szerkesztett is lehetett a nyelvtörténet korai szakaszaiban. Tompa József a mai magyar nyelvben elemezte az ige- neveknek ilyen helyzetben való funkcióját (*NyK.* 56: 129), Károly Sándor pedig a korai kódexben a latin accusativus cum infinitivo és a magyar nyelv viszonyát (*NyK.* 56: 149—53; *Nyelvtud. Ért.* 10. sz.) tisztázta. Kettőjük gondolatmenetéből kiindulva az érzékelést (észlelést) jelentő igék (*lát, hall* és *érez*) mellett található tárgyragos névszót vagy névmást és főnévi igenévet tartjuk elsősorban kettős tárgynak, a *hagy* és *enged* ige mellett kettős tárgyként is értékelhető szerkezeteket a tárgy és határozó között való átmenetként kezeljük, az egyéb ide vonható szerkezeteket pedig az accusativus cum infinitivo fordítási kényszerének tartjuk. A kettős tárgyú szerkezetekről tetemes számú előfordulásuk miatt már Károly Sándor is feltételezte, hogy nemcsak a latin nyelv hatására keletkeztek: * *mondotok engemet . . . kivetnem ördögöket: dicitis . . . me ejicere daemonia* (MünchK. 154), *kiket bizonyáságnak lenni prédikáltanak: quas veritatem esse praedicaverunt* (JókK. 115), hanem belső fejlődésként továbbélve, esetleg finnugor előzményként terjedtek el. Készülő nyelvtanunkban a főnévi igenévi, az *-atta/-ette* képzős igenévi szerkesztést, határozói igenévvél való szerkesztésmódot és két szerkesztésmóddal való kombinálást különítjük el. Főnévi igenévvél: *látá egy szép tüzes lángot, igen fénylőt szemmel nézni kívánatost, magas mennyből szent Ferenc fejére leszállania* (JókK. 43), *láták az angyalt ülni az kövön* (CornK. 54v); *hallá ötet szólni* (JókK. 43), *az halált valahányszor megérezem bizonynak lenni* (PéldK. 75). Az *-atta/-ette* képzős igenévvél: *Másod napon kedig látá János Jézust öhozzá jövette* (MünchK. 85 va), *hallák a két tanítvány ötet beszéllette* (85 vb). Határozói igenévvél: *látá szent Ferencet térden állva* (JókK. 43), *látá a lepedőket letevén* (CornK. 54r). A két szerkesztésmód kombinálásával: „mikoron gyakorlatossággal látva az ő kertében némienemű kűs madarakat nagy szorgalmatossággal fészket raknia, gyűtteni, és a borostyánfán a verebeket az ő püslenökkel [*pülen* 'madárfióka'] édesen

* A nyelvtörténeti adatokat a könnyebb érthetőség kedvéért mai helyesírással közlöm.

énekölvén, sirippolván [értsd: csiripelvén] és *tollászkodván*” (TelK. 24). A kettős tárgynak az igenévi szerkesztettség miatt jól érzékelhető az átmenetiséget tükrözőtető jellege.

Az érzékelésigék valószínűleg mindig tranzitív tárgyas igék voltak, ezért az irányulást tárgyragos névszóval és névmással fejezték ki majdnem mindig párhuzamosan a kettős tárggyal, sokszor egy-egy kódexszövegen belül is: *látá ott az helyeken újabb sebeket* (JókK. 66), *hallám férfiúnak szavát* (BécsiK. 153), *mennyei illatot éreznek* (PéldK. 5). Ezzel szemben az ige + alany intranszitiv szerkesztés magát az érzékelést fejezi ki: *vki lát* 'látószervével érzékel, nem vak', *vki hall* 'hallószervével érzékel, nem süket', pl. *látok, de igen vékonyon* (FestK. 376), tagadó formában: *szemek vagyon és nem látnak* (AporK. 86). Tudniillik az intranszitiv szerkezet az érzékelés képességét, a tranzitív tárgyas szerkezet pedig az észlelést fejezi ki. Tekintetbe véve, hogy az emberi észlelés nem az érzékletek egyszerű összege, hanem „az érzéki és logikai, az érzéki és az értelmi, az érzékelés és a gondolat egysége” (Rubinstein: Az általános pszichológia alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 1: 400), az ide tartozó iránytárgyas szerkezetekben ítéletet is találunk: *újabb sebeket, férfiúnak szavát*, vagyis *seb*-nek és *szó*-nak ítéli azt, amit lát, illetőleg hall. Hogy valóban mennyire összefonódik az észlelés a gondolattal, talán a következő implicit tárggyal bíró szerkezet bizonyítja a legjobban: *és hallám és nem értem* (BécsiK. 167).

A kettős tárgyban akár a latinizmust, akár a magyarosabb megoldást vizsgáljuk, minden esetben feltűnő, hogy nemcsak a látás, hallás és érzés objektuma, hanem az érzékelésnek a sokrétűsége és mélysége is kifejeződik. Az ilyen struktúrák azt a tényt ábrázolták, hogy a szubjektum (jelen esetben a grammatikai alany) nemcsak az objektumot, nemcsak az objektum állapotát, hanem a mozgást, esetleg a mozgás irányát, az állapot minőségét is egyszerre, egy időben képes kifejezni. Kezdetben a főnévi igenév is eléggé határozói értékű (*láták az angyalt ülni a kövön*), de különösen vonatkozik ez a határozói igeneves szerkezetekre, amelyet a régi szakirodalom tárgynak értékelt, de valójában állapothatározók (*látá szent Ferencet térdén állva*), a grammatikai szerkesztés is ezt igazolja, hiszen az észlelést jelentő igének van alárendelve a tárgy is és az állapothatározó is. A szerkezetek komplex jellege (*ő hallja őtet szótni*) alaki és szemantikai motiváltsága miatt kedvelt eszköze volt a latin nyelv talaján virágzó magyar hivatalos és tudományos stílusnak is egészen a XX. század elejéig. A tárgyi mellékmondathoz mint nyelvi formának a megszilárdulása időben egybeesik az accusativus cum infinitivonak kettős tárggyal való lefordításával. Tehát tárgynak értékelték az infinitívust. Ezt a funkciót a régi szakirodalom ráértéssel vagy fordítási kényszerrel magyarozza. A fordítási kényszer lehetősége mindig fennáll. Tekintetbe véve, hogy a főnévi igenévnek az eredete más, mint az indoeurópai nyelvek infinitivusának, könnyen elképzelhető, hogy már az ómagyar korban is olyan komplex és ambivalens jelentése volt, amelyben benn volt a határozó, a tárgy és az alanyi (sőt állítmányi) funkcióban való használatnak a lehetősége is. (Erre utalt Károly Sándor is. Vö. még Hajdú Péter: A magyar nyelv finnugor alapjai. Tankönyvkiadó, 1965, 94, 188.) S ezt a lehetőséget évszázadokon keresztül megőrizte magában. Természetesen az ilyen szerkezeteket (*vki lát, vki lát vmit, vki lát vkit + infinitívus, infinitívus + kell vkinek; vki akar + infinitívus* stb.) nem alkotják meg minden alkalommal a beszélők vagy írók, hanem mint kötött szerkezeteket automatikusan használják, és tovább örökölik a következő nemzedékre.

Az *halált valahányszor megérzem bizonynak lenni* nemcsak az *érez* ige miatt került a felsorolásba, hanem a *halált bizonynak lenni* szerkesztés miatt is. Ezt a szerkesztést „magyar dativus cum infinitivo”-nak is nevezték (vö. Lehr Albert Arany magyarázatok MNy. 1: 321). A *valaminek lenni, valamilyennek lenni* szerkezetben tulajdonképpen praedicativust találunk, ahogyan translativusi az *azoknak hatalmat adott istennek fiává lenni* (DöbrK. 272). A praedicativusszal való ilyen szerkesztés elég gyakori a kódexekben: *állítja őket lenni kertésznek* (CornK. 55r); *kik aletiják vala magokat uraknak es asszonyoknak lenni* (PéldK. 72), de már a JókK. 29. lapján is található *messzének lenni* szerkezet. Praedicativusként tartják számon a Königsbergi Töredék adatát: *Tudjuk, látjuk őt szűz leánynak*. Tehát nemcsak az *alít (állít)* igének volt ’vél, gondol’ jelentése, hanem az észlelést jelentő *lát* igének is. Ez a megközelítés azt jelenti, hogy a praedicativust a magyar nyelvben korábban kialakult kategóriának tartjuk (*vki lát vmit/vkit vminek, vmilyennek*), mint a kettős tárgyat, úgy véljük, hogy a praedicativusi szerkezet csak beépült a *lenni* igenévvel alakult szerkezetekbe. Feltevésemet támogatja az a tény is, hogy egyéb raggal ellátott, illetőleg ragtalan állapothatározót is maga mellé vehet *meqlátod őtet teljes lenni* (NagyszK. 12). (Vö. ezzel a *szeretnék tanár lenni* szerkezeetről folyó vita összefoglalását Tompa József tollából Nyr. 79: 199–203). Károly Sándor (NyelvtudÉrt. 10. sz., 61–4) állapothatározónak értékeli a kettős tárgyban található *valaminek lenni* szerkezetet, s csak a kettős alanyban ismeri el a dativus cum infinitívót. A valódi dativus cum infinitivo más igével jár együtt: *kévénnak ők magoknak lenni a rózsát* (NagyszK. 8). (Egyéb valódi dativus cum infinitívót tartalmazó adatot láss még Lehr: i. m. i. h.)

Az érzékelést (észlelést) kifejező igékkel és szinonimákkal ma is vagy legalábbis a XX. század eddig eltelt nyolcvan esztendejében praedicativusi szerkezetek alakultak. Ilyen szerkezetet könnyűszerrel találunk a Magyar Nyelv Értelmező Szótára lapjain. *Kifestett arcát angyalarcnak látom*, (Ady) *Ha láttok testvéreteknek (Ady), Ideje levőnek látá új szállása után nézni* (Jókai); *boldognak érzi magát, bűnösnek érzi magát, elhagyatottnak érzi magát, császárnak érzi magát, Anyának érzem, óh Ádám magam* (Madách), *nem érzem magamat énekekkel adósnak* (Arany). Ezekben a szerkezetekben a praedicativus eredeti ’tulajdonítás’ jegye érvényesül. Érdekes, hogy a *néz* ige szerkezeteiben, amelyeknek elsődleges szemantikai jegye a ’figyelem’, a praedicativusi tulajdonításon belül eluralkodik és nyelvileg is egyre jobban érvényre jut a ’bizonytalanság’-i faktor, amint ezt az ÉrtSz. példái mutatják: *a sötétben sógoromnak néztelek; Minek nézel engem? Hülyének néz téged, Hát bolondnak néz engem az árvaszék?* (Mikszáth); *Esti boldog volt . . . hogy másnak nézték, mint ami* (Kosztolányi). A szótár írói a konkrét szóhasználat esetéből a ’tévesen azonosít valakit, vmit’, az átvitt használat példáiból pedig a ’vkit vminek, vmilyennek vél, képzél, gondol’ értelmet hámozzák ki. A konkrét használatban a bizonytalanság a helyzetben, a szituációban van (sötétség, messzeség), az átvitt alkalmazásban pedig az ítéletben. Az ítélet pedig a kötött bővítményt hordozó névszóban található: *hülye, bolond, más*. Az első esetben a szituáción kívül a tévedés okát is ki lehet fejezni nyelvileg (*sötétben*), a második megoldásban azonban erre nincs lehetőség, hiszen olyan bonyolult ok(ok)ról van szó, amelyet már nem lehet redukált szerkezettel nyilvánvalóvá tenni. A *tekint* ige szerkezeteiben ma már túlsúlyba jutott az átvitt értelmű használat, s ez érvényes a praedicativusi struktúrára is: *vki becsületbeli ügyének tekint vmit, vki feladatának tekint vmit* stb.; *vki a család fejének tekinti magát, vki ellenségének tekint vkit; Egyenrangú-*

nak tekintette magát a szegény emberekkel (Móricz). A szótár készítői ezeket a példákat a *tekint* ige 'vkit, vmit vminek, vmilyennek tart, ítéel, vmiül elfogad, vminek felfog vmit' jelentésének illusztrálására idézték. A *tekint* ige alapjelentésében valószínűleg dominánsabb a 'figyelem' jegye, s ennek következtében a szó jelentésmagva közelebb áll a gondolkodási műveletekhez, mint azt érzékelési, észlelési folyamatokhoz. A *néz* ige esetében feltehetőleg fordított sorrenddel kell számolnunk, az alapjelentés az érzékeléshez áll közelebb. Elképzelhető az is, hogy az egyik ige (*tekint*) a történeti időben korábban vált átvitt értelművé, mint a másik (*néz*). Természetesen még egyéb okai is lehetnek. Összefoglalva tehát: Simonyi a vélsben, észlelésben, nevezésben, mondásban (MHat. 1: 298—9), Berrár Jolán pedig a tulajdonításban látja a praedicativus széles körű elterjedésének okát (Magyar történeti mondattan 109). E tartalomnak megfelelő *vél, mond, nevez, tulajdonít, gondol, tud, állít*, valamint ezek szinonimáinak, a *lát, néz, tekint, érez* és a későbbi *észlel, képzel* igének volt és van praedicativusi szerkezete (vö. Rácz—Szemere Mondattani elemzések 85). Ezzel csak azt szeretném jelezni, hogy a nyelv visszatükrözi az érzékelés, észlelés, képzelet és gondolkodás folyamatainak egymással való összefüggéseit is. Egyébként erre utal ennek a szerkesztésmódnak a KSz.-ből idézett első nyelvtörténeti adata is.

Visszatérve a gondolati bizonytalanságnak a praedicativusi igei struktúrában való kifejeződésére, meg kell állapítanunk, hogy minél közelebb áll még ma is egy-egy ige alapjelentése az érzékelési folyamatok ábrázolásához, annál inkább, alkalmas arra, hogy szerkezeteiben a művelet következményeinek, illetőleg az ebből levonható következtetések bizonytalanságát érzékeltesse. Vö. ezzel kapcsolatosan a másik dolgozatomban idézett Orvosi Könyv *tapogat* és az ÉrtSz. *tapint* és *tapogat* szócikkének adatait. Ehhez hozzátehetem még következőket: mivel eredetileg a *tapogat* ige volt az eredeti orvosi műszó, dr. K. Zs.-tól, a nyelvtudomány iránt érdeklődő orvosnőtől 1979-ben direkt formában azt kérdeztem, hogy „használd-e ezt a kifejezést: *én vmit vminek (ki) tapogatok*”? Válasza igenlő volt, de azonnal nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „ezt csak akkor mondjuk, ha bizonytalanok vagyunk a dolgunkban”. Tudniillik, ha már van valamilyen fokú bizonyosság, akkor a magyar orvosok más igei szerkezeteket használnak ítéleteikben. Praedicativusi szerkezeteket a *hall*, a *szagol* és az *ízlel*, illetőleg a *kóstol* igével is lehet alkotni: *vki hall vmit vminek, vmilyennek, vki szagol vmit vmilyennek, vki ízlel (kóstol) vmit vmilyennek*, és ezekből még az idők folyamán kialakulhat átvitt értelmű használat is.

A *látszik, tet(sz)ik* 'látszik', *hallik* és *érezik* szenvedő tartamú ikes ige tulajdonképpen ugyanolyan átfordítása a cselekvő igének, mint a szenvedő *láttatik, hallatik, hallatszik, éreztetik* stb. A cselekvő tárgyas igei alapszó minden szabad és kötött határozóját magával viszi a képzett ige szerkezeteibe. Tulajdonképpen ez az a pont, amelyben Deme László, illetőleg M. Korcsmáros Valéria és az én gondolatmenetem összetalálkozik. Történeti példáink teljes mértékben igazolják, hogy a praedicativust és a dativust tökéletesen meg tudták különböztetni: praedicativusszal: *egy felől 'oldalról' horgasnak és élősnek tetszik, más felől kedéglén csonka szabású* (PéldK. 69), dativusszal kombinálva: *az szeretőnek semmi nem tetszik nehéznak* (CornK. 55v); infinitivusszal: *mellyet lászik vallani* (MüncHk. 19rb); szabad határozóval: *hogy az ő kiáltások mind mennyorszáiglan fel hallik vala* (MargL. 82), 1577 k.: *fa héat annyit hogy csak az szaga érezzék benne* (OrvK. 242). Szervedő igei szerkezetben praedicativusszal: *láttatik magasnak* (JókK. 38); infinitivusszal: *sem kemény beszédökkel, sem lágy*

beszédekkel nem láttatnék megváltoztatni (MargL. 8). Ugyanezeket a szerkesztés-módokat találjuk a gondolkodási műveleteket kifejező szenvedő igei szerkezetekben: *ki* ['mi'] *magyaráztatik mesternek* (MüncK. 83vb), *jóllehet kívül orcájának színe szerint aleitassék elhagyottnak és utálatosnak* (NagyszK. 9–10). Sőt ugyanígy kapcsolódik az igenévhez minden olyan bővítmény is, mint amely az igei alapszóhoz járul: *szent Ferenc mene szent Jakabot meglátni* (JókK. 13), *Jobb tenek mastanában idején tennen magadhoz látnod és valami jót tenned* (PéldK. 86), *az anygalok látván Jézust, felkelének* (CornK. 55r), ha nem szönök meg *hallgatni az elhagyott igazat* (TelkK. 26) stb. Abban azonban nem tudok egyetérteni M. Korcsmáros Valériával, hogy „az intranszitiv forma viszont — legalábbis mai nyelvünkben; mindig — érzékelteti azt is, hogy az észlelet felszínes, csak »látszat«”. Itt nem látszatról van szó, hanem az emberi érzékelésnek egy másik nyelvi formájáról. Tudniillik, csak arról állíthatom, hogy látszik, amit én látok. Csak az ember érzékel (észlel), a természet fénynek nevezett sugarakat, hangnak nevezett rezgéseket bocsát ki, ver vissza, tör meg stb. Az emberi érzékelés szubjektív visszatükröződés. (Természetesen ma már ismerik az állatok és a növények visszatükrözőző képességét is.) Ha az ember észlel valamit — amint említettük — abban már gondolatosság van. Ha bizonytalanok vagyunk abban, hogy jól észlelünk, akkor ezt a bizonytalansági tényezőt ki is akarjuk fejteni. Ennek kinyilvánítására alkalmas a praedicativusi szerkesztés: *vki lát vki/vmit vkinek/vminek* vagy *valamilyennek*, illetőleg *vki/vmi látszik vkinek/vminek* vagy *valamilyennek*. Ha én azt mondom: „*Ez a hegy magasnak látszik* (nekem, aki gépkocsival utazom feléje)”, kinyilvánítom saját észlelésem bizonytalanságát, mert nem tudom felmérni, hogy milyen messze vagyok a hegytől, milyen szögből látom, vagy más okból érzékesalódás ér. Szemantikailag tehát itt is inkább „látvány”-ról beszélhetünk. Ugyanez a szemantikai tartalom nyilvánul meg egyéb érzékeléssel — észleléssel kapcsolatosan is. Az évszázadok során a bizonytalansági faktor egyre erősebb lesz, minél többet tudunk, annál inkább felmérjük, hogy tudásunk relatív a valóság gazdagságához viszonyítva.

Az utolsó kérdés, amelyet érinteni szeretnék az az, hogy léteznek-e ma kettős tárgyú szerkezetek. Ha én azt mondom a férjemnek, hogy „az erkélyről *látalak* (tégedet) *a zebrán átmenni*”, akkor ugyanolyan nyelvi szerkezetet használok, mint a XII. vagy a XIX. században. Itt nem nevezném állapot-határozónak az *átmenni* igenevet. Ugyanúgy elemezném, mint a kódexadatokat. Azok is átmenetiséget hordoznak magukban ugyanúgy, mint az én kijelentésemben. A *jön* 'közeledik a beszélő felé' és a *megy* 'halad vmely irányban' jelentésű ige a mozgást kifejező igék közé tartozik, mindkettő intranszitiv ige, irányultsága csak határozóban fejeződik ki, a történelmi korokban előforduló tárgya is határozós értékű, átmenet a tárgy és határozó között. Mint mozgást jelentő igék nem fejeznek ki állapotot. A nyelvben kifejezhető mozgás nem azonos a filozófia mozgásfogalmával. Azt is tudjuk, hogy a *jönni*, *menni*, *futni*, *szállni* stb. igenév nem állapotot, hanem mozgást fejez ki. Az *ül* és *áll* állapotot jelöl egy előző mozgás következtében, s az *ülni* és *állni* igenév szintén állapot kifejezésére alkalmas (*láták az anygalt ülni a kövön; láttam őt állni a sarkon*). Hasonlóan viselkednek a *hall* ige szerkezetei is (*hallja őt(et) szólni*). A *szól*, *beszél* stb. cselekvő közlése, s a belőle képzett *szólni*, *beszélni* stb. is az elhangzott közlést fejezi ki. Vagyis azt látom, hogy a mozgást és a közlést kifejező igék és a belőlük képzett infinitívusok másként viselkednek, mint az egyéb igékből keletkezett főnévi igenevek. Az *érez* ige tartalma sokkal bonyolultabb, többféle

jelentést hordozott már a nyelvemlékes korban is. Hogy az érzékelést (észlelést) jelentő igék csoportjába is bekerült, azt valószínűleg a latin nyelv hatásának köszönhetjük. Erről részletesebben másik dolgozatomban írtam.

Kétségtelenül kivételes szerkesztéssel van dolgunk. Természetesen ma már nem írhatunk mai magyar nyelvtant történeti magyarázatokkal, de tudomásul kell vennünk, hogy a nyelv szabályrendszerében vannak kivételes esetek, s kísérletet kell tennünk magyarázatukra.

R. Hutás Magdolna

Iskolaszámítógép és nyelvhasználat

1. Nap mint nap találkozunk az utóbbi években olyan közleményekkel, tudósításokkal, amelyek a számítástechnika legfrissebb eredményeiről értesítenek bennünket. Hogy csak néhány „apróságot” említsünk a közelmúltból: olvashatunk arab helyesírást oktató programokról (Számítástechnika. 15/3 [1984.]: 13), beszédhibás angol gyermekeket beszélni tanító mikroszámítógépekről (Delta. 18/4 [1984.]: 3), de hallottunk már magyar nyelvű szintetizált beszédet is; tudunk az Egyesült Államokban működő szoftverházakról (például vö.: HVG. 6/21 [1984.]: 58—60), amelyek lényegében üzleti bölcsői, könyvtárai és közvetítői a személyi számítógépre készített programoknak. Semmiképpen sem divathullámként értékelendő tények előtt állunk, amelyek talán ma még az újdonság erejével hatnak, de rövid idő múlva életünk természetes és megszokott kísérőiként kezeljük valamennyiüket.

Hazánkban 1983-ban indult meg az iskolaszámítógép-program, ami feltehetően nem kis mértékben járul majd hozzá ahhoz, hogy a felsorakoztatott példák mielőbb közkinccsé váljanak. Nyelvművelésünknek ezzel egyidejűleg meglehetősen nehéz feladattal kell megbirkóznia, ha rendet akar teremteni a már megszületett és a még születőben levő fogalmak és nevek között, hogy azok mindenki számára érthetőek, hozzáférhetőek legyenek.

A későbbiekben szó lesz egy nyelvészekből és matematikusokból szerveződött, iskolaszámítógépre nyelvi programokat készítő munkacsoport minden napos nyelvhasználatáról; ezzel valamelyest előrevethetjük, hogy milyen irányból és milyen formában várható a számítástechnika szaknyelvének, illetve „műhelynyelv”-ének (Pusztai: Nyr. 99 [1975]: 399) megjelenése a köznyelvben. Szükség van erre azért, mert e tudományág gyakorlati alkalmazásának beláthatóan egy egész társadalom válik fogyasztójává, s mert a nyelvi megvalósulás módozatait némiképpen befolyásolhatjuk.

2. A kyszámítógép ugyan ékes (vagy ék[ezet]telen) magyar, francia, angol stb. nyelven szól hozzánk a képernyőjén, s ilyen nyelven várja válaszaikat — ám ahhoz, hogy meg tudjuk vele oldatni feladatainkat, *programoznunk** kell őt. Ez valamilyen *programnyelven* történik.

Az iskolaszámítógép ilyen nyelve a kezdő programozóknak viszonylag könnyen érthető, általános programozási feladatok megoldására alkalmas

* Itt és a továbbiakban *a*) dőlten szedettük a többé-kevésbé új lexikális elemeket, *b*) csupa nagybetűvel (verzálal) a BASIC kulcsszavait és *c*) szögletes zárójelek közé tettük az észlelt kiejtési változatokat, egyelőre értékelés nélkül (vö. pl. alább a nyilván hibás [brík]-kel). Az „új” határát nem könnyű meghúzni: a „program” régi (első előfordulása: 1770, vö. TESz.), a *programoz* az ÉrtSz.-ban egyáltalán nem fordul elő, az ÉKSz.-ban már címszó stb.

BASIC [bézik] nyelv (Beginners All-purpose Symbolic Instruction Code — kb. 'kezdők általános programozási rendszere') (vö.: Bradbeer—DeBono—Laurie: Músonon a számítógép. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1984. 96—9, 105—32). Ha tehát „beszélgetni” akarunk a géppel, pontosan kell ismernünk, értenünk ennek a nyelvnek a rendszerét, enélkül a vele való kommunikáció elképzelhetetlen.

Jogosan aggódunk-e, ha a személyi számítógépek elterjedésével attól tartunk, hogy ez nyelvünkben nagyarányú szennyeződésnek lehet forrása (vö. Czúni: Nyr. 97 [1973.]: 403—5)? Annyi bizonyos, hogy „A H/D/C-80 multiprocesszoros rendszerben erős hardware és software támogatás van az üzemzavari átkapcsolás lebonyolítására, amelynek során a slave magára veszi az on-line funkciókat és masterré válik, természetesen a megfelelő perifériarekonfiguráció mellett”-féle mondatok (Seregy L-nak az MTA Anyanyelvi Bizottsága 1984. június 4-i ülésére készült írásos vitaindítójából) tömeges megszorodása egyelőre nem okoz zavart. Ez annyira a szaknyelv belső és felső rétegéhez tartozó probléma, ameddig csak azok jutnak el, akik szakemberként dolgoznak a gépeken, *hardveresek*, azaz a számítógép belsejével foglalkoznak. Egy *szoftveres*, azaz programokat készítő kolléga mondta erre, hogy: „Értem, de csak egyenként tudom lefordítani” — vagyis ő maga egyáltalán nem használja mindennapos munkájában az ilyenfajta szerkezeteket, s ha mégis rákényszerül, akkor közérthetőbben fogalmaz. (A mondat egyébként erősen szabad fordításban annyit tesz, hogy „Egy bizonyos típusú vezérlőegység irányítása alatt álló feldolgozó rendszerben — a számítógépben — üzemzavar, például áramkimaradás esetén, megvannak a megfelelő tartalékeszközök, amelyek szükség esetén biztosítják, hogy a rendszer helyreállítsa eredeti állapotát, és a munka zavartalanul folytatódjék”.)

Amikor iskolásaink BASIC-et tanulnak, vagy a számítógép „belsejé”-vel foglalkoznak, nem vesznek bele az idézett mondathoz hasonlító, számunkra megfeythetetlen, idegen szavaktól hemzseő szövevények sűrűjébe. Ha maguk írják a programokat, természetesen ismerniük kell a BASIC némenklatúráját, amelyet abban a formában veszünk át, ahogyan az átadó nyelvben szerepel.

Amíg nincsen „magyar BASIC”-ünk, magyar programozási nyelvünk, azzal kell tisztában lennünk, amit a másik, a már kidolgozott rendszer követel; de ha ilyen megszületik, a nemzetközi számítógép-hálózattal kapcsolatban kell maradnunk, ez pedig továbbra is feltételezi a nemzetközi programnyelvek ismeretét, illetve szükségessé teszi olyan fordítóprogramok kidolgozását, amelyek képesek megvalósítani a magyar és valamely idegen nyelv közötti párbeszédet mind a programnyelvek, mind a természetes nyelvek szintjén.

Egyelőre ott tartunk, hogy az iskolaszámítógéphez csatolt útmutató 15 parancsot és 88, a program vázát képező kulcsszót használ (BASIC kézikönyv. Híradástechnikai Szövetkezet: 11, 86), amelyek között nem egy esetben vannak alakilag azonos formák. Igaz, hogy ezeknek a „szavak”-nak egyike sem magyar, de nem készíthető el egyetlen program sem anélkül, hogy valaki ne értené egymáshoz rendelésük logikáját, ne ismerné a programozás szintaxisát, s ne tudná, hogy mikor, milyen összefüggésben szerepeltetjük egyiket vagy másikat. Ha egyszerűen „csak” felhasználjuk a programokat, tehát futtatjuk őket, dolgozunk velük, elegendő 10—15 BASIC kulcsszó, illetve parancs ismerete.

Nyelvünket még nem fenyegeti a számokból következtethető „elangolosodás” veszélye, de tanúi lehetünk számos neologizmus születésének, amelyek hangulatosabbá, elevenebbé teszik a számítógépen folyó munkát. Az angol

terminusok mellett pedig, mint látni fogjuk, megtaláljuk a magyar szókészlet legősibb időkből származó elemeit. Nem gondolom azt sem, hogy bárki angoltanulásának a hátrányára válna, ha tud programozni. Ellenkezőleg; nyitottságra, elmélyültebb idegen nyelvi tudásra ösztönöz bennünket ez a tevékenység. Ha megfelelő szinten beszélünk egy nyelvet, nem okozhat gondot bizonyos szavaknak speciális területen való használata. A nehézségek inkább abban gyökereznek, hogy úgy kellene megtanulnunk angolul, hogy a kiválasztást könnyedén elvégezhessük. E tekintetben pedig bőven vannak még tennivalói nyelvoktatásunknak.

Célszerűnek és hasznosnak látszik, ha a számítógépeket népszerűsítő kiadványokban (amint az több helyen meg is valósult már eddig) vagy egy esetleg kidolgozandó számítástechnikai értelmező szótárban az egyes kifejezésekkel együtt javaslatot tennénk köznyelvi írásmódjukra illetve megadnánk normatív kiejtésüket, amivel részben elejét vehetnők az olyan regionális eltéréseknek, mint például az adatok beolvasására szolgáló READ utasítás [rid/red/read] formákban való ejtése; de hozhatnám példának magának a BASIC-nek a különböző, már-már sikamlósnak ható alakjait.

3. Vegyük most sorra a fentebb említett munkacsoportnál megfigyelhető szóhasználati, nyelvhasználati sajátosságokat.

A programot „beírom/beolvastatom”, esetleg *lódolom* (CLOAD), beolvasás közben „két csillag villog” a képernyőn vagy a monitoron. Ha a program „benne van a memóriában”, megjelenik a „READY [redi] üzenet”, amire „beírom/begépelem/kiadom” a RUN-t [ran], vagy „elindítom/futtatom/futtatni kezdem a programot”, esetleg *ranolom/ranozom*. A program „futását” STOP-pal vagy BREAK-kel [brék/brík] „megszakítom”, ilyenkor „le-”, illetve „benyomom a bréket/brékelem — tréfásan — *brekizem* a programot (minden esetben a BREAK billentyű lenyomásáról van szó). Amikor egy új program készen van, akkor azt „kimentem/felveszem egy kazettára” vagy „rögzítem kazettán”, esetleg *szévelem* (CSAVE„B”).

A felvett programot — hogy „ellenőrizzem” a felvétel minőségét — „újra beolvastatom” vagy *merdzselem*, illetve *cé-lód-kérdőjelet* írok be (CLOAD?), s ha hibás a felvétel, a képernyőn megjelenő BAD [bed] üzenetre, „baj van/zűr van/*bed van*” a reakció.

A NEW LINE-nal [nyú lájn], amivel átadom a vezérlést a központi egységnek, a „parancsokat/parancsot/utasítást/sort” „lezárom/befejezem” vagy „kilépek belőle” úgy, hogy közben lenyomom, illetve „benyomom/leütöm” a megfelelő billentyűt.

A számokat, a betűket, a jeleket, azaz a *karaktereket* „beütöm/beviszem/bebillentyűzőm”, a billentyűket vagy a „gombokat” — köztük például a „kukac-át” vagy *printkukacot* —, „lenyomom” vagy „leütöm”.

A „váltóknak” értéket adok, ilyenkor „A-t megfelelettem B-nek/A-t beviszem/beteszem/be-/belerakom B-be”. A szöveges karaktereket *dollárjellel*, egyes BASIC-változatokban „napocskával” különítjük el.

Az adatokat vagy a *dátákat* (DATA) „tárolom/csoportosítom az utasításokban/a *dátákban*/a *DATA-mezőben*”, illetve „megszámolom/rendezem/válogatom/ — valahányasával — beolvastatom őket/egy ciklussal beviszem őket/*riddel* olvastatom be őket” vagy „kiviszem/kiíratom/*kíprinteltetem* a dátákat” a képernyőre.

A programot „kilistáztatom/kikérem a LIST-et [liszt]” (LIST), ha szük-

séges, az utasításokat, a sorokat „átszámozom RE-vel [re/ri]”; a könnyebb áttekinthetőség kedvéért magyarázó megjegyzésekkel látom el, azaz *remezem* (REM), ha kell, akkor pedig elküldöm valamelyik utasításra — „go to 50” (GO TO).

Amikor „javítok” valamit, akkor lényegében szerkesztek, *editálok* (EDIT), tehát „beszúrok” karaktereket vagy *inzerállok*, „megkeresetek/kicserélek/helyettesítek” egyes karaktereket/sorokat/utasításokat/programrészt, eközben előfordul, hogy „török”, azaz *deletelek*, esetleg *déletelek* (DELETE). A „villogó *kurzorral/körzerrel* elmegyek/ellépegetek” valamely helyre/*pozícióra*.

Ha új programot írok be, és a memóriában van másik program, akkor „begépelem/beütöm/beírom/kiadom a *nyú-t*” (NEW), illetve tréfásan *le-/kinyúzom* a programot. Ha újrakezdek valamilyen műveletet, például a beolvasást, akkor „benyomom a RESET [reszet] gombot/a reszetet” vagy *reszetelek/reszetelem* a programot.

A képernyőn megjelenő hibaüzeneteket, *ERROR*-okat egyszerűen csak „el-/leolvasom”.

A „*kliórt/klírt* nyomom le” (CLEAR), amikor a képernyőt letörölöm, a „*video kat-tal* kinagyíthatom” (VIDEO CUT), a *pédzzsel* (PAGE) pedig „előhozhatom” a jobb vagy a bal oldalt.

4. A mélyebb nyelvi elemzés nem tárgya ezen írásnak, de látjuk, hogy a bemutatott példák között jelentős számban fordulnak elő olyan igék (*megy, üt, tesz, rak, visz, nyom, ír, olvas, számol*), amelyek szókészletünk alaprétegéhez tartoznak, jelentésük pedig az új környezetben új árnyalattal gazdagodott. Az igének mint szófajnak az igen gyakori használata sem véletlen, hiszen a kontaktust éppen az általunk kiadott és értelmezett parancsokkal valósítjuk meg, azaz állandóan mozgásban vagyunk, cselekszünk. Az egyes szám első személyű forma arra utal, hogy a párbeszéd mindig „valaki” és a „gép” között zajlik. Az átvett angol alakok közül, eredeti jelentésüket megőrizve, nemegyszer az *-l-* vagy a *-z-* igeképzőkkel továbbképeztetnek bizonyos igék, ám azt semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a teljes nyelvi közegben az idegen szavak lennének túlsúlyban. Az „idegenek” többsége inkább hajlandóságot mutat — megfelelően a magyar szóképzés szabályainak — a rendszerbe való rugalmas beilleszkedésre (még a műveltető képző sem számít ritkaságnak), ha a számítógéppel nem foglalkozók fülének szaknyelvi torzszülötteknek tűnnek is némely változatok.

Egy középiskolásokkal készített felmérés hasonló képet mutat a nyelvhasználatban. A tanulók ismerik a programnyelv utasításainak a funkcióját, tudják, melyik mit jelent, és eszerint használják őket. Amikor pedig játszanak a programokkal — legyenek számítástechnikai szakkörösök vagy a számítógéppel éppen megismerkedő kíváncsiak —, érzéseiket a lehető legtermészetesebb módon nyilvánítják ki. Nekik a számítógép „okos/ügyes/kedves” vagy éppen „buta/De jól tűröd!”; versenytárs, partner, aki hajlandó velük „játszani/vetélkedni”, aki „rajzol/morog/dörmög/sípol/zenél”, aki „gondolkoztat”, aki „megdicsér” és „mindenki láthatja, milyen jó fej vagyok”, aki „megszid, és olyan pofont ad, hogy belepirul az arcom”, de aki mellé „végre csak é n ülhetek le”, és „együtt majd összehozunk valamit”.

Erdemes elgondolkoznunk az egyik harmadik osztályos diák megjegyzésén. Szó szerint idézem: „Általában a legtöbb program harci természetű,

pusztítás által lehet győztes a játékos; ez szerintem nem helyes, és ezért jobban előtérbe kellene helyezni a békés játékprogramokat.” Amikor tehát a számítástechnika társadalmi méretűvé váló szakmai nyelvét vizsgáljuk, hasznos lenne más elvi kérdésekben is mielőbb állást foglalnunk. A számítástechnika gyors ütemű fejlődése nem engedi, hogy levegyük a napirendről, igényli és megköveteli, hogy a neki feladatokat adó társtudományok lépést tartsanak vele, az azonban, hogy mikor, milyen feladatokat oldatunk meg a számítógéppel, figyelemre, óvatosságra int bennünket.

Tóth Etelka

Juhász Gyula és az impresszionizmus

Szerelmes vagyok rejtelmes szavakba,
Melyek nagy órák lázában fogantak
És pirosan és égőn és ragyogva
Új színeket lopnak az alkonyatnak.
(Anch'io)

Ez, a szó legigazibb értelmében költői kép egyike Juhász legimpresszionistább és legnyíltabb, legönfeledtebb vallomásainak. De milyenek azok a „rejtelmes” szavak? Főleg átvitt értelmű, többnyire homályos, sejtelmes jelentésű, önmagukban is valamilyen stilisztikai értéket hordozó vagy hangulati képbe foglalva ilyen hatást kiváltó szók lehetnek. Olyan szók, amelyek jelentésüknél, hangulati értéküknél, a hangtestükből sugárzó zenei vagy asszociatív hatást keltő képességüknél fogva válnak stilisztikai értékűvé, kelthetnek hangulatot, s így impresszionista jellegűnek (is) tekinthetők.

1. Ha igaz, hogy az impresszionista költő számára sokkal többet mond a szavak hangulata, hangsúlya, mint általánosan érvényes, racionális értelme, jelentése (vö. M. Irod. Lexikon: 503), akkor Juhász Gyula igen közel áll az impresszionizmushoz. Az előbb jellemzett „rejtelmes” szók közül a költő leggyakoribb száz szavából a következők állíthatók sorba (vö. J. Gy. költői nyelvének gyakorisági szójegyzéke. In Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1973. 101):

<i>élet</i>	619	<i>szerelem</i>	249
<i>szív</i>	597	<i>szent</i>	238
<i>szép</i>	563	<i>szeret</i>	232
<i>bús</i>	429	<i>bánat</i>	219
<i>lélek</i>	424	<i>halál</i>	212
<i>mély</i>	406	<i>remény</i>	203
<i>örök</i>	394	<i>isten</i>	174
<i>álom</i>	316	<i>érez</i>	173
<i>éj</i>	296	<i>csöndes</i>	171
<i>fény</i>	296	<i>árva</i>	167
<i>boldog</i>	291	<i>ragyog</i>	167
<i>vágy</i>	275	<i>szelíd</i>	166

Ezek szerint a leggyakoribb száz Juhász Gyula-i szóból legalább 25, tehát egynegyed a „rejtelmes” szó. Ha az *arany* és *fehér* szavakat is ide soroljuk (164,

161), ez a szám még emelkedik. Vég nélkül lehetne idézni e 25 szó több ezer előfordulását illusztráló sorokat. (Áttekintésüket segíti a JuSz.) De az impresszionizmus vonatkozásában talán elég s leginkább jellemző néhány olyan példa, melyben egy „rejtelmes” szó — mondjuk, a leggyakoribb: *élet* — tiszta metaforaként szerepel. Tehát mi az *élet*? — *álom, csoda, dicsőség; bús egyetlen éjjel; bús erdők gyantája; gyász, győzelem, hatalom, ország és dicsőség; halál, kereszt, öröm, processzió, szenvedés, szín és fény; tragédia, ünnep, virág; menni, szeretni s veszni* stb. (l. JuSz. 204). Hasonlóan beszédes az *élet* szóhoz kapcsolódó jelzők csoportja (csupán a 'pályafutás, sors', jelentéshez korlátozottan): *bántott, beteg, eltört árva, elvesztett, gyászos, hazug, hátlen, magányos, meghiúsult, özvegy, föld rögebe süppedt, szindús, szomorú, szürke, vert, zord* (uo.)

Tetemes az ímént felsorolt 25 szóval alkotott összetételek száma is; az *élet* szóval mint előtaggal 16, az *álom*-mal 21 összetételt találunk. Ezek nagyobb része egyéni szóalkotás. A *fény* szóhoz ugyan csupán egyetlen utótag csatlakozik (*fénycsók*), de ez jeles példája lehet a „rejtelmes” szóknak s talán az impresszionista látásmódnak is. (A JuSz. kérdőjeles értelmezhető szóként tünteti fel; 280.) Utótagként viszont 18 szóban szerepel a *fény* (JuSz. 280). Említést érdemel még a *halál* előtagú 13 összetétel (JuSz. 346). De az összetételek leggazdagabb bokrárt a 37 *arany* előtagú szócsoporthoz szemléljük. Nagy a valószínűsége, hogy ebben a gazdagságban impresszionista hatások is közrejátszanak.

2. A színhatások ábrázolása — a színeknek mint az érzéki benyomások tükrözőjének gyakori és sokrétű alkalmazása — stilisztikai közhely. (A színek az egyénre gyakorolt hatásával a lélektan is sokat foglalkozik. Vö. legújabban Zöld B.—Tóth I.—Tolnai G.: A színpreferencia-jelenség új megközelítése. M. Pszichológiai Szemle 38 [1981.] 586—9.) Érthető, ha az impresszionizmussal foglalkozó munkák érdeklődéssel fordulnak a színek, színnevek költői felhasználására felé. Már T. Lovas Rózsa alapvető tanulmánya (A m. impresszionista költészet stílusformái. M. Nytud. Társ. Kiadv. 72. 1944.) hangsúlyozza az impresszionista költők ún. festői látásmódját, és megállapítja, hogy az általuk használt kedvelt színnevek a *lila, kék, zöld* (21).

P. Dombi Erzsébet összefoglaló és gyakran idézett tanulmánya szerint a modern színelmélet tarka és telítetlen színeit is figyelembe vevő színskála alapján a következő 16 színnel kell számolnunk: (viola), lila, kék, zöld, sárga, (narancs), arany, bíbor, piros, vörös, rózsaszín, barna, szürke, ezüst, fehér, fekete (Színhatások a századforduló prózájában. In Tanulm. a m. i. stílusról. 1976. 5—49).

Juhász Gyula verseiben az egy *narancs* kivételével mindegyik említett szín előfordul, mégpedig tekintélyes gyakorisági mutatókkal (vö. a JuSz. megfelelő címszói mellett feltüntetett gyakorisági mutatókat).

A színnevek pusztán előfordulása, sőt még gyakorisága sem tekinthető azonban impresszionista sajtáságnak. Irányadó e tekintetben csak a felhasználás módja lehet. Gondoljunk például egy színnévnek túláradó halmozására, mint Babits „Fekete országában” a *fekete* vagy olyan színorgiára, amilyenre Tóth Árpád „Hajnali szerenád”-ja mutat példát. Mindjárt hozzáteszem, Juhász Gyulánál nem találni sem egyikhez, sem másikhöz hasonlót. Az ő színhasználatára sokkal jellemzőbb a szembeállítás (ami egyébként más vonatkozásban is költészetének minduntalan felbukkanó stílussajáttsága). Így pl. a *fekete* színnel szemben áll a *piros* (*bíbor, vörös*): „*Fekete* jegenyék között *Pirosan* kelt a nyári

hold" (1139/1–2); „Kürtőhang bűg a mély, *fekete* éjbe . . . Egy *piros* kendő még lobog a szélben" (91/1–5); „*piros* rózsza, *szőke* rózsza, *Én fekete* vagyok" (1161/25–26); stb. Hasonlóképpen a *fehér* vagy az ezt helyettesítő *hó* s a vele rokon *csillagfény*: „Oly őszinték az őszi temetők, *Fekete* hantok és *fehér* keresztetek (843/2); „Dermedten állnak a halotti csendben *Fekete* nyárfák füledt ég alatt. A *csillagok szeme* szikrázva rebben (673/1–3); „És ültem mélyén a *fekete* kútnak . . . S valaki egyszer azt üzente: higgyek, Egy *fehér* rózsát a mély kútba hintett" (611/10–12); „Bús *hómezőkőn* visz végig az út . . . *Fekete* erdők rémlenek felénk" (150/1–5); „*Fekete* árnyon áttör a *csillag*" (378/13–14).¹

De jellegzetesek a nem annyira szembe, mint inkább párhuzamba állított színpárok is: „. . . a gyári kémény *Fekete* bánatot felhőz a *fényes* égre És *szürke* szekerek poros robaja révén Halálrafárad a finom vágyak reménye" (353/1–4); „Korhadt kor, *bibor* máglyafénnyel, *Fekete* gyásszal, már elég" (333/1–2); „*Fekete* föld, felhőt akar . . . Vén *szürke* varju, gyásmagyar" (546/6–8); „Szép az élet, ezt hirdette váltig, *Szürke* gondoktól *fekete* halálig (876/8).

Juhász Gyula színneveiről szólva nem maradhatnak említés nélkül a költői alkalmazásnak azok az eszközei vagy típusai, amelyek legerőteljesebben és leghívebben őriznek impresszionista vonásokat. A tájképfestő versekre gondolok (ezekről alább lesz szó). Köztük persze a címében is már festészetre utaló „Magyar táj, magyar ecsettel" (445) emelkedik ki. De ugyanígy még sok vers, verssor: 170, 393, 919, 1069; 588/20, 837/21 stb. És számos olyan verse is Juhász Gyulának, melyben az egész versen keresztül mintegy poentírozással újra meg újra megjelennek a különféle színek: „*Arany* hold úszik *türkisz* égen, *Fekete* fák az *ében* éjben, Dalol a nyár *szőke* réten" (447/1–3); továbbá 231/1–8; 520/1–2/12; 561/1–16, 13–4 stb.

Juhász színgazdagságának jellemző adalékeként megemlíthető még, hogy költői szókincsében csupán az *a*, *b* kezdetű szavak közt nem kevesebb, mint 112 színt kifejező, színnel kapcsolatos szó van. (Az *a*-val kezdődő összes szavak száma 640; ebből színjelölő 54; a *b*-vel kezdődő szavak száma 710; ebből színjelölő 58. Egybevetésül az ÉrtSz. 3074 *a* kezdetű szavából színjelölő szó 27; a 3308 *b* kezdetű szóból 32).

3. Nem tudjuk, ismerte-e Juhász Gyula a „tisztá költészet" (poésie pure) vagy a „költészet zene" (poésie musique) fogalmát (vö. H. Brémond: La poésie pure 1926.; Zolnai B.: Nyelv és hangulat 1964. 22–30). De kétségkívül tisztában volt a vers zeneiségének hangulati hatásával, és tudatosan vagy ösztönösen felhasználta úgyannyira, hogy a zeneiség költészetének legjellemzőbb versstilisztikai vonásai közé tartozik. (Vitatható, hogy ez impresszionizmusra vagy inkább romantizmusra utaló vonás-e.)

A zeneiség iránti vonzalmának s a vele párosuló formaérzéknek már az első versek is tanújelét adják: „. . . a tizenhat esztendő poéta versei igen meglepnek bennünket gondolataikkal, a formaérzékével és a verselés csínjával" — írta Juhász első recenzense, Móricz Pál a Szegedi Napló 1899. máj. 21-i számá-

¹ Az idézetek (hivatkozások) mellett nem a vers címét, hanem a kritikai kiadás szerinti sorszámát közlöm; a rövidségen kívül részint azért, mert Juhásznál elég gyakoriak az ismétlődő címek (pl. Dal 104, 158, 433, 592, 650; Melankólia 443, 593, 1108 stb.), részint mert a versjelző számok sorrendje a keletkezés időpontját, időbeli egymásutánját is megmutatja; végül mert így kiegészítő jelzéssel feltüntethető az idézett verssor (verssorok) is (pl. 590/11–12).

ban. (Vö. Juhász Gyula 1883—1937. Szerk. Paku I. — a továbbiakban Emlékkönyv — 1962. 26. A szóban forgó versek: 11, 12).

Maga a költő sem titkolja, milyen nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv zenéjének: „Ez az én vérem, ó vegyétek, . . . A csodálatos tisztá szókat, Mik fél zene, fél rejtelem” (463); „Oly furcsa ez: szavak zengéseim túl Keresni titkot, mely bennünk dereng. Oly különös: rímünk az égbe indul S örök jövőbe vonja a jelent” (703). Egy prózai írásában lelkes szavakkal hivatkozik D'Annunzióra, „aki áhítattal, szerelemmel issza a szép, a mély szavak dantei muzsikáját” (Összes művei 5 [1968]: 206). S ugyanitt ezt olvashatjuk: „. . . a legtöbb olvasó bizonyos tekintetben idegenül áll szemben a modern verssel. Nem érzik ki belőle a szavak zenéjét. Pedig az a zene a lelke a mai versnek. „Avant tout la musique!» — mondja Paul Verlaine, a francia nyelv muzsikájának legnagyobb művésze híres arsz poétikájában” (uo.).²

Szín és hang együttesének megkapóan szép költői megfogalmazása jelenik meg ebben a színesztéziás szerkezetben: „A Tisza mély, opálja hallgatag” (673/4); sőt már jóval előbb, a költői pálya elején is: „. . . gyors ütemben ébred ez a forma, a szín, a hang — dóm és gyár büszke orma Az égbe barnul és dalolni kezd” (74/9—11).

Hogy Juhász Gyula számára mennyire fontos, talán nélkülözhetetlen a vers zeneisége, arról egy negatív tanúvallomás is bizonyosságot tesz: költőnk sohasem élt a kötetlen szabad vers lehetőségével, pedig az általa jól ismert francia költészetben a 19. sz. végén és a 20. sz. elején már kialakult a metrikai kényszertől megszabadult költészet (vö. Tolnai G.: A szabad vers és a lírai formák válsága. 1931.; G. Genette: Költői nyelv, a nyelv költészettana. Stíl. cikk- és tanulm. gyűjt. 60—8).

3.1. A hanghatásoknak egyszerű, a költészetben ősidők óta ismert és kedvelt eszköze az alliteráció. Az impresszionista utódoknak így már nem a fölismerés, csak a sokszoros nagyítás, halmozás lehetősége maradt meg. Éltek is vele (vö. Karinthy közismert paródiáját: Szekszárdon születtem, színésznőt szerettem. . .). Több ezerre rúg azoknak a példáknak a száma is, melyeket az alliterációt feltüntető JuSz. adattárából lehetne felsorakoztatni. (Pedig ez a bemutatás korántsem teljes.)

A sima alliterációnál költőnk gyakran tovább lép a szókezdő rímhez, vagy a figura etymologicás töismétléshez. Csak néhány típuspélda: „Fáradtan száll a múltba mutatója . . .” (197); „Búcsúzó csókkal csókolt mindig engem” (226/14); „Nobel békedíjat pedig adják annak, Aki békét hoz a békétlen magyarnak!” (1286/27—8); virtuóz kombinációs halmozással: „Az aratás tart. Hullanak a rendek És hullanak a fők. Halál nyara. És hulló rendek s fők közt nem remegve Az aratók vezére áll, Marat” (968/X/1—4). További példák: 221/21, 350/1—2; 823/15—16; 104/13, 251/15, 752/5—6, 935/5; 1135/11—12, 1190/17 stb.

Még mindig csupán egyes hangokkal létrehozott zenei hatások körében maradva, nagyon gyakori a Tisza-parti poétánál a hanghalmozás: „. . . ódon tornyok porba omlanak” (1115/4); „A Tiszaparton halkan ballagok” (653/1) Csaknem valamennyi magánhangzó halmozására találunk példát, a mássalhangzók halmozása sem ritka (29/8, 58/30, 265/12, 363/3, 618/9, 627/12, 674/6, 955/10—14, 981/15, 1024/25—27, 1287/1 stb.)

² Ez az impresszionisták zeneiségére is fényt vető megjegyzés korántsem egyedülálló. Rilkével kapcsolatban is a Stundenbuch nyomán népszerűvé vált „Musikalität”-et emlegeti egyik méltatója (H. E. Holthusen: R. M. Rilke. Hamburg, 1958. 26).

3.2. Közismert, hogy az alliteráció, a hanghalmaz, valamint az ismétlés az impresszionista költészetben kedvelt eszköze a hangulatfestésnek. (Sokat emlegetett típuspélda Verlaine: *Les sanglots longs*.) Juhász Gyula is gyakran élt ezekkel az eszközökkel.

Meglepő viszont, hogy a hangutánzó és hangulatfestő szavak száma igen csekély költői nyelvhasználatában (152, ill. 35 szó). Ezek legtöbbje ige (117, ill. 22). Az előbbi számok a költő egész szókincsének csupán 1,16, ill. 0,26%-át teszik ki. A költői nyelvvel kapcsolatban, sajnos, nincsenek összevethető adataim, de a köznyelvi számokhoz egészen közel állnak a Juhász Gyula-i adatok. Papp Ferenc kimutatása szerint az ÉrtSz.-ban 524 hangutánzó (0,9%) és 19 hangfestő szó (0,03%) fordul elő. Ez a „hiányosság” valószínűleg azzal (is) összefügg, hogy költőnknél a zenének mélyebb, átvitt szimbolikus értelme van: „Ember, bármily törekeny: lelki dóm vagy, Vágyad, hogy örök Istenbe olvadj S boldog magasha zengjen orgonádon A földi bánat és az égi álom!” (920).

Ami az ismétlést illeti, legegyszerűbb, az ókortól kezdve élő formája a szóismétlés. Érthető, hiszen az ismétlés magában hordozza a hangsúlyozó kiemelés stilisztikai értékét (így már Zlinszky: *Nyr.* 36. [1912.]: 139). Juhász költészetében az ismétlésnek számos változata megtalálható. (Az ismétlés főbb típusairól l. Zolnai i. m. 67.)

Az egyszerű szóismétlés nem jellemző Juhász Gyulára. Annál gyakoribb nála az anafóra ismétlés:

„Mindig reménytelen volt a szerelmem, Mindig hívtak a nagy, kék hegyek, Mindig csillaghonvály égett szívemben, Mindig hűtlen voltam, mindig beteg, Mindig kellettél eléretlen rózsák. . .” (235). További példák: 119, 240, 302, 346, 993, 1058, 1217 stb.

Kedveli a refrént, mégpedig nem annyira a szokásos versszakzáró, sokkal inkább versszakkezdő sorral: 40, 41, 73, 205, 299, 712/III.; (versszak végén: 209, 219 stb.). Egy másik változat a versszak kezdő és záró sorának azonossága (50, 94, 118). Különösen kedvelt a refrénsornak versszakonkénti árnyalása: 57, 64, 85, 186, 473, 490, 716, 765, 882, 917, 1036, 1058, 1104 stb.; és persze a legismertebb: „Milyen volt. . .”. A refrénsorok különféle beszövésére példák lehetnek még 198, 244 stb.

3.3. A verszene legtermészetesebb, ősi megnyilvánulási formája a rím, hiszen — mint Gáldi László megállapította — a sorvégi összecsengés minden változatának — ha csak nem nyilvánvaló helytelenségről van szó — sajátos hangulata lehet (Stilisztikai tanulmányok 1961. 161). Ugyancsak Gáldi szerint a zeneiség fokozott keresése a húszas éveknek újra meg újra visszatérő törekvése (ua. 157). A Juhászra jellemző formaérvényes természetes következménye a gondosan csiszolt, kimunkált rímtechnika. (S ez ugyanígy érvényes az ún. impresszionista költőtársakra: Kosztolányira, Babitsra, Tóth Árpádra is.) Azok a rímbravúrok és játékok, melyekben főleg Kosztolányi tündökölt, Juhásznál mérsékeltebb formában ugyan, de szintén föl-fölesillannak. Ám ilyeneket csak a „rögtönzésekben”, tréfás versekben találunk. Az „igazi” versekben költőnk nem enged meg magának ilyen lazaságot (példák: 1159/20–22, 1180/15–19, 1204/9–12, 1231/1–2 stb.).

A verszeneiség további Juhász Gyulás megnyilvánulásai: a ritmikus párhuzam, ill. a halmazos és szimmetrikus szerkezetek: „Ujjam tapint, ajkam beszél” (211/14); „Régi nóták kezdenek halkulni, Régi álmok csendesen fakulni” (216/13–14); „Mikor a szívünk még szűz és beteg, Mikor fehérek még a

remények, Mikor bárányok még a fellegek?" (322/2–4); „Hárfáz a szél és vihar orgonál, (717/6). További példák: 129/22–23, 195/5–6, 173/6, 192/9, 216/13–14, 275/8, 419/9–11, 464/16–17, 718/11, 727/2–5, 812/9–10, 869/7, 1127/11, 1131/5; 1027/6, 1246/4 stb. Már a felsorolt (és persze még megtehető) példák száma is beszédes, s hogy ezek a szerkezetípusok mennyire benne élnek a költő lelkében, azt az ilyen prózában megbújt ritmikus sorok árulják el: „Az merő reflexió, ez csupa élet, az örökös analízis, ez ideges fantázia” (Ö. művei 5: 46); „A lelkiismeretnek micsoda lidércnyomása feszült gyermekszívében, a felelősség micsoda tragikus ereje lüktetett gyermekagyában” (ua. 224); továbbá 184, 185, 200, 274 l. stb. S ha még az olyan, nem nyilvánosságnak szánt írásokat is figyelembe vesszük, mint egyik barátjához, Rozsnyay Kálmánhoz írott levelét, akkor kétségtelen, hogy Ovidiusszal együtt Juhász Gyula is elmondhatta volna: „... quod temptabam dicere, versus erat.” Íme a levelérszlet, ritmikusan zenélő szavai: „Hitem egészen megrendült magamban . . . magamban, tehetségemben, létjogosultságomban, erőmben, akaratomban. Ha nem hiszünk másokban, még lehet tengődni, lézengeni, élni, de ha magunkban nem tudunk már hinni! Jaj nekünk, háromszoros jaj! Rettentő csüggedés, bénaság szállott meg, didergett a lelkem, egész valóm kifordult sarkaiból, nem találtam sehol semmit, senkit” (Emlékkönyv 109).

Ezekhez a muzsikáló szerkezetekhez hasonló, talán egyénibb és kissé áttételesebb a zeneiség a közölségnek bizonyos formáiban vagy a költészetben már-már feledésbe merülő zeugmákban: „... engemet sohase pártfogoltak Drága urak és olcsó diadal” (808/14); „... beborul egem és életem” (928/4 stb.).

3.4. A zeneiséggel kapcsolatos stílusjegyeknek még oly futólagos áttekintéséből sem maradhat ki legalább egy röpke pillantás a versformára; J hász Gyulával kapcsolatban legalábbis egyre: a szonettre. Már azért sem, mert a kritikái kiadás 1373 verséből 252 szonett. Az első 1904-ben keletkezett (48), az utolsók 1934-ből valók (1123, 1126, 1128, 1129, 1137, 1138, 1149). Tehát a szonett mint uralkodó versforma végigvonul Juhász Gyula egész költői pályáján. (A leggazdagabb szonettermő évek 1909–1910, ill. 1924–25, az első 39 az utóbbi 43 szonettel.)

Minthogy a Juhász által is jól ismert impresszionisták is kedvelték a szonettet (gondoljunk Baudelairetől Rilkéig bármelyikükre), feltételezhető volna, hogy költőnk szonettjei impresszionista hatásra (is) keletkeztek. Ilyen feltételezésre biztat az a tény, hogy a versfordítások között is van öt szonett, s hogy a magyar impresszionista költőtársak (Babits, Kosztolányi, Tóth Á.) szintén előszeretettel használták ezt a versformát. Ám ha költői mintát, ihlető példaadást keresünk, azt a legkevésbé sem lehet az impresszionistákra korlátozni. A szonettet Juhász biztosan hamarabb megismerte a nagy elődöktől (Kazinczy, Csokonai), mint az impresszionistáktól. Egyetemi éveit alatt a Négyesy-órákon is hangzottak el szonettek. („Fölolvasni pedig lehetett ott mindent, verset és prózát, szonettet és Hamlettanulmányt . . .” Örökség 1: 91–2). A világirodalomban jártas költő előtt nem lehettek ismeretlenek sem Petrarca, sem Shakespeare szonettjei. (Shakespeare-ről öt verse szól, Petrarcanak Laurához írt szonettjei pedig kísértő párhuzamosításra csábítanak: bár éppen az Anna-versekre nem elsőrendűen jellemző a szonettforma.) Hangsúlyozom, mindezek csupán feltételezések, és teljesen igazat lehet adni Garai Gábornak, mikor azt mondja, hogy a szonett minden korszakon és stílusirányon átívelő művészi forma (Kortárs 1982. 1102).

Hogy a mennyiségi arányokon túl milyen lényeges szerepe volt a szonettnek Juhász költészetében, azt elárulja az a vers, amely mintegy a szonett funkcióját jelöli meg, ezt a költő lelkéből lelkedzett „kóruscsengést”: Röppenjenek föl a szilaj, a harsány Rapszodiák helyett ma halk szonettek, hóféhér szonettek, Mind halkszavú, mind tépett szárnyú, halvány, De vigasz annak — álmok alkonyatján — Aki szeretett s akit nem szerettek (460). Nem kell tehát komolyan venni azt a költői elhatározást, melyről egy korábbi vers szól: „Búcsút veszek ma fájón töletek, Nyugodt ó formák, zárt gyűrűk, szonettek” (382).

4. Kispéter András szerint Juhász Gyula költészetében Nagyváradon, sőt előbb is találunk impresszionista vonásokat, de a legművészebb impresszionista verseit, melyek egész költészetének legszebb alkotásai között foglalnak helyet, Szokolcán írta, az első világháború előtti éveekben. Nála a l'art pour l'art művészi felfogás után az impresszionizmus kétségkívül a valósághoz való közeledést jelentette. Már Nagyváradon törekszik ennek az iránynak a megvalósítására, és ebben látja jövő művészetét (J. Gy. 1956. 108).

A szakolcai évek termékenysége kétségtelen, de ez nem annyira a kisváros érdeme, mint Kispéter [i. m.] és főleg Szalatnai Rezső próbálgatja bizonygatni: (J. Gy. hatszáz napja. 1962.), hanem annak a természetes következménye, hogy az egyetemi évek sokat ígérő lendülete, Máramarossziget, Léva kiábrándító hónapjai, Nagyvárad színes évei — megannyi ellentétek közt hullámzó élmény, tapasztalat és tanulság, kétség és remény után — a szakolcai csendben és magányban érlelődhetett emberi, művészi lelki tartalom, itt kristályosodott ki belőlük a lélek izzásában kitisztult költői hang.

Juhász Gyula életének későbbi alakulása, a makói, szegedi évek, betegség, végül öngyilkosság jelzi a további életutat, s hozzátehetem, az impresszionizmustól egyre távolodó utat.

Nyugat felé c. tárcájával (Ö. m. 5: 133—4) a költő azt igazolja, hogy műveltség- és ismeretszomja lelkes hivatástudattal párosul. Tehetsége tudatában szolgálni kívánja a magyar művelődés, a szellemi fölemelkedés eszméjét. Ezért fordul nagy érdeklődéssel minden olyan törekvés felé, mely a haladó művészeti irányok magyar befogadását, terjedését jelzi. Aki olyan jól ismeri és propagálja (nem is annyira verseivel, mint inkább cikkeivel) kora szellemi áramlatait, mint Juhász Gyula, arra nem maradhatott hatás nélkül a francia és német impresszionizmus sem. (Tájékozottságára maga is büszke önérzettel hivatkozik. Ö. m. 5: 113, 257.)

Nem szeretném azonban azt a látszatot kelteni, mintha az impresszionista vonások megjelenése Juhász Gyula költészetében valamiféle tudatos felhasználási, alkalmazási szándékból fakadna. Ha így volna, Juhász Gyula nem volna igazi költő, igazi művész. Az a Babbitstól megjelölt és vázolt tény, hogy szivacs módjára szívott magába mindenféle ismeretet, mely művészetét megtermékenyítette, korántsem azonosítható valamilyen szolgai utánzással. Igazi művészi alkotás csak ösztönösen jöhet létre belső szükségyszerűségből. Más kérdés, hogy ezt az ösztönt (ihletet) a külvilág sok ezer kis és nagy csodája, a hétköznapiok szürkesége vagy egyedülálló szenzációja, érzéki benyomások, latolgató megfontolások, véletlen élmény vagy tudatos tanulmányozás mind, mind egyetlen látatömeeggé izzítja a lélek kohójában. Hogy aztán megtisztulva, fel-frissülve mint új ötvözetű nemesfém — akár vers, akár szobor vagy szimfónia lett belőle — ejtse ámulatba az olvasót, a nézőt, a hallgatót.

A művészi ösztönösség azonban nem öröktől fogva változatlan adottság.

Ellenkezőleg, éppen a tudatosan begyűjtött élmények, tapasztalatok, ismeretek, a mindenkori történelmi-társadalmi valóság alakulása táplálja és irányítja. Tehát végső soron a művészi ösztönösség és tudatosság dialektikájának jobbra megoldatlan kérdéskomplexumával állunk szemben. (Tanulságos erre vonatkozóan Veres Péter néhány megjegyzése: *Közös gondjainkról*. 1955. 215: vö. továbbá Nyr. 81. [1957.]: 58).

Juhász Gyulának a különböző művészetekkel és művészekkel, kultúrával kapcsolatos megnyilatkozásai, versei és prózái írásai még néhány fontos tanulságot tárnak fel.

A verseket — főleg az első költői korszakban — szemérmes visszafogottság, az érzéseket fékező tompitottság jellemzi, ahogy ezt már Schöpflin Aladár finom érzéssel meglátta és jellemezte (*Emlékkönyv* 113). A prózában sokkal szabadabban, önfeledtebben nyilatkozik meg a költő. Ezekben a prózai írásokban könnyedén szárnyalnak az áradó, lelkes gondolatok, a feltörő érzések. Talán mert egy részük álnévvel jelent meg, talán mert az időszerű tematika mellett a szerzői egyéniség háttérben maradhatott, nem kellett tartania a reflektorfénytől.

Furcsa ellentmondásként úgy tűnik, Juhásznak nem is szépirodalmi alkotásai, hanem publicisztikai prózája (időszerű kulturális kérdésekről, színházi bemutatókról, költői művekről stb. szóló cikkek) közelebb áll az impresszionizmushoz, több impresszionista jegyet hordoz, mint a versek. (Nincs itt hely részletes idézetekre, csupán néhány igazoló példára utalok: *Ö. m.* 5: 110—3, 127—8, 164 stb.) Természetesen a legszínesebb képek, a leglíraibb hangok a váradi években pattannak ki a költő lelkéből meglepő közvetlenséggel (*Ö. m.* 5: 171, 172, 183 stb.).

A költőt egyénisége, törekeny fizikuma, lelki érzékenysége, idegrendszere — érthetően — magányos, pesszimizmusra hajló álmodozóvá tette, aki örömet és szépséget sokáig csupán az álomban, álmodozásban vélt találni: „Bámulatos álmok és édes remények, Álmok remények, mik megcsaltak engem!” (259/7—8).

Akinél az ilyen személyi tulajdonságokban fogant művészet a szép iránti rajongással, a kultúrára éhes szellemi fogékonysággal is párosul, az szinte predestinálva van arra, hogy impresszionista művész legyen. Az impresszionizmus iránti fogékonyságnak valóban számos nyomát mutatja Juhász Gyula költészete. Csakhogy az impresszionizmushoz vonzó erőket megannyi ellentétes vagy más irányba ható indíték keresztezi. A lelki érzékenység magába zárkózó szemérmességgel, az álmodozás tudományos elmélkedéssel, a *l'art pour l'art* szépségideál erős realitásérzékkel párosul. A sokszínű kulturális fogékonyság még inkább kizárja az egyoldalúságot. Ezek a párhuzamok vagy ellentétek Juhász egész költészetében, stílussajátságaiban is megmutatkoznak. Valószínűleg ennek tudható be, hogy jóllehet impresszionista nyomok bőven találhatók Juhász Gyula költői stílusában, a kortárs magyar impresszionista költőket (Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád) csak bizonyos távolságból követi. Ezt a finomabb, árnyaltabb különbséget (melyre alább majd a verseken keresztül próbálok rámutatni) eddig — tudtommal — sem az irodalomtörténet, sem a stilisztika nem vette tudomásul, vagy nem méltatta figyelmére.

5. Ha a Juhász Gyula-i impresszionizmus vonulatához nem apró stílusmozaikok gyűjtögető módszerével, hanem a versek oldaláról, a műveket átfogó reflektorozással próbálunk közelíteni, első lépésként egy tematikai áttekintés lehet a továbblendítő trambulín.

A költői pályának első jelentősebb, egyben termékenyebb éveiben, 1905–6-ban keletkezett verseket ilyenféle tematikai csoportokba lehetne sorolni (a csoportosítás természetesen csak hozzávetőleges, hiszen a tartalmi elemek egymásba ívelnek és átfedésekkel tarkállanak):

- a) valóságos (ritkán képzelt) személyhez, ill. személyről szóló versek (32);
- b) érzést, hangulatot tolmácsoló versek (29);
- c) elmélkedő, filozofáló versek (19);
- d) valamely helyhez, eredményhez kapcsolódó versek (15).

Az 1912–14. években az a) típusú versek itt is tekintélyes helyet foglalnak el (20);

b) az érzés, hangulat — érthetően — főleg az Anna-versekben jelentkezik (15); ezekhez még további 16 hangulati témájú vers sorolható;

bb) ezeknek az érzelmi-hangulati alaphangú verseknek egy további kiágazása az olyan versek csoportja, melyekben általános emberi érzéssé olvadnak szét az egyéni érzelmek (a költő mintegy kívülről szemléli egy-egy érzését, hangulatát), (15);

c) az elmélkedő, részben emlékező versek száma 9;

d) a helyhez, eseményhez kapcsolódó versek száma 20;

e) elbeszélő, leíró jellegű versek is találhatók (10);

1919–20-ban az a) személyhez fűződő versek száma még mindig 17;

b) a hangulati versek mennyisége meglepően visszaesett (9), köztük Anna-vers már csak egy;

c) viszont az elmélkedés, emlékezés uralkodó témává tágul; az eddig összefogottabb, egyszintűbb tematika is szétágazóbb; az érzéseknek, lelkiállapotnak szinte tudományos (pszichológiai) kifejezése sem idegen (748, 750, 759 sz. versek). Ebbe a bokrosított csoportba 47 vers sorolható.

d) a helyhez, eseményhez (időhöz) kapcsolt versek száma 30;

e) elbeszélő, leíró vers 10.

Az utolsó, még termékeny évben, 1934-ben az a) személyhez kapcsolt versek száma 8;

b) hangulati vers mindössze 3;

c) elmélkedő, emlékező vers 13;

d) helyhez, eseményhez, időhöz kapcsolt vers 8;

e) leíró, elbeszélő 1.

Ha a második csoportba sorolt hangulati versekből indulunk ki, azt lehet megállapítani, hogy az ún. hangulati képekkel színezett, de valamely helyzethez, időponthoz kötődő érzések, érzelmi felvillanások megjelenése, tehát az impresszionisztikus elemek már úgyszólván a költői pálya elején megmutatkoznak. (Pl. 11, 12, 14, 15, 16, 18 stb.) Az ilyen versek egy része azonban első-sorban visszacsengése valamilyen költői, poétikai előzménynek, pl. népdalnak (18, 51), régebbi reminiscenciáknak (2), főleg pedig tudatos kiválasztást sejtető motívumoknak újra meg újra történő megformálása jelenik meg bennük. S ez sokkal inkább költői gyakorlatnak, mint spontán feltörő, szívet, lelket betöltő emóciók ösztönös versbe szökkenésének megnyilvánulása. Az alkonyat, az őszirozsa, a hervadás, az elhullás, a reménytelen, lemondó szerelem jelenik meg ezekben a versekben sűrű egymásutánban, hasonló jelmezben (16, 26, 35, 37, 40, 41, 42, 62, 57 stb.). Még akkor is kísértenek ezek a mesterséges ihletre gyártott költői képek, amikor már egy-egy igazibb, őszintébb, egyénibb hang is megjelenik (pl. 50/11, 52/16 stb.).

Az első, valójában Juhász Gyula-i lírikus (akár impresszionista versnek is beillő) hangot a Haláltáncban látom (72). Itt már olyan sajátos költői képbe illeszkedő kifejezések jelennek meg, amelyek újak, szinte meghökkentők a szelíd ifjú dalnok lantján: *föld mélyébe ásoit árva vágy; remegőn, meddőn föleseng a vád; a szívem: dalos virágos temető* stb. Az egymásra rímelő, ritmikusan halmozott mondatrészek: *fojtva, síkongva; remegőn, meddőn; árnyak, álmok, vágyak, átkok*; a verskezdő kérdés, az elvont fogalmakat megszemélyesítő megszólítás; továbbá a vers hármas szerkezeti felépítése: az ismétlődő, a két első strófát szorosan egyfelfogó indító kérdés, a harmadik versszak lezáró megszólítása; az alliterációk, hanghalmozások, melyek a hangutánzó szók mellett még erőteljesebben fokozzák a zeneiséget, megannyi olyan stílusjegy, mely nemcsak impresszionista színezetet kölcsönöz a versnek, hanem a költői életművön végigvonuló, s így jellegzetesen Juhász Gyula-i stíluselemeket tömörítő modell gyanánt is figyelemre méltó.

A költői pálya első szakaszának további, témájuk szerint hangulati verseit szemlélve, a különféle benyomások, érzések, tehát impresszionista jegyek felbukkanása kétségtelen (szép példa a Formát keresni . . . 327), mégsem elsőrendűen a hangulat megnyilvánulásai jellemzők rájuk. Mindig belejátszik ebbe a hangulatba valamilyen bölcselkedő, inkább gondolati, mint érzelmi mozzanatot, emlékfelidézést vagy a konkrét valósághoz tapadás kifejeződése. Azt a lelkiállapotot, amelyet ezek a versek tükröznek, maga a költő jellemzi híven, pontosan: „Az én szívem már emlékezni átall, De azt tudom, hogy élőbb mind az emlék, Mint életem, amit nem éltem által” (657/7–9); ugyanígy: 317.

A hangulatra mint pszichikai jelenségre a változás, az egyszerűség, a pillanatnyiság jellemző. Juhász Gyula hangulati megnyilvánulásaiiban azonban nagyon sok az ismétlődés, az állandó elem vagy az áttételesen közvetett, a máshonnan átvett, ill. másra átruházott, beleéléses hangulatiság; úgy is mondhatnám: szerepvállalás. A már első versekből is megismert motívumok: alkonyat, álom, ősz, tavasz, elmúlás stb. végigkísérik az egész költői pályát (939, 944, 952, 953 stb.). A motívumnak ismétlését olykor még a nyelvi megformálás, a kifejezés azonossága vagy hasonlósága is hangsúlyozza (pl. 110/9, 111/3). Talán erre (is) gondolnak azok, akik pongyola költőnek tartják Juhász Gyulát (Komlós Aladár, Szabolcsi Miklós).

Költőnket nem a szenvedélyes életszomj, az érzékelés élményének hajszo-lása jellemzi (mint pl. Szabó Lőrincet), hanem a szemlélődő elmélkedés, meditálás. Ennek megfelelően nyelvi kifejezései, stílus eszközei sem tükröznek a nagy lelki emóciókból fakadó, különleges egyéni formákat (mint pl. Adynál), hanem a higgadt, rezignált, az egyszerű, hétköznapi eszközökkel kifejezhető lelki tartalmakat. Nem az egyedi, a többtől, az eddigtől eltérő sajátosságok, hanem a saját egyéniségét elrejtő, az ismertbe és egyszerűbe szemérmesen visszahúzó-dó törekvés jellemzi a Juhász-versek kifejezőkészségét. Ennek megfelelően stílusában a nem hivalkodó, az általánosba belesimuló vonások uralkodnak.

A világot, az életet, az érzelmeiket kívülről, egy kicsit felülről néző bölcsnek, Arany János Őszikéire emlékeztető hangja ez inkább, mint a pillanatnyi hangulat, érzelem lecsapódása:

Az elmúlás nem szomorú nekem már
És nem fájnak a hervadt levelek,
Az ősz, mint kedves nővér, már velem jár
S én vele vidám dalolón megyek.

A temető pompáján eltűnődöm,
Mint a jó gazda földjén széttekint,
Ölében rólam álmodik az ősom,
És magam is már föld leszek megint. (1040)

Érdekes szembeállítani az érett költőnek leplező, más személyekre ruházott érzéseit, gondolatait tolmácsoló verseit a régebbi, hasonlóan álruhás, idegen lepelt hordozó, de a költő saját érzelmi világát is megmutató versekkel. Mindkét pályaszakaszban bőven vannak ilyenek. Az első korszakbeli versekben a más személyek szájába adott szó csak álcázó, burkoló lepel, csak védi, de nem takarja el a szemérmes költői arcot (308, 312, 314, 316, 333, 345 stb.). Csak a felszabadultabb nagyváradi évek és élmények nyomán enged fel ez a visszafogottság. A képek ekkor színesebbek, az érzések gazdagabbak, csaknem szenvedélyesek (418, 424, 426, 431, 435, 475 stb.). Az utolsó versekben viszont az egyéni érzések majdnem teljesen eltűnnek, és általánosságba oldódnak. Nem egy ember, hanem a z ember szólal meg bennük. Az érzelem hangja szinte bölcselkedő axiómává merevül: „... a rabság és a vakság Szűkös, bús börtönébe lakatolva Szágyuld a csillagok között az ember Isten felé, a megváltó jövőbe” (1046/18–20); valamint 1049, 1050, 1053, 1056, 1067 stb.

6. Egy, a tematikával többé-kevésbé szembenálló, formai oldalról induló megközelítési lehetőséget kínál a versek felépítési, szerkezeti közlésmódbeli sajátságainak vizsgálata.

Részletes és teljes számbavétel helyett itt is csupán futó átpillantásra van alkalom. Mégis célszerűnek látom az ilyen típusú betekintést, mert ezekben a formai sajátságokban — úgy vélem — igen plasztikusan és híven megmutatkoznak azok a kétpólusos ellentmondások vagy párhuzamok, amelyek Juhász költészetében az impresszionista, ill. antiimpresszionista jelleg együttes megnyilvánulására utalnak.

T. Lovas Rózsa megállapítása szerint az impresszionizmus „az érzékelés szenzációit rögzítő művészet, mely gyakran nagy élménnyé fokozza a legapróbb, legtűnőbb benyomást is. Az impresszionista alkotásoknak, amelyek ezt a végtelig finomított, szinte szenvedélyes érzékelést vetítik versbe vagy prózába, természetesen az a legfőbb formai céljuk, hogy minél töretlenebbül adják vissza az érzéki benyomásokat s a hozzájuk fűződő hangulatot” (Stil. Tanulm. 198). Jó példa erre az impresszionista szerkesztésmódra Kaffka Margit alkotó módszere. „Kaffka úgy rakosgatja egymás mellé a valóság pontosan megfigyelt, apró mozzanatait, mint ahogy a pointilista festő a parányi keveretlen festékpontokat, a néző szemére bízva, hogy egységes képpé fogja össze őket” (ua. 199). Ezt a prózára vonatkoztatott megjegyzést mintegy kiegészíti R. Molnár Emmának a lírai szövegalkotással kapcsolatos tézise. Eszerint „a lírai szövegalkotásban jobban kiemelhetjük az érzelmi telítettséget, s ennek következtében a szerkesztettség is ingadozó” (MNy. 78.. [1982.] 149). További iránymutatóul idézek még két, az impresszionista szerkesztésmódra vonatkozó megjegyzést. Szabó Zoltán megállapítja, hogy „maga a bonyolult, szerteágazó mondat-szerkezet nem lehet impresszionista sajátosság, mivel köztudomású, hogy az impresszionizmusra inkább a könnyed és laza mondatfűzés, a mellérendelések kedvelése jellemző” (Tanulm. a m. impresszionista stílusról. 83). Fónagy Iván pedig az impresszionista szórenddel kapcsolatban arról szól, hogy „az eredeti

sorrendet úgy bontja meg a költő, úgy rendezve át a mondatot, mintha az élmény fokozatos kialakulását követné” (Stil. cikk- és tanulm. gyűjt. 88).

Ezeknek az impresszionista szerkesztési módoknak és sajtárságoknak a mércéjével mérve Juhász Gyula költészete csaknem teljesen negatív leletet mutat. Az ő verseinek szerkezeti felépítése túlnyomólag egyszerű, vagy annak látszik. Mindenesetre könnyen áttekinthető. Mondatfűzése, szórendje csakúgy mint különböző közlési formái a nyelvhasználat megszokott típusaihoz igazodnak, s mint ilyenek sokkal inkább a népköltészet vagy a klasszikus magyar költészet hagyományaival, mint az impresszionista költők alkotásaival rokoníthatók. Minden elméleti tételnél többet mondó, kitűnő egybevetési alkalmat kínál egy olyan költői együttes, amelyet Arany János halálának századik évfordulója alkalmából a nagy költőelődhöz írott versek egymásutánja nyújt. Babits, Juhász, József Attila, Vas István, Jánossy István, Weöres Sándor verseit fűzi csokorba a *Nyelvünk és Kultúránk* 47. füzet (1982. jún.). A mi szempontunkból Babits és Juhász hangjának szembeállítása (másképp Juhász Gyula és József Attila rokon hangja) érdemel figyelmet.

A szerkesztés néhány részletkérdését is tekintetbe véve, a zeneiség kérdésével kapcsolatban szó volt már az ismétlésről, mely Juhásznál gyakran szabályos refrénnek bővül, s arról is, hogy a refrénsor rendszerint versszakkezdőként jelenik meg. Ezzel a kapcsolási módszerrel láncszerűen fonódnak egybe a versszakok, ill. a versbeli gondolat tartalmak, hogy aztán egy novella befejezésre emlékeztető csattanóval záródják a ritmikus sorozat. Az effajta szerkesztésmódnak természetes kerete a szonett. Legtökéletesebb megvalósulása a Milyen volt.

Egy másik változat a formai felépítésében négysoros pentatonikus népdalra emlékeztető versszak, melyben az utolsó sor visszatérően ismétli az elsőt (pl. 85). De sok más változata is van ennek az ismétléssel egybefogó versépítésnek (92, 95, 104, 194, 209, 244 stb.) Később ugyan ritkulnak, tovább variálódnak és finomodnak ezek a sablonok, de az ismétléses gondolatfűzés az egész költői életművön végigvonuló jellegzetes vonás marad (594, 609, 617, 670, 700, 834, 842, 910, 1001, 1036, 1058).

Ez az ismétléssel kombinált, kedvelt szerkezeti forma talán onnan is adódik, hogy az igazi mondandó, a lényeg, a költő saját érzése, legbensőbb énjének kifejezése csak mintegy mellékesen, ráadásaként tűnik fel, rendszerint a vers végén. Ilyen típusú tulajdonképpen már a Milyen volt is; még inkább 442, 445, 426 stb.

Az impresszionista költő elvont képei olykor, mintha szándéka ellenére jönnének létre. A költő tárgyilagos akar lenni, de minduntalan elragadja szeszélyes, gazdag temperamentuma, véli Szerb Antal (M. irod. tört. 1959. kiad. 468). Juhásznál ez inkább fordítva érvényesül: a benyomások, az érzelmek háttérbe szorulnak, helyüket a külvilág valóságából vett képek s a hozzájuk fűzött szelíd reflexiók foglalják el (73, 125, 186, 319, 468, 663 stb.).

Az érzelm leplezésére, a közvetlen kitérülésként látszatát is kerülendő, gyakori és kedvelt eszköz az első személyű közlés helyett az általánosító, a megszólító második személyhez szólás. (Ez a magyarban tudvalevően az általános alanynak is egyik kifejező eszköze: Lassan járj, tovább érsz!). Ezt a Juhász-versekben gyakori, már a Haláltáncban fölbukkant közlésmódot felfoghatjuk a szabad függő beszéd egyik változatának és így bizonyos áttétellezzel impresszionista jelenségnek is. (A szabad függő beszédet egyesek az impresszionizmus legjellegzetesebb és legjellegzetesebb sajtárságának tartják, vagy

azok közé sorolják. Vö. Wilpart: *Sachwörterbuch*, 1964.⁴ 296; Herczeg Gy., *A modern magyar prózastílus formái*, 1975). De persze ugyanígy lehetne a magyar költői hagyományt folytató sajtóság (vö. Toldi I. ének), a népköltészet (népballadák) vagy akár klasszikus ókori örökség is (Homérosz). Ezek ingadozó elméleti feltételezések.

A megszólítás gyakran párosul kérdéssel akár a vers elején, akár a szövegbe beszöve (457), vagy teljesen átadja helyét a kérdéssel induló verstípusnak (689, 698, 917, 933 stb.). A megszólítás pedig visszaszorul a levélszerű, meghatározott személyekhez szóló kifejezésformák típusává (949, 948, 945, 958, 960, 963, 982, 933, 986 stb.); sőt elvont fogalmak megszemélyesítő eszközévé is válik (731, 955, 863 stb.)

A megszólításos (2. személyű) általánosító nyelvtani formákon még át-át-süt az egyéni érzés intenzitása (418, 419, 422, 423, 425 stb.). A késői versekben azonban teljesen elmosódnak, elhallgatnak az egyéni hangok, a kifejezésmód egyre inkább személytelenséget hangsúlyozó burokká formálódik: „Az ember, amíg fiatal, erős, Úgy véli, hogy egész nagy zenekar Van a szívében . . .” (1144); „Eljön mindenkinek a pillanat, Mikor egészen egyedül marad . . .” (1131); ugyanígy 1142, 1122 stb. Ahol még felbukkan az egyéni hang (1. személyű igealak), ott az elmélkedés, emlékezés az uralkodó motívum. A pillanatnyi benyomás kifejeződése vagy éppenséggel nagyobb emóciót kiváltó érzés megnyilvánulása már nem mutatkozik meg, vagy csak nagyon halványan (1145, 1139, 1133, 1119 stb.).

7. Akármilyen szempontból nézzük is Juhász Gyula költői művét, az impresszionizmus tekintetében az eredmény mindig ugyanaz: a költői pálya folyamatában az impresszionista vonások fokozatosan halkulnak, egyre inkább visszaszorulnak. (Erre az összegező megállapításra jut idézett művében T. Lovas Rózsa, Kispéter András is.)

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés, lehet-e, s ha lehet, hol és hogyan lehet megragadni Juhász Gyulának az impresszionizmushoz való kapcsolatát.

A választ keresve, nem az eddig említett, kifejezetten hangulati verseket idézném, hanem a költő ún. tájverseit. Igaz, ezek a tájversek egyben hangulatiak is; vagyis — mint az impresszionista tájfestők — nem a tájat, hanem a tájnak bennük támadt visszfényét, a táj keltette benyomást ábrázolják elsősorban. A tájhoz, helyhez kapcsolódás Juhász Gyula esetében természetesen a szülőföld, a szegedi, a tiszai tájhoz fűződő érzelmi szálak reflexiója.

Csakhoggy ebben a tájszemléletben lényeges különbséget látok az impresszionista festők és Juhász Gyula látásmódja között. Amikor az impresszionisták eget, vizet, folyópartot, sétányt vagy bármi mást festenek, olyan színeket, olyan tárgyakat, esetleg személyeket teremtenek, amelyeneket ők látnak. Látásukat nem korlátozza az objektív valóság. Ahogyan Manet megfogalmazta „. . . nem egy tájat, egy tengerrészletet, egy alakot festünk, hanem a táj, a tenger vagy az emberi figura egy meghatározott órájának a benyomását.” (Proust nyomán idézi Benedek L., Mondotta Krisztina. 1976. 195). Ezzel szemben Juhász Gyula akkor is hozzátapad a valósághoz, támpontul, fogódzóul használja fel a helyszínt, tárgyakat, színeket, hangokat, amikor az legtöbbünk számára nem feltétlenül szükséges, sőt talán nem is természetes.

Juhász Gyula tehát nem a tájat alakítja egyéni benyomásaihoz, ő a tájjal szeretne „egyé lenni” (420/12). Ha az „égi sátor sötétkéék selymérről” beszél (426) az valóban sötétkéék; a tehének valóban fakósárgák (445); az esti felle

valóban elindul a hallgató hegyeknek (438), s amikor az áradástól megszilajuló, partot előntő, nyugtalan Maros belezúdul a Tiszába, akkor az öreg Tisza valóban szörnyen zavaros (499).

Gyönyörű, lenyűgöző erejű és a szó legteljesebb értelmében impresszionista képek ezek (legalábbis számomra) annak ellenére, hogy sohasem szakadnak el a valóságtól.

Szép példája ennek a kettős: impresszionista és reális ábrázolásmódnak a Tiszai csönd (344). (A vers elemzését l. *Édes Anyanyelvünk* 1983/1: 7.)

Egy másik fontos, a Juhász Gyula-i impresszionizmusra jellemző mozzanat! Ezek a versek többnyire úgy és akkor keletkeztek, amikor a költő távol volt Szegedtől, és a tiszai tájtól. Mégis egyre inkább a valóság, mégpedig a nem kedvező, rideg valóság lép előtérbe. Vagyis az impresszionista látásmód helyébe fokozatosan a társadalmi valóságot látó, szociális szemlélet lép, és kerekedik amannak fölébe: „Ő szőke felleg, csöndes üzenet! Mit árnyékolod be az égi kéket, Mit árnyékolod be a lelket? Üzennek már a fájó messzeségek, Nyomor, panasz, gyász vár már rám. Megyek! (680; továbbá 695, 783, 784, 785, 809, 817, 834, 841, 851, 860, 894.; 919, 1017, 1021, 1070 stb.).

Úgy vélem, éppen ez a szerencsés ötvöződés, a harmonikus egyensúly impresszionizmus és valóságérzés között adja meg a versnek azt a sajátos ízt, színét, csínját, amelyet már Kazinczy megkövetelt a költői alkotástól, s amely a Juhász Gyula-i költészet legigazibb, legőszintébb alaptónusa, éppen ezért költői alkotásainak csúcspontja is.

Az általános iskola hetedik osztályos irodalmi anyagának tervezetében „Magyar táj, magyar ecsettel” címen összefoglalt 18 vers közül három Juhász Gyuláé — a címadó jelmondaton kívül. A három vers: Magyar nyár 1918; Tiszai csönd; Magyar táj, magyar ecsettel. (Magyartanítás 1982. 148). Ez a választás — úgy hiszem — megerősíti iménti tételelem helyességét.

Ha az egész költői műből a tájversekre, a tájversekből egyetlen költeményre kellene szűkíteni a Juhász Gyula-i impresszionizmus értékelő szemléletét, a Magyar táj, magyar ecsettel c. verset választanám (részletes elemzését l. *Magyartanítás* 1961. 200).

8. Lehet-e valamilyen összegező eredményre jutni, általános érvényű értékelést megállapítani a Juhász Gyula-i impresszionizmusról?

Arra utalva, hogy az impresszionizmus parttalan, a több oldalról induló, de lezártnak sohasem tekinthető fejtegetések után azt is mondhatnám: az impresszionizmus költői megjelenésének tanulmányozása is parttalan.

Egy irodalmi vita során úgy próbáltam megjelölni Juhász Gyula költészetének értékét és irodalomtörténeti helyét, hogy e költő nem tartozik a legnagyobbak sorába, de rögtön utánuk következnek. Ha az impresszionizmus vonatkozásában a dolgozatomban összegyűjtött adalékok tömkelegét kellene egyetlen mérlegserpenyőre helyezni, csak azt mondhatnám: Juhász Gyula nem tartozik az ún. magyar impresszionista költők első sorába (ahogy eddig az irodalmi köztudat elkönnyelte), de rögtön az első után következnek.

Benkő László

Babits rímei

1. Babits eredeti verseiben és verses fordításaiiban a rímpárok száma összesen 26 637. Ezt a számot úgy kapjuk meg, ha a többszörös rímeket rímpárokra bontjuk, hiszen ezeknek mindegyik tagja mindegyik másikkal rímviszonyban áll; eszerint három rímtag három rímpárt alkot (1–2, 1–3, 2–3), négy rímtag hatot (1–2, 1–3, 1–4, 2–3, 2–4, 3–4), öt rímtag tizet és így tovább egy egyszerű képlet

$$\frac{n \cdot (n-1)}{2}$$

értelmében. Azért fontos ezt előrebocsátani, mert Babits rímelésének egyik jellemző sajátossága a többtagú rímek, a rímek kedvelése. Leghosszabb rímorozatai: a „Hús-szigetek a kőtengerben” „(*Dúdolva*)” jelzésű (dólt szedésű) függelékének tizenhatszoros ríme, ami 120 rímpárnak felel meg („Hús, hús, eleven hús! világ fókusa! / Te minden anyagnak magva, virtusa! / Óh, gyönyörök mélye! Óh! erők csucsa” stb.); az „Örömről daloltok” c. versnek (az önrímek leszámításával) tizenötszörös ríme, 105 rímpár („Örömről daloltok? — Ne vígan, ne hangosan! / Óh szenvedni kell még! az öröm még messze van. / Pányvád el nem éri. Boldog réten fut, suhan” stb.); a „Ballada Irisz fátyoláról” tizenegyszeres ríme, 55 rímpár (ugyancsak leszámítva az önrímeket: „Megjön a tavasz tarkasága: / [. . .] / tavaszi sírok ciprusága, / fehér virág hull barna sárba” stb.). Két kilenceszeres és három nyolcszoros rím (36, ill. 28 rímpár) található a „Mint a kutya silány házában”, a „Lelkem kiszikkadt mezején”, a „Milyen ideges napok” c. versekben és egy Baudelaire-fordításban, „A semmi vágyá”-ban. A hétszörös rímek (21 rímpár) száma 12, a hatszorosaké (15 rímpár) 13, az ötszöröseké (10 rímpár) 42. Hat rímpárnak megfelelő négyyszeres rím — főként a szonettek és a magyaros-archaizáló „négysarkú” versek jóvoltából — 346 van, a háromszoros rímek száma pedig 4986, amelyből körülbelül 4500 esik a Dante-fordítás tercináira.

A rímokszorozás mennyiségi tekintetében Babits elmarad ugyan Arany János mögött, akinek leghosszabb rímorozata a „Szemere Miklósnak” címzett tréfás verses levélben 28 tagú, tehát 378 rímpárnak felel meg, de Arany rímhalmozásai többnyire humorosak, szójátékosak, Babitséi pedig komolyak.

2. Ami a rímek terjedelmét illeti, mintegy 58%-ukban az utolsó két magánhangzó egyezik; 17%-uk három, 20%-uk egy magánhangzós. Tekintélyes a több mint három magánhangzóra terjedő összecsengések száma: négy magánhangzós (tisza rím és asszonánc) 779, pl. „Mire a madarak *visszatérnek*, / szikkad a föld, híre *sincs a télnek*” (Ősz és tavasz között), öt magánhangzós 195, pl. „Hasad mint a [. . .] dús *gabonaasztag*; / [. . .] két kezed nehéz gyűrűkkel *aranyosan gazdag*” (Énekek éneke), hat magánhangzós 50, pl. „S én futok, *mint aki menekül*, / mint ki nem *birja ki egyedül*” (Búcsú a nyárlaktól), hét magánhangzós 13, pl. „ez elavult alak / frissen kinyílt napod *mily szegyenkezve zengi*, / [. . .] / Ó, új gyönyörűség, *mit még nem sejtett senki!*” (Strófák a wartburgi dalnokversenyből 1.). Ennél is terjedelmesebb, nyolc magánhangzós: „nyitni e *zárnak* / *rézkilincset* / törni ez *árnyak* / *jégbilincset*” (Hullik az ablak); kilenc: „*haladva és haladhatatlan* / [. . .] / *maradva és maradhatatlan*” (Líra, kalendárium mese, vers, kabala című novella Epilóg című versbetétje). A rekord tizenkét szótag a Laodameia egyik kardalában: „*hol az árnyban az árnyak álmai járnak*, /

hol a vágyra a vágyak vágyai várnak". Az utóbbi példák elárulják, hogy Babits a rímek szokatlan terjedelmét gyakran szóismétlés vagy szóelemismétlés útján éri el; ez a rímtechnika szempontjából könnyítés ugyan, de kétségtelenül nagymértékben növeli a hangzás zeneiségét.

A rím hangzását gyakran dúsítja a megelőző szótagok összecsengése, amelyeket a tulajdonképpeni rím szótagoktól egyik vagy mindkét rímfélben össze nem csengő hangok hézaga választ el, pl. *szent varázst talált — sem halászt*, se Pált (Dante: Par. 13. 134—136), *borába, kenyerébe — nyomába lép be* (Baudelaire: Áldás), *én szegény, hová legyek — vőlegény után megyek* (Damiáni Szt. Péter himnusza, Amor Sanctus) — hogy ezúttal csak fordításokból hozzak példákat.

A soványabb, egy magánhangzós rímek közül 966 ereszkedő lejtésű, úgynevezett „nórím”, pl. *sóslé — üvölté, hajómon — bűn nyom, minket — kerget* (Jónás könyve). Az ereszkedő rím teljességéhez tulajdonképpen az utolsó előtti magánhangzó egyezése is megkívántatik, az ilyen rímek tehát lazítanak a szigorú szabályon, ha nem mondhatók is szabálytalannak.

360 rímben pedig az utolsó magánhangzó hangszínében van eltérés, pl. *káröröm — nem terem* (A könnytelenek könnyei), *indult — sohasem volt* (Betegklapancia), *ikrek — tükrök* (Keserédes). E disszonáns rímek, más szóval ellenasszonáncok vagy pararímek rokon magánhangzói finom, árnyalt fokozatoságot alkotnak a „Hegyi szeretők illillé”-ben: „Nem füst az, csak a halkezüst / borzongás a Föld fürte közt / [. . .] / ahova csak az égi *Est* altató esőjka ér”. A disszonanciát az esetek 84%-ában elkendőzi az utolsó előtti — ereszkedő rímben nyomatékos — magánhangzó egyezése (kancsal rím, vö. Szepes—Szerdahelyi, Verstan 87), pl. *szárnyad — szállnod* (Éji dal), *város — nyájás* (Hazám!), *állat — pállott* (Dante). Nem véletlenül idézek csupa *á—a — á—o* vokalizmusú megfelelést; több mint 200 kancsal rím ilyen, s ez nyilván összefügg az úgynevezett *á* utáni *o*-zás jól ismert tájnyelvi jelenségével (vö. Bakos József: Lírai nyelvjáratan. Nyr. 107 [1983.]: 300). Kardos Pál Babits-monográfiájának egy kiadatlan részletében így igazolja az effajta szabálytalan rímeket: „jól emlékszünk rá, hogy *ő* — nyilván szülőföldjének a tájszólását őrizve — a szóvégi toldalékok *a* hangját, ha az előző szótagban *á* volt, mindig *o*-nak ejtette” (Kritika 1983. 11. 3). Vannak persze más vokalizmusú kancsal rímek is: *csöndben — földön* (Halavány téli rajz), *ránk néz — generális* (Ne ily halált . . .), *hullott — kigyulladt* (Jónás könyve 4.) stb. Az utolsó magánhangzók között hangszínbeli rokonság sincs pl. a Poe-tól fordított Ulalume ismétlődő *kóbor — október* rímében.

Néhány ellentétes hangrendű disszonáns rím van elbújtatva a „Gyümölcsbe harapva” sorvégei között: „Tíz óraker bejött a szobalány s hozott / egy tál gyümölcsöt. Körte és barack *között* / hevert kékes magányban [. . .] / egy bús füge [. . .] Mennyit ültem [. . .] / kamasz-koromban, ház mögött és *hegy előtt*, / surló lombok közt, a fület s a *mogyorót* / tépdese [. . .]”. A „Paysages intimes” 3., Alkony című darabjában megkapóan muzsikál a keresztrím szomszédos tagjainak ellentétes hangrendű összecsengése: „lankadt állal *hevernek* / ágyán a hús *avarnak*, / mit a szelek *levernek* / majd újra *felkavarnak*”. Az utolsó versszakban hasonló rím: „azon egy égi *ajtó*. / Ki tudja, mit nem *rejtő?* / S *ó* völgy, te mély *szakajtó!* / S titkok teknője, *erdő!*” A középső versszak csak az utolsó előtti magánhangzó hangszínével játszik így, de a játékban a magánhangzó és a mássalhangzó ellentétes időtartama is részt vesz: „De most jönnek a *villik*. / *Ó* most a lomb se *hullik*: / alkonyvirág *kinyúlik*, / alkonyszalag *kinyúlik!*” (Az

első és a harmadik strófa rímjátékához hasonló, de az erőltettségig halmozott rímek között találunk Kosztolányinál: „Ó nő, te drága *lengyel*, / olyan vagy, mint az *angyal*. / Szépséged égi *rendjel*” és így tovább tíz soron át. Negyven pillanatkép 11.: Lengyel táncosnő.)

Babits rímeinek terjedelmét is összevethetjük Aranyéival (vö. Nyr. 104 [1980.]: 185–7). Aranynál nyolc magánhangzósnál hosszabb rímet nem találunk — az is szóisméltéses —; hat magánhangzós ríme valamivel kevesebb, öt és négy magánhangzós ríme többszörösen kevesebb van, mint Babitsnak; az egy magánhangzós ereszkedő rímek száma ellenben magasabb, annak ellenére, hogy Arany rímeinek összesített száma 9%-kal kisebb. „Nulla magánhangzós”, disszonáns rím pedig ismét sokszorta több, kereken ötször annyi van Babits verseiben.

3. Egyéb szabálytalan rímfajtákkal Babits csak szórványosan élt. Úgynevezett toldalékos (Szepes—Szerdahelyi Verstana szerint: sánta, i. m. 82) ríme 86 van, csaknem pontosan ugyanannyi, mint Aranynak. Ilyen pl. „A te zenéd van ébren *egyedül*, / mint láthatatlan, éles *hegedű*” (Az őszi tücsökhöz), „Mózesről Michel-Agnolók / és Sybillákról *álmadoztak*, / [. . .] / Mantegna Rómát *visszahozta*” (Pictor Ignotus); hangfestő funkcióval: „Ó kedves, a lelkem már gyenge madár *lett*: / zsinogedet soha nem tépheti *már le*” (Második ének 4.; a felelő rím a végső zárhang nélkül mintegy lekonyul, mint a gyenge madár szárnya). Az a fajta sánta rím, amelyben az utolsó előtti szótagok időtartama különbözik, pl. „Így szól a szívek *nyelvén*: / Béke és harc mind az *enyém!*” (Ne ily halált . . .), „Óh, az eső rossz *mulatság* / nem mulat más, csak a *kacsák*” (Vasárnapi csendes eső) 22 előfordulásával csak töredéke annak, ahányszor Arany — a népköltészet hatására — használta. Csupán a spanyol asszonánc 85 előfordulásával bizonyul merészebb formalizitónak, mint Arany (vö. Nyr. 104 [1980.]: 183–4), pl. „a / lélek [. . .] a *lármas* / emberi hálóba veri szegény *szárnyát*” (Free trade), „István atyád, első szent *király* / nem átkot, nem boszút rendelt és *kivánt*” (Imre herceg). A spanyol asszonánc disszonanciája is alkalmas lehet hangfestésre: „Nem zene még, nem zene *még ez*. / Még csak hangolnak a *zenészek*” (Verses napló: Reggeli hat óra).

Kétszeresen is szabálytalan, disszonáns magánhangzójú és toldalékos rím: „[látam] üveg eged *metéltő* / csúcsaid gyémánt *élet*” (Erdély); hasonlók: *számnak — lám no* (Második ének 4.), *apjához — jobbat választ* (Szt. Bernát ritmusa, Amor Sanctus).

4. Az erős zenei hatású szó- és szóelemisméltések kedvelése mutatkozik az ö n r í m e k meglepően nagy számában: 596-szor él ezzel a primitívnek, nem is igazi rímnek tartott eszközzel; ezt a számot az ismétlésekkel, epiforákkal, refrénekekkel csengő-bongó Poe-versek (A holló, A harangok, Ulalume stb.) fordítása növelte ekkorára. Némely versben az önrímeknek szerkezeti funkciójuk van: „A templom! Röpül!” címűben a nyolcsoros strófák mindegyikében önrímet alkot a hatodik és a nyolcadik sor („Holdfehéren, holtfehéren / nézted a nagy *templomot*, / mely setéten nyúlt a téren, / nézted a vén *templomot*”), a „Vasárnap” 12 soros strófaiban az ötödik és a nyolcadik („Az emberek templomba *járnak*. / Hajrá lelkem! zárva a boltok: / ki egyedül van, az ma boldog. / Az emberek kocsmákba *járnak*”), a „Síremlék”-nek pedig minden ríme önrím („Engem nem látott senki még. S az *évek* / suhantak. Minden évben egy *fátyol* / hullott le rólam: mégis csupa *fátyol* / a lelkem; s búsan hátrálnak

az évek”). Másutt mondanivalójuk van, mint a „Tizenhárom párvers”-ben, amely egy ugyancsak kifejező spanyol aszonánc után („arra is bágyadt *vagyok már* / hogy e verset egy kissé jobbnak *faragnám*”) így fejeződik be: „. . . aki nem szeret, *annak jó lesz így is,* / és aki szeret, *annak jó lesz így is . . .*” Az önrím gyakran magukban is rímelő szavakhoz csatlakozik, pl. „Bár volnék könnyű, *hólyag gyanánt,* / ne látnék semmit, *jó vak gyanánt*” (A vén kötél-táncos), „béke! béke már! / Legyen vége már!” (Húsvét előtt), ezáltal ilyen terjedelmesre nyújtott rímek is létrejönnek, mint „*A fény alatt, az ég alatt, a lég alatt, / a fény alatt, a lég alatt, a jég alatt*” (Theosophikus énekek 2., Nemes Nagy Ágnes szerint „ál-önrím”, vö. Kortárs 1983. 10. 1524), „*nyáron át és télen át, / nádon át és éren át*” (Szerenád), „*te elnémulsz és minden szó a másé, / te elmaradsz és minden rózsá másé*” (Szent Mihály).

Többször használja Babits az önrímnek azt a sajátos válfaját, amelyben az azonos alakú rímzők között apró jelentésbeli eltérés vagy akár csak szófaji különbség van, pl. „Bécsből könyvben *utazó* / kereskedelmi *utazó*” (Régi szálloda), „De csitt! duzzogni nem *szabad,* / szívem! [. . .] mindig légy *szabad*” (Alkalmi vers), „Szép szabadság, tarts soká, / ne tűnj mindjárt *semmibe!* [. . .] nem kezdek *semmibe*” (Restség dicséreti). Ezek már a teljes értékűnek tartott homonim rímekhez állnak közel, amilyen pl. „eleven mappa a táj a napba, minden útja tiszta *rajz!* / [. . .] pille száll és méhe *rajz*” (Dal, prózában).

5. A nyelv hangszerkezetéből következik, hogy vannak olyan rímek, amelyek bármely költőnél többször is előfordulhatnak: ezek a szokványrímek, sablonrímek. A legszokványosabb magyar rímnek a *világ* — *virág*-ot mondják (vö. Szepes—Szerdahelyi, Verstan 98); László Zsigmond (A rím varázsa 288—9) Babitsnál 12 helyen találta meg „premier planban” ezt az „ősrím”-et, mindannyiszor a nagy költő ihletett leleményeként; magam — ragos alakokkal és összetételekkel együtt — 20-at számoltam (pl. „Tikkadtan a magas fának üzen akkor titkon a kis *virág:* / »Te messze látsz, bátya, mondd meg, jön-e már a hold*világ?*«” A régi kert). Ennél is gyakoribb — és bevilágít a költő képzetvilágába — az *ágy* — *vágy*, amely ragos alakjaival és összetételeivel együtt 24-szer fordul elő, pl. „Nem özvegyi *ágyban* / hamvadt tüze el, / nem is árva *vágyban* / égett e kebel” (Laodameia). Ilyen, a költő egyéniségére és tematikájára jellemző típusrím még a 16-szor megtalálható *éj*—*kéj*; a két szópár együtt alkot a verssor határán is túllépő, összesen 8 magánhangzós rímet egy fiatalkori versben: „Hív csendes *ölebe* / az *ágy meg az éj* / jer vár gyönyörébe / a *vágy meg a kéj*” (Egy régi szerelmes Velencében, 1908). 17-szer rímel a *hang* a *harang*-gal, ha beleszámítjuk Poe harang-versének ilyen többszörös rímeit is, mint *vész-harang* — *rész-harang* — *zivatar-hang* stb. Nyolcszor a *táj* és a *fáj* (pl. „Szirt nekem öklel, tűz nekem *fáj* / fojtó folyó és tályogos *táj*”, A vén kötél-táncos, „Váratlan zápor zengett át a *tájon,* / [. . .] arra jó hogy *fájjon* / és még forróbb legyen a szerelem”, A meglódult naptár 2.) és a jellegzetesen erős kontrasztú *tűz* — *szűz* (pl. „lobbant, mint síkon a *tűzek,* [. . .] / hogy futni riadtak a *szűzek*”, Thamyris; „mélyebb ágyékuk *tűzell:* / [. . .] / mért hagytaál engem, szent *Szűz, el?*” VÉRIVÓ leányok). Eredetibb rímötlet a *gyümölcs* — *tölts* (Pro domo), *gyümölcse* — *betöltse* és *gyümölcset* — *betöltsek* változatban is (Vile potabis, Dante: Par. 5. 41—43. stb.), *bőrén* — *pőrén*, ill. *bőrét* — *pőrét* (Őszi harangozó, Atlantisz, Második ének 2. stb.), *olvad(t)* — *oly vad* (Himnusz Iriszhez, Emléksorok egy régi pécsi uszodára, Dante: Par. 1. 59—61, Útinapló c. novella versbetétje). A „Játszottam a kezével” egyik szép, játékos asszonánca: „a völgye selyem.

halma *bársony*: / ó gyönyörű táj! ó csodás hon!” megismétlődik az Erato egyik fordításában (Bovie: A fiúk szíve).

6. Babits némely ríme prozódiai szempontból érdekes. Az „Ekloga” egyik ríme: „mint utasok bús vágya *honukbéli* / dombok drága / keble felé, ha röpülnek a *bábéli* / kőskatulyákba” kivételesen daktilikus lejtésű, akárcsak a „Mozgófénykép” némely belső ríme: „*locsan* a — *csobban* a tó vize: *jobb* *biz* e tört szeretőknek a tó fenekén.”. Az *au* diftongus a magánhangzós zárt szótaggal rímel: *augur* — *jajdul* (Illusztrációk mindenféle könyvekhez 1.: Világhistória), *tartsuk* — *kaucsuk* (Második ének 2.). A *faun* szó viszont két szótagúnak számít és így alkot rímet két Wilde-fordításban: *faun* — *pásztorfiun* (Charmides 2.), *hajnalon* — *faunom* (Erdőben). A „Prológus” *zengve lejt* — *tengereit* és a „Második ének” 1. *mágiát* — *orvosságját* ríme az úgynevezett szinízis vagy (prozódiai) szinerézis licenciáját alkalmazza, XX. századi verselésünkben egészen kivételes módon.

7. Köztudomású, hogy Babits rímvirtuozitása pályájának első szakaszában csillog a legszínesebben, s későbbi korszakában, az elszaporodó rímtelen és rejtett rímelésű versek mellett, gyakran beéri fakóbb asszonáncokkal, egy magánhangzós vagy éppen szabálytalan rímekkel, kezdetleges ragrímekkel; ilyeneket halmoz pl. a „Ne ily halált, ne ily harcot” („Ne ily halált, ne ily *harcot* / adjon Isten a *magyarnak!* / Elég soká volt *élete* / játék mások *kezeibe*: / ne legyen már többet *játék!* / Legyen eztán a *magáé!*”) vagy a „Jónás könyve” („Jónást meg egy cifra *oszlop* / tetejébe tették hogy *sónokoljon* / és jövendölje végét a *világnak*. / És Jónás akkor egy iszonyu *átkot* / kiáltva a királyra s *udvarára* / s a asszonyokra és a *palotára* / [. . .] / tavat megúszva, rácsokon *lekúszva* / s a vízvezeték-csatornán *lecsúszva* / [. . .] / rohant ki Ninivéből a szabadba”, 3.)

Talán kevésbé ismeretes a Dante-fordítás virtuóz rímelése: az amúgy is nehéz tercina-rímképletet nemritkán ilyen dús összecsengések töltik ki: „De a démonok felénk *kapkodának* / [. . .] / Mint láttam rég várából *Capronának* / [. . .] kivonulva / félni csapatját néhány *katonának*” (Pokol 21. 92—96) vagy „figyelnél vágyva *édes énekekre* / [. . .] jobb lesz, ha visszatértek *révetekbe!* / Ne szálljatok ki! mert [. . .] elmaradtok *tévelyegve*” (Par. 2. 2—6). De például a dísztelenség egyik programversének, „A jóság dalá”-nak (alcíme: Versek, darócban) szabad ritmusú hosszú sorai közt is lappang egy hét magánhangzós rím: „borérés volna kádunkban minden *fájdalmas erjedés*, / gazdagok volnánk, mert legnagyobb kincs, melynek *ára a szenvedés*”. A bevezetőben említett rímhalmozások pedig — a „Ballada Irisz fátyoláról” kivételével — mind 1920 utáni versekből valók.

8. Áttekintést kell még adnunk Babits r í m k é p l e t e i r ő l. Eredeti verseinek 85%-a rímes; tudvalevő, hogy vannak megrímtelt disztichonjai (Új leoninusok, Hiszekegy) és alkaioszi strófái (Októberi ájtatosság, A csüggedt kapitány), s görög drámája, a Laodameia is bővelkedik rímes részletekben. A rímes formáknak mintegy 24%-a párrímes, 16%-a keresztrímes, csupán 8%-a félrímes, 52%-a pedig különböző, ritkább rímképleteket követ. 7 eredeti verset írt tercinákban (ezek közül egy, az „Őszi harangozó” nem tisztán jambusi), ugyanennyit stancákban; ezeken kívül csak az aabccb rímképletet és továbbfejlesztéseit használja háromnál többször (aabccb: Strófák a wartburgi dálnok-versenyből 2., A harmadik emeleten, Petőfi koszorú, Csak posta voltál, Verses

napló: Nyolc óra, Líra, kalendárium . . . című novella versbetétje; aab ccb: Verses napló: Nyolc és fél kilenc között; aabcbddb: Paysages intimes 4.: Őszi csengő; aabcbddbeeb: Furcsa elmenni; aabcccb: Nem merek közétek jönni; aaabcccb: Fiatal katona, Ünnepe). A 40 szonett és 4 nem jambusi „pseudoszonett” (a trocheusi Protesilaos, valamint az ütemhangsúlyos Régi magyar irodalom [Illusztrációk mindenféle könyvekhez 3.], Magyar szonett az ősről és Régi magyar költők) összesen 30 rímképletet képvisel. 90 versnek — közte 20 klasszikus és 2 pseudoszonettnek — egyszeri rímképlete van.

Három versben a rímek nem a sorvégeket kapcsolják össze, hanem a metzetet a sorvéggel (Paysages intimes 6.: Mennyei színjáték: „Láttad? Piros kis *fellegek* fedték imént a *fél eget* / mint egy eltépett *mennyei* nagy rózsza hulló *szirmai*”; Új leoninusok: „Kékek az alkonyi *dombok*, elülnek a szürke *galambok*, / hallgat az esteli *táj*, ballag a kései *nyáj*”; Vasárnapi impresszió, autón: „Barna sár-szökőkút *fecsen*, gépkocsink fordulva *reccsen*; / jobb felől a *Tisza* *habja* lustán villan *pillanatra*”). Szerkezeti szerepük van a sorvégi rímek mellett következetesen használt belső rímeknek még néhány versben (Augusztus: „Ilyen messze, halk *zugolyba* / véle *volna* jönni jó, / hol egymásnak *válaszolva* / tücsök *szólna* millió”; Borús nap, de kezd már kiderülni: „Vigyázz, virág: el ne szórd könnyű *keszkenőd* / a *szélbe kint*; — hogy holnap kedvesem előtt / szép *légy megint!*”; Hegyi szeretők idillje: „Mikor az alkony *szelleme* a délutánra száll / titkosan mint távol *zene*: / a hegyi szeretők *szeme* / a tájon szerte jár, / mint-hogyha végig*lengene* halk szárnyon négy madár”). Alkalmi díszítményként, zenei elemként is igen gyakran használ belső rímet.

9. Babits némely verse rímesről rímtelenre, illetőleg rímtelenről rímesre vált át. Reménytelen hangulatban „Az óriások költögetése”-ben és a „Tizenhárom párvers”-ben abbahagyja a rímelést, s ezt a vers szövegében közli is („Rímeteket se fogok itt már csinálni — ne várd a rímeteket olvasó”, Az óriások...). Rímtelen versek rímes befejezése viszont a reményt vagy legalábbis a remény akarását sugallja, mint a „Húsvét előtt”-ben, az „Uj mythológiá”-ban, az irredentista gondolatokat tolmácsoló „Csonka Magyarország”-ban. Más a funkciója a Laodameiának abban a részletében, ahol a hírnök — előbb rímtelen jambikus trimeterben, majd rímekbe fordulva — elbeszéli Protesilaos halálát, valamint „A legfőbb szemérem” végén: ezekben a haláltól való iszonyodást rejtik a rímek: „Mert van-e [. . .] / létünknek piszkos mélyét jobban *felfedő* / szó, mint ezek: halál, sír, hulla, *temető?* / Jer, takard el e szörnyü szokat, könnyü *rim!* / Isten! takard majdan rímedbe *csontjaim!*”

Babits számára a rím nem pusztán verstechnikai eszköz, hanem jelkép is; az előbb idézett versben és Jónás imájában, azt lehet mondani, az isteni kegyelemé („bár verseim / csücskére Tőle volna szabva rím”), de másutt is a szépségé, a harmóniáé, mint például annak a versnek a címében, amely oly megragadó rímzenével festi a nyárvégi este hangulatát (Rímek: „Még az egész *napon át* / bolygjuk a nyár *vadonát*, / de az est már *szelid ősz*: / bágyadt szemünk *elidőz*” stb.). Ahogy „Az európai irodalom történeté”-ben nevezi: betlehemi csengő.

J. Soltész Katalin

A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel

Cikkem a tárgyas ragozásra vonatkozó, különféle nyelvtanokban, tankönyvekben, tudományos publikációkban felsorolt szabályokat és megjegyzéseket állítja össze. Ezt a teljességre törekvő képet kiegészítik olyan megfigyelések, amelyek egy nem magyar anyanyelvű szemszögéről vallanak. Egyfelől szeretnék pontos leírást adni a magyar nyelv e jellegzetességéről, másfelől segíteni annak elsajátításában.

A tárgyas ragozást használjuk a következő esetekben:

1. A tárgy határozott névelős névszó: „Imre bezárta *a kaput* és követte *a három embert*” (Galgóczi: *Bűn* 11).*

Kivételesen, a költői nyelvben a névelőtlen tárgy mellett is állhat tárgyas ragozású állítmány:

Bort megissza magyar ember,

Jól teszi; (. . .). (Vörösmarty: *Fóti dal*, I: 419).

* Az idézett példák forrásai: Csurka: *Élet* = Csurka István: *Kint az életben*. Magvető, Bp., [1972.]. Csurka: *Fogadó* = *Egy fogadó lelkivilága*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., [1976.]. Czákó: *Szerelem* = Czákó Gábor: *Egy késői szerelem és egy korai látogató*. Látóhatár, 1977. 12. Déry: *Mondat* = Déry Tibor: *A befejezetlen mondat* 1–2. Szépirodalmi, Bp., [1974.], 5. kiadás. Füst: *Feleségem* = Füst Milán: *A feleségem története*. Magvető, Bp., [1957.], 6. kiadás. Galgóczi: *Bűn* = Galgóczi Erzsébet: *A közös bűn*. Szépirodalmi, Bp., [1977.]. Galgóczi: *Pályám* = Galgóczi Erzsébet: *Fekete, fehér. Pályám emlékezete*. Új írás, 1977. 8. sz. Gyurkó: *Faustus* = Gyurkó László: *Faustus doktor boldogságos pokoljárása*. Magvető, Bp., [1979.], 2. kiadás. Gyurkovics: *Üdvözet* = Gyurkovics Tibor: *Angyali üdvözet. Százegy elbeszélés. 1945–1975*. Magvető–Szépirodalmi [1979.]. Kolozsvári Grandpierre: *Nők* = Kolozsvári Grandpierre Emil: *Nők apróban*. Magvető, Bp., [1970.], 4. kiadás. Kosztolányi: *Anna* = Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Szépirodalmi (Diákkönyvtár), Bp., 1972. Krúdy: *Ördög* = Krúdy Gyula: *Valakit elvisz az ördög. „Étel király kincse”-ben*. Szépirodalmi, Bp., [1981.]. Krúdy: *Szindbád* = Krúdy Gyula: *Szindbád*. Magyar Helikon, Bp., 1973. Mikszáth: *Birtok* = Mikszáth Kálmán: *Az eladó birtok*. Szépirodalmi, Bp., [1973.]. Móricz: *Rokonok* = Móricz Zsigmond: *Összegyűjtött művei. Regények III.* Szépirodalmi, Bp., [1976.]. Móricz: *Erdély* = Móricz Zsigmond: *Erdély*. Magyar Helikon. Szépirodalmi, Bp., 1979. Németh: *Iszony* = Németh László: *Iszony* 1–2. Szépirodalmi, Bp., [1975²]. Örkény: *Novellák* = Örkény István: *Novellák* 1–2. Szépirodalmi, Bp., [1980.]. Sánta: *Óra* = Sánta Ferenc: *Húsz óra*. Magvető, Bp., 1964. 2. kiadás. Somogyi Tóth: *Próféta* = Somogyi Tóth Sándor: *Próféta voltál szívem*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., [1976.] 5. kiadás. Sütő: *Anyám* = Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Kriterion, Bukarest, 1976. 4. kiadás. Szabó: *Katalin* = Szabó Magda: *Katalin utca*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., [1982.], 5. kiadás. Szabó: *Őz* = Szabó Magda: *Az őz*. Szépirodalmi, Bp., 1975. Szakonyi: *Életem* = Szakonyi Károly: *Életem, Zsóka. „Irányítószám 2000”-ban*. Magvető, Bp., [1976.], 2. kiadás. Venezs: *Konyha* = Venezs József: *A magyaros konyha*. Minerva, Bp., 1973. Vörösmarty: *Fóti dal* = Vörösmarty Mihály: *Fóti dal. Összes versei* 1–2. Szépirodalmi, Bp., 1955.

2. A tárgy tulajdonnév: „*Sanyit* kísértük le (Németh: Iszony 1: 153). Az *anya*, *apa*, szó önálló használatban és szóösszetételekben szintén a tárgyias ragozás használatát kívánja akkor, ha tárgyként szerepel a mondatban és jelentése az *anyám* illetve az *apám*: „*Édesanyját* a szép áprilisi nap szorította be a spaletta mögé” (Németh: Iszony 1: 104); „*Sosem kerestek bennünket éjjel*, csak egyszer, amikor *apát* börtönbe akarták csukni” (Galgóczi: Bűn 8); „*És Bécsben is úgy ismerték már apust*, mintha mindig ott lakott volna a »*Matshaker Hof*«-ban” (Krúdy: Ördög 26).

Ha a tulajdonnevek nem konkrét személyekre vonatkoznak, hanem e személyek tulajdonságaira vagy műveire, alanyi ragozást használunk: „*Adyt* látnak benne”; *Beethovent* játszott meg *Bartókot*” (Szabó: Őz 27).

A *szegény* főnév, ha ismert, szóban forgó, sajnálatra méltó személyt jelöl, szintén tárgyias ragozást von maga után, ha tárgyként szerepel a mondatban: „*Nyilván a Takaró fiúk zavarták meg szegényt*” (Németh: Iszony 1: 39); „... kedden fájlalta a gyomrát, ... pénteken jött az orvos, hívta a mentőket mindjárt, föl is vágta *szegényt*” (Gyurkó: Faustus 216).

3. A tárgy birtokos névmás: „*Ha már javítod a dolgozatokat, megnézhetnéd az enyémet is.*” Megjegyzendő azonban, hogy a birtokos névmás — mivel helyettesíti a már megnevezett, tehát ismert főnevet — mindig határozott névelővel áll. Így ez a pont tulajdonképpen az elsővel is összefügg, ahol határozott névelős névszóról volt szó.

4. a tárgy 3. személyű személyes névmás: „*Ha nekem csúnya gyermekeim lennének, azt nem venném észre, vagy csak annál jobban szeretném őket*” (Déry: Mondat 2: 30); „*Nem ismerem önöket*” (Csurka: Fogadó, 109); „*Ki engedte be magát a lakásba?*” (Déry: Mondat 1: 216); „*Ne tessék haragudni, nem fogom kegyedet többé zavarni*” (uo. 224).

5. A tárgy főnévi mutató névmás: „*Maga ismeri azokat, Konrádné?*” (uo. 29).

Alanyi ragozást használunk azonban, ha a főnévi mutató névmás:

a) partitívusi (részleges) jelentésű: „*Jóska szereti a szilvaízet, reggelire mindig azt pakol neki anyám*” (Sütő: Anyám 58).

b) határozatlan jelentésű:

„*Vizynének csak az ajtónál jutott eszébe:*

— *Igaz is, a bére?*

— *Ugyan, méltóságos asszony — tiltakozott a házmester, szinte felháborodva.*

— *Azt ad majd neki, amit megérdemel*” (Kosztolányi: Anna 59).

„*Úgyis azt csinál, amit akar*” (Füst: Feleségem 165).

c) anaforikus használatú és az, amire visszaütal határozatlan: „*De dolgozni, azt tudott*” (Sánta: Óra 94).

— *Megrendeltem az új habitust. Már varrják!*

Az öreg érdeklődve tette le a pipáját.

— *No, az derék dolog, de nem elég. Egy új bricska se ártana. — Azt is veszek.* (Mikszáth: Birtok 19)

6. A tárgy visszaható névmás: „*Többé már nem akarom látni magamat*” (Szakonyi: Életem 65).

7. A tárgy kölcsönös névmás: „*Meglátogatjuk egymást időnként, mint a jó rokonok* (Somogyi Tóth: Próféta 132).

8. A tárgy *mind* és *valamennyi* ('összes' jelentésében) általános névmás (szóösszetételekben is): „*Bevitte a holmikat, és az asztalra tette mindet*”

(Csurka: Fogadó 117); „Mi az ördögöt is csináljon hát a testvéreivel, *valamennyit* nem helyezheti el” (Móricz: Rokonok 774).

9. A tárgy *-ik* végű névszó (a *másik* kivételével), vagy sorszámnev: „Akkor az ember, ha *valamelyiket* elkapta a legénykéek közül, megráncigálta a fülét” (Sütő: Anyám 103).

Figyelemre méltó azonban, hogy az ebbe a csoportba tartozó szavak egy része az ismert egésznek egy elemét, egy részét emeli ki, és mint olyan a határozott névelővel el van látva. Így tulajdonképpen az első pontban tárgyaltakkal függ össze: „*Az ötödiket* olvasom.” Ugyanez vonatkozik az *-ik* kiemelő jellel ellátott melléknevekre, mint pl. a *kisebbik*, a *legnagyobbik*: „Gyerekeivel nemigen tudott mit kezdeni; ha olykor ölébe kapta is a *kisebbiket*, (...) érdeklődése hamar lelohadt” (Déry: Mondat 2: 5).

10. A tárgy birtokos személyragos vagy birtokjeles szó: „a filmgyár is nagy várakozással figyelte *munkánkat*” (Galgóczy: Pályám 125).

A birtokos személyragos szó gyakran áll határozott névelővel. A birtokjeles szó szintén, mint ismert, határozott fogalom, általában határozott névelővel szokott szerepelni: „A könyvtáros lesütötte a *szemét*, megcsóválta a *fejét*, mintha nagyon elégedetlen volna” (Krúdy: Ördög 21).

Ha azonban a birtokos személyragos szónak partitívusi jelentése van, alanyi ragozást használunk: „Két *könyvem*et (a sok közül) elvitt.”

Vannak olyan szóösszetételek, amelyeknek szótári alakja is tartalmazza a birtokos személyragot, pl.: *tojásfehérje*, *tojássárgája*, *vásárfia*, *tanácsháza*, *városháza*, *napnyugta* stb. (ide vonható a *petrezselyem zöldje* birtokos jelzős szintagma is). Ezekre a szavakra a tárgyas ragozás a birtokos személyrag ellenére sem érvényes. Ugyanis a magyar nyelv ezeket nem birtokos szerkezetnek tekinti. „A kenéshez *tojásfehérjét* használhatunk” (Venezs: Konyha, 260); „Egyenként hozzáadunk 4 *tojássárgáját*, 1 kávéskanál kakaót, a sütőben puhára melegített csokoládét és késhegynyi fahéjat” (uo. 247).

Némely többes számú birtokos személyragos tárgynál szintén alanyi ragozást használunk. Ez akkor fordul elő, ha a tárgy *a*) 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos számnév; *b*) 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos *-ik* végű névmás; *c*) az 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos *valamennyi* névmás; *d*) 1. vagy 2. személyű birtokos személyragos *mind* előtagú összetétel. Pl.:

„*Kettőnket* elvittek”; „(...) úgy kell csinálni, hogy *egyikünket* se érjen meglepetés” (Koloszvári Grandpierre: Nők 62); „Temesné megittatta anyámat, ugyanolyan jószívű, szenttelen mozgással tett-vett körülötte, ahogy *bármelyikünket* ellátott, ha megbetegedtünk” (Szabó: Katalin 142); „Az anyósom makkegészséges, *valamennyiünket* túl fog élni!” (Déry: Mondat 1: 543); „Azzal, hogy széjjelválasztott, mindig újra összehozott *mindahányunkat*” (Sütő: Anyám 64); „Szalai fölényesen és rosszindulatúan mér végig *mindkettőnket*” (Somogyi Tóth: Próféta 18).

A fent felsorolt szavak jelölte tárgy mellett csak akkor használhatunk tárgyas ragozást, ha az 1. személyű tárgy mellett 1. személyű alany, illetve a 2. személyű tárgy mellett 2. személyű alany áll: „*Mindnyájatokat* látod a fényképen.”

11. A tárgynak névmási jelzője van, s ez főnévi mutató névmás, *valamennyi* általános névmás, *mind* előtagú összetétel, *-ik* végű névmás (*másik* kivételével): „*Melyik* üzletet, vendéglátó helyet érinti a kerületekben az intézkedés?” (Népszabadság, 1976. szeptember 17.); „(...) a középkorban *valamennyi börtönt* végigülte volna” (Krúdy: Szindbád 12); „Kronikás bárhova

nyúl, események beláthatatlan pókhálója gabalyodik ujjár, *akármelyik fonalat próbálja fölgombolyítani, elkerülhetetlenül megrezzent száz másikat*” (Czákó: Szerelem 91).

12. A tárgy olyan főnévi igenév, amelynek saját határozott tárgya van: „Nem akarom *önt megbántani*” (Örkény: Novellák 1: 14).

13. A tárgy mellékmondatl van kifejezve, és a főmondatban ki van téve vagy kitehető a főnévi mutató névmás tárgyragos alakja: „*Azt* sem tudtam, *hogy öltöttem föl*” (Németh: Iszony 1: 142); „*Látja a szememen, hogy tiltakozom a gondolata ellen*” (Sütő: Anyám 126).

Ezenkívül a következő kifejezésszerű főmondatokban az ige mindig tárgyias: *úgy gondolom, úgy látom, úgy vélem*: „*Úgy látom, nem sikerült meglepnem magát*” (Németh: Iszony 1: 97).

Mégis, ha a mellékmondatl kifejezett tárgy hangsúlyosan határozatlan, az alanyi ragozást használjuk (lásd az 5. b. pontot): „*Tégy, amit akarsz.*”

14. A tárgy egyenes idézet: „Olyan lány az — *mondta a házmesterné . . .*” (Kosztolányi: Anna 42).

Vannak azonban igék, amelyek az idézet mellett is csak alanyi ragozásban állhatnak, intranzitív mivoltuk miatt. Ezek a következők: *szól, megszólal, felkiált, közbevág, határoz*: „Csöndet kérek — *szólt az elnök*” (Kosztolányi: Anna 42).

Ezenkívül olyan igék is vannak, amelyek mind a két ragozásban állhatnak. A tárgyias ragozást akkor használjuk, ha a főmondat állítmánya csupán bevezeti, kíséri az egyenes idézetet. Ha azonban a főmondatnyi állítmánynak igazi mondanivalója van, az alanyi ragozást használjuk. Ezek közé az igék közé tartoznak: *felel, kiált, ordít, válaszol, bög, helyesel*: „Nem azon múlik — *felelte* Fischerné? (Déry: Mondat 2: 31); „Imre és a mulatás? — *felelt* helyette is Sanyi” (Németh: Iszony 1: 20);

— Hát eredj és vegyél magadnak elégtételt — *ordított* egy ember, és nekirohant, hogy csákányával levágja.

De Fekete Péter elébe ugrott.

— Ne bánts! — *ordította* — ki látott olyat, a túszt levágni! (Móricz: Erdély 539).

15. A tárgyias ragozást akkor is használjuk, ha a beszédelőzményből világos, hogy a határozott tárgy bele van értve a mondatba: „Otthon azt hazudtam, hogy nem kaptam ösztöndíjat, mert középparasztok vagyunk. *Elhitték*” (Galgóczi: Pályám 123).

16. A tárgyias ragozást az alábbi kifejezésekben használjuk: *Mit tudom én! Mit bánom én! Megjárja. Futja valamiből.*

„— És mostanában miről beszél a nép? — *Mit tudom én.* Erről egy kicsit, arról egy kicsit” (Csurka: Élet 10); „*Tudod mit?* Unom ezt a tartalmas világot itt körülöttem” (Somogyi Tóth: Próféta 96); „Szép-e a menyasszonyod? — *Megjárja*” (ÉrtSz. 4: 1078); „Honnan *futja* még türelemre? — *kérdem*” (Sütő: Anyám 11).

M e g j e g y z é s. Több tárgy esetében általában az állítmányhoz legközelebb álló tárgy befolyásolja a ragozást, amely a határozatlan tárgy esetében alanyi, a határozott tárgy esetében viszont tárgyias lesz: „Klári nem sírt, amikor meglátott *engem* és sógornőjét” (Gyurkovics: Üdvözet 364); „... a nőekkel szemben nincsenek más desiderátumaim, mint a kellemes külső s alkalomadtán a jó kiszolgálás. Meg vagyok róla győződve, (...) hogy *egyiket* is, *másikat* is meg tudnám magától kapni idővel (...)” (Déry: Mondat 1: 427).

A tárgyas ragozás a magyar nyelv olyan jellegzetessége, amely folyton kihívást jelent a magyarul tanulóknak. Helyes használata minden esetben a szabályok alapos ismeretét feltételezi, bár a gyakorlás e tekintetben is nélkülözhetetlen. Cikkem célja az volt, hogy praktikus, áttekinthető összeállítást nyújtsak azoknak, akik a tárgyas ragozást próbálják elsajátítani és esetleg azoknak is, akik tanítják ezt. Figyelmes olvasók bizonyára észreveszik, hogy eltekintettem mindenféle magyarázattól, sőt a határozottság fogalmát sem említettem. Messze vezető magyarázatokkal nem akartam terhelni az olvasó figyelmét, úgy véelve, hogy az olvasó több hasznát veszi a szabályok egyszerű felsorolásának.

Jolanta Jastrzębska

Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete

1.1. A Táncsics Mihály életével és munkásságával foglalkozó írások megemlítik ugyan, hogy az író nyelvészeti tárgyú könyvekkel kezdte pályáját, az életmű méltatói azonban mindeddig nem vállalkoztak arra, hogy ezeket az alkotásokat értékeljék is.

Dolgozatomban Táncsicsnak csupán néhány nyelvkönyvével foglalkozom, meg kell azonban említenem, hogy a forradalmár gondolkodó a nyelvtudomány más területein is maradandót alkotott: az elsők között harcolt az önálló, „latán majmogat” nélküli magyar nyelvtanért, Riedl és Szvorényi előtt a sok esetű magyar grammatikát képviselte, hasznos észrevételeket fűzött a Magyar Tudós Társaság készülő helyesírási szabályzatához és számos, a nyelvoktatásban ma is érvényes elvet fogalmazott meg. Kár, hogy nyelvészeti vitáiban partnerei nem vették figyelembe azt az intelmet, amelyet ő mindig szem előtt tartott: „Arra haragudni, aki hibáinkra figyelmeztet, nagy gyöngegség”.

1.2. Márton Józsefről írt tanulmányában Mikó Pálné rámutat, hogy a tankönyvek vizsgálata elhanyagolt terület a filológiai kutatásban. Még a nyelveket oktató szakemberek sem fordítanak kellő gondot saját munkaeszközeik történetének figyelemmel kísérésére, nem vonják le a régi tankönyvek mának szóló tanulságait (vö. Mikóné 1982. 62–5).

Sajnálattal kell tudomásul vennünk, hogy ez a megállapítás fokozottan érvényes a magyart idegen nyelvként tanító nyelvkönyvekre. Alig-alig olvashatunk ilyen tárgyú elemzéseket, kritikákat. Az első átfogó tanulmányt Éder Zoltán írta a MagyarNyelvőrben (107 [1983.]: 309–23), amely újra teret nyit a kutatásoknak. A tankönyvírás ugyanis nem volt ennyire periférikus jelensége a nyelvészetnek, bizonyítja ezt Bél Mátyás, Verseghy Ferenc, Márton József, Czuczor Gergely, Vörösmarty Mihály, Szvorényi József, Riedl Szende, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Balassa József és más jeles szerzők munkássága. Az újságokban, folyóiratokban értő kritikák jelentek meg a nyelvkönyvekről, a Magyar Tudós Társaság is rendszeresen vizsgálta ezeket a munkákat. Az 1842-es akadémiai ülések jegyzőkönyvéből tudjuk például, hogy Táncsics 1841-ben készült nyelvkönyvét jutalomra terjesztették fel.

A napjainkban írt nyelvkönyvek szerzőinek zöme azonban nem hivatkozik a nagy tudású elődök munkáira. Többnyire csupán saját tapasztalatukra és esetleg az újabb külföldi szakirodalom eredményeire támaszkodnak.

Ezúttal csak olyan kérdésekre hívom fel a figyelmet, amelyek Táncsicsnál is felmerülnek.

2.1. Első helyre kívánczik az ígéről alkotott felfogás története. A nyelvoktatásban Brassai, Gouin és Viëtor fellépésével következett be az a nagy fordulat, amely az ígét állította az oktatás középpontjába. Táncsics azonban őket is megelőzve hangsúlyozta az ige fontosságát: „a magyarban [. . .] igen gyakran maga az ige mint egyetlen egy szó, teljes értelmű mondás, de legfőleg két szó, név és ige, vagy név helyett ige határozó és ige együtt tökéletes mondatot képeznek, a miben példákat kell nekik [ti. a tanulóknak] elősorolni, mint *tanulok, járkálok, nézelődöm, ácsorognak, taszigálnak, fát vágnak, vizet hozok, levelet ír, iskolában van, könyvecskémet bevégezem, mit csináltok? hova mentek? miért térdepelsz? vidd ki, hozd!be, kivitted? behoztad már? 's a' t.*” (Táncsics 1867, 132–3). Máshol pedig ezt írja: „Az ige úgy szólva legfontosabb része a' beszédnek, mert néha, sőt igen gyakran a' név vagy névmás elmarad, de az ige kitétetik” (Táncsics 1842, II, 16).

Ha ez a kérdés ilyen korán helyet kapott a magyarnyelv-oktatásban, méltán számíthatnánk arra, hogy a tapasztalatokat a későbbiekben is felhasználják. Ehelyett azonban azt látjuk, hogy a mai, magyart idegen nyelvként tanító könyvek egy részében a magyarul tanuló egyetlen idegen sem találkozik a kezdő leckékben. Pedig igék híján a legegyszerűbb kéréseit, kérdéseit, gondolatait sem képes kifejezni, s ez elveheti a kedvét a további nyelvtanulástól.

2.2. Egy másik fontos kérdés a nyelvoktatásban a vonzatok problematikája. Erről így ír Hegyi Endre: „Nyelvünk belső összefüggéseinek és működésének eddig még ki nem aknázott lehetőségével kellett élni. Így foglalta el az őt megillető helyet az oktatásban a legállandóbb szintagmatag, a vonzat. Megfelelő tapasztalatgyűjtés után az empirikus eredmények elvi síkú összefoglalására 1962-ben került első ízben sor” (Hegyi Endre: Elvi és módszertani szempontok a külföldi ösztöndíjasok oktatásához). Majd így folytatja: „Ezt követően a vonzatközpontúság rendszerjellegével tanáraink számára írt három egységes jegyzetben foglalkoztam. A legutóbbi [. . .] alapján jelentette meg a Nemzetközi Előkészítő Intézet az első olyan nyelvkönyvet, mely gyakorlatban alkalmazza a koncepciót”. Végül megállapítja: „Hogy korábban mennyire elkerülte a figyelmet a vonzat kérdése, bizonyíték rá a szakirodalom, melynek ez a téma egy kis túlzással szólva, valóságos mostohagyermek. Úgyszólván hiányzik belőle” (Hegyi 1970, 64). A régi nyelvkönyvek között való tallózás azonban nem erről győz meg minket. Bél Mátyás nyelvtanának magyar átdolgozása (Magyar grammatika. Buda, 1781.) már több, mint 200 évvel ezelőtt részletesen szól „Az ígének különféle esetekkel való egybekötéséről”, de más, korabeli nyelvkönyvek szintén külön fejezetben foglalkoznak a vonzatokkal. Táncsics is igen nagy fontosságot tulajdonított nekik. Egyik nyelvtanában ezt írja: „A' szókötésnek e' következő két fő része van: megegyeztetés [. . . és] vonzás, mellynek tulajdonsága az: hogy egyik szó a' másikat bizonyos esetben tétetni kívánja, azaz: a' névragasztásban használt ragoknak egyikét vagy másikat különösen felvételni kívánja” (Táncsics 1840. 66).

Amellett, hogy a nyelvtani részben foglalkozik velük, a szótárban is jelöli az igék és melléknévek vonzatát.

2.3. Igen tanulságos a kommunikációban és a nyelvelsajátításban fontos szerepet játszó kérdő struktúrák figyelemmel kísérése is. A kérdés-felelet formájában írt tankönyvekben ezek a szerkezetek szervesen a tananyag szövegébe épülnek, s Táncsicsnál ezen kívül még külön fejezetet is találunk, amelyben ezzel foglalkozik. „Rövid beszélgetések” címen kérdéseket és ezekre adható rövid válaszokat közöl (kiegészítendő, eldöntendő vagy egyesen). Idézzünk ízelítőül néhányat:

„Mikor jössz vissza? Nem tudom.
 A' kertben volt az urfi sétálni? Ott biz én.
 Olcsóbb è már a' tojat? De még drágább!
 Álmos vagy még? Szörnyen.
 Szép lesz è ez? Magam sem tudom.
 Hatan leszünk? Anyian.
 Engem szeretsz? Téged ám.
 Az derék ember ugy è? Bizony az az.
 Dolgozol e szorgalmasan? Csak ugy izzadok.
 Volt è kenyered? Egy falat sem.
 Hány esztendős vagy? Husz esztendős.
 Eljössz velem haza? Örömet.
 Miért nem olvasol? Azért.
 Miért jössz oly későn? Mi közöd hozzá?
 Hogyan hordja magát? Gondolhatod, hogy
 bécsiesen” (Táncsics 1833. 90—3).

Szinte üdítő olvasmányt jelentenek ezek a rövid párbeszédék a maguk természetességében, különösen akkor, ha szembeállítjuk őket néhány más nyelvkönyv hasonló dialógusaival. És ha egy tankönyv párbeszédei itt-ott „csikorognak” az még a kisebbik hiba. Nagyobb baj az, ha az elmélet nem kielégítő vagy hibás, amelyre egy tankönyv szövege, illetve az oktatás gyakorlata épül. Sajnos azonban erre is találunk példát.

A kiegészítendő kérdésre adható válaszok közül Hegyi Endre az alábbi lehetőségeket sorolja fel:

- „A) Elhangozhat egyszavas válasz: *Ki vállalja el ezt a feladatot? Én.*
- B) Változatlan sorrendben megtartjuk az egész kérdés szóállományát: *Ki vállalja el ezt a feladatot? Én vállalom el ezt a feladatot.* (Kezdő tanulócsoporthoz ne elégedjünk meg az egyszavas válasszal, mert igényes beszédgyakorlathoz ez nem elegendő.)
- C) Erősebb hangsúlytól mentes gondolatközlésnél (ez a leggyakoribb) a feleletben a kérdő mondat állítmánya után következő mondat-szakasz kerül előre: [. . .] *Hol szoktál üdülni nyáron? Nyáron a Balaton mellett szoktam üdülni*” (Hegyi 1964. 70).

Anélkül, hogy az idézett szabály kielégítő voltát vizsgálnám, meg kell állapítanom, hogy sem a beszélt, sem az írott nyelvre nem jellemző sem a B), sem a C) változat. Különösen nem jellemző a B) változat az igényes nyelvhasználatra, noha a szerző a kezdő csoportokban csak ezt a formát ajánlja. A B) és C) variánsok megkövetelését csak az a didaktikai szempont indokolhatja, hogy az ilyen típusú válaszokban a tanuló gyakorolja a szórendet.

Ez az elgondolás azonban téves képet alakít ki a nyelvről, ezért semmiféle prakticista cél nem igazolhatja.

De lássuk miként vélekedik Hegyi az eldöntendő kérdésre adható válaszokról: „Az igenlő felelet vagy igennel, vagy a hangsúlyos mondatrészsel történik, a tagadó s tiltó pedig az alábbi példákban használt szócékákkal:

Átadták Istvánnak az üzenetet? *Át. — Nem. Dehogy. Dehogyis.*

Istvánnak adták át az üzenetet? *Istvánnak. Nem. Hogyisne. Dehogy.*

Az *igen* helyett más-más árnyalatokkal a következő szavak állhatnak: *hogyne, persze, bizony*” (Hegyi 1964. 71).

Ez a szabály sem kielégítő, számos olyan válaszolási formát nem enged meg, amelyet gyakran használunk. Bizonyíték erre a Táncicstól föntebb idézett néhány párbeszéd, amelyek közül egyetlen egy sem felel meg ezeknek a szabályoknak, pedig Táncsics példái hibátlanok.

2.4. Nem minden tanulság nélkül való két azonos témájú leckerészlet összevetése sem. Az egyik 1977-ből való (Hegyi 1977. II), a másik pedig csaknem 150 évvel korábról, 1833-ból (Táncsics: Magyar és német beszélgetések).

1977: „— Tanár úr, hova megyünk?

— A Várba. A Vár nem egy épület, hanem egész városrész.

— Szép ez a széles, modern híd.

— Igen, ez az Erzsébet-híd.

— Nagy itt a forgalom. A hídról sok villamos és autóbusz jön Budára, a járdán emberek sietnek. [. . .]

— Budáról Pestre megyünk?

— Nem. Mi ezen az oldalon maradunk. A Vár a budai oldalon van. ott fent, a hegyen” (114). „Fent vannak a Várhegyen. Innen a hegyről gyönyörű a kilátás. Alinak van fényképezőgépe, sok felvételt készít. A diákok kérdeznek, és a tanárok minden kérdésre felelnek. Alattuk a Duna, északra a Margitsziget, a pesti oldalon a Parlament. A Duna fölött a hidakon autóbuszok és villamosok járnak Pestről Budára, és a budai oldalról a pesti oldalra” (111).

1833: „— A' Duna Pest és Buda közt foly ugy-è?

— Igen is. A' híd az egyik városbul a' másikba negyvenkét hajón fekszik, ezen hídnak hosszasága 240 öl, szélessége 4 öl és 4 láb; éjjel 16 lámpással világítatik. A' Duna mélysége Buda félén 8 öl, a' közepén 5, Pest félén 2.

— Boldog Isten! nagyon széles lehet tehát a' vize.

— Elhiszem.

— Valyon a' vár magában nagy è?

— Azt elhiszem, hisz egész egy város.

— A' víz a' várba részint csöveken vezetetik a' szomszéd hegyekből, részint erőművek által hajtatik föl a' Dunából.

— A vár tehát magos helyen fekszik?

— Körülötte pedig a' völgyben a' külső városok vagynak. Dél felé Krisztina város, melynek nyugotéjszaki végén a' város majorja van, hová multság okaért sok ember gyül öszve; a' várnak napkeleti táján a' Tabán, Gellért hegye alatt. A' Duna és a' vár közt fekszik a' vizi város, ennek éjszaknyugoti végén az Országúti külváros, éjszakra az ujjváros, melynek házait az az Óbudai házaktól csak egy utsza választja el” (88—9).

A két szöveg összehasonlításakor rögtön feltűnik, hogy az első igen kevés információt tartalmaz, sok viszont benne a funkciótlan elem. Ezzel szemben a másodikban illet nemigen találunk, s ami a legfontosabb, Táncsics leckéjéből többet tudhatunk meg a korabeli Budapestről, mint a másiktól a mairól. Az 1833-as lecke szövege nem egy adott nyelvtani anyag mondatokkal való illusztrációja, hanem a kommunikációs igényeknek megfelelő tartalom hordozója.

2.5. A tanulásról szóló beszélgetésben Táncsics a magyar nyelv nehézségeire mutat rá:

„A’ magyar nyelv talán a’ legkönnyebb. [...] De azért sok nehézség van benne.

— Melyek azok a’ nehézségek?

— A’ birtokos ragok fügesztése, és határozatlan ’s határozott igék különbsége. Megvallom, hogy ezek a’ legnagyobb nehézségek” (Táncsics 1833. 76).

Nemcsak az elvet mondja ki, hanem — jó nyelvtanárhoz méltóan — explicit szabályokba foglalja, mikor kell a határozott formát használnunk. Ezeket az ismereteket nem elszórtan közli, hanem rögtön a határozott ragozás paradigmája után, könyvének elején, mivel jól tudja, hogy a határozott ragozás helyes használata igen lényeges a hibátlan magyar beszédben.

„Itt a’ határozott formát előszer érintvén, szükségkép következik ama’ nyelvünkben igen nagy fontosságú kérdés: mikor tétetik az ige határozott formába? [...]

1-er, Ha előtte, vagy utána azon egy mondásban tulajdonnév szenvedő esete áll [...]

2-or, Minden köznevek szenvedő esete mellett, ha azt az vagy a’ névmutató előzi meg [...]

3-or, Minden birtokos név szenvedő esete előtt vagy után [...]

4-er, Az *ik*-kel végződő nevek szenvedő esete mellett.

5-er, Ha a’ szenvedő esetbe tett névmutató *azt, ezt*, vagy nyilván kitétetik a mondásban, vagy ha csak alattomban értetik is [...]

6-or, Ezen szenvedő esetben levő névmások előtt, vagy után *öt, öket, magamot, magadot, magát, magunkat, magatokat, magokat, azt, ezt, amazt, emezt, mindnyájokat, egymást* [...]

7-er, Ha az igék ezen részecsekkel: *át, be, el, föl, fel, ki, le, meg, össze, vissza*, öszszetétetek, ’s a’ szenvedő eset előtt névmutató van [...]

8-or, Ha két ige következik egymásra, ’s az utolsó előtt ezen szócsakból egy áll, az első határozott formába tétetik: *hogy, hogyan, mi, mit, ki, kit, hol, hova, miért, mint, miként, merre*, tulajdonképp itt is alattomban érte-tik *azt*” (Táncsics 1833/2, 37–40).

És bár ez a szabály sem teljes, méltán gondolhatnánk, hogy a magyar nyelv rendszerének egy ilyen fontos alapkérdését megnyugtatóan tisztázzák a mai szerzők. Sajnos azonban azt tapasztalhatjuk, hogy néhány nyelvkönyvünk nem lép előbbre ezen a téren. Az egyik legújabban megjelent munka (Nyomárkay, 1981.) például a 4. leckéjében megemlíti ugyan, hogy a magyarban „határozott tárgy után tárgyas igeragozást használunk” (38), a „targyas igeragozás” főbb eseteit azonban csak a 20. leckében, a könyv végén foglalja össze (260), amikor a nyelvtanuló esetleg már számos formát hibásan rögzített. Az összefoglalásból is kimarad viszont — többek között — egy igen fontos eset, amelyre Táncsics már felfigyelt, de a mondatközpontú nyelvrokta-

tásban az alapkoncepció hiányosságai miatt nem kaphatja meg az őt megillető helyet. Ez a fontos eset a határozott igeragozás szövegszervező funkciója, amikor a mondatban explicite nem találjuk meg a tárgyat, hanem — ahogy Táncsics megfogalmazza az 5. pontban — „a’ szenvedő esetben tett névmutató *azt, ezt* [. . .] csak alattomban értetik”.

2.6. A Táncsics-korabeli és a mai nyelvkönyvírás összevetését még egy konkrét nyelvtani probléma vizsgálatával folytatom. Ismeretes, hogy a múlt században a *való* igenév használata körül nagy vita zajlott, a kérdésben Kazinczy, Arany és Szarvas Gábor is kifejtette véleményét. A probléma Táncsicsnál is felvetődik. „Az újabb, vagy csak legújabb időben némelyek még a’ módosulást nem tűrő ragokhoz is kezdenek képzőt tenni, jelesen az *i-t*, mellyel a’ v a l ó’ kihagyása pótoltatik” (Táncsics 1840. 6). Táncsics is úgy látta, hogy a *való* igenévek van olyan használata, amely igen közel áll az *-i* képzőéhez. Véleményével persze nem volt egyedül. Nagy János ezt írja akadémiai pályadíjat nyert dolgozatában: „*Való* nem rag, mivel a szavakkal egybe nem ragad, de igen sokszor használtatik körül írt mondatokban, és mivel az *i* vagy *beli* raggal [. . .] egy értelemmel bír, azért *i* által gyakran elmellőzhetni a *való*-val való izetlen élést, de csak ha értelmes szavak után kellene járúlnia, mert értelmetlen szóhoz soha nem kapcsolathatik az *i* rag” (Nagy 1834. 156).

Ezt a felfogást képviseli Táncsicson kívül számos más szerző között Eiben János is, aki francia közvetítőnyelvű magyar nyelvkönyvében a *való*-t egyrészt együtt tárgyalja a *-beli* képzővel, másrészt a szemantikailag tartalmaz, melléknevesült *való* jelentéseinek felsorolása után külön említi meg az igenév képzőszerű használatát: „A *való* ezenkívül a határozót és az utoljára használt főnevet melléknévvé változtatja, p.o. *Három napig való utazás. Az útköztről való tudósítás. Tédig való víz. Az ifiakkal való társalkodás. A jókor való felkelés*” (Eiben 1843. 127). Funkcionális szempontból ez az eljárás jóval inkább igazolható, mint a mai nyelvkönyveinkben elég általánosan elterjedt nézet, hogy ti. a *való*-t csak a folyamatos melléknévi igenevek között tárgyalják a *levő*-vel együtt, azt a szabályt adván, hogy a *levő* a *hol?* kérdésre felelő jelzői értékű határozókat köti a főnévhez, a *való* pedig a *honnán?*, illetve a *hová?* kérdésre felelőket (vö. pl. Hegyi 1975. I, 82). Ez a szabály persze tarthatatlan, hiszen ennek alapján ilyen szerkezeteket alkothat a nyelvtanuló: **a munkában levő részvétel, *a jogban levő jártasság, *az ügyben levő bűnösség* stb. Egyes nyelvkönyvek azt a hibát is elkövetik, hogy a *levő*-t a *lesz* ige, a *való*-t a *van* ige folyamatos melléknévi igeneveként magyarázzák. És bár ez nyelvtörténetileg igaz, a nyelvtanulóban csak zavart kelt.

3.1. Dolgozatomban eddig több nyelvkönyvből emeltem ki egy-egy ma is fontosnak tartott kérdést, a következőkben egyetlen nyelvkönyv (Táncsics: Magyar és német beszélgetések ’s nyelvgyakorlások e’ két nyelv hirtelen megtanulására, különös tekintettel a’ magyar nyelvbeli ragasztályokra, a’ határozott ’s határozatlan igék helyes használatára, és sok saját beszédmódra, Budapest [!] 1833.) felépítésének rövid bemutatásával azt vizsgálom meg, hogy milyen üzenetet tartogat a ma számára egy olyan munka, amelynek alapkoncepciójával ugyan nem érthetünk egyet, bizonyos részletei azonban igen tanulságosak. Mielőtt rátérnék a könyv részletesebb elemzésére, el kell mondanom, milyen legenda terjedt el erről a „veszélyes nyelvtan”-ról.

3.2. Az „Életpályám”-ban Tánicsics beszámol arról, hogy nyelvkönyvének első kiadását hamarosan elkapkodták, de a második kiadást a példamondatok tartalma miatt nem engedélyezték. Nyomozást indítottak: vajon a cenzúrázás után belevágható-e a kéziratába. Mivel a vizsgálat nem tudta bebizonyítani a szerző vétkességét, a cenzort váltották le tisztességéből. Tánicsics arra gyanakodott, hogy József nádor tiltatta le a könyvet az udvarnál, mivel a főherceg gyermekei ebből tanultak magyarul. Az igazság azonban ennél érdekesebb, erre következtethetünk Egon Caesar Conte Corti osztrák történész „Vom Kind zum Kaiser” című művéből. Ebből megtudhatjuk, hogy a fiatal Ferenc József nyelvtanulása érdekében Zsófia főhercegnő meghozatott Bécsbe egy nagy sikerű magyar nyelvtant — „valami Stancsicsét”. Mikor azonban a kezébe vette a könyvet, fennakadt a szeme a meglepetéstől, ugyanis a legenda szerint ilyen példamondatokat talált benne:

„— Ki Magyarország királya?

— Ausztria német császára.

— Hol lakik a magyar király?

— Ausztria német tartományban, Bécsben.

— Ki hazaáruló?

— A német, mert Magyarország jövedelméből tartja fenn magát.

— Mi a legszentebb kötelessége minden magyarnak?

— Hogy ne tőrje az idegen igát, még ha az utolsó csepp vérébe kerül is”

(Corti 1950. 235—6 és Mikóné 1982. 89).

S bár a német történésztől idézett párbeszédnek nem szerepelnek a könyvben, Tánicsics nem rejtette benne véka alá véleményét a Magyarországon uralkodó állapotokról. Ez is azt bizonyítja, hogy párbeszédei nem csupán a nyelvtani anyagot illusztráló funkciótlan mondatok, hanem olyanok, amelyek határozott véleményt tükröznek, s mint ilyenek betöltik legfontosabb feladatukat: üzenetet közvetítenek a nyelvtanulónak. Más kérdés persze, hogy ez az üzenet nem tetszett az anyacsászárnőnek. Mint példáinkból majd kiderül, ez is érthető.

3.3. „A magyar nyelv” című munkájában Tánicsics javasolta a magyaroknak közvetítő nyelv nélkül való oktatását, ennek ellenére — az igényeknek megfelelően — több olyan nyelvkönyvet adott ki, amelyben a magyar szöveget német fordításban is közli, és a gyakorlatok között is számos fordítási feladatot ad. Ezek a munkák a szintetikus nyelvtanítási módszert követik: a nyelvtani szabályok ismertetése és begyakoroltatása, az egész nyelvtani rendszer bemutatása után jutnak el a célhoz: a szövegek feldolgozásához.

3.4. Mint a szintetikus nyelvtanítási iskola hívei általában, Tánicsics is a kiejtés bemutatásával indítja nyelvkönyvét. A bevezető beszélgetésben (1—12) német és francia példákon érzékelteti, hogyan kell kiejteni a magyar hangokat. Ezután felhívja a figyelmet néhány magyar sajátosságra: a hangrendre és az illeszkedésre. Elmondja, hogy a magyarban nem deklináció, hanem „névragasztás” van, bemutatja a birtokos személyragozást és az igeragozási paradigmát különböző módokban. A rövid nyelvtani áttekintés után kezd az anyag alapos begyakoroltatásához. Először a birtoklás kifejezését sajátíttatja el a tanulókkal a „Némely szók a ’van’ igével használva” című fejezetben (12—8). Tánicsics nemcsak elméletben vélekedett úgy, hogy „a nyelv, a nemzet és haza oly szoros égyesületben vagynak, hogy égyiket a másik nélkül csak érin-

teni is alig lehet”, nyelvkönyveit is e szerint az elv szerint alkotta meg. A leg-egyszerűbb szerkezetek tanításakor is közöl ismereteket Magyarországról: „*Hazámnak igen jó borai vannak. A pestieknek elég vizök van. Nektek sós vizeitek vannak Erdélyben*”. A példák a fokozatosság elvének figyelembe vételével sorakoznak egymás után. Az egyszerű mondatokban szereplő kijelentő módú, jelen idejű alakok után megtaláljuk a múlt idejű, a jövő idejű, a feltételes módú jelen és múlt idejű, valamint a felszólító módú prädigmákat. Ezután összetett mondatban ismerkedhetünk meg a szerkezettel: „*Nekem van kenyérem [. . .], Nekem vala gyümölcsöm [. . .] Neked volt epred [. . .] Neki lesz baraczká [. . .] Ha nekünk mogyorónk volna [. . .] Ha nektek naspolyátok lett volna [. . .] Hogy nekik legyen perezük [. . .] Kérdezd meg, van è a' czukrásznak süteménye? [. . .] Nem tudod, van è a' kertésznek retke?*” Stb.

3.5. Ugyanígy, a fokozatosság elve szerint mutat be hasonló példákat „*a nincs* igével használva” (18–26). Figyelme néha annyira a tartalomra irányul, hogy példái közé olyanok is becsúsznak, amelyek nyelvtanilag nem oda valók. „*Magyarországnak nincsenek mindenhol jó utai*” — írja a prädigmában, majd rögtön hozzá is teszi: „*Miért oly rosszak nálunk az utak?*” A szorosán vett nyelvtani anyagtól való hasonló elkalandozások több helyen is előfordulnak a könyvben. Ezeket a gondolatokat valószínűleg szándékosan szötte a gyakorlatok szövegébe, hogy a példamondatok közül kiugorjanak, és a nyelvtanuló gondolkozzon el rajtuk. Valószínűsíti ezt a feltevést, hogy az ilyen mondatok néhol felkiáltójellel vannak kiemelve a többi közül, megértésükkel pedig nem lehet gond, hiszen mellettük megtaláljuk a német fordítást is.

3.6. A birtoklás kifejezésének bemutatása után áttér „*A személyes van ige*” használatára (26–33). Figyelemre méltó az a törekvése, hogy a nyelvtanításban funkcionális szempontból két *van* igét különböztet meg, és explicit szabályba foglalja, hogy a „*személyes van ige*” mikor marad el a mondatból: „*A van* mint személyes ige használva a jelentő mód, jelen idejében mind az egyes, mind a többes szám harmadik személyében kimarad, a következő két esetben:

- a) Midőn a tárgyak tulajdonságát, azaz milyenségét, mekkoraságát fejezzük ki, p.o. *én beteg vagyok, te beteg vagy, ő beteg (a van elmarad), mi betegek vagyunk, ti betegek vagytok, ők betegek (vannak elmarad)*. Minden látható tárgy harmadik személyképpen tekinthető (természetesen a velünk szemközt levő második személyt, a kivel éppen szólunk, kivéve), tehát bármely tárgynak tulajdonságát fejezzük ki, *van* és *vannak* mindig elmarad [. . .]
- b) Midőn az embernek állapota, foglalkozása, keresetmódja, hivatala, állása mondatik ki, vagyis hogy mi ő életmódjára nézve [. . .]” (Táncsics 1867. 122).

A „*személyes van ige*” használatát is minden személyben, számban, módban és időben bemutatja, de ezek között is találunk a sorba nem illő mondatokat, amelyekben nem is szerepel a *van* ige: „*Miért eped oly sok ártatlan a' börtönökben?*” (30); „*Ha az üres idő nem játszásra, hanem olvasásra fordítatnék*” (33); „*Pénteken a' pápisták börtölnek. De bárcsak szombaton is börtölnének, több hal adathatnék el*” (34); „*Magyar ország, német király, latán törvény, papi növelés, vegyes nemzet, nem magyar polgár, tízféle nyelv*” (35).

Keményen bírálja a korabeli magyarországi állapotokat azokban a példamondatokban is, amelyekben vegyesen szerepel a létige állító vagy tagadó alakja (33–8). „Azon ország, vagy nemzet, melynek törvénye idegen nyelven van írva, boldogtalan” (34); „A' hol jogasság nincs, nincs ott morál, nincs religió” (35); „Magyarországban nem kevés iskola van, de józan növelés nincs” (35); „Miért nincsenek nálunk gyárok?” (35); „Hol a' tulajdon csak kevesek kezében van, nincs ott boldogság” (35); „Most van talán a szabadság és fölvilágosulás hajnala” (36); „Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a' jobbágyok szolgálása” (37); „Honunkban még nagy sötétség van” (38); „A' temetőekben nincs a' nemes és nemtelen, a' császár és koldus koponya közt különbség” (36).

A példák ismeretében érthető, hogy Zsófia főhercegnő a könyvet nem találta alkalmasnak a jövőendő császár nyelvtanulásához.

3.7. A létigés mondatok után következik „a' birtok nevek használata” (38–9), majd „A' számnevek használata” (40–1). A „Szavak ragokkal használva” című fejezetben (42–6) mély és magas névszóragozási példákat sorol fel. Érdeemes megfigyelni, hogyan érvényesíti itt is a fokozatosság elvét. Először az alapformát mutatja be, majd ezt egyre bonyolultabb szerkezetekben használja, s példákkal szolgál a toldalékok sorrendjére is.

„Ember. Az ember. [...] Az emberért. Ezért az emberért. Kár ezért az emberért. Az emberekért. Az emberiségért. Ezen az emberen. Ezekén az embereken nagy békók vannak. Mikor esnek le az emberekről az előítéletek ezredes békóji! A gyermek még emberré lesz, tele szíja magát elő ítéletekkel” (42–4). A példák között olyan mondatokat is elhelyez, amelyek a nyelvtanulót buzdítják a tanulásra. „Te jól beszélsz németül. Én jobban beszélek magyarul” (45).

3.8. A névszóragozás bemutatása után az igeragozási paradigmák következnek (46–56). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Tánicsics egymás mellett mutatja be a határozott és határozatlan igeragozási formákat, és nagy figyelmet szentel az igék tárggyal való egyeztetésére is. Mindezt azért hangsúlyozom, mert a mai nyelvkönyvek egy része először csak az „alanyi ragozás”-t tanítja és gyakoroltatja, és csak jóval később tér rá a „tárgyas ragozás” sajátosságaira. A fokozatosságnak az ilyen formális módon való értelmezése azonban nem célravezető, mert eltereli a nyelvtanuló figyelmét a magyarra jellemző kettős egyeztetésről, és olyan csonka igeképet alakít ki, mintha például először csak az egyes számot tanítanánk, és csak később térnénk rá a többes szám ismertetésére. A határozatlan és határozott igeragozás tanításának elválasztása azért sem helyes, mert a magyar nyelvet tanulók többségének anyanyelvében nincs meg ez a különbség, tehát a nyelvtanuló a határozatlan ragozású igéhez nyugodtan kapcsol határozott tárgyat is. Ha tud kérni egy kávé, méltán gondolhatja — ha az ellenkezőjére nem lát példát —, hogy egy mondatban például az *egy kávé* határozatlan tárgyat felcserélheti határozott tárggyal, s ahogy *kávé*t kért, ugyanúgy kéri *a kulcsát* a szállodában. S ha egy formát tévesen gyakorol be, igen nehéz ezután a helyes alak használatára rászoktatni. Mindez Tánicsics könyvében nem fordulhat elő, mert ő párhuzamosan tárgyalja, minden számban, személyben, időben és módban a kétféle igeragozást:

„Hogy kenyeret süssön. — Hogy a' rétest megsüsse”. „Nem olvastál ma. — Nem olvastad el még a' könyvemet”. „Mi nem fogunk cholerasokat dörzsölni. — Mi nem fogjuk a' cholerasokat dörzsölni” (49–53).

3.9. A névszó- és igeragozási paradigmák begyakoroltatása után „Beszéd gyakorlatok” következnek. Táncsics nem hivatkozik ugyan rá, mégis egészen bizonyos, hogy: *A' világ, Az ég, A' lég, A' tűz, A' víz, A' felhők, A' föld, Az érczek, A' kövek, A' hét emberkor, Az embernek külső tagjai* és *A' fő és a' kezek* című rövid leírásokat Comenius „Orbis Pictus”-ából kölcsönözte, a szöveget azonban átalakította, korszerűsítette. „A' fő és a' kezek”-ről közölt leírás Comeniusnál így szól:

„A' fön vagynak a' hajak, a' mellyel fésűvel szoktak fésültetni, továbbá két fülek, a' vakjzemek és az artzúlat.

— Az artzúlatban vagynak: a' homlok, a' jzemek, az orr, a' két orrlyukakkal; a' száj, az ortzák és az áll.

— A' száj környűl van véve ajakakkal.

— A' nyelv és az iny környűl vagynak kerítve az állkaptzában levő fogakkal.

— A' férjfinak az álla szakállal bé- vagyon fedve, a' felső ajaka bajuszszal.

— A' szem (a' mellyben vagyon szem-fejérje, és szem fény), szemhéjjal és szemöldökkel fedeztetik.

— Az öjzve-jzorított kéz ököl, a' ki-nyílt kéz tenyérnek mondatik.

— Középbén vagyon a' marok, végső része a' hüvelyk, a' több négy ujjakkal együtt, tudniillik: a' mutatóval, középsővel, nevendékennyel, és a' kis-újjal” (Comenius 1798. 75—7).

Táncsics ezt így fogalmazta át:

„A' fön van a' haj, mely fésűvel fésültetik; azon kívül a' két fül, a' két vakszem, és az orcza, vagy ábrázat. Az orczán vannak a' homlok, a' szemek az orr, a' száj, az arcok vagy pofák, és az áll. — A' száj körül van véve ajakkal, a' nyelv pedig az inynyel együtt körül van köritve fogakkal, melyek az állkapczában vannak. — A' férfi állát szakáll födi be, felső aját pedig bajusz. — A' szemet, szemhajok borítják be, és szemöldöke. — Az össze vont kéz ökölnek, a' nyílt pedig tenyérnek mondatik. — Végső része a' kéznek a' hüvelyk, a' többi négy ujjal ugmint a' mutatóval, a' középsővel a' gyűrűssel és a' kis ujjal” (Táncsics 1833. 61—2).

Látható tehát, hogy Táncsics a tartalmat nem érintő olyan korszerűsítéseket hajtott végre, amelyek a szöveg előnyére váltak, de bátran átvette jeles elődjétől, amit jónak tartott.

3.10. A „Beszéd gyakorlatok”-at, „Mindennapi beszélgetések” követik (62—5), amelyben a köszönési és udvariassági formákat gyakorolhatja a tanuló. Ezután az időjárásról való beszélgetést (66—8), majd „Szólásmódok”-at (68—74) olvashatunk.

A tanulásról való beszélgetésben (75—8) a magyartanulás egyszerűségéről is szó esik:

„Hány hónap alatt tanulhatni meg a' magyar nyelvet?

— A' kinek kedve, jó tanítója és elég idője van, egy hónap alatt.

— Valyon lehetséges è ez?

— Igenis lehetséges.

— Ha oly könnyen meg tanulhatni e' nyelvet, miért nem tanulta meg ezen sokféle nép, mely e' hont lakja?

— Ó barátom hallgassunk erről, okát nem szabad megmondanom”.

3.11. A nyelvtanközpontúság helyett a szituáció-központúság és az ismeretek terjesztése áll a többi beszélgetés középpontjában is:

„Beszélgetés vevésről, eladásról” (78–80), „Beszélgetés az országok-várasokról” (80–4), „Beszélgetés Magyarországról” (84–7), „Beszélgetés Buda városáról” (88–90), „A’ mesteremberekről” (93–5), „Beszélgetés az utazásról” (96–8), „Beszélgetés a’ konyháról és főzésről” (99–100), „Az evésről” (100–1). A szituációs gyakorlatokat a „Szójárások (Idiotizmusok)” (102–15) fejezet követi, végül „Különfélelégek” (115–6), „Mesék” (118–21), „Közmondatok” (121–4) és „Anekdóták” (124–8) zárják a könyvet.

3.12. „A magyar nyelv” című értekezésében Tánicsics javasolta a rendhagyó igék „rendbe szedését” (vagyis minden igének a szabályos paradigma szerinti „ragasztását”, tehát pl. *visztem, viztél, viztett, hisztem, hisztél, hiszett*, stb.). 1833-as nyelvkönyvében már lett erről a szándékaról. Javaslatát módszertani eljárássá szelídítette: a könyv elején megadott szabálytól eltérő esetek első előfordulásakor (de csak az első előfordulásakor) a kivétel mellé zárójelben odairja a szabályban megfogalmazottak szerint várható formát: „*Ha te pénzt vet-tél (vesz-tél) volna el*” (51); „*Hogy kenyeret süs-sön (süt-jön)*” (50); „*Mit fogunk enni (esz-ni)?*” (101); „*Ház-zá (ház-vá) változtatni*” (44); „*Ettől (ez-től a háztól)*” (44).

3.13. Követendő példaként tarthatjuk számon azt, hogy kiemelt kérdésként kezeli a nehezen szótárba foglalható lexikai egységeket, s külön fejezetet szentel nekik. A „Szójárások” között olyan kifejezéseket sorol fel, amelyek a magyarban egy alapigéhez kapcsolódnak, a németben viszont ezek az alapszavak különbözőek (a megértést biztosítja azzal, hogy a német fordítást is közli): „*Ad. Leányát férhöz adta. Lovait eladta. Az ételeket már feladta. Az isten ne adja. Magad a tanulásra adod. Megadom magam. Megadta neki. Az adósságot megadta. Isten adta*” (102).

3.14. Mai szótáraink az igekötős igéket külön lexikai egységként kezelik, tekintet nélkül arra, hogy az igekötő irányt, befejezettséget fejez-e ki, vagy az alapige jelentését teljesen megváltoztatja. Tánicsics — számos kortársával együtt — az igekötőket az „igehatározók” speciális eseteként fogta fel, tehát a „szójárások” ilyenfajta bemutatása az akkori nyelvtani felfogásnak teljesen megfelel. Ennek a megoldásnak a jól ismert hátrányai mellett megvan az az előnye, hogy a nyelvtanuló egy helyen megtalálhatja ugyanannak az alapigének a különböző igekötőkkel kifejezett jelentésárnyalatait. Ugyanezt a mai szótárakban csak hosszas lapozgatás után tudja felderíteni.

3.15. Tánicsics ezt a nyelvkönyvét a már ismertetett okok miatt nem tudta újból kiadni, a kudarc azonban nem keserítette el. 1840-ben megújult erővel fogott a nyelvkönyvíráshoz, de idős korában is írt nyelvkönyvet, ez a tevékenység tehát átívelte egész pályáját.

4. Az itt felsorakoztatott észrevételekkel természetesen nem azt akartam bizonyítani, hogy a múlt században írt nyelvkönyvek jobbak a maiaknál. Csupán arra akartam rámutatni, hogy ezek a régi munkák olyan értékeket hordoznak, amelyek elkerülték a mai szerzők figyelmét, pedig nagy haszonnal kamatoztatná őket a nyelvtanítás gyakorlata. Számos szerző megkímélhette volna magát sok felesleges munkától, és rengeteg ötletet kaphatott volna, ha nem csupán a saját tapasztalatára, hanem az elődök munkásságára is épít.

Hivatkozások, irodalom:

- Comenius, Johannes Amos 1798. Orbis Pictus, Pozsony.
Corti, Egon Caesar 1950. Vom Kind zum Kaiser, Wien.
Eiben, Jean 1843. Nouvelle grammaire hongroise, h. n.
Éder Zoltán 1983. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből, Nyr. 107: 307–23.
Hegyí Endre 1970. A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának főbb elvi és módszertani problémái, in: Babos Ernő és Károly Sándor (szerk.): Idegen nyelv, anyanyelv. Budapest.
Hegyí Endre 1975. (szerk.) A Nemzetközi Előkészítő Intézet társadalomtudományi szakirányú hallgatóinak magyar nyelvkönyve I–III. Budapest.
Hegyí Endre 1977. (szerk.) A Nemzetközi Előkészítő Intézet hallgatóinak magyar nyelvkönyve I–V., Budapest.
Hegyí Endre—Mihályi József 1964. Nyelvtani útmutató külföldi hallgatók magyar nyelvi oktatásához. Budapest.
Lelkes István 1976. Manuel de hongrois. Budapest.
Mikó Pálné 1982. Márton József a magyar nyelvért. Budapest.
Nagy János 1834. A' magyar nyelv' szóalkotó, 's módosító ragainak nyelvtudományi vizsgálata. Buda.
Nyomárkay István 1981. Magyar nyelvkönyv idegen ajkúak számára. Budapest.
Táncsics Mihály 1831. A magyar nyelv. Pest.
Táncsics Mihály 1833. Magyar és német beszélgetések 's nyelvgyakorlások e' két nyelv hirtelen megtanulására, különös tekintettel a' magyar nyelvbeli ragasztályokra, a' határozott 's határozatlan igék helyes használatára, és sok saját beszédmódra, Budapest [!].
Táncsics Mihály 1833. Nyelvészet. Pest.
Táncsics Mihály 1840. Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben, nagyobb tanulók számára. Pest.
Táncsics Mihály 1842. Népkönyv, Pest.
Táncsics Mihály 1867. Magyar nyelvtanítási kézikönyvecske kezdők számára. Pest.
Táncsics Mihály 1949. Életpályám. Budapest.

Kálmán Péter

A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából

(Részletek egy készülő tanulmányból)

1. Miért nem jó a szórend a következő mondatokban — teszi fel a kérdést a magyarul tanuló külföldi:

- + *Akarnak laoszi népek építeni fel szocializmust.*
- + *Francia iskolarendszer szerint a diákok Kongóban tanulnak.*
- + *Magyarország Közép-Európában elterül.*
- + *Hazám szegény ország a vízben.*
- + *Este tegnap diák vietnami két a meccset nézte televízióban.*

A tanár tisztázza, hogy az a szegény ország víz által körülvevő, avagy vízben szegény; hogy egy diák nézett-e két meccset, avagy ketten néztek-e egyet, azután kijavítja a mondatokat, a feltett „miért? kérdésre azonban nem tud kielégítő feleleteket adni. Mi áll a gyakorló tanár rendelkezésére a fenti kérdésre adandó válaszhoz?

„A nyomatéktalan mondatban az állítmány bárhol elhelyezkedhet, de az érzelmileg nem telített mondatban rendszerint az utolsó előtti helyre kerül” (MMNy. 454).

„Az egyes mondatrészeknek e minőségükből folyó szórendi megkötöttségeik általában nincsenek: nem beszélhetünk az állítmány, az alany, a tárgy, a határozó jellemző szórendi helyéről, mivel minden ilyenféle szabály csak annyiszor lenne igaz, mint ahányszor nem” (MMNyR. 2: 482).

Aki azonban nagyon sok szórendileg hibás mondatot javított már, az nem tud egyetérteni a fentiekkel.

Találón jegyzi meg É. Kiss Katalin: „Korábbi munkákban azt olvashattuk, hogy a magyar szórend szabad. Ezt azonban a nyelvészek mindig is metaforaként használták. . . , mert hiszen jóllehet egy magyar mondat szavai számos megengedhető kombinációban előfordulhatnak, nagy a meg nem engedett kombinációk száma is, és a megengedett kombinációk többsége sem azonos jelentésű. Ezek a tények inkább valamely alapvető rendre, mint szabadságra utalnak. . . Olyan szintetikus „szórendi” azaz felszíni szerkezeteket előállító szabályaink azonban, amelyek képessé tennének egy idegen anyanyelvű beszélőt vagy egy számítógépet helyes, a kontextusnak megfelelő magyar mondatok szerkesztésére, nincsenek” (A magyar szintaxis egy transzformációs-generatív megközelítése. Debrecen, 1978. 66—9 Kandidátusi disszertáció).

Köztudomású, hogy a szórend kutatói két nagy csoportra oszlanak: az egyik irányzat a mondatot önmagában vizsgálja, a másik pedig a szöveg felől közelítve az aktuális mondattagolást helyezi előtérbe. Én mindkét irányzat eredményeit igyekeztem felhasználni.

Kiinduló pontul Deme László, Dezső László, Elekfi László, Rác Endre és Szemere Gyula munkássága szolgált.

Az én munkám is, akárcsak Deme László „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata” (Budapest, 1971.) c. munkája „. . . a nyelvt statisztikai tanulmányokkal tart közeli rokonságot, bár nem egy vonásában minőségileg különbözik tőlük” (9). Az én munkám is kísérlet nyelvtani jellegű jelenségek statisztikai feldolgozására. Tehát mondatstatisztikai vizsgálatnak minősíthető.

A mondat fogalmának, s ezen belül a nyomatéktalan mondat fogalmának pontos meghatározására nem vállalkozom, csupán az általam vizsgált mondattípus körülírására szorítkozom.

2. Munkám tárgya olyan mondatok vizsgálata, amelyek

1. tartalmi szempontból önállóan is érthető, tudományos információt hordozó kijelentő mondatok;
2. az ítéletfajták és a nekik megfelelő grammatikai eszközök szerint állító alakú, feltétlen, ténylegességet kifejező mondatok;
3. szerkezeti felépítésük szerint teljes mondatok;
4. egymáshoz való kapcsolódásuk szempontjából egyszerű mondatok;
5. a hangsúlyozás szempontjából csak szakaszhangsúlyos részekkel rendelkeznek, mondathangsúlyos, főhangsúlyos részekkel azonban nem;
6. a kontextus szempontjából előzmény nélkül is érthetőek, de az aktuális tagolás esetleges hatása a vizsgálatok során komoly szerepet játszik.

Gyűjteményembe felvettem határeseteket, átmeneti típusokat is, különben nem vizsgálhattam volna több határozónkat (mint fok-, mérték-, módhatározó stb.).

Azért választottam ezt a mondattípust, mert munkám konkrét oktatási célokat szolgál. A nyelvünket kezdő fokon tanuló diák legfőbb célja az, hogy az anyanyelvén tanult, vagy több bonyolult magyar mondatból megértett tudományos ismeretanyagot helyesen szerkesztett magyar mondatban megfogalmazza.

Ez a cél szabta meg munkám módszerét is.

Ezer fent körülírt mondatot gyűjtöttem össze nyelvünknek arról a szintjéről, amelyen egy külföldinek egyetemi tanulmányai kezdetekor otthonosan kell mozognia. Ezt a szintet három nyelvi réteggel határoltam körül: 1. az újságok, folyóiratok népszerű tudományos cikkeinek nyelvvezete; 2. a laikusoknak szánt ismeretterjesztő irodalom nyelvvezete; 3. olyan egyetemi jegyzetek, tankönyvek, könyvek, szakfolyóiratok nyelvvezete, amelyek már a gyakorló szakemberek által használt standard alapirodalom kategóriájába is beletartoznak.

Külföldiek számára írt tankönyveket, gyorsan cserélődő egyetemi jegyzeteket nem használtam fel anyaggyűjtésre. Köznyelvi és irodalmi példamondataim sincsenek. A köznyelvben túl sok információt hordoz a szituáció, a hanglejtés, a gesztus, a mimika. Irodalmunk jelesei körül pedig egyedivé, megismételhetetlenné válik a nyelv. Én azonban nem a lehetséges valamennyi szórendi változatot kívánom számbavenni, hanem az objektív közlésbeli optimumot akarom meghatározni.

A folyóiratok egy-egy cikkét, illetve a testesebb művek egy-egy fejezetét taláломra választottam ki, de a választott korpusznak minden — a fent körülírt kategóriába tartozó — mondatát kigyűjtöttem.

A szerzők nagy számával az egyéni stílusjegyek jelentőségét kívántam mellőzhetővé tenni. A felsorolást annak bizonyosságául mellékelem, hogy munkám csak céljában és indítékában tartozik a magyar mint idegen nyelv oktatásának területére. Anyaga és tárgya a leíró nyelvészet szférájába tartozik, s mint ilyen általános érvényű törvényszerűségeket vizsgál.

Az első rétegből:

Az Élet és Tudományból	41 cikkből	290 mondat
a Magyar Nemzetből	1 cikkből	25 mondat
a Magyarországból	1 cikkből	3 mondat
az Universumból	4 cikkből	18 mondat
a Vöröskeresztes Családi Lapból	3 cikkből	9 mondat
összesen:	50 cikkből	345 mondat

A második rétegből:

1. Az emberi test (Gondolat kiadó)	1 fejezetéből	43 mondat
2. Egészségügyi ABC	1 fejezetéből	8 mondat
3. Feledy Béla: Autósoknak a gépkocsiról	1 fejezetéből	24 mondat
4. Gyurkovics Attila: Tv-javítás	1 fejezetéből	14 mondat
5. Kulin György—Róka Gedeon: A világegyetem	1 fejezetéből	61 mondat
6. Dr. Malán Mihály: Ikrék és ikerkutatás	1 fejezetéből	2 mondat
7. Nozdrovicky László: Tv-tanácsadó	1 fejezetéből	33 mondat
8. Öveges József: Sugárözönben élünk	1 fejezetéből	50 mondat
9. Dr. Szemere Pál: Szervezetünk és a gyógyszerek	1 fejezetéből	2 mondat
10. Varga Lajos: Villanyszerelési munkák	1 fejezetéből	16 mondat
Összesen 10 mű	1—1 fejezetéből	253 mondat

A harmadik rétegből:

1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára		1 mondat
2. Dr. Benedeky János: Az NSzK (Korunk Világgazdasága II. kötet)		16 mondat
3. Dr. Bognár József: Gazdaságpolitika a világgazdaság 3 ország-csoportjában		10 mondat
4. Bornemissza Tibor: Korszerű útpályaszerkezetek		30 mondat
5. Budó Ágoston: Kísérleti fizika, I. kötet		21 mondat
6. Deme László: Hangsúly, szörend, hanglejtés, szünet (MMNyR. 2.)		10 mondat
7. Fenyő Béla: A francia gazdasági élet alakulása a II. világháború után		10 mondat
8. Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai		4 mondat
9. Kiss Tibor: Nemzetközi munkamegosztás és Magyarország gazdasági növekedése		10 mondat
10. Koeffler, Edward: Fejezetek a matematika történetéből (fordítás)		40 mondat
11. Kovács György: Útépités		27 mondat
12. B. Lőrinczy Éva: A határozók		4 mondat
13. Lukács Ernőné—Rábai Imre: Feladatok és megoldások (matematika)		34 mondat
14. Mélyépítő művezetők és technikusok zsebkönyve		20 mondat
15. Mihályfi Árpád: Gyorsforgalmú utak elhelyezése a Balaton mellett		4 mondat
16. Műszaki közlemények		6 mondat
17. Útítkitűző zsebkönyv		19 mondat
18. Nyers Rezső: Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja		20 mondat
19. Örökléstan és származástan		20 mondat
20. Dr. Palánkai Tibor: A nemzetközi gazdasági integráció		17 mondat
21. Simon Mihály: Strukturális változások a világgazdaságban		6 mondat
22. Dr. Szemere Gyula: Helyesírási segédkönyv		4 mondat
23. Szénássy Barna: A magyarországi matematika története		15 mondat
24. Vásárhelyi Boldizsár: Vasúti felépítmény		20 mondat
25. Dr. Vendl Aladár: Geológia		34 mondat

A 25 műből összesen:

402 mondat

Az ezer mondatot ezer lyukkártyára hordtam fel, és elemeztem, úgy, ahogy Rácz Endre és Szemere Gyula elemzi a mondatokat, a „Mondattani elemzések” c. segédkönyvben.

Az elemzésben az iskolai gyakorlatban használt szimbólumokat vettem alapul, mindössze néhány jellel egészítettem ki őket, elsősorban a Deme László által használt jelekkel (Deme: i. m. 135). A mondatrészekkel kapcsolatos információkat a szegélyen lyukasztatással kódoltam, utána kézi lyukkártyatechnikával rendszereztem a kartonokat, és az azonos jelenségeket hordozó mondatokat az éppen vizsgálat tárgyát képező szempont szerint csoportosítottam. Az azonosan viselkedő mondatokat egy rendszerező kartonon összesítettem.

Jelmagyarázat

A képletekben:	A	grammatikai alany		
	Á	grammatikai állítmány		
	T	tárgy		
	H	határozó		
	Hh-1	helyhatározó, amely a <i>hol?</i> kérdésre felel.		
	Hh-2	helyhatározó, amely a <i>honnan?</i> kérdésre felel.		
	Hh-3	helyhatározó, amely a <i>hova?</i> kérdésre felel.		
	Hh-4	helyhatározó, amely a <i>merre?</i> kérdésre felel.		
	Hh-5	helyhatározó, amely a <i>meddig?</i> kérdésre felel.		
	Hi-1	időhatározó, amely a <i>mikor?</i> kérdésre felel.		
	Hi-2	időhatározó, amely a <i>mióta?</i> kérdésre felel.		
	Hi-3	időhatározó, amely a <i>meddig?</i> kérdésre felel.		
	Hi-4	időhatározó, amely a <i>mennyi ideig?</i> kérdésre felel.		
	Hd	disztributívus		
	Hsz	számhatározó		
	Há	állapothatározó (ká = külső, bá = belső állapot).		
	Ht	társhatározó		
	He	eredethatározó	Ho	okhatározó
	Her	eredményhatározó	Hc	célhatározó
	Hm	módhatározó	Hr	részeshatározó
	Hesz	eszkőhatározó	Hré	részelő határozó
	Hf	fok- és mértékhatározó	J	jelzői értékű határozó
	Htek	tekintethatározó	Hv	vonzatszerű határozó
	x	szerkesztett mondatrész		
	y	halmozott mondatrész		
	=	a fogalmak között azonosság van		
	>	a fogalmak között kategóriacsökkenés van		
	<	a fogalmak között kategóriátágulás van.		

Folyó szövegben az aláhúzások: ——— állítmány ——— alany
 — — — tárgy ~~~~~ határozó

A mondatok azonosítási számaiban az első számjegy szakírányt jelöl, és csak az utolsó három a sorszám:

0001—0523 műszaki szakírány,
 1001—1254 biológiai szakírány,
 2001—2223 társadalomtudományi szakírány.

A mondatok előtti + azt jelenti, hogy az adott mondat ebben a formában nem tartozik a mondatgyűjtemény törzsanyagához.

3. Mondataim vizsgálatának első szakasza matematikai jellegű volt. Eredménye egy-egy százalékszám lett, amely azt mutatta, hogy valamely szabad mondatrész a mondat valamely meghatározott helyén milyen gyakran fordul elő.

A vizsgálat második szakasza elkanyarodott a matematikától. Azokat a helyeket, amelyeken az egyes mondatrészek a legnagyobb százalékban fordulnak elő, optimális pozícióként fogadtam el, és minden mondatrész vizsgálatakor „A” kategóriába soroltam azokat a mondatokat, amelyekben a vizsgált mondatrész a domináns szórendi helyen volt.

Az „A” kategórián kívül maradt mondatok vizsgálatához Dezső László módszerével láttam hozzá (vö.: Einige typologische Besonderheiten der ungarischen Wortfolge. Budapest, 1968.).

A mondat szabad mondatrészeiből a szerkezeti képlethez permutációs sorokat állítottam elő, és megvizsgáltam őket. Ha a permutációs sor tagjai között akadt olyan, amely értelemmódosulás nélkül azonos volt a domináns képletével, akkor azt a mondatot „B” kategóriába soroltam, s tovább nem vizsgáltam. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy ezek a potenciálisan domináns képletű mondatok kontextuális hatásra nyerték el adott szórendi képletüket. Hiszen a mondatok konkrét szövegekből származnak, bármennyire is igyekeztem előzmény nélküli mondatokat összegyűjteni, törvényszerű, hogy ez csak többé-kevésbé sikerülhetett, ha más nem, a cikk vagy a fejezet címe utalt már valamire.

A topic, fókusz, comment vizsgálata azonban nem az alapfokú nyelvoktatás igényeit elégíti ki. Összefüggő tudományos szöveget a külföldi diákok általában tanulmányaik 3–4. évében kezdenek el szóban vagy írásban megfogalmazni. Az aktuális mondat-tagolás szórendmódosító hatása tehát csak akkortól bír jelentőséggel számukra. Külföldiek szakdolgozataiból vett szövegrészetek ilyen szempontú vizsgálata szükséges is, érdekes is lenne, az én munkám tárgykörét azonban messze meghaladja.

Az aktuális szövegkörnyezet szórendmódosító hatására különösen azért kellett nagyon figyelnem, hogy minél inkább kiszűrhessem a domináns szerkezeti képletekből. Hogy ismét csak Deme Lászlót idézzem: „... az aktualitás szerinti tagolás kétségkívül érdekes is, izgalmas is, ám egy teljes (és egyetlennek szánt) elemzési rendszer felépítésére aligha ad kellő alapot és biztos támpontokat. ... bizonyos mondatípusokban pl. az előzmény nélküli, úgynevezett nyomatéktalan mondatokban tulajdonképpen nincs sem téma, sem réma, hiszen új bennük a közlés minden eleme” (i. m. 27).

Nem véletlenül idézi itt Deme Jaspersent, aki az „aktualitás elvét fontosnak tartja — joggal — a szórend vizsgálatában, azonban megjegyzi, hogy ezen elv túlhajtott és általánosított formájában káoszhoz vezethet”. (Modern English Grammar VII. 54; Deme i. h. 28.)

Márpedig aki a magyar nyelvhasználat káoszából valamiféle optimális rend felé törekszik, annak a dominancia felismerését kell célul tűznie ki maga elé, különben vizsgálata kiindulási megállapításhoz: „minden szabályszerűség csak annyiszor igaz, ahányszor nem”. Ezért minden mondatrész esetében, de különösen azoknál, amelyeknél több pozícióra egymástól alig eltérő százalékszámokat kaptam, gondos permutációval ellenpróbákat végeztem, és az is előfordult, hogy valamely mondatrésze két megközelítően domináns pozíciót kaptam. Hogy az adott mondatrész milyen más mondatrészek hatására foglalja el az egyik, ill. a másik helyet, annak vizsgálata még folyamatban van.

A „B” kategóriába került mondatok százalékszámait hozzáadtam az „A” kategória mondatainak százalékszámaihoz, hiszen potenciális dominanciájuk a tényleges dominanciát erősítette.

A fennmaradt mondatok, amelyekben semmilyen körülmények között nem kerülhetett a vizsgált mondatrész az optimális helyre értelmi, hangsúlyozásbeli módosulás nélkül, „C” kategóriába kerültek. Vizsgálatuk még folyamatban van, és ez munkám egyik legizgalmasabb része.

Mivel a terminológia nem teljesen egységes a nyelvészeti irodalomban, szükséges néhány szót ejtenem az általam használt terminus technicusokról.

A szószervezeteket két nagy csoportra osztottam:

Zárt szerkezeteknek nevezem azokat a szoros szerkezeteket, amelyek a szórend szempontjából konstans egységeket alkotnak és a mondaton belül csak együtt mozgathatók. Ide sorolom a jelzős és az igeneves szerkezeteket, valamint az összetett állítmányt, pl.: *közúti jármű, vagy: az acélsíneken továbbgördülő kerék; militarista állam lett.*

Szabad szerkezeteknek nevezem azokat a szerkezeteket, amelyek a kontextus vagy a beszélő szándéka szerint szabadon mozgathatók. Ide sorolom a predikatív szerkezetet, a tárgyast és a határozós szerkezeteket.

A történelem társadalomtudomány.

A természettudományok átalakították világnézetünket.

A partifecske löszfalakban fészkel.

A vizsgált mondatokat két csoportra osztottam.

Két elemű mondatnak nevezem a főmondatokat és azokat a predikatív szerkezeteket, amelyekben az alany és az állítmány zárt szerkezetből áll.

Pl. A történelem társadalomtudomány.

A — Á

vagy: Az acélsíneken továbbgördülő, acélkerékabronccsal ellátott kerék továbbhaladásánál legyőzendő gördülő súrlódási ellenállás a jó makadámúton közlekedő közúti jármű ellenállásának egytized része.

xA — xÁ

Több elemű mondatnak nevezem a bővített mondatokat, akár puszta, akár zárt szerkezetes bővítmények találhatóak bennük.

Pl. A nemzetközi integráció a II. világháború után a nemzetközi állammonopolista rendszerben tendenciaként jelentkezett.

Permutációs sorai:	xA	—	xHi	—	l—xHkh	—	Hbá	—	Á
	xHi—l	—	xA	—	Hkh	—	Hbá	—	A
	xHkh	—	xA	—	xHi—l	—	Hbá	—	Á
	xA	—	xHkh—	xHi—l	—	Hbá	—	Á	

Tisztáznom kell azt is, hogy mit értek a következő fogalmakon: „szemantikai struktúra”, „szintaktikai struktúra”.

A *szintaktikai struktúra* mindig egy konkrét, nyelvtani szabályok szerint megszerkesztett mondatot jelent.

Pl. A Margitszigeten modern gyógyszálló épült.

A Margitszigeten modern gyógyszállót építettek.

A Margitszigeten épült gyógyszálló modern.

A Margitszigeten épített gyógyszálló modern.

Az a gyógyszálló, amelyet a Margitszigeten építettek, modern.

Az a gyógyszálló, amely a Margitszigeten épült, modern.

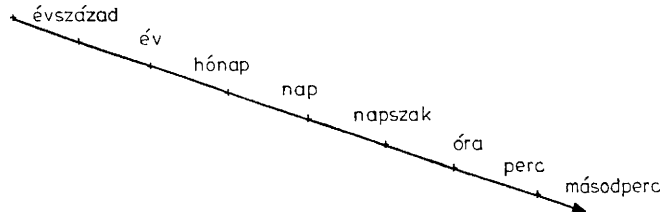
A *szemantikai struktúra* azt az információegységet jelenti, amelyet mind a hat szintaktikai struktúra hordoz, hogy tudniillik: létezik egy Margitsziget, ott épült egy gyógyszálló, és az a gyógyszálló modern.

A mondatok rendszerezése során egyre szembetűnőbbben tűnt fel egy szabályszerűség, s a rendszerezés végére érve kiderült, hogy a mondatoknak kb. 20%-ában van jelen. Ezt a jelenséget egyelőre a *csökkenő tendenciák törvényének* neveztem el. Lényege a következő:

Egyes mondatrészeket főnév, vagy főnévi értelemben használt más szó fejez ki. Ezek a főnévi fogalmak a szemantikai struktúrákban gyökereznek, és amennyiben egymással logikai kapcsolatba hozhatók, úgy a nagyobb fogalmi kategória rendszerint megelőzheti a kisebb kategóriát, függetlenül attól, hogy milyen szintaktikai formában ölt testet az információ.

Többes számot használók, mert két, intenzitásában különböző, egymással rokon jelenségről van szó.

A csökkenő tendenciák törvénye abszolút módon érvényesül a halmozott mondatrészek esetében. Gondoljunk az ereszkedő időgörbékre:

1948. március 15-én reggel 9 órakor. . . .

A múlt század hatvanas éveinek a derekán

Tegnap délután 6 óra 15 perckor

Kategóriák kimaradhatnak, de a csökkenés olyan, mint egy „szigorúan monoton csökkenő függvény”.

A csökkenő tendenciák törvénye uralkodik a halmozott helyhatározók elrendezésének az esetében is:

Budapest, II. kerület, Lepke utca 77. szám. 9. emelet, 12. ajtó

Afrikában, a Viktória-tó partján, egy nagy baobabfa árnyékában

Kamránk sarkában, az egérlük mellett

Kevésbé szembeeső módon azonban a szabad szerkezetekben is érvényesül.

Pl. 1. *Az emberi test minden sejtmagjában a folytonos sejtosztódás alkalmával kialakulnak a kromoszómák.*

test > sejtmag > sejtmag osztódása > kromoszóma.

Más felszíni struktúrával megfogalmazva:

2. *Az emberi testben, minden sejtmagban a folytonos sejtosztódás következtében kialakulnak a kromoszómák.*

3. *Az emberi test sejtmagjainak folytonos osztódása kialakítja azokban a kromoszómákat.*

A jelen ezer mondat tükrében úgy látszik, hogy ez a szabályszerűség széttöri a mondatrészek kereteit, áthatol a zárt szerkezeteken, és csak néhány, nála erősebb szabályszerűség állja útját.

Pl. 159. *A gépkocsikat többhengeres, gyorsfordulatú, belsőgésű motorok hajtják.*

$$T > xA > \hat{A}$$

Itt az alany a tárgynál kisebb kategória. Ha felcserélném őket, állításom nem lenne többé igaz:

+ *Többhengeres, gyorsfordulatú, belsőgésű motorok a gépkocsikat hajtják.*

Azaz: csak a gépkocsikat. Más járművet nem. Viszont kivétel nélkül minden gépkocsit. Természetesen mindkét állítás hamis. Nemcsak a gépkocsikat, más járművet is hajtanak ilyen motorok, és nem minden gépkocsiban van ilyen motor, létezhetnek más meghajtású gépkocsik is.

Vagy: 233. *Galilei korában a tudomány fő feladatát az égitestek látszólagos mozgásának a leírása jelentette.*

$$xHi > xT > xA - \hat{A}$$

Az időhatározót a legnagyobb kategóriának érezzük. Ebben a korban létezett mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, továbbá művészet, tudomány stb. Ez utóbbiba beletartozott a teológia, a medicina stb., többek között a csillagászat is. A csillagászatnak sok feladata volt, egyik az égitestek mozgásának a leírása.

37. A Hold asztronautikai eszközökkel végzett kutatásában két irányzat bontakozott ki.

$$xHkh > xA > \hat{A}$$

Az alany a képes helyhatározó alárendeltje. Akár birtokos szerkezetté alakíthatnám:

+A Hold asztronautikai eszközökkel végzett kutatásának két irányzata bontakozott ki.

36. A repülőgép helyzetének az ellenőrzésére két sugármérő szükséges.

$$xHc > xA - \hat{A}$$

Az alany a célhatározó alárendeltje, mivel a sugármérő csak alkatrésze a repülőgépnek. Ha megelőzné azt, a mondat nem lenne többé nyomatékaltalan.

Két sugármérő a repülőgép helyzetének az ellenőrzésére szükséges. (Nem pedig az irányítására stb.)

Létezik a csökkenés ellentéte is, bár jóval kisebb mértékben. Ezt tágulási tendenciának neveztem el. Elsősorban olyan predikatív szerkezetekben található, amelyekben az állítmányt főnév fejezi ki. Másutt azonban a nyomatékosítás eszköze, amely az igekötők esetében például szórendi következménnyel is járhat.

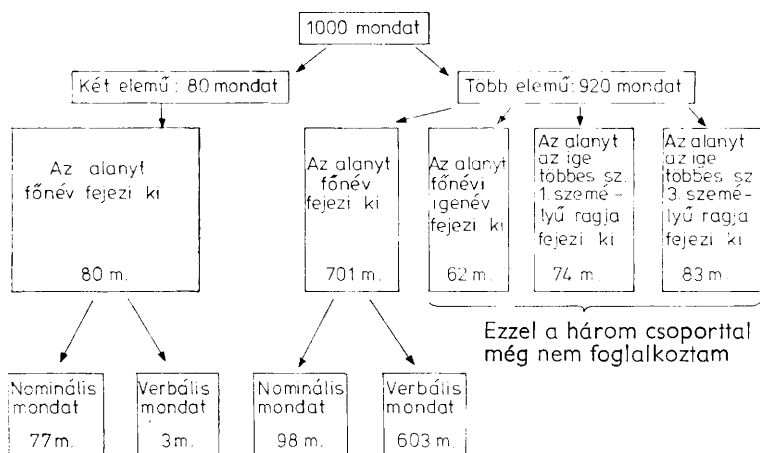
Pl. Kiindulási mondatunk:

Az emberi test minden sejtmagjában a folytonos sejtosztódás alkalmával kialakulnak a kromoszómák.

De: +Kromoszómák alakulnak ki az emberi test minden sejtmagjában a folytonos sejtosztódás alkalmával. (Nem pedig más.)

Vagy: +A folytonos sejtosztódás alkalmával a kromoszómák kialakulnak az emberi test minden sejtmagjában. (Nem lehet meggátolni ezt a folyamatot.)

Vagy: +A folytonos sejtosztódás alkalmával a kromoszómák az emberi test minden sejtmagjában kialakulnak. (Nemcsak minden másodikban.)

A mondatok megoszlása az alany szempontjából

4. Az alany optimális helye a nominális mondatokban. A továbbiakban a már rendelkezésre álló eredményekről számolok be. Igaz, hogy az abszolút számok csak erre az ezer mondatra érvényesek, a tendenciák azonban feltétlenül figyelmet érdemelnek.

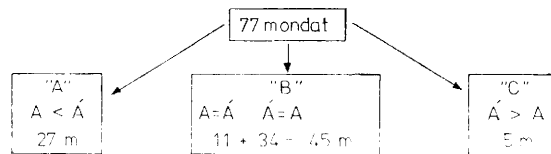
Mielőtt az alany, a tárgy és a határozók helyzetét vizsgálnám, meg kell mondanom, hogyan értem ezeket a fogalmakat. Hadd idézzem itt Deme Lászlót: „... a mondaton belül szinteződés van, és két fő szinten találunk viszonyokat. Egyrészt a mondat szintjén, ahol a szabad mondatrészek mindegyike közvetlenül az állítmányhoz tartozik, ... másrészt ennél lejjebb, a mondatrészek belülegeinek szintjén. . .” (Deme: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban. Nyr. 90 : 279)

Én csak a mondat szintjén álló mondatrészekkel foglalkozom.

Az állítmány helyzetét nem vizsgálom. Az állítmány a mondat szintjén mozgó viszonyokban mindig fölérendelt tag, ezért hozzá viszonyítok minden szabadon mozgó mondatrészt. Fizikai szóhasználattal: ez a mondat „vonatköztartási rendszere”.

Az alábbiakban a nominális mondatokat vizsgálom. Ide sorolom azokat a mondatokat is, amelyekben összetett állítmány van. Az állítmány verbális része beletartozik az állítmányi zárt szerkezetbe, és vizsgálata ezért most nem tartozik tárgyamhoz.

a) Az alany optimális helye a két elemű nominális mondatokban

Az „A” kategóriába tartozó mondatokban az alany áll elől, és nem is cserélhetne helyet az állítmánnyal. Ezek a mondatok mind — Elefki László terminológiáját használva — raciónalis mondatok. „Az olyan mondatot, amelyben a téma megelőzi a propositumot, és egyáltalán a konvergens sajátságok miatt egyértelműen alanynak tekinthető tag megelőzi az egyértelműen állítmánynak tekinthető tagot, racionális mondatnak nevezhetjük”. (Elefki: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban, NyK. 66 : 331 kk.)

Főnévi állítmány esetében a predikatív szerkezetre a tágulási tendencia a jellemző. Kivétel nélkül minden állítmánynak nemcsak az alapszava tágabb fogalmi kategória, mint az alanyt kifejező főnévi fogalomé, hanem a jelzői megszorításokkal kialakított zárt szerkezet is nagyobb fogalmi kategória marad.

Pl. 1252. A máj a szervezet hatalmas vegyi laboratóriuma.
(Nemcsak a máj nevezhető annak. A gyomor is nagy, és az emésztés is vegyi folyamat.)

Melléknévi állítmány esetében az állítmány minősíti az alanyt.

Pl. 2130. A Szovjetunióval és a többi szocialista országgal kifejlesztett gazdasági kapcsolataink gyümölcsözőek.

A „B” kategóriában két csoport található. 11 mondatban az alany elől áll, de állhatna hátul is. 34 mondatban az állítmány áll elől, de lehetne hátul is.

Ezekben a mondatokban az aktuális tagolás döntötte el a pozíciókat. A megfordíthatóság oka az, hogy mind a 45 mondatban a predikatív szerkezetet azonos nagyságrendű fogalmi kategóriák alkotják, amelyek között logikai azonosság van.

A két csoport összehasonlításakor érdekes jelenséget figyelhetünk meg. Az $A = \hat{A}$ csoportban az állítmány alapszava nagyobb fogalmi kategória, mint az alany alapszava,

és csak a zárt szerkezet tagjai szűkítik le annyira a fogalomkörét, hogy kialakul az azonoság. A leszűkítés egyik eszköze egy olyan minőségjelző, amelyet felsőfokban álló melléknév, vagy melléknévi igenév fejez ki.

- Pl. 274. A Balaton és környéke az ország legnagyobb és leglátogatottabb üdülőterülete. (Azaz sok üdülőterülete van az országnak, a legnagyobb és leglátogatottabb közülük azonos a Balatonnal és környékével.)

Az állítmány alapszavának beszűkítése történhet bonyolultabb módon is, a tudományos kritériumok pontos felsorolásával:

1052. Az Addisonkór vagy Brónzkór a mellékvesekéreg elégtelen működése, azaz csökkent hormontermelése esetén kifejlődő betegség. (Azaz sokféle betegség van; az, amely a mellékvese csökkent hormontermelése esetében fejlődik ki, azonos a bronzkórral.)

Az $\dot{A} = \overset{\cdot}{A}$ csoportnál is megfigyelhető egy érdekes jelenség: az élen álló, téma funkciójú állítmány előtt mindig ott áll – vagy állhat – az „egyik” kijelölő jelző.

- Pl. 1155. A rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erők ésszerű koncentrálásának egyik eszközé a megfelelően kiválasztott távlati kutatási programok és főirányok meghatározása.
164. A természeti mozgási energiák [egyik] ősi hasznosítási formája a vízkerekes malom.

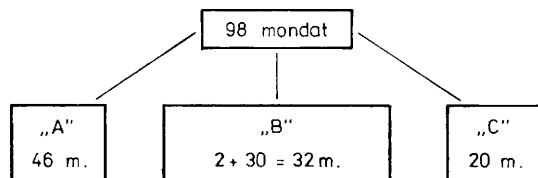
A beszélő tehát eleve részekre darabolja az állítmányban kifejezett fogalmat, és csak az egyik részt azonosítja az alannyal.

A „C” kategóriába tartozó 5 mondatban az állítmány csak elöl állhat. A predikatív szerkezetek közös jellemvonása a fogalmi kategóriacsökkenés. Számuk túl kevés ahhoz, hogy törvényszerűséget keressünk.

- Pl. 2165. A Nyugat-Európa felé irányuló amerikai közvetlen beruházások indítéka azok magas hozama. (Beruházás > hozam)

Összefoglalva: a 77 mondatból álló csoportban 72 esetben áll vagy állhat az alany a mondat élén (93,5%). Ez az optimális pozíció az alany számára.

b) Az alany optimális helye a több elemű nominális mondatokban

Az „A” kategóriába tartozó mondatokról ugyanazt lehet elmondani, mint a két elemű mondatok hasonló mondatairól: racionális mondatok, az állítmány — amennyiben főnév — egy nagyobb kategóriába sorolja be az alanyt (14 mondat).

Pl. 2184. A burzsoáziával szövetségre lépett militarista junkerek által vezetett egységes német állam elkerülhetetlenül agresszív, militarista állam lett. (Az lett Olaszország is, Japán is stb.)

Ha az állítmány melléknév, akkor minősíti az alanyt.

Pl. 1211. Az élő testben lezajló egyes individuális reakciók aránylag egyszerűek és egyneműek.

Megjegyzésre méltó, hogy a 17 ilyen mondat közül 12-ben a melléknévi állítmány a mondat végén áll, és 5 esetben a melléknév vonzataként állandó határozó áll mögötte.

Pl. 252. Két kifejezés azonos alapú logaritmusának különbsége egyenlő a kifejezések hányadosának logaritmusával.

Ha az állítmányt ható igéből képzett folyamatos történési melléknévi igenév fejezi ki, ugyanezt a szabályszerűséget észleljük: az állítmány a mondat legvégén áll.

A „B” kategóriába tartozó mondatok szórendjét — akárcsak a két elemű mondatok esetében — az aktuális tagolás dönti el. 2 mondatban az alany áll az élen, 30 mondatban más mondatrész, de mind a 32-ben helyet is cserélhetnek. Az alany és az állítmány között azonosító logikai viszony van, azok azért cserélhetnek helyet, a szabad mondatrész meg a szövegösszefüggés szerint tölt be téma, ill. réma funkciót, ezért szintén több pozíciót foglalhat el.

Pl. 1050. Az Achilles-ín szakadása sportbalesetek során a leggyakoribb insérülés. (Az Achilles-ínről van szó.)

Permutációs sorai: + A leggyakoribb insérülés a sportbalesetek során az Achilles-ín szakadása. (Ha az insérülés lenne a cikk tárgya.)

+ Sportbalesetek során a leggyakoribb insérülés az Achilles-ín szakadása.

(Ha a sportbaleseteket taglalnák, ilyen nyomatékos mondat keletkezne:)

+ Sportbalesetek során az Achilles-ín szakadása a leggyakoribb insérülés.

Ez a variáció is sportbaleseteket tárgyaló előzményekhez kapcsolódik. Annyiban különbözik az előzótól, hogy — Klaudy Kinga terminológiájával élve — eltolódik bennük a „rematikus csúcs”. (Klaudy: Fordítás és aktuális tagolás, kandidátusi disszertáció, 1982.) leggyakoribb → Achilles-ín.

30 mondatban nem áll az élen az alany, de állhatna. A logikai azonosságot a szabad szerkezetként jelenlevő határozók alakítják ki, azaz az alanyról állított logikai ítélet csak bizonyos időbeli korlátozással, bizonyos körülmények között, bizonyos feltételekkel igaz.

Pl. 1190. A megtermékenyítés utáni első órákban az új emberi lény már 16-32 sejt-ből álló sejthalmaz. (Emberi lény = 16-32 sejt-ből álló sejthalmaz; ez az állítás csak az időhatározó által korlátozott időben igaz.)

Messzire vezetne annak vizsgálata, hogy hogyan alakulhat a téma-réma viszony, hogyan tolódhat el a rematikus csúcs a szórendi változások során a permutációs sorokban. Ebben a kategóriában minden variáció megengedett, itt a szórend valóban szabad.

Számomra csak az a körülmény fontos, hogy az alany is állhat minden mondat élén, mint a számos variáció egyike, a külföldi diák tehát helyes mondatot szerkeszt, ha az efféle mondatokban az alanyt az élre teszi.

A „C” kategória mondataiban az alany nincs a mondat élén, és nem is lehetne ott.

A 98 mondatból 20 mondat tartozik ebbe a kategóriába. Ez azt jelenti, hogy 20 %, azaz minden ötödik mondat ilyen. Ezek a mondatok is logikai ítéletek. A predikatív szerkezet lehet azonosság is, lehet tulajdonítást, minősítést kifejező kategóriatágulás is. Indifferens a kontextus hatása is. Bármilyen szövegösszefüggésben nyomatókos mondat keletkezne, ha az alanyt a mondat élére tennénk. Mind a 20 esetben fogalmi kategória-csökkenés mutatható ki az alany és az előtte álló mondatrész között.

Pl. 523. Az áruszállítás területén a közúti közlekedés igazi gazdasá-
gos munkaterülete a kisebb távolságra történő, közbenső
átrakás nélküli, háztól házig való fuvarozás.

áruszállítás > (ennek több területe van: vízi, légi stb.) közúti áruszállítás > (ennek ismét több ága van). A háztól házig való fuvarozás azonos az igazi gazdaságos munkaterülettel. ($xH > x\hat{A} = xA$)

Az alany és az állítmány között azonosság van, helyük tehát felcserélhető. ($xH > x\hat{A} = xA$)

Ha azonban a határozóval cserélne helyet az alany, nevetséges mondat születne.

($xA = x\hat{A} - xH$, vagy:)

+ A fuvarozás az áruszállítás területén a közúti közlekedés igazi gazdaságos munkaterülete. ($x\hat{A} < xH - xA$)

(Óhatatlanul felmerülne a kérdés: létezik fuvarozás az áruszállítás területén kívül más területen is? Világos, hogy nem. A személyeket szállítják, nem fuvarozzák.) Vagy nézzünk egy másik azonosságot:

5. A kozmikus tér viszonyai között a műhold pályára állításá-
nak egyetlen lehetséges eszköze a rakéta.

Az állítmányt a jelzős szerkezet annyira leszűkítette, hogy kialakult az azonosság, az alannal tehát helyet cserélhetne.

+ A kozmikus tér viszonyai között a rakéta műhold pályára állításának egyetlen lehetséges eszköze.

De már a határozó nem cserélhetne velük helyet:

+ A rakéta a műhold pályára állításának egyetlen lehetséges eszköze a kozmikus tér viszonyai között. (Ebben a mondatban az állítmány nyomatókos lett.)

+ A rakéta a kozmikus tér viszonyai között a műhold pályára állításának egyetlen lehetséges eszköze. (Ebben a mondatban fölösleges a határozó, hiszen műholdat pályára állítani kizárólag a kozmikus tér viszonyai között lehetséges, hangsúlyozása tehát értelmetlen.)

Vagy: 508. A szárazföldi közlekedési ágazatok között kétségtelenül a
vasút a legtokéletesebb. (Ez a szerkezet nem azonosság.
Itt a melléknévi állítmány minősíti az alanyt. Felcserélésük hangsúlyossá tenné az állítmányt. De a határozóval sem cserélhetne helyet az alany, mert hibás mondatot kapnánk. A vasút kétségtelenül a szárazföldi ágazatok között a legtokéletesebb — mivel sem úszni, sem repülni nem tud.)

Összefoglalás:

A több elemű nominális mondatokkal kapcsolatban a következő szabályszerűségeket adódtak:

1. A tulajdonítást, minősítést kifejező állítmány mindig a mondat végén áll, csak kivételképpen állhat egy-egy vonzat még az állítmány mögött. Az ilyen predikatív szerkezetre a tágulási tendencia jellemző.
2. Ha a predikatív szerkezet azonosság, akkor az alanyi zárt szerkezet szabadon helyet cserélhet az állítmányi zárt szerkezettel.
3. A mondatok 80 %-ában a mondat az alannyal kezdődik vagy kezdődhet.
4. A mondatok 20 %-ában olyan határozó áll a mondat élén, amelynek az alany fogalmi alárendeltje, s helycsere esetén a mondat nyomatékossá válna. A fogalmi kategóriacsökkenés a szemantikai struktúrában van jelen.

5. Az alany optimális szórendje a verbális mondatban. Két elemű mondatot mindössze 3-at találtam, és ez a szám annyira kicsi, hogy figyelmen kívül kell hagynom. Két mondat az alannyal kezdődik, egy pedig az állítmánnyal.

Több elemű mondat főnév által kifejezett alannyal és igei állítmánnyal 603 található a gyűjteményemben, és megoszlásuk a következő:

Az állítmány	Az alany		
	elől áll	állhatna elől	nem állhat elől
	„A”	„B”	„C”
Intranszítív, pusztá ige	141	36	52
Intranszítív, igekötős ige, egyenes állású	18	8	9
Intranszítív, fordított állású	19	10	26
Tranzitív, alanyi ragozású pusztá ige	47	22	3
Tranzitív, alanyi ragozású igekötős ige egyenes állású	2	—	—
Tranzitív, fordított állású	19	3	—
Tranzitív, tárgyas ragozású pusztá ige	62	31	14
Tranzitív, tárgyas ragozású igekötős ige egyenes állású	25	12	1
Tranzitív, tárgyas ragozású igekötős ige fordított állású	17	19	7
	350	141	112
	58 %	23 %	19 %

Az „A” kategóriába tartozó 350 mondat azt mutatja, hogy az alany domináns pozíciója a mondat élén van. Mivel csak ez a tény fontos, nem számoltam meg, hány esetben áll kötelező jelleggel és hány esetben kontextuális hatásra ott. Minden mondatra jellemző, hogy racionális, mivel: 1. az alany a logikai ítélet szubjektuma. 2. a kontextus

szempontjából az ismertebb rész (téma, topic stb.). Ezenkívül: 3. a mondatban nincs olyan rokon fogalom, amelynek az alany alárendeltje lenne.

Nagyon valószínűnek látszó, feltűnő szabályszerűség az, hogy ha az alany a legnagyobb fogalmi kategória rokon fogalmak között, kötelező jelleggel kerül az élre, de lehet csökkenés az alanyi szerkezeten belül is.

- Pl. 502. A vasúti járművek kúpos kerekei belső oldalukon nyomkari-
kával vannak ellátva.
jármű > kerék > oldal > nyomkarika
1101. A szervezet minden sejtje azonos örökletes tartalommal ren-
delkezik.
szervezet > sejt > örökletes tartalom
2013. A városnak az Oria folyó partján épült házai faoszlopokon
nyúlnak a víz fölé.
város > folyóparti városrész > ház > házak oszlopai
32. A gömbszéntes öntöttvasból centrifugálással előállított ducti-
le-csővek mechanikai tulajdonságai az acélével vetekszik.
öntöttvas > a belőle készült csövek > azok tulajdonságai

A „B” kategóriába tartozó mondatok mind magukon viselik a kontextuális függőség jegyeit. Döntő az, hogy az alany potenciális dominanciája megerősíti az előző kategória tényleges dominanciáját.

- Pl. 2074. A felegetett erdő laza talaját az esős évszakban lezúduló
vízáradat a völgyekbe sodorja. (Ezt megelőzően az égetéses
talajelőkészítésről volt szó.) A mondat jó lenne így is:
- + Az esős évszakban lezúduló vízáradat a völgyekbe sodorja a felegetett erdő laza talaját.

Az „A” kategória 350 mondatához hozzáadva a „B” kategória 141 mondatát kiszámíthatjuk, hogy a verbális mondatok 81 %-ában állhat az alany a mondat élén, ez tehát számára az optimális pozíció.

A „C” kategóriába tartozó mondatok vizsgálata tovább erősítette a csökkenő tendenciák törvényével kapcsolatos hipotéziseimet. Mind a 112 mondatban felfedezhető a fogalmi kategóriacsökkenés.

- Pl. 213. Eudoxos világképében a világegyetem középpontjában a moz-
dulatlan Föld áll. (Egy ember világképébe sok minden beletar-
tozik, többek között a világegyetemmel kapcsolatos állásfog-
lalása is. A Föld pedig része a világegyetemnek.)

Mivel a csökkenés a szemantikai struktúrában gyökerezik, a szintaktikai struktúra átalakításával is megmarad.

- + Eudoxos világképe szerint a világegyetem középpontja a mozdulatlan Föld.
- + Eudoxos világképe a világegyetem középpontjának a mozdulatlan Földet tartja.

Szükségesnek tartom, hogy ezzel a kategóriával részletesebben foglalkozzam.

Az állítmány puszta ige 80 mondatban. Közülük 52 intranszitiv ige. Ebben az 52 mondatban az alanyt megelőzi:

- 21 mondatban a helyhatározó
- 9 mondatban az időhatározó
- 6 mondatban vonzatszerű állandó határozó
- 5 mondatban külső állapothatározó
- 4 mondatban részes határozó
- 3 mondatban képes helyhatározó
- 2 mondatban módhatározó
- 1 mondatban okhatározó
- 1 mondatban az eredethatározó

- Pt. 1237. Hazánk egyik gyönyörű táján, egy vadregényes, nehezen megközelíthető hegyoldalon óriási partifecsketelep rejtőzik.
 hazánk > egyik tája > hegyoldal > fecsketelep
1257. Az újszülött leánygyermek egy-egy petefészékében 200 000 őspetesejt van.
 leánygyermek > petefészek > petesejt
146. A vezetékek megmozgatásakor a rossz érintkezés helyén kis szikra keletkezik.
 vezetékek > érintkezési helye > szikra

Tranzitív puszta ige van 18 mondatban, 3 alanyi ragozású, 15 tárgyas. Az alanyt megelőzi 5 mondatban a helyhatározó

- 4 mondatban a tárgy
- 2 mondatban az időhatározó
- 2 mondatban a külső állapothatározó
- 2 mondatban képes helyhatározó
- 1 mondatban módhatározó
- 1 mondatban fokhatározó
- 1 mondatban eredethatározó

- Pt. 367. A szilárd testekben a szabad elektronok egyirányú mozgása jelenti az elektromos áramot.
 test > elektronjai > azok mozgása = elektromos áram
370. A televízió vevőkészülékében a cső fűtőszálból kiinduló és felgyorsított elektronsugár rajzolja a képet.
 TV > TV-cső > a cső fűtőszála > a fűtőszálból kiinduló elektronok
1173. Egyes hullófajok petéit vastag héj, kitinburok, vagy mészhéj védi.
 hullófajok > (egyedek) peték > a peték héja
2060. A francia gyarmati rendszert megelőzően, vagyis 1893 előtt Laoszban minden család háziszóttésből készítette a ruházatát.
 francia gyarmati rendszer > egyik tagja: Laosz > laoszi család > a laoszi család ruházata

Az állítmány igekötős egyenes állású igekötővel: 10 mondatban. Kilenc ige intranszitív, egy tranzitív.

- Pl. 108. Sak ókori nyelvben a számjegyek neve 10-ig megegyezik az egyes ujjak nevével.
ókori nyelv > számnevei > a számnevek első 10 eleme
184. Távcsövön át kutatgatva az eget itt-ott feltűnnek zöldek, sőt indigó színű csillagok is.
ég > csillagok
1087. A krétakor folyamán a rovarevő emlősök rendjéből kiváltak egy csoport; a majmoknak, az úgynevezett főemlősöknek az őse.
rovarevő emlősök > főemlősök
1121. A vérsavóban szabadon úszó T alakú IgG ellenanyagmolekulákon a két rövidebb szár elfedi a molekulán a komplexet megkötő helyet, a C kötőhelyet.
vérsavó > molekulái > két szára > C-hely

Az állítmány igekötős ige fordított állású igekötővel: 33 mondatban. Huszonhat ge intranszítív, és hét tranzítív.

1108. A sejtplazma más részében enzimekkel telt hólyagok alakulnak ki.
sejtplazma > más része > hólyagai
2171. A német fasiszta uralom megdöntése után Franciaországban a haladás és a demokrácia erői számára kedvező politikai helyzet alakult ki.
Franciaország > haladó erői > azoknak helyzete
479. A meteoritok felületét vékony salakréteg vagy oxidációs kéreg vonja be.
meteorit > felületének bevonata

6. Simonyi Zsigmond azt írta „A magyar szórend” c. művében: „A nyomatékta-
lan mondatnak többnyire van előkészítő része, s ez igen gyakran... a nyelvtani
alany. ... Logikai ítéletek kifejezésében mindig a logikai alany kezdi a mondatot”
(Nyr. 31 : 127). Nos, a jelen felmérés tükrében megállapításait így lehet pontosítani:
781 olyan nyomatékta-
lan mondat közöl, amelyekben az alanyt főnév fejezi ki 438 kez-
dődik az alannal (56 %), 206 mondat kezdődhetne vele (26 %), tehát az alany optimális
helye a mondat élén van (82 %). A mondatok közül 137-ben nem tehetjük az alanyt
a mondat élére, mert nyomatékos lesz (18 %). Ezekben a mondatokban az alany egy
másik főnévnek fogalmi alárendeltje.

Kovácsné Réczei Margit

Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében

1.1. Ez a cikk annak az átfogóbb dolgozatnak az előtanulmányaként jött létre,
amely a XVI. század különböző nyelvhasználati rétegeire és több jelentős szerzőjére ki-
terjedően vizsgálja az idézést. A jelen munka a teljes anyagnak kb. egyötödére, a mű-
fajlag-nyelvileg igen sokoldalú Heltai Gáspár műveiből vett 320 000 betűhelynyit

szövegre támaszkodik; s az ebből kigyűjtött 782 példa alapján készült el. A következő művekből vett egy-egy ív terjedelmű metszet képezte a vizsgálati anyagot:¹

A mű címe és a megjelenés éve:	műfaja:	rövidítése:
Catechismus minor (1550.)	katekizmus	C
A reszgegnec es tobzodálnac vebedelmes vóltárol valo Dialogus (1552.)	erkölesi oktatás	R
Vigasztalo [!] könyvetske kereštyéni intéffél es tanitátsal (1553.)	elmélkedés	V
Agenda az az Szentegyhazi Chelekedetec (1559.)	agenda	A
Szaz fabvla (1566.)	mese	Sz
Hálo (1570.)	értekezés	H
Poncianvs csaszar historiaia (1571–4.)	elbeszélés	P
Chronica az magyaroknak dolgairol (1575.)	történetírás	Ch

1.2. A grammatikai idézés² típusait számba véve azt látjuk, hogy a XVI. század nyelvében a két fő forma, a tisztán egyenes és a tisztán függő idézet mellett igen ritkán fordulnak elő más megoldások: a vizsgált Heltai-anyag 483 egyenes, 290 függő, 7 vegyes – egyenessé alakuló függő – és 2 kapcsolt egyenes idézést tartalmazott.

Az elemzés során mind grammatikai, mind stilisztikai, mind pedig módszertani szempontok alapján külön kellett foglalkozni az egyes idézési típusokkal, mivel egészen más jelenségeket rejt magában a csak pragmatikailag-szemantikailag (a másodlagos, reprodukált megnyilatkozás kifejezéseként) szokásosan egy kategóriába vont két különböző jelenség: az egyenes és a függő idézés; valójában a nyelvi rendszer más-más részébe tartoznak, más-más problémákat vetve fel. Mindössze annyiban közősek, hogy egyaránt valakinek (megszemélyesítéssel esetleg valaminek) a megnyilatkozását, gondolatát stb. „idézik meg”, azonban ennek módja inkább elválasztja, mintsem összeköti őket. A függő idézet jobban belesimul a mondategészbe, mivel főmondata kiemeli abból a szituációból, ahol elhangzott vagy elhangozhatott volna, és grammatikailag önmagához igazítva hozza függő helyzetbe. Az idéző és az idézett mondategység kapcsolata itt tehát (általában) grammatikai, az alárendelő mondatviszonyok valamelyikével jellemezhető. (Kivételt ez alól a hiányos szerkesztés képezhet.) A mondatan kereteiből a szövegten felé mutat viszont a többi idézési mód, legjellegzetesebben az egyenes idézet. Ennek főmondata nem avatkozik az idézet szerkezetébe, meghagyja abban a formájá-

¹Az anyagot a Heltai-nyomdában Kolozsváron megjelent első kiadású művekből gyűjtöttem, vagy ezek fakszimile másolatát használtam. Egyetlen esetben voltam kénytelen ettől eltérni: a Poncianvs eredetijéből ugyanis mindössze pár lapnyi töredék maradt fenn, s ezért az ezzel egyezőnek látszó Brevver Lőrinc által 1633-ban Lőcsén kiadott szövegből dolgoztam. (A szövegek egyezéséről l. Waldapfel József: Ir. Tört. Köz. 1938. 31–44, 119–29.) Az egy-egy ív nagyságú metszetek kiválasztásánál arra törekedtem, hogy azok az adott mű jellemző részéből származzanak, és mindig egy vagy több viszonylag lezárt részletet öleljenek fel. A Szaz fabvla kapcsán újabb szempont is felmerült: a Pesti Gábor Ezopus-átdolgozásában is szereplő, a megfelelő szövegmennyiséget kitevő közös mesék feldolgozása; tekintettel a majdani, átfogóbb dolgozatra. — A feldolgozott részeket a következők (zárójelben a művek lelőhelye, fakszimile kiadás esetén a kiadás gondozója, helye és megjelenési éve szerepel): C: A_{1a}–D_{7d} (OSZK), R: G_{4a}–L_{7a} (fakszi-, mile; Stoll Béla, Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Bp., 1951.), V: E_{7a}–K_{2b} (OSZK) A: A_{1a}–E_{4b} (OSZK), Sz: A_{6b}–B_{1b}, B_{3a}–B_{5a}, B_{6a}–B_{7a}, B_{8b}–C_{2a}, C_{3b}–F_{7a} (Akad.), H: G_{2a}–K_{2b} (OSZK), P: A_{3b}–A_{4a}, D_{2a}–E_{1a}, F_{2a}–F_{4a}, G_{1a}–G_{4a}, O_{2b}–O_{3b} (Akad.), Ch: 27b–32a, 47a–49a, 52a–53b (fakszimile; Varjas Béla, Akadémiai, 1973.)

²E terminuson a grammatikailag jelölt idézési módokat értem; az utalásokat, reminiscenciákat, parafrázisokat tehát kihagyom a vizsgálandó jelenségek sorából.

ban, ahogy az elhangozhatott. Szerepe nem a grammatikai besimitás, hanem a szöveg-hű beszerkesztés; a más szövegsíkot képviselő idézetnek a folyó szövegbe való beépítése. Alárendelés tehát ez is, de szövegtani értelemben az. Persze, az idéző—idézett mondatviszony, ha nem is annyira pregnánsan, de itt is lehet szerves (s a XVI. században még legtöbbször ilyen), azaz a mondategész jellemezhető a mondatnapi alárendelés típusaival, a kapcsolat azonban nagyon sokszor (bár a XVI. században ritkán és nem is a ma jellegzetes módokon) szervesen is lehet, vagyis nem egyértelműen kiegészülő, grammatikailag nem besorolható hiányos szerkezetű.

Az idézési módok stilisztikai funkciójuk tekintetében is elkülönülnek egymástól; szándékot-stilust jellemző értéke inkább csak az egyenes idézés szerepeltetésének vagy feltűnő hiányának (és persze az átmeneti formáknak) van, és egyúttal a szövegszerkesztés szempontjából is ezek az idézések jutnak lényegesebb szerephez: főmondatuk segítségével mondategészek szövegdarabokká állhatnak össze, s nemegyszer a szövegegész egyes részleteinek összefogásában, a globális kohézió megteremtésében is jelentőséget kapnak.

Mindezek alapján külön tárgyalom az egyes típusokat. A bemutatás sorrendje a következő: **2.1.** egyenes idézés; **2.2.** függő idézés; **2.3.** átmeneti típusok.

2.1.1. Az anyag 61,76 %-át kitevő 483 egyenes idézetnek a művek között való megoszlását tekintve azt tapasztaljuk, hogy több van a szépirodalmi szövegekben (P: 32,09 %; Sz: 12,21 %), valamint a vallási elmélkedésben (V: 19,25 %) és a papoknak szóló oktatásban (A: 17,18 %), kevesebb az egyéb tanító jellegű munkákban (R: 6,00 %; C: 5,79 %) és a tudományos művekben (H: 4,76 %; Ch: 2,69 %). A megoszlást magyarázza az egyenes idézés funkcióinak számbavétele: mire szolgál azon belül, hogy betölti általános szerepét, vagyis más szubjektumokat von a szövegbe. A szépirodalmi alkotásokban elsősorban és igen nagy számban a szereplők meglevenítésére, megszólaltatására használatos, esetleg közmondások beépítésére vagy történetek keretbe foglalására, összefűzésére. A vallási elmélkedésben a műfaj jellegéből következően gyakran kerülnek szóba bibliai sorok, s itt az egyenes idézés ezek beszerkesztésére szolgál, a papok számára írt oktatásban pedig a nagyszámú szertartásszöveg izesül be és kapcsolódik egymáshoz a segítségével. A másik két tanító műnek — különösen a Catechismusnak — a kor szokása szerint nemegyszer a monotonoságig menően eleve párbeszédre szaggatott, „dramatizált” szövege egyrészt kevésbé kedvez más szereplők beszéltetésének, másrészt a műfaj nemigen követeli meg egyéb citátumok nagyszámú bevonását sem. (Nem számoltam az idézések közé, mert az arányokat indokolatlanul elcsúsztatta volna a *Kérdés. / Melyic a mafodic parancholat? / Felelet. / A te WRadnac Iftenednec Neuét heyaba ne vegyed*: típusú megoldásmódokat, ha azok, mint a Catechismusban az egész szöveg alapszerkezetét adják, s így nem többek egy dráma hangzó párbeszédeinél, ahol az írásos változat a megszólaló nevét is jegyzi.) A tanulmányokban az egyenes idézés — az élénkítés célzatával — néhány személyt megszólaltat ugyan, de fontos szerepet itt nem kap, s mennyisége is elenyésző.

2.1.2. A várakozással ellentétben, az egyenes idézések szerepeltetésének gyakoriságával nem áll arányban az idéző kifejezések változatossága. Sőt azt látjuk, hogy nemegyszer a kevés egyenes idézést tartalmazó művek színesebben idéznek, mint a gyakorisági sor elején állók. A *Chronica* 13 idézése például 6-féle idéző kifejezéshez kapcsolódik, míg a *Poncianvs* 155 idéző főmondatában mindössze 3-féle idéző kifejezés jelenik meg. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy ott, ahol nem annyira „kötelezően” műfaji velejáró az egyenes idézés, gyakran csak akkor fordul hozzá a szerző, amikor színesíteni kívánja vele stílusát, amikor közlendőjét ezzel fokozottabban plasztikussá teheti.

A vizsgált szövegekben — gyakorisági sorrendben — az idéző kifejezések a következő szemantikai csoportokra oszthatók:

- 96,86%-ban tartalmaz az idéző főmondat idézetet bevezető alaptagot, amely
- 61,60%-ban pusztán mondást fejez ki: *mond* (53,70%), *szól* (8,90%);
 - 18,81%-ban utal a megnyilatkozás beszédbeli helyzetére: *felel, felelet* (15,30%), *(meg)kérd* (2,48%), *szólt* (0,62%), *firtat* (0,41%);
 - 7,66%-ban együtt szerepel a *mond* vagy határozói igeneve és valamely performatív jellegű ige³ vagy igenév; feltételezhető, hogy utóbbi a beszédtevékenység tényére, előbbi annak tartalmára hívja fel a figyelmet⁴ (a példákat l. lentebb);
 - 3,07%-ban beszéddel történő cselekvésbeli befolyásolást jelöl (ez a csoport több helyen érintkezik az előzővel): *könyörög* (1,65%), *vigasztal* (0,82%), *riaszt* (0,20%), *int* 'figyelmeztet' (0,20%), *parancsol* (0,20%);
 - 1,85%-ban írásos megnyilatkozást fejez ki: *ír* (1,65%), *vagyon* 'leírva áll' (0,20%);
 - 1,42%-ban egyéb, beszéddel járó tettet jelent: *fogad* 'ígér' (0,41%), *(meg)áld* (0,20%), *(hasonlatosságot) ád* (0,20%), *(elb)számlál* (0,20%), *(mondást) forgat (szívében)* (0,41);
 - 1,03%-ban a hangadás minőségét jelzi: *kiált*;
 - 0,82%-ban valamely szöveg előadását fejezi ki: *imádkozik* (0,41%), *énekel* (0,41%);
 - 0,60%-ban az egyén belső tartalmának megfogalmazását hangsúlyozza elsődlegesen: *gyón* (0,20%), *panaszskodik* (0,20%), *álom* (0,20%);
 - 3,09%-ban az idéző kifejezés hiányzik (példák alább).

A százalékokban megadott értékek persze elfednek több mozzanatot, amelyek elsősorban a *mond* erősen kötelező jellegével kapcsolatosak. Hiszen láthatjuk: nemcsak hogy az anyagnak több mint a felében ez az ige (vagy ennek igeneve) tölti be a „megidézés” szerepét, hanem gyakran még más, szintén közlést jelentő ige, igenév mellé, mintegy erősítésül is odakerül; illetve inkább fordítva: a *mond* mellett, pontosításként, árnyalásként, néha más, performatív jellegű idéző szó is megjelenik. Néhány példa: *βent Pál, heb 9. βól, eβt mōduán* (V, E_{8a}), *Felele az Anyya, és monda* (P, G_{2a}), *Az orozlán igen fo há β koduán monda* (Sz, C_{7a}). (A jelenség a héberből ered, a Biblia gyakori fordulata a mondást jelentő ige + *lémor* 'mondván' kapcsolat.) Az érintkező mozdulatra, cselekvésre, értelmi tevékenységre való utalás nem veheti magára az idéző kifejezés szerepét; ilyen esetekben a *mond* mindig odakerül: *Haragos szómmel te ként e reja az Ura és monda* (P, G_{2a}), *igen kezd e firni, mondván* (P, G_{2b}), *igen csudálkozek rayta: Es monda az gyermeknek* (P, F_{3b}). Tovább növelik a *mond* gyakoriságát azok a szerkezetek, amelyekben az idézetet bevezető kifejezéseken kívül — essen bár távol kettejük jelentése — az idézetet megszakítva (a latin *aut* és *inquit* hatására) ott áll egy másik is, az *úgy mond*, amelyik legtöbbször a folyó szöveg síkjára utal vissza, akár mennyire rövid is az idézet: *Igy βól βent Pál, Rom, 8: ha annac Lelke, vgy mond, lakozic tu bennetec* (V, I_{1a}), *Igy énekel a' βent Anna aββöy is, a' Samuel prophetánac annya, I: Samuel. 2. Meg ól, vgy mond*, az *WR* (V, G_{2a}). Ezt nem vettem külön típusnak, viszont ha nincsen egyéb idéző kifejezés, az *úgy mond*-ot tekintettem annak, mivel ilyenkor egyedül rá hárul a szövegszintű beszerkesztés feladata: *A keuéllyeknec ellene ál, vgy mond βent Peter, De az alázatofokat βereti* (Sz, C_{7b}), *Iob leβen, vgy mond a' poroβlo a' te dolgođnac* (H, G_{5b}).

³ A műsót l. A magyar nyelv történeti nyelvtana. Károly Sándor: Szöveggrammatika a kései ómagyar korban. Kézirat, 38.

⁴ Vö. A magyar nyelv történeti nyelvtana. F. Haader Lea: A tárgyi alárendelő mondatok a kései ómagyar korban. Kézirat, 2.

Mindent összevéve az idéző mondategységeknek kb. kétharmadában megjelenik a *mond*, de a nélküle szerkesztett főmondatokba is beleértődik a figyelmet a közlés tartalmára irányító ige jelentése. Igaz, ez fordítva is fennáll; van úgy, hogy — a szövegösszefüggésből vagy az idézet tartalmából következően — a *mond*-ba hallhatunk bele gazdagabb árnyalatokat: pl. 'kérdés': *monda az Ura: Hól kéftél olly igen?* (P, G_{1b}); 'parancsol', 'kér': *monda néki: Kellfel.* (P, G_{3a}); 'panaszol': *Mödu a' ló Bezzeg nauallyáfful vagyó dolgunc* (Sz, E_{7a}) stb.

Az alaptagot — a „hagyományos” kifejezések körén belül — olykor megszemélyesítés színezi: *Igy ból a' Bét irás* (V, F_{7a}), *valami bózat lón Papához, mely monda* (Ch, 29b), *igy ból az Isteni bölcheség* (V, F_{4b}).

2.1.3. Az egyenes idézetet bevezető ige ragozásának vizsgálata azt mutatja, hogy már jócskán felbomlott az a XV. századig még élő tendencia, amely szerint az egyenes idézetre mindig alanyi ragozás utal.⁵ Igaz ugyan, hogy e kérdéshez óvatosan kell közelítenünk, hiszen nehéz tájékozódni: helyesírási ok miatt — az ige tárgyias ragozású, elbeszélő múlt idejű, egyes szám harmadik személyű alakján a hosszúságot általában nem jelölték — a mondatok csaknem felénél nem tudunk ragozási kérdésben állást foglalni; ráadásul az idéző ige ragozása éppúgy függ az idéző mondategység belső felépítésétől (van-e tárgya s az határozott-e), mint idézetet bevezető kategóriajelölő szerepétől. Az azonban — az előző megállapításhoz kapcsolódva — mégiscsak megfigyelhető, hogy a tárgyasság foka, ha megnövekedett is, még messze van a maiétól,⁶ sokszor szerepel alanyi ragozású idéző ige olyan helyzetben, ahol ma tárgyasat használnánk: *Mondának az Mesterek: Felelünk felöle* (P, F_{3b}), *Es én mondéc: WRam Isten: te tudod áft.* (V, G_{3a}), *Mondhatnál: hogy lehet ez?* (V, K_{2a}).

2.1.4. Az idéző kifejezés jelentésén és az ige ragozásán kívül még egy tényező segítheti az idéző és idézett mondategység összefűzését: a kataforikus szerepű névmás, névmási határozószó. Az anyag idéző főmondatainak egyharmadában található kataforikus utalás, nem számítva természetesen az e tekintetben járulékos szerepű *úgy mond* kifejezés *úgy* módhatározói utalását. A legtöbbször a tárgyi függésű egyenes idézeteknél jelenik meg (*ezt, ezeket, azt*), valamivel ritkábban határozói alárendeléseknél (*így, úgy, eképpen, azonképpen, erről*), jelzőinél talán csak azért kevésszer, mert kevés a jelzői mellékmondatként álló egyenes idézet (*e, ez, ezt, efféle*), alanyi mellékmondatnál nincs, alanyi-állítmánynál⁷ többször van (*ez, ezek*). Az utalások művek közötti megoszlása meglepő, de a műfajokra tendenciaszerűen jellemző különbségeket nem mutat. A két végletet a Vigasztalo könyvetske és a Poncianvs képviseli: az előbbiben a 93 idéző főmondat közül 72-ben megtalálható, míg az utóbbinak 155 idézete közül egyetlenre sem mutat rá utalás. Úgy tűnik, hangrendjének megválasztását nem befolyásolja sem a beszédhelyzet (hogy a jelenhez viszonyítva mikor hangzott el az idézett szöveg), sem a szöveggörnyezet (egyedül az *úgy mond* szókapcsolatban látszik állandónak a veláris variáns). Az egyenes idézetek esetében azonban gyakoribb a palatális kataforikus utalás alkalmazása (86%); ez azt mutatja, hogy a hangrendnek az egyenes idézésre jellemző kategóriajelölő szerepe lehetett: 84 : 5 pl. az *ezt (ezeket)* és az *azt* aránya; 41 : 11 arányú az *így* és az *úgy* használata; 11 : 1 az *eképpen*-é és az *azonképpen*-é.

⁵ Bárcei Géza: A tárgyias igeragozás használatának történetéből. MNy. 54: 257—70.

⁶ Vö. E. Abaffy Erzsébet: A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. MNy. 78: 157—8. és MNyT 434. Velcsov Mártonné annak lehetőségét is fönntartja, hogy az idegen anyanyelvű író tévesztéseiről van szó. L. Velcsov Mártonné: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. NrajzNytud. 22—3: 66.

⁷ Az alanyi—állítmánnyi alárendelés összekapcsolása az azonosítást tartalmazó mondatokra vonatkozik, amelyek kétféleképpen elemezhetőek.

2.1.5. Amelyik mondatban van utalás, ott az idéző mondategység és az idézet kapcsolata grammatikusabb, az alárendelési fajták egyértelműbben felismerhetők és elkülöníthetők. A megvizsgált anyagban mind utalással, mind anélkül az alárendelési módoknak csaknem összes fő fajtája képviseltette magát: mindössze az utalás nélküli jelzői és az utalószerű alanyi alárendelésre nem akadt példa. A típusok — előfordulásuk gyakorisága szerint — a következők: az idézetet beépítő mondatok 93,16 %-a a tárgyi és a határozói alárendelés körébe tartozik, s nagy hányadukról (a már említett helyesírási differenciálatlanság miatt) nem is dönthető el, hogy a kettő közül melyikhez sorolható. Azokból az esetekből viszont, ahol ez kiderül, az látszik, hogy tárgyi alárendelést tartalmazó idéző-idézett mondatviszony csak kevéssel van több, mint határozói függésű egyenes idézet; tehát történeti szövegről szólva sem volna jogos a tárgyi alárendelés meghatározó szerepét túlhangsúlyozni.⁸ (Igaz, grammatikai elemzésről lévén szó, határozóinak vettem mind az *(ügy)* szót, mind az *ügy monda* típust, noha tartalmilag a tárgyat fejtik ki.)⁹ A további részeselek: mondattanilag kihagyásos alárendelés: 3,09 %; alanyi (-állítmányi) mellékmondat: 1,86 %; jelzői: 1,44 %; kettős kapcsolású (határozói és tárgyi): 0,41 %. Vegyük sorra a típusokat példák alapján! (A szerves kapcsolódásúaknál csoportonként — ha előfordult az anyagban — egy utalást tartalmazó és egy utalás nélkül szerkesztett mondat szerepel.)

A) Idéző kifejezéssel:

1. tárgyi alárendelés: *Látuán kedig aſt monda. Bezzec bép fénes allatot találtam.* (Sz, A_{6b}), *Felelé a bárány: Hogy hogy rághatom elvettéſſedet?* (Sz, A_{8a});
2. határozói alárendelés: *Eképpen ír bent Márc Euangelifta, az ó Euangeliománac tizedic Rébébe: Az időbe hoznac vala Iefushoz gyermetskéket* (A, A_{1a}), *Az iámboroc feleléne: Mú nyilúán tudiuc* (Ch, 48a);
3. alanyi alárendelés: *Miképpen a' földar kónvec hußannyóltzadic Rébébe meg vagyon iruán. Boldogoc minnyáian, kic az Wrat félic* (A, D_{2b});
4. alanyi-állítmányi alárendelés: *Ez az álom: Ugy tetzik vala énnékem, Hogy az én gyúmdöcs kertembe jakada egy szép forrás ki* (P, F_{3a}), *Felelet: Igy leßen.* (V, K_{2a});
5. jelzői alárendelés: *mödel eſt az imadſagot. En mennyei Attyam [...]* (C, D_{2a});
6. kettős (határozói és tárgyi) alárendelés: *eſt mödgya ot bet Pál, es eképen böl Nyilúán valo dolog ez* (V, I_{1b});
7. értelmezős kapcsolás: tárgyi alárendeléssel: *mond utánnam az esküűefneç igeit: En N aßbony, esköſsem [...]* (A, C_{4b}); határozói alárendeléssel: *kemény beßédöckel meg rihaftyác begent: No, vgy mondnac, Mit akarß ennyi foc könyörgeſſed vtan* (H, H_{8a});

B) idéző kifejezés nélküli megoldások:

Igazat mondottanac a' régi iámboroc: Iötétel helylyébe máſt ne váry. (Sz, E_{7b}), *Reuide-den: Egy terömtet álat ſem bołgál az Iſtēteleñec* (R, K_{2a}), *Iſmet pſal. 16: Az WR mindenkoron az én bömeim előt vagyon* (V, F_{8a}).

A kihagyásos szerkezetnek ettől az utóbbi fajtájától, amelyben a főmondat pusztán az idézet származási helyét tartalmazza, már csak egyetlen lépés szükséges: az idézet elhagyása, hogy az idézésből idézetpótló utalás legyen, melynek funkciója ugyanez marad, s jelentése, formájával együtt, a Bibliát jól ismerő, beavatott olvasó tudatában ugyanilyen idézéssel egészül ki: *A hiueknéc es Igazaknac nagy vigaßtaláſoc vagyon[...], mint bent Pál is böl: Rom. 8.* (V, F_{2b}).

⁸ Erről a kérdésről l. Dömötör Adrienne: A magyar nyelv egyenes idézeteinek és idéző mondategységeinek kapcsolatáról. Nyr. 107: 472—81.

⁹ L. Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók II. MTA, 1882. 53—5, de vö. MMNyR. II. 357 is.

2.1.6. Az egyenes idézést tartalmazó alárendelő mondatok nagyrészt egyféle mondatrend szerint épülnek föl: elől áll az idéző főmondat (ami Heltainál sosem marad el), ezt követi az idézet. Persze mindkét rész több tagmondatból is állhat, s az idézetek néha egymásba épülnek: *Es monda ennekem: Prophetály a' βelre: [...] es mond eft a' βel nec: Eft mōdgya az WR iften: Idy ide βel* (V, G_{8b}). Az idézetet gyakran megszakító, a folyó szöveg síkjához tartozó *úgy mond* bárhol állhat az idézetben belül, akár szintagmákat is szétvágva: *Igy énekel a' bent Ezekhias kiraly is: Ifa. 38. Wram, Ezekből, vgy mond, él az ember* (V, G_{3a-b}). Mindössze két esetben tért el a tagmondatok sorrendje a szokásostól: az idéző mondat egység beékelődött az idézetbe: *Igen mondgya tollas bāttyám a nagy gallér mellet. Nemes ember vagyoc én* (Sz, F_{7a}), *Iay βegény feiem, Felele az agár. Szerető barátom, nem vagy egyedül* (Sz, E_{5b}).

2.1.7. Az írásjelezés, a XVI. századi nyomtatásban már úgy látszik, ha nem is szigorú következetességgel, de mutatja a tagmondathatárt, s az író (vagy a nyomdász? — esetünkben mindegy) feltűnően gondosan bánik az idéző mondat egységet záró kettősponttal és az egyenes idézetet nyitó nagybetűvel. Ott, ahol a határozói és a személyek közötti viszonyok nem mutatják a végbement síkváltást, a kontextusból levonható következtetéseken kívül éppen az írásjelezés és a nagy kezdőbetű az, ami segítségünkre van annak megállapításában, hogy egyenes idézettel van-e dolgunk.

2.2.1. Az elemzett anyagban 290 függő idézés szerepelt, ez az összes idézés 37,08%-a. Meghatározásuk jóval nagyobb gondot okozott, mint az egyenes idézeteké, jóllehet ez utóbbit többféle formai eszköz jelöli, mint amazt (kötőszó, kötőmód használata, személy- és birtokviszony-eltolódások, a helyhatározó változásai stb.). Az elhatárolási nehézséget azonban elsősorban szemantikai kérdések jelentették: egyenes idézet elvileg bármely (elsődleges vagy átvitt) jelentésű ige mellett állhat,¹⁰ s míg a függő tagmondatot is (a függő kijelentést, kérdést, felszólítást, óhajt, felkiáltást) sokféle alaptaggal megszerkeszthetjük, addig ezeknek csak egy részét tekinthetjük függő idézetnek; s a gondot éppen ez a szétválasztás okozza. Egzakt határvonal nem is húzható meg, legfeljebb csak sávok jelezhetők ki, hiszen igen árnyaltak az átmenetek a megnyilatkozás, a megnyilatkozással együttjáró vagy azzal kísért tett, a közölt értelmi tevékenység igéinek szemantikai tartalma és azon igék jelentése között, amelyek mellékmondata az (értelmi) tevékenységet, az érzéseket, gondolatokat nem mint megnyilatkozás-félét öntik nyelvi formába.

Idézetnek tekintettem a (*meg*)*gondol* és szinonimái (*eszébe jön~jut, vél, tart 'vél', tud 'gondol'*) mellett álló függő tagmondatokat és a gondolati tevékenység azon igéi mellett állókat is, melyek vonatkoz(hat)nak megnyilatkozásra: *emlékezik, eszébe vesz*. Ezzel persze sok esetben már túllépünk a kimondott szón, de ezt nem most tesszük először. Hiszen ha belegondolunk: a legtipikusabb beszéd-igék is csak a cselekvő kijelentő mód jelen és múlt idejében fejeznek ki ténylegesen elhangzott (illetve elhangozhatott) megnyilatkozást, mégis az ezen igék egyéb formáihoz kapcsolódó idézet-jellegű mellékmondat is idézetnek tekintendő, részint az alapige és a grammatikai azonosság miatt, részint abból a megokolásból, hogy bár a mondat nem hangzott el, de bizonyosan megfogalmazódott, mert egy másik szubjektum, az író (vagy elbeszélő) tud róla, és közli az olvasókkal is. Az sem biztos, hogy például az *arra gondolt* bevezetési és nem kifejezetten megnyilatkozást visszaidéző függő tagmondatok esetében az író által lejegyzett végső szót a szereplő magában valóban „kimondta”; sőt, valószínűbb, hogy az író a szereplő érzéseinek, gondolatainak egyféle fiktív összegzését adja — amely mindennek ellenére idézetnek tekinthető.

¹⁰ Az egyszerűség kedvéért csak a leggyakoribb idéző szófajt, az igét említtem.

Nem tartoznak bele azonban a függő idézés alaptagjainak csoportjába azok az összetettebb értelmi működést kifejező igék, amelyekben már háttérbe szorul a (lehetőséges) megnyilatkozás (pl. *tud*, *ért*, *tanít*, *hisz*); bár a *gondol*, *vél* és a *hisz* között a határ megintcsak összemosódhat, a szerkezeteket egyesével kell mérlegre tenni; a *kíván* is csak 'kér' jelentésében tartozik az idéző igék közé, 'akar' jelentésében nem. (Később — a XVI. században még nem megbízhatóan — az akaratot, kívánságot jelentő igéknél esetleg a szórend¹¹ ad felvilágosítást arról, hogy maga a tevékenység vagy annak közlése fejeződik-e ki a mondatban.

Az elhatárolási gondok másik köre is szemantikai indíttatású, de ez a szintaktikai viszonyokon keresztül jelentkezik: a sokat emlegetett kettősségről, az ok-, illetve célhatározói mellékmondatok és a függő idézetek érintkezéséről van szó. Már a XVI. századi anyag gazdag példatárral szolgál erre a típusra. A következők esetek fordultak elő: (1) Az idéző mondategységben jelen van a függő idézet alaptagjaként álló beszéddel (írással stb.) járó megnyilatkozást jelentő ige, de a függő idézet viszonyán belül az ok- vagy célképzet is megjelenik: *A nyulac egybe gyűluén nagy p a n a β o l k o d á f t t ő n e c* [. . .], *Múuel hogy őket minden ember kergetne* (Sz, E_{8a}) — ok; *erőffen és egyenlő képpen kezd é n e c k i á l t a n i Iupiterhöz hogy királyt adna nekic* (Sz, D_{6a}) — cél. (2) A főmondat állítmánya olyan ige, amely a kommunikációs jeladásnak más, a beszédétől különböző formáját fejezi ki,¹² és emiatt a jelzés kifejtéséhez társított célviszony erősebbnek érződik: *inte az szolgáló Leánynak, hogy az Annyát hozzája hina* (P, G_{3b}). (3) Az idéző mondategység állítmánya nem jelent semmiféle megnyilatkozást, a beszélést kifejező ige jelentése azonban belesűrűsödik az alaptagba: *Es azzoc is be küldött enec vala Romaba a' Papához, Hogy Coronát, és az egyéb kiralyi ékefégeket küldene az ő wy királyoknak* (Ch, 29b). A célhatározói jelleg annyira felerősödhet, hogy túlnő az idézet-jellegen (nagyobb idevonatkozó anyagot számba vevő vizsgálatot igényelne annak tisztázása, hogy ez mely esetekben következik be).¹² Talán például: *hoznac vala Iefushoz gyermetskéket, hogy illetné azzokat* (A, A_{1a}).

2.2.2. A függő idézetek idéző kifejezéseinek szemantikája Heltainál igen színes:

95,77 %-ban a főmondatban idéző szemantikájú alaptag szerepel, s ez 36,85 %-ban másnak beszéddel történő cselekvésbeli befolyásolását jelöli: *kér* (11,37%), *int* 'figyelmeztet' (10,00%), *(meg)parancsol*, *parancsot ad* (4,47%), *könyörög* (4,15%), *vigasztalás* (2,75%), *kíván* 'kér', *kívánság* (2,40%), *meghagy* 'megparancsol' (1,37%), *tanácsol* (0,34%);

20,30 %-ban egyszerű megnyilatkozást, vagy ennek az elhallgatását fejezi ki: *(ki) (meg)mond* (14,82%), *(meg)jelent* 'tudat' (3,44%), *szól* (0,68%), *(meg)szólít* (0,68%), *említ* (0,34%), *(el)titkol* (0,34%);

11,60 %-ban beszéddel járó különböző tetteket jelent: *fenyeget* (1,37%), *tanács*, *tanácskozik*, *tanácsot tart* (1,37%), *kimondja*, *kiadja a szentenciát* (1,03%), *végez* 'elhatároz' (1,03%), *(meg)ígér* (0,68%), *esküszik* (0,68%), *(meg)bizonyít* (0,68%), *ajánl* (0,68%), *kinál* (0,34%), *dicsőít* (0,34%), *dicsér* (0,34%), *ráken* 'igaztalanul gyanúsít' (0,34%), *(meg)jövendöl* (0,34%), *szerez* 'elhatároz' (0,34%), *kérkedik* (0,34%), *ítélet* (0,34%), *fogad* 'megígér' (0,34%), *egybefér* 'megegyeznek' (0,34%), *vádol* (0,34%), *számot ad* (0,34%);

10,65 %-ban gondolat, gondolkodási műveletet jelöl: *(meg)gondol* (3,44%), *vél* (2,41%), *eszébe vesz* (2,06%), *eszébe jön/jut* (1,03%), *emlékezik* (1,03%), *tart* 'vél' (0,34%), *tud* 'gondol' (0,34%);

¹¹ Prileszky Csilla: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. Nyttud. Ért. 83. sz. 474—5.

¹² Molnár Ilona: A *Dicsökszik*, *hogy*. . . mondattípusról. Nyr. 98: 404.

8,17%-ban a megnyilatkozás beszédbeli helyzetét nevezi meg: (*meg*)- *kérd/ez* (6,90%), *felel* (1,03%), *üzen* (0,34%);

2,75%-ban két (rendszerint performatív jellegű) alaptag áll együtt (a példákat l. lentebb);

2,39%-ban valamely mű szövegének előadását jelenti: *könyörög* 'imádkozik' (1,71%), *imádkozik* (0,34%), *énekel* (0,34%);

1,71%-ban az egyéni belső tartalom kifejezését teszi lehetővé: *vall* (1,37%), *panaszolkodást tesz* (0,34%);

0,68%-ban a szóbeli megnyilvánulás hangerejéről tájékoztat: *kiált*;

0,34%-ban írásos megnyilatkozást fejez ki: (*meg*)*ír*;

0,34%-ban egyéb kommunikációs módot jelöl: *int* 'kézmozdulattal, bólintással jelt ad';

4,11%-ban nincsen kitéve az idéző szemantikájú alaptag:

2,74%-ban a főmondat hiányzik, bár ebből 1,71%-ban egyértelműen odaértődik (példák alább);

1,36%-ban a főmondat állítmánya magába szívtva az idéző ige jelentését (a példákat l. fentebb és lentebb is).

Kiemelésre itt talán csak egyetlen dolog szorul: a kettős alaptagú idézés, és ennek kapcsán az a tény, hogy a függő idézésnél nincs meg a *mond*-nak az egyenes idézeteknél látott mindenható jellege. Önmagában is jóval kisebb arányban szerepel (53,70% : 14,82%), s így jobban teret ad a színesebb formáknak; az *úgy mond* megerősítés a függő idézésekben Heltainál nem használatos: és a kettős alaptagok — egyetlen kivétellel — szintén nem tartalmazzák ezt az igét: *Ved e βed be es gondold meg a' te állapotodnac miuóltát* (A, C_{1a}), *Annac váanna igen bi βtatty a az vitezeket, és inte óket* (Ch, 28b).

2.2.3. Az alaptag ragozásának eredeti szabálya¹³ a függő idézés esetében is felbomlott, az idéző kifejezés ragozása a XVI. században már nem kizárólagosan tárgyias (ennek vizsgálatánál természetesen ugyanazokat a megszorításokat kell figyelembe venni, mint az egyenes idézésnél): *ók felelének, hogy csak egy sem volna* (P, O_{3a}), *Es vgy parancsola, Hogy aβt a' napot minden estendőben meg őllenéc* (Ch, 52a).

2.2.4. A főmondatokban a függő idézések egyharmadában — a művek között nem túl nagy aránybeli eltérésekkel — utalószó is rámutat az idézetre, amely > 60%-ban mély hangrendű. Továbbra is csak feltételezés maradhat, hogy a kataforikus utalás hangmagassága tendenciaszerűen az idézet fajtájától függ; az anaforikus utalás azonban — példáimban — mindig magas hangrendű.¹⁴ Utalószó legtöbbször itt is a tárgyi alárendelésnél van jelen (*azt ~ ezt* — 36 : 15), a legtöbbféle utalással most is a határozói mellékmondatok főmondataiban találkozunk (*úgy ~ így* — 3 : 4, *arra ~ erre* — 11 : 4, *azzal/avval ~ ezzel* — 5 : 1, *erről, ezen*). Az alanyi-állítmányi függésű idézetekre csak egyféle utalás, az *ez* vonatkozik, az egyetlen jelzői mellékmondatra pedig az *olyan* utalószó mutat.

2.2.5. Már az utalószók sorravételéből is látszik, hogy az alárendelési viszonyoknak széles skáláját megtalálhatjuk a függő idézéseknél is; egyedül utalószós alanyi és utalószó nélküli jelzői alárendelés nem adatolható az anyagból. A tárgyi és határozói alárendelések száma — hasonlóan az egyenes idézéshez — elsöprő többségben van (91,03%); a pontos szétválasztás itt sem lehetséges, ám az megállapítható, hogy a határozói viszonyból, ha csak kevéssel is, de több van, s ez még meggyőzőbb adalék a tárgyi alárendelés elsődleges-

¹³ Bárczi: i.h.

¹⁴ Vö. Kubinyi László: Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. Nvr. 81: 476.

ségének hangsúlyozása ellen. Alanyi-állítmányi mellékmondat 4,14 %-ban, hiányos szerkezet 4,11 %-ban fordul elő, az alanyi és a jelzői alárendelések részesedése 0,34—0,34 %-os. Következzenek példák az egyes típusokra!

A) Idéző kifejezéssel:

1. határozói alárendelés: *arra intic, hogy meg iria az ő feleletit* (H, H_{2b}), *Kérlec tégedet, hogy oltalmaz meg engemet e' mai napon is minden büntől* (C, D_{1b});

2. tárgyi alárendelés: *Es aßt Bórze, hogy ott lönne az Erfekféj, és a' jó helyy az orþagban.* (Ch, 29a), *meg hatta, hogy meg oltalmazzác őket* (A, A_{2a}),

3. alanyi-állítmányi alárendelés: *olyant ad helylyébe, ki [. . .] a ciberét bor ianánt méreti: Istenec íületi ez.* (Sz, D_{2b}), *A negyedic vigasztalas, hogy a' hívü kereþtyéneç tudgyác* (V, G_{1a});

4. alanyi alárendelés: *Eþembe iut a' te iótéted, hogy þabadon el boczáttál* (Sz, E_{3a});

5. jelzői alárendelés: *A Király olyan sententiát monda ki: Hogy méltan meg ölettet a' Királyné aþþony* (Ch, 53a);

6. értelmezős kapcsolás: határozói alárendeléssel: *Kérdgye meg őket á newrdl, kinec akaryác kereþtelni.* (A, A_{1a}); tárgyi alárendeléssel: *De az viþþa vono wrac maft módánac: Hogy Kalman Királynac törüén þerént valo fia volna* (Ch, 48a); alanyi alárendeléssel: l. fentebb;

B) idéző kifejezés nélküli megoldások:

V. rez. *Hogy a' réþþegþból [. . .] id, az WR Iþtēneç meg utaláfa* (R, I_{4b}), *Egyebet nem mond, Hanem, hogy a' fogoly ne félyen* (H, H_{7a}), *követeket bocsata el, Hogy hozzája hinák azokat az bölcs Meþtereket* (P, A_{4a}).

(A határozói vonzatok közül mára már több elavult, más kötelező bővítmény váltotta fel a régít. Az emlékezik valamiről és népiességében a *gondol valamivel* még csak archaikusnak érződik, de nem él már a *tanácsol valamire* és a *könyörög valamin.*)

Abban az esetben, ha az igének határozói és tárgyi vonzata is van, az idézet két-féle módon szerkeszthető meg: vagy úgy, hogy a tárgy szabad vegyértéke a főmondaton belül, a határozóé a mellékmondatnál kötődik le, vagy fordítva, a határozói vonzat lesz a bővítmény és a tárgyi a mellékmondat. Pl. megkérde valakit valamiről: *Kérdgye meg őket á newrdl, kilenc akaryác kereþtelni.* (A, A_{1a}) (nem tiszta példa, mert a főmondatban mindkét vonzat szerepel, s ezek egyikét mint értelmező fejt ki az idézet); és megkérde valakitől valamit: *Előþer aßt kerdic tþle, Honnéç valo legyen* (H, H_{1a}). Ha a főmondatban nincs kitéve egyik bővítmény sem, és utalószó sem ad tájékoztatást, nem tudjuk eldönteni, hogy melyik változattal van dolgunk: *efmet kerdezni kezdic, Ha immár [. . .] valami iót eþebe* (H, I_{4a}).

Rendszerint a tárgyi mellékmondatos alárendeléshez kötődik a *mond* alaptaggal szerkesztett főmondat szemantikai gyengülése, modális elemhez közelítése: *Mondom mind ezekbe femmi ninch* (V, G_{4b}).

2.2.6. A függő idézés formai sajátosságainak egyike, hogy benne a két tagmondat kötőszóval kapcsolódik össze. A legjellegzetesebb kötőszó a *hogy* (76,20%), mely olykor más kötőszókkal egészül ki: *mivel hogy* (>mivelhogy), *hogy ha* (>hogyha) (3,10%). Néha a *ha*, *mint* önmagában kapcsol (3,44%), de sokszor egyáltalán nincsen kitéve kötőszó (17,24%). (Lényeges grammatikai-stiláris különbségeket a művek között a kötőszóhasználatból nem tudunk megállapítani.)

A *hogy* mellé társul, illetve a nélküle álló más kötőszók általában vagy a tárgyi, határozói függésű idézetet tartalmazó mondategészek tagmondatai között főnálló egyéb jelentéstartalmakat segítik érvényre juttatni, vagy a függő kérdést jelölik. A *mivel hogy* a párhuzamosan megjelenő oksági viszonyt mutatathatja: *Étzer egy nagy czuga kerkőþic*

vala az ő keülfégében, m ű u e l h o g y ő felelem nélkül vólna (Sz, C_{3b}), ám a következő tárgyi alárendelésnél nincs ilyen szerepe: *Meg ielenti a' fogolynac M ű u e l h o g y im-már minden bizonfagít meg vallotattác, a' kickek akarna magát meg menteni.* (H, I_{6b}). Azok a szerkezetek, amelyekben a *ha* megjelenik, a függő kérdés jelenlétét mutatják,¹⁵ s a bizonytalanság modalitását jelölik (vagy erősítik): *Efmeg kérde [. . .] h o g y h a vólté vagy egy fiok avagy nem?* (P, O_{3a}), *Es a' gyűlésben meg kérde az wraktól: H a nyilván tudnác, Hogy a' Boricz fattyu volna?* (Ch, 48a). A *mint*-tel szerkesztett függő idézés hasonlítást tartalmaz: *vádolni kezdé a' Bégény galambokat, m i n t kic nem iöl czelekóttenev vólna* (Sz, D_{9b}).

A kötőszótlanság egyrészt a *verba sentiendi et declarandi* után álló latin *accusativus cum infinitivo* hatása,¹⁶ másrészt egyéb okai is lehetnek: nem kötelező jelleggel ugyan, de elmarad a *hogy* a függő kérdésnél (*Aft is kérdic, Hány eftendő?*) (H, H_{1b}), a modális elemmé váló nyomatkéltalan főmondatnál (*Ne adgy a' királyoknac: mondom ne agy a' királyoknac borrt*) (R, H_{8a}), a hátul álló idéző főmondatnál (*Szent bec ez, vgy ved efedbe*) (H, G_{8a}), ha a függő mondat mellékmondata az idéző mondatanyag után következik (*Bizonyára mondom, Ha te felféged meg öleti az ő fiát, [. . .] Sokkal gonofzban léfzen felfégednek dolga*) (P, D_{4b}), és akkor, ha a szöveggörnyezet egyéb *hogy*-ot is tartalmaz (*Kérünc tégedet [. . .], Bochaf'd el a' te bent Lelkedet, hogy meg vilagofüsa [. . .]*) (A, A_{3a}).

2.2.7. A kötőszó mellet a régiségben (a latin *coniunctivus* hatására, amit azután a német megerősített) a függő idézésekben a mellékmondati igemódok szintén viseltek tagmondatokat összekötő szerepet. Ennek használata azonban a XVI. századra már visszaszorulóban van: a vizsgált Heltai-anyag függő idézeteinek hozzávetőleg mindössze egyharmadában áll a mai kijelentő mód helyén feltételes vagy felszólító, illetőleg a mai felszólító helyén feltételes mód. (Pontos adat a függő felszólító és óhajtó mondatokkal való átfedések miatt nem adható meg.) Hasonló funkciójuk miatt várható lett volna az a szerepmegoszlás, hogy a mellékmondatban általában vagy a kötőszó vagy a kötőmód jelzi a függő viszonyt; ez a tendencia úgy jelentkezik, hogy az anyag 85–90%-ában legalább valamelyik elem jelen van, azonban a fennmaradó 10–15%-ban egyikük sem szerepel.

A megcsappant számú kötőmódok használatában figyelemre méltó, hogy szinte kivétel nélkül alkalmazkodnak az időgyeztetés szabályához; jelen idejű főmondat után felszólító módba, múlt idő után feltételesbe kerül a mellékmondati állítmány: *czac a' poroßlo vallya aft, Hogy ő hallotta legyen a' dolgot* (H, I_{3a}); *parancsola hogy az ő Attya és Annya utánna be mennének* (P, O_{2b}).

A kötőmód használatának ingadozását mutatja a következő példapár, amelyben azt láthatjuk, hogy a szövegben egymáshoz közel eső, hasonló felépítésű mondatok közül az egyikben szerepel *coniunctivus*, a másikban nem: *mindiaráft ki mondiac a' sentenciat ezekre, Hogy meg kellyen őket kényozni* (H, I_{8a}); *a' sententiát ki adtac a' Bégény fogolyra hogy meg kel kényozni* (H, I_{6b}).

2.2.8. A függő idézetet tartalmazó mondatok tagmondatainak sorrendje általában szintén főmondat + mellékmondat; néhány esetben elmarad a főmondat (ezekre már láttunk példákat); ritkábban, főleg a modális elemmé válás felé közelítő főmondatok beékelődnek: *Ne adgy a' királyoknac: mondom ne agy a' királyoknac borrt* (R, H_{8a}).

2.2.9. A függő idézés írásjelezése kevésbé következetes, mint az egyenesé: a tagmondathatárról gyakran hiányzik a vessző, és jobban ingadozik az idézetet kezdő nagybetű-kisbetű használata is.

¹⁵ Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Budapest, 1928–1942. 564–7.

¹⁶ Simonyi i. m. 127.

2.3. A 9 átmeneti típusú idézetet tartalmazó mondat az idézések 1,15%-át alkotja. Kettő közülük kapcsolt egyenes idézet: egy-egy közmondást kapcsol a *hoggy* kötőszó segítségével az idéző főmondatához: *Azért mondották a' régiec, hogy nem czac az ártán, hanem még az eme diβnó is βép makot tud találni.* (Sz, D_{5b}), *Igaz ezokaért a' közmondás, Hogy valaki a' más ember louánac vermet ás, az ónenmaga louánac nyacka βeggie meg benne* (Sz, B_{1b}). A másik hét idézés még inkább függőnek indul: a *hoggy* után elkezdődik a függő idézet, amely egy ponton egyenesbe csap át, rendszerint újabb idéző kifejezéssel megerősítve, néha anélkül: *És aβt végezéd [!], hoggy a' héia ellen válaβtanác az óllyvet óltalmul, monduán: [. . .] ez meg óltalmazhat minket.* (Sz, D_{9b}), *könyőreg a' βent Vadaββoknac, Hogy meg lafsác, Ne talantan ezec s ezec vadoltanac engemet be* (H, I_{4a-b}).

3. Zárt és aránylag nem nagy korpuszon végzett vizsgálat nem reprezentálhatja teljes hitelességgel egy kor grammatikai-stiláris megoldásformáit. Elvégzése azonban a szempontok fölvetésével, bizonyos válaszok körvonalazásával talán nem haszontalan; az eredmények pedig további elemzésekkel ellenőrizhetők, illetve bővíthetők.

Dömötör Adrienne

Sajátos törlési jelenségek népmeseszövegekben

1. A dolgozat tárgya olyan szövegbeli törlési jelenségek vizsgálata, amelyek a normatív szöveggrammatikai szabályokkal nem ragadhatók meg, így értelmezési problémákat okozhatnak, olyannyira, hogy a referenciális viszonyok helyes interpretációja gyakran csak szemantikai/pragmatikai fogódzók segítségével valósulhat meg.

A vizsgált korpusz magyar népmeseszövegek egy gyűjteménye,¹ mégpedig nem a szélesebb olvasóközönség számára átdolgozott formában, hanem a gyűjtőktől följegyzett eredeti állapotban. A szerkesztő Ortutay Gyula írja bevezetőjében: „Mesegyűjtésünk közben gondosan vigyáztunk arra, hogy lejegyzéskor a szájhagyományozott mesestílust, annak minden külső és belső, esetleges és szükségszerű vonását örökítsük meg. Egyes mesegyűjteményeinkben a szerkesztői szándék éppen ellenkező — irodalmi és nem etnológiai — nézőpontból kiindulva igyekezett a mesék vélt lomposságait, botlásait kiigazítani, az irodalmi stílus bizonyos alapkövetelményeinek megfelelően átsimítani. . . . Mondanunk sem kell, hogy ez a felfogás tudományos szempontból nem állja meg a helyét, ha egy némely irodalmi és népszerűségi szempont megkívánhatja is azt. . . . Hiszen a mi írásos, a szöveget változatlan formában megrögzítő és tiszteletben tartó irodalmunk és a népi, szájhagyományozó irodalom közötti különbség nagyon is alkalmas stíluskritikai, alkotás-élektani vizsgálódásokra. A szájhagyományozásra támaszkodó népmese-irodalom egészen más fogásokkal kénytelen élni, mint irodalmunk: innen úgynevezett bántó stílushibái, ismétlései, laza részei.”² Ez a lazaság nemcsak az ún. makrostruktúrák szintjén, hanem gyakran a mikrostruktúrák pontatlan, a referenciális kapcsolatok felismerését megnehezítő grammatikai összekapcsolásában is megmutatkozik.

Mivel ezek a — jellegzetesen beszélt nyelvi — jelenségek nem csupán népmesemondók szövegeiben lelhetők föl, hanem általában jellemzők az alacsonyabb műveltségű társadalmi rétegek, valamint a gyermekek elbeszélő megnyilatkozásaira, érdemesnek látszik közelebbről szemügyre venni őket.

¹ Nyíri és rétközi paraszttmesék. (Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel együtt közli Ortutay Gyula. Bp., 1982. 260 o. Az 1935-ben megjelent kiadvány hasonmása.)

² I. m. 34.

2.1. Vizsgáljuk meg a következő szövegrészben a koreferens főnévi csoportok reprezentációit:

I. (235.1.)

- (1) *Rudol egy derék jó magyar ember vót,*
- (2) *aki a kétszínű embereket nagyon útálta.*
- (3) \emptyset *Eccer Tokajba ment álrühába, paraszti öltözetbe.*
- (4) \emptyset *Beült egy kocsmába,*
- (5) *és \emptyset ivott,*
- (6) \emptyset *evett.*
- (7) \emptyset *Mind a szegény embereket is meghívta enni és innya, a gazdákat nem.*

Ha (2) nem beágyazott vonatkozó mondat formájában, hanem mellérendelt vagy önálló mondatként jelenne meg, a szövegrész egyetlen alapvető (magyar) szöveggrammatikai szabályt illusztrálna: az ismétlődő koreferens alanyok törlését. Hogy ez a szabályosság természetesen új individuum bevezetése, majd ennek alanyi szerepben való ismétlődése esetén is fennáll, arra a következő szövegrészben látunk példát:

II. (179.1.)

- (1) *Vót Tiszabercelen egy vén ember₁, Márki Péter₁.*
- (2) *Gyerektük nem vót.*
- (3) \emptyset_1 *Nagyon jó lovakat tartott.*
- (4) *Felesége₂ hordott a mezőre enni Péter bácsinak₁.*
- (5) *Amit főzött a felesége₂,*
- (6) \emptyset_2 *mindig elvitte mind a mezőre.*
- (7) *Mikor Péter bácsi₁ jóllakott,*
- (8) *azutt evett a felesége₂.*

Amikor a másik individuum alanyként való szerepeltetése után ismét bevezetjük az elsőt, természetesen nem törölhetünk (7), és megfordítva (8), hanem a ciklus újakezdődhet.

A népmesemondók szövegeiben igen gyakori eset, hogy ezt a szövegszerkesztési szabályt nem követik. Vö. pl.:

III. (43.1.)

- (1) *Az egész épületet, minden szobát feljárt a fiatal kiráj₁.*
- (2) \emptyset_1 *A tizenharmadik szobába nem tudott bemenni.*
- (3) \emptyset_1 *Eggy vasárnap betegnek tette magát,*
- (4) \emptyset_1 *nem ment a templomba.*
- (5) *Felesége₂ elment.*
- (6) \emptyset_1 *Addig kutatott,*
- (7) \emptyset_1 *hogy a tizenharmadik szobába bejutott.*

A (6) mondat törölt alanya a szöveggrammatikai szabályok szerint (5) alanyával lenne koreferens, a tágabb kontextus — (1)–(4) — valamint az (5), ill. (6) + (7) pragmatikai összeférhetlensége azonban ellentmond ennek az első feltételezésnek. A normatív grammatikai szabály figyelmen kívül hagyása az olvasó/hallgató folyamatos értelmezési tevékenységét megtorpanásra készíti; az alany grammatikai visszakeresésének szokásos stratégiája csődöt mond, s a befogadó kénytelen a tágabb szöveggörnyezetben megfelelő szemantikai/pragmatikai támpontok után nézni, hogy a szöveg további megértésére képes legyen.

Ugyanez a jelenség nemegyszer föllelhető függő beszédben is:

IV. (43.1.)

- (1) Egy kirájnak az egész csalággya elhalt.
- (2) *A legidősebb jánya*₁ maratt meg,
- (3) *akit*₁ meg is választottak kirájnak.
- (4) Más világról *Hollófernyiges*₂ eljött nálla₁.
- (5) \emptyset ₂ Kérte feleségül (\emptyset ₁).
- (6) \emptyset ₂ Monta,
- (7) hogy \emptyset ₂ rettenetes gazdag.
- (8) \emptyset ₁ Azt monta,
- (9) hogy \emptyset ₁ majd meggondolja.
- (10) *Hollófernyiges*₂ monta:
- (11) „Tessék (\emptyset ₁) meggondolni még most.”
- (12) *Kirájkisasszony*₁ monta:
- (13) „Tessék (\emptyset ₂) eljönni máskó is,
- (14) addig meggondolom.”

(8) és (6) törölt alanya — a szabálynak ellentmondva — nem koreferens; ennek (utólagos) felismerésében azonban nemcsak a kontextus, hanem (8)-ban az idéző ige megisméltése is segít. Figyelemre méltó, és a vizsgált szövegtípusra ugyancsak jellemző a grammatikai szinten bizonytalanná vált referenciális kapcsolatok későbbi explicit pontosítása (10)–(11)-ben, valamint (12)–(14)-ben.

Gyakran megfigyelhetjük a vizsgált szabálytalan törlést azokban az esetekben is, amikor a szakaszban több, már ismert individuuum szerepel, és az egyik direkt beszédét a másik alanyként való újrabevezetése követi:

V. (48.1.)

- (1) Felült *Hollófernyiges*₁,
- (2) \emptyset ₁ a határja közepén már elfogta (\emptyset ₂).
- (3) \emptyset ₁ Elvette a feleségét *tülle*₂.
- (4) „Szerencsés vagy,
- (5) hogy a hordóbul *te*₂ szabadítottál ki.
- (6) Három életet attam.
- (7) Hát többet ide ne gyere.”
- (8) \emptyset ₂ Elment a sógoránál.
- (9) \emptyset ₂ Megmonta, hogy hogy járt.

A (8) mondat alanya grammatikailag a direkt beszédet megelőző (3) mondat \emptyset alanyára utalna vissza; a kontextusból következő valószínű feltevések, elvárások azonban itt is cáfolják a látszólagos referenciális azonosságot, és implikálják, hogy a (8)–(9) mondat \emptyset alanyát a már ismert másik individuummal azonosítsuk.

A vizsgált jelenség nemegyszer észlelhető direkt dialógusban is:

VI. (62.1.)

- (1) Most itthon marad *Fehérló Péter*₁.
- (2) \emptyset ₁ Mindent a tűzhöz készített.
- (3) \emptyset ₁ Főzte a kását.
- (4) Kása mán majd megfőtt.
- (5) Köszön *valaki*₂:
- (6) „Aggyon Isten jó napot!”
- (7) \emptyset ₁ Mongya:

- (8) „Hangot hallok, senkit sem látok.”
 (9) \emptyset_1 Hátra fordul.
 (10) Feleli a *hétszínű szakállú*₂:

Ahhoz, hogy a (7) és (9) mondat alanyát ne az (5) alanyával, hanem az adott dialógus-szituáció másik individuumával azonosítsuk, (7)-ben az utóbbit *explicit*e újra be kellene vezetni. A törlés okozta esetleges zavart (azt a föltevést, hogy (7) az (5) mondatban szereplő individuum direkt szövegének folytatását vezeti be) egyrészt ennek a dialógushelyzetnek a szövegösszefüggésből ismert volta, másrészt (utólag) a (10) mondat oldja fel; ennek performatív igéje tisztázza, hogy valóban dialógusról van szó, egyben rávilágít, hogy (újra bevezetett) alanya nem lehet referenciálisan azonos (7)–(9) alanyával, hanem csakis (5) határozatlan névmással reprezentált alanyát konkretizálhatja.

Ez a normatív szabályoknak ellentmondó törlési jelenség a vizsgált korpuszban rendkívül gyakran fordul elő; messze gyakrabban annál, hogy véletlenszerű, tehát periferikus, elhanyagolható szövegalkotásbeli pongyolaságnak tekinthetnénk, s ne kényszerít bennünket arra, hogy valamely, az adott műfajra (sőt esetleg az élőbeszédre) jellemző „szabályszerűséget” keressünk mögötte.

Az alapszabály a következő volna: a nem grammatikai, hanem szemantikai/pragmatikai szövegösszefüggésen alapuló alanytörlés elsősorban akkor „megengedett”, amikor a referált individuum az adott történet „témájának” ágense, a teljes szöveg koherenciáját megalapozó egyed; egyszerűbben megfogalmazva: a „főhős”, az, „akiről az elbeszélés szól”. Eddig bemutatott példáink (III–VI) — egy, a IV. kivételével, amelyre még visszatérünk — e szabályszerűség illusztrációi.

A jelenség „konvencionális” jellegét azok a szövegrészek bizonyítják a legeklejtőbb módon, amelyeknek helyes interpretációja (elegendő szemantikai/pragmatikai támpont hiányában) jószerivel a felismert specifikus szabályon alapul, vö.:

VII. (77.1.)

- (1) *Fehérlő Péter*₁ igyekezett egyenesen a *király*₂ lakására.
 (2) \emptyset_1 Mikor az udvarba beérkezett,
 (3) megismerte a *kúmorzsoló*₃ meg a *vasgyűrű*₄.
 (4) $\emptyset_{3,4}$ Azt kiátotta:
 (5) „Ott valami boszorkány jön,
 (6) lójjétek agyon.”
 (7) *Kiráj*₂ kiátotta:
 (8) „Senki fel ne merje a fegyvert venni,
 (9) az, *egy kedvemre való szép ember*₁.
 (10) Beszélni akarok *vele*₁.
 (11) \emptyset_1 Be is ment a hercegi szobába,
 (12) ahol mulattak vagy tizenketten.

A (11) mondat törölt alanya nemcsak szintaktikailag, de szemantikai/pragmatikai szempontból is kielégíthetné a 2-es referenciaindexű individuummal (*a király*) lehetséges koreferencia feltételeit. Bár az effajta konstelláció ritkább, nem tipikus (vagyis a befogadónak rendszerint van fogódzója ahhoz, hogy a szöveget folyamatában, és ne „retrospektíve” értelmezze), vizsgáljuk meg ennek egy másik — még meggyőzőbb — variációját:

VIII. (51.1.)

- (A tizenkét fejű sárkány ezt tanácsolja a királyfinak):
 (1) Oszd ha odaérsz a kútho,
 (2) hát a *feleségedet*₁ tanítsd meg,

(3) és gyűrűt, kendőt cseréj *vele*₁.

·
·

(4) \emptyset_2 (A királyfi) Tanálkozott *a feleségével*₁ a kútnál.

(5) $\emptyset_{1,2}$ Megtették a cserét gyűrűbe is, kendőbe is.

·
·

(Hollófernyiges megölte a királyfit, de a sárkányok életre keltették; szebb lett, mint volt.)

·
·

(6) \emptyset_2 Tanálkozott *a feleségével*₁ a kútnál.

(7) \emptyset_2 Kérte *a feleségét*₁:

(8) „*Újj fel hozzám*₂!”

(9) Nem akart *a felesége*₁ felülni.

(10) \emptyset_1 Azt monta:

(11) „*Nekem*₁ nem vagy férjem.

(12) Sokkal szebb vagy,

(13) mint az *én*₁ férjem vót.”

(14) \emptyset_2 Kivette a gyűrűt kendőt.

Abban, hogy (14) \emptyset alanyának referenciális azonosságát eldöntsük, az előzményben leírt cselekvés (a csere) kölcsönössége miatt elsősorban az említett törlési szabály, ill. a népmesék tipikus fordulatainak ismeretén alapuló szövegelvárás segít.

2.2. Az egyes szövegekben szereplő személyek hierarchiáját mintegy tükrözi, hogy a specifikus törlési szabály, jóllehet rendszeresen és elsősorban a főhősre való referálás esetén működik, nemritkán érvényesül a vele relációba kerülő individuumok reprezentációjában is. Ez a szövegegésznek olyan egységeiben figyelhető meg, amelyekben másod/harmadrendű szereplő(k) (is) előtérbe kerül(nek).

Vezesse be a típuspéldák sorát a már bemutatott IV. szövegrész, amelyről már megjegyeztük, hogy kivétel a főhősre referáló főnévi csoport nem normatív törlését megengedő szabály alól; a IV. (8) mondat \emptyset alanya ugyanis *a* (király) *legidősebb jánnya* antecedenssel (valamint az ezt követő névmási — (3), (4) —, ill. \emptyset —(5) — formákkal) koreferens, ez az egyed pedig nem a szövegegész középponti szereplője. Csakhogy: a kiemelt rész a teljes szöveg kezdő szakasza, amely, minthogy a főhős elsőként való bevezetése nem kötelező, két, vele szoros kapcsolatba kerülő, de másodrendű individuumot szerepeltet, s ily módon a királykisasszony potenciális főhős az igazít föléptető második szakaszig. Tehát IV. bemutatása a III—VI. sorban nem indokolatlan, s nem csupán az indirekt dialógus illusztrálása ürügyén történt; 2.1., ill. 2.2. határesetének tekinthető.

Amikor egy (nem szövegkezdő) szakasz új individuumot vezet be, s annak az egységen belül kiemelt szerep jut, megjelölésében megnyilvánulhat a törlési szabály:

IX. (73.1.)

(1) *Fehérlő Péter*₁ a rakottabokorba bújt.

(2) *Eggy iszonytalan nagy griffmadár*₂ szállt a fészekbe.

(3) \emptyset_2 Monta a (\emptyset_2) *fiának*₃:

(4) „Látom,

(5) hogy itt is olyan idő vót,

(6) mint amerre *én*₂ jártam.

(7) És *te*₃ életbe vagy.”

(8) *Mongya a fia*₃:

- (9) „Mikor az idő keletkezett,
 (10) *egy daliás szép pástorember₁* feljött,
 (11) s θ_1 *mindkettőnket_{1,2}* betakart.”
 (12) „Hát az ember₁ hun van?
 (13) *Mongya a kis madár₂*:
 (14) „Megmutatom,
 (15) de el ne nyeld.”
 (16) *Kiátott a kis madár₂*:
 (17) „*Bátyám₁*,
 (18) θ_1 gyöjji ki a bokorbul,
 (19) nem nyeli el *apám₂*.”
 (20) *Kiugrott Fehérlő Péter₁*.
 (21) *Meglátta a madár₂*,
 (22) θ_2 megkívánta,
 (23) θ_2 elnyelte.
 (24) *Kismadár₂* nagyot ordított:
 (25) „Montam!”
 (26) θ_2 Nagyot ökredezett,
 (27) θ_2 kiköpte.
 (28) Még hétszer jobban nézett ki *Fehérlő Péter₁*.

Ebben a „griffmadár-szakaszban” a törlési szabály nem a főhős (*Fehérlő Péter*), hanem — (26)-ban — *a griff* megjelölését érinti, s az individuumok hierarchiájának megfelelően egyrészt a (szövegfolytatásban többé nem szereplő) *kismadár* reprezentációjában egyáltalán nem nyilvánul meg, másrészt a következő szövegrészben ismét (és végig) *Fehérlő Péter* alanyi szerepét jelzi.

De nem ritka egyazon szakaszon belül (a főhősre referáló főnévi csoport tipikus törlése mellett) több, különböző egyed, ill. egyedcsoport megjelölésének ideiglenes törlése alanyi pozícióban, ha ezek a főhőssel relációba kerülve hozzá mérten a hierarchia alacsonyabb, de egymás viszonylatában egyazon szintjén állnak:

X. (51.1.)

- (1) *Így Hollófornyiges₁* lecsapta a fejét a *fiatal kirájnak₂*.
 (2) *A hatlábú ló₃* ott nézte.
 (3) *Hollófornyiges₁* *feleségestől₄* ment a kastéjnak.
 (4) *A felesége₄* monta:
 (5) „*Lelkem₁*,
 (6) *nekem₄* az₂ is *férjem₂* vót, *kirájj₂*.
 (7) Ládd,
 (8) hogy *a hatlábú₃* ott őrzi.
 (9) Feltenném a hátára,
 (10) hogy θ_3 vigye haza az országába.”
 (11) Megengette *Hollófornyiges₁*.
 (12) (θ_2) Minden legkisebb részét is az *asszony₄* belerakott a *szákba₅*.
 (13) *A hatlábú₃* lehasalt.
 (14) θ_4 Rágördítette (θ_5) a (θ_3) hátára.
 (15) *A három sógor₆* már a *Hollófornyiges₁* határán kívül várta (θ_3).
 (16) θ_6 Ott azonnal levették a *szákot₅* a (θ_3) hátáról.
 (17) θ_6 Nem mutatták meg a (θ_3) *testvérjeinek₇*.
 (18) *Azoknak₇* meghasadna a szive.

- (19) $\theta_{7,2}$ Pedig csak *egyértéttett testvérek*,₂ vótak.
 (20) θ_6 Borzasztó gyorsan ragasztófű után szalattak,
 (21) θ_6 összerakták (θ_2),
 (22) θ_6 felelevenítették.
 (23) θ_2 Addig is szép vót,
 (24) θ_2 de most világhírű szép lett.

A grammatikailag indokolatlan **alanytör**lés (14)-ben a 4-es, (20)-ban a 6-os referenciaindexű denotátumot megjelölő főnévi csoport helyére léptet be θ elemet. Vagyis: bár az epizódban másodrangú személyek (*az asszony*, ill. *a három sógor*) kerülnek előtérbe, a szakasz vége újra fölveszi, a főhős mint téma" vezérfonalat.

Egyes esetekben megfigyelhető a fő-, ill. mellékszereplő grammatikailag jelöletlen (törölt) váltakoztatása alanyi pozícióban, vö. pl.:

XI. (56.1.)

- (1) De *neki*₁ megmonta a sógora,
 (2) hogy θ_1 meg ne hájjiék *nála*₂.
 (3) θ_1 Erősen követelje a bérét.
 (4) „Na gyere, hát odaadom.”
 (5) θ_2 Gondolta,
 (6) hogy θ_1 majd ellöki azt,
 (7) θ_1 nem bírja.
 (8) θ_2 Levette a tyúkszaros nyeret a tyúkpadról.
 (9) $\theta_{1,2}$ Hidlás alól kihuzták a *döglött csikót*₃.
 (10) θ_1 Felvette a vállára,
 (11) θ_1 hozta.
 (12) θ_3 Megnehezedett,
 (13) hát θ_1 lelökte.
 (14) $\theta_{1,3}$ Velerugott.
 (15) θ_1 Mikor harmaccor letette,
 (16) megrázkódott a *rossz dög*₃,
 (17) *egy hatalmas tizenkétlábú paripa*₃ vállott belöle₃.
 (18) θ_3 Így monta, hogy:
 (19) „Mit parancsolsz, *édes gazdám*₁?
 (20) Hogy akarsz menni?
 (21) Ugy mint a szél,
 (22) vagy mint a gondolat?”
 (23) θ_3 Ekkor lehasalt,
 (24) és θ_1 ráült.
 (25) θ_3 Lelökte.
 (26) θ_3 Azt monta:
 (27) „Ez azért vót.”
 (28) θ_1 Megint ráült,
 (29) θ_3 megint lelökte.
 (30) θ_3 Azt monta:
 (31) „Ez azért vót.”

Az 1-es referenciaindexű individuum¹ (*a királyfi*) a főhős, a 2-es (*a vénasszony*) és a 3-as (*a paripa*) mellékszereplők. Mivel a (4) megnyilatkozásnak nincsen explicit bevezetése, szintaktikailag nem, csak szemantikailag egyértelmű, hogy a beszélő a 2-es referen-

ciaindexű egyeddel azonos; még kevésbé értetődik ez magától az (5) mondat alanyára nézvést. A szövegelőzményből ismeretes a szituáció: a királyfi tudja, hogy a vénasszony valamiképpen megpróbálja visszatartani a megszolgált „bért”; az ebből következő pragmatikai feltevés és az adott szövegekörnyezet szemantikai interpretációja azonban lehetővé tenné (5)–(7)-ben a referenciaviszonyok eltérő elrendezését is, így:

XI. a.

- (5) θ_1 Gondolta,
- (6) hogy θ_2 majd ellöki azt,
- (7) θ_2 nem bírja.

A szöveget folyamatában értelmező olvasó a sok ellipszis miatt először el is bizonytalanodik, hogy melyik megoldást válassza. Ebben, mivel a XI. a. variáció másféle folytatást kívánna (pl., hogy a vénasszony el akar szökni a nyereggel, de nem bírja el), csak a szöveg további részei igazítanak el.

A szöveggrammatikailag indokolatlan alanytörlést illusztrálják továbbá a (8), (10), (24), (25), (28), (29) mondatok; (8)-ban és (10)-ben a pragmatikai föltevés, a többi esetben pedig a szövegekörnyezet (az igék) jelentése segít az alanyok referenciális azonosításában.

Mindkét tényező szerepet játszik a következő szövegrész értelmezésében:

(A szakasz individuumai a történet két — lényeges — mellékszereplője, a hétszínű szakállú és a vasgyűrű):

XII. (61.1.)

- (1) „Nahát adol?”
- (2) Ha nem adol is megeszem.”
- (3) „Nem adok,
- (4) hozzá ne nyújj!”
- (5) θ_1 Mejbőlökte a vasgyűrűt₂.
- (6) θ_2 Hanyatt bukott.
- (7) θ_1 (θ_2) Hasára tette az üstöt,
- (8) θ_1 megette a kását.

A törlés váltakozását egyfelől szemantikai okok, másfelől a (történet folyamán ismétlődő) szituáció ismert voltából adódó föltevések teszik egyértelművé.

2.3. Mint eddig is láttuk, az elbeszélők grammatikailag igen elliptikus szövegszerkesztésmódja következtében az olvasó/hallgató e szövegek interpretációját nem oldhatja meg a normatív szövegek szokásos értelmezési stratégiájával, hanem egyfelől sajátos „konvenciókhoz” kell igazodnia, másfelől — ezzel összefüggésben — sűrűn kell mindenképp előtti szemantikai/pragmatikai fogódzókhoz folyamodnia. A vizsgált szövegtípus ezen karakterisztikumának lényegi természetét bizonyítják mindazok az alább illusztrálandó jelenségek is, amelyek arra engednek következtetni, hogy a fentebb bemutatott specifikus törlési szabály hatóköre tágabb az eddig megfigyeltnél, vagyis a teljes szöveg, ill. a szövegrész „kiemelt” individuumának/individuumainak reprezentációját nemcsak alanyi pozícióban érintheti. Lássunk erre a sok közül egy példát:

XIII. (48.1.)

- (1) (A királyfi₁ és a felesége₂) $\theta_{1,2}$ Tanálkoztak a kútnál.
- (2) ($\theta_{1,2}$) Ölelőkarral, csókkal barátkoztak.
- (3) ($\theta_{1,2}$) Jöttek.

- (4) *Hollófernyigesnek*₃ a nyolclábú lova rugott, kapált, nyertett.
 (5) *Hollófernyiges*₃ kiment az ólba.
 (6) „A cigányok nyúzzanak meg a kutya számára!
 (7) Nincs mit enni, nincs mit innya, nincs itt *szép gazdasszonyod*₂?
 (8) „Minden van, de a *szép asszonyt*₂ mán viszik.”
 (9) „Ráérek még megmosdani, megfrüstökölni!”
 (10) Monta a lú, hogy rá.
 (11) Felült *Hollófernyiges*₃,
 (12) (\emptyset ₃) a határja közepén már elfogta \emptyset ₁.
 (13) (\emptyset ₃) Elvette a *feleségét*₂ *tülle*₁.

Mivel a *királyfi* individuumot nemhogy a közvetlenül megelőző mondat(ok)ban, de az egész szakaszban sem jelöli meg az elbeszélő explicit módon, a (12) mondat tárgyi pozíciójában a törlés grammatikailag indokolatlan; \emptyset elemmel a szöveg ily távoli pontjára visszautalni normatív szövegben nem lehetne, vagyis az érintett individuumra referáló főnévi csoportot újra be kellene vezetni. A \emptyset elem referenciájának azonosítását ismét a kontextus szemantikai/pragmatikai összefüggései biztosítják, illetve — utólag — a (13) mondat határozói pozíciójú anaforikus névmása; a törlési jelenség mögött pedig irányító szabályként ugyanaz a „konvenció” áll, amelyet a 2.1. és a 2.2. pontban megfigyeltünk: a grammatikailag nem szabályszerűen törölt elem hallgatóságos referenciális azonosítása a teljes szöveg/szövegrész témájában kitüntetett szerepű egyeddel/egyedekkel.

Ennek a sajátos törlési szabálynak a működését más — birtokost jelölő — mondatpozíciójú főnévi csoportokon is megfigyelhetjük (vö. pl. X.(17), XII.(7), továbbá):

XIV. (70.1.)

- (1) Be is jött hozzájuk₁ *Fehérló Péter*₂.
 (2) (\emptyset ₂) Most mán így felelt:
 (3) *Kedves kirájkisasszonyok*₁
 (4) győztem!
 (5) Most ha (\emptyset _{1,2}) el fogunk menni a *tizenkétfejű sárkány*₃ lakására₄,
 (6) (\emptyset ₁) azon legyenek mind a hárman,
 (7) ha birokra megyek a *sárkánnyal*₃,
 (8) ha (\emptyset ₁) kicsibe láttyák,
 (9) hogy győztes akarok lenni,
 (10) (\emptyset ₁) az életeket áldozzák,
 (11) (\emptyset ₁) engem segiccsenek.”
 (12) (\emptyset _{1,2}) El is mentek,
 (13) (\emptyset _{1,2}) oda is értek.
 (14) *Gyémánt kastéja*₄ vót \emptyset ₃,
 (15) (\emptyset ₄) gyémánt szarkalábon forgott.

A (12) mondattal a szövegben új szakasz kezdődik, amelyben a 3-as referenciaindexű egyed (*a sárkány*) a 2-es referenciaindexű főhőssel egyenrangú szerepet kap; a (14) mondat dativus possessivusi határozójának szöveggrammatikai szempontból szabálytalan törlése mintegy előre jelzi a témát: a „sárkány-epizód” következik.

2.4. Vegyünk szemügyre két olyan esetet, amelyekben sem a megfigyelt „törlési konvenció”, sem a szemantikai/pragmatikai föltevésék nem elégségesek ahhoz, hogy a szöveget mondatról mondatra haladva egyértelműen tudjuk interpretálni, s ezt ne visszamenőleg kelljen megtennünk:

XV. (51.1.)

- (1) θ_1 (*A királyfi*₁) Minden legkisebb részét is az *asszony*₂ belerakott a *zsákba*₃.
- (2) *A hatlábú*₄ lehasalt.
- (3) θ_2 Rágördítette θ_3 a θ_4 hátára.
- (4) *A három sógor*₅ már a Hollóferyniges határán kívül várta θ_7 .

Bár a (3) mondatban sem az alanyi, sem a tárgyi pozíciójú főnévi csoport nem törődne normatív szövegben, a szemantikai összefüggések fényében tisztázni tudjuk ezek referenciáját. Kérdéses azonban, hogy a (4) mondat tárgyi pozícióban levő θ eleme melyik individuumot jelöli meg, azaz hogy a (4) θ eleméhez a megelőző szövegrész(törölt) főnévi csoportjai közül melyiket rendeljük hozzá mint referenciálisan azonosat?

A szövegösszefüggés több lehetőséget enged meg: a *három sógor* várhatta az *asszonyt* is, a *királyfit* is, a *hatlábút* (a királyfival) is. A tágabb kontextusból, a távolabbi szöveg-előzményből kiindulva az 1-es indexű *királyfi* referálása tűnik a legvalószínűbbnek (és az *asszonyé* a legkevésbé annak), a (3) mondatban a θ_3 szintén tárgyi pozíciója (intuitíve) csak még erősíti ezt a feltevést. Ám az (5) mondat a következő:

- (5) θ_5 Ott azonnal levették a *zsákok*₃ a θ_4 hátáról.

Ha (4) törölt tárgya csakugyan a *királyfi*₁ főnévi csoport reprezentációja lenne akkor még ez a törlésekkel eléggé szabadon bánó, elliptikus szövegtípus sem engedhetné e, az (5) mondatban a 4-es referenciaindexű főnévi csoport újrabevezetését:

- (4) *A három sógor*₅ már a Hollóferyniges határán kívül várta θ_1 .
- (5) θ_5 Ott azonnal levették a *zsákok*₃ a *hatlábú*₄ hátáról.

Tehát: a (4) mondat θ eleme bizonyára a 4-es indexű individuumra (a *hatlábú*) referál, s erre utal vissza az (5) mondat törölt birtokos jelzője.

Az efféle esetek, amikor tehát sem a szövegelőzmény szemantikai/pragmatikai összefüggései, sem a sajátos (és viszonylag kevésbé korlátozott) törlési „konvenció” nem határozza meg egyértelműen a szöveg referenciális viszonyainak lineáris értelmezését, a vizsgált szövegtípusban nem kivételesek. Lássunk egy másik példát:

XVI. (66.1.)

- (1) θ_1 (*Fehérló Péter*₁) Elsorolta,
- (2) hogy θ_1 mi vót,
- (3) θ_1 ki vót,
- (4) θ_1 mi által gyütt ide.
- (5) Monta a *kisasszony*₂, hogy:
- (6) „Most mind a ketten ($\theta_{1,2}$) elmegyünk a *testvéremhe*^e.
- (7) $\theta_{1,2}$ El is mentek.
- (8) *Kirájkisasszony*₂ tutta az utat.
- (9) Aran szarkalábon forgott az *aran kastéja*₄ a *tízfejű sárkánynak*₅.
- (10) θ_1 Rákiátott a *kastéjra*₄:
- (11) „Megájj!”
- (12) *Kastéj*₄ monta:
- (13) „Senkinek másnak, csak a *gazdámnak*₅.”
- (14) θ_1 Kiütötte az arany szarkalábat *alóla*₄.
- (15) $\theta_{1,2}$ Bementek a szobába.
- (16) *Két testvér*_{2,3} egymás_{2,3} nyakába borult,
- (17) θ_7 sírva monta *testvérhúgának*₇:

Amikor a szövegrészt értelmezzük, tapasztalhatjuk, hogy a (10), (14) és (15) mondatban működik a szövegtípus jellemző törlési „szabálya”: a kiemelt (1-es, ill. 1 + 2-es referenciaindexű) szereplőket megjelölő főnévi csoportokat a jelzett mondatok alanyi pozí-

ciójában a normatív szabályok megkövetelte újbevezetésük helyett \emptyset elem képviseli. Ha a (17) mondat \emptyset alanyának, ill. dativusi határozójának referenciális azonosságát meg akarjuk állapítani (NB! a szövegelőzményből nem derül ki, melyik lány a fiatalabb), más megoldást kínál A) a speciális alanytörlési szabály alkalmazása, és másat B) a szituációból adódó föltevés figyelembevételével.

A) esetben úgy vélhetjük, hogy (17) \emptyset alanya a korábban bevezetett, a szövegrészben exponáltabb szerepű, sőt (15)-ben már \emptyset elemmel reprezentált 2-es referenciaindexű egyedre (a *királykisasszony*) referál, s így a dativusi határozó értelemszerűen a (2,3) páros másik egyedét jelöli meg:

(17) \emptyset_2 sírva monta *testvérhúgnak*₃:

B) esetben az a pragmatikai feltevés irányít bennünket, hogy (a népmesék — és az élet — számtalan hasonló szituációját ismerve) a testvérpárnak nem a segítséget hozó (2-es referenciaindexű) fele az, aki sír és panaszkodik a másiknak, hanem a megszabadulás lehetőségéről még mit sem sejtő másik (a 3-as referenciaindexű) fél:

(17) \emptyset_3 sírva monta *testvérhúgnak*₂:

A (18) mondatig azonban nincsen támpontunk arra nézve, hogy melyik megoldás adekvát a kontextusban, az A vagy a B. Bár a B tűnik valószínűbbnek, a szövegfolytatás az A variáció helyes voltát igazolja, és ezzel bizonyítja a speciális alanytörlési szabály relevanciáját:

(18) „Menccségünkre gyött ez a derék fiatal ember₁.”

(19) \emptyset_1 A *mi*_{2,3} országunkból való.

(20) Ha hazajön a *sárkány*₅,

(21) *én*₂ hejtemem *te*₃ mondd *neki*₅:

(22) ($\emptyset_{1,2}$) látogatni jöttünk.”

3. Ezek az erre a szövegfajtra (és bizonyos mértékben — behatóbb vizsgálatot érdemelne! — valószínűleg a beszélt nyelvre is) jellemző, a normatívtól eltérő szövegszerkesztésbeli jelenségek egy sajátos szövegalkotási módot tükröznek: mivel a történeteket elbeszélő szövegek többnyire elegendő szemantikai/pragmatikai támpontot nyújtanak a szövegkoherencia egyik alapfeltételének tekinthető referenciális kapcsolatok helyes interpretálásához, az elbeszélő, történetét a referenciaviszonyok hálózatára, ill. a téma szempontjából kiemelt individuumok egymás közti relációira mint vázra fölépítve megteheti, hogy olykor — mivel permanens számontartásuk magától értetődő — éppen ezek grammatikailag helyes (explicit) megjelölésétől tekint el.

IRODALOM

- Bánréti Zoltán: Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. MNy. 75: 406—15.
 van Dijk, T. A.: Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London—New York, 1977.
 van Dijk, T. A.: Studies in the Pragmatics of Discourse. Mouton, The Hague, Paris, New York, 1981.
 É. Kiss Katalin: A határozott főnévi csoport pronominalizációja a magyarban. MNy. 74: 445—53.
 Pléh Csaba—Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT. XI, 261—77.
 Szathmári I.—Várkonyi I. (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest, 1979.

Lerch Ágnes

Barangolás földrajzi neveink világában

Az alsútdobozi *Ginza* és a tokiói *Ginza*. Ismeretes, hogy a magyarországi Bihar megye és az indiai Bihar állam, a Tolna megyei *Medina* község és a szaúd-arábiai *Medina* város nevének más és más az etimológiája. Genetikailag semmi közük sincs egymáshoz. Csupán véletlen összecsengéssel (pontosabban: az íráskép egybeesésével) van dolgunk. Az ilyen esetek száma tekintélyes. Idetartozik az alsútdobozi *Ginza* és tokiói *Ginza* is. Vizsgáljuk meg őket közelebbről.

A Fejér megyei Alcsútdoboz belterületétől kelet-északkeletre eső határrészt *Ginzá*-nak hívják. Kövessük nyomon a név alakfejlődését az Árpád-kortól kezdődően: 1282–5: „magister Simon de *Keza*” [= Kézai Simon mester] (SRH. 1: 141); 1339/1389: *Keza* (AnjouOkm. 3: 554); 1372: „Via de *Keza* in villam Bykche” (Száz. 37: 890); 1550: *Kenza* (FMTÉ. 6: 191); 1739: „*Kinzai* to” (FMTÉ. 6: 232); 1864: *Ginza* (uo.). — Az elsődleges *Kéza* helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1279: *Keza* személynév (Sztp. KritJ. 2/2–3: 253). Az alapjául szolgáló személynév tövében talán a magyar *kéz* 'Hand' rejlik; vö. 1211: *Kezed* személynév (PRT. 10: 505), 1220/1550: *Kezed* személynév (VárReg. 16.). A *Kéza* > *Kenza* > *Kinza* > *Ginza* változásban főleg inetimologikus *n* betoldásának és német telepések nyelvi hatásának lehetett szerepe.

Tokióban a császári palota és a kikötő közötti üzleti negyed a *Ginza* nevet viseli. Ennek köznévi előzménye a japán *ginza* 'ezüstpénzverde' (vö. *gin* 'ezüst'). A névadásnak az a magyarázata, hogy 1612-ben ide helyezték át az ezüstpénzverdét. (L. WEP. 4: 238.)

Mint láttuk, az alsútdobozi *Ginzá*-nak *Kéza* volt a legrégebbi alakja, s a földrajzi nevek eredetmagyarázatában mindig a legrégebbi alakból kell kiindulnunk. Az etimológiai vizsgálatok módszerét nem ismerők gyakran esnek abba a hibába, hogy mai magyar névalakot próbálnak rokonítani valami távoli idegen névvel. Az efféle tudománytalanság csak zavart szül.

Gugger-hegy és Látó-hegy. A Budai-hegység északkeleti részén levő Hármas-hát-hegyhez dél felől csatlakozik a 377 m magas, erdővel borított *Gugger-hegy* [1864: „a *Gugger* s Kecskehegyek: Hunfalvy J.: MBir. 2: 411; 1880: *Gugger B.*: Umgebung von Budapest. 1: 28, 800-as térkép; 1934: *Guggerhegy*: Vigyázó—Strömpl: BudH. 68]. E hegynév előtagjában egy német eredetű családnév, bizonyára a terület egykori birtokosának neve rejlik; 1. magyar *Gugger* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv 1: 425) < német *Gugger* ~ *Gucker* családnév (Brechenmacher 1: 608). A családnév alapszavához 1. középfelnémet *gucken* 'kakukk módjára szól'. Idővel a *Gugger-hegy*-et *Látó-hegy*-re [1919: *Látóhegyhez*: Thirring: Bp. 179] magyarították egyrészt azért, mert a *Gug(g)er* névelemet a német *gucken* 'kandikál, kukucskál' származékának fogták fel, másrészt azért, mert a hegyről szép kilátás nyílik. A hegy délkeleti oldalán emelték 1929-ben az Árpád-kilátót.

Kies-völgy. A Budai-hegység délnyugati vonulatát alkotó Csíki-hegységben található [1920: *Kiesvölgy*: Barcza—Thirring: BpDJK. 62; 1928: *Kies vgy.*: Budapest és Nagytétény. 1: 25,000-es térkép; 1934: *Kiesvölgy*: Vigyázó—Strömpl: BudH. 97]. A budai hegyvidék kiváló turistáirója, Pápa Miklós (1907—1977) így írt róla: „*Kies-völgy*. A Sorrentó és a Szekrényes között, északkeleti—délnyugati irányban húzódó, a budakeszi medencére nyíló szép völgy. Hegyek közé szorult, fenyvessel szegélyezett, pázsitos felső katlana a budai hegyvidék egyik legszebb tája. Régebben vitorlázó-repülőtér volt, a szomszédos Farkas-heggyel együtt. Eredeti (német) neve *Kiesthal* (Kavics-völgy) volt. Ez szerepel a katonai térképlapon. Ezt valaki elolvasta magyarul: *Kies*. És mert valóban kies, rajta maradt a *Kies-völgy* név” (Pápa: Bud.³ 264).

Hívős tárgyilagossággal azt kellene most kijelentem, hogy a *Kies-hegy* fordítói baklövés eredménye, leiterjakab a javából. De nem tudok szabadulni attól a gyanútól, hogy voltaképpen szándékos leiterjakabbal lehet dolgunk. „Elkövetője” tudatosan választhatta a prózai **Kavics-völgy* helyett a romantikus, de ugyanakkor a völgy lényeges tulajdonságát kifejező *Kies-völgy*-et.

Kőbánya és Kőérberek. A Budapest X. kerületét alkotó Kőbánya a pesti oldalon, Kispesztől és Pestszentlőrincetől északra terül el. Neve hallatán sokan bizonyára elsősorban a sörre gondolnak, s nem a kőbányára, amelyről a terület nevét vette. Az itteni kőbányászatot a török hódoltság óta az 1890-es évekig folytatták, mégpedig földalatti térségekben, aknaszerűen. (Az egykori nagy kőfejtési üregeket ma jórészt sörgyári pinceként hasznosítják.) Kőbánya ezen a néven Balla Antalnak 1785 körül keletkezett térképe [„*Vineae Kő-bánya*”] óta követhető nyomon, de a *kőbánya* köznévre már a XVII. századból is van adatunk erről a vidékről: 1670: „szentlőrinci *kőbányábul*” (TanBpM. 4: 119). Azonban vannak középkori adatok is, amelyek a mai Kőbánya környékére utalnak: IV. Béla király 1244-ben a tatárdúlás alatt elpusztult kiváltságlevél pótlására Pest város összes kiváltságait újból írásba foglalta. Az oklevélben olvasható: 1244/1496: „Item tam terram *Kuer*, quam eis de novo contulimus” (MonBp. 42). A *Kuer* helynév a *kő* 'lapis, Stein' és az *ér* 'telér, Gang' összetételeként magyarázható. (Az *ér*-nek ásványelőfordulással kapcsolatos jelentése tehát 341 évvel korábban jelentkezik, mint ahogyan a TESz. 1: 779 kimutatja.) *Kőér* további adatai: 1265: „terre Pousa Racusa [= Rákoskeresztúr] vocate, . . . postea vergens versus meridiem vicinatur terre *Keer* nominate” (MonBp. 86), 1356: „possessionis *Kuerd* vocate” (AnjouOkm. 6: 504) és 1388: „terre . . . *Kwerfelde* (TanBpM. 8: 21; a földről a szigeti apácák azt állítják, hogy az ő birtokukhoz, Cinkotához tartozik). A *Kőér* helynév a török hódoltság korában avulhatott el. Helyére később a *Kőbánya* lépett. A mai kőbányaiak tudatában két utcanév is felidézheti településük középkori elődjét: az Üllői utat az Ó-hegy utcával összekötő *Kőér utca* és az Ó-hegy utcából kiágazó *Kőér köz*.

IV. Béla király 1244. évi oklevelének *Kuer* adatára azonban nemcsak a kőbányaiak tartanak igényt, hanem jogot formáltak rá a budaiak is, mégpedig az 1847. évi dülönv-magyarosítás alkalmával: 1847: „*Kőérberek* — az eddig *Kammerwald*nak [= Kamaraerdő] nevezett berek. IV. Béla Buda [?] városának 1244. évben adott kiváltságlevelében, valamint I. Lipót 1703-ban adott megerősítő oklevelében pusztá *Kuer*- vagyis *Kőér* nevezet alatt adományoztatván a' községnek, — e' név, valamint egy idő óta tettelesen már történt, jelenel visszaállítatik; 's minthogy e' pusztá nagyobb részét szép erdő fedí: *Kőérberekké* hosszabbítatik” (Életrképek 1847. 2. sz. 54.).

1847-ben tehát a Tétényi-fennsíkhöz északon esatlakozó, erdős területnek a nevét, *Kammerwald*-ot, *Kamaraerdő*-t kívánták *Kőérberek*-kel felcserélni. (A *Kammerwald* név azzal függ össze, hogy a török alóli felszabadulást követően a terület a királyi kamara birtokába került.) A *Kamaraerdő*-t azonban nem sikerült a használatból kiszorítani. A

Kamaraerdő északi lejtőjén viszont megragadt a *Kőérberek* név. S újabbakat is nemzett: a *Kőér-patak*-on kívül ilyen a *Kőérberki dűlőút*, a *Kőérberki út* és a *Kőér-pataki dűlőút*.

Egy 1244. évi királyi oklevélből felelevenített helynév tehát a mai Budapest város-terképén hét névben is szerepel: kettőben a pesti oldalon, ötben pedig a budain.

Órmező. Budapest XI. kerületének a régi Balatoni műút menti területét 1847 előtt a német *Feldhut* (tkp. 'mezei legelő; mezőőrség': Grimm: DtWb. 3: 1484) jelölte. 1847-ben a budai dűlők német neveinek Döbrentei Gábortól szorgalmazott megmagyarosításakor a terület az *Órmező* nevet kapta: „*Órmező*, mellybe a' nagy mocsár foglalandó: *Feldhut*” (Életképek 1847. 2: 55). A magyar név nagyjából a német *Feldhut*-ot tükrözi úgy, hogy — a közeli *Őrsöd*-del együtt — a Buda várának 1686. évi visszafoglalásakor a törökökkel vívott harcok egyik színhelyét, az örök mezejét sugalmazza. L. alább *Őrsöd* a.

Őrsöd. Budapest XI. kerületében a budaörsi repülőtértől északra eső terület 1847-ben kapta az *Őrsöd* nevet: „*Őrsöd* — azon rétság és legelő és szántóföldek, valamint szőlők, mellyek a' Dobogó, Kőér és Budaörs között elterülnek és eddig Breiter-Morast et Tabauer-Hutweide b. s. Berg névvel czímezettek. — Ezen elnevezés azáltal támogatottik: hogy Buda visszavétele idejében a' frígyes [= szövetséges] hadsereg Kelenföldén, a' török hadvezér pedig a' kőéri vidéken pontosítván össze fő erejét, a' kérdéses föld folytonos kémlés, őrködés, harcolás, és végre azon csatának vala színhelye, mellynek Buda sorsára elhatározó befolyása volt; ehez képest tekintettel Budaörs nevezetére is, az említett határozatlan nevek tisztileg [= hatóságilag] *Őrsöd* névvel váltatnak fel” (Életképek 1847. 2: 54). A névadás megértéséhez figyelemmel kell lennünk arra, hogy a nyelvújítás korában az *Őrs* (*Alsóörs*, *Budaörs*, *Felsőörs*, *Kövágóörs*, *Mezőörs* stb.) helynévbe tévesen az *ör* főnevet értették bele. (Valójából az *Őrs* helynevek törzsnévből, mégpedig talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének a nevéből keletkeztek.) Ezért találták a szomszédos Budaörs nevének utótagjaként is szereplő *Őrs* helynevet alkalmasnak arra, hogy -d képzős származékával a Buda visszafoglalásakor vívott harcok egyik színhelyét jelöljék. L. fentebb *Órmező* a.

Pozsonyi-hegy a Budai-hegységben. A Tokaji-hegy Tokaj fölött emelkedik. A *Pozsonyi-hegy* viszont a budai János-hegy északnyugati lejtős, pihenőszerű kiszögellését (407 m) jelöli. Vajon miért?

Buda város 1847. június 11-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyvében a következő olvashatók: „*Pozsonyihegy*, eddig: Jannesberg. E' név a' város régiebb határjárásai jelentéseiből vétetett, hol egyszersmind az elnevezés okául az hozatik elő, hogy e' hegy ormáról Pozsony várát láthatni; — a' körülfekvő helységek, jelesen Budakeszi lakosai jobbára most is *Pressburgerberg*-nek nevezik” (Életképek 1847. 2. sz. 52).

A jegyzőkönyv szerint tehát Budakeszi német lakosai *Preßburger Berg*-nek hívták a János-hegyet, amelynek tetejéről állítólag a pozsonyi várat is látni lehetett. Ez az állítás teljesen alaptalan; Pozsony irányában az 559 m magas Nagy-Kopasz lezárja a körpanorámát. Az viszont tény, hogy a János-hegyről igen tiszta időben és kedvező megvilágítás mellett látszik a Magas-Tátra, amelynek távolsága 215 km. L. Vigyázó—Strömpl: BudH. 49 és Pápa: Bud.³ 261) E német név magyar tükörfordítását kívánták 1847-ben a Budai-hegység német neveinek Döbrentei Gábortól szorgalmazott megmagyarosításakor bevezetni. A bevezetés sikerült is, de csupán a János-hegy északnyugati kiszögellését illetőleg. A *János-hegy* (I. FNESz. 299) megjelölést nem tudta kiszorítani.

A Sió folyónév etimológiája és Fejér György történetíró. A Balaton vizét Siófok felől a Dunába vezető vízfolyás nevérol Lukács Károly írt mintaszerű tanulmányt (MNy.

47: 255—66), gondosan összegyűjtve a tudománytörténeti előzményeket is. Kimutatta, hogy a *Sió* folyónévről Bél Mátyás monumentális országleírásának abban a részében, amely 1942-ig, tehát mintegy kétszáz éven át kéziratban maradt, lényegét tekintvén ma is helytálló (vö. FNESz. 573) etimológiai magyarázatot találunk: 1749 előtt: „Etymon nominis [*Sivo*] a fremitu aquarum valide ex lacu Balatone errumpentium Hungari arcessunt; ut mugientem quasi dicant quae fluviorum quorundam natura est” [= A név (*Sivo*) eredetét a Balatonból hatalmas erővel kiözönlő vizek zúgásával, némely folyónál természetes sivitással hozzák a magyarok összefüggésbe] (MNy. 47: 250). Bél magyarázatáról mit sem tudva Mórocz Dániel is hasonlóan vélekedett a *Sió* folyónév eredetéről: 1854: „A *Sió* nem tulajdon, hanem közönséges név, melly Zala és Somogyvármegye nyugoti szélein, úgy Hevesmegyében, s tán más vidéken is zúgót (cataracta [= zsilip]) jelent, s a Balaton kifolyására annál fogva ragadt, minthogy több rendbéli régi irományból bizonyos, hogy a török had zsarnokló kalandozásainak bozóttal való gátlására egy ideig a Balaton Siófoknál épített zúgóval vagy sióval meg volt rekesztve . . . Sok ideig zúgó vagyis sió állván tehát fenn a Balaton kifolyásán, az azon átsivító víz igen természetesen Sióvíznek neveztetett, melly nevezet a sió lerontása után is divatba maradt és van” (MNy. 47: 260). Lukács kutatásai szerint a *sió* köznévi legkorábbi szótárazója Sándor István volt: 1808: „*Sió*, *Sijó*: canalis, effluvium” (SI.: MNy. 47: 260). A *sió*-ról, illetőleg *Sió*-ról — Lukácsot megelőzően — adatot közölt vagy véleményt nyilvánított még Hunfalvy, Pápay, Baksay, Jankó, Bátky és Dornyay is (MNy. 47: 261).

Lukács tudománytörténeti visszapillantását kiegészíthetjük a Tzs.-nak és a PallasLex.-nak a *sió* köznevet bemutató szócikkével [1838: „*Sió*: ein langsam fließendes Wasser; der Bach”: Tzs. 635; 1897: „*Sió*: a nagyobb, lassu folyású patakok magyar elnevezése”: PallasLex. 15: 7], valamint CzF. [1870: „*Sió* . . . Szélesb ért. suhogva folydogáló vízfok, vízer vagy patak . . . Gyöke a hangutánzó *si*”: CzF. 5: 885—6], főleg pedig Fejér György e tárgyú véleményével.

Fejér György (Keszthely, 1766. ápr. 23. — Pest, 1851. júl. 2.) történetíróról a magyar nyelvészek a legjobb esetben sem igen tudnak többet, mint amit Jakubovich Emil és Pais Dezső (ÓMolv. 302) Fejér nagyméretű oklevéltáráról, az 1829 és 1844 között negyvenhárom kötetben kiadott Codex Diplomaticusról írt: „Többnyire kései másolatokat, túlnyomórészt a budapesti Egyetemi Könyvtárnak Hevenesi- és Kaprinay-féle XVIII. századi kéziratait adta sajtó alá. Közlései a legnagyobb mértékben megbízhatatlanok. A hely- és személynevek olvasása a legtöbb helyen hibás, a magyar szórványok helyesírása sokszor modernizált. A kiadvány Czinár Mór-tól való indexével (1866.) együtt a nyelvtudomány számára majdnem teljesen értéktelen; legfeljebb arra jó, hogy ilyen vagy amolyan lehetőségekre ráirányítsa a figyelmet, azonban közléseire építeni legtöbbször esetben könnyelműség.” Jóformán teljesen feledésbe merült az a szerep, amelyet Fejér György az első magyar nyelvű általános földrajzi lexikon megalkotásában játszott azért, hogy jelentős részt vállalt Johann Hübner (1668—1731) német pedagógus sok kiadást megért német nyelvű lexikonának magyarra fordításában, korszerűsítésében és magyar anyaggal való kibővítésében: „Mindenekelőtt azon voltam, hogy a 'Magyar és Erdély Ország' esmértetését helyesebbé, fontosabbá, 's bővebbé tegyem annál, melly a' Lexikon, 's közönségesen a' Külföldiek által arról közöltetik. Vármegyéinknek leiratásában, mint más tartományokéban, előadtam fekvéseket, nagyságokat, tájjékokat, folyóikat, tavait, hegyeiket, barlangjaikat, égallyokat, terméseiket, jelességeiket, portáikkal, és megyéikkel együtt. Legjobb Földleíróinknak, Korabinszky, Váli, Lipszky, 's kivált Crusius Chr.nak, Erdélyre nézve pedig Marienburgnak tudósításaival éltem” (Fejér György előszavából az 1816—17-ben megjelent ötkötetes Hübner: Lex. első kötetének V. lapjáról.) Fejér Györgynek a magyarországi megyéket és helységeket tárgyaló névcikkeiben a földrajzi, történeti és gazdasági természetű adatokon kívül itt-ott nyelvjá-

rástani és etimológiai észrevételekkel is találkozhatunk. „Somogy vármegye” névcikkében megállapítja, hogy a ‘posványos víz’ neve „Somogyiaknál berek” (Hübner: Lex. 5: 27), a *Sió*-nak pedig megadja az etimológiáját: „A’ *Sió*, mely így neveztetik, mivel *Sió*-foknál Veszprém és Somogy vármegyék közös határán, mint valamely *sió* v. zúgó (cataracta) ered ki a’ Balatonból” (Hübner: Lex. 5: 26). Fejér Balaton melléki, keszthelyi születésű volt. (*Keszthely* névcikkében ezt egy disztichonnal is megerősítette: „Engem’ is e’ kies hely szült, táplált gyengekoromban; Általam is viszont vajha! nevelje becsét”: Hübner: Lex. 3: 118. Keszthely nem feledkezett meg jeles fiáról; a városközpontban emléktábla és utca őrzi Fejér György emlékét.)

Fejér György volt az, aki Bél Mátyással azonos módon, de tőle függetlenül még a XIX. sz. elején helyesen fejtette meg a *Sió* folyónév etimológiáját, s elsőnek tette azt közzé magyar nyelven.

A Veszprém megyei *Vaszar*, a Baranya megyei *Kisvaszar* és az új-kasztíliai *El Escorial*. Hogy kerül a csizma az asztalra? — kérdezhetné valaki azon furcsálkodva, hogy két szerény magyar falu nevét II. Fülöp spanyol király lenyűgözően impozáns kolostor-palotájának nevével látja összekapcsolva. De, mint látni fogjuk, onomasziológiai szempontból, a névadás szemléleti hátterét illetően ez az összekapcsolás nagyon is megokolt.

A régi magyar nyelvben a vassalak jelölője a *vasszar* (*vas-szar*) volt; vö. 1590: „Scoria ferri: *Vas szar*” (SzikszF. 5). Az OklSz. kérdőjellel, lokalizálás nélkül idevonja a következő helynévi adatokat: 1335: „Quandam vallem *Woszar* welgh nuncupatam”, 1355: „Transiretur per quandam vallem *Woszar*welgh nuncupatam” (OklSz. 1067). Az OklSz. helynévi adatai az AnjouOkm. 3: 214 (*Voszarwelyg*) és 6: 300 (*Woszarwelyg*) alapján helyhez köthetők: a Bodrog megyei Zentától északra levő Adorján környékének egyik völgyére vonatkoznak (l. Györffy 1: 705 is). A *vasszar* megvan mai nyelvújásainkban is (MTsz., SzamSz., Markó: Kiskanizsai szótár, ÚMTsz.). A Somogy megyei Ötvöskónyi belterületétől nyugatra egy határrésznek *Vasszaros-tábla* a neve (SMFN. 679: „Szántáskor égett, szenes kódarabok kerülnek itt felszínre”). A két *Vaszar* településnév is a *vasszar* ‘vassalak’ főnévből keletkezhetett $s + sz > sz + sz$ hasonulással (vö. *húszszék* > *húszszék*: MMNyR. 1: 100) és $sz + sz > sz$ megrövidüléssel. Olyan település kaphatott ilyen nevet, amely vaskohó közelében felhalmozódott vassalak mellett települt.

Ilyen helyen építette II. Fülöp is az *El Escorialt*. A spanyol *El Escorial* tkp. jelentése ‘a salaklerakodó hely’. (A környéken egykor vasércet bányásztak.) A helynév alapszava, a spanyol *escoria* ‘salak’ a latin *scoria* ‘ua.’ átvétele. A latin szó a görögből való; vö. görög *σκωρία* ‘ua.’. A görög szó a *σκώρ* ‘bélsár, szar’ származéka. A görögben tehát ugyanaz a ‘salak’ jelölőjének a motivációja, mint a magyarban a ‘vassalak’ *vas-szar-áé*.

Mindenfajta etimológiai vizsgálat során érdemes körülnéznünk más nyelvek anyagában is, mert ott is találkozhatunk a miénkhez hasonló észjárás tükröző jelenségekkel.

Hány földrajzi név használatos nyelvünkben? E kérdésre ugyanúgy nem lehet egzakt számszerű választ adni, mint arra: hány szó van a magyar nyelvben? Szavaink mennyiségét illetően ma sem tekinthető túlhaladottnak Laziczius (MNy. 38: 73) óvatos, tartózkodó állásfoglalása: „A szám véges, de közelebről meghatározhatatlan.” Arra azonban módunk van, hogy megállapítsuk *s z ó t á r o z o t t* szavaink számát. Ha összeadjuk az 1959 és 1962 között megjelent hétkötetes *ÉrtSz.*-ban az önálló szócikkek (58 023), az értelmezés nélkül felsorolt igeiktős igék (12 165), az előtag szócikkében értelmezés nélkül felsorolt összetételek (37 625) és a szócikkek végén értelmezés nélkül felsorolt származékok számát (74 934), a végeredmény 182 747 lesz. Ennyi szó van tehát mindeddig legnagyobb szótárunkban, az *ÉrtSz.*-ban. A számos szociális és területi vál-

tozatban élő magyar nyelv valóban használt szavainak a száma azonban érthető módon lényegesen nagyobb, mint az általános jellegű ÉrtSz. szóanyaga. Gondoljunk csak a szakmai és tudományos műszók, a tájszók stb. hatalmas mennyiségére. Mindezeket figyelembe véve talán nem túlzás a mai műszaki nyelv kérdéseivel sokat foglalkozó Seregy Lajosnak a becslése; szerinte a mai magyar nyelv szavainak az együttes száma jóval meghaladhatja a korábbi becslésekben szereplő egy milliót, és akár több millióra is tehető. (A kérdés 1954 előtti irodalmára l. Kelemen: Nyr. 78: 68—74.)

Rátérve földrajzi neveink számának kérdésére előljáróban kijelenthetjük, hogy ma sokkal kedvezőbbek a vizsgálat feltételei, mint korábban bármikor. Az utolsó két évtizedben ugyanis örvendetes módon sorra jelentek meg tudományos igényű, teljességre törekvő, egységes szempontok szerint elrendezett földrajzinév-gyűjtemények egyes megyeinkről, járásainkról. Ha ezek számszerű arányait reprezentatív mintaként kezeljük, akkor kísérletet tehetünk arra, hogy becslésszerűen képet adjunk a tizenkilenc megyét (és Budapestet) magában foglaló mai Magyarország földrajzinév-állományáról.

Nagy megyei földrajzinév-gyűjteményeink összeállítói közül a Vas megyeiek (VMFN. 16) voltak az elsők, akik számszerű adattal is szolgáltak kötetük tartalmáról: 24 938 számmal jelölt földrajzi alakulat mintegy 50—60 ezer névvel. (Figyelmet érdemel, hogy a földrajzi nevek számát a földrajzi alakulatok számának több mint kétszeresére teszik, azaz egy-egy földrajzi objektumra átlagban több mint két földrajzi név jut.) Balogh Lajos szíves tájékoztatásából értesültem arról, hogy a további megyei kötetekben a számadatok közlését hagyománnyá kívánják tenni. Így például az 1985-ben megjelent „Komárom megye földrajzi nevei” című kötet Bevezetésében Körmendi Géza és Ördög Ferenc a következő számszerű felvilágosítást adja: „A megye területe 225,010 hektár, a névcikkek száma 13,0001. Átlagban ezer hektárra 58 névcikk jut, amely inkább alacsonynak mondható a Vas megyei 75-ös, az egri járás 94-es, a füzesabonyi járás 67-es, a hevesi járás 63-as névgyakoriságával szemben.”

Nemrég Gaál Attila és Kőhegyi Mihály értékes számszerű összehasonlítást közölt Zala, Somogy, Tolna és Vas megye földrajzi-név gyűjteményéről a „Tolna megye földrajzi nevei régészszemmel” című tanulmányban (Dunatáj 7 [1984.] 1. sz. 58—67):

	Összes név	1 falura eső név	1 km ² -re eső név
Zala	22 479	86,46	6,85
Somogy	37 236	147,18	6,12
Tolna	19 048	176,37	5,32
Vas	24 672	106,81	7,39.

A táblázat „Összes név” feliratú oszlopa valójában nem a gyűjteményekben foglalt földrajzi nevek, hanem a számozott névcikkek számát adja meg. Azon pedig ne rökönnyödjünk meg, hogy a Vas megyére vonatkozólag fentebb már közölt adatok nem vágnak teljesen egybe Gaál és Kőhegyi adataival. Nagy mennyiségek összeszámlálása mindig sok buktatóval jár.

A földrajzinév-gyűjtemények számszerű adatai tanulságos összehasonlítást tesznek lehetővé. Mindenekelőtt a névsűrűsége vonatkozólag. (E kifejezést alkalmasabbnak vélem az egy-egy névnek több helyen való előfordulását sugalló *névgyakoriság*-nál.) Az adatokból kitűnik, hogy az 1 km²-re eső névsűrűség az egri járás területén a legnagyobb: 9,4. Csökkenő sorrendben következnek: Vas megye (7,5), Zala megye (6,85), füzesabonyi járás (6,7) hevesi járás (6,3), Somogy megye (6,12), Komárom megye (5,8), Tolna megye (5,32). Az egri járás kiugróan magas névsűrűsége a tagolt, hegyes felszínnel hozható összefüggésbe. De a viszonylag alacsony névsűrűségű Komárom megye jelentős területét is hegyvidék alkotja: a Bakony, a Vértes, a Gerecse, a Pilis, a Visegrádi-hegység egészben vagy részben Komárom megyéhez tartozik. Nyilvánvaló tehát, hogy a felszín

erősen tagolt vagy tagolatlan volta egymagában nem ad kielégítő magyarázatot a földrajzinév-gyűjteményekből kihámozható névsűrűsége. A földrajzilag meglehetősen tagolatlan Alföldön, például a hevesi járásban, a névsűrűséget jelentősen megnövelhetik a tanyanevek. Egyéb körülményeken kívül nem hanyagolható el az emberi tényező szerepe sem. A földrajzi neveket emberek gyűjtik össze; mindmennyi egyéniség. Hiába a gondos, részletes gyűjtési utasítás: óhatatlanul különbözni fognak a gyűjtők egymástól abban a sarkalatos kérdésben, mi tekintendő földrajzi helymegjelölésnek és mi földrajzi névnek. Ugyanarról a területről két, egymástól függetlenül dolgozó gyűjtő aligha gyűjtene össze ugyanannyi földrajzi nevet, sőt az általuk gyűjtött nevek sem igen volnának feltétlenül azonosak. Még ugyanaz a gyűjtő sem jár el mindig ugyanúgy, teljes következetességgel.

Ha a három felgyűjtött Heves megyei járás névsűrűségi átlagát, 7,45-öt jellemzőnek fogadjuk el Heves megye egészére, akkor hat megyénk (Heves, Komárom, Somogy, Tolna, Vas, Zala) névsűrűségi átlagszámát km^2 -enként 6,49-nek vehetjük. Kiterjesztve ezt az átlagszámot Magyarország egész területének $93,032 \text{ km}^2$ -ére, azt kapjuk, hogy Magyarországon a külön névvel (vagy több külön névvel) jelölt földrajzi alakulatok (objektumok) összege 600,000 körül jár. S ha érvényesítjük a Vas megyei arányt, akkor e számnak mintegy kétszeresére, több mint egy millió kétszázezerre becsülhetjük azoknak a földrajzi neveknek az együttes számát, amelyek Magyarországon a már lezárt vagy folyamatban levő gyűjtési munkálatok eredményeképpen összegyűjthetők és kötetekben közzétehetők.

S ehhez jönnek még a határainkon túli magyarság földrajzi nevei. Számszerű nagyságukat jól mutatják az olyan gazdag gyűjtemények, mint Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei (Kolozsvár, 1942.), Árvay József: A barcasági Hétfalu helynevei (Kolozsvár, 1943.), Penavin Olga és Matijevis Lajos: Vajdaság helységeinek földrajzi nevei (Újvidék, 1975-től 1983-ig kilenc kötet) stb.

Természetesen a gyakorlatban ki-ki csupán a hányadával találkozik e hatalmas földrajzinév-készletnek. Egyetlen térképen, egyetlen könyvben ilyen nagy tömegű földrajzi nevet nem is lehet közzétenni. A bolti forgalomban bárki által beszerezhető részletesebb magyar térképeken például legfeljebb 62 000 földrajzi névvel számolhatunk. Ennyi földrajzi nevet tartalmaz a húsz füzetben, húsz térképmelléklettel közrebocsátott „Magyarország földrajzinév-tára” (I. Nyr. 107: 119–20). Még sokkal kevesebb magyarországi földrajzi név van a közkézen forgó atlaszokban. Klinghammer István és Papp-Váry Árpád (Földünk tükre a térkép. Bp., 1983. 250) összeállítása szerint a fontosabb világtalaszokban az összes nevek száma a következő:

Gran Atlas Aguilar (Madrid, 1970.)	415 000
Atlante Internazionale del Touring Club Italiano (Milano, 1968.)	230 000
The Times Atlas of the World (Edinburgh, 1968.)	200 000
Атлас мира (Москва, 1967.)	200 000
Haack Großer Weltatlas (Gotha, 1968.)	180 000
Rand McNally—The International Atlas (Chicago, 1969.)	160 000
Der Große Bertelsmann Weltatlas (Gütersloh, 1966.)	140 000
National Geographic Atlas of the World (Washington, 1966.)	140 000
Atlas světa (Praha, 1962.)	140 000
Képes politikai és gazdasági világtalasz (Bp., 1977.)	60 000
Kis világtalasz (Bp., 1978.)	19 000.
(L. még: Nagy világtalasz [Bp., 1985.]	90 000.)

Kézíkönyvszerűen is össze szokták foglalni egy-egy területnek, világrésznek vagy az egész világnak a fontosabb földrajzi neveit. A Duden-sorozatban megjelent „Wörterbuch geographischer Namen. Europa (ohne Sowjetunion)” (Mannheim, 1966.) 28 000 földrajzi objektum nevééről, a név helyesírásáról, kiejtéséről, a hivatalos, a nem hivatalos, valamint korábbi névalakokról és a földrajzi objektumok földrajzi koordinátáiról ad felvilágosítást. A földrajzi szótárak vagy lexikonok a földrajzi objektumok geográfiai jellemzését foglalják magukban. Az amerikai Webster's Geographical Dictionary. A Dictionary of Names of Places (Springfield, Mass., 1969) 40 000, az orosz Географический энциклопедический словарь. Географические названия (Москва, 1983.) 10 000, a lengyel Słownik geografii świata (Warszawa, 1971.) pedig 3000 névcikkből áll.

Végezetül vessünk egy futó pillantást a földrajzi nevek etimológiai szótáira, nézzük meg, hány név is szerepel egy-egy átfogóbb igényű eredetmagyarázó földrajzi névtárban. E műfaj klasszikus alkotása J. J. Egli „Nomina Geographica”-ja, amelynek 1035 lapos második, bővített és javított kiadása 1893-ban jelent meg Zürichben a következő alcímmel: „Sprach- und Sacherklärung von 42 000 geographischen Namen aller Erdräume”. A névtárban a földrajzi nevek nem egyedileg, hanem bokrosítva, névcsaládok szerint vannak tárgyalva; a névcikkek száma tehát sokkalta kisebb 42 000-nél. A nagy szorgalmú geográfus-szerző fő érdeme a reáliák ábrázolása. — George R. Stewart „American Place-Names. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of Amerika” (New York, 1970.) c. könyve 12 000, В. А. Никонов „Краткий топонимический словарь” (Москва, 1966.) c. könyve 4000, I. Lutterer—L. Kropáček—V. Huňáček „Původ zeměpisných jmen. Etymologický slovník 1000 vlastních jmen zemí, měst a přírodních objektů z celého světa” c. könyve 1000, I. Lutterer—M. Majtán—R. Šrámek „Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje” (Praha, 1982.) c. könyve pedig 1200 névcikkre terjed. A magyar FNEŠz. első (s változatlan lenyomatként megjelentetett második és harmadik) kiadása 6818 önálló névcikket foglal magában. De minthogy az ugyanarra a földrajzi objektumra vonatkozó földrajzi nevek (pl. *Kolozsvár, Cluj, Klausenburg, Napoca, Cluj-Napoca*, illetőleg *Pécs, Pečuh, Pečuj, Quinque ecclesiae, Fünfkirchen, Sopianae*) közös névcikkbe, az adott esetben *Kolozsvár*, illetőleg *Pécs* alá kerültek, a feldolgozott nevek száma jóval nagyobb a névcikkekéénél. Még inkább érvényes ez a megállapítás a FNEŠz. negyedik, tetemesen bővített és javított kiadásának elkészült és az Akadémiai Kiadónak 1984. április 6-án átadott kéziratára, amely 13281 önálló névcikkből tevődik össze, s amelyben az első kiadáshoz képest 6463 új névcikk található zömmel azokról a területekről, amelyekben a magyar névalakon kívül szlovák, ukrán, román, szerb-horvát, szlovén, német névalak is használatos, sőt az a hivatalos. A FNEŠz.⁴ tehát névanyagának gazdagsága tekintetében világviszonylatban is ki fogja bírni az összehasonlítást: a lehetőségekhez képest a legtöbbet merít a földrajzi nevek végeláthatatlan tengeréből.

Kiss Lajos

Angol nyelvű Kosztolányi-monográfia*

A két magyar származású amerikai szerző: Dalma Hunyadi Brunauer, a Clarkson College of Technology irodalomtanára és férje, Stephen Brunauer nyugalmazott kémia-professzor a maga nemében egyedülálló alkotással örvendeztette meg az irodalmunk iránt érdeklődő, de magyarul (már) nem tudó olvasókat. Tudomásom szerint ez az első idegen nyelven — és mindjárt az egyik legelterjedtebb világnyelven! — megjelent könyv Kosztolányi életéről és munkásságáról.

A mű célját a szerzők az előszóban abban jelölik meg, hogy oly részletességgel mutassa be Kosztolányit az angolul beszélő olvasónak, amilyent csak a rendelkezésre álló, viszonylag kis terjedelem lehetővé tesz. E cél valóra váltását nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy Kosztolányi műveinek csak igen kis hányada van lefordítva angolra: két regény, két elbeszélés és mindössze tizenöt költemény (247—8). Ráadásul ez utóbbiak — egy-két kivétellel — nem tartoznak a költő reprezentatív alkotásai közé. Máig sincs viszont angol műfordítása például a Hajnali részegségnek vagy a Szeptemberi áhítatnak, hogy csak a két legkiemelkedőbb Kosztolányi-verset említsük.

Az előzmények hézagossága miatt a szerzők arra kényszerültek, hogy előbb bemutassák, amit elemezni kívánnak. Ezért oly sok a könyvben az idézet. Az előszó szavaival: „Megkíséreltük magát Kosztolányit beszéltetni” (2).

A szerzőkről adott rövid életrajzi tájékoztató, az előszó (1—3), a köszönetnyilvánítások (4), valamint Kosztolányi életének és irodalmi tevékenységének kronológiája (5—7) után a monográfia hat fő fejezetre tagolódik. Az első a költő életrajzát ismerteti: családját és gyermekkorát (8—12), iskolaéveit és első írásait (12—5), befejezetlen egyetemi tanulmányait és első költői szárnypróbálgatásait (15—8), első nagy alkotókorszakát 1907-től 14-ig (19—20), szerelmeit és házasságát (20—2), az 1914 és 21 közötti „boldogtalan éveket” (23—5), a második nagy alkotókorszakot 1922-től 33-ig (25—8) és végül „az utolsó csatát” a gyógyíthatatlan betegséggel (28—9). Bár a fejezet cím (Life and times) korrajzot is ígér, ebből vajmi keveset kapunk. A magyar történelemben és művelődéstörténetben kevésbé jártas olvasók kedvéért jó lett volna valamivel többet írni a századelő Magyarországnak politikai viszonyairól és szellemi törekvéseiről, különös tekintettel a Nyugatra és a köréje tömörülő progresszív írócsoportra, amelyhez Kosztolányi is tartozott.

A második fejezet Kosztolányi líráját mutatja be (30—100). Bevezetésül a Boldog, szomorú dal (1920) vázlatos elemzését olvashatjuk, majd időrendben, verseskötetről verseskötetre haladva ismerkedünk Kosztolányi költészetével. (E rész végén foglalkoznak a szerzők az író színjátékaival is, indokoltan, mert ezek túlnyomórészt verses jelene-tek.) Ennek a tárgyalásmódnak megvan az az előnye, hogy jól szemlélteti a költő fejlődését.

* Dalma Hunyadi Brunauer—Stephen Brunauer: *Dezso Kosztolányi*. München, 1983. 250. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea, Band 15.)

dését, motívumainak fokozatos kibontakozását. Hátránya viszont, hogy olykor kissé gépiessé válik. A kötethatárok túlzott tisztelete egy helyütt azzal a következménnyel jár, hogy a Hajnali részegség és az Ének a semmiről ismertetése után nem a Szeptemberi áhítat következik, hanem az ugyanilyen című posztumusz kötetnek jóval korábbi és sokkal kevésbé jelentős versei, köztük még „csacsi rímek” is (89–90).

Azokból a versekből, melyeknek nincs angol műfordításuk, a könyv írói a saját prózai fordításukban közölnek szemelvényeket. Bármily hajlékonyak és pontosak is ezek a fordítások, az eredetit is ismerő olvasót nem elégíthetik ki, mert éppen azt nem tudják reprodukálni, amit Kosztolányi a műalkotás lényegének tartott: a formát. (Goethe Über allen Gipfeln . . .-jének ilyen, szó szerinti, de nem formahű fordításáról azt írta egy műelemzésében Kosztolányi, hogy „a szavak szürkén omlanak össze; egy lelkeveszett, hideg szöveg van kezeink között” — Nyelv és lélek, 1971. 409.) Különösen a rímekért fáj a szívünk. Maguk a szerzők is említik, hogy Kosztolányi a legnagyobb mestere a rímelésnek a magyar költészetben (12). Érdemes lett volna tehát megpróbálkozniuk ennek a varázslatos rím-zenének a tolmácsolásával is. A kötet néhány műfordításának sikerült-sége — pl. A húgomat a bánat eljegyezte (a 44–5. lapon) — arról tanúskodik, hogy Hunyadi Dalmától ezen a téren is sokat remélhetünk.

A következő fejezet (101–206) a prózaíró Kosztolányi műhelyébe vezeti be az olvasót. Bár az előszó szerint maga Kosztolányi is szívesebben venné, ha budapesti emléktábláján az „író és költő” megjelölés helyett „költő és író” állana (1), Brunauerék is jóval nagyobb teret (106 oldalt) szentelnek a prózaírónak, mint a költőnek (71 oldal). Meglehet azonban, hogy ez az arány nem értékítéletüket fejezi ki, hanem pusztán annak tudható be, hogy a prózai alkotások tartalmi ismertetése bővebb terjedelmet igényelt, mint a verseké. (Ha talán nem is mindig akkorát, amekkorát a szerzők erre fordítanak: például a kétféle angol fordításban is hozzáférhető Nero tartalma nyolc oldalnyi helyet foglal el, épp négyszer annyit, mint a voltaképpeni elemzés.)

Kosztolányi prózaírói munkásságát a monográfia három szakaszra tagolja: az elsőnek a novella a meghatározó műfaja (1920-ig hét elbeszéléskötet); a középső időszakban, 1921 és 26 között a regény dominál (Nero, Pacsirta, Aranysárkány, Édes Anna); végül a pálya utolsó évtizedében ismét a novella felé fordul az író figyelme (Esti Kornél, Tengersizem).

A szerzők ebben a fejezetben is a kronológia fonalát követik. Az egyes kötetek elemzésében jól hasznosítják a hazai Kosztolányi-filológia eredményeit, bár olykor — például a Fürdés és az Édes Anna értékelésében — különvéleményt jelentenek be, s a szokásostól eltérően magyarázzák Vajkay Ákos részegségét vagy Édes Anna tettének indítékait is. Ez azonban csak növeli a kötet érdekességét.

Csalódást okoz viszont a negyedik fejezet (207–23), amely címe szerint az újságíró és esszéista Kosztolányi értékelését tartalmazza, ám az utóbbival lényegében adósunk marad. A Bölcsőtől a koporsóig című posztumusz kötetben megjelent interjúkból és a Zsivajgó természet (1930) prózai részeitől vett szemelvények mellett vagy helyett itt kellett volna megemlékezni Kosztolányi nagy fontosságú kritikusi működéséről, irodalomesztétikai nézeteiről és nyelvművelő publicisztikájáról. Ennek elmaradását azért is fájjaljuk, mert így egyáltalán nem szembesítődik az alkotó és a teoretikus Kosztolányi.

Az ötödik fejezet Kosztolányi műfordítói elveivel (a versfordítás alkotás, nem pedig másolás; a fordításnak mindenekelőtt önmagában is megálló szép műalkotásnak kell lennie stb.) és angoltól készült műfordításaival ismerteti meg az olvasót (224–35). A szűkítés a könyv sajátos célja miatt érthető és méltánylandó. Legfeljebb azt tehetnénk szóvá, miért nem merítették a szerzők azokból a remek polemikus esszékből, melyekben Kosztolányi Poe Hollójának, ill. a Téli regének általa készített fordítását védelmezi az egykorú bírálatokkal szemben (1. Nyelv és lélek 501–6, 520–39).

A rövid zárófejezetben (236–8) a szerzők azon tűnődnek, hogy míg Thornton Wilder vagy Oscar Wilde elismert alakjaivá váltak a világirodalomnak, Kosztolányit, aki szerintük minőségben legalábbis egyenértékű velük, mennyiségileg pedig még túl is tesz rajtuk (237), Magyarországon kívül alig ismerik. Őszintén osztozunk a Brunauer házaspárnak abban a reményében, hogy ez a könyv, melyet főleg irodalmunk külföldi barátai és terjesztői forgathatnak haszonnal, de ezentúl a hazai Kosztolányi-kutatás sem hagyhat figyelmen kívül, enyhíteni fog ezen a helyzeten.

Kemény Gábor

Rác Sándor: Földeák és környéke tájszótára. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó, 145 oldal. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 168. sz.)

Rác Sándor a makói Kun Béla Általános Iskola tanára, Földeákon született, ott járt elemi és ismétlő iskolába, onnan volt bejáró a makói polgári iskolába, majd a fölzsabadulás után a dolgozók általános iskolájába. Később elvégezte a dolgozók tanítóképzőjét, majd tanár lett. Mintegy két évtizede szorgos gyűjtője szülőfaluja nyelvi hagyományainak. Tanítványait is bekapcsolta a gyűjtőmunkába, és segítségükkel is hasznos névanyagot tett közzé. Meglepő, hogy negyedik osztályos kisdíákjai — tízéves lányok, fiúk — gyűjtötték össze a Magyar Személynévi Adattárak 36. füzeteként megjelent Óföldeák és a volt Návay-uradalom lakosságának ragadványneveit (1981.); ötödikes, hatodikos és hetedikos tanítványai pedig Ferencszállás és a volt báró Gerliczy-majorok lakosságának ragadványneveit (1985.) ugyanannak a sorozatnak 69. számaként. Saját gyűjtése a Magyar Személynévi Adattárak 49. kötete: Földeák ragadványnevei (1982.). Most pedig számos helyi tanács, szövetkezet, gazdaság anyagi támogatásával, ugyancsak Hajdú Mihály szerkesztésében napvilágot látott szülőfalujának mintegy 4500 szót tartalmazó tájszójegyzéke. A gyűjtést 1966 és 1983 közt végezte, a szülőfaluján kívül a szomszédos Óföldeákon és Maroslelén.

Földeák, mint a táj legtöbb települése, középkori eredetű, de a török alóli fölzsabadulás után puszta maradt, és csak 1720 körül települt újra, részben Hont és Nógrád megyéből hozott, részben Szeged-Alsóvárosról kirajzolt jobbágyokkal. Návay János szegedi plébános, később nagyváradai kanonok vásárolta meg unokaöccsei számára az udvari kamarától. Ettől kezdve Földeák a Návayak birtoka. Rác Sándor említi, hogy Eötvös József is írt Földeákról, sőt járt is a községben. Ő csak 1869. január 4-i látogatását ismeri, s nem közli azt sem, hogy került Földeákra a nagy író és kultuszminiszter. Ilona lányát 1868-ban Návay Lajos (1842–1905) vette feleségül. Eötvös Józsefnek Földeákról előkerült és nemrég közzétett naplójegyzetei szerint Földeákon tartózkodott második unokájának, Návay Lajosnak (1870–1919) születésekor, 1870 szeptemberében is. Valószínű, hogy a Rác Sándor említette előző látogatása pedig első unokájának, Návay Tamásnak (1869–1925) születésével függött össze. (Történelmi Szemle, 1978. 371.)

A szótár rendkívül vegyes szóanyagot tartalmaz. Nagyon régi tájszavak és a legfrissebb jassz kifejezések furcsa egyvelegét olvassuk itt az ábécé egységesítő rendjében. Íme néhány szó mutatóban a legújabb „tájszavakból”: *agytrósz*, *alányal*, *asszonypajtás*, *athok* (ad hoc!), *béketéesz* ('temető'), *bocipullman* ('marhavagon személyszállításra'), *csipi* ('szereti'), *gerópullman* (Gerő Ernő nevééről, ugyanaz, mint a bocipullman), *husi* ('a nő kedveskedő megszólítása'), *kassa* ('finom'), *nyasgem* (durva szőősszevonás), *per pillanat* ('éppen most'), *pipa*, *pipás* ('mérges'), *pofaberöndözés* ('arc'), *poncsó* ('női ruha'), *rongy* ('500 forintos'), *svábtépszi* ('Wartburg gépkocsi'), *cving* ('szving'; tánc), *titóvacsora* ('lencsefőzelék'; nyilván Titóról, de a gondolattársítás követhetetlen). Sajátos asszociáció eredménye a *tutajos szömmü* jelző: olyan nőre mondják, aki a férfiakra ingerlően hat.

Ez az utóbbi példa, de a szóanyagnak jó része is azt a gyanút kelti bennünk, hogy ezek a neologizmusok kevésbé lehetnek közösségi, a földéakiak többsége számára ismert s főként általuk használt kifejezések, inkább egyedi lelemények, amelyek szűk körben, meghatározott nemzedékben (elsősorban a fiatalok körében) és rövid ideig élnek, éltek. Rögzítésük természetesen nem fölösleges, de mégsem azonos a szerepük a népnyelvben, mint a hagyományos tájszavaké, amelyeket a lakosság zöme ért és használ. Szerencsére ilyenek is bőséggel találhatók Rácz Sándor gyűjtésében.

A másik jellemzője szótárának a nemi élet — testrészek és tevékenység — szavának aránytalanul nagy képviselése a közölt szóanyagban. Ezek egy része is bizonyára egyedi, alkalmi használatú. Az a benyomásom, hogy szinte minden magyar ige alkalmas — bizonyos igekötővel, képzővel vagy vonzattal — a közösülés kifejezésére. Korántsem teljes ez a szószedet: *beblötyöl, bekefél, bekever, besuvaszt, betököl, betöröl, bevág, bever, cseszeget, cseszik, gyug, gyugdos, gyuggat, ékel, éklécöl, elkezelget, fentereg, fúr, hentörög, húz, kajmol, kamatyol, kettyent, kettyint, kezel, kezelget, közlekedik, kummant, kupakol, kuppant, kúr, likitöl, lök, lyukaszt, lyukasztat, mögblötyöl, mögkúr, möghajít, möghajint, mögház, mögkajmol, mögkefél, mögkezel, mögkotor, mögkuppant, mögköpül, mögkupakol, mögkurel, mögmorél, mögmorgél, mögsuhint, mögsuvaszt, mögtaszajt, mögtojóz, mögtököl, mögugrik, morél, morgél, összetöszik, pempitykézik, pitykézik, ráfejel ('terhes nővel'), suvaszt, szánogat, tákol, tákolgat, toszogat, toszik, tököl, tömköd, ugarol. A jelentésárnyalatokat kifejező szavakkal, a testrésznevekkel még szaporítani lehetne. Egyáltalán: aki a nyelv legalsóbb rétegét akarja tanulmányozni, ebben a szótárban bő anyagot lel.*

A harmadik jellemzője a közölt szójegyzéknek a rengeteg hangutánzó szó és gazdag változataik, kivált a sok ikerszó. Sokszor csak egy-két hangban különbözik a lényegében azonos jelentésű szó. *Cenzár ~ cincár, csimbók ~ csömbök, dadri ~ hadri, dikics ~ gyikics, dikicsöl ~ gyikicsöl, hekemuka ~ mekekuka, nyipászka ~ nyivászka, papsapka ~ papsipka, pitizál ~ pityizál, pruhangya ~ purungya, retyerát ~ retyezát, riktig ~ rittig, ripacsos ~ ripatos, rímbol ~ tírímبول, riherongy ~ rüherongy, stimúlál ~ strimulál, szét-díbol ~ szétrímبول ~ széttírímبول, táragygyükér ~ tájogygyükér, takabakázik ~ takubakuzik, zuhancs ~ zuháré ~ zuhé.*

Zavar engem tájszótárainkban az a gyakorlat, amely erőlteti a tájszavaknak a köznyelvhez való folytonos viszonyítását. Ez különösen a szűkebben vett, ún. tulajdonképpeni tájszavak esetében vezet kényszeredett megoldáshoz: „kikövetkeztetett” köznyelvi alak mesterséges előállításához. A földéaki tájszótárban is sok ilyen képtelenség található. Pl. két *alé* van: az egyiknek „köznyelvi” megfelelője *alé* 'nadas hely', a másiké *allé* 'fasorral szegélyezett egyenes út'; de hogy miért kétféle a köznyelvinek vélt megfelelőjük, nem derül ki. Az *ártézíkiút* köznyelvi megfelelője nem *ártézi*, hanem *ártézi kút*. A *blazírozik* megfelelőjeként ugyanez az alak áll a címszóban, holott a köznyelvi változata *bazíroz*. A *cakompart*-é sem *cakompart*, hanem *pakompart* (Backenbart). A *cenzar*-é, *cincár*-é egyaránt *szenzál*; a *cibak*-é *cvibak*; a *ciki*-é *cviki* (Zwicker); a *cirkumdederum*-é *circumdederunt*; a *dergovác*-é *tergovác*; a *fuharba jár*-é *fuvarba jár*; a *geleb*-é *kebel* (hangátvetés + zöngésülés); a *gilis*-é *kelés* (zöngésülés + *i*-zés); a *gyikics*-é *dikics* (mint ahogyan tájnyelvi változata is előfordul így a szótárban); a *heptiká*-é *hektika*; a *kocsiber*-é *kucséber*; a *likker*-é *glíkker* vagy *klikker*; a *miháncs*, *mihánt*, *mihencs* megfelelője *mihelyt*; a *peszternák*-é *paszternák*; a *pihánul*-é *piannán*; a *petóniá*-é *petúnia*; a *Poncida*-é *Boncida* (Bonchida); a *pramonát*-é *promenád*; a *prezúr*-é *plezúr* (blessure); a *sriból*-é *srejból*; a *strabális*-é *drabális*; a *sung*-é *svung*; a *vancépp*-é *vanstepp* s így tovább. Helyesebbnek tartom, ha a tulajdonképpeni tájszavaknak nem erőltetnénk a köznyelvi formáját, mert ez éppen a legjellegzetesebb tájszavak esetében a legértelmetlenebb és legönkényesebb. Pl. a *tángová* köznyelvi megfelelője itt ugyancsak *tángová*; szegedi változata *dángubál*, *dángubáz* ~ *dánguváz* (SzSz).

Föltűnően sok a *be-* igekötős szó, különösen az étkezéssel kapcsolatban (*beeproz, behurkáz, bekáposztáz, belevesel, belepényöz* stb.). Ez így folytatható minden ételfajtával. Egyetlen címszóvá lehetett volna összefogni az ilyen szócsoportokat: *csutkababa, csutkababázik, csutkakúp, csutkalevél, csutkaparázs, csutkarozka, csutkaszár, csutkaszárkúp, csutkatb, csutkatöverés, csutkázás; dug, dugdos, duggat* stb.

A *batalíjon* meghatározásában pontosabbat lehetett volna adni, mint 'katonai egység': 'zászlóalj'. A *befolyat* mellett szerintem Földeákon is él egyszerűbb változata: *folyat* ('[tehén] megtermékenyül'). Sok helyütt hiányzik a példamondat, amely egyértelművé tehetné a szó használatát, vonzatát. Pl. a *beleáll* két jelentése közül az egyik *beleáll a búzába* ('megkezdzi az aratást'), a másik *beleáll a lábába* ('valamely testrész fájni kezd'). Az *összeszúr* alighanem csak az *összeszűrük a levét* kifejezésben jelenti azt, amit Rácz Sándor szerint a földeákiak (is) értenek rajta: 'férfi és nő tiltott nemi kapcsolatra lép egymással'. A *suba* csak alkalmi jelentésben érthető a töltött káposzta burkát adó káposztalevélnek, abban az összefüggésben, amit a mondás is kifejez: *ha a húsát mögötted, ödd mög a subáját is*. Amire hasonlóan kész a válasz: *a ló sē öszi mög az abrakos tarisznyát!*

A *béles* bizonyára sajtóhiba; helyesen *bélös*. A *bélpokol*-nak föltételezhetően *bélpoklos* változata is élhet (SzSz.). A *borjúkötél* — a példamondat szerint — aligha jelentheti a borjúkötélre fogott (azaz nemi életében korlátozott) férfit, hanem ez is csak a teljes kifejezésben kapja meg jelentését. Furcsállnám, ha a *büfög* csak 'fojtva, szipogva sír' jelentésben volna ismeretes, és nem a köznyelvi értelemben (böfög). A *cigánybíró*-ról szóló címszóban előforduló *Bécs* nem Wien, hanem Makó *Cigánybécs* nevű városrésze (Inczeffi Géza: Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata. 1970. 151). Érdekes a *csencsel* 'csen, lop' jelentésváltozata. Ez a szó a gödöllői cserkészjamboree (1933.) után terjedt el nálunk: a különféle nemzetiségű egyenruhadarabokat csencselték, cserélték el a cserkészek. A hangalaki rokonság okozhatta jelentésváltozását. Érdekes, hogy Hódmezővásárhelyen is följegyezték (ÚMTsz.). A *csitri* aligha 'apró, jelentéktelen, haszontalan', hanem inkább 'fiatal, kamasz lány' jelentésű Földeákon is. Az is érdekes, hogy a nép emlékezetében máig él a kishold (1100 négyszögöl) latin neve, a *jugerum*. Kossuth nevéből nemcsak kalap, szakáll és cigaretta lett, hanem ige is: *kosútoz* 'borozgatva politizál, vitakozik'. A *lefjög* jelentése ('állat füle minden lépésnél ide-oda lendül') igazolja Móra Ferenc használatában a szó szerintem való magyarázatát (Néprajz és Nyelvtudomány. 1983. 27: 20), szemben Benkő László értelmezésével (Nyr. 106: 57). A *mazsola* (Földeákon 'apró növésű kislány') a televízió nyelvi hatásának következménye: a népszerű mesefilmfigura neve vált köznévvé. (A köznyelvben inkább 'kezdő autóvezető' jelentéssel.) A *mögpráhol* a tápai gyékényszövés műszókincsében *paráhol* változatban él; mind a kettő 'vízzel meghint' jelentésű. A *mekekuka* Móra írásaiából ismeretes (Néprajz és Nyelvtudomány, i. m. 24). Úgyisintén a *milling*. Móra 1930-ban a Népünk és Nyelvünkben (154) föl is tette a kérdést, hol és milyen jelentésben ismerik, de válasz nem érkezett. Annál érdekesebb, hogy Földeákon máig él, és Rácz Sándor közölheti jelentését is: 'hóhérbárd'. De itt is, akár Félegyházán, csak szóláshasonlatban él: *élős, mint a milling*. Pálforduló nem január 29-én, hanem 25-én van. A *paliannya* Szegeden *kispalanyja* (SzSz.): a sertés bendőjének az a része, amelyet töltelékkel megtöltve lesz a mesében is emlegetett *kis gömböc*. (Ez nem szerepel a földeáki szótárban, pedig bizonyára ott is ismerik.) Rejtély, a *paraplé* 'esernyő' miért jelenti Földeákon a tornác könyöklőjét. A *picik* használata példamondat híján érthetetlen. Móra *bokrétolás*-nak mondja (ilyen című tárcájában) a cihelődést, a cókómók öszszeszedését, s meg is fejtí: a német *Proprietät*-ból magyarosodott meg a kiskunok ajkán. De hallotta ő közben is változatát is pitvarosi szlovák munkásaitól ásatás közben: ők *pop-rétoltak*. Földeákon is ismerik a *poprét* szót 'cókómók, holmi' jelentésben. Egészen friss szóalkotás a *pulyka szömmü piz*, hiszen az 1981-ben forgalomba került kétforintos kapta ezt a nevet. Bizonyára ez is egyéni lelemény, és csak szűkebb körben él. Hogy a zseblámpa

miért *rendőrjlesztő*, s hogy ez is mennyire általánosan ismert szó, szintén rejtély. Az is ritkaság, hogy egy-egy népszokásnak az eredetét, keletkezését pontosan ismeri a néprajz. A *rúzsalkodalom*, *rúzsaményasszony*, *rúzsavőlegény* néprajzi háttere a folklorizáció korai példája, a Gyöngyösbokréta csaknem száz évvel előbbi őse. Oltványi Pál plébános az 1850-es években rendszeresítette Péter-Pálkor a *rúzsalkodalmat*, nagy népünnepélyt menyasszony- és vőlegényválasztással, esküvőt utánzó szertartással, tánccal. Oltványi alapítvánnyal is ösztönözte a szokás tovább élését. A fölszabadulás után szűnt meg. Erről Rácz Sándor a *Földeák ragadványnevei* című könyvében (188–90) ír részletesen.

A *sábec* 'lámpás' jelentés nyilván félreértés. A példamondatból is kitűnik, hogy csak tartozéka, velejárója a lámpás (*pilács*; címszóként azonban nem szerepel a szótárban; Bálint Sándor szerint 'méceses', én azonban emlékszem, gyermekkoromban a legkisebb fényt adó petróleumlámpát is *pilács*-nak hívtuk Mindszenten), maga a *sábec* (sabesz) a jiddisből való, szombatot jelent, a zsidók heti ünnepnapját. Így érthető a példamondat: *Tán sábec vót náluk, alig égött a pilács*.

Egészen meglepő, hogyan kerülhetett a nép szókincsébe a *sasfiók* 'erős ember csenevész fia' jelentésben. Hiszen ez a metafora Edmond Rostand leleménye: ő adta ezt a nevet Napóleon fiatalon elhalt fiának, II. Napóleonnak (1811–1832), a reichstadti hercegnek L'Aiglou (A Sasfiók) című drámájában (1900.), Krúdy Gyula pedig „a magyar Sasfióknak” Petőfi Sándor egyszerűlt fiát, Petőfi Zoltánt, Zoltánkát nevezte (1913.), „a nagy Petőfi kis fiát” — ahogyan Juhász Gyula írta róla (1921.). S most a köznevesült *sasfiók* a földéaki tájszótárból kerül elénk!

Megint a példamondatból derül ki, hogy a *szakáll* szónak 'becsület, kontó, hitel' jelentése félreértés. *Szakállamra mondom* — ez nem azt jelenti, hogy a becsületemre mondom. Ennyi erővel az *isten* is lehet 'becsület' jelentésű: *Istenemre mondom* . . . A szólás magyarázatát O. Nagy Gábor adja (Mi fán terem? 1957. 309–10). A *szilvalé* a francia *s'il vous plaît* gunyoros magyarázata.

Nagyon érdekes a *téka* 'iskolatáska' jelentése; valószínűleg múlt századi eredetű jelentésátvitel eredménye: a fali tékában könyvek is voltak, így az iskolás gyermek táskája, amelyre a könyveket rakták, átvette a régi szekrény nevét.

A *tutorára* ismét félreértés; a helyes alak: *tutor* 'gyám'. Ahogy a példamondatból ki is derül: *Mások tutorára szorút*, azaz mások gyámságára, gyámoltására. Legföljebb annyi árnyalatbeli különbség lehet, hogy a 'gyám' mellett 'gyámság' is belefér a jelentésébe.

Folytathatnám még kérdéseimet, kétélyeimet, hogy egy-egy szó valóban olyan, és csak olyan jelentésben él-e Földeákon, mint ahogyan a szótárban olvasom, de ennek már nem volna közhaszna. Van néhány olyan szó is, amelyről nem tudom, miért került bele. Pl. a *szöm* 'szem' nem tájszó, csupán a köznyelvi alaknak nyelvjárási, *ö-ző* változata. Ha pedig az ehhez hasonló alakváltozatokat is fölvette volna a gyűjtő, ugyancsak megszáporodott volna — fölöslegesen — az anyaga. De így is tanulságos ez a vegyességében is gazdag szójegyzék, éppen azért, mert rögzíti egy magyar falu régiségében és újdonságában is érdekes, viszonylag egyidejűleg használatos, jellegzetes szókincsét.

Péter László

Balázs János: A szöveg. Budapest, 1985. Gondolat, 371 oldal

A szövegnyelvészet vagy más szakszóval a szövegtan az elmúlt két évtized alatt új, szűk körű nyelvtudományi diszciplínából a szövegek vizsgálatának általános elméletévé, interdiszciplínás tudománnyá lett. De éppen mert még új és fiatal, nyilván forrongásban levő tudomány, lényeges elvei és alapkategóriái még nem állandósultak és nem álta-

lánosultak. Problematikájában még nehéz eligazodni. Épp ezért, mint oly sok más hasonló esetben, itt is szükségesek a tájékoztatók, az eligazító összegezesek.

Ezt az igényt elégíti ki Balázs János könyve. A fűlszöveg szerint „kötete első hazai összefoglalása a szövegtani vizsgálatoknak”. Maga a szerző feladatáról így vall: a kötet szerzőjének „be kellett érnie egyes régebbi és újabb szövegszerkezeti vizsgálatoknak a számbavételével és értékelésével, s néhány lehetőség felvillantásával” (344). És azt is elmondja, hogy mire nem vállalkozhatott: „Még kevésbé merészkedhetett a szerző azoknak az egyre szorosabb szálaknak akár csak futólagos számbavételére sem, amelyek a szövegtant napjainkban a nyelv- és irodalomtudománynak számos ágával, továbbá a szemiotikával, a pszichológiával, a szociológiával és több más diszciplínával fűzik össze” (345). Látható tehát, hogy a szerző mit tekint céljának, és hogy mi az, amiről elsősorban terjedelmi okok miatt lemond: e kérdések tárgyalása ugyanis „szétfeszítette volna e kötet szűkös kereteit” (345).

Ha egy jól ismert műfajra, az egy-egy tudományba való bevezetésre gondolunk, állíthatjuk, hogy a szövegnyelvészetet is be lehetne úgy mutatni, hogy körülhatároljuk tárgy- és feladatkörét, meghatározzuk és leírjuk alapfogalmát, a szöveget, és számba vesszük a szöveg főbb sajátosságait (pl. a kohéziót, a szinteket, a kontextusokat), elkülönítjük ágait, és kimutatjuk interdiszciplináris kapcsolatait. Balázs János nem ezt a lehetőséget választotta. S helyesen tette, hogy nem így járt el. Annnyira változó, gazdagodó, bővülő tudomány még ma a szövegnyelvészet, hogy egy szélesebb olvasóközönségnek szóló bemutatása így aligha lett volna sikeres, eredményes és főleg tanulságos, aligha nyújthatott volna így hasznos ismereteket. Helyesebb volt alapfogalmát, a szöveget állítani a tárgyalás középpontjába. Sokoldalú megvilágításával magáról a szövegnyelvészetről is sokat megtudhatunk, legalábbis annyit, amennyinek a közlése a szerző szándékában állott.

Könyve két nagy részből áll. Az első rész fejezetei a szöveggel foglalkoznak: a szöveg meghatározása, vizsgálatának lehetőségei, a szövegalkotás tényezői, a szövegalkotás és a szövegértés a közlési folyamatban, a szövegszerkesztés és a beszédaktusok, a szöveg és címe, a szöveg szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintje, végül a szöveg témája. A második rész középpontjában viszont a szövegtípusok állnak. Egy-egy típust a szerző szuperstruktúrájának tart, és szövegszerkezeti modellként mutat be. Négy szuperstruktúrát tart számon és tárgyal részletesen: a versszöveg, az érvelés és a szónoki beszéd, az oklevél és a levél, az elbeszélő szöveg. A második rész utolsó fejezete az Összegezés és kitekintés (amit szerencsésebb lett volna külön, harmadik részként beiktatni, mint ahogy a versszövegekről szóló részletet is jobb lett volna külön fejezetként, nem pedig a második rész általános bevezető fejezete részeként szerepeltetni).

A kötet beosztásánál, tagolásánál is fontosabb kérdés, hogy mi a fejezetek tényleges tartalma, és hogy milyen a kifejtés módja.

Általában elmondható, hogy egy-egy szövegnyelvészeti kategória, jelenség tárgyalásában a szerző nem a kérdéses jelenségre vonatkozó sok és sokféle nézetet, felfogást ismerteti, hanem — és ismét tegyük hozzá, hogy helyesen — inkább a jelenség lényegét próbálja megvilágítani, megmagyarázni. Így például a szöveg fogalmát bemutató fejezetben nem sorol fel a szövegnyelvészeti szakirodalomban számon tartott különféle meghatározásokat, hanem elmondja, hogy a szövegalkotás hasonlít a szövés műveletéhez és eredményéhez: az egymásba kapcsolódó mondatok „a szintaxis síkján úgy haladnak előre, mint szövéskor a láncszemek”, ezzel szemben „a szöveg jelentésbeli egységét megteremtő, több mondaton is átnyúló szemantikai kapcsolatok a vetülékfonalak erre merőleges irányú mozgásához hasonlóan létesülnek” (7, 18).

De hogy mégis lássék, mekkora a tarkaság és hogy főleg milyen sok a megoldásra váró probléma a szövegnyelvészetben, a szerző sokatmondó, problémákat jelző kérdése-

ket tesz fel, és így tájékoztat a tényleges helyzetről: a nézetek sokféleségéről, a megoldásra váró problémákról, a tennivalók sokaságáról.

Mindezt ismét egyetlen példával világítjuk meg. A mondat és a szöveg közötti különbségekről szólva a szerző először megállapítja, hogy a mondat szintaktikailag kéttagú. Ezután következnek a problémafelvető kérdések: „De hány tagú a szöveg? Vannak-e egyáltalán szerkezeti sémái? S ha igen, mik ezek? Csupa nehéz kérdés” (13–4). S kérdései és egyáltalán magyarázatai, fejtegetései mellett vagy után soha sem marad el egy felfogás, a saját vélemény jelzése. Az előbbi kérdéskörben ez: „a szöveg szerveződését irányító szabályok nem mindig és nem teljesen azonosak a mondaton belül érvényesülővel” (15). S ez a vélemény egyben világos állásfoglalás a szövegnyelvészet egyik sokat vitatott kérdésében, abban, hogy a szöveg szerkezete olyan, mint a mondaté, azaz a szöveg egy „kiterjesztett” mondat, következésképpen nincs szükség egy külön diszciplínára, a szöveg szerkezetét tanulmányozó szöveggrammatikára (ezt vallja például Dascal és Margalit vagy Lang), vagy pedig hogy a szöveg szerkezete minőségileg különbözik a mondatétól, ezért tanulmányozására nem elégséges, nem alkalmas a mondatgrammatika, hanem szükséges egy új, sajátos szakág, a szöveggrammatika (a szóban forgó vitában ezt vallja például Petőfi és Rieser, ugyanúgy másutt Dijk, valamint Halliday és Hasan).

A könyv — a szerző véleménye szerint is — az eddigi idevágó nézetek és vizsgálatok összegezése és értékelése, tehát egyfajta szintézis. Ennél azonban több is, más is. Maga a szerző is utal arra, hogy „néhány lehetőség felvillantása” (344) szintén része kötete tartalmának. Szerintem épp ez a „felvillantás” jelzi azt a többletet, ami a szerző sajátja. Eredetinek tartom többek között a szuperstruktúráról alkotott véleményét (a szöveg szerkezeti modellek mint szuperstruktúrák), illetőleg e struktúrák jegyeinek, alkotóelemeinek egy sajátos modellé való kikerekítését. Azért épp ezt emelem ki, mert ennek segítségével tudok leginkább rámutatni Balázs János könyvének elméleti értékeire. A szuperstruktúrák elméleti jelentőségét a szerző nézeteiből fakadó két lehetséges következményre igazolom.

Az egyik az, hogy a szuperstruktúra, pontosabban egy-egy ilyen struktúrához kapcsolható „szövegmintá” értékű sajátosságok, alkotóelemek egy része arra utal, hogy a szöveg nemcsak nyelvhasználati tény, nemcsak parole-jelenség, hanem a nyelvi rendszer része, annak egy szintje (rétege), tehát langue-jelenség is, és így ugyanúgy, mint a mondat (azaz nem egyedi mondatok, hanem a mondat mint elvont kategória), a szöveg szintén tárgya lehet a grammatikának. Erre gondolhat a szerző is, amikor azt állítja, hogy „e szuperstruktúrák lényegében ugyanolyan módszerrel ragadhatók meg, mint a grammatikai és logikai struktúrák” (225). A hangsúly itt természetesen a grammatikai és a neki megfelelő logikai jelleg van. Ennél is többre utal a szerzőnek a kétféle struktúra, a lineáris elrendezésű és a cirkuláris jellegűre utaló észrevétele. Az első a parole-ba, a második a langue-ba sorolható, hisz lineáris irányultság nélküli „összefüggő egészet alkot egyebek között a nyelv mint jelek strukturált rendszere”, ezzel szemben időbeli lineáris irányultság jellemzi „az elmondott vagy felolvasott szöveget” és térbeli linearitás „a leírt vagy nyomtatott szöveget” (230). Talán ennél is fontosabb az a megjegyzése, hogy „figyelmet érdemel a cirkularitásból a linearitásba való átmenet... Ilyen jellegű transzformációkra kerül sor, amikor a nyelv (langue) beszéddé (parole) válik” (230).

A második, ugyancsak lehetséges következmény pedig az, hogy itt a szuperstruktúra a szövegtipológia alapja, kiindulópontja (amiről viszont mint elméleti és gyakorlati lehetőségekről nagy érdeklődéssel olvastunk volna a közölteknél jóval többet már csak azért is, mert alig van olyan szövegnyelvészeti irányzat, iskola vagy valamilyen szövegelmélet, amelyiknek ne lenne kifejlesztett vagy kifejleszhető tipológiája). A lényeg az, hogy szerintem a szuperstruktúra a maga invariáns tényezőivel többek között szöveg

feletti kategória is, és mint ilyen alkalmas arra, hogy az egyedi, konkrét szövegek felett álló, azokat egyféleképpen (elvonatkoztatással és általánosítással) összegező szövegtípussá fejlesszük. Mindennek jelentőségét az is fokozza, hogy a szövegtipológiákból hasznosítható stílustipológiákat alakíthatunk ki. Különösen a szerző nem részletezett tipológiája a maga négy átfogó típuskategóriájával (érvelő, leíró, elbeszélő, értékelő) el fogadható, jó és biztos alapot jelent.

Sajátos — és nyugodtan állíthatjuk — teljesen egyéni vonása a könyv tartalmának az, hogy a téziseket kifejtő, megvilágító szövegalkotási elvek, nézetek, eljárások az esetek túlnyomó többségében (az elbeszélő szövegekről szóló fejezet kivételével) az antik (görög és latin) retorikából, poétikából, valamint a későbbi, a középkori ars dictandikból vannak. Ez több szempontból is hasznos és tanulságos. Segítségükkel a szerző jól érzékelteti, hogy szövegnyelvészet a maga feltűnő újszerűsége ellenére nem előzmények nélküli, hogy korábbi és főleg antik előzményei, forrásai vannak. Ezzel a szövegnyelvészetnek az antik kultúrát kevésbé ismerő képviselői számára nélkülözhetetlen ismereteket nyújt, és bőséges anyagot szolgáltat a szövegnyelvészet előtörténetéhez (ezért sem ártana Balázs János könyvét valamelyik világnyelvre, elsősorban angolra lefordítani). Mindezekon túlmenően ez a szövegnyelvészeti „antikizálás” azért is hasznos, mert felelevenít régi, már elfeledett, de még mindig hasznosítható alkotási elveket és eljárásokat, amelyeket a szövegalkotással összefüggő területeken, mindenekelőtt az irodalmi formáról szóló ismeretek népszerűsítésében, továbbá a fogalmazástanításban és a kompozíció tanulmányozásában lehetne alkalmazni.

Mindemellett azonban felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon a szakmabeliek szűkebb körén kívül álló olvasókban nem keltheti-e ez azt a látszatot, hogy a szövegnyelvészet lényegében antik retorika, pontosabban: más, újabb keretekben elhelyezett antik retorika. És ezt követheti az a további kérdés, hogy ha ez így van, akkor tulajdonképpen mi a szövegnyelvészetben az oly sokat emlegetett „nóvum”. Ehhez még azt kell hozzátennem, hogy vannak újabb, a régiektől különböző szövegalkotási elméletek, amelyeket épp a szövegnyelvészet fejlesztett ki (mint amilyen például Dillon: *Constructing Texts — Elements of a Theory of Composition and Style* 1981 vagy Beaugrande: *Text Production — Toward a Science of Composition* 1984). Ezek megemlítése, sőt beépítése szerencsésen kiegészítette volna a korábbiak tárgyalását.

Mint már egy-két megjegyzésből eddig is láthattuk, Balázs János könyvének nagy értéke a világos tárgyalási mód. Minden kérdést kifejt, több oldalról is megvilágít, és sok példával igazol. Különös jelentősége van az — olykor elemzésszámba menő — magyar (klasszikus és mai) szépirodalmi példákkal való szemléltetésnek, amely azért is figyelemre méltó mert az irodalmárok számára jól jelzi a szövegnyelvészet fontosságát, produktivitását. Természetesen a többi szövegtípusra (szónoki beszédre, levélre) mondott szövegpéldák és főleg kommentálásuk szintén mintaszerű.

Balázs János könyve szakszerű tájékoztató, hasznos olvasmány a szövegnyelvészet iránt érdeklődők számára. Emellett azonban szigorú szaktudományi szempontból is értékes munka, hisz — mint láttuk — új gondolatokkal gazdagítja a szövegtudományt. Tehát a szakemberek számára is nélkülözhetetlen kötet. A szerző elérte (a 344. lapon jelzett) célját: sikeresen összegezte és értékelte az eddigi felfogásokat, és „felvillanott” néhány új gondolatot. Mindezzel — nem „kicsivel”, mint mondja, hanem, mint állíthatjuk, sokkal — valóban „előbbre lendítette” a szövegnyelvészeti vizsgálatokat.

Szabó Zoltán

Debrecen utcanevei. Szerk. Nábrádi Mihály. Debrecen, 1984. Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. művelődési osztályának kiadása. 408 oldal + 1 térkép.

I. Debrecen legrégebbi utcaneve minden bizonnyal a *Péterfia utca*: 1311 után már emlegetik az okiratok. „**Ha van igazán jellegzetes debreceni utca, ez a Péterfia**” — írta itt is, korábban a debreceni *derék* utcákról szólva a kötet kitűnő, sajnos közben elhunyt munkatársa, É. Kiss Sándor.

Azután a többiek: *Mester utca* (1466), *Csapó utca* (1467) *Burgundia utca*, *Hatvan utca*, *Szent Anna utca* (1547), *Varga utca* (1560), *Csemete utca* (1564), *Darabos utca* (1574), *Piac utca* (1598), *Miklós utca* (?). Közülük a *Szent Anna utca* ma *Béke útja*, a *Piac utca* ma *Vörös Hadsereg útja*, a *Miklós utca* ma *Dimítrov utca*; 1945 és 1955 között a legősibb és legsajátosabb Péterfia utcának is más neve volt (Kálmán Béla: *A nevek világa*. 1967. 171). Hogy mi, azt sem Kálmán Béla, sem a most ismertetendő könyv nem mondja. Szóvá tette azonban Mocsár Gábor, így tőle tudjuk a szemérmesen eltitkolt nevet: *Magyar-szovjet barátság útja* (Délihábjaim városa. 1981. 119).

Az utcanévrendszer kialakulása Debrecenben is hasonlóan ment végbe, mint a többi magyar városban, pl. Szegeden, legfőljebb némi időeltolódással. A természetes neveket Debrecenben később kezdte fölváltani a mesterséges névadás, főként a tiszteleti nevek adása. Ezeket a könyv némely szerzője „emlékeztető neveknek” mondja, de ide vonja a köznévi eredetűeket is (pl. az *Iffjúság útja* is „emlékeztető”). 1750-ből, Kováts György térképéről 16 utcanév ismeretes; az előbbieken kívül a *Várad*, *Oláh*, *Pereces* (1732), *Olajos* (1640), *Kandia*, *Félszer-Varga*, *Szappanos*, *Cserepes*. 1850-ben már 110-re szaporodtak az utcanevek.

Meglepően korán, már 1844-ben nekilátott a debreceni tanács az utcanevek rendezéséhez, de érdekes, hogy még ekkor sem gondoltak a később oly jellemzővé váló tiszteleti nevek gyártására. Egyetlen kivétel, és ez stílusos is: az első tiszteleti név Debrecen térképén 1850-ben tűnik föl — Csokonaié. Szegeden már 1814-ben Szoyvai Jenőről, Laudon tábornokról, sőt a még élő Mérey Sándor királyi személynekről neveztek el utcát. Debrecenben a következő tiszteleti névadásra már Szegeddel egyidőben került sor: közvetlenül döbbenetes halálhíre után kapott Debrecenben utcát, Szegeden teret Széchenyi István. Kevéssel utóbb Debrecenben Batthyány Lajos és Teleki László (nem Sámuel, ahogy a 36. lapon olvassuk) is utcát kap. (Teleki ugyanekkor Szegeden is.) Kossuth Szegeden már az árvíz utáni nagyobb utcanévrendezéskor, 1880-ban kapott egy kis utcát, majd 1892-ben, 90. születésnapja alkalmából sugárutat. Debrecenben is ugyanekkor batorodtak meg a hivatalbéliek, hogy utcát mertek elnevezni a trónfosztó kormányzóelnökről.

Amit Szeged utcanévrendszerének történetében az árvíz utáni rendezés hozott, azt vitte végbe Debrecenben az 1897-ben indított kezdeményezés, jórészt éppen Szeged példájára hivatkozással. Az eredmény is hasonló: a lojalitás a királyi házat is az utcanév-táblákra viszi. A legföltűnőbb itt, hogy a trónfosztás színhelyéhez, a nagytemplomhoz vezető *Piac utca* — *Ferenc József út*-nak keresztelik át! Szerencsére azonban a nemzeti értékeket is becsülik, sőt a helyi ősök tiszteletéről is tanúságot tesznek. Abban is hasonlítanak az elnevezők a szegediekhez, hogy a néphagyomány iránt kevés megértést mutatnak, és a szép, hangulatos, hagyományos, népi neveket könnyedén cserélték föl. Ez a folyamat, súlyosbítva a politika egyre növekvő befolyásával, oda vezetett, hogy mostanára Debrecen utcaneveinek mintegy 40%-a személynévi eredetű. (Szegedé csak 25%-ban, Pécsé 37%-ban, Esztergomé 67%-ban.) Noha számos méltó és értékes név hirdeti a történelmi és szellemi örökség becsületét a debreceni utcatáblákon, a személyneveknek ez az aránya kissé túlzó a természeti, az irányt jelölő, a hagyományos szemléletet megőrző nevek rovására.

2. 1979-ben Debrecenben is külön bizottság alakult, hogy gondozza az utcaelnevezéseket, s az 1982-ben, 1983-ban adott új nevek, amelyeket a Függelék tartalmaz, mutatják, hogy a bizottság jó irányban látott munkához. Védetté tette a legértékesebb utca neveket, a névadókról magyarázó táblákat helyezte el, megjelölte az egykori városkapukat. Az új utcaelnevezésekben visszaállított — ha nem a régi helyükön is — több olyan nevet, amelyet az elmúlt időben elhamarkodva szüntettek meg, és engedtek át új, ritkán jobb névnek. Így kapott újra utcát Debrecenben Bartha Boldizsár, Duskás Ferenc, Gárdonyi Géza, Károli Gáspár, Rakovszky Dániel. A megszűnt kertek nevét utca-nevekként mentik át az utókornak. A régi *Libakert* az előkelősködő *Új élet park* nevet kapta; legalább az új *Libakert utca* őrizze emlékét. Találók, stílusos új neveket is adtak: *Csizmadia*, *Fidkeres*, *Pákász*, *Pap tava*, *Rézmetsző*, *Vaspálya* stb. A személynévi utca-nevek aránya azonban nem változott.

3. Debrecen mai utcanévrendszerében a minden magyar városban megszokott neveken kívül őriz jellegzetességeket. Ilyenek főként a helyi történelem nagyjainak nevei (mint pl. Borzán Gáspár vagy Vigkedvű Mihály; ez utóbbi még különleges ízű vezetéknevével is egyedi); a jeles prédikátorok és kollégiumi professzorok. „Az északeleti részen — írta Béber László — például egy sor utcán leolvasható a város reformálásának csaknem egész története a névadókról, csak hát persze tudni kell, kik voltak ezek” (Debreceni érdekességek. 1977. 184). Mocsár Gábor is azt mondja: „a mai utca nevek alapján végig lehetne kísélni a magyarországi református egyház történetét” (i. m. 154).

Sajátossága még Debrecen utcanévrendszerének, hogy utcát kapott itt mind a tizenhárom aradi vértanú (noha nem mindegyikük neve való — idegenségük, nehezen kiejthetőségük miatt — utcatáblára), a hét honfoglaló törzs, a bolgár és a litván testvérváros. De jellegzetes még, akár hagyományos, akár mesterséges elnevezés eredményeként a *Bellegelő utca*, *Böllér utca* (föltűnő benne az *ő-ző* változat megörökülése a debreceni *e-ző* nyelvben, pedig Szegeden van *Bellér* vezetéknév), *Egymalom utca*, *Fancsika*, *Jerikó utca* (városrészként a katolikus Szegeden is volt, de itt, egymás mellett, *Kálvária* és *Róma* is), *Kisbotos utca*, *Nagybotos utca*, *Pac*, *Portőrő utca*, *Sestakert és Sestakert utca*, *Szikigyakor utca*, *Vákáncsos utca*, *Vasaros utca*. Érdekes a *Zsák utca* is, de még jellemzőbb volt két régi változata, a *Forduló köz* meg a *Térj meg utca*.

A modern élet jó ízléssel tükröződik a város utcanévrendszerében, és helyesen is fejlesztik. Az *Élmunkás utca*, bár a pesti tér másolásának érződik, történeti kort is föl-idez a közelmúltból. A *Gázgyár utca* bizonyára még régi, de egészen új a *Gázvezeték utca*, *Házgyár utca*, *Kombájnos utca*, *Munkásőr utca*, *Traktoros utca*, *Vasöntő utca*.

Él az új utcaelnevező gyakorlat a tartalmuk szerint rokon nevek csoportosításával, *bokrosításával* is. sőt nem egészen helyes képzéssel műszót is alkotott ezekre, *bokornév*-nek keresztelve az ilyeneket. Helyesebb *névbokor*-ról beszélni, s egy-egy utcát úgy emlegetni, mint amely valamelyik névbokorba illik vagy tartozik. A *bokornév* fogalmát egyébként is túl tágan értelmezik e kötet munkatársai: ide sorolják az azonos *névtani csoportba* tartozó neveket, noha a város más táján szerepelnek a térképen. Pl. a *László utca* a férfinevek csoportjába tartozik ugyan, de nem a *Kálmán* és *Sándor utcával* egy bokorba (200). Szép számmal vannak azonban Debrecen utcanévrendszerében valódi névbokrok, amelyek rokon jellegük folytán elősegítik a tájékozódást. Ilyenek két helyen is az írók, költők neveiből összeálló bokrok (*Gulyás Pál*, *Babits*, *Kosztolányi*, *Szabó Lőrinc* az egyik; *Szabó Pál*, *Radnóti Miklós*, *Tamási Áron*, *Juhász Géza*, *Sarkadi Imre*, *Karikás Frigyes*, *Veres Péter* a másik); legnagyobb bokor talán a népnevekből kikerekedő (*alán*, *avar*, *bolgár*, *hun*, *jász*, *kazár*, *kun*, *mongol*, *ozmán*, *palóc*, *török*; kissé távolabb a *kabar*); de van mindössze kéttagú is (*korsó*, *csobolyó*; *cütera*, *furulya*; a *lant* már messzebb esik); két helyen a különféle fegyverek (*kard*, *puska*, *buzogány*; *lándzsa*, *kopja*, *puzdra*, *szablya*, *csákány*, *fokos*, *karabély*); gyümölcsnevek (*szilva*, *málna*, *köszméte*, *ribizli*; az *Alma utca*

és a *Körte utca* megszűnt közben, de nem is ugyanott volt); ifjúsági nevek (*Kisdobos, pajtás, úttörő*); katonai rendfokozatok (*tizedes, kapitány; százados* messze esik tőlük). Éppen a névbokorba tartozás bizonyítja, hogy a *Tizedes utca* ebbe a csoportba tartozik, és nincs köze a tizedesi intézményhez, amint a róla szóló terjedelmes fejtegetés bizonygatja. Ha viszont netán mégis ez utóbbi volt a névadás indítéka, akkor a *Kapitány utca* címszavában olvasható megokolás („katonai rendfokozatról elnevezve”) nem állja meg a helyét, hanem a városi utcakapitányból ered. Szintén a bokorba tartozás cáfolja, hogy a *Madarász utca* Madarász Lászlóról kapta volna (kivált 1927-ben!) nevét: *Tégláskert*-ben, ahol található, együtt van a *Földműves, Pásztor, Halász, Csordás, Vadász utcával*, tehát ez is foglalkozásnév.

Egészen különleges, jól sikerült névbokor a közigazgatásban Debrecenhez tartozó Bánk településen a *Melinda, Petur* és *Tiborc utca*. Noha az Árpád-kori *Bánkegyháza*-nak nincs köze Katona József drámájához, nevének eredete ugyanarra az Árpád-kori magyar személynévre megy vissza, mint a dráma hőséé, Bánk báné. A Debrecenben levő *Bánk utca* sem a bán, hanem a hajdani falu, a mai település nevét őrzi.

4. Vannak a város történetileg kialakult utcánévrendszerében kevésbé szerencsés nevek is. Sok a hangalakja vagy tartalmi hasonlósága miatt az egyszerűbb városlakó vagy kivált az ide látogató számára könnyen összetéveszthető utcánév (*Búza ~ Búzavirág, Hatvan ~ Hatvan utcai kert ~ Hatvani István utca, Házgyár ~ Gázgyár, Homok ~ Homokhát ~ Homokkert, Ifjúság útja ~ Fialatok utcája, Juhász Géza ~ Juhász Gyula, Kasza köz ~ Kaszás utca, Kiss Áron ~ Kiss Ernő ~ Kiss József, Kun ~ Kun Béla ~ Kunhalom, Kút utca ~ Kútjő utca* (ráadásul az utóbbi 1981-ig *Kút utca* volt!), *Máta utca ~ Mata János utca ~ Mátai utca, Mező ~ Mező Imre ~ Mezőgazdász, Munkás ~ Munkásór, Török ~ Török Bálint, Vág ~ Vágó Béla ~ Vágóhid, Varga ~ Vargakert ~ Vargakert utca, Virág ~ Virágos ~ Világos*).

Az is zavarhatja a tájékozódót, hogy kavargatták az utcanéveket. Pl. két helyen is volt a *Holló János utca* vagy a *Várad utca*. Az 1982-ben „rehabilitált” névadók sem régi utcájukat kapták vissza. A friss elnevezés gyakorlatán sem vehető azonban észre, hogy az elnevezők ráébredtek volna a rokon alakú nevek kiküszöbölésének gyakorlati szükségességére. *Holló János utca* mellé most adtak utcát Holló Lászlónak is. Mintha az utcánév a tiszteletadásnak egyetlen alkalma volna, s nem korlátoznák nyelvi szempontok. Ilyen az is, hogy az idegen, a nehezen kiejthető, elolvasható vagy a terjedelmes név nem alkalmas utcánévül, legyen bár viselője bármilyen tiszteletreméltó is, mint *Rothziegel Leo*. Ráadásul rövid o-val; ha következetesek, akkor — ahogy a *Thomas Mann utca* — *Leo Rothziegel utca* lett volna a helyes. De ilyen a *Segner, Senyei-Oláh Gusztáv, Rippl-Rónai József, Ghilányi utca* is. Hasonló a helyzet azokkal a nevekkel, amelyekben foglalkozás vagy más megjelölés is szerepel, s meghosszabbítja az utcanévet. *Bálint pap* vagy *Lőrinc pap* még érthető, hiszen az előbbinek nem ismerjük a vezetéknevét (sőt léte, szerepe is kérdéses), és a név így is rövid (három szótagú) marad. *Lőrinc pap Nagybotú Lőrinc*-ként azért nem ajánlatos Debrecenben utcánévül, mert a *Nagybotos utca*-val volna összetéveszthető; *Mészáros Lőrinc*-ként meg a *Mészáros utca*-val. De már a *Szabó István altábornagy tér* nagyon hosszadalmas. Igaz viszont, ha elhagyják a rendfokozatot, a sok *Szabó* (*Kálmán, Lőrinc, Pál*) közt megint összekeverhető. A *Rosenberg házaspár utca*-ból meg, akár Pesten, nyilván Debrecenben is „Rosenberg hp. u.” lesz a gyakorlatban. Nem volna jobb elkerülni az ilyen méltatlan következményeket, és a tiszteletadásnak más formáit (kiadvány, emléktábla, szobor stb.) választani?

Debrecennek három olyan utcanéve van, amelyet keltezésből alkottak (*Április 4-e útja, Március 15-e utca, Március 21-e tér*). Ezeknek is gondot okoz az írásmódjuk, hiszen pl. az *Április 4. útja* olvasva „Április negyedik útja”. Helyesebb volna betűkkel

kiírni a számokat (negyedike, tizenötödike, huszonegyediké). Még jobb volna elkerülni az ilyen fajta névadást, és magát az eseményt nevezni meg. Egyébként hat ilyen *útja* van még a városnak és négy *utcája*. (A *Fiatalkor utcája* a legfrissebb enémű névadás.) Ezt a formát is kerülni kellene, s ahol lehet (pl. *Tanácsköztársaság út*), a birtokviszonyt mellőzni.

Egészen meglepő, hogy néhány utcanévnek — mégpedig e századunkbeli keletkezésűnek — a könyv szerzői sem ismerik eredetét. Ha É. Kiss Sándor sem tudta, ki volt Tordai Gábor, akkor ez nyilván nem tudható. De ismeretlen az 1948 és 1956 közt született *Lóskúti utca* és az 1926-i születésű *Tarr utca* eredete is. Ez utóbbi talán vezetéknevből lett?

Bizonytalanságban hagy a könyv, vajon a *Diószegi út* irányt jelöl-e vagy Diószegi Sámuel a névadója? Mind a kettőről beszél, de nyilván csak az egyik, az irányt jelölő az igazi. A *Sípos utca* meg a *Vargakert* vezetéknevi vagy foglalkozásnevi eredetű? Mi bizonyítja hogy a *Vértanú* (1981-ig *Verseny*) *utca* Nagy-Sándor József tábornok emlékéért idézi? Hiszen róla régebb óta van utcanév Debrecenben. S vajon mit jelent az, hogy a Zengő utca neve „helyi sajátossággal egészült ki”?

5. Az utcanévtár címszavaiban hasonló rejtélyes, olykor nevetséges megfogalmazásokat bőven találunk. A nyolc szerző (Bornyi József, É. Kiss Sándor, Ladányi Kázmér, Lévai Béla, Nábrádi Mihály, Nyakas László, Ormosi László, Szamosújvári Sándor) szövegeit a szerkesztőknek nem sikerült az ilyen munkától várható egységes jellegűvé formálnia. Előre meg lehetett volna pedig állapotodniuk egy-egy címszó azonos fölépítésében, terjedelmének arányaiban, érdemi mondanivalójában. E tekintetben É. Kiss Sándor címszavai mintaszerűek. Ilyenek a különféle fajtájúak között: *Bajcsy-Zsilinszky Endre utca*, *Késes utca*, *Petőfi tér*, *Piac utca*, *Postakert*, *Salétrom utca*, *Sestakert*. Tömörök, a lényegre szorítkoznak, és minden fontosat szabatos fogalmazásban megadnak.

Néhány szerző az utcanévtárat életrajzi lexikonnal, értelmező szótárral, szövegtel szótárral, sőt általános lexikonnal tévesztette össze. Ki várja a „Debrecen utcanévei” címet viselő kötettől Babits Mihály életrajzát vagy műveinek felsorolását? Ki akarja innen megtudni, hogy Lenin műveit 60 kötetben adták ki, vagy hogy Szabó Kálmán cikket írt a Debreceni Független Újság 1906. március 24-i számába? Ha viszont olyan fontos ez a cikk, az érdekelne, miről szól? Egyébként nem valószínű, hogy az 1909-ben elhunyt Szabó Kálmánról nevezték el az utcát; sokkal hihetőbb, hogy az azonos nevű szociáldemokrata vezetőről, Debrecen 1945. március 5-én megválasztott polgármesteréről (vö. Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. 1970. 384).

Vajon ebből a könyvből kell-e megtudnia az olvasónak, hogy az akác kiváló szerző- és tűzifa? Hogy a búbos kánya lilefélék családjába tartozó madár? Hogy a fogoly húsa kitudó? A *Galamb utca*-hoz tartozik-e az az etimológiai fejtegetés, amely oda lyukad ki, hogy kolumbáriumok találhatóak a debreceni köztemetőben is? Hogy a bajnok „eredetileg bajvívó vitéz katona”, ma pedig „valamely sportág legkiválóbb művelője, első helyezettje, bizonyos feltételekkel kiírt verseny győztese”? Mosolyognánk, ha nem sajnálnánk az érdemi közlések elől elvett, elpazarolt helyet az ilyen utcanév-magyarázatok olvastán: „Csendes az olyan hely, ahol semmiféle hang nem hallatszik.” „A lomb a növények lombszeletheinek összességét jelenti, főként a lombos fákon.” (Idem per idem?) A *Vihar utca* magyarázatából: „Az elnevezés a viszonylag rövid ideig tartó, gyakran csapadék (eső, jégeső, hó) zivatar (villámlás, dörgés) kíséretében fellépő rendkívül erős, 15 m/sec-nál nagyobb sebességű szél.”

Ezek helyett az ide nem tartozó, terjedelmes „magyarázatok” helyett inkább arra volnánk kíváncsiak, hogy pl. mi a *Kandia utca* eredete. Mert az utca görög kereskedő lakóira vonatkozó utaláson kívül erről semmit sem tudunk meg. Kíváncsiak volnánk,

hogy Hajdú János azért kapta-e az utcanevet, mert benne lakott valaha? Hogy milyen kapcsolatban volt Liszt Ferenc, Károlyi Mihály, Juhász Gyula, Móra Ferenc vagy Kéky Lajos Debrecennel? Legalább annyira, ahogy Erkelről vagy Szabó Lőrincről megtírták. S ahogyan É. Kiss Sándor címszavaiban következetesen meg is találjuk az erre vonatkozó tömör adatot.

De a legfontosabb, amit hiányolunk, s amit csak elvétele kapunk meg: az évszám, amelyhez egy-egy elnevezés köthető. Ez levéltári forrásokból, hírlapokból, de főként és legegyszerűbben legalább a várostérképekről meglehetősen pontossággal megállapítható. Enélkül képtelenség átfogó képet nyerni az utcanevérendszer fejlődéséről, egy-egy elnevezés indítékáról, szerepéről. Pl. a *Munkás utca*-ról aligha állítható, hogy a fölszabadulás előtti fél évszázad munkásmozgalmi harcaira emlékeztet, ha tudjuk, hogy már a fölszabadulás előtt kapta nevét. (Mocsár Gábor szíves közléséből tudom.)

Hiba az is, hogy szintén csak kivételesen közlik a címszavak az utcanevek változását. A könyv alaphibája, hogy szerkezete nincs jól átgondolva, s ahelyett, hogy egyetlen betűrendben közölné a legutolsó alakjának helyén valamennyi eddig ismert debreceni utcanevet, de ott fölsorolva minden előzőt, a nem élő neveket valamilyen jellel (kereszttel, csillaggal) megkülönböztetve, négy párhuzamos betűrendi fölsorolást ad. Élőfej sínes, tehát amikor keresünk valamit, azt sem tudjuk, a négy közül melyik betűrendben lapozunk.

Az első betűrend elvben az élő utcaneveket sorolná föl. A Függelékéből azonban kiderül, hogy egyrészt van köztük seregnyi, amelyet közben megszüntettek (*Aczél, Alma, Csárdás utca, Jenő tér, Kádár, Korcsolyás, Körte, Kösely, Margit, Nemes, Tasnádi, Tócskert utca*), tehát helyük a második betűrendben, a „Megszűnt utcák” című fejezetben volna. Ámde a megszünt utcák közt sem olvasunk majdnem ugyanannyi utcáról, mint ahányról írnak. Ezeket csak a különféle címszavakban szétszórva, mintegy véletlenül említve találjuk meg: *Andrássy út, Baltazár Dezső utca, Báthori Mihály utca, Csikszereda utca, Csillag utca, Dégenfeld tér, Fancsovics utca, Ferenc piac, Gulyás utca, Hagyma tér, Hungária körút, Kétkert köz, Király Ferenc utca, Kovács József utca, Lőcse utca, Madár utca, Nádor utca, Nagyvárad utca, Oláh utca, Onossai utca, Páva utca, Répa piac, Ruka utca, Sámson utca, Székhely hadosztály utca, Sztálin körút*. De Béber Lászlótól (i. m. 182—3) még értesülünk néhány, a cikke, 1970 óta — és nyilván éppen ennek nyomán — megszüntetett utcanevről (*Domahidy Elemér, Bánffy Dezső, Ocskay László, Bayk, Tárkányi* stb.).

A harmadik betűrend „Utca és műemlékek” címmel épületeket sorol föl. Ezek más műbe valók, külön kötetbe, a műemlék, műemlék jellegű és városképi jelentőségű házak fényképeivel, a mostaninál bővebb és szakszerűbb adatokkal az építőkről, a házak történetéről. Itteni közlésük zavarja a munka egységét és kezelhetőségét.

A negyedik betűrend anyagának voltaképpen az elsőben volna a helye. Semmi műszaki akadály nem lehetett, hogy a nyomdai munkálatoknak azon a pontján, melyen függelékként a kiadványhoz taldották, az azonos szedésű és fölépítésű címszavakat a megfelelő betűrendi helyre tördeljék. Így viszont teljesen lehetelenné tették az áttekinthetést; hiszen a *Hüvelyes, Kádas, Kertész* és a többi új utcát az élő utcanevek közt keressük, ahol viszont megszünteteket vegyest találunk ma használatosakkal. Ezt a zűrzavart a nyomás előtt egy kis átszerkesztéssel szépen meg lehetett volna előzni.

6. Szigorúbbak lehettek volna a lektorok a bevezető tanulmánnyal szemben is. Ők talán még láthatták kéziratban azt a 15 jegyzetet, amelyből a kész kiadványban csak a szövegbeli számok maradtak, de hogy mire hivatkozik a Bevezető írója, Nábrádi Mihály, azt nem tudhatjuk, mert a szerkesztő Nábrádi Mihály nem vette észre kimaradásukat a kötetből. A Bevezető várostörténetet ad, de elmosódik benne a szűkebb tárgy, az

utcanévrendszer változása. Nincs világos korszakolás (olyasmi, mint amit az 1. pontban fölvezettem), ugrál is az időrendben (pl. a fölszabadulás előtti fejezetben már elmondja a közvetlenül a fölszabadulás után végrehajtott változtatásokat). A homályos fogalmazás miatt gyakran kétségben is hagy bennünket a szerző, hogy az „ekkor” melyik évet jelenti (43). Ráadásul egy-egy év eltérés van a Bevezető és a címszavak időmegjelölésében, pedig valószínű, hogy egyazon eseményről szólnak. Így folyton váltakozik 1860 ~ 1861, 1897 ~ 1898, 1926 ~ 1927.

A Bevezető állításával szemben nem debreceni sajátosság, hogy a legtöbb utcának van *Kis-* és *Nagy-* változata. Az *Y* alakú (ún. *gatyaszár*) utcák szárait általában így különböztette meg a nép, amint É. Kiss Sándor az elenyészett *Gyatyaiülés* kapcsán el is mondja (318). Nem sajátosság a *szér* sem, legföljebb abban, hogy Debrecenben sokáig (sajnos, nem derül ki, meddig) fönmaradt. Szegeden is volt *Fazékszer*, *Félszer*. A török defterek általában szerek szerint írták össze a lakosságot.

Előbb azt olvassuk, hogy az utcanévrendszerben 1861-ben volt „fordulat” (az első személynévi eredetű utcaelnevezésekkel), két sorral később meg azt, hogy „a fordulatot az 1897 utáni idők hozták” (36—37). Tévesen sorolja a szerző Klapka Györgyöt az aradi vértanúk közé (40). Magyarazatot kívánnak az olyan betűszavak, mint az *ONCSA* (a 40. lapon hibásan *Oncsa*; a 146. lapon helyesen; *Országos Nép- és Családvédelmi Alap*) vagy a *GÖCS* (19. lap; véletlenül tudom, hogy a gördülőcsapágygyárat jelenti). Nem szoktuk a *Tanácsköztársaság*-ot *Tk.* alakban rövidíteni; nem is szép, nem is illő (265).

Jelentős, hogy 1927-ben a múzeumi bizottság (voltaképpen Zoltai Lajos) hat pontban kidolgozta az utcanévadás irányelveit (42—3). Ezek a maguk idejében és nemében helytállóak voltak, szempontjait azóta is inkább csak bővíteni lehet. Nem volt igaza Béber Lászlónak, amikor a Zoltai „játékos elméjének” tulajdonított, Bébertől „fantázianévnék” minősített utcanevek ellen berzenkedett, és szinte kizárólag személynévi eredetű utcaneveket sürgetett (i. m. 184—5). Még az ún. irredenta szellemből keletkezett neveknek is megvan ma már a megváltozott és méltánylandó szerepük. Amikor a főiskolai hallgatók sem tudják, milyen nyelven beszélnek a székelyek, a határon kívül a főiskolai magyarsággal — minden harmadik magyar nyelven beszélővel — való közösségünknek, azonosságunknak — divatos szóval: identitásunknak — emlékei a történelmi Magyarország városainak, megyéinek, hegyeinek, folyóinak (Arad, Árva, Barcaság, Borsova, Branyiskó, Dobsina, Érmellék, Hargita stb.) nevei. Nem egy közülük történelmi vagy irodalmi emlékhelyünk. Nemcsak fölösleges, de ma már káros is kiirtásukra törekedni.

Kénytelen vagyok a Bevezető-nek a hivatalos nyelvtől és nyelvi járványoktól sem mentes stílusát is szóvátneni. Mintha a szerző nem ismerné az *előtt* és az *után* névutókat, folyton csak „megelőzőleg” és „követően” helyezi el az eseményeket. Általában a terpeszkedő kifejezéseket kedveli: „oly módon” (*úgy*), „érdekében” (*-ért, végett*), „közel” (*csaknem, majdnem*), „vette kezdetét” (*kezdődött*). Többször is használja ezt a logikailag is sántító jelzőt: „egyik legkiemelkedőbb” (74, 142), „egyik legnagyobbika” (75). Ha egyik, akkor már nem illik hozzá a felsőfok. Ilyen sutaságot is olvasunk: „az általa alapított Déri György ezredes Néprajzi Múzeuma. . .” (110).

7. A terjengősségen kívül hasonlóak a címszavakban is találhatók. „Halála után a város diszsihrhellyel tisztelte meg” (112). Szép, hogy nem életében! Még egyazon szerző címszavai is összevissza közlik adataikat. Van, aki megadja a névadó születési és halálozási évét, van, aki nem. É. Kiss Sándor következetes, még a születési helyet is közli. Van, aki megadja az utca helyét, van, aki nem; ki a címszó után rögtön, ki a címszó végén. Jobb és takarékosabb lett volna egységesen a címszó után, mert a címszó végén vagy megismétli az utcanévet, s akkor fölöslegesen növeli a terjedelmet, vagy elhagyja, akkor meg újabb sutaságok sülnek ki. Dobby Mártonnak — olvassuk — nagy érdemei vannak

Csokonai költészetének népszerűsítésében is. Utána, még változatlan alanyt véelve: „A Tóócokertben található” (115). Szacsvay Imrét halálra ítélték, kivégezték. „A Budai Ézsiás utcából nyílik, és a Tarányi József utcáig tart” (264).

Egy-egy utca névváltozásait csak a mutatóval lehet, ha lehet, összekeresgélni (pl. *Cserepes utca* ~ *Agárdi utca*). Van, amelyet három helyről is: *Szent László utca* (~ *útja?* 329) → *Német utca* → *Széchenyi utca*. Néha külön nyomozást kíván, hogy a helyes sorrendet (időrendet) kikövetkeztethessük. A hajdani (1788 után keletkezett) *Fábrica utca* 1844-ben már *Gyár utca*, 1897-ben *Werbóczy utca*, 1945-ben *Mónus Illés utca*, 1952-től *Beloiamnysz utca*. Vagy a mostani *Egyetem tér* névváltozásait valahogy így kellett volna a róla szóló cikkek bemutatnia:

1912: *Tisza István tér*. 1946: *Juhász Nagy Sándor tér*. 1952: *Rákosi Mátyás tér*. 1957: *Egyetem tér*.

Az évszámokat csak kikövetkeztettem, de sokat nem tévedhettem. Egyedül a névváltozások ilyen föltüntetése ad lehetőséget nemcsak egy-egy utcanév sorsának követésére, hanem az egész utcanévrendszer alakulásából levonható mindenféle (névélet-tani, politikai, köztörténeti, néprajzi stb.) következtetés levonására.

Néhány debreceni utcanév alkalmas félreértésre. Említettem már a *Bánk utci*-t, amelynek nincs köze Katona József drámájához. Ilyen a *Dózsa utca*, ma már *Dózsa György utca*; eredetileg a város 14. századi földesuráról, Dózsa mesterről kapta nevét, mint a *Mester utca* is. A *Cegléd utca*-ról azt hihetnők, hogy az ily nevű városról nevezték el; címszavából kitűnik, hogy — akár a város — a ceglédfüzfőről kapta nevét. Ám az *Őcsöd utca* valódi félreértés eredménye: a névadó voltaképpen *Őcsőb* (*Usubu*, *Ősbü*) akart lenni, de hibásan írták le, és így rögzült meg.

Alkalmas lett volna a könyv a hibás írásmódok helyesbítésére is. A közszoói eredetű utcanéveket a közszoóra érvényes szabályok szerint írjuk, tehát nem „Paptava utca”, hanem *Pap tava utca*, nem „Zöldmező utca”, hanem *Zöld mező utca* s így tovább. (Hiába minősítette ezt „különírási járványnak” Béber László, tiltakozva a *Zöld fa utca* és a *Külső vásár tér* írásmód ellen; ez a földrajzi nevek helyesírásának egyik szabálya.) A néprajztudós Györffy István rövid *ö*-vel írta nevét (a botanikus hosszúval). Nemeskürty István nevében (akár Vörösmartyében) nincs *h*. Kállai Gyula nem *y*-nal írja nevét. Nem „Csomas”, hanem *Csomasz Tóth Kálmán* a helyes.

Zavaró, ha az ékezet marad el némely szóról. *Túrás kert* a helyes. Alig érthető a nyelvjárási szóösszetétel így: „bikoslunyomás” (206). Helyesen *bikóslunyomás* (béklyóslunyomás). Hasonlóan: „vigés vigig” (330). Helyesen: *vigés vigig*.

Juhász Gyula „Egy óra sarc” címmel Fazekas Mihályról írt egyfölvonását ma nem játsszák (167), nem is játszhatják, mert bemutatója, 1922 óta kéziratának nyoma veszett. Illyés Gyula nem Debrecenben és nem is a fölszabadulás után indította meg a *Magyar Csillagot* (359).

Sok helyütt az utcanévtár betűrendjével is baj van.

Az irodalomjegyzékből olyan művek is hiányoznak, amelyekre a szerzők hivatkoznak (Balkányi Szabó Lajos: Debrecen helynevei. 1865. — Eperjessy Kálmán: Város-történet utcanévekben. 1937. — [Boldisár Kálmán] Calamus: Debrecen utcái. = Debreceni Képes Kalendárium. 1922. 48—52.). De itt volna a helye Lőrincze Lajos alapművének (Földrajzi neveink élete. 1947., 1967.), Kálmán Béla sikerkönyvének (A nevek világa. 3. kiad. 1973.), Béber László és Mocsár Gábor idéztem könyveinek is.

8. Sajnálom, hogy a „Debrecen utcanévei” című könyvről csak mint elszalasztott lehetőségről szólhattam. A szerkesztő a következő kiadásra is számít, s hozzá észrevételeket, hibaigazításokat kér (54). Bírálattal a remélt javított, második kiadást vélem szorgálni.

Péter László

A Nyelvőr postája

Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben címen Kápolnai Iván tollából jelent meg helyesbítő cikk a Nyelvőr 1984. 3. számában a Nyelvőr Postája rovatban. A szerző — az e témával foglalkozó két cikkíróra való hivatkozással — kifogásolja a joggal, hogy a magyar szerzők által írt útikönyvek legtöbbszörében — különösen a Jugoszláviával, a Szovjetunióval, Romániával, Csehszlovákiával, Törökországgal foglalkozó útikönyvekben hiányos a szöveg s a tartalomjegyzék: a helynevek magyar mását, avagy ma is használatosabb alakját nem tüntetik föl. *Ungvár*-t csak *Uzsgorodnak* írják, *Lemberg*-et csak *Lvov*-nak, *Spalato*-t csak *Split*-nek, *Drinápoly*-t csak *Edirné*-nek, és így tovább.

A panasz jogos. Elgondolom, hogy például a vidám magyar útleírások egyik legvonzóbbját, Herczeg Ferenc Szelek szárnyán című útleírását (történik az Adriai-tengeren 1900 körül) nem is értené meg a mai olvasó, ha csupán Dalmácia horvát nyelvű helységneveit ismeri. Sokszori tapasztalatom, hogy a dalmát tengerpart helységeinek, szigeteinek amaz olasz neveit, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia idejében voltak használatosak, az Adrián üdülők kilencven százaléka nem ismeri, ennél fogva a magyar történelem középkori évszázadaiba is nehezen pillanthat bele.

A kérdés engem is — aki Csehszlovákia, Szlovákia, Prága, Ausztria útikönyveit írtam, — szintén erősen érint. Sajnos, kollégám és barátom, Bács Gyula dr. véleményét és szándékait nem ismerem, s örök eltávoztával már nem is vitázhatunk a helynevek írásáról; ő alkotta ugyanis Bulgária, Jugoszlávia és Lengyelország kisebb és nagyobb útikönyveit.

Ami jómagamat illeti, Szlovákia és Burgenland vonatkozásában egyetlen olyan helynevet, táj, hegység, folyó elnevezését le nem írtam anélkül, hogy magyar megfelelőjét — ha volt — ki ne kerestem volna régi Kogutowicz-térképekről, a Borovszky Samu-féle vármegyei monográfiákból, vásárkatalógusokból. Nem volt egyszerű munka, különösen az 1908–1918 között történt, közigazgatásilag elrendelt új helységnevek adása esetén. Elsősorban az Északi-Kárpátok déli lejtőin, Trencsén, Nyitra, Árva, Liptó, Turóc, Szepes, Zemplén vármegyében történt sok névváltozás. Minden módosítást, új magyar nevet kikerestem, közöltem. A tartalomjegyzékben mindkét név — a szlovák s a magyar — betűrendi sorban ott szerepel. Például van *Círókahosszúmező* és *Cirochou*, *Bártfa* s *Bardejov* a maga abc-helyén. Ami a cseh területen fekvő *Karlovy Vary*-t, vagy *Mariánské Lázně*-t, azaz a jobban ismert *Karlsbad*, *Marienbad*, vagy *Franzesbad* nevet illeti, ott valóban elmulasztotta a tartalomjegyzék-készítő a német elnevezést is feltüntetni, de magában a szövegben ez is olvasható. Igyekeztem lelkiismeretesen munkálkodni a burgenlandi nevek tartományában is. Itt csak az kifogásolható, hogy amíg frunk *Bécs*-et, *Bécsújhely*-et, *Ruszt*-ot, addig sajtónkban *Kismarton* helyett következetesen *Eisenstadt*-ot írnak a magyar hírlapírás munkásai több más ilyen névvel együtt.

Szlovákiában mintegy húsz esztendeje rendelet szól arról, hogy a sajtóban, folyóiratokban a szlovákiai helységek magyar elnevezése mellé *egy* alkalommal az új szlovák nevet is ki kell tenni alanyesetben. Így például: *Ógyallai (Hurbanovo)* tudósítónk jelenti... Kiöntött a Hernád *Kassán (Košice)* stb. Nem vonatkozik szépirodalmi művekre, vagy régi szövegek idézésére. Írhatom tehát: Az 1594-es török támadás *Rimaszombatban* . . . A *csejtei várúrnő*, Báthory Erzsébet regénye . . . (Csejte ma *Čachtice*).

Tapasztalatom, hogy a harminc–negyven éves, vagy annál fiatalabb szlovákiai magyar nemzedék, amely sajtóból és földrajzkönyvből ismeri országa helységneveit, nehezen bírkozik meg már a régi helynevekkel. Sokszor kérdezték tőlem, hogy *Hurbanovonak*, *Sládkovičovonak*, *Šafarikovonak* mi volt a régi neve? (*Ógyalla, Diószeg, Tornalja*). Azt hittem annakidején, hogy a legmulatságosabb és számomra oly kedves csallóközi falu, *Diósförgepatony* neve lefordíthatatlan. De megbírkóztak vele illetékesek: *Orechová Poton* lett a neve. Csak a „Förgé”-t nem tudták megpenderíteni.

Ami tehát a Csehszlovákiáról, Prágáról, vagy Ausztriáról szóló útikönyveket illeti, a helynevek helyes vagy nem helyes írása pörében kérem szíves felmentésemet. Kollégáim pedig feleljenek magukért, s bizony írjanak *Drinápoly-t* meg *Szmírná-t* is. Csupán egy kis utánajárás, történelmi lelkiismeret kérdése az egész.

Szombathy Viktor

Nyílhúzás – szentírás. Így tartja a kölcei (Szatmár m.) szólás, amit többnyire akkor idéznek, amikor azt akarják hangsúlyozni, hogy a nyilvánosan, a közösség színe előtt történt sorsolás megváltoztathatatlan, szent és sérthetetlen. Ma is emlékeznek, hogy a régi világban (ti. 1945. előtt), mikor az egyház sorsolta a dinnyeföldet, a kurátor is így figyelmeztette a népet: „Tudjátok, hogy a nyílhúzás szentírás, azon változtatni nem lehet.”

Ám korántsem korlátozódott csupán az egyház gazdálkodására a nyílhúzás szerepe. Így sorolták nagybirtokon a dohányföldet, aratók a táblákat, és ma sem ment ki teljesen a divatból. A termelészövetkezetben a háztájit most is nyílhúzással osztják. A *nyíl* rendszerint kis papírszelet, régebben lehetett vessző, akár fűszál is (adatközlő: Mát József 68 éves nyugdíjas tsz-tag, Kölce).

Tudálékosság volna ismert dolgokat magyarázni. Ezt elkerülendő röviden csak utalunk rá, hogy az újracsosztásos földközösség korára, vagy talán még korábbra megy vissza a szólás, amikor még valóban nyilak (értsd: nyílveszők) segítségével sorsolták, osztották a földet, és mindenki csak arra tarthatott igényt, amire a kihúzott nyílra rótt jel jogosította fel. Részletesen tájékoztat: Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon Bp. 1950.; Beke Ödön: Nyílhúzás. Nyr. 76 (1950.): 294–5, N. Bartha Károly: Nyílvetés. Nyr. 77 (1951.): 65–6.

Kávássy Sándor

Csinom Palkó Szeretném megerősíteni a **Csinom Palkó** című kiegészítést, mely **Martinkó András** tanulmányával kapcsolatban jelent meg a *Nyelvőr* 1984. 1. számában, a *Nyelvőr postája* című rovatban.

Szentesen a szabadon lévő kicsikót, ha meg akarják fogni, legtöbbször nem a nevéen szólítják, hanem így hívják: „Csina ne, csina ne”, kedveskedve még ezt is mondják: „Csinukám, csinukám”.

Zsiros Katalin

Szemle

Angol nyelvű Kosztolányi-monográfia (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	367
Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára (Ismerteti: <i>Péter László</i>)	369
Balázs János: A szöveg (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	372
Nábrádi Mihály (szerk.): Dobrecen utca nevei (Ismerteti: <i>Péter László</i>)	376

A Nyelvőr postája

<i>Szombathy Viktor</i> : Külföldi helységek hagyományos neve úti- és más könyveinkben	383
<i>Kávássy Sándor</i> : Nyílhúzás — szentírás	384
<i>Zsiros Katalin</i> : Csinom Palkó	384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányoként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányoként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlóczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben
végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavató és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O.
Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszzerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előzót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pálisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 296 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0810 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Németh G. Béla: A nyelv újtója — a művelődés újtója
Rácz Endre: Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmozott alannyal a mondatégség határán túl

Török Gábor: Napjaink változó nyelvi jelenségeiből

Jakab István: Mi az -é birtokjel szerepe?

Kálmánchey Endre: Egy régi magyar családnév írásának változatai

Szathmári István: Aleksis Kivi és a magyar kultúra

Bencze Lóránt: „Magyar embertül magyarul”

Tompa József: Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása

Gósy Mária: A beszédmegértés folyamatának első szakasza

Horváth Mátyás: Kísérlet egy megújított nyelv-tani rendszer tanítására

Király Lajos: Őt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy-zalai nyelvatlasz alapján

Pongrácz Judit: A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai

Szabó Zoltán: Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM 1985. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Németh G. Béla:</i> A nyelv újtója — a művelődés újtója	385
<i>Ráczy Endre:</i> Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmozott alany- nyal a mondategység határán túl	391
<i>Török Gábor:</i> Napjaink változó nyelvi jelenségeiből	402
<i>Jakab István:</i> Mi az -é birtokjel szerepe?	407
<i>Kálmánchey Endre:</i> Egy régi magyar családnév írásának változatai	414
<i>Szathmári István:</i> Aleksis Kivi és a magyar kultúra	419

Íróink nyelve

<i>Bencze Lóránt:</i> „Magyar embertül magyarul”	425
<i>Tompa József:</i> Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása	437

Nyelv és iskola

<i>Gósy Mária:</i> A beszédmegértés folyamatának első szakasza	452
<i>Horváth Mátyas:</i> Kísérlet egy megújított nyelvtani rendszer tanítására	458

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

<i>Király Lajos:</i> Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy—zalai nyelvatlasz alapján	464
<i>Pongrácz Judit:</i> A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai	470

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szabó Zoltán:</i> Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés	479
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos:</i> Ismerem még szilvafa korából	491
<i>Balogh László:</i> Szamosszeg földrajzi nevei és a népetimológia	491

(1 1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM * 1985. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

A nyelv újítója — a művelődés újítója*

I. A magyar irodalom történetében kevés szerző körül lobbant föl annyiszor oly heves, nemegyszer durva vita, mint a körül, aki a kellem, a szép küllemű élet, a csiszolt alakú érintkezés, a gondozott világú társaslélet, a kiművelt érzésmód, a nagy példákön iskolázott gondolkodás, a magas kultúrával rendelkező nemzetek mellé emelkedés fáradhatatlan hírverője és munkása volt. Mint a körül a Kazinczy Ferenc körül, akinél több „baráti ölelést”, „testvéri csókot”, „szív- és lélekegyesülést” nem kínált soha senki magyar levélíró. Már tevékenysége kezdetén ellentmondások sorát váltotta ki, amelyek aztán az új meg új érzékeny vagy éppen látványos kibékülésekkel együtt és ellenére, egész hosszú életét hol fokozódó, hol lanyhuló indulatossággal kísérték végig. Az utódok közül pedig némelyek szelíd feddéssel, mások és jóval többen gróbián modorban és főbenjáró vádakkal keltek ki ellene, gyakran nem is kis hatású s többször nem is jelentéktelen egyéniségű tudós és literátus auktoritások. A XIX. sz. második felének legolvasottabb népszerű tudományos folyóirata, a Magyar Nyelvőr például valami fertőző ragály soha ki nem apadó forrását vélte egyre látni tevékenységében és munkáiban; a XX. sz. harmincas, negyvenes éveiben pedig mint a régi magyarság értékei átörökítésének egyik főfő gátvetőjét, elsikkasztóját gondolta benne mutogathatni Németh László. Igaz, higgadt és okos, valódi történetiségű és európai látókörű védelmezője mindig több akadt, például Kölcsey, például Kemény, Arany vagy Babits. Vagy a XX. sz. elejének nagy nivójú nyelvtudományi folyóirata, a Magyar Nyelv.

A mai historikus, mindenesetre, ha mániákba nem meredt, ha részletekbe nem rekedt, egyértelműen kimondhatja, művelődésünk történetének egyik korszakjelző, sőt korszakfordító nagy alakja ő. Nem irodalmat, nem is nyelvészetet mondottunk, s nem is bármi akármilyen ágát a művelődésnek. Mert ugyan a Pályám emlékezete s a Fogságom naplója című munkái nemcsak ama kor epikájának, hanem a mindenkor magyar elbeszélő prózájának is elsőrendű remekei, epigrammái meg e műfajnak máig mintapéldái. Thübingai pályaműve a magyar nyelvészeti, az Orthológus és neológus című dolgozata viszont nemcsak a magyar nyelvészeti, de a magyar stilisztikai gondolkodásnak is egyik kardinális alapvetése. Levelezése pedig a magyar irodalomnak nemcsak legnagyobb arányú levelestára, de a leggazdagabb is a hazai művelődéstörténet tekintetében is. S tanulmányaiban meg leveleiben nemcsak irodalom- és művelődéselméleti, irodalom- és művelődésközéleti kérdést fejteget éles elmével, hanem képzőművészeti leírást és elemzést is bőven nyújt. S még ekkor nem szoltunk nagyarányú fordítói tevékenységéről, dramaturgiai elmefuttatásairól, szerkesz-

* Százhetven éve jelentek meg Kazinczy Ferenc munkái kilenc kötetben.

tői erőfeszítéseiről, s nem a tanügyi szervezőről s nem a politikai eszmélkedőről. S nem a még oly sok egyéb terű munkálkodóról.

Egyénisége az ellentmondások gondosan egyensúlyban tartott, s nem is csak tudatosan, de szinte élvezetten egybeötözött egysége. A sémákban gondolkodó s a sémákat elvekké magasztosító ítélő minduntalan tanácstalan meghökkenéssel állhat cselekedetei és véleményei, állásfoglalásai és rokonszenvei változása láttán. Mert szívesen hagyta magát meggyőzni olvasmányai, levelezőtársai, beszélgetőpartnerei átgondoltnak, meggyőzőnek érzett érvei által. Csak egyben volt könnyen átláthatóan és egyértelműen következetes: abban, amit ő hazája művelődése érdekében tenni szükségesnek vélt. Meglehetősen sok arcképe maradt ránk. Már egészen ifjúkoriakról is koraérett, szinte öregesen okos szem tekint ránk. Viszont a legkésőbbiekéről is élénk, lelkes, szellemi fiatal-ságát szinte kacéran érző és élvező szempár néz felénk. Pedig gyöngé, szinte nőiesen törekeny testalkatot adott neki a sors, amelynek a majdnem egy évtizedes nehéz börtön mellett, sokféle kisebb-nagyobb betegséget is kellett hosszú életútján elviselnie. S amilyen találékony, minden csüggedést és fáradságot legyűrő volt szellemi tevékenységében és érzelmi világában, annyira tétova, félszeg és beletörődő anyagi ügyeinek vitelében, gazdasági dolgainak intézésében. Így házasságának nagyobb szakaszán, szinte kezdetétől, az egyre bővülő család terhe mind jobban szorongatta, sokszor már-már a nélkülözés határáig.

Mert még házassága is csupa kettősség. Agglegényként, szép és előkelő ifjú leányt vitt házába, akinek azonban grófi titulusan s gondos neveltetésén kívül nem sok egyéb hozománya volt. Hacsak páratlan áldozatosságát nem számítjuk, amellyel a nagy család gondját hordta gyorsan rokkán, egykor oly finom hajlatú vállain, s türelmét, amellyel viselte, elviselte férje hűtlenségeit; igaz, csak érzelmi hűtlenségek voltak ezek, sőt nemegyszer csak képzeletiek. Mert az örök entuziaszta, öregedvén sem elégedett meg azzal, hogy pusztán versekért és képekért, barátokért és ügyekért, tájakért és eseményekért lelkesedjék. Ötvenen fölül is valósággal belejátszotta magát leveleiben egy-egy szerelembe, például egykori, de immár előzvegyült szerelmese ifjú leánya iránt. S hatvan fölött sem hagyhatta el, hogy gáláns és heves bókokat ne küldjön levelező társai környezetébe nőtagjainak; miközben nem győzte magasztalni a jószágos Sophiet, a minden bajban hősiesen kitartó feleséget, akinek képét „szerelmi” látogatásaira is szertartásosan magával vitte.

A kései olvasó, a kor bűvára nem tud csak csöndes megmosolygással elegy csodálattal tekinteni erre a kicsinysegeiben is nagyszerű emberre, akinek lényé a maga módján igazán menschliches, all zu menschliches war, emberi, nagyon is emberi volt.

2. Történetírásunk nem mindig számol azzal, hogy a régi Magyarország művelődése milyen különböző fokú és jellegű, milyen eltérő hagyományú és befolyású területekből állt. Erdélyt s újabban a Dunántúlt még csak számba vesszük művelődéstörténetünk más-más karakterű tájaként, az egykori Felföldet azonban alig. Holott, legalább annyira saját vonású és történeti arculatú világ volt ez, mint az előző kettő. Kazonczy ennek a Felföldnek legkeletibb, még majdnem egészen magyarlakta vidékén élt. Sátoraljaújhely tőszomszédságában, ahol a nagy zempléni hegyek és rengetegek a Tisza mellékfolyóinak termékeny, de egyben kiszámíthatatlan termésű, mert árvizes völgyei találkoztak. Famíliája apai s anyai ágon egyaránt a középnemesség ősi, előkelő, s jómódú részéhez számított; bár ez a jómód a sok családi vagyonosztás követ-

keztében egyre csökkent. Ennek a vidéknek igaz művelődési, civilizációs városi központja Kassa volt, a XIX. sz. előtti polgárosodás egyik legigazibb s legjellemzőbb, ha nem éppen a legigazibb s a legjellemzőbb székhelye. A nem nagyon gazdag, de nagyon régi felföldi arosztokrata családok éppúgy házat vittek itt, mint az átmenő kereskedelemről bőségben élő, többségében német nyelvű, ám magukat egészen magyarnak tartó patricius polgárok is. Közigazgatási, de egyházi központ is. Iskolák és iparosok élénk gazdasági háttérrel rendelkeztek a városban, amelyben piaci és vásárnapokon a környék magyar, szlovák és német parasztsága hozta áruját és szerezte be bolti szükségletét. Beszélte is a város mindhárom nyelvet, s hozzá persze a műveltek a törvényt, az iskola nyelvét, a latint is. A nemes úr itt semmivel sem előbbrevaló, mint a patricius kereskedő, az egyházi írástudó semmivel sem volt több, mint a művelt polgár. A török be-becsapott erre a vidékre is, de tartós uralomra itt nem jutott. A város sínylette a kuruc hadakat is, a labancokat is, az erdélyi fejedelem csapatait is, a koronás magyar királyéit is; de városiasságát, műveltségét, jólétét valahogy mindig átmentette, helyreállította. És legszívesebben nem tartozott egyik félhez sem, hanem önmagához, önmaga érdekeinek, gazdaságának, jólétének oltalmazásához. Katolikus dominanciájú, de szoros és baráti, mert erős érdekkapcsolatban állt a túlnyomórészt lutheránus szepesi cipszer városokkal is, s szívesen látta falai közt a közeli kálvinista magyar birtokos nemességet is, úgy is mint vásárlót és eladót, úgy is mint gyermekeit tanulásra, főleg nyelvtanulásra küldőt. Tolerancia és társasság, munkabecsülés és művelődésszorgalmazás jellemezte ezt a várost, amelyre az akkori Magyarországon nyomtatott betű kibocsátásának igen jelentékeny része esett, mind a négy említett nyelven.

Kazinczy legdöntőbb ifjúkori élményei ehhez a városhoz kötődnek. Hogy azonban ezek az élmények olyan mélyen hatoltak lelkébe, olyan hathatósan formálták szellemi-érzelmi egyéniségét, éppúgy, mint életforma- s ízlésszéményeit, abban nagy része lehetett annak, hogy a gyermekifjú iskolaévei egyikét Késmárkon töltötte, művelt polgári körben, látogatván a többi közeli cipszer várost is, hogy tökéletesítse a szülői házban már megalapozott német nyelvtudását. Ezek a városok nemcsak kereskedtek, nemcsak jómódúak voltak, hanem sokat áldoztak a közművelődésre, az iskolára, az életmód kultúrájára. Szemben az erdélyi szászokkal nyitottak voltak és barátian érdeklődők nemcsak a magyar és szlovák (meg a közeli lengyel) világ iránt, hanem a német művelődés fejlődésének szinte azonos ütemű befogadása iránt is. Ezekben a városokban a legnehezebb török időkben is volt iskolai színjátszás, vitázó szellemi társasélet, humanista könyvgyűjtő kedv. Ebben az időben az érzékeny, betűéhes vendégdiák a fölvilágosodás pietista-szentsimentális válfajának igen erős „szív- és elmeképző” atmoszférájával szívta tele magát. Mert lutheránus és kereskedő karakterű városok lévén, nem Bécsen, hanem a híres német egyetemi városokon, elsősorban az északi és a svábföldi városokon át kapcsolódtak a német kultúra mozgásához. Így amikor a korán érő diák Sárospatakra került a kollégiumba, már bizonyos kiformált ízléssel rendelkezett. A sárospataki kollégium a nagy kálvinista testvériskolával, az egyre konzervatívabbá váló debrecenivel szemben frissebb szellemű maradt. Így a családi környezet és a tanári biztatás már nemcsak olvasásra sarkallta, de fordításra, sőt saját munka létrehozására is. Teológia, filozófia, természettudomány, történelem egyaránt szerepel kedvenc olvasmányai és kezdő próbálkozásai között, főleg azonban irodalom, kivált a késő felvilágosodás klasszicizmus felé hajló szentsimentális költészete.

Amidőn, hogy szélesebb világot is lásson, bécsi tanulmányútra küldték a nem egészen húszesztendő ifjú embert, nemcsak képzőművészeti, zenei élményekre tett szert, hanem a franciás légkör is erősen hatott rá, annál is inkább, mert már volt bizonyos jártassága a francia nyelvben is. Visszatérve folytatta jogi tanulmányait, amelynek gyakorlót befejezését Eperjesen, majd Pesten végezte el. Abban az évben, amelyben az okos és bölcs királynő, aki annyit tett országa újjáépítéséért s népe emberségesebb sorsáért oly mély aggodalommal hunyta le szemét tiszta szívű, igaz szándékú, ám a célok víziójától az utat és a módszert elvétő fiának sürgető türelmetlensége láttán. A fiatal Kazinczy azonban buzgón állt a tragikus végzetű császár szolgálatában. Ő is csak a magas célokat látta egyelőre, a módszerek buktatóit nem. Rövid megyei aljegyzőség után a kassai tankerület egyik felügyelője lett, lelkesen szervezett és néhány év alatt majdnem megkétszerezte, 124-re emelte kerülete iskolái számát, a meglevőket pedig, ahogy tudta, korszerűsítette, a fölvilágosodott eszmék, a szabadkőműves testvéresülés felekezetiességtől ment, deista szellemű, humanus erkölcsiség jegyében. A nemesi-nemzeti ellenkezés őt is inkább serkentette, mint viszfogta. Ám II. József, majd gyakorlatiasabb öccse, II. Lipót korai halála után a francia eseményektől megrettent udvarban fölülkerekedtek az ugrásra kész konzervatív és restaurációs erők, s mint a legtöbbet a reformok hívei közül, Kazinczyt is elbocsátották; őt már közvetlen József elhunytá után.

Ezután lépett Kazinczy végképp arra a pályatérre, amellyel örökre beírta nevét művelődésünk igaz nagyjai sorába. Már iskolafelügyelősége idején, mint a kassai fölvilágosult szentimentális irodalmi — mondhatnánk: — szalonélet proeminens tagja, fordít, főleg ez irány népszerű német szerzői közül. Ám ami fontosabb, folyóiratszerkesztésre vállalkozik, Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal szövetkezve. Batsányiban azonban az alulról jöttek szociális indulata ölelkezett sajátos módon a nemesi-nemzeti sérelmi hévvel. Kazinczy viszont olyannyira osztozott a fölvilágosodás ama hitében, hogy a szellemi-lelki, művelődésbeli-izlésbeli emelkedés visz el a megértés, a fölismerés és belátás alapján legbiztosabban az eszményinek tekintett polgárosodáshoz, hogy hamar kivált a Magyar Múzeum szerkesztéséből, s maga indított folyóiratot Orpheus névvel, amely név egyszerre utalt a görögös német klasszicizmus felé forduló hajlamára s erős szabadkőműves áthatottságára is, hisz a páholyban az ő neve is ez volt.

Ne soroljuk föl, milyen sokat és sokfélélt dolgozott ebbe a lapba; bármely lexikonban megtalálható. Hanem arra utaljunk, hogy a lap, mint szerkesztője egész tevékenysége is, erősen megkérdőjelezi azt a bevett eljárást, hogy őt első sorban és főképpen, mint nyelvújítót tartjuk számon, annak ellenére, hogy később valóban ő volt ez újító mozgalom központi alakja és fő mozgatója. Ha legszélesebb értelemben vett stílusújítót mondunk, melyhez a kibővített nyelvi lehetőségek kezében elsőrendű eszközök: — már közelebb vagyunk az igazsághoz. Mindenekelőtt az életmód és életforma s az ettől elválaszthatatlan világ- és társadalomfelfogás s ezzel együtt meg a társadalomszerkezet átalakítója kívánt ő lenni. Előbb a fölvilágosodás szentimentális, majd radikális művelődési irányzata jegyében, aztán pedig a börtöne utáni új helyzetben a görögös-német rokonságú klasszicizmusra tekintve. Mert hivatalból való elbocsátatása után, s talán következtében is, de még inkább eszméi logikájának megfelelően szinte szükségszerűen jutottak hozzá el a francia forradalommal rokonszenvező iratok, köztük a Martinovics-féle káté. Forradalmár ugyan nem lett általuk, de rokonszenvvel olvasta és sugározta szét gondola-

taikat. Így aztán ő is belékerült a hírhedt pörbe, s 1794-ben Pesten halálra ítélték, és csak a minden összeköttetést megmozgató család tudta nehéz várfogságra változtatni büntetését, melyből Brünbnben, Kufsteinben, Munkácson való raboskodása után csak 1801-ben szabadult. Nemcsak a magyar irodalomnak adott nagyszerű emléket Fogságom naplója címen ez a keserű hét esztendő, hanem — ha lehet így mondani: — a magatartástörténetnek is. Lenyűgöző az a lelki erő és akarat, amelynek jegyében hol agyafúrt börtönpraktikákkal, hol merész veszélyvállalással szerez, majd rejt el könyvet, papírt, írószerszámot, s foglalja el s műveli magát állandóan, miközben arra is van gondja és ereje, hogy a rács mögül látható égboltban, a szemben levő falra eső napsugárban, a porkoláb várkertben szorgoskodó és daloló ifjú leányában is gyönyörködjék. Nagyhangú, rangjukra gőgös rabtársait csípős gúnnyal illeti, a rokon ízlésűekkel és lelkületűekkel viszont állandó kapcsolatot igyekszik tartani; az ember-séges öröket pedig becsülő hálával emlegeti.

Érthető hát, hogy amikor kiszabadult, rögtön azt vizsgálta, hol nyílik tér céljai tevékeny szolgálatára. Nem volt s nem lett ő egy pillanatra sem a negáció, a gravamen, a defenzió, a resignáció embere, — bár még családja is bélyegesként kezelte, s csak az áldott Sophie, egykori főnökének, Török Lajos grófnak leánya, akit 1806-ban vett feleségül, állt mellette rendületlenül.

A megkeményedett abszolutizmus és a háborús gabona-konjunktúrának örvendő nemesség légkörében a progresszív eszmék közvetlen hirdetésénél nagyobb teret, lehetőséget és hatékonyságot kínált most az ízlés, a stílus megújítása. Előbb a konzervatív kálvinista debreceniekkel bonyolódott — főleg Csokonai megítélésében — egyre hevesebb vitákba, majd a katolikus dunántúliakkal, kivált Kisfaludy Sándor és Berzsenyi megítélésében. Egyáltalán nem áll meg, hogy ne becsülte volna ő ezeket a kiváló költőket, csak éppen mást becsült bennük, mint nemesi, vagy cívis polgári környezetük. Ők a lokális hagyomány, a patriarchális erény, az ősi virtus, az otthonias íz, a familiáris zamat, a hazai táj, a történelmi nagyság, az átöröklött szokás, az örökül kapott magatartás- és érzésvilág kifejezőit érzékelték bennük, ő meg viszont a művészetben, a művelődésben, a társasságon kifejezett érzés, az eszmélkedésen gyakorolt gondolat, a nagy mintákon iskolázott ízlés, a csak a költészetben át megközelíthető és közölhető magasabb és bonyolultabb lelkiség kifejezőit. Az sem áll meg, hogy ő ne becsülte volna a magyar nyelv és irodalom nagy örökségét. Mikor az abszolutizmus korában a reformmozgalmak művelői főleg nyelvi térre szorultak és összpontosultak, s a bécsi kormányzat még ezt is lehetetlenné akarta tenni azért, hogy a thübingai egyetem által alattomos céllal kiíratott pályázaton be akarta bizonyíttatni, miszerint a magyar nyelv alkalmatlan, fejletlen a törvénykezés, az országos ügyvitel, a magas általános művelődés eszközeül, — Kazinczy ragyogó elmével, szakszerű tudományos, történelmi argumentációval bizonyította az ellenkezőjét, s azt is, hogy a továbbfejlődés minden lehetősége megvan ebben a nyelvben; de érzékelt egyben azt is, hogy művelésére sürgős szükség van.

S amit eddig alkalomszerűen tett, azt ezután programmszerűen végezte, s ezzel elindult az ún. nyelvújítási harc, amely egy-másfél évtizedig tombolt. A harc hevében szélsőséges, a nyelvszokással nem igazolható új szót és kifejezést is alkotott bőven, s a mások által alkotott ilyenek mellett is kiállt. Legtöbb szükségesnek érzett újítását azonban mégis a nyelvszokás, az analógia, a nyelvbe illő hangzás, a kifejezésre való alkalmasság mércéjével mérte, s a táj- és rétegnyelvből, a régiségből és a magyarra fordítható idegenből éppúgy meri-

tett, mint a költő szuverén ihletéből is. Az igazi extremitásokat valójában nem is ő, mint inkább túlbuzgó hívei bocsátották a világba. Részint a neves külföldi szerzők fordítását is azért szorgalmazta, hogy alkalom legyen egy, a hazainál korszerűbb és differenciáltabb külső-belső világ kifejezésével a nyelvet újulásra, tágulásra, sokrétűsége kényszeríteni.

A harc igazi korszaka nemcsak az ő győzelmével, de az ő bölcs és éles elméjű tanulmányával fejeződött be, amelyben a nyelvtörvény és nyelvtörténet világos értésével azt hirdette, hogy az igazi írónak mindenkor egyszersmind neológnak, azaz újítónak s egyszersmind orthológnak, azaz őrzőnek, továbbörökítőnek is kell lennie. S ami valóban egészen modern: tudta, hogy újítani is, átörökíteni is, s a kettőt összeszerveíteni is csak szövegben lehet. Olyan szövegben, amelyben egyformán kikerülhetetlen e három alapfolyamat szüksége, nélkülözhetetlensége. Fordítás-láza igazában így kapcsolódott újítás-lázával. S mindkettő így új stílus-, új életforma-, új gondolkodásmód-, új társadalomvággyával. Arany, a nyelv értékének alighanem legnagyobb hazai költő-tudója nagyon szúrten élt ugyan újításaival, de igen-igen nagyrabecsülte. Újabb irodalmunkat nélküle, mint ahogy fia, Arany László meg modern életünket nélküle elképzelhetetlennek tartotta. Szarvas Gábor a Nyelvőrben a Kazinczy megújította stílussal és nyelvvel egy Piros Pista szerzői álnevű népszínművet állított szembe, mely megmutatta, szerinte, a nép meg nem rontott, szűztiszta nyelvét. Németh László pedig azt mondta, az ő paraszt nagyapja nyelve olyan volt, mint egykor Bethlen Miklósé, s teljesen megvolt Kazinczy egyetlen újítása nélkül. Szarvas gúnyosan azt kérdezte, nem szebb-e az *árnyékos erdő*, mint az *árnyas liget*, s nem szebb-e a *fa árnyéka*, mint a *bokor árnya*. Németh László meg azt bizonygatta, lám, Kazinczyék *csöndje* nem szoríthatta ki Bethlen Miklósék *csöndességét*. Milyen süketsége a tudósnak és az írónak (vagy az ideológusnak?) a stílusminőség iránt. Nem olvasta volna az előbbi Vörösmarty és Arany műveit, s az utóbbi Babits és Kosztolányi műveit? Mert Kazinczy stílus- és nyelvújítása csak elméleti sikon nyerte el győzelmét az Orthológus és neológusban, — a való életben e nagy költők művei szólnak mellette örökké és megföllebbezhetetlenül.

3. Már ifjú éveiben eszmecserére, hírváltásra, ügybuzgóságra mindig kész, lelke mélyéig társas ember volt. A nyelvújítási harcban szinte minden valamirevaló íróval és mecénással kapcsolatba került. Legtöbbel közvetlenül, sűrűbb vagy ritkább levélváltással, sokkal azonban csak közvetve, barátokon át küldött s fogadott üzenetekkel. Kezdő irnokocskáktól magas méltóságú főurakig terjedt levelezési skálája. Ha tehette, ha sohasem telt erszénye engedte, vagy ha baráti meghívás lehetővé tette, szívesen ment látogatóba is. A Dunántúl nyugati széleitől Erdély keleti pereméig bejárta az országot. Mindenkiről tudott s akart is tudni, aki könyvet bocsátott közre, vagy akár csak szándékozott közrebocsátani. Bíralt is, főleg azonban biztatott, lelkesített. Ha tudott, kivált pártfogó szerzéssel, segített is.

Mert maga többnyire ugyancsak támogatásra szorult, vagy szorult volna. Börtöne után örökségrésze egy hányadából Bányácskára, a zempléni Sátoros-hegyek aljában, a falu szép erdős-ligetes szélén a maga tervei szerint kicsi, de csinos 4—5 szobás udvarházat építtetett, rokokós benyomású tetőzettel. Parkos sétálóutakat is vágatott a fák között, meg apró tisztásokat, s még arra is gondolt, melyik lehetne közülük természettel ölelkező majdani sírhelye. S a köznapinak vélt *Bányácska* helyett a kis falunak a *Széphalom* nevet ajándé-

kozta. Gazdálkodni is kezdett; hanem az állandó levelezés, fordítás, könyvírás nehezen fért össze a gazdaság gondjaival. S hozzá a maga örökségét a maga családja, felesége kicsiny hozományát meg annak rokonsága igyekezett minél inkább megkurtítani. Így hát a csinosra tervezett ház és kertes liget körül nem nagyon virágozott föl a kicsi domínium; jó néhányszor inkább a romlás lehangoló képét mutatta. Ám ha szívéből bánkódott is miatta, szorongva aggodott is családja sorsáért, a levelezést, mely lassan a kor irodalmának és művelődésének központi szervező és közlő, ítélő és rendező *i n t é z m é n y e* lett, egy pillanatra sem adta föl, mint ahogy nem fordítói s alkotói munkáját sem.

Leveleiben hol egy bíráló szó, hol egy túlzóan kíváncsi kérdés, hol egy diszkrét értesülés továbbadása vagy egyéb százféle sértődés lehetősége következtében sokszor különbözött össze legállhatatosabb levelező társaival, leg-hívebb tanítványaival is. Ám még ellenfelei sem tudták békülő jobbát visszatartatni. A magyar irodalom történetének egyik legszebb társas képe az ő egy ilyen nagy kibékülését ábrázolja: az ifjú nemzedék, Kisfaludy Károlyéké, Vörösmarttyéké, Toldy Ferencéké fogadja tisztelettel és szeretettel az aggot, akinek immár csak egy-két esztendő adatott ezután ezen a világon (— meg az örökkévalóság a magyar művelődés, s azon belül a magyar nyelv és irodalom történetében).

Németh G. Béla

Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmozott alannyal a mondategység határán túl

1. A magyar nyelvbéli egyeztetésnek érdekes sajátága, hogy — a régi nyelvvel és a nyelvjárással szemben — a többséget jelölő, de egyes számú egyetlen alany (irányító tag) után az állítmány (az egyeztetett tag) nem kerülhet többes számba; ám ha az egyeztetés túllép a mondategység határán, akkor gyakori az értelmi egyeztetés, tehát a többesbe való átesapás. Így a gyűjtőnévi, a mennyiségjelzős főnévi, a mennyiségnévi, a halmozott jelzőjű főnévi és a társhatározóval bővült főnévi irányító tag után az egyes számú egyeztetés a szabályszerű (*a tömeg énekel; sok vendég érkezett; mindenki örült; a magas és az alacsony fiú összeveszett; a fiú a lánnyal a parkban sétál*), míg az értelmi, vagyis a többes számú egyeztetés általában sérti a köznyelvi normát (**a tömeg énekelnek; *sok vendég érkeztek; *mindenki örültek; (*a magas és az alacsony fiú összevesztek; *a fiú a lánnyal a parkban sétálnak*). Ellenben teljesen kifogástalannak a következő mondat szerkezetek, ahol is a mondategység határán túl az állítmány — értelmi egyeztetéssel — többes számba csap át: *A tömeg énekel, vidáman i n t e g e t n e k; Sok vendég érkezett, alig t u d t a k helyet kapni a szállodában; Mindenki örült, hosszasan t a p s o l t a k; A magas és az alacsony fiú összeveszett, csaknem n e k i m e n t e k egymásnak; A fiú a lánnyal a parkban sétál, majd l e ü l n e k egy padra*. (Mindezekre nézve vö.: Rácz: Nyr. 101: 385—402; 104: 257—73; 105: 134—14; MNy. 79: 129—37; Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 254—9, 267—71, 284—90, 294—5; Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről 211—5; valamint az idézett helyeken felsorolt korábbi szakirodalom).

2. Ha az irányító tag (az alany) két vagy több (halmozott) egyes számú főnév, akkor az egyeztetés szabályai eltérnek az eddig említettektől, tudniillik ez esetben már a mondategységen belül is többes számba kerülhet az egyeztetett tag (az állítmány): *A fiú és a lány sétál v. s é t á l n a k.* Ezzel a probléma-körrel most nem foglalkozom, csak jelzem, hogy az értelmi (többes számú) egyeztetés ilyenkor is csak bizonyos — eléggé körülhatárolható — esetekben szokott érvényesülni: a megvizsgált 6 millió *n* terjedelmű korpusznak (l. ezt: Nyr. 101 : 388—93. j.) csaknem kétezer idevágó adata közül mindössze 6,9 százaléknyi az értelmi (többes számú) egyeztetéses mondat.

Ha azonban az egyeztetés túllépi a mondategység határát, az implicit alanyú új tagmondatban, illetőleg mondatban — az 1. pontban felsorolt esetekhez hasonlóan — többes számba csaphat át az állítmány akkor is, ha az előzményben, vagyis az első mondategységen belül egyes számban szerepelt. Ezzel a kérdéssel eddigi szakirodalmunk nemigen foglalkozott, mégis idézhetünk néhány ide vonatkozó megjegyzést.

Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 193) megállapítja, hogy a több egyes számú alanyra vonatkozó állítmány a távolabbi mondatban többes számba kerül: „Az osztrák *miniszterelnök* és *külgyminiszter* késő este *érkezett* meg; másnap mindjárt látogatást *tettek* a kormány fejénél”. Denglhez hasonlóan nyilatkozik Bencédy (Nyelvművelő tanácsok¹ 91). Példamondata: „*Vietnam* és *Franciaország* *megállapodott* a fegyverszünet feltételeiben. *Kikötötték*, hogy . . .” — Márton Gyula (Írjunk, beszéljünk helyesen! 74) — jóllehet téves megokolással (t ö b b e s s z á m ú előzményre hivatkozva) — értelmi egyeztetésnek minősíti s így nem kifogásolja az alábbi mondatkapcsolatot: „Az RNK Írószövetségének *elnöke* és *titkára* Kolozsvárra *érkezett*. Szerdán előadást *tartottak* a színházban.” — Dienes Dóra (NytudÉrt. 98. sz. 27) az alany hiányával foglalkozva megállapítja: „Természetesen akkor is többes számú az állítmány, ha az alany több egyes számú főnév lenne, feltéve, hogy nincsenek feltüntetve a mondategységben.” Példáit Móricz Zsigmondnak Rokonok című regényéből veszi: „nem *ismerték* közelebről egymást”; „Így karonfogva *mentek* a Ferenc József körúton végig a városháza felé”. Az előzmény mindkét esetben: *Kardics és Pista*. — Legújabbban T. J. [= Tompa József] a Nyelvművelő kézikönyvben (1: 148) az alábbiakat írja: „Ha a mondatnak több egyes számú alanya van, az állítmány általában magyarosabb egyes számban. Pl.: a *búza* és a *rozs* jól *fejlődött*; *Nagy Gábor* és *Papp Kálmán* 1000—1000 forint jutalmat *kapott*. Személyeket jelentő alanyok mellett azonban nem idegenszerű a többes számú állítmány sem, például utóbbi példánkban: jutalmat *kaptak*. Csak az alanyok elé tett állítmányt tesszük ilyenkor is rendszeren egyes számba: jutalmat *kapott* N. G. és P. G. [!]: 1000—1000 forintot. (De ilyenkor e g y k ö v e t k e z ő m o n d a t b a n már inkább t ö b b e s s z á m b a n beszélünk róluk: azóta már bizonyára *el is költötték* a pénzt.)” (A ritkítás tölem való.)

Előfordul, hogy a halmozott egyes számú főnévi előzmény nem az alany szerepét tölti be. Ilyen szerkezetű az a mondat is, amelynek egyeztetését Balázs János a MUOSZ felkérésére készített s a Tolna megyei Népújság nyelvhasználatát vizsgáló kéziratot beszámolójában (13) hibásnak mondja: „az igazgató vállalati kocsin küldte a *titkárnőt* és az *anyagbeszerzőt* Budapestre, hogy *vásároljon* egy teljes igazgatóiroda-berendezést”. Balázs szerint ilyenkor a mellékmondat állítmányának ugyancsak többes számba kell kerülnie: *vásároljanak*.

Akad azonban ellenvélemény is. Benkő László (Nyr. 81: 336) csúnya egyeztetési hibát vél fölfedezni az alábbi mondatban, amely a megengedő mon-

dat kötőszavairól szól, és a Magyar nyelvhelyesség című kézikönyv 1. kiadásából való: „Ezek közül a *mikor*, *amikor* és *közben* még ma sem egészen *irodalmi*, bár eléggé *ismeretesek*” (12). Érdekes, hogy a Benkőtől idézett szerző, Tompa József a 2. kiadásban (18) már egyes számba teszi a második tagmondat állítmányát: *ismeretes*. — Ruzsiczky Éva ugyancsak a MUOSZ felkérésére készített s a Magyar Ifjúság című hetilap nyelvhasználatáról szóló kéziratos beszámolójában (20—1) a következőképpen nyilatkozik: „Két vagy több egyes számú alany mellett szintén magyarosabb az állítmány egyes számban, nemcsak a főmondaté, hanem a főmondattól függő mellékmondaté is. E mondatban tehát: »*Angelo és öccse* ült éjszakánként a halászbárkába, hogy *megkeressék* a család kenyerét« (Mlfj. 1960. XII. 31—5) szerencsésebb lett volna — miként a főmondat állítmányát — a mellékmondatét is egyes számba tenni: *megkeresse*.”

A tárgyalt mondat típusnak régi nyelvi és nyelvjárási használatával nemigen foglalkoztak. Mindamellett érdekes, hogy a nyelvjárásokból idézhetőek olyan mondatok, amelyekben az állítmány többes számba csap át: „*Odanéz Vasgyuró és Fanjövő és nagyon csodálkoztak*”; „*Azt határozta el az öreg kiráj és a felesége, hogy el fognak menni*” (Pandur Péter meséiből idézi őket Klemm: Nyr. 78: 171). — Ellenben a régi nyelvből olyan példa is felhozható, amelyben az új tagmondat állítmánya nem csap át többesbe: „*Es vg béméné kiral v Aman hogy innéc kiralne azzonnal*” (BécsiK. 63, id. Hámori: Pais-Eml. 220). Magam ehhez hozzátehetem, hogy a latin minta ellenére alakult így az egyeztetés; vö. „*Intravit itaque rex et Aman, ut biberent cum regina*”.

3. Vizsgáljuk a 2. pontban említett korpusz elemzésének idevágó tanulságait.

3.1. Úgy látszik, hogy — akárcsak a gyűjtőnévi, mennyiségjelzős főnévi és mennyiségnévi előzmény után — a két vagy több egyes számú főnévi előzmény esetében szintén nem a szemantikai tényezők döntenek a mondategység határán túl érvényesülő egyeztetés alakulásában, hanem a szintaktikai, illetőleg szöveggrammatikai mozzanatok. Vö.: „*Ha zárjuk az áramkört, a tekercs és a tekercsben elhelyezett lágyvas mágnessé válik, és magához vonzza a közvetlen közelében elhelyezett vasrudacskát*” (Tábori 46; az előzményben a halmozott főnevek a l a n y i szerepűek, és a folytatás új t a g m o n d a t b a n áll); de: „*Szegecseljünk vagy forrasszunk egymáshoz egy rézlemez és egy vaslemez. Ha melegednek, akkor a réz jobban kitágul, mint a vas, ezért a lemez meggörbül*” (Óveges 41; az előzményben a halmozott főnevek n e m a l a n y i szerepűek, és a folytatás új m o n d a t b a kerül).

3.2. A következőkben bemutatjuk az idevágó adatoknak szintaktikai (szöveggrammatikai) megoszlását, az alábbi táblázat segítségével.

Példák az egyes típusokra:

A) 1. a): „*A népi-nemzeti erőfeszítés és az internacionalista támogatás, együttműködés kísérte és határozta meg Románia nehéz, de sikeres útját a felszabadulás után is*” (DM. 2).

A) 1. b): Nincs adat. — A tallózó adatgyűjtésből: „*És itt ólalkodik és mászkálnak a bejáratnál nagy komoly reticule-jeikkel, mintha vásárcsarnokba jöttek volna, Piripócsné meg Roszkovicsné, két fáradt testű s fáradhatatlan lelkű asszonyság*” (Szép Ernő: Lila ákác. 1976. 103). — Ez a mondat azonban csak lazán kapcsolódik a szóban forgó kategóriához, tudniillik állítmányai az alanyok előtt helyezkednek el.

Az állomány	1. A halmozott egyes számú főnevek az előzményben						2. A halmozott egyes számú főnevek az előzményben nem alanyok						1. és 2. összesítve					
	a) egyes számú			b) többes számú			a) egyes számú			b) többes számú			a) egyes számú			b) többes számú		
	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen
A) mellérendelő szintagma második tagja	9	100,0	0	0	9	—	—	—	—	—	—	9	100,0	0	0	9		
B) mellérendelt tagmondathatban van	34	77,3	10	22,7	44	0	—	0	—	0	—	34	77,3	10	22,7	44		
C) alárendelt tagmondathatban van	7	50,0	7	50,0	14	1	33,3	2	66,7	3	8	47,1	9	52,9	17			
D) főlérendelt tagmondathatban van	0	—	0	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	100,0	2
E) új mondatban van	3	21,4	11	78,6	14	0	0	0	0	2	100,0	3	18,8	13	81,3	16		
A) – E) összesen	53	65,4	28	34,6	81	1	14,3	6	85,7	7	54	61,4	34	38,6	88			

A) 2. a): Nem lehetséges.

A) 2. b): Nem lehetséges.

B) 1. a): „Hasonló levél már máskor is érkezett, sőt szóbeli üzenet is, de nem vezetett a fiú nyomára” (Nagy 62).

B) 1. b): A pályázaton Corbu és tervezőtársa, Pierre Jeanneret (aki különben unokaöccse volt) szintén részt vett, és el is nyerték a kitűzött tíz első díj egyikét” (Kósa 64).

B) 2. a): Nincs adat. — A tallózó adatgyűjtésből: „A gépkocsivezetőnek és Halász István 39 éves kocsikísérőnek sikerült elhagynia a vezetőfülkét, és a víz felszínére vergődött” (Népszabadság 1969. okt. 11. 8); itt a második tagmondatbeli állítmány egyes számát az első tagmondat főnévi igenevének ugyancsak egyes számú egyeztetése idézhette elő.

B) 2. b): Nincs adat. — Vö. „A gépkocsivezetőnek és a kocsikísérőnek sikerült elhagyni(uk) a vezetőfülkét, és a felszínre vergődtek”.

C) 1. a): „a legtöbb helyen annyi fáradságot sem vesz magának a ház- vagy tömbfelügyelő, a társasház gondnoka, hogy napjában kétszer 10-15 méteres szakaszon néhány perc alatt végigvonuljon egy falapáttal, és sóval, salakkal felhintse a sikos részeket” (Nsz. 5).

C) 1. b): „az elnök és a miniszterelnök mindjárt a megbeszélés kezdetén megállapodott abban, hogy a tárgyalások menetéről egyelőre semmi tájékoztatást nem adnak” (MN. 2).

C) 2. a): „itt látható a véleményem rólatok, magamról, az egész életemről, úgy, ahogy sikerült, ahogy itt áll most a bécsi utca szélén, és köszönettel visszaköpi a csodálatos ajándékot” (Karinthy 83—4).

C) 2. b): „Bevezetőjében külön köszöntötte Perényi Pált és Radácsi Ferencet abból az alkalomból, hogy kitűnő sporteredményekért elnyerték a Magyar Népköztársaság Érdemes Sportolója címet és kitüntető jelvényt (HN. 7).”

D) 1. a): Nincs adat. — Vö. „Ha Péter és Pál nem beteg, biztosan eljön”.

D) 1. b): Nincs adat. — Vö. „Ha Péter és Pál nem beteg, biztosan eljönnek”.

D) 2. a): Nincs adat. — Vö. „Ha Pétert és Pált meghívom, biztosan eljön”.

D) 2. b): „Ha a villanyvasalót vagy az elektromos főzőlapot elfelejtjük kikapcsolni, olyan tüzesre melegekedhetnek, hogy megolvad a fűtőszál” (Óveges 40—1).

E) 1. a): „Alaszka állatvilága, valamint az alaszakai eszkimó mongol vágású szeme ma is Ázsiáról beszél. Indiszkréten feltárja a múltat” (Széchenyi 8).

E) 1. b): „1945-ben itt ült Sztálin, Truman és Atlee. Itt írták alá az egyezményt” (EH. 3).

E) 2. a): Nincs adat.

E) 2. b): „Ficsornak és feleségének csak ez kellett. Úgy álltak, mint a vilámsújtottak, egymásra meredve” (Kosztolányi 39).

3.3. Amikor a következőkben a táblázat adatait értékelni fogjuk, a két vagy több, halmozott egyes számú főnévi előzménynek a (tagmondat határán túlnyúló) egyeztetésbeli hatását igyekszünk összevetni azokkal az eredményekkel is, amelyeket a hasonló helyzetű gyűjtőnévi, mennyiségjelzős főnévi, mennyiségnévi, halmozott jelzőjű főnévi, illetőleg társhatározóval bővített főnévi irányító tag és az állítmány egyeztetésével kapcsolatban már korábban megismertünk (Nyr. 101: 395—401; 105: 136—44; Tanulmányok a mai magyar

nyelv szövegtana köréből 256—9, 267—71, 284—8; Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről 214—5; MNy. 79: 135). Megállapíthatjuk, hogy a halmozott egyes számú főnévi irányító tag — mint implicit alany — jóval ritkábban, a korpuszbeli adatoknak mindössze 38,6 százalékában vált ki értelmi (többes számú) egyeztetést, mint a többi felsorolt előzmény, ugyanis a gyűjtőnév után 58,5%, a mennyiségjelzős főnév után 63,4%, a mennyiségnév után 64,9%, a halmozott jelzőjú főnév után 63,7%, a társhatározós főnév után pedig 69,6% a többes számú egyeztetés részesedése.

A finomabb analízis megmutatja, hogy a számhasználat az egyes kategóriákban eltérő lehet, két szélső esettel.

Az egyik szélső esetet a halmozott állítmány második tagja (az *A*) kategória) képviseli: itt — akárcsak a többi előzmény után — kizárólagos az egyes számú állítmány; az eltérés mindössze annyi, hogy valamivel több, összesen 9 adat van rá (a gyűjtőnév után 4, a mennyiségjelzős főnév után 2, a mennyiségnév után 3, a társhatározóval bővített főnév után szintén 3).

Az ellenkező végletet most is a mondategész határán túlnyúló egyeztetés, az új mondat állítmányának a számhasználat (az *E*) kategória) mutatja, bár a többes szám részesedése (81,3%) kisebb, mint a többi előzmény esetén: a gyűjtőnév, a mennyiségnév, a halmozott jelzőjú főnév után 100%, a mennyiségjelzős főnév után: 93,2%, társhatározóval bővített főnév után 81,8% (ez áll a legközelebb a halmozott egyes számú főnév esetéhez).

Az idevágó 3 egyes számú adat közül azonban kettő igen sajátos. — Az egyik adat föltehetőleg az MTI-től való: „Hangsúlyozták [ti. Pompidou és Gromiko], hogy a *Szovjetunió* és *Franciaország* az együttműködés kiterjesztésére, a nemzetközi feszültség enyhülésének előmozdítására, a szovjet—francia kapcsolatok elmélyítését célzó politika folytatására törekszik. Kívánatosnak tartja, hogy a kapcsolatok minden területen elmélyüljenek” (Z. 1). Feltűnő, hogy ugyanez a szövegrész egy másik adatban (F. 2) olyan módon szerepel, hogy a *kívánatosnak tartja* mondat egység nem kezd új mondatot, csak új tagmondatot (vesszővel elkülönítve), s valószínűleg ez lehet a sajtóközlemény eredeti formája (így a *B*) I. kategóriába tartozik). Az egyik újság — a Zala megyei Hírlap — az MTI közleményét két mondatra bontotta, de nem változtatott az egyeztetés eredeti formáján. — A másik egyes számú egyeztetés adatban az előzménymondatra két új mondat is következik, de közülük az elsőnek olyan a szerkezete, hogy az állítmány nem is kerülhetne többes számba: „Minden *ezüstkanál*, minden *kockacukor*, minden *zsebkenő* gyanús. *Hány van? Hol van?*” (Kosztolányi 69). Nem lehetne így: **Hány vannak?* Sőt így sem: **Hányan vannak?* (ti. nem személyekről van szó). A második új mondat állítmánya pedig az előzőéhez igazodik (*Hol van?*), bár egyébként többesbe is kerülhetne (*Hol vannak?*). — Mindezeket számba véve tehát bizvást kimondhatjuk: a halmozott egyes számú főnévi előzmény esetében is igen erősnek bizonyul az a szövegrammatikai szabály, hogy az új mondat állítmánya többes számba csap át.

Vizsgáljuk meg ezek után a közbülső kategóriákat, tehát a tagmondat határán túlnyúló egyeztetést az összetett mondaton belül. A *D*) kategóriát a kevés — mindössze 2 — adat miatt bizvást mellőzhetjük, megjegyezvén, hogy az ide tartozó adatok száma a többi előzmény után is oly csekély, hogy szintén nem értékelhető.

A *B*) és a *C*) kategória vizsgálata két meglepetéssel szolgál. Közülük az egyik kisebb fokú: az alárendelt új tagmondatban (a *C*) kategóriában) az ér-

telmi egyeztetés némileg felülmúlja az alakit: a többes szám részesedése 52,9%. Minthogy a *C)* kategória grammatikai szerkezete (az alárendelés) távolabb áll a szövegbeli mondatkapcsolattól, mint a mellérendelés, azt várhatnánk, hogy az ide tartozó adatokban az alakit egyeztetés, az egyes számú állítmány dominál. Így is áll a dolog a gyűjtőnév és a mennyiségjelzős főnév után (ott a többes szám részaránya mindössze 41,4, ill. 40,0%). A mennyiségnévi előzmény után viszont ismét a többes szám használata van fölényben (61,5% a részesedése). A halmozott jelzőjű főnévi és a társhatározóval bővített főnévi előzményre ebben a kategóriában oly kevés adatunk van, hogy nem lehet értékelni őket (2 egyes számú és 1 többes számú adat; ill. 1 egyes számú és 2 többes számú adat). — Nem lehetetlen, hogy a halmozott egyes számú alanyok után a mellékmondatbeli állítmány többes számának gyakoriságához a rá következő új mondatnak törvényszerűen többes számú állítmánya is hozzájárult, mintegy visszafelé hatva (vö. még a 3.4. pontban foglaltakkal); például: „A doktor és a fiatal rádióosztályi járt körbe a földélezen, mintha dühös farkassétájuk közben valami kínos ügyet akarnának elintézni egymás között. Elég durván beszéltek” (Hunyady 38); „Idősebbik lánya és fia visszautazik Münchenbe, hogy tájékoztassanak. Felhívják apjukat telefonon” (Pók 104).

A nagyobb meglepetést a *B)* kategóriába sorolt, mellérendelt mondatok váltják ki. Joggal várhatnánk, hogy itt is a többes szám legyen a domináns, még inkább, mint az alárendelt mondatok esetében. A többi irányító tag után jórészt valóban ilyesmi tapasztalható: a mennyiségjelzős főnév után 55,7, a mennyiségnév után 64,3% a többes szám részesedése; a társhatározóval bővített főnév után pedig egyenlő az egyes és a többes számú egyeztetés aránya. A halmozott jelzőjű főnévi előzmény mindössze két idevágó adatban szerepel, s mindkettőben többes számú az egyeztetés. Csupán a gyűjtőnév után tesz szert valamelyes fölényre az egyes szám; itt a többes számú kongruencia részesedése 42,1%, tehát még mindig eléggé tekintélyes arányú. — Nos, az egyes számú halmozott főnévi előzmény után másképp áll a dolog: az új, mellérendelt tagmondatok állítmánya az eseteknek még az egynegyed részében sem kerül többesbe (csupán 22,7 százalékában). Ennek oka talán összefügghet egy később említendő tényezővel (l. a 3.4. pontot). Mindamelllett a mellérendelt tagmondatnak a domináló egyes számú egyeztetése — kontrasztként tekintve — még erősebben emeli ki a mondategész határán túl, az új mondatban érvényesülő többes számú, értelmi egyeztetés szöveggrammatikai szabályszerűségét.

Minthogy a *B)* kategóriába tartozó mondatok éppen a felét teszik ki az egyes számú halmozott főnévi előzmény adatainak, nem meglepő, hogy az összesítésben is alul marad a többes számú egyeztetés. Ezért is alakul hát másképpen az értelmi egyeztetés aránya itt, mint a többi előzményfajta után.

Ehhez még hozzátehetjük: nagyon kevés adatunk van az olyan mondat-szerkezetre, amelyben az egyes számú halmozott főnév nem az alany szerepét tölti be; márpedig ez a kategória hajlamos a többes számú egyeztetésre. Összesen 7 ilyen adat bukkan fel a korpuszban (1 egyes számú, 6 pedig többes számú állítmánnyal az implicit alany mellett). A gyűjtőnévi előzmény esetén 26 idevágó adat került ki a korpuszból (7 egyes számú és 19 többes számú állítmánnyal), a mennyiségjelzős főnévi előzmény után pedig 25 (7 egyes számú és 18 többes számú állítmánnyal).

A többi előzményfajta vizsgálatában a számszerűen értékelt adatoktól elkülönítettük azokat a mondatokat, amelyekben az első mondategység után

előbb egyes számú, majd pedig többes számú állítmány szerepelt (pl. *Két fiú jött be a szobába, köszöntötte a bentlevőket, s leültek az asztal mellé*). Ilyen mondatstruktúrára a most vizsgált típusban nem akadtunk; inkább az jellemző rá, hogy az új tagmondatban szereplő egyes számú állítmány mintegy befolyásolja, konzerválja az egyeztetésnek folyamatosan egyes számú alakulását, vö. „Éz az árok a kacsák üdülőtelepe; *egy-egy kisfiú* meg *kislány* meztláb topog az árokban, de csupán csak *játszik*, tévedés lenne azt hinni, hogy *üdti t e s t ét*, mert hiszen észre sem *vette* a meleget . . .” (Nagy 20). Nagyon érdekes, hogy éppen az az irányító tag konzerválja az egyes számot, amely után már a saját mondategységében is többes számba kerülhetne az állítmány.

3.4. Az egyesszám-pártiságnak ez a feltűnő érvényesülése talán összefügghet egy érdekes jelenséggel, amely magyarázatot adhat a most vizsgált típusnak viszonylag csekély adatszámára is: itt mindössze 88 adat került ki a korpuszból, míg például a gyűjtőnévi előzmény esetén 106, a mennyiségjelzős főnévi előzmény esetén pedig 134. Maga az említett jelenség pedig abban áll, hogy a beszélő, illetőleg az író szívesen él azzal a lehetőséggel, hogy a halmozott egyes számú alanyok (kivált a személyt jelölők) után már az előzménymondatban, illetőleg -tagmondatban is többes számba teheti az állítmányt (a többi irányító tag esetén ez nemigen lehetséges). Így a továbbiakban már nem kerül sor számváltásra, s ezáltal a mondatstruktúra simább, gördülékenyebb lesz. Tehát az egyik oldalon az egyes szám konzerválása, a másik oldalon meg eleve a többes számmal való indítás szépen kiegészítik egymást.

A vizsgált korpusz 19 idevágó adattal szolgál. A táblázatban megadott kategóriák szerint idézünk belőlük, azzal a megjegyzéssel, hogy most nem jöhetnek szóba sem az *a*) jelű (vagyis egyes számú), sem pedig a 2. jelű (azaz nem alanyi előzményű) csoportok. Íme a példák (zárójelben a megadott kategóriába tartozó adatok száma):

A) 1. b) (2): „*az asszony* meg az *ember különmentek, veszekedtek*, ahogy kiment a ló l u k a nagy föld” (Sarkadi 85).

B) 1. b) (6): „*Boltos és boltosné* egymásra *néznek*, megkönnyebbülten *kacagnak*” (Nagy 35).

C) 1. b) (5): „*Apám és az alispán* *lejöttek*, amint *megláttak*” (Babits 19).

D) 1. b) (1): „*Etel és Stefi*, mikor a második emeleti folyosó két szemben levő ajtajában ülve *kavargatták* a tortának való cukros tojáspépet, éppen erről *társalognak*” (Kosztolányi 43).

E) 1. b) (5): „*Az apja* meg az *anyja* szokás szerint *veszekedtek*. Legalább olyan hangosan *társalognak*, mintha nem *volnának* messze a civakodástól” (Móricz 87).

A 19 adatból 13-ban az alanyok személyt jelölnek, 9-ben kölcsönös viszonyt fejeznek ki az állítmányok, 11 adat a szépirodalmi stílusból kerül ki. Ezek a tényezők az azonos (tag)mondatbeli alany és állítmány esetén — mint értekezésemnek idevágó részében kimutatom — egyaránt kedveznek az értelmi (vagyis a többes számú) egyeztetésnek. De akadnak az adatok között olyanok is, amelyekben egyik tényező sem forog fenn, mégis eleve többes számmal indítanak (esetleg egyéb okból); pl.: „*Érdekes Iparművészeti Múzeuma* (1893), *Takarékpénztára* (1900) . . . nagyjából Otto Wagner bécsi épületeivel egyidőben *épültek*, és rangban, kompozícióban *tartják* velük a versenyt” (Kósa 43): „*A miskolci húskombinát és a borsodi sörgyár* ma az ország legjelentősebb élelmiszeripari *beruházásai*. És távolról sem mindegy, hogyan *valósulnak* meg” (ÉM. 3).

A tárgyalt jelenség egyébként összhangban van a korábbi nyelvművelő szakirodalomnak azzal a — bár nem tudatos — szöveggrammatikai jellegű megfigyelésével, tanácsával, hogy ha az alanyokról — megnevezésük nélkül — tovább is akarunk beszélni, tegyük az állítmányt többes számba (Fábián—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 10; Rácz: Magyar nyelvhelyesség⁴ 247).

3.5. A többes számba való átcsapás eseteit szaporítják azok a — tulajdonképpen nem is a tárgyalt típusba tartozó — mondat szerkezetek, amelyekben előzményül (irányító tagként) egy-egy egyes számú alany szerepel, külön-külön mondatokban, illetőleg tagmondatokban. Pl.: „*Péter* végre diadalmasan húzott elő egy hosszúkás kottát. *Pál* ezalatt már egy széket tolt a zongorához; néhány pillanat múlva egymás mellett *ültek*, és *ujjaik* alatt fölhangzott egy négykezes” (Török 15); „*Jancsi* föl kísért a Bécsikapu térre, ahol *Elekesék* laktak, *Elekes* visszakisért őt az Attila utcába, s mindezt addig *ismételték*, míg ki nem *fogytak* egyetlen *beszéd tárgyukból*, a nőcsábászatból” (Kosztolányi 100); „Már az is elég különös, hogy a zászlósnak sötétzöld a parolija, a tizedesé meg világoszöld, az *egyik* tehát gyalogos, a *másik* határvadász, holott egy alakulatbelinek *mondják* *magukat*” (Dobozó 88—9); „Az *egyik* [légy] a két hátulsó lábát dörzsölte össze kéjesen. A *másik* ügyes mozdulattal a jobb elülső lábát emelte a fejéhez, melyet kecsesen meghajtott. Majd kettesben, egymáshoz ragaszkodva *félrepültek*” (Babits 30); „Nekem *mindegyik* [puszta és falu] más volt, *mindegyik* külön világ volt, külön mesekönyv, furcsa népekkel, szokásokkal és legendákkal; szórakoztatva *oktattak*, mint a jó tankönyvek” (Illyés 20); „a konyhasátorban már nagyon is ébren vannak; *egyik* perel, a *másik* dalol, akkora zajt *csapnak*, mintha mi a világon se volnánk” (Széchenyi 94). Érdekes megemlíteni, hogy az ilyen mondat szerkesztés a szépirodalmi stílusra jellemző (az idevágó 9 adat közül 8 ebből a stílusrétégből kerül ki, 1 pedig egy — igencsak szépirodalmi igényű — ismeretterjesztő műből).

Egyébként az efféle mondat szerkesztés emlékeztet arra a mondat típusra, amelyben az előzménybeli halmozott egyes számú alanyokhoz külön-külön bővítménnyel kapcsolódik a közös állítmány; vö. „az *egyik lélek* a *kezét*, a *másik* az a *jkat* tartá hatalmában, az *egyik írásban*, a *másik szóban* fejezte ki gondolatait, és egymásról semmit sem *tudtak*” (Babits 62). Az ilyen szerkezetű mondatokat azonban már besoroltuk a táblázatnak B) 1. b) kategóriájába.

Megeshet, hogy a külön-külön (tag)mondatbeli előzmények nem alanyok, hanem más — de szintén azonos, párhuzamos — mondatrészek. Érdekes, hogy Deme László (Nyr. 84: 431) kevésbé megokoltnak tartja a többes számba való átcsapást az ilyen előzmény után, ha az nem személyt jelöl, hanem például testületet; vö. „A kongresszus utasította a *Központi Bizottságot* és felhívta a *kormányt*, hogy az irányelvek alapján *gondoskodjanak* . . .”.

3.6. Visszatérve a halmozott egyes számú főnévi előzménynek mint az egyeztetés irányító tagjának a problémakörére, vizsgáljuk meg végezetül a korpusz idevágó adatainak megoszlását az egyes stílusrétegek között. Ebben az elemzésben először a táblázatba foglalt 88 adatot vesszük szemügyre. Az összesítésben — a szintaktikai kategóriákra most külön nem figyelve — az alábbi elrendeződés mutatkozik:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	16	66,7	8	33,3	24
Tudományos ismeretterjesztő	14	58,3	10	41,7	24
Publicisztikai	24	60,0	16	40,0	40
Összesen	54	61,4	34	38,6	88

Már ez a táblázat is sejteti, hogy az egyéb irányító tagokhoz képest változás következik be: a halmozott egyes számú főnévi előzmény után a többes számba való átcsapás a tudományos ismeretterjesztő stílusban szokásosabb, mint a többi előzményfajta esetében.

Plasztikusabb lesz azonban a kép, ha a táblázatból kihagyjuk azokat a szintaktikai, illetőleg szöveggrammatikai kategóriákat, amelyekben az egyeztetés már eleve egyoldalúan alakí, vagyis egyes számú (mint a részletező táblázat *A*) kategóriájában, tehát a halmozott állítmány második tagjában), illetőleg azokat, amelyekben az egyeztetés túlnyomórészt értelmi, azaz többes számú (mint a részletező táblázat *E*) kategóriájában, tehát a mondategész határán túl, vagyis az új mondatban). Nézzük csupán a mondategység határán túl, vagyis az új tagmondatban mutatkozó — tehát a *B*), *C*) és *D*) kategóriabeli — egyeztetésnek a megoszlását az egyes stílusrétegek szerint. Az ide tartozó 63 adat a következőképpen rendeződik el:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	12	75,0	4	25,0	16
Tudományos ismeretterjesztő	11	61,1	7	38,9	18
Publicisztikai	19	65,5	10	34,5	29
Összesen	42	66,7	21	33,3	63

Még inkább kiderül hát, hogy a halmozott egyes számú főnévi előzmény után a többes számba való átváltás a leggyakoribb a tudományos ismeretterjesztő stílusban (38,9%), valamivel kisebb részesedését publicisztikában (34,5%), és legritkább a szépirodalom nyelvében (25%).

Hasonlítsuk össze ezeket az arányokat az egyéb irányító tagok után jelentkezőkkel. A csekély adatszám miatt azonban ajánlatos ezek közül az irányító tagok közül kihagyni a mennyiségnevet (vö. Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 288—90), a halmozott jelzőjű, valamint a társ-

határozóval bővített főnevet. Így a következő táblázat a halmozott egyes számú főnévi előzményen kívül a gyűjtőnévi és a mennyiségjelzős főnévi előzményt követő új tagmondat állítmányának a többes számba való átcsapását, az idevágó adatoknak az egyes számúakhoz viszonyított százalékarányát mutatja be.

A stílusréteg	Az irányító tag		
	halmozott egyes számú főnév	gyűjtőnév	mennyiségjelzős főnév
	többes számú egyeztetés %	többes számú egyeztetés %	többes számú egyeztetés %
Szépirodalmi	25,0	73,7	54,5
Tudományos ismeretterjesztő	38,9	15,4	42,9
Publicisztikai	34,5	33,3	47,8

A táblázatot áttekintve feltűnő, hogy míg leglátványosabb módon a gyűjtőnév után, de szerényebb mértékben a mennyiségjelzős főnév után is az új (tag)mondatban a tudományos ismeretterjesztő stílus hajlamos a legkevésbé a többes számú egyeztetésre, addig a halmozott egyes számú főnévi előzmény esetén éppen ebben a stílusrétegben legnagyobb arányú a többes számba való átcsapás. Az ellentmondás úgy oldható fel, ha tekintetbe vesszük a tudományos ismeretterjesztő stílusnak a precízebb egyeztetésre való hajlamát. Ez a hajlam — mint idevágó egyéb vizsgálataim bizonyítják — halmozott egyes számú alanyok mellett a mondategységen belül is az átlagosnál gyakoribbá teszi az értelmi egyeztetést: a tudományos ismeretterjesztő stílus részesedése a többes számú egyeztetést tekintve az átlagos 6,9 százalékkal szemben 9,6 százalék (a szépirodalmi stílusé: 6,3%, a publicisztikaié: 4,3%), így nem meglepő, hogy a tudományos ismeretterjesztő stílus a most tárgyalt esetben is viszonylag gyakran csap át többes számba. A gyűjtőnévi és a mennyiségnévi alany mellett azonban a mondategységen belül csakis az egyes számú egyeztetés minősül szabatosnak, így ennek szokásosabb megtartása a mondategység határán túl szintén a precízésre való törekvésből fakad.

Fordítva áll a helyzet a szépirodalmi stílust illetően: ez a halmozott egyes számú alanyok után a mondategység határán túl sokkal kevésbé él a számváltással, mint a két másik irányító tag esetében (sőt a társhatározóval bővített főnév után is), ahol is az élőnyelvhez közelítő nyelvhasználatnak a kisebb kötöttsége is tükröződik. A publicisztikai stílus valamennyi esetben — még a mennyiségnévi és a társhatározóval bővített főnévi előzmény után is — a közbülső helyet foglalja el a többes számba való átcsapás gyakoriságának tekintetében.

Hogy a szépirodalmi stílus a halmozott egyes számú főnevek után az új tagmondatban ritkábban csap át többesbe, mint a többi irányító tag után, ennek oka abban a jelenségben rejtőzhet, amelyet előbb, a 3.4. pontban fejtegettünk. Ne feledjük el: ez a stílusréteg a leghajlamosabb arra, hogy a hosszabb folytatásra felkészülve már eleve, a legelső mondategységben is többes számba tegye az állítmányt: a korpusz idevágó 19 adata közül 11 ebből a stílusrétegből került ki.

Rácz Endre

Napjaink változó nyelvi jelenségeiből

I. Nem most és nem Pestről indult ki . . .

A nyelvészek körében eddig sem volt ismeretlen a *péncz* > *péndz* fajtájú zárréshangúsodás mint helyzethez kötött, részleges hasonulás. Magam is beszéltem róla szegedi főiskolai hallgatóimnak: ezért örültem, hogy E. Abaffy Erzsébet végre tudományos közleményben mutatta be ezt a jelenséget (Nyr. 99: 170—4). Cikkéhez azonnal hozzá akartam szólni, mert az én adataim szerint korántsem fővárosi, nem is mai ez a változás. Hogy miért késtem hozzászólásommal, erről mindjárt szót ejtek.

Még az ötvenes évek közepén gyűjtöttem a váci múzeumban palóc nyelvjárás-történeti anyagot. Ott került a kezembe „Az betsületes Nemes Kis Czéhnek Könyve 1701-től” című és különösebb múzeumi jelzés nélküli céhnapló. Ez lényegében számadási könyv, amelyet rendkívül kezdetleges írású tisztségviselők vezettek a korabeli átlagnál sokkalta több nyelvjárásossággal. Némelyikük leírt pl. záródó *ou* kettőshangzókat is. Egy 1795-i beírás: „neve *be irou* Pinzt” ’nevének a céhbe való beírásáért járó pénzt’. Már az 1730—9 közti években számtalanszor előfordul egy *m á s i k* kéz írásában ez a „beirópéncz” tkp. ’beiratkozási pénz’ kifejezés, s az illető, akinek a neve nem derül ki, igen sokszor írja *pinc* — még csak nem is *pincz* — alakban a *péncz* szót, abszolút szó- és mondatvégen. E *pinc* adatoknak a *c*-jét kétféleképpen lehet értékelnünk. Az e vidéken szokványos rövid-zárt *-i*-zésen kívül jelölik a zárréshangúsodást is, s ezenkívül vagy a XVIII. században itt már elterjedt szóvégi mássalhangzóöngétlenedést; vagy csupán az elhangzó *dz* jelölésének egykorú nehézsége készíti a leírókat a legközelebbi képzésmódú gyakoribb morféma írásjelére. Itt nem bizonyíthatom, hogy miért tartom jóval valószínűbbnek az előbbi föltevést.

Említett régi kutatásaim akkora adattömeget igényeltek, hogy nem is tudtam volna, de nem is akartam mindig följegyezni a tágabb kontextust. Nem jegyeztem föl akkoriban pl. azt sem, hogy a váci *pinc* ’pénz’ alakok írója használt-e más helyen is pusztán *c*-t a *c* fonémának — esetleg a *dz*-nek — ilyen akkora tájt szokatlan jelölésére. Amikor elhatároztam, hogy hozzászólok E. Abaffy Erzsébet cikkéhez, nyilván pótolni akartam e hiányokat. Elmentem Vácra, de a múzeum céhiratait már begyűjtötte — az átkos központosítás jól ismert szellemében! — valamelyik fővárosi múzeum vagy intézmény. Hogy melyik és mikor, erre nem tudtak pontosan válaszolni a váci múzeumban. Egy ideig reméltem, hogy majd kinyomozom, most már letettem róla. Legföljebb azt hangsúlyozom ismételten, hogy a váci céhadatok: adatok, több adat, senki sem tekintheti őket holmi egyszeri előfordulásnak, hapax legomenonnak. Sőt! Van más adatom is a régi Esztergom megyei Libádról (ma: L’uba, Cseh-szlovákia) 1783 tájáról: *vonzolták* ’vonszolták’ (Esztergomi Főkápt. Lvt. Acta Sedis Dominalis); talán ilyen a selmecbányai (ma: Banská Štiavnica) 1678-beli *penztben* ’pénzben’ (OL. Berényi cs. lt.). Ebben a *parole -zt-* írásmód sejteti a *dz*-s kiejtést. A közelmúlt nyelvjárásaiból is kimutathatunk efféle változást. Erre példa a közismert nyelvjárás népetimológia: *pencelvári dohány* ’pennsylvaniai dohány’, s az előtagfélének a módosulását itt még jelentési tényezőkkel sem magyarázhatjuk, hisz a **pencel-* semmivel sem értelmesebb, mint a **penszel-* volna. Ipolyszalkán (ma: Salka) volt ugyan századunk elején függetlenebb, szó végi zárréshangúsodás is: *adrec* ’adrezzé, cím, címzés’, de

ilyen is: *firnanc* (<**firnansz* < *firnajsz*; besegíthetett a változássorba a *finánc* hangmintája); *dunc* 'dunszt' (átvitt értelemben, az ilyen kifejezésben: *dunca sē vót* 'halvány fogalma sem volt róla'; az adatokra l. Radványi; Ipolyzalkai nyj. 10). E legutóbbi esetben föltehetjük ugyan az *sz* > *c* hangátvetést, mint a *koszka* > *kocka* szóban, de azért az sem véletlen, hogy ez épp *n* után ment végbe itt.

Népetimológia — más szó hangzasmintája — járulékos hangátvetési lehetőség: úgy látszik, az *nsz* > *nc* nemcsak hangtani vonatkozásában függő változás, hanem más tényezők is belesegítenek. A *hogyan?*-on kívül a *mikor?*-ra nézve a XVIII. század végi *vonczolták* adatunk ébreszt rá, hogy érdemes megfigyelnünk bizonyos gyakorító képzőbokok fejlődését, hangtani viselkedését. A *-sol*, *-söl* képzőbokorról már tudjuk, hogy „rendszerint a fonetikai helyzet hatására affrikálódott *-cs*-vé, vagy zöngésült *-zs*-vé” (D. Bartha: Szóképz. 30: *roncsol*, *szürcsöl*; *horzsol*, *dörzsol*, *morzsol*, *perzsel*). Vagyis a megelőző *n* vagy *r* zárhang jellege zárréshangúsítja az *s*-et, az *r* zöngéssége zöngésítheti. Engem meglep, hogy a *-sol*, *-söl* képzőbokor kapcsán nem jut eszébe ugyanez a szerzőnek (uo.)! Itt is árulkodik, hogy mikor-hol bukkan föl *-col* változat: *boncol*, *hurcol*. A *-szol* példái közt ott az a *vonszol*, amelynek itt közöltem affrikálódott változatát, és nem merészség kimondani: lennie kell vagy kellett **uncol* alaknak is az *unszol* mellett. Említhetném még a *marcangol* képzőbokrának *r* utáni *c*-jét is. Hogy hatott-e segítő okként a változásban a *boncol* *c*-jére a *bont* *t*-je, a *hurcol*-ra a *hord* *d*-je, a nyelvjárási *voncol*-ra a *vontat* *t*-je, a *marcangol*-ra a *mardos* *d*-je, vitatható, de kategorikusan elvetni semmiképp sem szabad ezt a lehetőséget.

Annyit kimondhatunk, hogy a most városainkban (nemcsak a fővárosban!) felbukkanó *nz* > *ndz* részleges hasonulás, helyzeti zárréshangúsodás okvetlenül megvolt a XVIII. századi középpalóc területen (meglehetett máshol is), sőt még ennél is korábban feltűnedezhetett — főleg bizonyos képzőbokokban. E képzőbokokban nemcsak az *n*, hanem az *r* is lehetett változásindító (indukáló) hang.

Más kérdés, hogy miért látszik frissnek a változás az említett *péndz* meg a *bendzin* alakokban. Lezárni nem tudom, nem is kívánom a problémát, csak föltevéseimet közölhetem. Szerintem más okból az egyik, másból a másik szóban!

Könnyen meglehet, hogy a XVIII—XIX. század fordulójának alsóbb, de már nem nyelvjárási, hanem regionális köznyelvi kiejtésében a szokásos *péz* ~ *piz* alakjaival szemben a *péncz* ~ *péndz*, sőt *píndz* afféle hiperurbanisztikus, választékoskodó kiejtésmód volt, mint az akkor általános *vót*, *zöd* alakokkal szembeni *volt*, *zöld*, esetleg: *vólt*, *zöld*. Ha így volt, akkor a *péndz* hosszú ideig lappanghatott — a nyelvészeti érdeklődésen kívül maradva — mint a tájias köznyelvek némelyikének „érdektelen” eleme. Ezt a föltevésemet csak gyöngíti, de nem cáfolja, hogy a denalizálódott alakot rendkívül ritkán olvashatjuk még erősen nyelvjárási irományokban is. Egyet azért közlök e ritka példából. Kosd (Vác közelében) lakosainak instanciája 1729-ből: *Pizen* 'pénzen' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir. 1726—32.).

De ne egyszerűsítsük le a másik szó hangfejlődését se! Az a gyanúm, hogy bármennyire helyzeti változás eredménye a *bendzin*, egyrészt nem szigetelehetjük el teljesen a szó német *bëncin* és esetleg olasz *bëndzina* hangzásától sem, *Otto Benz* (= *bënc*) családnévétől és az autómárkanévtől sem, noha a *benzin* és a *Benz* családnév hasonlósága csak véletlen a németben.

E. Abaffy Erzsébet olyan jelenségre hívta föl a figyelmünket, amelyet még sokan és sokáig vizsgálhatnak — ennél az én vázlatomnál persze sokkalta mélyebben is.

II. A *-ható*, *-hető* képzős származékszók a mondatban

Kemény Gábor is fölfigyelt rá, hogy az igekötős igéből ilyen képzővel alakult származékok újszerűen kezdenek viselkedni a mondatban (Népszabadság 1984. dec. 23.). Én magam tőle függetlenül szintén gyűjtögetni kezdtem csiszolt nyelvű, egyébként élvezetes stílusú filozófiai tanulmányokból ilyen mondatokat: „rövidlátásnak tekint minden olyan álláspontot, mely szerint a fennálló viszonyok *nem megváltoztathatók*”; „nem az a kísérteties, hogy a Kastély *nem elérhető*, hanem hogy *nem érdemes* elérni”; „a kultúra is természettől adottként jelenik meg, tehát mint nem történelmi, *nem megváltoztatható* emberi produktum”; „ennek a megértésnek a határai mind magasabbak és *mind nehezebben áthághatók*”.

Úgy látszik, a szerző tévesen nem választotta el a *-ható*, *-hető* képzős állítványok, jelzők igekötőjét olyan tagadó vagy legalább közvetve tagadó jelentésárnyalatú mondatokban, amelyekben ez szükséges lett volna (a *-ható*, *-hető* képzősök igekötőjének szórendi helyéről nyomatékos-fordított és megszakított szórend esetén: MMNyR. 2: 477; NyKk. 1: 922). Így ítélték meg a régebbi nyelvűvelők is az ilyen mondatokat (pl. Ferenczy Géza in *ÉdAny.*³ 318–20; *Úó.* in *NymLev.* 244). Minek tagadnám, én is idegenkedek az efféle el nem választott igekötőktől. Kemény Gábor engedékenyebb: ha a származékszó jelentéséből a tulajdonsági oldalt akarjuk kidomborítani, nem kell elválasztanunk az igekötőjüket a fenti esetekben sem; legföljebb ha igékre utal a bővítményük, vagyis ha határozójuk, tárgyuk van, akkor különítsük el nyomatékos mondatban az igekötőt, hátravetve.

De némileg önkényesnek rémlik annak a megszabása, mikor is domborítjuk ki valójában azt a „tulajdonságoldalt”. Jobb így fogalmaznunk: ha legalább alkalmilag melléknéveknek számíthatjuk az ilyen származékokat. Szófaji hovatartozásukat kellene hát tisztázni ezeknek a *-ható*, *-hető* képzős szóknek. Rögtön kiderül, hogy ez nem is olyan könnyű. Az akadémiai nyelvtan emitt melléknéveknek nevezi őket, amott melléknévi igeneveknek (MMNyR. 1: 384; 2: 477). Az egyetemi tankönyv ugyan melléknéveknek, de hozzátéve, hogy az ilyen szók tulajdonképpen a ható igék igenevei. A Nyelvűvelő kézikönyv (1: 992), Szilágyi Ferenc (Magyar Nemzet 1984. nov. 2.) és Kemény Gábor szerint melléknévi igenevek ezek, persze, a teljesen melléknévesültek (*ehető*, *megbízható*) kivételével, Kossa János ellenben mindet melléknévnek tartja (IIM. 2: 232–3).

Valóban van a ható igék folyamatos melléknévi igeneveinek több olyan sajátága, amely melléknéviesebbé teszi őket, mint más ilyen hasonló igenevei. A nem ható igék folyamatos melléknévi igeneveinek túlnyomó többsége — néhány népies, régies és elszigetelődő kivétellel — cselekvő jelentésű, a ható igéké viszont — egészen ritka kivételeket mellőzve! — szenvedő. Nyilván ezzel függ össze, hogy az eleven folyamatos melléknévi igeneveket tagadószóval tagadjuk (*ugráló* — *nem ugráló*, *elfutó* — *el nem futó*), és a deverbális fosztóképzős — szintén szenvedő! — alak nem a folyamatos, hanem a befejezett melléknévi igénév tagadása (*megírt* — *megíratlan*, *lezárt* — *lezáratlan*), úgy,

mint a ható igék *f o l y a m a t o s* melléknévi igeneveié is: *olvasható* — *olvas-hatatlan, megfizethető* — *megfizethetetlen*, bár ezeket is tagadhatjuk tagadószóval (*meg nem írta, meg nem fizethető*). A nem ható igék melléknévi igeneveit nem fokozhatjuk, a *-ható, -hető* képzős származékszókat többnyire minden nyelvi önkény nélkül — mint a mellékneveket. Nehéz volna tagadni, hogy e *-ható, -hető* képzőjű igenevek sokkal melléknévisebbek, mint a nem ható igék melléknévi igenevei, noha ezek is őrzik azt az igei sajátosságukat, hogy lehet jellegzetesen igebővítő határozójuk, és ha tárgyias igéből származnak, nyilván tárgyuk is.

Ezt a szófaji vitát aligha lehet eldönteni. Akár melléknévnek, akár melléknévi igenevnek akarnánk besorolni a *-ható, -hető* képzősöket, olyan területet igényelnénk a szófajtanban e g y tulajdonosnak, amely nyilván két tulajdonosé, vagy átmenetileg senki földje: egy hosszadalmasan, de most is folyó szófajváltás színhelye.

Toldalékolásuk fejlődése is arra vall, hogy a ható igék folyamatos melléknévi igenevei kategóriájuk egészében is közelednek a melléknevesüléshez. Eligazíthat itt, hogy hogyan kapcsolódik hozzájuk a *-k* többesjel, a *-t* tárgyrag és az *-n* mód- és eszközhatározói rag: előhangzótlantul-e vagy előhangzósan, illetve alsó vagy középső nyelvválású előhangzóval-e. Az ÉrtSz.-ral egyetértve, az *érthetően, hihetően, láthatóan, hallhatóan* formát, tehát a m e l l é k n é v i t é r z e m szabályosabbnak az előhangzótlan kapcsolódású igenévi alakokkal (*láthatón, hallhatón*) szemben. Szilágyi Ferenc e melléknévis alakokat „gazdaságtalan”-nak, helytelennek ítéli, s ha ő nem idézi is, így vélekedett korábban Kovalovszky Miklós is (NyünkVil. 196—7). Még súlyosabb váddal illeti Szilágyi a szintén melléknéviesen toldalékolt állítmányi *hasznosíthatóak, találhatóak, elkerülhetőek* *-k* előtti „kötőhangzóit”, azaz előhangzóit. Szerinte járványgócok ezek s félős, hogy fölbukkannak még a főnevesült alakokban is.

Szilágyi és Kovalovszky félreveri a harangokat. Az átaluk nem idézett Kossa józanul megállapítja, hogy a melléknévi s z e r e p ű *járhatóak* és *járvhatóak* szembenállása a hagyományosabb változaté és az újabbé, s közülük az utóbbi terjed. A melléknévi tartományban ez szerinte sem baj, sőt olykor jelentést különböztethet meg az előhangzó megléte és hiánya. De ha nem lehet is kimutatni jelentésmegkülönböztetést, szerinte akkor is elkerülhetetlen, hogy egységesüljön a melléknévi szerepű szavak alaktani viselkedése; a nyelvűvelő legfőljebb azt tanácsolhatja, hogy az azonos szerepű és képzésű származékokat ne toldalékoljuk egymás közelében hol így, hol úgy, hanem a szűkebb mondatkörnyezetben legyünk következetesek.

Az alaktani egységesülésnek tényleg nem vethetünk gátat a „nyelvi gazdaságosság” ingatag, vagy a „jóhangzás” szubjektív érvével. A tőtanban is hasonló a helyzet: pusztulnak a több alakú névszói és igei tőtípusok, tágul az egyalakúak köre. Jóhangzásra, gazdaságosságra hivatkozva ezt a folyamatot sem akadályozhatja meg senki.

Hiába maradtak igei-igenévi sajátosságai a *-ható, -hető* képzős származékoknak, sokkal több bennük a melléknéviség, ezért terjed ragozásukban is a melléknév-toldalékolásra jellemző előhangzó. Szélmalomharcot vív Szilágyi Ferenc, ha meg akarja gátolni az előhangzós formák terjedését a melléknévi szerepű formákban.

Ne irtsuk persze erőszakkal az előhangzótlantul toldalékolt alakokat se! A hagyományosabb igenévi és az újabb, melléknévisedő toldalékolás rokon értelmű, kifejezési árnyalataikban eltérő alaktani megoldásokat teremt, és ne higgyük, hogy a változatok irtása, az egységesítés olyannyira gyümölcsöző

szenvedély! Itt sem volna az, sok más téren sem az! Ma még nincs lényeges jelentéskülönbség a változatok közt, tehát pusztuljanak az újabbak, illetve a régebbiek — az egységesítők ízlése szerint? Már az is kétséges, hogy j e l e n l e g ne volna ilyen különbség! Főnéviség és melléknéviség között tán a legjellegzetesebb átmeneti mondattani terep az értelmező és az értelmező jelző között húzódik. Ugyanazt jelentené e két mondat:

„Éltették őt a reményt keltő hírek, az alig hihetőek is”;

„Éltették őt a reményt keltő hírek, az alig hihetőek is”? Vagy: „Ne irtsuk a vagylagos változatokat, a később felhasználhatóakat!” ~ felhasználhatókat!? — Szerintem nem! Vázzolhatnám árnyalatnyi jelentésselteréseiket: azt, hogy mennyire érvényes egyrészt az értelmező jelző, másrészt az értelmező az értelmezett jelzős szerkezetek egészen a körére, de nem teszem. Ez a különbség sem szilárdult meg. De átmeneti fejlődési szakaszokban teret kell hagyni az értékes nyelvi lehetőségek kibontakozására az erőszakos egységesítés helyett!

„In memoriam” emlékére, emlékezetére

Merthogy manapság már nem divatos az *emlék*, *emlékezet* a 'valakinek a tudatunkban kegyeletesen megőrzött lelki képe' jelentésben . . . Nem divatos Arany (Széchenyi *emlékezete*) és József Attila (Ady *emlékezete*) és Radnóti (Ősz és halál. Nagy Etel *emlékének*; Ötödik Ecloga. Bálint György *emlékére*; Nem bírta hát . . . Dési Huber István *emlékére*).

Emlékvers napjainkban csak latinul indulhat vagy címében, vagy ajánlásában: *In memoriam* . . . Hadd súgjam meg a divatot követő költőknek: e n n y i latintudástól még nem fog hasra esni előttük az olvasójuk, sőt elvárja a költőktől, akik ezt használják, hogy tudják: a magyar gondolkodással teljesen párhuzamosan, a latinban birtokos eset áll e kifejezés mellett: *in memoriam alicuius*.

No, dehogy akarnám megtiltani a lírikusoknak, hogy idegen nyelvek darabkáival fűszerezzék alkotásaikat! Azt azért tudniuk kell, hogy paprikás krunplibá nem való szegfűszeg, kapros tökfőzelékbe fahéj. Még azt örömmel ismerem el, hogy némelyeknek sikerült az ízek egyesítése. Itt van például Géher István: az ő Leletmentés-ciklusának XVII. darabja a „+Psal. 90. *In memoriam* B. (K. S.)”, és e cím után a magyar versszöveget át meg átszövik a Biblia megfelelő latin szövegének a törmelékei. Vagy fűszerezzen úgy a lírikus, mint Tandori Dezső, aki a költemény hangját megadó latin-angolos szójátékot teszi címmé: „*In memori* Szomorj — van szomori *memory*”. Jó elődjük és tanáruk a mesterségben Babits. Első kötetének legelső verse: „*In Horatium*”. A cím után egy strófányi Horatius-műfordítás, csak ezután és ehhez kapcsolódva kezd saját dalába.

Hány meg hány eszközhasználati hiba áll e jó példákkal szemben! Próbálok megérteni Albert Zsuzsa versét („A rózsza lelke. *In memoriam* Martin György”), minek bele ez a latinkodás, ha sem a vers formája, sem képei, sem antik utalások, sem Martin György személye nem indokolja? Vagy Kalász Mártonét („*In memoriam* Kosztolányi”): Kosztolányinak ugyan bőven van köze a latinsághoz, de Kalász — egyébként szép — három versszakának annál kevésbé. Pilinszky életműve mostanra érett arra a posztumusz rangra, amelyet nem illik bírálni, csak hódolat jár neki — halála után . . . Pedig az „*In memoriam* F. M. Dosztojevskij” címzés bizony botlás! Ha valaki távol áll a modern

művészet ősei közül az antik kultúrától és derútól is, életfelfogástól is, bármiféle katolicizmustól is, Dosztojevszkij távol áll. Pilinszky világnézete indokolhatja más verseiben (Harmadnapon, Agonia christiana) latin szövegrész beékelését, itt nem. A szerencsétlen sorsú költőre, Forgács Antalra emlékezve, prózában sem mélyíti el a kegyeletünket, ha magyar címzés helyett „*In memoriam* Forgács Antal” áll emlékező mondataink fölött (Nagy Csaba: Magyar Nemzet 1985. márc. 18.).

Nem holmi purista idegengyűlölet gyomlálatná ki velem az *in memoriam*-okat Martin György és Forgács Antal neve elől. Azért szólnak ezek az ajánlások, címek hamisan, mert felemásak. Fogalmazójuk meg sem kísérli a magyar személynevet legalább latinos szórenddel hasonítani az egyébként is fölösleges latin kifejezéshez. Azzal — *Gy. Martin, A. Forgács* — legalább sejtetné a kívánatos birtokos esetet, ha már nem gyúrja át egészen a neveket így: *Georgii Martin, Antonii Forgács*. Már enyhülne ellenérzésünk, ha nem derülne ki a személynév magyaros szórendje, pl. azért, mert csak monogram marad belőle. Pilinszky Jánosnak az „*In memoriam* N. N.” verscímét pedig egyáltalán nem hibáztatom. Ebben a latinság az egész emberiségre általánosíthatja az N. N.-ek létének érvényét; egyébként is az *N. N.* feloldása inkább *nomen nescio* 'nevét nem tudom', mint a magyarban népetimológiászerűen kialakult 'név (neve) nincs'. Vagyis hát latin az egész cím!

Hasonlóképpen ítélnék meg az egyre ragályosabb *homage*-okat. Alig hinném, hogy a hódoló, mély tisztelet mélyebbé válik franciául. Mégis elfogadhatjuk Pilinszky ajánlását: „Felelet. *Hommage à I. B.*” Olykor ki is derül, hogy a címzett nem magyar: „Kőfal és ünnepély. *Hommage à Robert Wilson*” (szintén Pilinszky-vers).

Mégis: épp a költőknek kell a legjobban tudniuk, milyen gyorsan értékteleníti a divat az eszközöket. Géhernek, Tandorinak a telitalálatát aligha lehet sokszor megismételni. Kegyelmezzünk meg a veretes *emlékezetére, emlékére. tiszteletére* szavaknak, illetve a *hódolat X előtt* kifejezésnek (bár ez utóbbi magyarul sem rokonszenves) a címekben, ajánlásokban! Az *in memoriam* fölkapott fordulatának latinsága nem adhat a lírai alkotásnak sem, a publicisztikának sem holmi sajtós többlethangulatot, ilyen-olyan európai művelődési háttérrel, tág kontextussal. Egyrészt azért, mert mára elcsépeltté vált, másrészt mert beillesztése a magyar szövegbe többnyire suta, sikerületlen.

Török Gábor

Mi az -é birtokjel szerepe?

A cím kérdésformájával is jelezni kívánom, hogy cikkemben — sajnos — nem a birtokjel szerepével kapcsolatos kutatásom eredményeiről szándékozom számot adni, hanem csupán arra akarom felhívni — lehet, (már) fölöslegesen — a figyelmet, hogy a jelenlegi nyelvtani meghatározások nem tükrözik hűen e jelünk nyelvi szerepét: némelyek hiányosak, egyoldalúak, mások teljesebbek ugyan, de talán még mindig némi helyesbítésre szorulnak.

1. A közelmúltban egy készülő nyelvtankönyvet bírálva, megbotránkozva igazítottam helyre a szerző meghatározását, amely szerint „az -é birtokjel a birtokost fejezi ki”. A megállapítást helytelennek találtam, hiszen a birto-

kost maga a szótó fejezi ki, amelyhez e jel járul; ez a morféma esetleg csak erre a tényre mutat rá. De én a birtokjelnek ezt a (birtokosra rámutató) szerepét is mellékesnek tartom (amelyből az említett esetben — nyilván a gondatlan megfogalmazás miatt — már birtokoskifejező szerep lett), s egy általam közismertnek vélt meghatározást ajánlottam, amely — legalábbis az én felfogásom szerint — a birtokjel fő szerepét: a birtokjelölő szerepet (1. részletesebben a 2. pontban) emeli ki. Már több mint két évtizede ezt a felfogást terjesztem egyetemi oktatói minőségben is, ezért meglepett a szerző elutasító válasza: ő ugyanis e jelnek csak a birtokosra rámutató szerepéről tudott. Még jobban meglepett azonban az a tény, hogy az irányadóbb nyelvtanok is vagy csupán ezt a szerepét hangsúlyozzák e morfémának, vagy általában ezt említik első helyen. Legjobban mégis az lepett meg, hogy a Csehszlovákiában használatos egyetemi leíró nyelvtan szótani részében — saját szövegemben — is ezt a meghatározást találtam: „Arra mutat rá, hogy a szótóban megnevezett személy, dolog stb. egy másik személynek, dolognak stb. (mint birtoknak) a birtokosa...” (Jakab István—Kazimírné Pesthy Mária—Zeman László: A magyar nyelv leíró nyelvtana. Slovenské pedagogické nakladateľstvo Bratislava, 1964. 154). Ekkor értettem meg — ami eddig rejtélynek tűnt fel számomra —, miért a birtokosjelzésben látja hallgatóim egy része a vizsgákon a birtokjel szerepét, s egyúttal azt a tanulságot is levontam: jó, ha az előadó megnézi olykor a tankönyvet is, nem csupán a saját következtetéseire támaszkodik; s a felfogásbeli eltérésekre legalább a figyelmet felhívja.

E kellemesnek nem mondható felfedezés után néztem meg összesen hét nyelvtanban a birtokjelről szóló, akár szabálynak is tekinthető jellemzéseket. E nyelvtanok — mint látni fogjuk — éppen a leghasználatosabb munkák, legtöbbjük irányadó mű (ezért idézésükkor a kiadók említésétől is eltekintünk). A birtokjel meghatározása tekintetében két csoportba oszthatók.

a) Az egyikbe azok tartoznak, amelyek a birtokjelnek csak a birtokosra mutató szerepét emelik ki. Mindenekelőtt az akadémiai nyelviant említjük meg ezzel a meghatározással: „Arra mutat rá, hogy a szótóban megnevezett dolog egy említett, látott, illetőleg odaértett más dolognak (mint birtoknak) a birtokosa...” (MMNyR. 1: 519).

Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné A mai magyar nyelv című tankönyvében (1982.) ezt olvashatjuk: „Az -é birtokjel jelentésmódosító szerepe abban áll, hogy a szótóval megnevezett személyt vagy dolgot a hallgató számára ismert birtokszó birtokosának mutatja...” (i. m. 187).

Hernádi Sándor Nyelvtan és nyelvművelés című, a tanító- és óvónőképző intézetek számára írt tankönyve (1972.) szerint is „Ez a toldalék a szótóval megnevezett személyt vagy dolgot a birtokszó tulajdonosának mutatja...” (i. m. 230).

Sajnos, csak ide sorolhatom a Csehszlovákiában használatos, már említett nyelvtanunkat is, amelynek szótani fejezetét én írtam, s a birtokjel meghatározásában az irányadó művekre támaszkodtam.

E csoport végére hagytam egy régebbi munkát, Temesi—Rónai—Vargha Anyanyelvünk című könyvét (1955.), amely a birtokjel meghatározásában ugyan nemigen különbözik az említett nyelvtanoktól („A dolgozóké szóalakban az -é azt jelzi, hogy az ország a dolgozók tulajdona, a dolgozókhöz tartozik”), a morféma megnevezésében azonban igen, ugyanis a meghatározáshoz igazodva birtokosjelnek nevezi az -é elemet: „Birtokosjel a neve, mert

ahhoz a szóhoz járul, amely valakinek vagy valaminek a birtokosát jelöli” (i. m. 148).

E nyelvtanokban a meghatározást vagy csupán olyan példák szemléltetik, amelyekben az -é jeles szó állítmányi szerepű, vagy ilyenekkel kezdődik a példák sora.

Az -i birtoktöbbsesítő jel szerepének meghatározásában némelyik nyelvtanban talán felfedezhető némi rejtett utalás a birtokjel birtokot kifejező szerepére is. Például az akadémiái nyelvtan szerint „A birtok többségének kifejezésére az -é birtokjelhez még -i t ö b b e s j e l járulhat: *ki-é-i, más-é-i-t . . .*” (i. m. 521). Ebből esetleg következtethetünk arra, hogy az egy birtokot az -é jelöli.

b) A nyelvtanok másik csoportjában csak két művet említhetünk meg (lehet, hogy több is van, csak számomra nem voltak hozzáférhetőek); ezek már két szempontot tartanak fontosnak a birtokjel meghatározásában: a birtokosra és a birtokra utalást.

Nem könnyű eldönteni, hogy Temesi Mihály—Rónai Béla A leíró magyar nyelvtan alapjai című tanárképző főiskolai tankönyve (1980.) melyiket teszi első helyre (mégis úgy érzem, a birtokra utalást), mert így szól a meghatározás: „Az -é birtokjel valakihez vagy valamihez való tartozást fejez ki, s a birtokost megnevező szóhoz járulva a megnevezetlen birtokszót helyettesíti, illetőleg valamely meg nem nevezett dolognak az alapszóban megnevezett birtokoshoz való hozzátartozását jelöli” (i. m. 341). Példaként szószerkezetbe (mondattani összefüggésbe) nem állított -é jeles szavak szerepelnek a könyvben.

Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária A mai magyar nyelv kézikönyve című művében (Kritérium, Bukarest, 1971.) Gálffy Mózes szintén mindkét szempontot fontosnak tartja, de első helyre a birtokosra utalást teszi: „ . . . vagy azt jelöli, hogy a birtok kihez, mihez tartozik, vagy pedig a meg nem nevezett birtokszót helyettesíti. . . .” (i. m. 270). Példaként állítmányi szerepű -é birtokjeles szót szerepeltet.

2. Bár a birtokjel szerepéről akarok szólni, a birtokos személyragnak — e jelszerű ragnak — a rövid jellemzésével szeretném kezdeni.

A birtokos személyraggal a birtok egyes vagy többes számát is kifejezhetjük, fő szerepének mégsem azt tekintjük, hogy rámutat arra: a szótő, amelyhez járul, birtokot kifejező szó (holott éppen e személyrag révén lett azzá), hanem azt, hogy a szótőben megnevezett birtokot (a személyrag által kifejezett) egy vagy több első, második vagy harmadik nyelvtani személyhez kapcsolja mint birtokoshoz, jelezve természetesen a birtok egyes vagy többes számát is. Más szavakkal: noha a birtokos személyragnak van szerepe a birtokszóra és az ebben kifejezett birtokra vonatkozóan is, elsődleges funkciójának mégsem ezt tartjuk, hanem — nevének megfelelően — a birtokosjelzést.

Még egy példa! Vajon úgy határozzuk-e meg például a -né képző szerepét, hogy e toldalék arra mutat rá: a szótőben megnevezett személy a férje valakinek? Nem. Azt a valakit fejezi ki, aki felesége a szótőben megnevezett személynek.

Amióta a jelzős szerkezetek — köztük a birtokos jelzős szerkezet — összevonásának (redukciójának) kérdéseivel foglalkoztam (az első cikkem is csak később, 1972-ben jelent meg e témáról — Nyr. 96: 1, 38—50), azóta magától értetődőnek tartom, hogy az -é morfémát azért nevezzük meg a *birtokjel* szakszóval, mert a birtokost megnevező szóhoz járulva, az ez által kifejezett birtok-

kosnak a beszédelőzményéből vagy a beszédhelyzetből odaértett birtokát fejezi ki, természetesen a maga módján: a jel eszközeivel. Más megfogalmazásban, illetve más megközelítésben: az odaértés folytán a közlésből elhagyott birtokszó jelentését helyettesíti, és a birtokost megnevező szóhoz járulva, kapcsolja szorosan ezéhez. Én tehát ezt tekintem elsődleges funkciójának. Mint arról — sajnos — már csak az említett cikkem közvetlen megjelenése előtt értesültem Szende Aladár szíves közléséből, ezt tekintette az *-é* morféma (szerinte képző) funkciójának Lotz János is (MNy. 63: 403—7; Szonettkoszorú a nyelvről 185—90; MNyTK. 122. sz. 11—5).

Kétségtelen, e jel arra is rámutat, hogy a beszédelőzmény vagy beszédhelyzet folytán odaértett dolog (esetleg személy) — vagyis az, amit az *-é* jel tulajdonképpen jelöl — a szótóban megnevezett személyhez vagy tárgyhoz tartozik mint valóságos vagy csak (főként ha a birtok: személy) nyelvtani értelemben vett birtokoshoz. Sőt azt sem vitathatjuk, hogy az *-é* jeles szóban éppen e jelnek köszönheti birtokost kifejező szerepét a szótó is, mégsem a birtokos-, hanem a birtokjelzés ennek a morfémának az elsődleges funkciója. A birtokosra utalás, a birtokosjelzés csak másodlagos, az elsődlegesebből mintegy logikusan következő szerepe.

Fentebb azt írtam, az *-é* jeles szóban éppen e jelnek köszönheti birtokost kifejező szerepét a szótó is. Igen, ha mechanikusan, létrehozásának körülményeitől függetlenül vizsgáljuk e szót, mert itt már csupán az *-é* mutat arra (bár nem ez a fő szerepe), hogy a szótó e jelben kifejezett birtoknak a birtokosát nevezi meg. De a Temesi—Rónai-féle főiskolai nyelvtan (és esetleg mások itt nem idézett) meghatározásának lényeges megállapítása az is, hogy ez az *-é* a birtokost megnevező szóhoz járul. Ez arra utal, hogy eleve olyan szintaktikai helyzetet kell feltételeznünk előzménynek, amelyben ez a kapcsolódás létrejöhet, pontosabban: amelyben az *-é* morfémát magához vevő szó eleve birtokost megnevező szó volt, az elmaradt birtokszó helyére meg az *-é* léphetett. Ez csak a birtokos jelzős szerkezetbeli helyzet. Hogy ez így van, azt a példák egész sorával bizonyíthatjuk.

A birtokjellel részletesebben foglalkozó nyelvtanok meg is állapítják, hogy a birtokjeles szó jelentése egy birtokos jelzős szerkezetének felel meg, tehát az ilyen szó helyettesítheti az említett szerkezetet, de azt a következtetést, hogy a birtokjeles szó csak birtokos jelzős szerkezet eredményeként keletkezhet — lehet, hogy elvi, szemléleti okokból — egyik sem vonja le. Nekem viszont meggyőződésem, hogy csak így keletkezhet, mert a szótó csak így jelölheti a birtokost, az *-é* morféma meg a birtokot.

De nézzük a példákat!

Ebben a mondatban: *A házét tatarozzák* — a *házét* szóalak jelentése megfelelő beszédelőzmény vagy beszédhelyzet esetén *a ház tetejét* birtokos jelzős szerkezet értelmének felel meg. Joggal tehetjük fel tehát, hogy e szóalak az említett birtokos jelzős szerkezetből összevonással (redukcióval) jött létre.

A redukció a birtokos jelzős szerkezetek esetében úgy megy végbe, hogy a birtokost megnevező (vált birtokos jelzői) taghoz *-é* birtokjel (több birtok esetén *é + i*) járul, ez az odaértés révén elmaradt alaptag (birtokszó) jelentését hozzátoldja a birtokost megnevező szóéhoz, s az így létrejött *-é* jeles szó átveszi a volt alaptag viszonyragját és szintaktikai szerepét is (vö. Nyr. i. h.). Természetesen a beszéd folyamatban nincs szükségünk e redukció alkalmankénti mechanikus végrehajtására. Ez már analógiás alapon, szinte automatizáltan megy végbe. De hogy végbement, az minden esetben kimutatható.

A házét tatarozzák mondat *házét* alakja tehát azért lett 'a ház tetejét' jelentésű, -t tárgyragos és tárgynak minősítendő szerkezettag, illetve mondatrész, mert a *ház tetejét* birtokos jelzős szerkezetből redukálódott, s e szerkezet volt birtokos jelzői tagja (*ház*) átvette az alaptag (*tetejét*) jelentését is, egyben viszonyragját és szintaktikai szerepét is. A volt birtokos jelzőből tehát redukció útján lett ez esetben tárgy.

De e komplex jellegű jelenség végbemenetelének megfigyelésekor arról is meggyőződhetünk, hogy az -é birtokjelnek mindenekelőtt birtokjelölő, birtokszó-helyettesítő szerepe van nyelvünkben.

Természetesen ez a szerep is maga a redukció sem csupán a tárgyragos (tehát tárgyi szerepű) birtokjeles szavak esetében figyelhető meg, hanem más funkciót betöltőkéiben is. Így az alanyiakéban: *A ház teteje már kész van* > *A ház-é már kész van*; a határozóiakéban: *A ház tetején dolgoznak* > *A ház-é-n dolgoznak*; s az állítmányiakéban is, de ezekkel részletesebben kell foglalkoznunk.

Előrebocsátjuk: talán nem véletlen, hogy a nyelvtanok hagyományosan a birtokosjelölő szerepét emelik ki a birtokjelnek: ebben nyilván ludasak az állítmányi szerepű birtokjeles szavak is. S a legtöbb nyelvten — mint már utaltunk rá — elsősorban éppen ezekben a szavakban vizsgálja a birtokjel funkcióját. Az ilyen szerepű birtokjeles szavak vizsgálata pedig téves következtetések levonására bírhatja rá a kutatót, még inkább a felületesebb vizsgálódót.

Ebben a mondatban: *A tető a házé* — valóban úgy érezzük, az -é jelnek az a fő funkciója, hogy jelezze: a házhoz tartozik, mint birtokoshoz a beszéd-előzményből (itt magából a mondatból) odaértett birtok. A jel tartalmilag szinte üresnek tűnik fel, s a látszat szerint azt a szerepet tölti be, hogy az alanyként álló szóban megnevezett birtokot (a tetőt) az állítmányban megnevezett házhoz kapcsolja mint birtokoshoz. De vajon nem valami „érzéki csalódás”-e ez? Nem csupán az egész mondat értelme hat-e ránk? Hiszen magával a mondatdal is ugyanazt állítjuk, hogy a tető a házé, a tető a házhoz tartozik. Nem a mondatban kifejezett ítéletet minősítjük-e a birtokjel szerepének?

Érthető, hogy ebben a mondatban tartalmilag csaknem üresnek érezzük a birtokjelet, hiszen a birtok alanyként szerepel benne, külön (a *tető*) szóval megnevezve. De talán mégsem foghatjuk rá erre a jelre, hogy szerepe csupán a birtoknak és birtokosnak az összekapcsolására korlátozódna. Vagyis talán mégsem teljesen üres tartalmilag ez a jel. Esetleg csak elhalványul a csupán odaértett jelentése az azonos szóval kifejezett és a mondatban jelen is levő alanyé mellett. Én ezt a nézetet vallom. Ugyanis az állítmányi szerepű birtokos jelzős szerkezet is összevonható: *A tető a ház teteje* > *A tető a ház-é*. Sőt ez esetben kívánatos az összevonás, ha csak nincs okunk (kiemelés stb.) a *tető* szó állítmányként való szerepeltetésére is.

Még abban az esetben is e felé a felfogás felé hajlok, amelyben a redukció nem szokványos, illetve nem olyan mondatban megy végbe, amelyben az alanyként szereplő szó nem azonos az állítmányként álló birtokszóval. Például *A combja a gazdáé* mondatot magam sem merném egy ilyen mondatból levezetni: *A combja a gazda combja*. Valóban úgy látszik, az -é birtokjel itt a combnak (csirkecomb) csak a gazdához való tartozását jelzi, illetve azt, hogy az neki jár. Ha csupán jelentéstani alapon akarnánk az ilyen kérdéseket eldönteni, akkor (helytelenül értelmezett) funkcionális vagy egyéb szempontokra hivatkozva ki is jelenthetnénk: igen, az -é birtokjelnek ez esetben birtokosra utaló szerepe van. Csakhogy akkor figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy a

birtokjel nemcsak — mint láttuk — egy tartalmilag mellékesnek érzett szó jelentését kapcsolhatja a birtokost megnevező szóéhoz, hanem — mint látni fogjuk — egy megszokott, már magától is értetődővé vált szóét is. *A combja a gazdáé* mondat *gazdáé* alakja is magától értetődő jelentésű, mert gyakran használt birtokos jelzős szerkezet összevonása eredményeként létrejött alaknak tekinthetjük: 'a gazdának járó rész' jelentésű *a gazda része* szerkezetből redukálódott alaknak. Talán nemcsak nekem ismerősek ezek a mondatok: *A szárny az én részem; A melle a fiam része*; stb. Az első mondatba a szintén kimutatható egykori redukció (*én-é-m*) útján keletkezett *enyém* birtokos névmás kerül (vö. Nyr. 102: 297—8): *A szárny az enyém*; a másik mondatba (3. személyű birtokosról lévén szó) a volt birtokos jelző *-é* jeles (*fiamé*) alakja: *A melle a fiamé*.

Máskor meg a szerkezet alaptagja olyan általános jelentésű szó lehet, amelynél fogva magának a szerkezetnek sem lehetne konkrétabb jelentése, mint a birtokjeles szóé. Például *A föld a paraszté* mondat *paraszté* szava előzményének ezt a szerkezetet tekinthetnénk: *a paraszt tulajdona*.

Az efféle magától értetődő vagy nagyon általános, sőt olykor bizonytalan jelentésű alaptagú jelzős szerkezetek összevonása korántsem ismeretlen nyelvünkben és szakirodalmunkban. Éppen az alaptagok ilyen jellegű jelentése a fő okozója e szerkezetek összevonásának, hiszen ezekben az esetekben a szerkezet sem mond többet, mint a rövidebb („gazdaságosabb”) birtokjeles alak. Például *a furcsát érez, rosszat tesz* stb. szerkezetek tárgyai olyan minőségjelzős, *a sokat eszik, keveset iszik* szerkezetekéi meg olyan mennyiségjelzős szó szerkezetekből redukálódtak, amelyekben az alaptagok értelme már az igei tag jelentéséből is következik ('furcsa érzést érzett', 'sok ételt evett') stb. Vö. Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 85). Akkor miért kellene elutasítanunk egy olyan birtokos jelzős szerkezet redukciójának lehetőségét, amelyben az állítmányi alaptag valamilyen oknál fogva magától értetődő? Sőt a birtokos jelzős szerkezetben sem csupán az állítmányi alaptag válhat magától értetődővé (tehát fölöslegessé), hanem más szerepű is. Például ebben a mondatban: *A magdét költi* — a tárgyként szereplő *magdét* szóalak jelentését a (pénzt) *költ* ige teszi nyilvánvalóvá, így fölöslegessé is *a maga pénzét* birtokos jelzős szerkezet használatát.

Szót kell ejtenünk az állítmányi szerepű birtokjeles szót tartalmazó mondatnak legalább még egy altípusáról; arról, amelyben tulajdonképpen kettős helyettesítésről van szó: az alany által kifejezett birtokot jelölő szót (odaértés folytán) mutató névmás, az állítmányi szerepű birtokos jelzős szerkezet birtokszavát meg az *-é* jel helyettesíti, mint például ebben a mondatban: *Ez a házé*. Az *ez* és az *-é* jelölheti ugyanazt, mondjuk: a tetőt, de jelölhet mást-mást is.

Ha ugyanazt jelöli, akkor sem érezhető az *-é* jel annyira tartalmatlannak, mint abban a mondatban, amelyben jelen is van alanyként a *tető* szó. Talán azt mondhatnánk, hogy a névmási alanyt tartalmazó mondat kétarcú: egyformán érezzük az *-é* morfémában a 'valamihez tartozik' és a 'teteje' jelentést, tehát e mondat értelmezhető így is: *Ez a házhoz tartozik*; s így is: *Ez a ház teteje*. Viszont nem tagadhatjuk, hogy a birtokjel első ('valamihez tartozik') értelmezésében itt is közrejátszik az egész mondat értelme, a benne kifejezett ítélet. Az *-é* jel birtokot kifejező, birtokszót helyettesítő szerepét semmiképpen sem lehet elvitatni, már a második értelmezés lehetősége miatt sem.

Ha az *ez* névmás — szó szerinti értelemben — nem pontosan azt jelöli, amit az *-é* kifejez — ugyanis a névmás is, a jel is lehet konkrétabb és általáno-

sabb jelentésű (*Ez a valami a ház teteje; A tető a ház alkotórésze* stb.), sőt mind a kettő lehet egyszerre általános jelentésű (*Ez a valami a ház alkotórésze*) — az -é jelnek akkor is megvan a birtokra utaló szerepe.

S itt most álljunk meg egy pillanatra! A világeért sem akarom a névmást és a birtokjelet egy kalap alá venni, de valami közös van bennük: mindkettő helyettesítő elem (egyik szó értékű, másik járulékos elem értékű). Ahogyan az ez mutató névmás — mint láttuk — hol konkrétabb ('tető'), hol általánosabb ('valami') jelentést képviselhet, ugyanígy — ezt is láttuk — a jelnek is lehet konkrétabb ('teteje') és általánosabb ('része', 'valamije' stb.) jelentése. De — s ez a lényeg — ahogy a névmásnak van minden esetben főnévi értékű szóval kifejezhető jelentése, ugyanígy a birtokjelnek is van ilyen jellegű értelme. S aki nem egyoldalúan, nem csupán jelentéstani vagy stilisztikai szempontból vizsgálja a nyelvet, hanem a jelentéstani, morfológiai és szintaktikai (tehát a nyelvten számára szükséges vizsgálati) szempontokat egyformán érvényesítve, annak ezt észre kell vennie. Mint ahogy két nyelvtankönyv szerzői észre is vették.

3. Cikkem 1. pontjában nem a tankönyvírókat akartam bírálni a (szerelem) nem (vagy nem egészen) helytálló meghatározásért. (Ha valaki mégis így érezte, vegye úgy, hogy magamat is bíráltam.) E nyelvtenokat már viszonylag régen írták (írtuk), s azóta több nyelvi jelenséget másképp ítélünk meg, mint régebben, hiszen az állandóan folyó vizsgálatok során újabb meg újabb eredmények születnek. Ezek azonban nem kerülhettek be rögtön a nyelvtenokba. Cikkemmel csupán figyelmeztetni akartam (lehet, hogy fölöslegesen) a jövő tankönyvíróit, hogy az -é birtokjellel kapcsolatban sem lehet már alkalmazni a „mechanikus átvétel” szokványos módszerét: nem lehet e fejezetet sem a régi nyelvtenokból csupán stilisztikai változtatásokkal áthelyezni az újakba.

Cikkem **2. pontjában** azt próbáltam leírni, én hogyan látom e kérdést, természetesen arra törekedve, hogy másokat is meggyőzzek szemléletem helyességéről. Egyáltalán nem ringatom magam abban a hitben, hogy ez sikerült is. Biztos vagyok abban, hogy akad még olyan nyelvész (remélem, már kevés), aki a legteltesebb mértékben meg lesz ezután is elégedve a birtokjel régi (csupán a birtokosra utalást tartalmazó) meghatározásával, mások (talán többen) — különösen akik figyelemmel kísérték az utóbbi évek kutatásairól szóló cikkeket, beszámolókat — bizonyára a (legalább) két szempontú: a birtokosra és a birtokra vagy még inkább a birtokra és a birtokosra utaló meghatározást tartják majd helyesnek. De lehet, hogy akad olyan kutató is, aki valami új, egészen más szempontú vizsgálatok alapján ítéli meg a birtokjel szerepét.

Cikkemnek a **3. (vagyis ebben a) pontjában** — amellet, hogy a bevezető helyett itt közöltem részletesebben e cikk megírásával kapcsolatos szándékomat — hadd mondjam meg (ami a fentiek alapján talán várható is), hogy jómagam a birtokjel birtokkifejező, birtokszó-helyettesítő szerepének szabályba foglalását tartom fontosnak. A neki tulajdonított másik szerep csak másodlagos, s ha olykor erősnek vagy az előbbinél erősebbnek érezzük is, csak „érezzük” ilyenek. Márpedig a nyelvtenban nem helyes az „úgy érzem” alapján meghatározni egy morféma szerepét, olyanét, amelynek nyelvi tényekkel és nyelvtani módszerekkel bizonyítható jelentése s ebből eredően szerepe van. Mégis — tekintettel a hagyományra s az eddigi gyakorlatra — helyet kaphatna egyik meghatározásban — de csak második helyen és az első szempontból következő jellegét feltüntetve — a birtokosra utalás szempontja is.

Egyik meghatározásban, mert a definiálás két nézőpontból is lehetséges. Az első a valóságot veszi alapul, tehát konkrétabb; a másik a nyelvtani helyzetből indul ki, de második részében a valóságra is utal. A valóságra és a nyelvtani helyzetre támaszkodást ajánlatos a szükséges mértékben különválasztani, nehogy zavart okozunk.

Az első meghatározás így szólna: Az *-é* birtokjel egy főnévi értelmű szóhoz járulva, e szótőben megnevezett személynek vagy dolognak a beszédelőzmény vagy beszédhelyzet folytán odaértett birtokát fejezi ki, s ezáltal arra is rámutat, hogy a szótőben megnevezett személy vagy dolog az odaértett birtoknak birtokosa.

A másik — a nyelvtani helyzetet alapul vevő, vagyis a birtokos jelzős szerkezetből való kiindulást feltételező — meghatározásban már eleve benne foglaltatna a birtokosra utalás mozzanata, mert hangsúlyoznánk, hogy a szótő a birtokost megjelölő szó. Tehát: Az *-é* birtokjel a birtokost megjelölő szóhoz járulva, a beszédelőzmény vagy beszédhelyzet folytán odaértett birtokszó jelentését kapcsolja szorosan a szótőéhez, így a birtokost megnevező szót mint szóelem birtokot kifejezővé is teszi.

Jakab István

Egy régi magyar családnév írásának változatai

A régi magyar családnévek írásánál gyakran találkozunk többféle változattal, de egyetlen régi magyar család nevét sem írták le és ejtették ki annyi változatban, mint a Kálmánchey családet. Tanulmányomban ezeket a változatokat ismertetem és rámutatok azokra az okokra, melyek a történelem folyamán közrejátszottak e változatok kialakulásában.

A Kálmánchey család a Somogy megyei Kálmánche (ejtése: Kálmánese) mezővárosban volt ősbirtokos, s nevét is e helységtől vette.¹ A helység nevével először 1193-ban találkozunk az okmányokban, mint királyi birtok szerepel.² Egy 1286-ban kelt okmány még így írja a helység nevét: *Kálmán-Királychey*³ (ejtése: Kálmán-Királycsei).

Kálmán-királycheyt 1280-ban a Hahót-Buzád nembéli Ponit fia Jakab tárnokmester kapta IV. László magyar király anyjától, Erzsébet királynétól a nováki és pataki várak ostrománál a királyné szemeláttára kifejtett vitézsége jutalmául.⁴ Ezt az adományt IV. László 1280. május 30-án megerősíti.⁵ Ez idő óta Kálmán-királychey a Buzád nemzetség birtoka. A XIV. század végén az egyik Buzád leszármazott a Kálmánche helységben levő törzsbirtoka után

¹ A Kálmáncheyi Kálmánchey család. Lásd: A Sipos család levéltára. P 604 2. Rész cs. 3 tétel. 3. Magyar Országos Levéltár; Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. Emich ny. 165; Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Magy. ford. S. Szabó József. Debrecen, 1912. Hegedüs és Sándor K. 139.

² Tóth Endre: A belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Főiskolai ny. 119.

³ Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac civilis. Budaë, 1830. Tom. V. Vol. III. 324.

⁴ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. Bp., 1880. M. Tud. Akad. 1: 216.

⁵ Wertner Mór: A Buzád—Hahót nemzetség. Turul 16: 60.

nevezte magát Kálmáncheynek. Az akkori szokások szerint a nemesi családok birtokaikról nevezték el magukat. Az első e néven szereplő családtagok a XV. század elején jelennek meg az okmányokban. A család egyes tagjai a XV. és XVI. században jelentős szerepet játszottak a magyar történelemben.

A Kálmáncheyek a XVI. század derekán a török előnyomulásával kapcsolatban szorulnak ki ősi somogyi földjükről, és szóródnak szét a történelmi Magyarország területén.

A család két tagja Mihály és Bálint édestestvérek a sorozatos török nyomás folytán kerülnek mind messzebb ősi földjüktől és mint portyázó csapatvezérek (mai szóhasználattal gerilla vezérek) állandó harcban a törökkel jutnak el a Tiszántúlra. A magyar hazának és népnek tett kiváló érdemeikért II. Rudolf magyar királytól új armalist nyernek 1580. július 20-án. Ez az oklevél Kálmánchey-nek írta a család nevét, és 400 év óta ez az armalis — mely jelenleg is a család birtokában van — a Kálmánchey család névírásának irányadó okmánya.

A Kálmánchey családnév írásának változatait hat csoportra oszthatjuk: Kálmánchey, Kalmanchey, Kálmánchey, Kálmáncheyi, Kálmánchey, Kalmanchiz. Ezekben a csoportokon belül igen sok változattal találkozunk az irodalomban. A hat csoport változatai a következők: 1. Kálmánchey,⁶ Kalmanchey,⁷ Kálmánchey,⁸ Kalmanchey,⁹ Kalmanche,¹⁰ Kálmánchey,¹¹ Kálmánchey,¹² Kálmánchey,¹³ Kálmánchey,¹⁴ Kálmánchey,¹⁵ Kalmantsei,¹⁶ Kalmantseivnus,¹⁷ Kalmantse,¹⁸ Kálmánchey,¹⁹ Chalmánchey,²⁰ Calmantsei,²¹ Calmanchaei.²² 2. Kalmanchey,²³ Kálmáncheyi,²⁴ Kalmanchey,²⁵ Kálmánchey,²⁶ Kálmáncheyi,²⁷ Kalman-

⁶ Magyarország vármegyei és városai. Szabolcs vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1900. Apollo Irod. Társ. 521.

⁷ Vegyes közlések Kassa város levéltárából. Közli ifj. Kemény Lajos. Történelmi Tár. Bp., 1889. évf. 601.

⁸ Sipos család levéltára. P 604 2. Rész. cs. 3 tétel. 3. Magy. Orsz. Lev.

⁹ Schrauf Károly: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Wien. 1894. 23.

¹⁰ Bunyitay V. Rapaics R. Karácsonyi János: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 5: 321.

¹¹ Barcsa János: A Tiszántúli EvRef. Egyházkerület történelme. 1: 125.

¹² Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása. Nagyvárad, 1875. Laszky ny. 90.

¹³ Kiss Áron: A XVI. században tartott református zsinatok végzése. Bp. 1882, Franklin. 17.

¹⁴ A Kálmáncheyi Kálmánchey család. Sipos család levéltára.

¹⁵ A Kálmáncheyi Kálmánchey család. Lásd: Sipos család levéltára. P 604 2 Rész. cs. 3 tétel. Magy. Orsz. Lev.

¹⁶ Thury Etele: Iskolatörténelmi Adattár. II. köt. Pápa, 1908. Főisk. ny. A Wittenbergi Magyar Bursa Anyakönyve. 24.

¹⁷ Szegedi Kis István: Theologiae Sincerae Loci Communes. Basel, 1585.

¹⁸ Fraknói Vilmos: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. Bp., 1874. 3: 79.

¹⁹ Kálmánchey Endrénének küldött levél címzése. 1983.

²⁰ Monumenta Romana Episcopatus Vespriemiensis, Bp. 1902. 3: 284.

²¹ Hungarica magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok: Apponyi Sándor 1: 353.

²² Régi Magyar Könyvtár: Szabó Károly. 3: 131.

²³ Schrauf Károly: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Wien. 1894. 25.

²⁴ Kolosmonostori conv. Prot. Anni 1591. 218.

²⁵ Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi János: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Bp., 4: 559.

²⁶ Juhász József: Székesfehérvár ostroma 1490-ben. Székesfehérvár, 1958. 8.

²⁷ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése. Bp., 1881. 25.

cehy,²⁸ Kálmánczei,²⁹ Kalmanczey,³⁰ Kalmanczei,³¹ Kálmántsehi,³² Kalman-
tsehi,³³ Kaalmanczey,³⁴ Kálmán Csehi,³⁵ Kálmáncsehinus,³⁶ Calmanchehi,³⁷
Calmanczei,³⁸ Chalmanczech,³⁹ Calmanchei,⁴⁰ Calmantzei,⁴¹ Calmanzehi.⁴² 3. Kál-
mánczay,⁴³ Kalmanczay,⁴⁴ Kálmánczai,⁴⁵ Kalmanczai,⁴⁶ Kálmáncsaj,⁴⁷ Kálmán-
csai,⁴⁸ Kalmancsai,⁴⁹ Kalmantsai,⁵⁰ Kálmáncsahi,⁵¹ Kalmáncsa,⁵² Kálmántzay,⁵³
Kámáncsai,⁵⁴ Calmanschai.⁵⁵ 4. Kálmánchelyi,⁵⁶ Kalmánchelyi,⁵⁷ Kálmánczhelyi,⁵⁸
Kalmanczhelyi,⁵⁹ Kálmánczhellyi,⁶⁰ Kalmanczhellyi,⁶¹ Kálmántzhelyi,⁶² Kál-

²⁸ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Bp., 1902. Tom. IV. 1492—1526. 394.

²⁹ A keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, melyet deákul írt Calvinus János . . . Magyar nyelvre ford. Molnár Albert (Szenci) Nyomatott Hanóviában 1624. 2.

³⁰ Schrauff: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen 111.

³¹ A keresztyéni gyülekezetben való reggeli eneklesec, melyeket Primaknac hijnac, az Kalmanczei Marton Mestertől Magyarra fordítatot Psalmusokkal egyetembe. Lásd: Huszár Gál A Keresztyéni gyülekezetben való istenidicheretec. 1560. Bibliotheca Hungarica Antiqua. XII.

³² Szőlősi Mihály: Sion leánya . . . Bajnok Dávidka, Kassa. 1668. 64.

³³ A sárospataki főiskola diákjai. Közli: Gulyás József. Egyháztörténet 1943 1—2 füzet I évf. 119.

³⁴ Fraknói Vilmos: i. m. 77.

³⁵ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése 17.

³⁶ Catalogus Reverendorum Fratrum Dömsödini anno 1632 D. 3. junii . . . 124.

³⁷ A Veszprémi Püspökség Oklevéltára. Bp. 1907. 4: 461.

³⁸ Adalékok a reformáció és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században. Közli: Dr. Bauch Gusztáv. Lásd. Történelmi Tár 1885. 529.

³⁹ Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum Buda. 1821. Typ. Reg. Univ. 6.

⁴⁰ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. III. Bp., 1902. 46.

⁴¹ Hungarica magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok: Apponyi Sándor. 1:221.

⁴² Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. 1416—1492. Bp., 1902. 362.

⁴³ Komáromy András: Kuruc világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. Történelmi Tár 1901. 401.

⁴⁴ Catalogus Familiarum Tom. II. IV. A. 1. Szabolcs vármegye Levéltára. Nyíregyháza.

⁴⁵ Kiss Áron: A XVI. században tartott református zsinatok végzése. Bp., 1882. Franklin 25.

⁴⁶ Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. 1578. Bp., 1955. Akad Kiad. 199.

⁴⁷ Századok 1870. 564—5.

⁴⁸ Zoványi Jenő: A zempléni ref. diocesis zsinatai Miskolczi Csulyok István esperes idejében (1629—1645) II. közl. Történelmi Tár 1909. évf. 433.

⁴⁹ Kiss Áron i. m. 17.

⁵⁰ Adattár. A sárospataki főiskola diákjai. V. Közli: Gulyás József. Egyháztörténet 1944. II. évf. 3—4 füzet 344.

⁵¹ Pokoly József: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., 1910. 93.

⁵² Kiss Áron i. m. 17.

⁵³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem levelei Máramaros vármegyéhez. Történelmi Tár 1908. 586.

⁵⁴ Kálmánchey Zoltán karmesternek címzett levél, 1981. Bp.

⁵⁵ Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. Sylvester ny. 64.

⁵⁶ Kiss Áron i. m. 17.

⁵⁷ Kálmáncsehi Kálmánchey család. Sipos család levéltára P 604 2 Rész cs. 3 tétel. Magy. Orsz. Lev.

⁵⁸ A Presbiteri Szövetség Magyarországi útjának és gyűléseinek emlékkönyve. Szerk. Kovács István. 62.

⁵⁹ Catalogus Familiarum Tom. II. IV. A. 1. Szabolcs vármegye Levéltára, Nyíregyháza.

⁶⁰ Elenchus 9. E 154. Nyíregyházi Állami Levéltár.

⁶¹ Uott. 9. K 483.

⁶² A Kálmáncsehi Kálmánchey család. Lásd: A Sipos család levéltára. P 604 2 Rész cs. 3 tétel 34. Magy. Orsz. Lev.

mántzhellyi.⁶³ 5. *Kálmánchey*,⁶⁴ *Kalmánczy*,⁶⁵ *Kalmanczy*,⁶⁶ *Kálmánci*,⁶⁷ *Kálmánczi*,⁶⁸ *Kálmántzy*,⁶⁹ *Kálmántzi*,⁷⁰ *Kalmantzi*,⁷¹ *Kálmáncsi*,⁷² *Kálmáncky*,⁷³ *Kálmánczinus*,⁷⁴ *Kálmáncsinus*,⁷⁵ *Kalmancz*,⁷⁶ *Kalmány*,⁷⁷ *Calmanchey*.⁷⁸ 6. *Kalmanczchiz*,⁷⁹ *Kalmanciz*,⁸⁰ *Kalmancziehi*,⁸¹ *Kalmaneschi*,⁸² *Calmanceus*,⁸³ *Chalmancher*,⁸⁴ *Calmanori*.⁸⁵

A Kálmánchey családnév írásának ezt a sok változatát több okkal magyarázhatjuk. Elsősorban a helység nevének — ahonnan a Kálmánchey család a nevét vette — a történelem folyamán többször történt megváltozásával, illetve a helység nevének változatos írásmódjával. A község nevének változásait nyomon követhetjük a Kálmánchey családnév változásaiban is.

Ez a helység a nevét onnan kapta, hogy Kálmán magyar király cseheket telepített Somogy déli területére, ezért ezt a települést *Kálmán-király-csehei* néven hívták. E névalak megrövidülésével keletkezett a *Kálmán-király-csehi*, majd mint láttuk 1286-ban *Kálmán-királychey*. Idők folyamán tovább rövidült a helység neve. 1395-ben Oppidum *Kalmanchehy*,⁸⁶ 1474-ben *Kalmancheh*,⁸⁷ 1485-ben *Kalmancze*,⁸⁸ 1551-ben *Calmanchehy*,⁸⁹ 1556-ban *Kalmanche*,⁹⁰

⁶³ Debreceni ref. egyház gyűlési jegyzőkönyve 1844. júl. 21. 47. szám. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen.

⁶⁴ Tabódy József: Munkács múltja és jelene Magyarország történetében. Pest, 1860. 30.

⁶⁵ Kis Pál László: Erdély fejedelmi kora. Bp., 1940. Stadium Sajtóváll. 25.

⁶⁶ Catalogus Familiarum. Tom. II. 23. Szabolcs vármegye Levéltára, Nyíregyháza.

⁶⁷ Kiss Áron i. m. 17.

⁶⁸ A Debreceni Ref. Főisk. tanulók névsora. 1681. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára.

⁶⁹ A Kálmáncheyi Kálmánchey család. Lásd: Sipos család levéltára. P szekció 604. 2 Rsz. cs. 3 tétel. 35. Magy. Orsz. Levéltár.

⁷⁰ Balla György: Nagykőrösi Krónika. Kecskemét, 1856. 13.

⁷¹ Thury Étele: Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1908. 2: 273.

⁷² Pázmány Péter: Hodegus 345.

⁷³ Protocolum XXI. 1756. fol. 108 Nyíregyházi Állami Levéltár.

⁷⁴ A Debreceni Ref. Főiskola névsora. 1617. 121. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára Debrecen.

⁷⁵ Catalogus Reverendorum Fratrum in Synodo Generali Pathuini Congregatorum anno 1629 Die 22 Martii. 126.

⁷⁶ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Karácsony J. etc. Bp., 1912. Szent István Társ. 462.

⁷⁷ Kálmánchey Zoltán karmesternek címzett levél. Bp., 1980.

⁷⁸ Herbert Henrik: Reformation in Hermannstadt . . . 1883. 32.

⁷⁹ Theiner Augustino: Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia Romae, 1860. Typis Vaticanis. 499.

⁸⁰ Uott. 812.

⁸¹ Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679. Közli: Borovszky Samu. Történelmi Tár. 1898. 633.

⁸² Album studiosorum Academiae Lugduni Batavae 1575–1875. Hagae, 1875. Nijhoffi. 345.

⁸³ Kiss Áron i. m. 17.

⁸⁴ Theiner Augustino i. m. 481.

⁸⁵ Kiss Áron i. m. 17.

⁸⁶ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1894. Hunyadiak kora Magyarországon. 7. köt. Somogy vármegye. 578.

⁸⁷ Uott.

⁸⁸ Uott.

⁸⁹ Magyar Leveles Tár. Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. közli: Szalay Ágoston. Pest, 1861. 1: 79.

⁹⁰ Uott. 193.

1556-ban *Kálmánchey*⁹¹ néven találjuk e helység nevét leírva az okmányokban. Egy 1626-ban készült térképen még *Kalmanche* a helység nevének írása.⁹² Ugyanígy találjuk leírva egy 1663-ban készült térképen is.⁹³

Általában azt mondhatjuk, hogy a XIII. századtól a XVII. századig a következő változatokban találjuk leírva a helység nevét az okmányokban és iratokban: *Kalman-kiralychey*, *Kalmanche*, *Kalmanchehy*, *Kalmanchéh*, *Kalmancze*, *Kálmánchey*. Az első és második csoportban felsorolt változatok ezeknek a különböző variációit mutatják.

Amikor Somogy vármegyét visszafoglalták a töröktől, újra változott a helység neve. Egy 1745-ös térkép már *Kalmantscha*-nak írja.⁹⁴ Az osztrák hatóságok ugyanis *Kalmantscha*-ra változtatták Kálmánche nevét. A *Kalmantscha*-ból lett a magyaros *Kálmánca* név, s ma is e néven találjuk a térképeken és Magyarország helységnévtárában. A harmadik csoportban felsorolt változatok főleg ezt az újabb helységnevet tükrözik.

A sok változat kialakulásához hozzájárult még az is, hogy a magyar helyesírásban a *cs* hangot a XIII. századtól a XVII. századig *ch*-val jelölték. Ez a jelölésmód azoknál a régi magyar családneveknél, ahol *cs* hang található, a XX. századig fennmaradt, mint például a *Péchy*, *Zichy*, *Széchenyi*, *Madách*, *Forgách* stb. családoknál. A *cs* betűnek ezt a régies *ch*-val való írását őrzi a *Kálmánchey* családnév is, amelynek a kiejtése Kálmánchey, hasonlóan a Pécsi, Zicsi, Szécsényi, Madács, Forgács családnevéhez. De a *cs* hangot a múlt századokban nemcsak *ch*-val, hanem *ts*-sel, *cz*-, *tz*-vel is jelölték, és a *cs* hangnak ez a sokféle jelölése is visszatükröződik a Kálmánchey családnév felsorolt változatai között.

A negyedik és ötödik csoportban felsorolt változatok jelentős része a Tiszántúlon terjedt el. Ezen a vidéken még a tanult emberek közül is kevesen ismerik a mai Kálmánca községet, még kevésbé ismert régi neve *Kálmánche*. Debrecenben és környékén általában a *Kálmánchelyi* névforma változataival találkozunk. Így írják le és ejtik ki a leggyakrabban. Talán a *Vásárhelyi*, *Szerdahelyi*, *Károlyi* stb. családnevek mintájára. Csakhogy ezeknek a családneveknek van megfelelő helységnevük is: *Hódmezővásárhely*, *Marosvásárhely*, *Nagykároly*. *Kálmánchely* nevű helységet azonban hiába keresünk a történelmi Magyarország helységnévtárában, mert ilyen helység nincs. A *Kálmánchelyi* és a hozzá hasonló névváltozatok tehát az emberi tájékozatlanság következményei.

Még ennél is torzabb alakban találjuk a Kálmánchey családnév írását és kiejtését a Szabolcs megyei Újfehértó községben és a Hajdú megyei Hajdúhadházon. A nép ugyanis nem szereti a hosszú családneveket és azokat önkényesen lerövidíti, illetve megváltoztatja. A Kálmánchey család nevét is lerövidítették, illetve eltorzították a fent említett két helység lakói és *Kálmánchi*-nak írják és ejtik a leggyakrabban. Ennek azután az a következménye, hogy sok Kálmánchey újszülöttet *Kálmánchi* néven diktált be a bejelentő az anyakönyvvezetőnél. Ezáltal egy új családnév keletkezett. Manapság már sok *Kálmánchi* nevet viselő ember nem is tudja, hogy ő tulajdonképpen a Kálmánchey család leszármazottja.

⁹¹ Magyar levelek a XVI. századból. Közli: Komáromy András. Lásd: Történelmi Tár 1911. 556.

⁹² The Mape of Hungari newby augmented by John Speede. Anno Dom. 1626.

⁹³ Bleau, Wilhelm: Novus atlas. 1663.

⁹⁴ Homay J.: Atlas geographicus major. 1: 78.

Így áll elő azután az a helyzet, hogy egy család azon tagjai, akik nem-törődömségből, vagy felületességből rosszul írják és ejtik a családnevüket, vagy okmányaikon nem vigyáznak eléggé nevük helyes leírására, leszakadnak a család törzsfájáról és egy új családnév viselőivé válnak.

Végül a hatodik csoportba sorolt változatok a magyar nyelvet és a magyar családneveket nem ismerő idegen szerzők tollából láttak napvilágot.

Természetesen mind a hat csoportban a *Kálmánchej* családnév ősi írásmódja ismeretelen a hiánya és az emberi felületesség is hozzájárult a sok változat kialakulásához.

A XIX. és XX. század szakirodalma *Kálmáncheji* névformában rögzítette a történelem folyamán szerepet játszó családtagok nevét, és a közvélemény is ebben a névformában tartja nyilván őket. A ma élő családtagok azonban továbbra is ragaszkodnak a négyszáz év óta használt *Kálmánchej* írásmódhoz, mert ez az ősi névforma: 1. összekapcsolja a család régmúltban élt tagjait a ma élő családtagokkal; 2. ápolja a családi hagyományokat s ezzel hazaszeretetre neveli a család ma élő ifjúságát; 3. megőrzi egy 800 éves település ősi nevét.

Klaniczay Tibor akadémikus már 1966-ban a Magyar Nyelvőrben fölvetette a régi magyar családnevek helyesírására vonatkozó javaslatát, amelyet módosított formában újra ismertetett. Állásfoglalásának lényege az, hogy ugyanazon család nevét mindig azonos formában kell írni, mégpedig a család által használt írásmód szerint. A XIX. századot megért régi magyar családoknál a család által véglegesen rögzített névformát kell alkalmazni. Klaniczay Tibornak ez a megállapítása a *Kálmánchej* családnév írására is érvényes.

Kálmánchej Endre

Aleksis Kivi és a magyar kultúra*

Tisztelt Hallgatóim!

1. Ma és ezekben a napokban, Finnországban szinte mindenütt, de szerte a világon, így Magyarországon is Aleksis Kivire emlékeznek, születésének 150. évfordulóján.

Aleksis Kivi immár klasszikus írója a finn irodalomnak — Képes Géza sokatmondó megfogalmazásában: ami nekünk Arany, az a finneknek Kivi —: ő indítja útjára a finn nyelvű drámát, szépprózát és lírát. Ami azonban a legtöbbet jelez, munkái máig élő, ható alkotások: színpadon, olvasmányként, szavalatként. Mivel azonban a finnek, tisztelt hallgatóim is bizonyára sokkal többet tudnak Aleksis Kivinek nagyon rövid, de annál küzdelmesebb életútjáról és művei létrejöttéről, mondanivalójáról, értékeiről, mint jómagam, én inkább arról szólok, hogy a finn irodalom és benne Kivi művei mikor, milyen fordításban jelentek meg Magyarországon, továbbá milyen hatást váltottak ki.

2. A mi irodalmunk, a magyar irodalom kezdettől fogva a lírában emelkedett igazán nagyra. Más nemzetek irodalma és a világirodalom is így tartja számon. Ki tagadhatná, hogy Balassi Bálint, Petőfi és Arany, Ady, a Nyugat

* Elhangzott a Finn—Magyar Társaság ünnepi estjén Helsinkiben, 1984. október 10-én, finn nyelvű tolmácsolással.

nagy nemzedéke, József Attila — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem — az élvonalat képviselték Európában. Hogy nem hatottak jobban, az nem utolsósorban nyelvünk sajátos, különálló jellegével és ebből következően is kis számú fordításukkal magyarázható.

Az eddig mondottakhoz azonban mindjárt tegyük hozzá: a magyar irodalom a líra mellett a műfordítás irodalma is. Mert kevés nemzeti irodalom dicsekedhet minőség és mennyiség tekintetében olyan gazdag műfordítás-irodalommal, mint a magyar. Pedig ez mindig mércéje, tükré magának az irodalomnak is. Az a körülmény, hogy mikor, kitől, mit, milyen színvonalon fordítottak; hogy egy-egy jelentős művet mikor fordítottak újra; hogy ezek a fordítások hatottak-e stb. — mindez mutatja, hogy az illető irodalom benne van-e a világirodalom áramában; továbbá hogy mit bír el: képes-e tartalmilag, formailag, nyelviileg-stilisztikailag megbirkózni más irodalmak műveivel, az új műfajokkal és nyelvi-stilisztikai jelenségekkel, megoldásokkal stb.

Ilyenformán Magyarországon a műfordítás-irodalom szerves része a nemzeti irodalomnak, amit már az is jelez, hogy szinte mindig a legnagyobb költők, írók vállalkoztak a más nyelvű líra és próza átültetésére.

A tudományos felmérés és részletezés igénye nélkül a következő nagy fordítói korszakokat, illetve fordítónemzedékeket tarthatjuk számon.

A kezdeteket, a nyelvi-, költői-, írói próbálkozásokat jelenti a XVIII. század vége feléig tartó idő. Itt — különösen először — inkább magas színvonalú átköltésekről van szó. Olyan művek fémjelzik ezt a korszakot, mint a Halotti Beszéd, az Ómagyar Máriasisiralom, a kódexek, a Károli-Biblia és Szenczi Molnár Albert zsoldárai.

Már inkább a ma felé mutat a felvilágosodás korának, mindenekelőtt Kazinczynak a fordítói munkássága.

Az első igazán nagy fordítói nemzedéket azonban a reformkor hozza, Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, Berczy Károlyt — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem.

A második nagy nemzedék a Nyugat nemzedéke: Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc és mások fordítói munkássága nemcsak „tolmácsolta” a magyar olvasónak Boudelaire, Rimbaud, Verlaine, Mallarmé stb. költészetét, hanem gyakran az eredetnél magasabb szintű verset eredményezett. Ehhez a nemzedékhez tartozott Vikár Béla is, és vele kapcsolatban hadd jelezsem mindjárt azt az „eretnek” gondolatot, hogy nekem bizony még mindig az ő fordítása idézi meg legjobban a kalevalai hangulatot . . .

És nem panaszkodhatunk a ma, vagyis az utóbbi három-négy évtized fordításirodalma miatt sem. A műfordítók között olyan „nagy” nevek szerepelnek, mint például Németh László, Devecseri Gábor, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Képes Géza . . .

3. De vajon hogy alakult ezen belül a finn irodalomból való fordítás? Erre a kérdésre röviden azt válaszolhatjuk, hogy viszonylag szerencsésen.

Elindítója valójában a finnugor nyelvrokonság felfedezése, továbbá a Kalevala megjelenése, illetőleg az általuk kiváltott érdeklődés a finn nép iránt. Érthető tehát, hogy az első fordítók — közelebről a múlt század hetvenes éveitől — mindenekelőtt a finn nyelvet ismerő nyelvészek voltak. Ide kívánczik azonban mindjárt két megjegyzés: mintegy nemes hagyományként, a nyelvészek máig ott szerepelnek a szépirodalmi fordítók között, és azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a nyelvész fordítókban általában megvolt a szépiro-

dalmi érdeklődés, sőt több fordításban tükröződik az írói-költői ihletettségre is. Közöttük olyan nevekkel találkozunk, mint Hunfalvy Pál, Szinnyei József, Halász Ignác, Szilasi Móric, Zolnai Gyula, N. Sebestyén Irén, Erdődi József, továbbá Lakó György, Hajdú Péter, Bereczki Gábor.

Természetesen ahogy a ma felé haladunk, mind jobban ott találjuk a költőket, írókat — mint például Vikár Béla, Kodolányi János, valamint Képes Géza, illetőleg az olyan irodalomtörténettel — vagy azzal is — foglalkozó immár hivatásos műfordítókat, mint például Gombár Endre, Jávorszky Béla, Nagy Kálmán, Rác István, Schütz István. Az itt említett és más idevágó kérdésekről részletesebben tájékoztat Domokos Péter hasznos összeállításában: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon (Modern Filológiai Füzetek 15. sz. Bp., 1972. passim.) Ebben (151) — tulajdonképpen joggal — elmarasztalja a harmadik csoportot, az úgynevezett amatőr fordítókat, én mégis megemlítem, hogy azért volt némi szerepük a finn nép iránti érdeklődés ébren tartásában.

Domokos Péter utal arra is, hogy Sulo Haltsonen 1961-es bibliográfiájában (Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä), amely az idegen nyelvekre lefordított finn szépirodalmi művek pontos könyvészetét tartalmazza, „szerény a magyarok helyezése — a svédek, észtek, németek, dánok, hollandok, oroszok, franciák után következünk” (150). Ezt a szerény helyezést azonban két dolog pozitívabbá teszi. Nem elhanyagolandó körülmény, hogy a mi fordítóink általában a finn nyelvű eredetiből fordítottak, és hogy különösen Domokos említett munkájának a megjelenése után, tehát az utóbbi másfél évtizedben fellendült a finn szépirodalmi művek magyar nyelvű megjelenítése.

4. És most térjünk vissza Aleksis Kivihez.

Az irodalmi értékét, rangját — bár áttételesen — az is mutatja, hogy Haltsonen bibliográfiája szerint az ő művei a leggyakrabban fordítottak közé tartoznak. Neve ilyen tekintetben is ott szerepel a legkiemelkedőbb finn írók mellett: Juhani Ahóval, Linnankoskival, Sillanpäävel és Waltarival egy sorban.

Egyébként ismeretes, hogy Kivi alig 38 évig terjedő, küzdelmes és nélkülözésekkel teli életének az utolsó évtizedében nagyon sokat alkotott. 1861-től írt 11 drámát; a Finn Irodalmi Társaság 1870-ben kiadta „A hét testvér” című regényét; és írt mondanivalójukban és megformálásukban nagyon sajátos verseket.

Életében úgyszólván csak a drámái hoztak számára némi elismerést. 1869. május 10-én, a finn színház születésnapján, az ő Lea című művével nyitották meg a Finn Nemzeti Színházat. A Nummisuutarit (A pusztai vargáék) és a Kihlaus (Kézfogó) című vígjátékai meg akkor és azóta is, máig nagy sikert arattak és aratnak, nem utolsósorban mert az azokban az időkben átalakuló falusi élet jellemző alakjait tudták maradandóan megjeleníteni. Eskónak, a makacs falusi vargalegénynek a szerepét eljátszani ma is rangot jelent a finn színházi életben.

„A hét testvér” értékét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy — mint Szopori Nagy Lajos utal rá a Tiszatájban megjelent igen lényeglátó dolgozatában — „A századfordulótól kezdve nemcsak az irodalomtörténetben került helyére Kivi, hanem az olvasók tudatában is. A finn szülők ekkortól fogva mesélik vagy olvassák „A hét testvér”-t a gyermekeiknek, valahogy olyanformán, ahogyan nekünk a Toldit mondták, olvasták a szüleink” (1984. októberi szám 33). A világirodalmi elfogadtatását pedig az a tény jelzi, hogy szinte a világ minden nagyobb nyelvére lefordították.

Verseit két körülmény teszi sajátossá. Egyrészt — Képes Géza megfogalmazásában (Népszabadság 1984. X. 6.) — „... a finn természetet, az erdők, hegyek, tavak világát erőteljesebben ragadta meg, mint előtte bárki. Költészete hangok, színek, hangulatok rendkívül nagy skáláját öleli fel”. Másrészt — erre meg Szopori Nagy Lajos mutatott rá (Nagyvilág 1984. 10. szám 1562) — „A mai költők éppen azt a vonását érzik legizgalmasabbnak, ami miatt Kivi életében elmarasztalták: már-már formátlanságnak tetsző formai szabálytalanságát. Versei ugyan még nem voltak szabad versek, kötöttségükön azonban nemcsak a rimelés mellőzésével lazított a költő, hanem a sorok ritmusának a versben, sőt egy-egy szakaszon belüli furcsa, egyéni változtatásával is.” Nem csoda hát, hogy mint a mi Arany Jánosunk kései lírája, Kivi költészete is napjainkban kezd hatni igazán.

5. Most pedig lássuk — elsősorban Domokos Péter idézett munkájára támaszkodva — mikor és milyen híradások látnak napvilágot nálunk Kiviről, illetőleg mikor fordítják le magyarra a műveit.

Halász Ignác és Szilasi Móric már hét évvel a bemutató után 1876-ban megjelenteti a Lea című dráma magyar nyelvű változatát. 1882-ben pedig Szinyei József „Az ezer tó országa, Finnország” című, mintegy 500 oldalas munkájának a finn irodalomról szóló fejezetében kiemeli Aleksis Kivi írói-költői tehetségének néhány fontos vonását: eredetiségét, humorát, líraiságát. Azt mondhatjuk, hogy ettől kezdve a finn irodalomról szóló valamennyi összefoglalás, illetőleg a különféle antológiák bevezetései, Kivi egyes műveinek a magyar fordítását közreadó munkák elő- és utószavai mind, mind méltatják Kivi jelentőségét (l. Domokos Péter i. m. passim).

Ami a további fordításokat illeti, drámái közül a Nummisuutarit címűt Somkuti álnéven Zolnai Gyula jelentette meg magyarul „A pusztai vargáék” címmel 1929-ben. „A hét testvér” című regény viszonylag későn, de két rangos, igen sikeres fordításban is napvilágot látott: 1942-ben Kodolányi János, 1955-ben pedig Rác István fordította le nyelvünkre. Versei közül a századforduló utáni időktől kezdve több megjelent magyarul folyóiratokban, antológiákban, verses gyűjteményekben. A legtöbbet Kivi és a finn irodalom kiváló ismerője, Képes Géza fordította le. (Ezúttal a kisebb jelentőségű fordításokat nem soroljuk fel.)

6. Még válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy „A hét testvér”-t miért nehéz lefordítani, miért kíván ez sajátos ismereteket, és hogy miért került, kerülhetett közel Kivi regénye a magyar olvasókhöz.

Ismeretes, hogy milyen hallatlanul sokoldalú műveltséget és jártasságot kíván szépirodalmi munkáknak a más nyelvre való eredményes átültetése, azaz a műfordítás. Röviden szólva megkívánja a két nyelv alapos ismeretét; a nyelvészeti, stilisztikai, irodalomtörténeti jártasságot; azok történelmének műveltségbeli és életkörülményeinek, szokásainak, gondolkodásmódjának stb. az ismeretét, akiről a lefordítandó mű szól; igen hasznos továbbá bizonyos költői-írói ihletettség és a minél nagyobb fordítói gyakorlat. Valahogyan igaz az a megállapítás, amely szerint a jó fordítás, műfordítás úgy hat, mintha a fordítás nyelvén írták volna, nem feledkezve meg természetesen arról, hogy tartalmi, valamint nyelvi-stilisztikai tekintetben az eredetivel meg kell egyeznie (műszóval: adekvátnak kell lennie).

Nos, mindez fokozott mértékben érvényes „A hét testvér” lefordítására.

Elsősorban azért, mert cselekménye sajátos korban játszódik. A különös természeti viszonyok között élő finn nép ekkor, a múlt század második felében veszi birtokába az országot, ekkor válik nemzetté. A vadászó, halászó, földet művelő, szabadnak megmaradt finn parasztok élete ekkor változik meg: megújul a mezőgazdaság, megindul az iskolázás, elkezdődik a polgárisodás. Ilyen nagy átalakulás nem mehetett zökkenők nélkül — mint ahogy Kivi regénye a hét testvérnek, vagyis hét különböző finn jellemnek az életútját megrajzolva hűen bemutatja. (Minderről részletesebben ír Rácz István: *A hét testvér. Utóhang.* Bp., 1955. 333—7.)

Másodszor: ekkor tör utat magának a finn nyelvű széppróza. A svéd nyelvű irodalom uralmát az éppen 150 éve megjelent Kalevala törli meg. De utána még évtizedekig nincs finn dráma és próza. Mindkettőnek a — most már mondhatjuk: klasszikus szintű — elindítására Kivi vállalkozik.

Harmadszor: nem kis nehézséget jelentettek „A hét testvér” fordítójának a regény műfaji, szerkezeti (mai kifejezéssel mondhatnánk: szövegszerkesztési), stilisztikai és nyelvi vonásai, mindaz, amit Rácz István „heterogén műfaj”-nak (i. h. 339), Szopori Nagy Lajos pedig „szabálytalan klasszicizmusnak” (Tiszatáj 1984. októberi szám 31—3) nevez.

Hogy csak a legfontosabbakat említsem: olyan regény (vagy inkább szépirodalmi szintű krónika) ez, amelyben egyszerre van jelen az epika, a dráma és a líra — a maga sajátos történeteivel, leírásaival; dialógusaival („a hét Jukola fiú szavaival ott dévajkodik, veszekszik, bölcselkedik, adomázik a finn parasztság . . .” Rácz István i. m. 339), vaskos komikumával; betétverseivel és líraian hangulatos képeivel, jeleneteivel. Alapvető benne a realizmus, a realista ábrázolás, de ott van a romantika (sőt vadromantika) és a klasszicizmus is. Továbbá: találkozunk itt népmesei részlettel, mondával, népdalfélékkel, népi játékok bemutatásával, adomával, csúfolódó énekkel, illetőleg bibliai részlettel és bibliai magyarázattal, valamint bibliai fordulatokkal, népi szólásokkal, közmondásokkal, bökversekkel és homéroszi jelzőkkel.

Az elmondottak ugyanakkor azt is megmagyarázzák, hogy Kivinek ez a regénye nemcsak elindította a finn szépprózát, hanem hogy hatása napjainkig tart: „Belőle táplálkoznak a század első felének realista és mitikus népábrázolói egyaránt, és jelentős szerepe van abban, hogy a finn irodalomban olyan gyakoriak a családi keretek között játszódó történetek. Aleksis Kivi műve a finn regényekben mindmáig kedvelt, drámaszerű dialógusoknak is ősforrása. Väinö Linna „Az ismeretlen katoná” című regényének kollektív főszereplős kompozíciója is a „A hét testvér”-re vezethető vissza, és Kivitől tanulta Timo K. Mukka a versek regénybe építését (Bűnről dalol a föld).” (L. Szopori Nagy Lajos: *Nagyvilág* 1984. 10. sz. 1563.) Arról már korábban szóltunk, hogy Kivi mindenekelőtt ezzel a művével tört be a világirodalomba is.

Hogy a magyar olvasók is megkedvelték ezt a finn regényt, az nemcsak a kitűnő fordítással magyarázható (Rácz István fordítása valóban úgy hat, mintha magyar szerző anyanyelvén írta volna meg), hanem azzal is, hogy a sok eltérés ellenére vannak rokon vonások a mi reformkorunk és a Kivi bemutatott kor között; továbbá hogy Kivi ábrázolásmódja hasonlít a Jókaiéhoz, a Mikszáthéhoz, sőt a Móríczéhoz, illetőleg a Veres Péteréhez. Megemlíthetjük még, hogy „Az egykori kritika ugyanúgy a póriasság, durvaság bélyegét sütötte rá Kivi költészetére, mint nemegyszer a mi népi nemzeti költészetünk legnagyobb mestereire, Petőfire és Aranyra”. (Képes Géza: *Finn versek és dalok.* Bp., 1959. Idézi Domokos Péter i. m. 126.)

7. Végezetül pedig — legalább ízelítőül — hallgassunk meg egy-egy részletet a két fordításból: a Kodolányi Jánoséból az első bekezdést, a Ráczy Istvánéból az utolsó, befejező sorokat. Mindezt már csak azért is tegyük meg, hogy „ellenőrizzük”: vajon a magyar nyelv hangzása hasonló-e a finnéhez, mint ahogy a finn és a magyar anyanyelvűek, továbbá a se a finnt, se a magyart nem ismerő külföldiek egybehangzóan állítják. Mielőtt a jelzett sorokat felolvassam, meg kívánom jegyezni, hogy ezt a lényegében laikus tapasztalatot a tudomány, a kísérleti fonetika igazolta. Nemrégiben jelent meg a Magyar Fonetikai Füzetek 13. számában (kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1984., szerkesztette Bolla Kálmán) Kassai Ilona és Lahti, Lea-Liisa „Különbségek vagy hasonlóságok? (A magyar és a finn intonáció összehasonlítása)” című tanulmánya (137—52). Ebben a szerzők összefoglalásként a következőt állapítják meg: „Az elemzésekből adódott egyező dallamgörbék arra mutatnak rá, hogy a magyar és a finn nyelv azonos módon alkalmazza az intonációt a különféle közléstartalmak és -szándékok kifejezésére. Hasonlóság állapítható meg továbbá a hangterjedelemben és a hangfeszítések felhasználásának az arányaiban . . . A tanulmányban részletesen kifejtettek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy az intonáció tekintetében helytállóak a hasonlóságot állító közlések.”

Aleksis Kivi: Hét testvér. Finn eredetiből fordította Kodolányi János, Bp. év nélkül [1942.], 5. oldal: „Jukola tanyája Délhämében, Toukola falvához közel, egy domb északi lejtőjén fekszik. Közvetlen környéke kavicsos mező, de lejjebb szántó kezdődik, amelyen, mielőtt a birtok pusztulásnak indult, dúskalászú gabona hullámozott. A szántó alatt zezugos árokkal, át meg átszelt kaszáló, lóherés lanka van, ez bőségesen adott szénát, míg a falu csordájának legelője nem lett belőle. Egyébként a tanyának terjedelmes erdei, mocsarai és kopár területei vannak, ezek a nagy tagosítás idején e birtok első alapítójának pompás tevékenysége folytán a házra eső részül jutottak. Amikor Jukola gazdája, többet törődve utódai hasznáival, mint a saját javával, a maga részül egy leégett erdőt vett át, s így hétszer annyit kapott, mint a szomszédjai. Azonban a futótűz minden nyoma eltűnt már földjéről, és sűrű erdő nőtt a helyén. Ez hát a hét testvér otthona, akiknek viszontagságait most kezdem itt elmesélni.”

Aleksis Kivi: A hét testvér. Fordította Ráczy István Bp., 1955., 335. oldal: „Leemelték a tüzről a kondért, kérges nyírfahasábokból lobogó tüzet gerjesztettek, és ennek lángoló fényénél elkezdődött az ünnepi ének. Nyomban elcsendesedett a gyermekek zibongó hada, az asztal mellett elhallgattak a testvérek is, amint Simeoni rákezdett a gyönyörű zsoltárra, s az asszonyok, ölükből az énekeskönyvvel, mindnyájan együtt énekeltek vele. A lobogó tűz zúgásától kísérve szépen zengett az ének, de minden másnál szebben, ezüstösebben csengett a szemérmes Anna szelíd, tiszta hangja. — Mikor véget ért az ének, vacsorához ültek, majd éji nyugalomra tértek a zizegő szalmán. De másnap már kora hajnalban felkeltek, és útnak indultak a ragyogó templom felé, mely ezer meg ezer gyertya fényében úgy csillogott, mint a csillagos ég. Mikor aztán teljesen kivilágosodott, versengve sikló szánokon hazatértek az öreg Jukolába, s ott vidám karácsonyünnepet ültek.

Ezzel vége is elbeszélésnek. Elmondtam hét testvér kalandjait a finn rengetegekben, és ugyan mit mesélhetnék még róluk? Életük napja békésen, csöndesen ért fel a delelőre, és ezer meg ezer aranyos nap leforgása után békésen hanyatlott le esti pihenőre.”

Szathmári István

„Magyar embertül magyarul”

(Pázmány fordítási elve és gyakorlata a Kempis-fordítás I. könyvének I. része alapján)

I. „Oly kedvesen folyik . . .” (A fordítás ritmusától)

Első összefüggő magyar nyelvemlékünkéről a Halotti Beszédről is elmondhatta volna Pázmány, hogy „oly kedvesen folyik, mint-ha először magyar embertül magyarul iratott volna” (Pázmány I. 208) — jóllehet eredetét tekintve teológiai közhelyek fordítása —, az utána következő Könyörgésről pedig, hogy „deákból csigázott homályossággal repedezettnek” tűnik (uo.). A XII. századi, sőt valószínűleg korábbra visszamenő kétféle fordítási gyakorlat és az így felmerült dilemma, valamint a XVII. században Pázmánynak öntudatosan, határozottan kimondott elve között egészen bizonyos, hogy megvan a folytonosság, amelyet Balázs János már igazolt is (Balázs 474, 514, 550 stb.), akárcsak a „hív magyarázat” (azaz hí fordítás) és a „szóllás módgyának” (azaz stílusnak) kérdésében (Pázmány I. 208). Mindenesetre Pázmány kortársai is ugyanezekkel a nehézségekkel küszködnek, hasonló elveket vallanak, sőt még protestáns szerző is szó szerint átveszi tőle ilyen jellegű célkitűzéseit (Tarnóc 15—8).

A Kempis-fordítás eredetije, a „De imitatione Christi”, a XV. században összeállított, középkori latinsággal megírt rímes és ritmikus próza (vö. Fleury IV), valójában ismeretlen szerző tollából, csak a hagyomány tulajdonítja „Kempis Tamásnak”.

Mivel a gyakori hangzásbeli összecsengés a szavak végződése között a latin nyelv természetéből adódik, nem föltétlenül tekintendő rímes prózának az a szöveg, amelyben mai fogalmainkkal rímekeket találunk, mint azt sokan vélik (vö. ifj. Horváth 82, Polheim 89, 91, 112, Norden 829 stb.). Bár az ókori görög prózában retorikai fogásként a szöveg tagolására, a mondat végének nyomatékosítására használták a rímet (Polheim 133 stb., Norden 829, 831, 839 stb.), klasszikus szerzőknél többnyire véletlennek is tekintik, mivel elszórtan és esetleg funkció nélkül található, egyesek szerint idegen hatásra, előzmény és folytatás nélkül jelentkezik (Encyclopedia . . . 708, Norden 824, 831). A latin nyelvű prózában az V—XIII. századig van szerepe a rímnek, de abban az időben sem egyedüli és kizárólagos a szerepe sem a kormeghatározásban, sem a stílus jellemzésében (ifj. Horváth 52—3, Polheim 89, 91, 94, 112, 130, 133, 236, 240, Norden 871 stb.). A skolasztikában válik díszítéssé, játékká mint a fogalmak, szavak ismétlésének velejárója, s ekkor lesz a művészi próza (és vers) szerves része (Polheim XIII, XIV). A XV. században is még elég gyakori a prédikációkban (Polheim 457). A latin nyelvű rímes próza hanyatlását a XIV. századtól számítják (Polheim 436). A fenti megállapításokkal jól egybevágh, hogy a „De imitatione Christi” (Liber Primus, Caput I.) is tömve van „ragrímekkel”, amelyek rendkívül egyhangúvá teszik, jóllehet mondatokat és összetett mondatokat zárnak le a rímek. Díszítő szerepüknek ez az öncélúsága kétségtelenül a hanyatlás jele.

A rímes próza a XII. századtól már együttesen jelenik meg a ritmikus prózával (Polheim 55), s a XV. században indul hanyatlásnak a ritmikus próza is, azaz ismét csak a tárgyalt mű megírásának idején (ifj. Horváth 54–65; a ritmikus próza görög és latin előzményeiről és kialakulásáról l. Norden 41–50, 909 stb.). Keletkezésekor tehát formájában teljesen idejétmúlt. Talán épp ennek, ti. „primitív”, „megszokott” stílusának köszönhetette népszerűségét, hiszen nem igényelt nagyobb szellemi erőfeszítést, különösebb latin tudást a monoton rímes és ritmikus szöveg egy-egy mondatának alkalmi olvasása: „... engedj bizonyos szabott üdőt efféle mindennapi Istenes olvasásra...” (Pázmány—Kempis 2). Ebből viszont nyilvánvaló, hogy mégiscsak volt szerepe az ilyesfajta rímnek és ritmusnak az akkori olvasó számára, mert „szentencia” jellegűvé tett minden mondatot, és könnyebben megjegyezhetővé is (uo.). Részben ezért tetszhetett a fordítónak, Pázmánynak, hiszen az ő prózájának egyik jellegzetessége a közmondások, szólások gazdagsága, prózaritmusa pedig a „pázmányi zene taktusa... a közmondás zenéjére emlékeztető hangzatosság” (Sík 384).

A De imitatione Christi prózaritmusát már a kortársak észrevették: „Metrice quoddam volumen super illud »Qui sequitur me« composuit Thomas Kempensis” (Adrianus de But, id. Fleury XXXIII). A „metrice” szó valójában a „cursus”-ra utal, tehát a hangsúlyon alapuló ritmusra (ifj. Horváth 55, Strecker 87–9).

Feltételezésem szerint a latin prózaritmus, amely az ókorban kvantitatív, később pedig hangsúlyos jellegű volt (l. fentebb „metrum-cursus”), Cicero, Augustinus, Leo Magnus stb. beszédeiben elsősorban gyakorlati szerepet töltött be: a szabadban vagy nagy helyiségben, nagy tömeg előtt elmondott beszédeket „recitativo” énekelték, mert az ének messzebbre hallatszik, mint a beszéd, jobban érthető távolabb is. Az egyszerűbb, recitatív ének hozta magával, hogy jelezték a mondatok, tagmondatok, összetett mondatok végét. Így alakultak ki, a középkorban már díszítő vagy esetenként az autenticitást eldöntő leggyakoribb ritmusfajták;

cursus planus: sanctórum praecellit $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

cursus velox: veráciter illuminári $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

(egy szótaggal kiegészítve!)

cursus ecclesiasticus (vagy tardus, durus): solum attendere $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

cursus trispondaei: quibus admonémur $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

(ifj. Horváth 54–62, fleury XXXIII–XXXVIII, strecker 86. norden 950–1).

A rím és a ritmus a pusztán csendben olvasott mű esetében, mint amilyennek a De imitatione Christi is készült, elsősorban csupán díszítő és mnemotechnikai szerepet kapott. Ennek igazolására és majd a fordítás elemzésére, úgy vélem, elég itt néhány részlet bemutatása:

Haec sunt verba Christi

quibus admonémur,

quátenus vitam eius

et mores imitémur:

si velímus veráciter illuminári

et ab omni caecitate cordis liberári

... Christi meditári

... spíritum haberet

... manna inveníret. (Fleury 1–3)

Cezúrákat sem a magyar, sem a latin kiadások nem jeleznek általában.

A szerzőnek tulajdonított kézirat viszont a következő jeleket használja:

cola $\dot{\text{—}}$ flexas —

puncta minora $\dot{\text{—}}$

(Fleury XXXI—XXXV).

Pázmány Sommalius 1600-as antwerpeni kiadásából fordított, amely szintén nem tagolja a szöveget (Pázmány I. 208, Sík 412). Nyilvánvaló, hogy észrevette a rímeket és a ritmust a szövegben, és a következőképpen fordította (Pázmány—Kempis 1—4) (Sommalius 1606-os, Krakóban megjelent szövegében tudtam ellenőrizni, hogy nem volt tagolva — Pázmány fordításának itt következő tagolása tőlem! — B. L.):

	Szótagszám	Ütembeosztás
1. Az ki engem követ,	6	4,2
setéségben nem jár,	6	4,2
úgymond az Úr.	4	3,1
Ezek Krisztus szavai,	7	4,3
melyekkel int,	4	3,1
hogy az ő szent életét,	7	4,3
és erkölcsét kövessük,	7	4,3
ha akarunk valóban	7	4,3
meg-világosittatni,	7	4,3
és minden lelkivakságtól	8	5,3
megszabadulni.	5	2,3
Azért legnagyobb	5	2,3
és szorgalmatosb	5	— ?
igyekezetünk,	5	2,3
a' Kristus Jesus	5	3,2
életének	4	2,2
elmélkedésében légyen.	8	6,2 ?
2. A' Kristus tanítása,	7	— ?
minden szentek	4	2,2
tanításit	4	2,2
fellyül-mullya,	4	2,2
és a'kiben	4	2,2
a' Szent léleknek	5	2,3
ajándéka volna,	6	4,2
ebben el-rejtett	5	2,3
Mannát találja.	5	2,3
De sokszor történik	6	3,3
hogy némellyek	4	— ?
az Evangéliomnak	7	— ?
gyakori hallásából	7	—
kevés ájtatosságot,	7	—
és lelki gerjedeést	7	—
éreznek:	3	
mert nincs a' Kristus	5	3,2
lelke benne.	4	2,2
A'ki pedig tellyesen	7	4,3
és édesdeden	5	3,2
akarja érteni	6	3,3
a' Kristus igéjét,	6	3,3
szükség,	2	(!) „szünet”, elakadás, amely kiemeli, hangsúlyozza, hogy „szükséges”)
hogy egész életének	7	3,4
folyását igyekezzék	7	3,4

	Szótagszám	Ütembeosztás
(vagy: igyekezzék)	4	2,2
Ahoz szabni,	4	2,2
és alkalmaztatni.	6	3,3
3. Mi haszon a'	4	2,2
Szentháromságról	5	—
mély elmélkedéssel	6	—
vetekedned,	4	2,2
Ha alázatosság	6	—
nélkül léjendesz,	5	—
kiért a' Szent	4	2,2
Háromságnak	4	2,2
Kelletlen lészesz?	5	3,2
A' mély elmélkedések,	7	—
bizony szenté,	4	2,2
és igazzá	4	2,2
nem tésznek:	3	
(vagy: és igazzá nem tésznek)	7	4,3
hanem a tekéllertes	7	—
élet tészzen	4	2,2
Isten előtt kedvessé.	7	4,3
Inkább kívánom magamban	8	5,3 vagy: 2,3,3
a' Töredelmességet	7	2,2,3
érzeni,	3	
hogyesem ennek mivóltát	7	2,2,3
által-érteni.	5	3,3
Ha az egész Bibliát	7	4,3 vagy: 2,2,3
bötü szerént tudnád,	6	4,2 (kanasztánc!)
és minden Bölcsék mondásit	8	
elmédben kapcsolnád is	7	
mit használna	4	
az Isten szeretete,	7	
és malasztya nélkül?	6	4,2
Hivságok hivsági,	6	3,3
és csak azon hivságok	7	4,3
mindenek,	3	
az Isten szeretete,	7	3,4
és egyedül nékie való	9	4,5 (2,2 + 3,2)
szolgálat kívül.	5	3,2
Ez a' derék	4	2,2
bölcsességnek sommája,	7	4,3
hogy e' sovány, és család	7	4,3
világot megutálván	7	4,3 ?
a mennyei bölldogságra	8	4,4
áhitozzunk, és siessünk.	8	4,4
4. Csak merő hivság azért,	7	3,4
a veszendő gazdagság	7	4,3
keresés	3	3
és abban való	5	3,2
reménység helyheztetés.	7	3,4
Hivság a' tiszteteket vadászni	9	3,3,3
és magas pólcokra	6	3,3
fel-emelkedni.	5	—
Hivság a' testnek	5	3,2
kivánságát követni,	7	4,3
és ollyakra vágyódní,	7	4,3
mellyekért végre	5	3,2
kemény kinokkal kell	6	— ?

	Szótagszám	Ütembeosztás
lakolni.	3	3
Hivság hosszú életet reménleni,	7	4,3
és a' szent életre	4	—
kevés gondot viselni.	6	3,3
Hivság, csak a' jelen való	7	4,3
életre figyelmezni,	8	4,4
és a' következendőre	7	3,4
nem tekinteni.	8	4,4
Hivság, csak azt szeretni,	5	—
a' mi hertelenséggel	7	4,3 (2,2,3)
el-múlik;	7	4,3 (2,2,3)
és oda nem sietni,	3	3
a'hol örökké való	7	4,3
öröm találtatik.	7	— ? (Kanász- tánc!?)
5. Megemlékezzél gyakorta	6	—
ama közmondásról:	8	—
hogy megnem elégszik	6	—
a' szem a látással,	6	3,3
a' fül-sem töltetik-bé	6	3,3
hallással.	7	3,4
Azon igyekezzél tehát,	3	3
hogy szívedet	8	—
a' láthatandó állapotok	3	3
szerelmétől elfogjad,	8	—
és a' láthatatlanokra	7	4,3
fordítsad.	8	—
Mert a'kik érzékességnek	3	3
legeltetése után járnak	8	—
megferteztetik	9	—
lelki ismérteket,	5	—
és Isten kedvéből kiesnek.	7	— (4,3?)
	9	3,3,3

Már Kiss Ignác észreveszi, hogy a fordítás ritmikus (Kiss 236—7). Sík Sándor továbblép, és meglepődve eszmél rá, „hogy Pázmány mondatai igen sokszor valóságos verstani értelemben vett ritmusformákra perdülnek” (Sík 74, 388, 412). Ha vitatható és bizonytalan helyenként a fenti ritmizálás, a tagolás helyessége, a szabályosság — mégpedig nagyfokú szabályosság — kétségtelen. Éppen elég ahhoz, hogy tudatos ritmusalkotásra következtethessünk, de elég változatos ahhoz, hogy próza maradjon, mégpedig művészi, ritmikus próza. Többféle szabályosságot fedezhetünk még fel azonkívül, hogy ritmikus a szöveg. Az egyik az ötös és hetes szótagszámú sorfajok gyakorisága, amely a legfeltűnőbb talán, valamint a hármas és hatos, négyes és nyolcas szótagszámú soroké. A másik pedig az, hogy bizonyos szótagszámú sorok a szövegben néhol sűrűsödnek, néhol meg ritkulnak. Az egyik ütem, sorfajta mintegy asszociálja, csalja maga után a másikat. Ezt még kiegészíti az a szabályosság, hogy a mondatok végét mindig más sorfajta zárja le, mint a közvetlen előtte lévő. „... a prózában a ritmus a körmondatok végén tűnik fel a legjobban, mert ott befejeződik a gondolat, szünet következik, erre a nyugpontra előre vártunk, s ott kezdünk „igazán eszmélni” (Horváth 1948, 59).

Külön meg kell említenem azt a tényt, hogy a sorfajták váltogatásában is van szabályosság: vagy egymást követi két-három-négy azonos szótagszámú sor, vagy egymást váltogatva, vissza-visszatérve két különböző szótagszámú sor.

A következőkben arra szeretnék magyarázatot adni, hogy honnan ered ez a pázmányi próza, mi a jelentősége, hol a helye a magyar prózában és a fordításirodalomban (l. még Bencze 3—9, 97—8).

Pázmány bizonyára ismerte — akárcsak az egész utána következő magyar irodalom — a klasszikus retorikáknak azt az elvét is, hogy a beszédnek (prózának) kötetlennek kell látszania, de egyszersmind jól fűzöttnek is (Horváth, 1948. 52). Ennek a követelménynek Pázmány szövege minden ízében eleget tesz a mondattani szerkezetek ismétlődésével, a vers látszatát keltő ritmussal. Mégis a maga helyén olvasva senki nem nézi ezt versnek, hanem csak egy gondolatsor hathatós, ritmikus hangzással erélyesített kifejezésmódnak. Ez az utóbbi megállapítás azért érdekes, mert valójában Horváth Jánostól származik, de ő Zrínyi prózájáról mondja ezt (Horváth 1948. 55).

Mind az eredeti műre, mind a fordításra nyilvánvalóan hatott a biblia gondolatrítmusa, a bibliafordításokban sokszor elsikkadó kötetlen szótagszámú, de kötött ütemszámú hangsúlyos ritmus. Gondoljunk itt elsősorban a zsoltárok és a prófétai (költői) szövegek ritmusára, amely olyan erőteljes, hogy szöveg-rekonstrukcióra is felhasználták a textológiában.

Számításba kell vennünk a magyar közmondások hatását is. Pázmány stílusára jellemző a közmondások gyakorisága (Sík 335 stb.). Ez a fordítás is sok helyen közmondásszerű (Kiss 235). A közmondások általában ritmikusak, annál is inkább, mert „olyan szó is hangsúlyt kaphat, amely azzal rendesen nem bír . . .” (Arany, id. Horváth 1948. 30).

Nem feledkezhetünk meg a magyar próza ősforrásairól sem, a népmeséről és a népnyelvről általában. Arany János szerint a gondolat ritmusos elrendezésével együttjár a hangalak megfelelő rendje (Horváth 1948. 28, a népmese ritmusáról írva). S ha már Horváth János nyomán kétszer is Aranyra hivatkoztam, a véletlenszerűt ez esetben az is kizárja, hogy mind Arany, mind Pázmány bihariak voltak, s a bihari nyelvet emelték műveikben az irodalmi nyelv szintjére.

Nemcsak a magyar próza hagyományai függenek össze egymással olyan szorosan, mint fentebb vázoltam, hanem a fordításoké is. A Königsbergi Töredékről találóan írja Vargyas Lajos, hogy a „latin ritmikus prózát utánozta. Érdekes volna megvizsgálni, van-e valami kapcsolat az ének ütemei és a latin prózaritmus figurái között” (Vargyas 101). Ilyesmire szeretnék vállalkozni Pázmány fordításának elemzésével. „ . . . a fordító a ritmikus próza valamiféle magyar visszaadásával kísérletezett, s ebben a kísérletben nem állt rendelkezésre más eszköz, mint a nemzeti, szabadütemű versforma” — folytatja Vargyas (102). Pontosan így járt el Pázmány is, és úgy látszik, nem minden előzmény nélkül: a latin hangsúlyos ritmust a magyar hangsúlyos ritmussal „fordította”, amelyet a közmondásokból, népmesékből, előző, részleteiben számunkra már ismeretlen fordítási gyakorlatból merített. De nemcsak onnan. A legfontosabbról külön kell szólni: a magyar hangsúlyos verselésről, népénekerről, népdalokról, amelyek Pázmány korában már kötött szótagszámúak voltak.

Amint Anonymus kárhóztatja a jocularok fecsegését, de felhasználja, ugyanúgy tesz Pázmány a virágénekekkel. Nem kelne ki ellenük, főként tartalmuk ellen, olyan erélyesen, ha nem hallotta volna őket gyakran (Pázmány VII.

621). Amit Kodály Zrínyiről mond, Pázmányról is elmondható: „Nem lehetetlen, hogy (népdalhoz) hasonló dallamritmus zengett” benne, mikor írt, s ezek meghatározták ritmustervét (Kodály, id. Horváth 1948. 216; l. még Vargyas 161: Zrínyi hallhatta a korabeli énekeket, mégsem azért „hibásak” sorai).

Hogy mennyire meghatározza Pázmány Kempis-fordításának „ritmustervét” a magyar hangsúlyos verselés, annak igazolására nem kell mást tennünk a fordítás fentebbi tagolása után, mint utalni elsősorban Horváth János és Vargyas Lajos verstanának megfelelő helyeire.

A középkori énekekben is igen gyakoriak a 7,6,7,6,6,7,8,8,8 stb. szótagú sorok (Vargyas 132). A szótagszám és ütembeosztás lehetőségei közül néhány:

4,4–4,3–4,2–4,1–3,3

4,4,4,–4,4,3–4,3,3–4,4,1 stb.

4,2, 3,1–4,2, 4,1–4,3, 4,1 = 7 + 5, stb.

6 + 7–7 + 6–8 + 6–6 + 8

(Horváth 1969. 29–35)

Ezek közül ki kell emelnen a Vargyas által a honfoglalás előtti időre visszavezetett kanásztánc ritmusát és a vele rokon ritmusfajtaikat (4,4,4,1–4,4,4,2), pl. a gyermekdalokét (4,3,4,3 = 7 + 7) Vargyas 68,82,86–7,90–1).

Az Ómagyar Mária-siralom legtöbb sora 6 és 7, valamint 5 és 8 szótagú.

A Balassi-strófa alapsejtjét és ennek szabad kombinációit, amelyet már Sík Sándor felfedezett Pázmány prózájában, megtalálhatjuk a fordításban is: 6,6,7–5,5,6–5,5,6,7–7,8,8–6,7,5,7 stb. (Sík 389–91).

Horváth János szerint verselésünk végső gyökereit a prózában kell keresnünk, azaz a ritmusfajta „próza beszédünk alakzataiból táplálkoznak” (Horváth 1948. 104–10). Pázmány fordítását, prózáját vizsgálva Horváth János tételét mintegy megfordítva is értelmezhetjük: Pázmány prózája verselésünk „alakzataiból” táplálkozott. Ez a módszer, azt hiszem, azért fontos, mert az irodalomtörténet két hiányosságára hívja fel a figyelmet, és részben meg is oldja a két kérdést:

1. mi a magyar széppróza, művészi próza egyik elsődleges kötöttsége,

2. honnan erednek Zrínyi annyit vitatott „hibás” sorai, elsősorban 7 + 5-ös sormetszetei.

Az elsőre részben fentebb, részben egy korábbi munkámban adtam feleletet, amely azonban még sok prózaíró művének hasonló elemzésével válhat teljesen bizonyítottá (Bence i. m.).

Pázmány és Zrínyi prózájának rokonságára már utaltam. Hivatalos és személyes kapcsolatuk, érintkezésük, bár mélyebb jellegét vitatják, kétségtelen (Fraknoi 170, Klaniczay vonatk. részei). Zrínyi könyvtárában Pázmánynak csak egy műve lehetett meg, a Prédikációk 1636-os kiadása (l. Bibl. Zr., Wien, 1893. 22). Nem valószínű azonban, hogy Pázmány többi műve s különösen egyénisége ne hatott volna rá irodalmi téren. Erre mutat Pázmány felismerése, hogy a fiatal Zrínyinek „jobb volna rhetoricába lenni”, ha egyáltalán tanulni akar (Fraknoi 178). Végső fokon tehát jól ítéli meg Zrínyi ezirányú képességeit, tehetségét. Klaniczay Tibor szerint is mint író nem egy tekintetben Zrínyi „ugyanúgy jár el, mint Pázmány” (Klaniczay 312). A Szigeti veszedelem verselésével kapcsolatos vitákat is részletesen ismerteti Klaniczay (286–99). Elsősorban Horváth János, Képes Géza és Vargyas Lajos elméleteit mérlegeli (Horváth 1955., Képes 414–44, Vargyas 157).

Mindenesetre a vitatott sorok ritmusa egybeesik a leggyakoribb pázmányi sorokéval a Kempis-fordításban (l. könyv, 1. fejt.): 3,3,3,3–3,4,3,2–4,3,4,1.

Azzal, hogy rámutattam a meglepő és feltűnő hasonlóságra, talán még nem döntöttem el a vitát, de azt hiszem, hogy legalább egy lépéssel előbbre jutottunk a megoldás útján. Mindenképpen kizárható az idegen (horvát) hatás, amelyre Zrínyi esetében gondolni lehetett (Képes), de Pázmány prózája nyomán már aligha. El kell vetnünk a közvetlen „zenei eredet” elméletét Zrínyi verselésében, de nem a közvetettét (vö. Horváth 1969. 40; 1955. 63). A magyar próza és vers olyan egymásra hatásával, egymásba fonódásával állunk szemben, amelynek alapján csak annyi mondható, hogy a magyar nyelvben a tagolásnak, a sormetszetek váltogatásának mindazok a lehetőségei megvoltak, amelyekkel Zrínyi a Szigeti veszedelemben élt.

Pázmány fordítása tehát annyiban is „hív”, hogy megtartja az eredeti ritmikus jellegét, és egyúttal megadja a magyarázatát is a „hív” fordítás elvének Pázmány felfogásában, amelyet eddig sokszor félremagyaráztak. A „mintha magyar embertül magyarul iratott volna” — elv számára magyaros hangsúlyt, magyaros ritmust jelentett, — kevesebb, nem zavaró, a magyar ragozásból is következő, de az eredetihez képest jóval kisebb számú ragrimmel, amely utóbbiak gyakori alkalmazása a magyar prózában inkább komikus hatású lett volna.

Pázmánynak az a fajta gondolatpárhuzama, amelyben egy klasszikus eredetű (ókori) kép, egy magyar közmondás és egy bibliai kép szerepel (Bencze 36—8), úgy vélem, jelképe is prózája tartalmi és formai jellegzetességeinek, s minden téren, így ritmusában is ezzel a három forrással kell számolnunk (vö. Balázs 550 stb.).

II. A „szóllás módgya” (Részletes összehasonlítás)

Meglehetősen kockázatos véleményt mondani olyan fordítás értékéről, amelynél mind az eredeti, mind pedig a fordítás egy-egy nyelv régi, ma már nem élő állapotát tükrözi, mint például Kempis késő középkori latinja és Pázmány korabarrokk magyarja. Összehasonlításom sem mentes a buktatóktól, hiszen meg kellene találni mindkét nyelv szavainak akkori stílusértékét, amikor a fordítás, ill. az eredeti mű keletkezett. Nem is szólva arról, hogy két „múlt idővel” kell számolnunk: a két mű sem egyidőben keletkezett, s a fordító, Pázmány már a reneszánsz latinsága után, annak ismeretében fordít, és ez is befolyásolhatja.

Tehát több szempontból is „csúszos” és ismeretlen talajra lépek, ahova — tudomásom szerint — még alig merészkedtek kutatók. A vizsgálódás a fentiek alapján talán mégis hasznos lesz, már csak a mai fordítási gyakorlat számára is. Ezért a továbbiakban két szempont szerint elemzek olyan részleteket, amelyekben a fordítás valamilyen módon eltávolodik az eredetitől: 1. „... a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám”; 2. „a szóllásnak módgya”.

1. „... a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám ...”

szent életét: a „szeni” szó magyarázó betoldás: megkülönböztető jelző, kiemelés is a szerepe.

lelki vakság: a latinban „cordis caecitas”, azaz „a szív vaksága” birtokos szerkezet; a magyarban talán képzavar lenne; a *lelki vakság* (szembeállítva a fizikaival) az eredetivel egyenértékű kép, ráadásul hagyományos bibliai jelzős szerkezet (vö. „lelki szegénység” stb.).

leg-nagyobb és szorgalmatosb igyekezetünk: „summum studium nostrum” (= „legfőbb törekvésünk”). Ismét betoldással él Pázmány, bővebben „magyarázza” a *studium* jelentését.

a' Kristus: a latinban nincs határozott névelő, nem létezik. A fordító tudja, s talán az általános nyelvhasználat is eszerint alakult, hogy mit jelent ez a név a görögben: „a fölként”, „a krisztosz”, — ezért teszi ki a határozott névelőt a magyarban.

elmélkedésben: az eredetiben „meditari” (elmélkedni). A főnévi igenevet főnévvel fordítja, akárcsak korábban és később is.

minden szentek: a többes szám a „minden” után nem tekinthető föltétlenül latinizmusnak Pázmány korában (vö. Szathmári 97, 249, 336, 426). Addigra már állandó szókapcsolattá vált.

a' Szent Léleknek ajándéka: a „szent” a magyar vallásos nyelvben szokásos betoldás a bibliai „lélek” szó előtt ebben az összefüggésben. — Az „ajándéka” pedig tanító, magyarázó betoldás, bibliai eredetű (vö. a „lélek ajándékai”, 1 Kor. 12, 1–11; 14, 1–25).

kevés ájtatosságot, és lelki gerjedezést éreznek: „parvum desiderium sentiunt” = „kevés vágyat éreznek”. Újra magyaráz, bővebb az eredetnél. Mint fentebb, itt is különböztet: *lelki gerjedezés*.

a' Kristus igéjét: „Christi verba” (Krisztus igéit); egyes számmal fordítja a többes számot. Nem valószínű, hogy a nagy képzettségű Pázmány figyelmetlen volt, hanem szándékosan erőteljesebb, hangsúlyosabb megoldást választott: „Krisztus az ige”. (vö. fentebb: „a' Kristus tanítása” (egyes szám!) szemben a „minden szentek tanításit” többes számmal).

szabni, és alkalmaztatni: „conformare”. Két szóval fordít egyet. A barokkra egyébként is jellemző a szinonimák halmozása, s erre az egész fordításra is jellemző.

mély elmélkedéssel: a latinban *alta* (mély/magas) dolgok (gondolatok). Az *elmélkedéssel* tehát szükséges kiegészítés, hogy a főnévként használt latin melléknevet lefordíthassa. Az *alta* többes számú, az *elmélkedéssel* egyes számú. Amint látjuk majd, több más esetben sem fordítja szolgai módon az egyes és többes számot.

mély elmélkedések: „alta verba” (mély/magas/nagy szavak); ez a fordítás az előző kiegészítés nyomán következetesnek mondható.

kelletlen lészesz: „displiceas” (nem tetszel). vö. Bécsi K.: „Ha kelletlen teneked” (si displicet tibi), ha nem tetszik neked (NySz.).

a' Sz. Háromságról: „de Trinitate” (Háromságról); a „Sz(ent)” a magyar vallásos nyelvben állandó jelzője a „Háromságnak”, akárcsak a „Léleknek” (l. fentebb).

tekélletes élet: „virtuosa vita” (erényes élet). Pázmány fordítása fokozás az eredetihez képest. Túloz tehát, „többet követel”. A latin „perfecta” felelne meg a „tekélletesnek” a vallásos nyelvhasználatban is.

Isten előtt kedvesség: „Deo carum” (Istennek kedves). Valószínű, hogy a biblikus nyelvhasználat, más bibliai helyek sugallták ezt a megoldást (vö. Gen. 17, 1, Ps. 50, 6, Gal. 1, 2 stb.): „előtt” = „színe előtt”.

magamban . . . érzeni: „sentire” (érezni, tapasztalni). A „magamban” kiegészítés, ti. „ha már rólam van szó, inkább kívánom magamban ezt érezni”.

minden Bölcsék: vö. fentebb: minden szentek.

elmédben kapcsolnád is: „scires . . . omnium philosophorum dicta” (az összes filozófus mondásait ismernéd). A latinban a *scires* még az előző mondat állítmánya, tehát az *elmédben kapcsolnád is* betoldás. Továbbgondolja a latni szöveget, és szemléletesebb is: „emlékezetedbe zárnád” (vö. TESz. „kapocs”).

mit használna: kimarad az egész (totum), ti. „az egész mit használna” (quid totum prodesset). A magyarban főlöseges, bár lehet, hogy figyelmetlenségéből hagyja ki.

az Isten szeretete, és egyedül nékie való szolgálat kivül: „amare . . . servire” (szeretni . . . szolgálni); a főnévi igeneveket főnevekkel fordítja (korábban is *meditari* — *elmélgedésében*), egyébként igen nehézkes lett volna: „praeter amare Deum et illi soli servire”.

megutálván: „per contemptum” (megvetése által). A határozói igenév a magyarban mozgalmasabbá teszi a mondatot.

áhitozzunk, és siessünk: tendere (törekedni). Az általános alany a főnévi igenévvél személytelenebb, mint a többes szám első személyű igealakokkal, és kevésbé mozgalmas is. Újra két szóval fordítja az eredetit, érzelmileg telítettebben (*áhitozzunk*) és szemléletesebben.

merő hivatás: vanitas (hiábavalóság). A *merő* nincs meg a latinban. Ezzel a betoldott jelzővel is fokoz, túloz.

gazdagság: *divitias* többes számú főnév a latinban. Az egyes számú *gazdagság* magyaros. Tehát, akárcsak előbb számos esetben, nem esik a latinizmus hibájába, mint elődei és kortársai.

keresés: *querere* (keresni). Megint csak főnév lesz a főnévi igenévből.

fel-emelkedni: „se extollere” (magaát felemelni). A visszaható névmást helyesen, magyarosan igeképzővel helyettesíti.

ollyakra: „illud” (azt, olyat). A latinban: „. . . desideria sequi, et illud desiderare . . .” — nem következetes grammatikai egyeztetés, mert az *illud* a *desideria*-ra vonatkozik értelemszerűen. A magyar szöveg tehát következetes, grammatikai egyeztetést végez, amikor többes számmal fordítja az *illud* szót.

végre: „postmodum” (azután). A magyar *végre* nyomatékosabb, ti. „legvégül”, azaz az utolsó ítéleten.

reménleni: „optare” (kívánni, óhajtani). A magyar talán ez esetben halványabb, mint a latin.

a' láthatandó állapotok: „visibilium” („a láthatóknak a’”). A *láthatók* helyett *látható állapotokat*, azaz *látható lényeket/dolgokat* mond, értelemszerűen fordít. A *látható* abban a korban *látót* is jelentett, valószínű innen a *láthatandó* alakváltozat, ez egyértelműbb lehetett az akkori olvasónak (vö. NySz.).

Végül néhány gördülékeny, magyaros, érdekes megoldás a fordításban: „sed contigit quod multi” (de megtörténik, hogy sokan) Pázmány: „De sokszor történik, hogy némellyek”

„spiritum Christi non habent” (Krisztus lelke nincs meg nekik) — Pázmány: „nincs a' Kristus lelke benne”.

„Quid prodest tibi . . . disputare” (mit használ neked . . . vitatkozni) — Pázmány: „Mi haszon . . . vetekedned”.

A *diligere* fordítása *szeretni*, az *amare* szóé pedig *szerelmétől*, pedig akkori-ban a szerelem-szeretet jelentéshasadás talán még nem ment végbe a mai módon.

Túlzás volt tehát Pázmány fordításának latinizmusait emlegetni (Kiss 238, 245); még kevésbé igaz ez, ha a korabeli fordításokkal hasonlítjuk össze Pázmányét. Az övé valóban nem „deákból csigázott, homályossággal repedezett, akár a főnevek, akár az igék fordítását ellenőrizzük. Mérséklettel, saját belátása és a magyar terminológia szerint betoldásokkal él, módosítja az eredeti szöveg jelentését, rendszerint erősebb, érzelmekkel telítettebb kifejezést választ, hiszen barokk író is.

2. A „szóllásnak módgya”

Az előző részben már láttuk, hogy általában bővebb, szemléletesebb, konkrétabb a latin eredetnél. Néhány olyan fordítási megoldásra szeretném felhívni még a figyelmet, amelyre ez különösen jellemző, sőt olyanokra, ahol magyar szókapcsolattal, szóllással helyettesíti az eredeti fordulatot.

édesdeden: „sapide” (okosan, értelmesen, ízletesen, finoman) (vö. Devoto-Oli, sapido: sottile e vivace), — (kedvesen, kellemesen) (NySz.). — Másutt Pázmány: „mélyebben és édesdedben értsük” (l. NySz.). Valószínű jelentése tehát itt az *édesdeden* szónak: „élvezettel, odaadással.”

életének folyását: a latinban csak *vitam* (életét) szerepel. Ez tehát költőibb fordítás.

mivóltát által-érteni: „scire eius definitionem” (meghatározását tudni). Pázmány többet mond, konkrétabb, ti. hogy „a lényeket teljesen felfogni”. Az érzelmi és az intellektuális vallásosság szembeállítására erősebb.

bőtü szerént: „exterius” (kívülről). Pázmány ismét magyaros, szemléletesebb.

Ez a' derék bölcseségnek sommája: „summam sapientiam” (legfőbb bölcsességet). *Derék*, azaz „fő, igazi, valódi” (vö. NySz. TESz.). Tehát a *summam* szót *derék*-nek fordítja, s megtartja a „summa-somma” latin szót is „összeg” jelentésben. Nyilván a megmagyarosodott *somma* alak befolyásolja a fordításban.

e' sovány, és csalárd világot meg-utálván, a mennyei bődoltságra áhitozzunk, és siessünk: „per contemptum mundi tendere ad regna caelestia” (a világ megvetése által a mennyországra törekedni). A „regna caelestia” (égi országok) többes szám hebraizmus a latinban, ennek fordítása „mennyei bődoltság” formájában magyaros, érzékeltes, értelem szerinti egyeztetés. A „sovány és csalárd” költői, díszítő jelzők, nyomatékosítják a mondanivalót („sovány” = silány, terméketlen (vö.: TESz.)).

a' veszendő gazdagság keresés: „perituras divitias quaerere” (olyan gazdagságot keresni, amely el fog pusztulni). A magyarban a *veszendő* emlékeztet a *veszendőbe megy* állandó szókapcsolatra.

reménség helyheztes: „et in illis sperare” (és azokban remélni). A főnévi igenevet főnévvel fordítja, mint korábban is több esetben, és betoldja a *helyheztes*-t. Hosszabb lesz így, de magyarosabb, ti. „reményét helyezi valaki valamibe”, és konkrétabb egyúttal, hiszen „a kincset, bizalmat” is „helyezzük” a magyarban.

tiszteket vadászni: „honores ambire” (rangokra törekedni). Konkrétabb, szemléletesebb a *vadászni* metafora.

és magas pólczokra fel-emelkedni: „et in altum statum se extollere” (és magas állásra felemelkedni). Ismét szemléletesebb a *pólczok*, mint a *status*, s a többes szám kissé gúnyossá is teszi, ti. „mindenféle állásokra”.

kemény kinokkal kell lakolni: „graviter oportet puniri” (súlyosan kell bűnhődni). Előzőleg van már egy szintén nyomatékosító alliteráció: „kivánságát követni”. A ragrímek egyre ritkulnak a fordításban, s ekkor jelenik meg a fenti alliteráció. A „kemény kinokkal lakolni” jelzős és határozós szerkezet, az utóbbi a magyarban állandó határozós szerkezet: „valamiért valamivel (meg)lakolni”.

kevés gondot viselni: „parum curare” (keveset törődni). Ismét állandó szókapcsolattal fordítja a latint. Így szemléletesebb is, ti. „viseli, hordja a terhét valaminek”.

hertelenséggel: „cum omni celeritate” (teljes gyorsasággal). Tömörebb a magyar, és nagyjából ugyanazt jelenti.

örökkétartó öröm találatik: „sempiternum gaudium manet” (örökkétartó öröm marad). A *találatik* mozgalmasabb, benne van a „feltalálás, megtalálás” öröme is. Az eredeti nem szenvedő ige.

el-fogjad: „abstrahere” (elvonni). A főnévi igenév helyett, mint már többször, más igealakot választ, itt jelen idejű egyes szám második személyű igét. Közvetlenebbül szól az olvasóhoz a ragozott igealakokkal, a mellékmondattá feloldott igeveves szerkezettel; az *el-fogjad* jelentése is határozottabb (már az eredményre utal), mint az „elvonni”, „elhúzni”.

és a' láthatatlanokra fordítsad: a magyarban: „szivedet . . . el-fogjad, és . . . fordítsad”. A latinban „te”, azaz „magadat”. A magyarban tehát a két igének (*el-fogjad, fordítsad*) ugyanaz a tárgy (*szivedet*). Így közérthetőbb és a képnél is marad.

érzékenységek legeltetése után járnak: „sequentes suam sensualitatem” (követvén saját érzékiségüket). A *legeltetés* metafora nincs meg a latinban. A *járnak* is konkrétabb, mint a *követvén*, együtt különösen, hiszen költői képet találunk ott, ahol az eredetiben nincsen kép.

Isten kedvéből kiesnek: „perdunt Dei gratiam” (elpusztítják Isten kegyelmét). Ez Pázmány legtalányosabb fordítása ebben a részletben. A *gratia* teológiai szakkifejezést nem a szokásos „malasztal” fordítja, mint például korábban is (sine caritate Dei et gratia — az Isten szeretete, és malasztya nélkül), pedig láttuk, hogy következetes önmagához még ilyen rövid kis fejezeten belül is. (A *malaszt* ma már archaikus, de Pázmány korában ez volt a „terminus technicus”). Megkockáztatja a magyaros, és a bibliában a héber—görög eredetire visszautaló konkrétabb megoldást. A *malasztal teljes* például valójában azt jelenti, hogy az „(Isten) kedveltje” (vö. Czeglédy Lk. 1, 28), amelynek pejoratív párja ma már a „kegyence”. Ma is mondjuk, hogy „kiesett a kegyeiből”. Tehát Pázmány fordítása nem hagyományosan teológiai — s ez különösen feltűnő a hitviták korában —, hanem bibliai, sőt mai szemmel protestáns. Talán ezen a helyen érezzük leginkább alapelvének megvalósítását és kizárólagos szem előtt tartását, hogy „ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől, magyarul iratott volna”. Ez az elve a fordítás elején, annak megkezdésekor olyan erősen hathatott, hogy kizorított minden más meg gondolást. Ugyanakkor a legvilágosabb magyarázata is az elvnek ez a mondatszerkezet, mert látszik belőle, hogy nem magyarkodást, magyarrá hamisítást akart, hanem annyira az eredeti mondani-valót, annyira a magyar nyelv természetének megfelelően, amilyenre példát csak jóval később, Arany Shakespeare-fordításában találunk.

I r o d a l o m

- Balázs J.: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Budapest, 1980.
 Bencze L.: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok, 11.) Budapest, 1973.
 Czeglédy: Az Újszövetség könyvei. Károlyi Gáspár fordítása és Czeglédy Sándor revíziója nyomán a görög eredetiből készült fordítás. London, 1957.
 Encyclopedia of Poetry and Poetics. Princeton, 1965.
 Devoto, G.—Oli, G. C.: Dizionario della Lingua Italiana. Firenze, 1971.
 Fleury, R. P.: De Imitatione Christi . . . Accurante R. P. Fleury. Turonibus, 1925.
 Fraknói V.: Zrínyi a költő tanulóévei. Bp. Sz. 1917. 170 etc.

- ifj. Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
 Horváth J.: A magyar vers. Budapest, 1948.
 Horváth J.: Vitás verstani kérdések. Budapest, 1955.
 Horváth J.: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1969.
 Képes G.: Zrínyi Miklós verselése. ItK. 1961. 414—44.
 Kiss I.: Kempis magyar fordításai. Egy. Phil. Közl. 1885.
 Klaniczay T.: Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.
 Norden, E.: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. 1—2. Bd. Fünfte unveränderte Auflage. Stuttgart, 1958.
 Pázmány P.: Pázmány Péter összes munkái. Budapest, 1894—1905. I—VI.
 Pázmány—Kempis: Kempis Tamásnak Kristus követéséről... Nagyszombat, 1738.
 Polheim, K.: Die lateinische Reimprosa. Berlin, 1925.
 Sik S.: Pázmány. Az ember és az író. Budapest, 1939.
 Strecker, K.: Introduction to Medieval Latin. Transl. and Rev. by R. B. Palmer. Berlin, 1957.
 Szathmári I.: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968.
 Tarnóc M.: Laskai János válogatott művei. Magyar Justus Lipsius. Bevezetés. Budapest, 1970.
 Vargyas L.: A magyar vers ritmusa. Budapest, 1952.

Bencze Lóránt

Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása

(Adalék a francia felvilágosodás stílusának reformkori hatásához)

I. Életemnek voltak szakaszai, melyekben majd annyit foglalkoztam reformkori irodalmi nyelvünkkel, mint a maival. Vagy három-négy évtizeddel ezelőtt így ismertem meg egy 1831—1832—1833-ban kiadott háromkötetes, dél-erdélyi eredetű prózai műfordítást: az „Ánténor utazása”-t. Ennek nyelvét az akadémiánk akkori kisugárzási körében még csak alakulgató, normalizálódásának úgy a közepe felé járó irodalmi nyelvhez képest szórványos neologizmusai ellenére is erősen regionálisnak és viszonylag egyéniesnek találtam. Így nagyobb összefoglalásomban¹ nem említettem, még csak példát sem idéztem belőle. Magamnak azonban egy cédulán jeleztem, hogy e hatalmas műnek szerzőjét, irodalomtörténeti helyét, eszmevilágát, nyelvét, stílusát és helyesírását illetően elég sok érdekes és tanulságos mozzanat várna tisztázásra.²

¹ Az irodalmi nyelv. In: Pais Dezső szerk.: Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955. 313—434. Alább rövidítve: NyRefIr.

² Példányom külseje arra vall, hogy a három kiadós kötet már megjelenésekor egybefűzve került forgalomba. Ezt az is igazolja, hogy az egyes kötetek tartalomjegyzéke („A’... szakaszok’ lajstroma”) részben összecserélődött: az 1.-é a 2.-ével együtt a 2. kötet végére van lapszám szerint is befűzve, a 3.-é viszont az 1. kötet végére került. E zavarra semmi külön jegyzet nem figyelmezteti az olvasót, noha pl. a 3. kötet lapszámolásának hibájára már az 1. kötetbe fűzött tartalomjegyzék végén utalás található.

Az 1. kötet címdalaja: „ANTÉNOR’ | UTAZÁSA | GÖRÖG ORSZÁGBAN ÉS ÁZSIÁBAN | EGYPTOMRÓL VALÓ ÉRTEKEZÉSEKKEL. | HERKULÁNUMBAN | TALÁLT | GÖRÖG KÉZIRATBAN. | Frantzia nyelvre | L A N T I E R | A’ SZ. LAJOS RÉNDJÉNEK [!] KERESZTES VITÉZZE; | Frantziából pedig Magyar nyelvre | fordította és némely jegyzésekkel kiadta | GYÚLA FEJÉRVÁRI [!] IDŐSBB | FARKAS SÁNDOR | Nemes Alsó Fejér Vármegye Táblabírája. | ELSŐ KÖTET. | NAGY ENYEDEN, | Nyomtattatott a’ Ns. Ref. Kollégium’ betűivel. | ... 1831.” — A 2. kötetben a szöveg sorvégéi „nyelvre” és sorkezdő „fordította” szava közt külön sorban ez olvasható: „A’ tizenhetedik kiadás után”; s egy-két iménti rövid magánhangzó helyén hosszú van (pl. Réf.). Az évszám itt 1832. A 3. kötetben az előbbi, betoldott sor ismét hiányzik; az előnév GYÚLA FEJÉRVÁRI; s az évszám 1833. — Az első két kötetben ott diszeleg a cenzor (*Franciscus Kőrösi*) „Imprimatur”-ja. — Alább e fordítást ÁntUt. rövidítéssel említem.

Rögtön jelzem: a) Petrik Béla nagy repertóriumában e munka csakugyan a cím szövege szerint, *Anténor* névnél van besorolva a s z e r z ő k ábécé rendű lajstromába. b) Szinyei József hatalmas és gondos írói adattárában („Magyar írók”) Farkas Sándor főbb életrajzi adatai után cikkeinek elsorolása következik, majd „Munkája” minősítés után az 1. kötet címlapjának csaknem teljes szövege olvasható. De az is ott áll, hogy ez a francia mű 17. kiadásának fordítása. (Csak az nincs jelezve, hogy az *AntUt.* nem a görög *Anténornak*, hanem a francia *Lantier-nak* alkotása.) — Farkas a Szinyei életrajza szerint a XVIII. század végén Kisenyeden született, s a nagyenyedi kollégiumban végezte tanulmányait. Alsó-Fehér vármegyében nagy nyelvtudású, híres ellenzéki politikus táblabíró volt, aki a szabadságharcban vésztörvényszéki bíróként működött. Világos után előbb Angliában, majd Észak-Amerikában élt, s végül Raguzában férjénél levő lányához költözött. Itt is halt meg 1858-ban. c) Az *AntUt.* magyar fordítását sem 1945 előtti, sem 1945 utáni nagy irodalomtörténeteink, irodalmi lexikonaink nem említik.

Mondanom sem kell, hogy emlékeztető cédulám ellenére 1984 őszéig nem jutottam hozzá, hogy beledolgozzam magam ebbe a fő munkaterületemtől oly távoli kérdéskörbe. Most viszont már nem vállalom a megfelelő francia és ógörög kultúrtörténeti szálak teljes felgöngyölítését: Lantier forrásaira, esetleges utánpótlóra gondolok. Mégsem állom meg, hogy egyfelől a magyar—francia szellemi kapcsolatok, műfordítás-történetünk és a francia felvilágosodás kései hatása, másfelől a reformkori irodalmi nyelvünk és stílusunk terén gyűjtött megfigyeléseimet, ha tetszik, eredményeimet közzé ne tegyem, s ezzel egy értékes írói-fordítói egyéniség emlékét föl ne idézzem. Azzal pedig, hogy az egymással összefüggő irodalom- és nyelvtudományi kérdéseket együtt tárgyalom, ismét a két testvérdiszciplína gyakori egymásrautaltságát szeretném én is igazolni.

2. Az első kötet „Elő szó a' Magyar Nemzethez” című fordítói célkitűzéssel indul. Ebben Farkas a latinoktatás túltengése folytán is visszamaradt anyanyelvi ismereteink miatt panaszkodik, s a magyarul megszólaló leányukat pofonnal rekcumoztató magyar anyákat pellengérez ki. Szinte már Vörösmartyék, Széchenyiék szellemében igyekszik bevonni az anyákat nyelvünk védelmébe. Aztán nagyjában Kazinczy álláspontját fejt ki, nevének említése nélkül: egyelőre idegenből fordított munkákkal kell/lehet műveltségünket legjobban korszerűsíteni, mondja. Végül megköszöni Baritz János nagyenyedi professzornak és orvosnak, hogy segített neki a fordításban. — Itt jelzem, hogy ha Farkas a továbbiakban forrásának szövegéhez — főleg a görög hitvilágra, szokásokra stb. vonatkozó — lapalji magyarázatokat fűz, ezeket elég következetesen „A' m(agy). f(ord). j(egy).” aláírással különbözteti meg; Lantier jegyzetei viszont többnyire csak az egyes kötetek végén következnek, az előzőleg kitett sorszámok rendjében. (Egy esetben mégis Lantier jegyzetébe csempészi Farkas az ott említett latin Catullus-vers magyar műfordításainak adatait: 2: 244.) — Mindez megfelel a nyugati tudományos művek szokásos apparátusának, kivált hogy mindkét jegyzetfajta többször utal ó- és újkori locusokra — ezzel is fokozva azt a látszatot, hogy a szöveg csakugyan tudományos hűséggel tolmácsolja *Anténor* ógörög kéziratát.

Ezután „A' Francia fordító' Előbeszédje” olvasható. Ebben Lantier színesen és szuggesztív hangon elmeséli, miként jutott el itáliai útja során a nápolyi király udvarába, hogyan tekintette meg a Porticóban folyó ásatásokat (ide értve a herkulánumiakat is), mint figyelte meg a rendkívül rossz állapotban

levő herkulánumi töredékes görög szövegtekercek helyreállításán fáradozó munkáját. Tudományos kíváncsisága lánggra kapván — folytatja —, engedélyt kért és kapott a múzeumot vezető Abbas Spalatinitól, hogy egy napig ott tanulmányozhassa az „*Anténor*’ [így!] *utazása Görögországban* [!] és *Ázsiában* [!]” című tekerceket. Ám ezzel hirtelenében nem sokra jutott, azért Spalatini jóváhagyásával kölcsön vitte az iratokat Párizsba. Ott aztán elkészíthette és jegyzetelve kiadhatta az *Utazás francia fordítását*. Óvatosan, látszólag pontos szakirodalmi utalásokkal ismerteti ezután az *Anténor* kilétére és korára vonatkozó szakmai vitákat, s végül a hiteles forrásokban említett, i.e. 5. vagy 4. századi *Anténor* szobrálzal azonosítja a „szerzőt”. (A név elején az *Á* betű helyett olykor *A*-t találunk, ám a magyar szövegben ez a legkisebb nyomdai ingadozás, lásd alább. Amellett az ógörög tulajdonneveket szinte mindig latinos alakjukban használja Farkas, a névben tehát ő nyilván nem a görög ómegát, hanem a latin ékezetlen *o*-t vette mintául, s ezt itt hihetőleg rövid *o* hanggal is ejtette.) Lantier azzal is hitelesíteni igyekszik *Anténor* szerzőségét, hogy hivatkozik több szakértő olvasójának tetszésére és egyetértésére. Idéz azonban egy hízelgő levelet is, amelynek írója ismerteti egy olyan német tudós nézetét, aki szerint nem *Anténor* a szerző, hanem maga Lantier. A levélíró ennek cáfolását kéri a „fordítótól”. Lantier önigazolás helyett hetyke fölénnyel Nápolyba, Spalatini apáthoz utasítja, ha az még életben van. — Az egész *Utazás* mégis már első benyomásom szerint sok részletben annyira magán viseli a francia felvilágosodás finom jegyeit, hogy erre nemcsak a magyarra fordító Farkas Sándornak lehetett (volna?) gyanakodnia, hanem — a metternichi rendszer vészterhes, bár kései idején — a cenzornak is, sőt ennek még sokkal inkább!

3. Maradjunk még az utóbbi ellentmondásnál! Mint afféle naiv hungarológus, Petrik minőségét ellenőrzendő, biztonság okából először is megnéztem a Pallas- és a Révai-lexikont meg Pecz Vilmos Ókori Lexikonát. Mindhárom ismer ógörög *Anténort*, kettőt is. Az első egy Homérosz *Iliászában* szereplő idős trójai ember, aki nyilván nem lehetett az *Utazás* szerzője. A második, a későbbi, egy az athéni iskolához tartozó „képfaragó”: az *Utazást* Lantier előszava neki tulajdonítja. De ha ez helytálló lett volna, legalább az Ókori Lexikonnak és a modern Világirodalmi Lexikonnak erre mégiscsak ki kellett volna térnie. S ugyanígy nem tud egy utazásairól beszámoló hajdani *Anténorról* Falus Róbert gondos áttekintése, „*Az antik világ irodalmai*” (Bp., 1980) című műve sem. Egy sor külföldi világirodalmi seregszemlében szintén nincs említés a francia íróról,³ így a magyar forrásokat igazán nem hibáztathatom. Végül aztán megnézhettem (némi könyvtárosi segítséggel) a tízkötetes *Grande Larousse Encyclopédique*-et s ennek 6. kötetében (Paris, 1962) megtaláltam a keresett adatokat. Íme, némi rövidítéssel: „*Lantier* (Étienne François de) écrivain français (Marseille 1734-id. 1826). Il donna des comédies: *l’Impatient* (1772) . . . [stb.] mais ce sont *les Voyages d’Anténor en Grèce et en Asie* (1798) qui assurément

³ Hiába kerestem pl. a következőkben: Laffont—Bompiani: *Dictionnaire des oeuvres de tout les temps et de tout les pays*. (Paris, 1—4.; 1953—1954); Abraham—Desne: *Manuel d’histoire littéraire de la France*. (Paris, 1—5.; 1965—1977); Arthaud: *Littérature française*. (Paris, 1—16.; 1970—1978); Gero von Walpert: *Lexikon der Weltliteratur*. (Stuttgart, 1963); Kindlers *Literatur Lexikon*. (Zürich, 1—7.; 1965—1972.) — Itt jegyzem meg, hogy Vita Zsigmond „A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén” c. műve (Kolozsvár, 1948) Farkast csak a kaszinó alapítói közt tartja számon.

sa réputation. Dix ans après le *Voyage du jeune Anacharsis* de l'abbé Barthélemy, il donne de la Grèce une image plus attrayante et plus sensuelle, que la fait surnommer l'*Anacharsis des boudoirs*. On lui doit encore des *Contes en prose et en vers* (1801) et *Geoffrois Rudel ou le Troubadour* (1825) . . .”

Az ő utazási regénye tehát, ha Farkas már a 17., hosszabb című és terjedelmű kiadást magyarította, a maga korában valóságos bestseller volt, s elsősorban hihetőleg a benne található sikamlós szerelmi kalandokról volt híres/hírhedt; kora ezért különböztette meg csúfnévvel munkáját az elődjétől vagy mintájától, az ógörög világot szintén ilyen műfajban népszerűsítő Barthélemy-féle utazási regénytől.⁴

Hogy a fordító és cenzora tudta-e, hogy a műnek nem az ógörög Anténor, hanem Lantier a szerzője, azt a Farkassal kapcsolatos levelezés vagy a nagyenyedi kollégium régi iratai alapján talán meg lehet még állapítani. Jómagam ezek ismerete nélkül azt hiszem, hogy Farkas esetleg tudta; ám a cenzor szinte bizonyosan ógörög eredetű szöveget vélt engedélyezni.

A fordítást itt-ott összevetettem a műnek 9., kétkötetes, 1807-i párizsi kiadásával. Ennek címe pontosan megfelel a magyar fordításának, tehát eltér a Grande Larousse Encyclopédique-étől; de a már eredetileg egybekötött példány csak a magyar szöveg 1. és 2. kötetének anyagát tartalmazza. A címkép előzéklapján ugyan meghirdeti a kiadó a háromkötetes 8. kiadást, de hogy az ebbeli 3. kötetnek felel-e meg a Farkas fordította mű 3. kötete, azt nem tudom, mert amannak Magyarországon nem akadtam nyomára. Az MTA Könyvtárában van viszont egy 1803-i, szintén párizsi kiadású Lantier-kötet (?) is, melynek címe: „LE NOUVEL ANTÉNOR, | OU | VOYAGE ET AVENTURES | DE TRASIBULLE EN GRECE; | Ouvrage puvant faire suite aux Voyages d'Anténor (P A R L A N T I E R) . . .” Itt tehát Lantier az első regény szerzőjeként van megnevezve, s mégis a Voyage d'Ant. kvázi-folytatásáról van szó. Egy pillanatig azt hittem tehát, hogy megtaláltam a magyar AntUt. 3. kötetének forrását. Tévedtem. Ebben „AVIS DU TRADUCTEUR” kezd a szöveget, mégpedig így: „Le Manuscrit original de cet ouvrage n'a pas été trouvé sous les ruines d'Erculanum comme celui des Voyages d'Anténor . . .” (i. m. V). Lantier (?) itt mégegyszer visszatér a szerzősége: „je prie le lecteur de songer que je ne suis pas l'auteur du livre” (uo. IX). S ebben a könyvben nem is Anténor, hanem Trasibulle állítólagos úti élményeit kapjuk, amelyeket a szöveg szerint a bölcs Suidas Nagy Konstantin idejében mondott tollba, de jóval régebben ismert meg (V). — Az AntUt. 3. kötetének szövege egyébként láthatólag az első két kötet sikere után készült, s még szervetlenebbül összefüggő „szakasz”-okból áll, mint amazok.⁵

Az AntUt. 1. kötetében „Anténor' Elöljáró Beszédje” cím alatt az álszerző szintén bevezető mesét mond. Eszerint 108 éves, s ezt egészséges életmódjának köszöni. Célja, „hogy időtöltést tsinályak időmbelieknek és a' következőknek, a' kiket úgy nézek magam előtt, mint rettenetes ítélő Birót, megírom azon

⁴ Hogy a magyarra fordított 17. francia kiadás mikor jelent meg, nem tudtam megállapítani. Az OSzK-ban levő, közkönyvtáraink anyagát tartalmazó kartotéksor szerint a 15. kiadásnál későbbi példány nincs hazánk könyvtáraiban: ennek megjelenési éve 1821. A Farkastól felhasznált szöveg eszerint körülbelül 1826–1828 táján kerülhetett ki a sajtó alól, tehát az 1831–1833-i kiadású magyar fordítás igazán gyorsan követte forrását.

⁵ A kétkötetes 1807-i francia művet Voyages d'Ant., az 1803-it, a Trasibulle utazásáról szólót NouvelAnt. rövidítéssel idézem. (Az utóbbit a Grande Larousse Encyclopédique Lantier-cikke nem említi.)

critikákat, a' melyek munkámat a' megjelenés pertzentésében mindjárt megtámadták, . . . hogy az Őlvasó képzetét elősegilyem". S mint Lantier előszava, elsorol ez is egy pár „egykorú” ógörög bírálatot, reflexiót. Hogy Anténor mit ért itt a mű „megjelenés”-én, azt nem mondja meg (1: XV). Az „ógörög” kritikusok az időrend megzavarásával, plagizálással s unalmassággal vádolták a szerzőt, egy papi olvasónak pedig eret is kellett vágatnia magán az olvasmány hatására. E kissé hosszadalmas, exhibicionista részt tréfával zárja: „Azoknak, a' kik ismeretek öregbitésére, kívánnák haláлом idejét tudni, addig, míg életben leszek, nem tehetek eleget” (uo. XIX).

Az AntUt. olvasójának legerősebb benyomása mindenesetre az, hogy a sok negatív élményellenére is a g ö r ö g d e r ű és a f ő l s z a b a d u l t g o n d o l k o d á s légköre árad a látszólag belülről (görögtől) festett társadalomrajzból, s árad a szellemes s z ó r a k o z t a t á s céljára készült, változatos, humanus reflexiókkal és pikáns kalandokkal egyaránt fűszerezett egész útirajzból.

A s z e r k e z e t teljesen laza, a jóval korábbi Fénélon-féle Télémachos-s a közvetlen megelőző, Barthélemy-féle Anacharsis-regényhez képest is. A szót Anténor gyakran más szereplőnek ajkára adja, esetleg levelet idéz, párbeszédet szó közbe, sőt egy-két alkalommal „görögből fordított” verssel is tarkítja az előadást. Az utazás fikciójához híven hol a görög félsziget városállamait látjuk magunk előtt (Athénnal és Spártával mint két ellentétes pólussal a középpontban), hol valamelyik ázsiai vagy Magna Graecia-beli várost. Járunk egyik-másik görög szigeten, sőt végül elég sokat időzünk Egyiptomban is.

Szó esik az ismertebb ógörög filozófusokról, művészekről s alkotásaikról, a demokratikus és a zsarnoki államszervezetről (számos bíráló tanulssággal); kivált részletesen tárul föl előttünk — s bíráltatik — a vallások és babonás szokások, mítoszok világa. Ám mindezeknél is színesebbek a közbe-közbeszótt, néhol Boccaccióra emlékeztető szerelmi kalandok, a regényíró korához — és különösen az 1830 táji magyar szépprózához — képest meglepő sok nem durva, de pikáns intimitással, olykor ötletes huncutságokkal, rászedésekkel. Elevenek továbbá a nem hosszú, emberi érzelmeken átszűrt, rousseau-i ihletésű természetleírások.

Csak másodsorban tudatosodik egészen a mai olvasóban, hogy a mű az ókori papi népbutitást és hatalmaskodást, a hívők megszarolását, a vallási dogmákat vagy a zsarnokság minden fajtáját (a napóleoni időkre emlékeztetve már az alja-népét is!), a talizmánban és amulettben bizakodó vakhitet, a céltalan öldöklést bírálva, az egyéniséget, a gondolatszabadságot és a szerelem jogait védve — egészében a f r a n c i a f e l v i l á g o s o d á s szellemének elég következetes terjesztését szolgálja. Csak nem — mondjuk — a blumaueri, durvább, nyíltan pápa-, egyház- és szerzetességsúfóló él és a hagyományos bécsi politika támadása jellemzi előadását, hanem valami finom ironia, ember-séges érzelmekre/értelemre való apellálás, az életnek, kivált a falusinak szeretete — és persze sok franciás szellemesség. A szabadszájúságot bizonyos fátyol halványítja; a fogalmazás általában elég közvetlen, jól folyó. Így a rituális termékenységgelképzet Farkas fordítása az idegen *fallus*- (3: 79, 85), ill. *phallus*- (1: 153) néven említve teszi tudományossá és szalonképessé; más, eufemisztikus körülírásokat alább említek. A meztelen női test, (az itt nem használt kifejezéssel) a hetérák, sőt itt-ott még a coitus is természetesen kerülnek szóba — vas-kosabb malackodás nélkül.

Itt jegyzem meg, hogy a regény sejtetőleg a s z a b a d k ö m ű v e s eszmevilágot is sugározni kívánja sajátos felvilágosult szellemével. Még a deista

egyistenhiten, a természet tiszteletén, a gondolatszabadságon-humanitáson túl is erre vall az egyiptomi kultusz, az Ozirisz és Ízisz tana iránti rokonszenv. Az addig semelyik városállam hitével igazában nem azonosuló utazó az egyiptomi vallás „beavatását” több-kevesebb rokonszenvvel csinálja végig. A sikeres próbatételek részletesen kapnak helyet — szinte a Schikaneder írta Die Zauberflöte forgatókönyvét ismerjük föl a megfelelő szakaszokban.

Az utazási regény szerintem mindezzel valóban új, haladó — bár valamiképp megkésett — témakört és írói magatartást, eszmévilágot mutatott be a hazai íróknak-olvasóknak. Ezért egymagában is méltányos, hogy az eddiginél több figyelmet fordítson rá irodalomtörténünk. Végre is Bessenyei Tariménese eredeti nemből, nekünk értékesebb mű, de akkor még kéziratban hánódott. Blumauer Aeneis-travesztiájának teljes, sőt kiegészített fordítása szintén csak 1833-ban került ki a (francia!) sajtó alól. Ez az évtized nálunk még az almanachlira fénykora; regényirodalomunk pedig csak 1836 óta igyekszik legalább távolról megközelíteni a korszerű nyugat-európai mintákat. Ezen a hazai értékelésen az sem változtat, hogy Lantier-t a világirodalmi összegezések vagy meg sem említik, vagy csak úgy jellemzik első regényét, mint Barthélemy művének pikáns utánavatát. Az AntUt. a megjelentekor még sok szempontból szinkronban volt reformpolitikusaink nézeteivel.

Nem érdektelen, amit a NouvelAnt. előszavában az anténori-suidasi stílusról, vagyis a sajátjáról maga Lantier (?) dicsekedve mond: „le style en est coulant, les descriptions vives et fleuries, les aventures racontées d'une façon naïve, et qui n'est pourtant destituée ni de grâce, ni d'adresse, quoique l'Auteur n'y donne pas toujours le plaisir de la surprise, que nos Romans nouveaux nous vendent quelquefois bien cher.” (I. m. V—VI.) Majd: „Notre auteur couronne la vertu et fait échouer la vice, on peut malgré la droiture de ses intentions, lui reprocher que sa plume prend un essor trop libre: j'ai adouci ses termes autant qu'il m'a été possible; j'ai mis un voile sur ses images, leur nudité pouvait faire fortune chez des peuples qui prenaient pour sagesse l'effronterie de Diogène, aujourd'hui, elle nous révolterait; nous avons le coeur cynique, mais nos oreilles sont chastes. L'auteur employait tout son éloquence à faire l'éloge d'un plaisir criminel, que les lois punissent justement, j'ai supprimé cet endroit, j'aime mieux qu'on me nomme traducteur imparfait, qu'écrivain pernicieux” stb. (Uo. VII.)

5. Térjünk végre az AntUt. magyar szövegének sajátosságaira!

A) A helyesírás vizsgálatát némileg össze kell kapcsolnom a vokalizmus kérdésével. Az ortográfia mindenképp a szöveg legzavarosabb része, még ha tudjuk is, hogy szerző és nyomdász e kötetek készítésekor még nem követhette „A Magyar Tudós Társaság” 1832-i, első szabályozását.⁶ Központozása szintén elég gondatlan.

Az e-k gyakoriságát a fordító nem igyekszik ö-ző alakokkal csökkenteni.

Az egyik legfőbb baj az, hogy a fordításban Farkas állandóan váltogatja az akkor avulóban levő *ipszilonista* és a lassan eluralkodó *jottista* írást, de olykor mindkettőben ejt hibát is: a) *ély* 'élj' (2: 80), *visely* 'viselj' (1:

⁶ Az 1832-i rendezés előtti, ill. utáni írásszokásokra fő forrásaim: a) Fábíán Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp., 1967. b) Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). Bp., 1974.

152). *megtisztítja* (1: 268), *kedveltyei* (2: 107); b) *adtam* (1: 255), *elégedjék meg* (1: IX), *bétaszítják* (2: 34), *barátság-* (2: 156) és *baráttság-* (1: 75), *szabadság-* (3: 153). — A másik összeviesszaság onnan ered, hogy Farkas nyelvében, főleg a tőszótag után, vadul keveredik a köznyelvi *a* és *ö* a regionális *o, e* hanggal: a) *világot* 'világot' (1: 55), *pofoan* 'pofon' (1: 255), *Átlétatak* 'atlétátok' (1: 207), *juhát* (2: 61, de uo. *juhok* is van), *tükred-* (2: 82), *jöjjen* (1: 202), *köven* (1: 246); b) *tartósobbak* (2: 84), *hazámot* (2: 16), *jövöndő-* (3: 226). — A harmadik fő hiba az állandó *k ö v e t k e z e t l e n s é g*, ingadozás. Így a mai *zs* betűhol még 's, hol már *zs*, a mai *c* egyszer még *tz*, másszor már *cz*. A zártabb *e* nincs megkülönböztetve, de egypár, főleg zárt *e* helyén *é* betűt találunk. Idevágó alakokat már a címoldal szövegében is láthattunk, de leginkább a *léány* s a *réa* írása ilyen. (Ez se mindig.) — Ugyanígy sokszor jelöli a szedés az *lt*, *rt* stb. előtti, szintén regionális nyúlást: *vólna* és *vólt* (igen gyakran), *parantsólt* (1: 48) *kórt* (1: 156), *költés-* (1: 36) — de ez sem állandó szokás, pl. *Törvény* (1: 36) *gyümölt-* (1: 56), *bort* (3: 14). — Egyedi eset is sok van, pl.: *Minerva* mellett akad *Minerva* is; a *félénk* s a *félínk* még egy lapon (3: 163) is váltakozik; a 'wir' jelentésű *mi* hosszú *i*-vel is előfordul, sőt ez néha a határozatlan névmási *mi*-re is át-átragad. A mai *játszik* tövében többnyire *dz* áll: *jádzik* (2: 211 stb.), de *vö*: *jáztó* (1: 156). A *tányér* táji alakja rendszeren *tángyér-* (pl. 3: 24), de akad *tangyér-* (3: 8), sőt *tángyer-* is (1: 30). — Folytathatnám.

A két jegyű betűk kettőzésekor az *sz*-ben nem szokott egyszerűsítés lenni: *viszzá* (1: 73); a többinél jobbára csak a második jegy van kettőzve.

Az i g e k ö t ő k egybe- és különírása nagyjában gondos, bár egy-két esetben mindkét ma hibás eltérésre van adat. — Ugyanezt mondhatom az e l v á l a s z t á s r ó l is: Farkas ezt rendszeren a helyes szótaghatárnál oldja meg, bár akad latinus megszokítás, sőt egy-két egészen képtelen forma is.

Noha inkább a szókinés tárgyalásába tartoznék, helyesírási kihatása miatt már itt szólok a latin eredetű vagy latin közvetítésű görög szavak *s*-ező, ill. *sz*-ező k i e j t é s é r ő l s í r á s á r ó l. Ismeretes, hogy úgy a felvilágosodás óta több írónk, tudósunk megkísérelte ennek a hangnak az e közép-európai tájon hagyományos, *s*-sel való ejtése helyett a klasszikus latinságban és a nagy nyugati nyelvekben szokásos *sz*-ező kiejtését (s ennek megfelelő írását) meghonosítani. Mint az előző részletek zömében, e kérdésben is az á t m e n e t i s é g jellemzi az ÁntUt. nyelvét: a tulajdonnevek mintegy háromnegyed részében a hagyományos *s* írást, negyed részében a tüntetően műveltebbnek tetsző *sz*-es megoldást találjuk; a köznevekben, melléknevekben még túlnyomó az *s*. — Ugyanígy megtartja a fordító a latin *-us* stb. n o m i n a t í v u s z i v é g z ő d é s t, itt-ott mégis akad egy-két példa a Kazinczyék használta, nyugat-európai mintájú kurtításra is, pl. versben: *Epikur*' (2: 185). (Tudjuk, Arany Jánosnál még mindig élnek a *Homér* típusú névalakok.) — S mindjárt megjegyzem: regényünkben a latinus formák annyira eluralkodnak, hogy az ógörög világ templomaiban a hívek nem Zeusz, Héra stb. segítségéért imádkoznak, hanem Jupiteréért, Junóéért és társaikéért.

Íme, egy kis vegyes példasor az 1. kötet elejéről: a) Tulajdonnevek: *Vezuviusz-* (III), *Halikarnaszusi Dénes* (VI, így!), *Sabustius* (uo.), *Polybius* (uo.), *Nagy Sándor* (VII), *Persépolis* (uo.), *Aristides-* (uo.), *Juliánus* (uo.), *Aristogiton* (uo.), *Homérus* (VIII), *Efezus* (uo.), *Mátzedoniai Filep* (uo.), *Pláto* (IX), *Aristoteles* (uo.), *Herodotus* (XI), *Pauzanias* (uo.), *Athénéus* (uo.), *Herkulánus-* (uo.), *Portikus* (XV), *Lytzéum* (uo.), *Ezopus* (XVI), *Helikon-* (XVIII), de utóbb rendszeren *Hélikon*), *Jupiter* (uo.), *Bakhus* (XVIII), *Efezus* (21), *Diána*

(uo., de 22: *Diana*), *Éufroziné* (21–22), *Apollo* (22), *Káron-* (24), *Szokratesz* (25), *Aristippus* (uo.), *Czeresz* (26), *Eurippus* (27), *Szokrates* (28), *Plato* (uo.), *Epikurusz* (uo.), *Herkulesz* (29), *Aglaurus* (30), *Arisztippusz-* (uo., de *Arisztippusz* 32), *Lászténia* (32), *Xántes-* (33), *Filoxénes és Filoxénesz-* (uo.), *Andron* (uo.). — b) Köznevek, melléknévek (ezek egy része a latinban tulajdonnév): *Tyrannus* (XIII), *Hygiéné* (XIV), *critika-* (XV), *Lytzeumbeli Filozofus* (uo.), *Portikus* (uo.), *Peripatetikus* (XVI), *Dialektikus* (uo.), *Virtus-* (21), *filosofus-* (23 és 24), *proportio-* (23), *obolus* (24), *principium-* (uo.), *morál* (uo.), *Scrupulus-* (uo., 'pénznem'), *Sykofánta* (uo., 'följelentő'), *Monarkhia-* (26), *Voks-* (uo.), *Lexiárcha- és Lexiárkha-* (uo.), *Arisztokrata- és Arisztokratismus* (uo.), *orátor-* (27), *Demokrázia* (uo.), *filozófusz-* (28), *familia* (uo.), *libatio* (uo.), *Kerzonézuszi* (uo.), *Tribus* (uo.), *laistrom-* (29), *Gymnazium-* (30), *filozofusz* (uo.), *Gráziák-* (32), *filozofa-* (uo.), *Peripátetikus* (33), *Zofiszta* (uo.), *Sztoikusz* (uo.) stb. — Talán szót érdemel, hogy a latin *ch-*nak többször görögösen *k(h)* felel meg.

B) A s z ó k i n c s r e térve először is az iménti a n t i k átvételek nagy számát s alakjukban is igen tanulságos voltukat hangsúlyozom. Ha valaki pl. a Farkas Vilmostól⁷ vizsgált régebb és újabb (értsd: 1770 és 1835 közti) latin közvetítésű görög szavakhoz még részletesebb és későbbi anyagot kívánna feldolgozni, aligha találna a könyvünkbelinél jobb kiindulást. De ugyanígy tanulságos ez a sok, többnyire fonetikusán írt tulajdonnév és másféle szó annak, aki a hazai latin kiejtés történetét kívánná egész tüzetesen megírni.⁸

Egyébként a fordító a maga módján kétségtelenül purista volt: kora nemzetközi divatszavait láthatólag tudatosan kerülte (egypár kivétellel, mint *gnóm*, *interessze*, *kurtizán*, *salavári*, *zefir*, *zseni* vagy *zséni* stb.), s a n y e l v ú j í t á s korábbi ügyes alkotásait szívesen vette tollára, anélkül, hogy az erőszakolt neologizmusokat (mondjuk a szóösszerántást vagy az ún. „nőstényítés”-t) befogadta volna. Olykor sejthetőleg a maga vagy szűkebb környezete szokatlan származékszavait, körülírásait alkalmazza ugyan, de korántsem oly mértékben, mint a r e g i o n á l i s vagy épp nyelvjárási, tehát élő, ott közhasználatú elemeket. (Ezek egy része ismét bekerülhetett volna szótörténeti összefoglalásainkba.) Teljes leltárat nem közlök — nem is vagyok vérbeli szótörténész —, de némi mutató tanulságos lehet.

Szembetűnő n y e l v ú j í t á s i szók: *előleges* 'előzetes' (1: 57), *elegy-* (1: 261), *ézellő-* 'érzék(szerv)' (2: 204 stb.), *ésláng* ('Genie' 1: XVI), *gyarmat-* (3: 66), *henger-* (3: 131) és *hengerts* (3: 83), *hoszszualya* 'sleppje' (3: 145), *hullám* (sokszor, összetételben is), *íffjantz* (3: 79), *inger* (1: 130) és *ingér-* (3: 65), *iszony-* (3: 71 stb.), *kellem-* (1: 90 stb.), *láthatár-* (1: 274), *Lázzasztó* 'forradalmár' (1: XIII stb.), *mivész-* (1: 105), *önkény-* (1: 266), *önönnség* 'önbizalom' (2: 130), *perc-* (3: 225, de rendszeren még *perccentés*, pl. 1: 62), *felpuzdurkodva* (3: 31): *-szobor* (1: 52 stb.), *szugolyék-* 'zug' (1: 150), *tsermely* (1: 162), *ujjantz* (1: 242), *véd angyal-* (1: 29). — T á j s z ó k pl.: *pázsint* (1: 147 stb.), *kü'sdik* 'küzd' (1, 99) és *küzdés-* (1: 101), *előll* (1: 173 stb.), *östve* 'este' (1: 101 stb.), *léány-* (1: 89, 3: 187 stb.), *íffju-* (1: 77 stb.), *meggajdul* (1: 91 stb.), *sindevész-* (2: 163 stb.),

⁷ Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Bp., 1982.

⁸ Az Akadémiai Nagyszótár tudvalevően sokáig mellőzte az idegen szavak feldolgozását. Így a most tárgyalt elemekkel kapcsolatban is kevesebb adat állt A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára készítőinek rendelkezésére, mint kívánatos lett volna. De az egyéb szavak kora, alakja vagy jelentése szempontjából is sajnálatos, hogy a mi három kötetünk kimaradt a Nagyszótárban feldolgozott reformkori könyvek sorából.

dants (3: 6), *tseplesz* 'hitvány' (1: 143). Jelentésében táji lehet a *folyoso*- 'fáktól vagy bokroktól szegélyezett út' (1: 115 stb.).

C) A l a k t a n i sajátosságai szintén erősen a korhoz és a tájhoz kötődnek.

A hangrendi i l l e s z k e d é s t zavarja, hogy — mint az A) szakaszban láttuk — a háromalakú toldalékok *ö*-s változata helyett többször, de következetlenül az *e*-s kerül elénk, pl.: *köven* (lásd fentebb), *gyümölkökhöz* (1: 56); ill. hogy általában sok a rendszertelennek látszó *a—o*, *ö—e* váltakozás, főleg a hangsúlytalan szótagokban (vö. az A) ponttal). — Tanulságos egyedi ingadozás pl.: *derékség*- (1: 56 stb.), de *derekan* (2: 4, 3: 39), *derekabbak* (3: 28); *póézisnek* (1: 37), *póézishez* (2: 102) és *póézissét* (3: 165), de *poézistól* (2: 151) és *poézissát* (3: 118). A *szirt* főnév a regionális használatához illően mélyhangú (*o*-s) toldalékot kíván (pl. 2: 7); az egymagában álló *szirtat* (2: 5) csak az iménti *a—o* ingadozás egyik esete lehet.

N é v s z ó i v i s z o n y r a g o z á s u n k b a n szót érdemel, hogy a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragszóport már következetesen így él, nem alsó nyelv-állású, *ú/ü* magánhangzóval. — Az *-ul/-ül* névszói rag (és igeképző) vokálisa mindig rövid. — A *nyár/kéz* tőtípusban természetes a táji s egyben régies, rövid tőhangzós szuperesszívuszi forma: *egen* (1: I, 3: 155 stb., de versben egyszer *égen* is: 2: 171); *kezen* (1: 104, 159); *szamaron* (1: 154 és a vokálisok hibás cseréjével *szomaron*: 3: 190); *szekeren* (3: 172, 189); *szenen* (2: 179). Ez persze a nyelvterület keleti részéről való reformkori írók tollán nem volt ritka dolog, sőt költői-írói licenciaként máig is elő-előfordul.⁹ — A b i r t o k o s s z e m é l y é t jelző toldalékok közül a 3. személyűek előtt gyakori a népnyelvben ma is élő tővégi mássalhangzó-kettőzés, kivált az *s, sz, z*, sőt olykor az *ny* stb. esetében: *köntössök* (1: 135) és *köntössére* (2: 5), de pl. *mozgásaira* (2: 7); *Átomoszzai* (1: 67); *igazza* (1: 42); *bálvánnya* (3: 184, de pl. *léányának*: 3: 187); sőt *Tanáttsának* (1: 157). Ez ejtésmód a versmérték tanúsága szerint a kor költőinél is többször előfordult.

Ismeretes, hogy az *-s* (*-ias/-ies* stb.) képzős névszók után valaha egységesen középzárt, azaz *o/ë/ö* volt a tőre jellemző elő- vagy kötőhangzó, melynek a *-t* tárgyrag előtt bizonyos hangtani helyzetben zérus felelt meg. A melléknévi származékoknál ez eleinte igen lassan, szavanként más-más ütemben nyíltabb, tehát *a/e* magánhangzónak adta át a helyét. A reformkorban ez a változás a nyelvterület nyugati és középső részén mind gyorsabb lett, s már nyelvtan is tudatosította. Nos, az ÁntUt. még csak azt mutatja, hogy e hangocska szófajmegkülönböztető képessége pusztán néhány szótőre terjedt ki Dél-Erdélyben.¹⁰ A főnévi származékok tehát szabályosan zártabb (vagy zérus) kötőhangzósak, a melléknéveknek azonban már csak egy része, pl.: *tehetősök*- (1: 69), „a' *szükségest*” (1: 88), *felsőgest* (2: 172), „a' két *vétkest*” (1: 99), *búsok* (1: 121), *ájtatosok*- (1: 133), *igasságosok* (1: 204). De már: *erőssek* (1: 202), *veresset* (3: 142), „több ezer *esztenősek*” (3: 228), *magossak* (1: 261) és így tovább. — Még szembevetőbb ez az archaikus táji jelenség a modáliszi-esszívuszi *-n* toldalék esetében, mivel más vidékeken *s* az írói használatban akkor már jóval elterjedtebb volt az *-s* utáni *a/e*, pl. *magasan*. Farkas fordításában mégis: *Bizonnyoson* (1: 266), *gyálázatosan* (1: 85, így!), *haragoson* (1: 69), *költőnősön* (1: 124), *okoson* (1: 198), *tsoportoson* (1: 107—8) stb.; de már itt is: *csinossan* (3: 50), *derekan* (2: 4),

⁹ Részletesebben lásd „Újabb »szépírói nyelvtanunk« egy érdekes alakulatáról” című dolgozatomat, in: Pais Dezső szerk.: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Bp., 1960. 263—289.

¹⁰ Vö. Tompa: A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe. Bp., 1957 (passim).

dühössen (1: 250), *erősen* (2: 172), *erössen* (1: 230) és *erössen* (3: 81; így!) s még néhány szóban.

A fokozásban szembetűnik hogy a tővégi *s* után *a/e* előhangzós a jel: *magosabb* (1: 265), *legerősebbek* (1: 272); a kor íróinak nyelvében mind divatosabb rövid alak csak a címolдалakon következetes: *IDŐSBB*. S meglepő, hogy a *-bb* előhangzója néha a köznyelvi *nagyobb*-on kívül is *o*: *tartósobbak* (2: 84) és *igasságosobb* (3: 46). — Elég korai alak viszont ez: *leg szeretetre méltóbb* (1: 112) és *legszeretetre méltóbb* (2: 214); de van hagyományos *szeretetre legméltóbb* alak is (1: 167, ill. 214) stb.

Az igeragozásban az a legfontosabb, hogy az *ikes* formák gyakoribbak és szabályosabbak még a kor átlagos írói nyelvénél is, pl. *küsdik* (1: 99), *bélépik* (1: 89), *lerogyik* (1: 95). — Az igei személyragok közül meglepően gyakori az *-ünk*, noha egyébként az *u, ü*-nek hosszú megfelelője alig fordul elő. Egy minta: *beszélgessünk* (1: 106). — A *van, vannak* helyett még a *vagyon, vagynak* szokásos; de már az irodalmiasabb, ragtalan forma: *lesz* (1: 107) és *leszsz* (1: 193). — Az *e-t é*-vel váltogató tövek ingadoznak: *vér* (1: 112), de *lél* (uo.). Nem meglepő a *méggyen* (1: 121), de az *elméggyek* (1: 113) mégis szemet szúr. Provinciális alak volt akkor is az iménti *méggyen*-hez képest az *(el)menyen* (1: 52, 70 stb.) s a *ményen* (3: 21) töve. — A *hív* múltja *hívutt* (1: 27, 239), jelene is *hivu* (1: 103, 2: 129). — Az *iszik* múltja *ivutt* (1: 35), de az *eszik*-é *ett* (1: 58). — A jövő idő jelének vokálisa hosszú: *megtartándja* (2: 240) és *lejénd* (1: 259); de ez akkoriban kevésbé volt szokatlan. — A kornak megfelelően elég gyakori az alanyi ragozás múltjában többes 3. személyben a *-nak|-nek* rag, pl. *tartoztanak* (1: 27), *éltének* (1: XVI). — Érdekes, hogy a kijelentő s a feltételes mód összetett múltján kívül viszonylag ritkák az *összetett* igealakok, mint *élt légyen* (1: XIV), *fogná tölteni* (1: 131) s még egy-két ilyen, az erdélyi prózában kivált szokásos forma. — A szenvedő ige használata nagyjában megfelel a kor jó írói szokásának. Egy fölöslegesen körülírt műveltető ige azonban sült franciaság: „nem kell magát *leveretelni* [!] *engedni*”: 1: 105. (Mintája: „se *laisser abattre*” i. m. 1: 87.)

Nem lenne elég tanulságos ez a kép, ha nem említeném meg a legfontosabb szófaji-morfológiai negatívumot is: a *-va/-ve* képzős határozói igenévé s hosszú szövegben egyetlen egyszer sem veszi föl a *-k* és a *-bb* jelet, a *-t* tárgyragot vagy a személyragokat. Mint tudjuk, a „tiszteletes múlt” (veneranda antiquitas) szerelmesének, Révai Miklósnak s rendíthetetlen hívének, Horvát Istvánnak agitációjára 1830 tájt a magyar írók nem kis része élt efféle régies, tömör alakokkal. De mint már a divatos elvonások mérsékelt és a szóösszevonások teljes kerülése is jelezte, s a következő szakaszban méginkább látni fogjuk: az alakuló irodalmi nyelvnek egyik legáltalánosabb törekvése, a szavak és szerkezetek rövidítése, tömörítése általában nem jellemző Farkas Sándor nyelvére.

D) A mondat szerkezetek terén ismét csak némely korszerű törekvésektől való tartózkodás különbözteti meg az ÁntUt.-nak nyelvhasználatát. Általában kerüli pl. Kazinczy, Csokonai, Kisfaludy Károly, Szemere Pál, Kölcsey nyelvestétikai célú újításait. Igaz, Farkasnak is vannak nyelvestétikai törekvései, sőt újításai, ezekben azonban láthatólag az eredeti francia szöveg ihleti, saját leleménye segíti.¹¹

¹¹ Mint az 5. pont eddigi anyagánál, itt is elsősorban a NyRefIr.-ban ismertetett általános nyelvi jelenségek kontrasztjában vizsgálom a Farkasnál talált sajátosságokat,

Bár egy-két ilyen kifejezést jó néhány régibb alkotónk műveiben is talál-
ni, igazában a reformkorból való az ismétlődő toldalék na k e g y-
s z e r e s k i t é t e l e a halmozásos, esetleg értelmezős szerkezetben, pl.:
„ő oly *boldog*, oly *erősnek* gondolá magát” (Eötvös: Árvízkönyv 5: 52); „Határ-
és *végtelen* | A’ *vígalom*” (1837: Vörösmarty: Az özvegy). A kor akadémiai szel-
lemét tükröző nyelvtani és stilisztikai munkák váltig ajánlgatták e formákat,
ám az ÁntUt.-ban rendszeresen minden tagon ki van téve a közös toldalék: „*ékes-
ségek, szelidségek, . . . magokra vonták a’ szemet és a’ szívet*” (1: 155). Ritka az
ilyen forma: „Anubis, Oziris és *Iziszről*” (3: 79).¹² Persze a tartózkodást az azo-
nos szövegek elhagyásától inkább csak az akkori neológusok érezhették körül-
ményeskedésnek; a természetes beszélt nyelvtől nyilván Farkas megoldása sem
állt távol. — Azt, hogy a Farkas nem használta *tudvák* stb. szóalakokkal akkor-
tájt tömörebbé, ízebben magyarossá kívánták tenni szövegüket a nyelvi
divaton kapó írók, már mondtam.

Az említettel rokon jelenség volt, hogy a gyakori *-va/ve + van*-féle állítmá-
nyi kapcsolatból el-elhagyták az úgyis sűrűn használt *kopulát*. Ez a szerkesz-
témód egyáltalán nem volt új, a reformkorban azonban többek tollán
tudatosán terjedt, s így lett aztán versben Arany Jánosnak is kedvelt esz-
köze: „*Zavarva* lelkem, mint a bomlott cimbalom” — kezdi pl. 1847-ben Pető-
finék írt, irodalmias nyelvű válaszát. Farkastól csak egy ilyen szép formát idéz-
hetek: „hány *Revolúciók*, hány *ütközetek*, hány [!] *tsaták*, akkor *óly’* nevezete-
sek, ma pedig *elfelejtve!*” (1: XIII); no meg egy tucatpéldát: „A’ *körület rak-
va* virág *tserepekkel*” (1: 123).

Nemrég elég éles vita folyt nyelvművelőink közt a *befejezett mel-
léknévi igenévi állítmány* használatáról. Simonyinak egy téves
állításá ti. ezt „új németesség”-nek minősítette valaha.¹³ Valójában a felvilágo-
sodás kezdete óta egyre növekedett az ilyen állítmány száma: részben mint ősi
stílus eszköz, részben a már korán melléknevesült *nyomorult, kopott, örült*-féle
szavak analógiájára terjedt, s valószínűleg azért is, mert így a kijelentő mód
jelen idejének 3. személyű egyes és többes számú alakjában nincs szükség az
esztétikai szempontból bántóan gyakori *van (vagyon) — vannak (vagynek)* kopu-
lára. Esetleg német vagy — ami itt nem volna valószínűtlen — francia minta
is hatott. Nos, Farkas e tekintetben sem lep meg se sok merész újítással, se a
terjedő, mind megszokottabb forma kerülésével. Vö. pl.: „a’ szeszek nem elég
tisztáltak” (1: 59); „[a leány] elég *tanult lesz*” (1: 107); „*felemelkedettebb* az ő
lelke” (1: 136); „szakálla . . . *tömött*” (1: 220); „olyan *zavarodott*, olyan *meg-
alázlatott volt*” (2: 45); „Az étel *takarékos volt*, de *válogatott*” (1: 151); „szeren-
tsétlenségem is olyan *képzelt volna*” (2: 11); „az ő . . . szerentsétlensége *képzelt*”
(2: 12); „lelke erős és *felemelkedett volt*” (2: 250); stb. Nem is szólva a már erőseb-
ben melléknevesült/főnevesült igenevek állítmányi szerepéről: *hiteszegettebb* (2:8)
stb.; és a rokon predikatívuszi-nunkupatívuszi határozókról. Az utóbbiak

hogy szemléltessem, mi lehetett az egyik oka annak, hogy e sok szempontból fontos műről
nem esett szó szakirodalmunkban. Farkas nyelvhasználata tehát jól kiegészítheti a reform-
kori irodalmi nyelv általános képét. — Ez utóbbira lásd még Tolnai Vilmos: A nyelvújítás.
Bp., 1929 és Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.

¹² E jelenség későbbi útjára lásd Tompa: A szavak ismétlődő alkotórészeinek elha-
gyása. Nyr. 81 [1957]: 296–306. — Az ÁntUt.-ban talált „*Bakhus*” mint Jupiter
Papjának” (1: XVIII) ragelhangzó megoldása kissé kéri a fordító szövegéből.

¹³ Az én utolsó idevágó cikkem „Tegnapelőtt és ma” cím alatt jelent meg: MNy.
81 [1985]: 279–300; Lőrincze Lajos vitazáró értekezése pedig folytatásokban a Nyr. 108.
[1984.]–109. [1985.] évfolyamában.

azonban még néha a nehézkes, régies (latinos?) *lenni*-vel vannak kapcsolva: „*megelégedettnek lenni* tettsett” (1: 135); de jobbára már e nélkül: „*megholtaknak tartattak*” (3: 117); „*számkivettettnek* hirdetet ki” (1: 168). Ide tartozik a kopula infinitívuszával alakult helyes forma is: „*meghatározottabbak* tudtak *lenni*” (2: 97).

Az igeneves szerkezetek közül, mint ismeretes, az idő tájt német/francia, ill. még latin mintára erősen terjedtek a *hogy* kötőszós tárgyi vagy határozói mellékmondatok helyett a tömör *infinitívusok*. Farkasnak becsületére szolgál, hogy ebben jobbára nem Kazinczyékát követte, hanem az egészséges beszélt nyelvet. Ám teljesen nem hiányzott nála sem az a regionális szerkesztés, amelyben az irodalmi nyelvben szokásos alanyi ragozású állítmány helyett *tárgyas* alak vonatkozik az igeneves szerkezetre: „Nem *szeretném . . . bézárkozni*” (1: 122); „Az ember fájdalomban *szereti* más szerentsétlenek társaságába lépni” (1: 231); „*szeretné* é egyedül lenni” (3: 100); „*szerette . . . nevetni*” (3: 86); „*szeretném a' . . . torkába látni*” (3: 52).

Ugyancsak erdélyizmus Farkasnál a főnévi *igenév tárgyának* *ragtalan*sága, ami voltaképp megőrzött régiség. Vö.: „*küldöttének tanács* kérdeni” (2: 110); „*jövendő* kérdezni” (3: 52).

Az „*Ötszázak' Tanáttsa-*” (1: 81) kifejezés többes számú számneve ugyan idegenszerű, de a kialakuló magyar történettudományi szaknyelv terminusa, s így elkerülhetetlen forma.

6. Ha mármost az előző pont anyagát *áttekintjük*, jól látjuk: az olvasó nyilván a helyesírás és a vokalizmus zavarossága miatt bosszankodhatott legtöbb joggal a regény kézbevételekor, bármilyen korú, anyanyelvi képzettségű, réteg-, ill. csoportnyelvhez szokott, nyelvújító vagy ortológus beállítottságú volt is. Szókincsének gazdagságát alighanem szívesen látta kora, bár a regionális vagy éppen nyelvjárási jellegű elemek nemigen kellették a művet az ország távolabbi vidékein élők közt, ha csak nem voltak erősen purista s egyben hagyományos-népies nyelvi ízlésűek. A nagyobb számban előforduló latin vagy latinos kölcsönszók, nevek — és persze a görög gondolkodást, életmódot stb. festő kifejezések — viszont csak az antik világgal s a klasszikus nyelvekkel ismerős közönséget nem fárasztották. A nyelvtani rendszernek sem az irodalmi nyelv egységesítése irányába eső, sem az ettől eltérő jelenségei nem okozhattak súlyosabb nehézséget az olvasóknak. A keleti területek, kivált a dél-erdélyiek viszont élvezettel ismerhették föl a maguk szájaizének megfelelő, ám a Kazinczy ízléséhez illő neológus és sokban idegenszerű elemektől mentes, és mégis ízléses, nem is ásatag, nem is magyartalan stíluseszközöket.

Mert Farkas valóban *gazdagította* az *akkori irodalmi stílust*, mégpedig sokszor éppen a *francia* eredeti kifejezéseinek, mondatformáinak ügyes, nem szolgálai tolmácsolása által. Már említettem futólag, hogy szívesen használt választékosan irodalmias képes kifejezéseket, hasonlatokat, körülírásokat stb. Ezek egy része voltaképp már nem volt új: a felvilágosodás szépprózája, főleg érzelmes és bölcselkedő német, francia, angol művek fordításai már sokukat megteremtették, analógiás utánzásra is ösztökélve. S ami még fontosabb: terjesztették az ilyenféle eszközök élvezetét, a bennük való intellektuális örömet. Ilyenekre gondolok a regényben: (a) *szép* ('szép ifjú nő', igen gyakran); „*élete' öszében*” (1: 31); „[A szerető mellett] a' gyönyörűség poharából szenvedés 's a' megrészegeedés félelme nélkül ittam” (1: 41); „melyet [= a poézist] a' lélek' muzsikájának nevezett” (1: 69); „az olvasás a' léleknek

az, a' mi a' nap' sugárai a' plántáknak" (uo.); a szerelmi örömet áruló nő a „gyönyörűség' leánya" (1: 107; többféleképp írva másutt is); az impotens férjnek „a' leg kisebb [házi] adó sints tehetségében" (1: 138); „kővé váltam, mint Niobé" (1: 157); „A' vénség az élet' tele, de a' télnék is vagynak kellemei: ez, a' nyugalom' idő pontya" (1: 194); „a' sors nyílnak éppen a' hegyénél állok" (1: 231); „megtanultam a' másás nyomorúságot érezni" (uo.); a feláldozott szüzesség a szerelem „első zsenéje" (2: 18; másképp írva is többször); „a' kit most a' halál' árnyéka fedez" (2: 10); „virágjában volt életének" (2: 11); „a' házasságnak vagynak felleget napjai is" (2: 13); „szerelmeseink . . . elfelejtették meg mérni az eltölt órákat" (2: 14); „a' lárma nem hat a' sirba" (2: 17); és így tovább, in infinitum.

S amint e szólások szemlélete szinte mindig a francia eredetinek köszönhető, úgy a változatos, szép mondatépítés s a mondatokból való szövegszerkesztés ugyancsak Lantier-t veszi mintául. Különösen azokat a részeket tartom sokra, amelyekben némi rejtett meghatottság, gúny, irónia, cinizmus, harag stb. van a sorok mögé rejtve.

Íme egy átlelkesült érzelmekkel közvetített leírás: „A' vidék a' hól állánk, igen kedves volt; pompás láthatár nyílt ki szemeink előtt. A' nap tűz módjára fénylett a' kelet kapujában. »Milyen felséges rajzolat, így kiáltott fel a' megilletődött Lászhénia, milyen véghetetlen nagy tűzhely! Nap, ki teremtetted tégedet, hól vagy az a' teremtő? mitsoda tűztenger táplálja világodat!«" (1: 151).¹⁴

A tételes és misztikus vallást (s szervezett egyházát) elhárító, az emberi gondolkodás fejlődésében reménykedő deista hitet és életigényt szintén az athéni „szépnek" áradó reflexiói fejezik ki: „Lászhénia megvetette az Istenek' sokaságát, azoknak orákulumait, vállásbéli [!] titkait, és mézárszékké változtatott templomait. Ő magának külön vallást tsinált a' maga hasznára; vagy is inkább az ő gyökér igazságai nem állottak egyébből, hanem tiszta egy istenségből. Ő mint Szokrates nem esmért többet egy Istennél, a' ki boszszuállója a' véteknék, és jutalmazója a' Virtusnak. Azt mondá »hogy a' Virtus nem áll sem az imádkozásban, sem a' vallásos szertartásokban, sem a' maga megtagadásban . . .« Ilyen a' megvilágosodott emberek' vallása, és ez bizonyosan tetszik a Fővalóságnak. Az az igaz vallás, mely belénk szeretetet és háládatosságot, nem pedig rettegést önt . . . Oh nagy Jupiter! akár ki légy te, akár milyen nevet visely, a' megmérhetetlen kiterjedés a' te Tempломod, a' föld a' tenger és az Ég a' te óltáraid! Semmit se kételkedem hogy még valaha unokáinknak világosabb eszek ezen oly képtelen babonáinkot le ne alázza, el ne nyomja; . . . majd az Égből tsupán az egy Isten' tudományát [!] fogják minden babonaságtól megtisztítva kapni. Ez oly igazság, melyet a' perselyből ki bortsáttani még nints ideje: . . . a' mi papjaink haszon által a' valláshoz lévén kötve, mérték nélkül üldözik azt a' mérész embert, a' ki bátorodik tsak egy szegletét is fel emelni annak 'a' fátyolnak, mely képmutatásokat fedez" (uo. 151—153).¹⁵

¹⁴ A Voyage d'Ant. megfelelője: „Le site où nous étions étoit très-agréable; un brillant horizon s'ouvrait devant nous. Le soleil aux portes de l'orient resplendissoit de feux. »Quelle magnificence! s'écria Lasthénie enchantée de ce superbe tableau; quel immense foyer! Soleil, qui t'a créé? où existe ce créateur? quel océan de feux nourrit ta lumière?« (1, 123). — Megjegyzem: az e pontbeli szövegidézetekben is kihagyok néhol egypár, a mondat szerkesztésben jelentéktelen szót; ezt három ponttal jelölöm.

¹⁵ A francia minta: „Lasthénie méprisoit la multitude des dieux, leurs oracles, leurs mystères, leurs temples changés en boucheries. Elle s'étoit fait une religion pour elle, à

A következő kis részlet az izgatott, helyenként szarkasztikus p á r b e s z é d festéséből ad ízelítőt. „[A szerető lány a fenyegető veszélyről értesíti Ánténort.] »Kedves barátom, így szollita meg, 's megölelt, nekünk el kell válni, mentől előbb el kell utaznod. — Elutazni! téged' elhagyni, felkiálték megdöbbenve, 's elhalványodva. — Igen is gunyoló beszéded által megbántottad a' Bakhus papjait; ezek a' békesség' papjai boszszuállók, 's engesztelhetetlenek. Téged feladtak . . . : kétségekivül halálra fogsz ítéltetni, 's már most magam reszketek féltemben. Szaladj mentől előbb és ne felejtse el soha is legbuzgóbban szerető barátnédot.« Megnémultam es [!] kővé váltam mint Niobé” stb. (uo. 157).¹⁶

Egy s i k a m l ó s p l e t y k a: „Lais egy lett a' leg híresebb előkelő gyönyörűség' leányai közzül. Korinthus melyet pompás épületekkel meg szépitett, időtöltéseinek theátruma lett. Mikor a' Vénus Templomába ment, az örömtől felindult nép, tsoportoson kísérte, 's úgy tisztelte mint magát a' szépség' Isten asszonyját. Egész Görög Ország égett érette. Démosthénés éppen ázért [!] ment Korinthusba, hogy tölle egy ejszakát [!] meg vásároljon. De, elbámulván a' nagy áron, lemondott rólla, azt mondván hogy 'a meg bánást nem akarja olyan drágán vásárolni. Az öreg Metsző Myron is vágyott kegyelmére de megvettetett. Ezen szerentsétlenségét fejér hajának tulajdonítván, paróka alá rejtette azt, visszá ment Laishoz, a' ki néki ezt mondá: »Te bolond, olyan jó akaratot kívánsz töllem, a' mit tegnap apádtól megtagadtam.«” (1: 107—108).¹⁷

Milyen tanulságokat vonhatunk le e négy kis szövegminta alapján az ÁntUt.-ban használt írói szövegezősmódra és fordításra vonatkozólag? A legfontosabb talán az, hogy a magyarító szinte valószínűtlen hűséggel ragaszkodott mintájának mondatépítéséhez, ám anélkül, hogy stílusa ettől származtatóan idegenszerűvé lett volna. A másik az, hogy az eredetinek érzelmi színeit szintén jól sugározza a magyar. Már pedig a három jókora kötetből még akár húsz más

son usage; ou plutôt ses principes étoient le pur théisme. Elle ne reconnoissoit, comme Socrate, qu'un Dieu vengeur du crime, et rémunérateur de la vertu. »Ce n'est, disoit-elle, ni dans les prières, ni dans les rites, ni dans les privations que consiste la vertu; elle est toute active: elle est dans la chaîne réciproque qui nous lie, dans le bien que l'homme doit faire à l'homme. Telle est la religion des personnes éclairées, celle qui doit plaire à l'Être suprême, celle qui inspire l'amour, la reconnaissance, et non la terreur . . . O grande Jupiter! qui que tu sois, quelque nom que tu portes, l'immensité est ton temple; la terre, la mer et les cieus sont tes autels! Je ne doute pas qu'un jour des superstitions aussi absurdes que les nôtres ne dégradent la raison de nos neveux . . . ils recevront du ciel le théisme épuré de toutes superstitions. C'est une vérité qu'il n'est pas temps encore de laisser sortir de la boîte . . . et nos prêtres, liés par l'intérêt à la religion, poursuivent à outrance tout audacieux qui ose soulever le coin du voile qui couvre leur hypocrisie . . . «” (uo. 1: 123—124).

¹⁶ Eredetije: „»Mon cher ami, me dit-elle en m'embrassant, il faut nous séparer, partir au plutôt. — Partir! moi vous quitter! m'écriai-je, pâle d'effroi. — Oui, vous avez offensé les prêtres de Bacchus par des sarcasmes; ces ministres de paix sont vindicatifs et implacables. On vous a dénoncé . . . ; indubitablement vous serez condamné; à présent même je tremble. Fuyez au plus vite, et n'oubliez jamais la plus tendre de vos amies«. Je restois muet, pétrifié comme Niobé.” (I. m. 1: 127—128.)

¹⁷ Lais devint une des courtisanes les plus renommées. Toute la Grèce a brûlé pour elle. Démosthène alla expressément à Corinthe pour acheter une de ses nuits; mais, étonné du prix, il y renonça, disant qu'il n'achetoit pas si cher un repentir. Le vieux sculpteur Miron ambitionna aussi ses faveurs; mais il fut repoussé. Attribuant sa disgrâce à ses cheveux blancs; il les cacha sous une perruque, et retourna vers Lais qui lui dit: »Sot que vous êtes! vous demandez une grâce que j'ai refusée à votre père«” (uo. 89).

árnyalású példát is bemutatathatnék: hol az „ógörög” női szépítőszeres használatának kuncogó bemutatása, hol az öngyilkosságig elkeseredett ember panasza, hol a megvadult bika leterítésének lázas izgalmát festő rész, hol az egyiptomi holtak városában végbemenő ceremóniáknak gúnyosból fokozatosan egyháziassá váló előadása stb. követel a fordítótól más-más árnyalást. S az egész Utazáson mégis végigvonul egy egységes, erősen intellektuális hozzáállás, melynek árnyalata még a szerelmi csalódások és áradó boldogság vagy a piperézés festéskor sem huny ki teljesen.

Számomra meglepő volt, hogy mind a francia, mind a magyar szövegben a vártnál kevesebb-halványabb példa akad arra a világos szerkezetű, jól tagolt, rendszeren ünnepélyes összetett mondatra, amelyet talán klasszicizálóknak nevezhetnénk, noha szentimentális és romantikus magyar szövegekből is van rá példa. Csak emlékeztetőül idézem Kölcsey Berzsenyi emlékezetére írt, 1836-i beszédének valaha memoriter megtanult befejezéséből: „Árnyéka az elköltözöttnek, sírod felett zeng az engesztelő szózat! Nemsokára követlek tégedet, s a maradék írói harcainkat nem fogja ismerni; s neveinket békés gondolattal nevezendi egymás mellett, ha korunk énekeseire visszaemlékezik. Emberek valánk; miért szégyenelnők azt?” Stb.¹⁸

Nos, ez a nálunk 1773 és úgy 1848 közt sokszor a legjobb prózairókat jellemző mondat- (és olykor szöveg)építés nem hiányzik az *ÁntUt.*-ből sem, de korántsem folyamatos és kristálytisztá jelenség. Íme, egy ilyen átlagos lüktetésű rész, melynek francia eredetijét nem ismerem, mivel a 3. kötetből való: „Ez a város a Méander torkolattyánál van: az ég és föld leányának nevezik: a folyó víz mosolygó és keringő partya, a lakosok gyönyörűsége hajlandó szokásai, az idegenek ujság kívánására, figyelmetességére érdemesek; ki terjedt híre nints nevelve [= túlozva]. A Miletóbeliek szeretetre méltok: nyájasságak, vidámságak [!], és eszek kellemetessége által talám többek az Athénébelieknél. Nem ok nélkül veték szemekre erköltsök' hiuságát, puhaságát, mely néha a zabalátlanságig mégyen. Ezen boldog lakó helyben, minden bájolja az érząceket: a levegő tisztasága, az aszszonyok' szépsége, az ő cziczomájok csinossága, az egymást felváltó innepek, 's végre muzsikájak, tanzak [!], játékaik; minden gyönyörűséget lehel, 's a' lelket kellemetes lankadtsággal hatja meg. Fánornak itten gyönyörűséggel jutott eszibe hogy ez a Théofánia hazája.” (3: 187—8.)

Ez bizony a helyesírás meg a hangállapot zavarossága ellenére is válaszköteles, művészi próza, korszerű kifejezéssel: „ékes szókötés”. Farkas a maga mintáját nálunk akkor szokatlan ízléssel követte, nyelve egy csöppet sem idegenszerűen tükrözi a franciát. Hogy a magyar irodalmi nyelv akkori, a szokásosnál erősebben átmeneti voltát, még folyó egységesítését nagyon érezni a munkáján, csak természetes. Szövege persze az erdélyi regionális nyelv csíráit is átvette elődeitől, de mindezt csiszoltabban hagyta utódaira — s ez szintén nagy érdem. Emlékét méltó ébren tartanunk, életművét is megbecsülnünk.

Quod erat demonstrandum.

Tompa József

¹⁸ Szauderék gondos kiadása szerint. — Ilyen szépen hullámozó, nemes pátoszú tagolt mondatokat — egyszerűeket és hatalmas ívűeket, szentimentális vagy romantikus művekből vettek is — többször idéztem régebben a felvilágosodás vagy a reformkor íróitól, fordítótól. Egy viszonylag egyszerű, romantikus regényből való példám Eötvösből: „Valmontné nyájas vala irántam; nem vigasztaló, s nem keseríté bánatomat; nem vadoló, s nem menté barátját.” (Lásd Nyr. 78 [1954]: 52.)

A beszédmegértés folyamatának első szakasza

A beszédmegértés folyamatának vizsgálatáról számos kísérleti eredmény, tanulmány jelent meg, de a teljes folyamat leírása, a modell felállítása mind ez ideig nem történt meg. Ennek többféle oka is van; mindenekelőtt az, hogy a folyamat működésének számos részletéről hiányosak a fiziológiai, pszichoakusztikai ismereteink. Tekintettel a beszédmegértés kutatásának a tudományban elfoglalt sajátos helyére, különböző képzettségű kutatók foglalkoznak e témával, más-más megközelítésben, eltérő céllal és módszerekkel (nyelvészet, pszichológia, pszicholingvisztika, kommunikációkutatás stb.). Ez részben kedvez a fejlődésnek, hiszen alkalmat ad a határterületek eredményeinek összesítésére, ugyanakkor sok-sok zsákutcát rejt magában, amelyek kikerülése nem könnyű feladat.

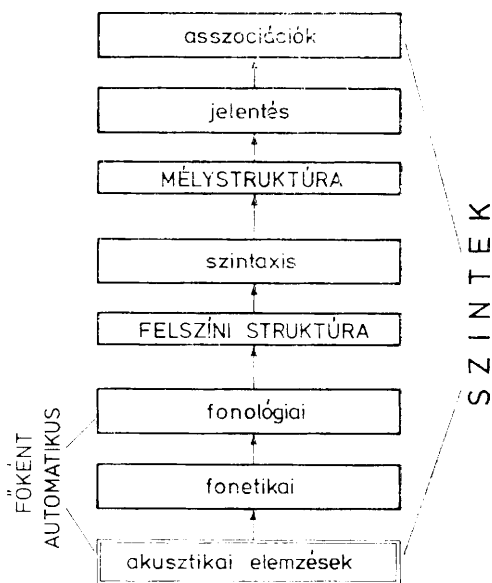
A beszédmegértési folyamat bemutatására számos modellt dolgoztak ki (G. Fant: *Models of speech perception*. ZPhon 21: 5—9; H. H. Clark—E. V. Clark: *Psychology and Language*. New York, Chicago, San Francisco, Atlanta 1977.; Gósy Mária: *A szegmentális hangszerkezet percepciójáról*. Magyar Fonetikai Füzetek 8: 87—104). Sokféleségük egyrészt azt mutatja, hogy jelentős még a feltételezések aránya, másrészt azonban a lényeges pontokon megegyeznek, ez pedig arra utal, hogy a folyamatról kialakult tudásunk nagyjából megfelel a valóságnak. Röviden ismertetem a három legjelentősebb modellt.

1. Az „analízis szintézissel” elmélet lényege, hogy a hallgató a beszédet, annak valamennyi részletét saját magának generálja, „szintetizálja”. A rendelkezésre álló belső (artikulációs) rendszerrel megpróbálja újra létrehozni azt, amit hallott. A megértés akkor következik be, amikor a beszélő hangjelenségei és a hallgató belső, szintetizált jelei (a belülről generált képzetek) megegyeznek. Ezzel a modellel magyarázható az egyes beszédhangok felismerése, de szavak, mondatok, hosszabb szövegegységek megértésére is alkalmazható.

2. Talán a legismertebb a megértés motoros elmélete, Liberman és munkatársai nevéhez fűződik (*A motor theory of speech perception*. Proc. Comm. Sem. II. Stockholm, 1963.). A modell lényege, hogy az agyban valahol a beszéd artikulációs és akusztikus szintje egyetlen mechanizmus formájában van jelen, ebből következik, hogy a képzési és az akusztikus jeleket a megértés folyamatában együttesen kell figyelembe venni. A megértés minden esetben egy nem megnyilvánuló, belső artikulációs mozgás közbeiktatása után jön létre. Az alapvető különbség az „analízis szintézissel” elmélethez képest, hogy itt szorosabb kapcsolatot tételeznek fel az artikuláció és a megértés között, mint az akusztikum (tehát az elhangzó beszédjel fizikai tulajdonságai) és a megértés között. Számos érvet és ellenérvet sorakoztattak fel a motoros elmélettel kapcsolatban. Ismeretes, hogy az idegen nyelvet általában könnyebb megérteni, mint be-

szélni (s ez nem csupán az aktív és a passzív szókinés különbségének tudható be); az anyanyelvét tanuló gyermek is megérti a hozzá intézett közléseket, de csak egy részüket képes maga is mondani. Sokszor felismerjük egy idegen nyelv számunkra idegen beszédhangját (néha többet is), anélkül azonban, hogy ejteni tudnánk. Ezek azt bizonyítják, hogy az artikulációs képesség nélkül is „értünk” (s az érveket még sorolhatnánk). Lássuk az ellenérveket! Ezek szerint az anyanyelvét tanuló gyermek megértési képessége más működések sorozatán alapszik; több kísérlet szerint afáziásoknak lényegesen romlott a beszédmegértése, ha a beszéd hallgatása közben a nyelvüket a fogukhoz kellett szorítaniuk. A belső artikuláció miatt nem szabad a hangszalaggyulladásal küszködő énekesnek zene- vagy énekszámot hallgatnia (!) — és ugyanez a belső képzés segíti az olvasni tanuló gyermeket a szöveg megértésében (pontosabb és könnyebb az írott szöveget megértenie, ha hangosan vagy félhangosan ki is ejti az olvasottakat).

3. A legáltalánosabbnak tekinthető modellben a beszéd megértése a beérkező akusztikai jelettől fokozatosan történik a jelentés felismeréséig:

A modell követi a beszéd nagyságrendi változásait, jelzi azt is, hogy egyre elvontabb (absztraktabb) működések következnek egymás után. Az egyes szinteket jellemző működésmódjuk alapján főként automatikus és nem automatikus részre oszthatjuk; az első rész a fonémafelismerésig tart, tehát az akusztikai, a fonetikai elemzések szintjét és a fonológiai szintet tartalmazza. A felszíni és a mélystruktúra között helyet foglaló „szintaxis” további szinteket foglal magában (szószint, szókapcsolatszint, elemi mondat szintje, mondat szint stb.). A szintaxis sajátos kapcsolatot tart egyrészt az alsóbb szintekkel, másrészt a jelentéssel és az asszociációs mezőkkel. A fonológiai szint fölötti működésekben az alsóbbakénál jóval hangsúlyozottabban kap szerepet az egyedi ember személysége, intelligenciaszintje, olvasottsága, tanultsága, koncentráció képessége, percepció bázisainak száma, azaz idegennyelv-tudása, érdeklődése, hangulata,

életkora stb. Az egyes szintek kapcsolataiban a fölfelé mutató nyilakkal párhuzamosan lefelé mutató szaggatott nyilak is elképzelhetők. Ezek azt mutatnák, hogy a folyamat működésében a későbbi szintről visszaléphetünk egy korábbi szintre, ha szükség van rá. (Például: a földalattiban használt — nem éppen kifogástalan minőségű — magnetofonról olykor azt hallhatjuk: *A Diák tér következik!* Nyilvánvaló, hogy rendkívül gyorsan képesek vagyunk korrigálni az *i* magánhangzót *e*-re: *Deák tér.*) Ezt a módosítást, javítást újabb szakkifejezéssel késői kötés elvének nevezik (D. B. Pisoni: Some current theoretical issues in speech perception. *Cognition* 10: 249—59).

A továbbiakban az alsóbb szintek működését tárgyaljuk, amelynek eredményeképpen felismerjük a beszédhangokat és azokat a megfelelő fonémaosztályba soroljuk. A beszédmegértési folyamatot az elhangzó beszéd „hozza működésbe”, az az akusztikai jelsorozat, amely a feldolgozandó információt, üzenetet tartalmazza. A feldolgozás első lépcsője az ún. *e l s ő d l e g e s h a l l á s i e l e m z é s*: itt néhány előzetes döntés történik a frekvencia, az intenzitás és az idő tekintetében, amely három összetevő a beszédet akusztikai szempontból meghatározza. Ennek az eredménye az észlelési információtárban összegződik, ahonnan a tulajdonképpeni beszédfeldolgozás indul. (Az elsődleges hallási elemzésre az állatok egy része is képes.) Ezután lép be az *e m l é k e z e t i s* a feldolgozásba. Az elsődleges hallási elemzéssel kapott eredmények alapján (pl. a hallott akusztikai jel nem beszéd volt, hanem egyéb zaj, halk vagy erős, kellemes vagy kellemetlen, beszédjellegű inger, de az érthetőség határán kívül, beszéd, anyanyelvi beszéd) történik az *a k u s z t i k a i e l e m z é s*: az észlelési információtárban összegyűlt adatokból az akusztikai szempontból fontos kérdések eldöntése. Tegyük fel, hogy az elhangzott beszéd részlet egyetlen szó volt: *sír*. Az akusztikai elemzéssel választ kell kapnunk arra, hogy tartalmaz-e zöngés hangot vagy nem; van-e energiamaximuma vagy nincs; ha van, akkor hol; a frekvenciaváltozások miként jelentkeznek az időben stb. Példánkban a válaszok (a lényeg kiemelésével): az elhangzott jelsorozat első 48%-ában nem tartalmazott zöngés hangot, a további 52%-ban igen; az első 48%-ban 1500—2000 Hz táján, a további 45%-ban 300 és 2300 Hz-nél, az utolsó 7%-ban 500. 1600 és 3000 Hz körül van energiamaximuma stb. Ezekre az adatokra közvetlenül épülhet rá a *f o n e t i k a i e l e m z é s*, amikor döntési szabályok alapján nyelvészeti-fonetikai szempontból ítéljük meg az elhangzottakat. A *sír* szónál maradvá: az elhangzott és elemzett adatok a beszéd részlet első részében egy *s* típusú beszédhang jelenlétére utalnak, ezt egy *i* típusú, majd egy *r* típusú követi. A beszédhangok egy részét — például a felpattanó zárhangokat, *b*, *p*, *d*, *k* stb. — ezen a szinten nem tudjuk pókéletesen azonosítani; feltételezéseink vannak, amelyek végül is a fonológiai szinten erősödnek meg. A fonetikai feldolgozás eredménye egy újabb tárba kerül, nevezhetjük fonetikai tárnak. A tárolási rendszerre általában azért van szükség, hogy a magasabb szintű feldolgozásokhoz mindig az éppen szükséges adatokat hívjuk elő, de az összes elemzési eredménynek meg kell őrződnie a folyamat működésének időtartamára — éppen a már említett késleltetett kötés megvalósulásának biztosítékaként. Kísérleti körülmények között ez is kimutatható (a normál kommunikációban azért nehezebb, mert rendszerint azonnal szerepet kap a jelentés is): hangkapcsolatok azonosításakor — *bé*-nek, *dé*-nek vagy *gé*-nek kellett az elhangzott beszéd részletet felismerni — több kísérleti személy két hangkapcsolatot azonosított, az először kimondottat (vagy leírtat) „korrigálta” a másodikkal, például: *bé*, *dé*; *dé*, inkább *gé*. Az első esetekben tehát bizonytalan volt a mássalhangzó

pontos azonosításában, ezért a tárból felhívott újabb adatok segítségével igyekezett „javítani” az első döntést (az ilyen esetekben szinte kivétel nélkül átmenetiek voltak a mássalhangzók, tehát két mássalhangzó akusztikai sajátságait tartalmazták).

A majdnem automatikus feldolgozási szakasz utolsó lépcsője: a fonémaadöntés meghozatala — az adott beszédhangokat ezen a szinten, a fonológiai szinten soroljuk be a megfelelő fonémaosztályba. Mit jelent ez? Itt kell eldöntenünk, hogy — a hangképzés szempontjából hátul képzett, ajakkerekítéses, rövid magánhangzó, amely a középsőnél kissé magasabb nyelvéállással képett — az *o* vagy már az *u* fonéma kategóriájába tartozik-e, avagy hang — a képzése szerint felpattanó zárhang, foghang — zöngés volt-e oly mértékben, hogy a *d* vagy nem, s ez esetben a *t* kategóriájába kerüljön. Itt dől el, hogy például a *jéggpálya* szónál, ahol az első szótag végén egy zöngétlen *k* hangot azonosítottunk, valójában a zöngés *g* fonéma megvalósulásáról van szó (az *öt* követő *p* hasonító hatása miatt történik a zöngétlen pár megvalósulása). A fonémáról történő döntés a beszédhangok egy részének esetében megtörténhet izolált megjelenéskor is, tehát ha az adott beszédhangot egymagában ejtette a beszélő (óóóóó vagy ssssss). A beszédhangok másik részének felismeréséhez azonban szükség van a hangkörnyezet bizonyos mértékű részvételére is. Az elmondottakból látható, hogy a fonémaadöntést megelőzően az akusztikai és a fonetikai jellegű elemzési eredmények egy táriba kerülnek, amely mindezeket tartalmazza (és őrzi). Felfogható egy számítógép operatív memóriája-ként is, amelyből a felhasználó csak az éppen szükséges adatokat hívja elő a további munkához (itt: a további beszédfeldolgozáshoz). Mit értünk azon, hogy az éppen szükséges adatokat kell csak előhívni? A beszéd nagymértékben redundáns, vagyis jelentős többletinformációt tartalmaz, éppen a minél pontosabb megértés érdekében. Ez a többletinformáció az artikuláció, a beszédképzés nyomán létrejövő akusztikumban jelentkezik. Nézzünk erre egy példát! A *sz* mássalhangzó jellemző zörejfrequenciája a 6—8000 Hz-es sávban található, az ejtésre jellemzően 1—3000 Hz sáv szélességű intenzív góccal. Ez a *sz* azonban mintegy a 100—12 000 Hz-es (esetenként még magasabb) tartományban is tartalmaz a mássalhangzóra igen jellemző zörejekeket, amelyeknek a megértésben igen fontos szerepük lehet. Elegendő, ha a telefonvonal „áteresztő képességére” utalunk, amely kb. 300—3500 Hz-es sávban biztosítja a beszédjel akusztikai megvalósulását. Ha az előbb említett *sz*-t csak az intenzív (6—8000 Hz-es) zörejjóca alapján tudnánk felismerni, akkor ezt hallanánk: „Honnan *etted* ett a kettyűt?” a „Honnan *szedtéd* ezt a kesztyűt?” mondat helyett. Mégis jól értjük a beszélgetőpartnert a telefonvonalon át is; ekkor jutnak fontos szerephez a többletinformációt hordozó részletek.

A fonetikai táriba — az elmondottaknak megfelelően — az összes adat bekerül, a fonémaadöntéshez azonban csak az éppen szükségeset, a legjellemzőbbet (legjellemzőbbeket) hívjuk föl. A megértési folyamat — éppen rendkívüli gyorsasága miatt — nagyon takarékos abban az értelemben, hogy azt és csak azt használja fel a különböző szintű döntéseihez, amire éppen szüksége van a hibátlan ítéletekhez. A javítás, módosítás érdekében azonban azt is biztosítani kell, hogy a többletinformációk is készenlétben legyenek. Az alsóbb szinteken hozott döntések a mind időben, mind elvontságban távolabb eső szintek eredményeinek ismeretében is korrigálhatók. Mindebben fontos szerep jut az emlékezetnek, egészen pontosan a hosszú idejű emlékezet éppen aktivált és rövid idejű memóriának nevezett részének.

A fonémaszint működése, az előzőekből következően, egyrészt az akusztikai és fonetikai elemzéseken alapszik, másrészt azon a szabályrendszeren, amely az adott nyelvre jellemző. Mindkettő sajátos kapcsolatot tart az emlékezettel, amely a beszédmegértés fejlődése során az anyanyelv elsajátításakor töltődik fel az adott nyelvre jellemző sajátosságokkal és szabályokkal. Például a *l* és a *r* beszédhangokra kapott és tárolt összes információ azonos lehet egy magyar és egy japán anyanyelvű beszédmegértésében; a fonémadöntés azonban különböző. A japán egyetlen fonémának felelteti meg a két beszédhangot, a magyar kettőnek. Szabály a magyarban, hogy *rg* hangkapcsolattal nem kezdődik szó; magyar anyanyelvűnek nincs is ilyen elvárása a megértés során, ez pedig elősegíti a mind pontosabb azonosítást.

Egyike a legfontosabb kérdéseknek, hogy a fonémadöntés milyen nagyságú beszédrésztelen történik (önmagukban ismerjük fel a beszédhangokat és soroljuk az adott fonémaosztályba vagy hangkapcsolatokban, szótagokban, esetleg szavakban). Ez a megértés elemi egységével, a minimális percepciós egységgel van kapcsolatban. A sok feltételezés közül — amely az elemi egység nagyságára vonatkozik — az látszik a legvalószínűbbnek, hogy minden egyes szintnek megvan a maga sajátos minimális egysége, amely a körülményektől függően jut(hat) szerephez (a szószinten például az egyszerű, toldalék nélküli szavak képezik az elemi egységet, az összetételekkel, a ragozott, képzett vagy jellel ellátott szavakkal szemben). A fonémaszint elemi egységének meghatározása előtt két kérdést kell megválaszolnunk. Az egyik, hogy — elméletileg — lehetséges-e működésbeli különbség a megértésben attól függően, hogy milyen típusú beszédhangot hallottunk (másként ítélünk-e az *á* és másként például a *ɤ* azonosításakor). Kísérleti eredményeim szerint nincs különbség (vö. On the perception of speech sounds in Hungarian. Abstracts of 10th Int. Cong. of Phon. Sci. Dordrecht, 1983. 509). A másik kérdés a fonémaszinten végbemenő döntés minősége. Egyértelműen bináris, azaz igen/nem típusú döntés történik minden esetben. Az érvek közül csupán egyet említek: a neuronok kétféleképpen működnek, vagy kisülnek (pulzálnak), vagy nem. (Ha ismét a számítógéphez hasonlítjuk, azt mondhatjuk, hogy a folytonosan beérkező akusztikai jelet a neuronműködésnek megfelelő digitális jelfeldolgozás fogadja.) A fonémaszint elnevezés a döntési eredményre utal, de arra is, hogy sokak szerint a szint elemi egysége a fonéma. Az a tény, hogy a beszédhang egy része önmagában nem azonosítható egyértelműen, azonnal kétségessé teszi a fonémát mint elemi egységet. A leginkább elfogadott nézet szerint a fonémadöntés alapja a szótag. Ez két újabb nehézséget vet föl: egyrészt a szótag meghatározása vitatott, másrészt nem veszi figyelembe azt, hogy az egyes nyelvek szavainak szótagszáma igen eltérő (az angolban például jóval több az egyszótagú értelmes szó, mint a magyarban; a finnben az értelmes szavak kétszótagosak). Feltételezésem szerint a fonémadöntés alapja minimálisan egy magán- és egy mássalhangzóból álló kapcsolat, amely azonban állhat egy magán- és több mássalhangzóból is. A nyelv rendszerint eleve hordoz magában bizonyos korlátozásokat (amelyek a felismerést könnyítik), például a magyarban nem lehet döntési alap a magánhangzó + *h* (mivel a *h*-t abszolút szóvégen gyakorlatilag nem ejtjük). Hogyan működik a fonémadöntés a hangkapcsolat nagyságrendű beszédegységen? A magánhangzónak a megfelelő fonémaosztályba sorolásához elegendő a tárból a legjellemzőbb akusztikai információt felhívni, vagyis az első két formáns (a jellemző energiamaximum) értékét és a konkrét időtartamot. A beszédhang típusától függ,

hogy amennyiben önmagában nem azonosítható, akkor a hangkörnyezet milyen és mekkora része szükséges még a biztos felismeréshez — leggyakrabban a magánhangzó — mássalhangzó-átmenet. (Ez utóbbit leggye-
egyszerűbben a következőképpen magyarázhatjuk meg: a *liba* szó például nem a *l + i + b + a* hangok sorozatában valósul meg, hanem a következőképpen, *l + li* (átmenet) + *i + ib* (átmenet) + *b + ba* (átmenet) + *a*.) Amikor a más-
salhangzó biztos felismeréséhez szükséges összes adatot felhívtuk a tárból, akkor a magánhangzó azonosításához már rendszerint többletinformációhoz jutottunk, ezáltal utóbbiak megértése könnyebbé vált. A mindennapi életben is megfigyelhető, hogy a félreértések (pl. bemutatkozáskor a másik fél vezeték-
neve) többségükben a mássalhangzókkal kapcsolatosak.

Az elmondottak igazolásául két kísérletsorozat eredményeit vettem össze. Mindkét esetben különböző frekvenciákon szűrtem magánhangzókat és hangkapcsolatokat (a bemondó ugyanaz a személy volt). Eredmények: hang-
kapcsolatban általában 40–50, néhány esetben 80–90%-kal jobb a magán-
hangzók felismerése, mint az önmagukban ejtetteké. A szakirodalom egy része nem talált ilyen eltérést a hangkapcsolatban hallott magánhangzók felismerésére vonatkozólag; más része megerősíti a magyarra kapott eredményeimet, a jobb arányt az átmenetek tényével magyarázzák. Saját anyagomat műszeresen, hangszíneképeken elemeztem, ennek alapján egy újabb tényt láttam, amely a fonémaszint működésének leírásában eddig nem kapott kellő hangsúlyt. A hangszíneképek tanúsága szerint ugyanis az izolált ejtésű és a hangkapcsolatban szereplő magánhangzók nemcsak az átmenetek jelenlétében különböznek egymástól, hanem — a hangkörnyezet következtében — nagyobb intenzitással vesznek részt a magánhangzó kialakításában a magasabb frekvenciákon lévő összetevők. (Megjegyzem, mindez nem független a hangkörnyezet típusától.)

Mindezek ismeretében megmagyarázhatónak látszik az a feltételezés, hogy a tárgyalt szintek működése főként automatikus. Szemben az asszociációs mezők működésével például, az akusztikai vagy a fonetikai elemzés lényegében akarattunktól függetlenül megy végbe. Mégsem teljesen automatikus, hiszen az adott nyelvi sajátosságok már a fonetikai elemzés szintjén tudatosan jelentke-
(het)nek, szabályait a beszédmegértés elsajátítása során meg kell tanulnunk (a beszélni tanulással egyidőben). A felnőtt és a gyermek beszédmegértése első-
sorban ezeknek a szinteknek az eltérő működése miatt különböző. Egyrészt azért, mert a felnőtt sokkal gyorsabban jut el az akusztikai elemzésektől a jelentés megragadásáig, másrészt a gyermek sokkal több adatot hív elő a fonetikai tárból a döntéseihez. (Mindez a beszédmegértésbeli jártassággal van kapcsolatban.)

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a fonémaszint működése alkalmazkodik a bejövő beszédjel tulajdonságaihoz, mégpedig úgy, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítja a pontos felismerést. Ezért történik nagyobb beszédjegységeken a beszédhangoknak a megfelelő fonémaosztályba sorolása. Az azonosítás igen/nem jellegű, bináris döntésekkel valósul meg minden egyes beszédhang esetében. Ezeknek az alsóbb szinteknek a pontos működése biztosítja azt, hogy a felsőbbek jól dolgozzanak, így a beszédmegértés korrekt legyen. A folyamat részletes ismerete segítséget nyújthat a hallássérültek neveléséhez, a kisgyermek beszédmegértésének fejlesztéséhez és az idegennyelv-tanítás módszereinek bővítéséhez.

Kísérlet egy új nyelvtani rendszer tanítására

A Magyar Nyelvőr 1972. évi 4. számában (442—51) „Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás” címmel fiatal nyelvészek egy csoportja számolt be nyelvtantanítási kísérletéről a magyarországi gimnáziumok négy osztályában. Az eltelt évtizedben személyes kapcsolatot is sikerült velük teremtenem, sőt kísérleti tankönyveiket is módomban volt megismernem.

1982 júniusában a Pécsi Tanárképző Főiskola gyakorló iskolájában újra találkoztam a szerzők munkájával: kísérletüket ugyanis kiterjesztették az általános iskolára is, pontosabban a nyelvtan új rendszerű tanítását a 4. osztálytól kezdték. A kísérletben részt vevő tanulók nyelvi műveltségű képessége olyan magas szinten állt, hogy közelebből is meg szerettem volna ismerkedni azokkal az elvekkel, amelyek a szerzőket irányították munkájukban. Személyes kontaktus nélkül, csupán a kísérleti tankönyvek ismeretében szeretném az alábbiakban ismertetni észrevételeimet a kezdeményezésről.

A módszertani szakirodalomban szinte áttekinthetetlen azoknak az írásoknak a száma, melyeket röviden így foglalhatnánk össze: „Hogyan tanítsuk k o r s z e r ű b e n a magyar nyelvtant?” Minden szerző bizonyos szempontból szeretné előbbre vinni a tanítás ügyét, megkönnyíteni mind a tanárok, mind a tanulók munkáját. Közös vonásuk azonban az is, hogy mindannyian a hagyományos nyelvtan kereteiben igyekeznek reformokat végrehajtani. A pécsi kísérletet vezető Fiatal Nyelvészek Munkaközössége nem reformálni akar, hanem f o r r a d a l m a s í t a n i a nyelvtantanítást. Szándékaikat így összegezhetnénk: „Hogyan tanítsuk k o r s z e r ű magyar nyelvtant?”

Az 1978-as magyarországi tantervi változások előtt Szépe György a következőképpen összegezte álláspontját a nyelvtantanításról: „... a nyelvről szóló általános ismereteket kell tanítani —, de mindig konkrét nyelvi anyaghoz kapcsolódóan... ezeken a kereteken belül olyan mélységben kell tanítani az egyes nyelvi tényeket, hogy az egyszerre legyen általános és különös: a mi esetünkben egyszerre legyen az emberi nyelvnek és a magyar nyelvnek a bemutatása” (Szépe György: Az általános nyelvészet problémája az anyanyelvi nevelésben. Irodalom- és nyelvtudomány. Nyíregyháza, 1977.). A fiatal nyelvészek, akik a kísérletet megszervezték, nem rabjai a különböző hagyományos nyelvészeti iskoláknak, sem a nyelvtantanítási hagyományoknak. Így képesek voltak arra, hogy az általános nyelvészet felismerései alapján tervezzék meg a nyelvtantanítás anyagát. Abból indultak ki, hogy a 4. osztályban és az idősebb osztályokban a tanulók — mint a magyar nyelvközösség tagjai — rendelkeznek már a teljes nyelvi kompetenciával, azaz az anyanyelv szabad, teremtő használatával (Szépe: „... egy kilenc éves gyermek nyelvi g y a k o r l a t a fejlettebb — pontosabb, jobban működő —, mint a korunk legfejlettebb elmélete.” I. m.). A feladat tehát az, hogy a tanulóban tudatosítsuk a nyelv működési szabályait, a mondat tagjainak és a beszédmű egyes részeinek nyelvtani viszonyát úgy, hogy az ismeretek birtokában fejlettebb beszédképességhez jusson. A kísérleti tankönyvekbe épült elvek alapján világos, hogy a törekvés mögött egy új, magyar generatív-transzformációs mondattan tanításának elvei rejlenek.

A hagyományos nyelvtan tanításának legfőbb buktatóit abban látom, hogy a nyelvi kompetencia birtokosát olyan — szegmentumokra bontott — ismeretekre tanítjuk, amelyeket a gyakorlatban a nyelvműködés szabályai szerint általában kifogástalanul használ. Így a tanításban a tanuló olyan értékeket vesz át és hangoztat, amelyek el vannak szigetelve interiorizált értékeiktől, és erősen

függvényei a pedagógiai helyzetnek. Tulajdonképpen a tanuló behódol az adott pedagógiai helyzetnek, és legfőbb gondja a követelményeknek megfelelő nyelvi viselkedés. Jobbik esetben a z o n o s u l a nyelvi példákkal, azaz tudatosan megpróbál olyan lenni, úgy beszélni, mint a nyelvi példa (a környezet, a pedagógus). A legelfogadhatóbb oktatási szint az i n t e r i o r i z á c i ó lenne, azaz a nyelvről szóló ismeretek beépülése a személyiségjegyek rendszerébe.

Az egyéni habitushoz tartozik a beszédkészség. Mint nevelési-oktatási alapfeltétel, ez már megtalálható a 4. osztályos tanulóknál. Ha tehát az alapfeltétel adott, három mozzanat meglétét kell szem előtt tartanunk: 1. a nyelvi kiindulótevékenységet, 2. a tudatosítást, 3. a tudatosult, begyakorlott tevékenységet.

Mindezeket a kísérletben a tanárok messzemenően szem előtt tartották. A hagyományos nyelvtanítás csak a nyelvi drillt teszi lehetővé. A kísérletben az új nyelvi modell mellett a fenti elvek a képességek fejlesztését helyezik előtérbe, méghozzá minden esetben egyéni, személyes erőfeszítések útján. Hogy ez a gyakorlatban hogy történik, a kísérleti tankönyvek tartalmával vázolom föl.

A 4. osztályban a szerző (Bánréti Zoltán) a beszéd folyamatból indul ki.* Már ebben is eltér a hagyományos nyelvtankönyvek szerzőitől. Azokban ugyanis általában szépirodalmi idézetekből indultunk ki a nyelvi fogalmak bemutatásakor. Megfeledekezünk arról, hogy az irodalmi szöveg: művészet. Ritka szókapcsolatai, meglepő képei, sajátos mondat- és szövegszerkezete eltér a köznyelvi használattól. Általában több értelmű, egyéneként változó információ-töltetű. A tanítás a köznyelvitől eltérő, művészi szintet tette az első helyre.

A kísérletben fordított a sorrend: a beszéd folyamat elemzését követi majd a tudatosítás után jóval később a művészi jellegű szövegek szerkesztése. Megismerik a tanulók a szokatlan (több jelentésű) mondatokat, majd állandó szókapcsolatokat szerkesztenek.

Miért ezt az utat követi a szerző?

A beszéd természetes fejlődésében is (nyelvjáráásokban, népköltészetben az állandó szókapcsolatok jelentik az első lépcsőfokot a természetes költői nyelv, kifejezésmód kialakításához!

A beszéd folyamatokról megállapítják, hogy azok elemi és bonyolult mondatokból állnak, illetve a bonyolult mondat is elemi mondatok rendszere. Mindkét forma transzformálható: a bonyolult mondatok lebonthatók elemi mondatokra, az elemi mondatokból pedig bonyolult mondatok szerkeszthetők. A tanulók egyéni és állandó tevékenykedtetése azt a célt szolgálja, hogy mindig új tartalmú mondatot hozzanak létre.

A mondatok fogalmának tisztázása után a mondaton belüli viszonyok érzékeltetése a következő lépés. A m a g m o n d a t vagy predikatív szerkezet tisztázásakor először a névszói állítmánnyal ismerkednek meg, majd ezt követi a névszói-igei és az igei állítmány bemutatása. Hogy miért ezt a sorrendet tartják, annak szigorú logikai és tudományos alapjai vannak!

1. A nyelvtudomány szerint a jelző rangjavesztett állítmány (Deme: *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.). Ezt bizonyítandó, előbb a tanulókat a névszói állítmánnyal kellett megismertetni.

2. A kisgyermek anyanyelvtanulása kezdetén először a névszói állítmányt használja. A magyar mint idegen nyelv tanulásában szintén erről

* Bánréti Zoltán két kísérleti tankönyvének ismertetését l. Nyr. 107 (1983.): 166–70.

a szintről indulunk a magmondatok megszerkesztésében az orális-kondicionáló szakaszban.

A fentiek kapcsán ide kívánczik annak leszögezése is, hogy a strukturális magyar grammatika kidolgozása fogja forradalmasítani az idegen nyelvek, elsősorban a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását. A jugoszláviai tanítási tapasztalatok szerint éppen a hagyományos nyelvtan erős jelenléte csökkentette tanítási eredményeinket ezen a téren. Ott, ahol lingvisztikai eredmények lehetővé tették, és eszerint a szemlélet szerint tanítottuk a magyart idegen nyelvként, világosabbak lettek a tanítás tennivalói, javultak az eredmények. Nem véletlenül. Ez a nyelvi szemlélet a nyelv működési szabályaira helyezi a hangsúlyt, előtérbe állítja a mondat formalizált modelljét. Így a tanuló már összevetheti anyanyelve szerkezetével a magyart, csupán az egyes nyelvi funkciók alaktani különbségeit kellett észrevennie ahhoz, hogy helyes magyar mondatokat tudjon létrehozni. Egyébként a szerző a 4–5. osztályos tankönyvekben következetesen összevetette a magyar mondat szerkezeti sajátosságait az idegen (orosz) nyelvi szerkezetekkel.

3. A névszó-igei állítmány előrehozásával leegyszerűsödött a létigei és igei állítmány tanítása. Aki tanított általános iskolában, az előtt világos, hogy milyen jelentős előrehaladásról van szó. Ugyanis szinte lehetetlen feladat volt, hogy a tanulók világosan megkülönböztessék a névszó-igei állítmány kopuláját a létigei állítmánytól. A hagyományos módszerekkel rendszerint csak formális ismeretekhez jutott a tanuló, amihez nem csatlakozott elemi nyelvtani felismerési képesség sem.

4. Az igei állítmányból vezetik le a mondat állítmányi részének szerkezeti elemeit, a tárgyat és a vonzathatározót. Ez az eljárás ismét két jelentős előnyvel jár: *a)* természetesen és könnyedén ismerik meg a tanulók az ige alanyi és tárgyas ragozásának lényegét; *b)* a nehezen magyarázható állandó határozó helyett a tanulók az állítmányi rész természetes velejárójának érzik a vonzathatározót.

Hegyvi Endre a kísérleti tankönyvekkel egyidőben hívta fel a figyelmet a vonzatközpontú nyelvtanításra (Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? A vonzatközpontú nyelvoktatás és módszere. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.). Az sem véletlen, hogy éppen a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatója figyelt föl erre a lehetőségre. Ismét a tanítási gyakorlat sürgette, hogy szakítsunk a hagyományos nyelvtani felfogással, ha eredményesebbé akarjuk tenni a nyelvtanítást.

A világos és indokolt logikai fölépítés eredményeként a 4. osztály végére a tanulók eljutnak a mondatrészek formalizálásához. Fokozatosan kialakul az elmi mondat ágrajza, amely érzékelteti az egyes mondatrészek közötti természetes és szoros viszonyt.

A hagyományos nyelvtanítás is alapvető szándékai közé iktatta a beszédművelést, a kifejezőképesség fejlesztését. Általánosságban azonban a szándék csak szándék maradt. A régi gyakorlat bírálói jól látták ezt. Temesi Mihály helyesen jegyzi meg: „Az anyanyelvi oktatásban társadalmi igényként jelentkező »kommunikációs technika« kialakítása érdekében . . . tantervünk (az 1963-as) a legfontosabb feladatok közé sorolja a kifejezőképesség fejlesztését, de a tanítási anyag elrendezésénél, tankönyveinkben történő feldolgozásánál az utolsó helyre került” (Temesi Mihály: Beszédművelés az iskolában. Irodalom- és nyelvtudomány, Nyíregyháza, 1977.). Ami a hagyományos nyelvtanításban jogosan számon kért és elhanyagolt terület volt, a kísérlet keretében

következésként véghezvitt tevékenység. A nyelvhasználati törvények minden újabb felismerését a beszédmű megszerkesztése követi. A tanulók felismerik a tartalmilag egymásra épülő mondatok szabályait. Beszédművelés és beszédfejlesztés harmonikus egységben valósul meg az egyéni és kollektív tevékenykedtésben.

A mondatfonetika nem valami különálló, elszigetelt terület. A mondat intonációja, hangsúly és szünet szerves része a mondatnak. Ezért a mondatépítkezés szerves részeként jelenik meg a tankönyvben és kerül gyakorlásra. Ennek köszönhetően ismerkednek meg a tanulók a mondat szórendjével. (Megjegyezzük, hogy a hagyományos oktatásban szinte figyelmet sem kap ez a kérdés!) A szórendi változásokról arra a felismerésre jutnak a tanulók, hogy az ún. „kötetlen” magyar szórendnek is szigorú szabályai vannak. Az azonos szavakból álló mondatok szórendi változásai pedig tartalmi változásokat idéznek elő — a beszédhelyzettől függően.

A hagyományos oktatás a szóbeli és írásbeli beszéd fejlesztését a fogalmazástani keretében igyekszik megoldani. Ám a beszédmű megszerkesztésének folyamatában általában kilúgozott, élettelen szövegeket szerkesztenek a tanulók. A kísérleti tankönyv szerzője már a 4. osztályban arra törekszik, hogy ez a tevékenység mindig valós, reális legyen, sohasem független adott (gyakori) beszédhelyzetektől.

Az 5. osztályban a mondat ágrajza bonyolódik: a kötelező mondatrészek mellett megjelennek a szabad (igei vonzatokon kívüli) mondatrészek. Magyarán: a tanulók a mondatról elsajátítják mindazt, amit a hagyományos módszer a bővített mondatokról tanít. Ugyanitt jelenik meg az összetett mondat fogalma (a nem kísérleti osztályokban ezt az anyagot a 8. osztályban tanítják).

Ezzel az anyagrendezéssel két dolgot is bizonyít a kísérlet: 1. oktatás-élektani szempontból bizonyítást nyer, hogy a 10—11 éves korban túl bonyolultnak, nehéznek tartott mondattani anyag megfelelő módszerekkel feldolgozható; 2. az összetett mondat fogalmának kialakítása egyrészt elválaszthatatlan a mondatról tanultaktól, másrészt a szövegtani ismeretektől.

Mintha a magyartanítás idegenkedne attól, amit a matematikatanítás már magáévá tett. Nevezetesen azt, hogy a tanulók szellemi képességeit a megfelelő módon értékelje, azaz a gondolkodás fejlettségének megfelelő tartalmi elemeket irányozzon elő a tantervekben. Az új matematikatanítás (hosszas előzetes kísérletek után) a gyakorlatban bebizonyította, hogy megfelelő módszerekkel sokkal bonyolultabb fogalmakat is képes elsajátíttatni a tanulókkal, mint ahogy azt sokáig hittük. A kísérlet az 5. osztályban ehhez az elvhez igazodva alakítja ki az összetett mondat fogalmát.

Míg azonban az alárendelő összetett mondatok kidolgozása pontos és érthető, a mellérendelő összetett mondatokat csak érinti a szerző, hogy aztán a 6—7. osztályos szövegtani ismeretek keretében pontosítsa a tudnivalókat. Így, ebben a bemutatásban nem hogy világos fogalmat nem alakít ki, de zavarólag hat a szemlélőre, és feltehetően a tanulóra is.

A példák között vannak itt-ott olyan mondatok is, amelyek alakilag kifogástalanok, de beszédben soha nem használnánk; pl. „Peti a sünt azzal tartja a víz fölött, amit kéznek neveznek.” Lehet, hogy az eszközhatározós szerkezet levezetése ezt az alakot követeli, ám ebben az esetben olyan példát válasszunk, amely ellen nem berzenkedik a tanuló nyelvi kompetenciája!

A két tankönyv itt-ott érinti a helyesírás kérdését is. Áttanulmányozva sorról-sorra mindkét kötetet, az olvasó arra a megállapításra jut, hogy ezek

csupán felületes kísérletek, melyek nem teszik lehetővé a helyesírási készség rendszeres fejlesztését. Pedig vannak jelzések, amelyek arra mutatnak, hogy többek között ez is megoldható lenne a mondattan keretében.

Kísérlet történik a szófajtnai anyag feldolgozására a mondat keretében. Szinte kifogástalan az igenevek felismerési algoritmusai. Zavaró viszont, hogy az általánosan elfogadott beálló történésű igenevek helyett a „jövő idejű” terminust használja. Ahogy gondolkodás és kételkedés nélkül elfogadjuk az új mondattani terminológiát, mert új nyelvtani szemléletről van szó, nem értünk egyet a túlhaladott terminusok használatával a szótan keretében.

Természetesen és szemléletesen vezeti le a szerző a személyes és mutató névmás fogalmát az alanyi részből. Ezzel szemben elnagyolt és felületes a határozatlan és általános névmás feldolgozása.

Mindezekkel a jelenségekkel kapcsolatban kissé nyersebben fogalmaztam. Éppen azért, mert teljesen egyetértek a szerzővel abban, hogy a szótani ismeretek is levezethetők — és így lenne rendjén — a mondattani anyagból. Ha a nyelvi jelenségeket a funkció—alak—jelentés hármasságában egységben igyekszünk bemutatni, mi sem lenne természetesebb, mint ha a szótani anyag is az összes helyesírási törvényszerűségekkel beépülne a mondattanba. Ahogy az ige tárgy- és alanyi ragozását kitűnően tudta bemutatni a szerző, úgy az igei állítmánnyal, az alanyi és állítmányi rész összes szerkezeti elemeivel kapcsolatban is megkísérelhette volna, hogy a teljes tantervi anyagot beépítse a mondattanba. Nem az eszközhatározó az egyetlen szerkezeti elem, ahol a helyesírás szerve része a funkciónak. Minden alaktani változás és jellegzetesség a mondatban betöltött funkciótól függ! A kísérlet még tart. Az esetleges korrekciók felmerülésekor nem lenne elvetendő fontolóra venni a tervbe vett nyelvtani anyag megfelelő elemekkel való kibővítését.

Már a 4. osztályos tankönyvvel kapcsolatban rámutattunk a tankönyv egyik erényére: szem előtt tartja a művészi szövegek alkotását is. Az 5. osztályban ez az irányzat József Attila nézetét tartja szem előtt: „A líra: logika”. A beszédműködés törvényeit megismert tanuló elé a szerző új feladatot állít. Nevezetesen azt, hogy a mai magyar líra elemzésével hatoljon be a szöveg struktúrájába, és jusson el az üzenetig. Ha van valami, ami miatt nagyon dicsérjük a szerzőt, akkor ezért is érdemes. Ezzel az irányzattal az anyanyelvi műveltséget nem választja ketté nyelvi és irodalmi műveltségre. Ezzel a megközelítéssel az irodalom művészi szöveg, amelynek működési törvényei épp olyan érthetőek, mint a beszéd, melyet a nyelvközösséghez tartozó tanuló ismer.

A 4—5. osztály mondattani anyaga után a 6—7. osztályban a kísérleti tankönyvek szerzője szövegtani ismereteket dolgoz föl. Logikus folytatása ez az aprólékosan megtervezett tantervi anyagnak: *a)* a mondat belső szerkezeti rendjének megismertetése, *b)* a mondatokból építkező szöveg kapcsolódási szabályainak feltárása.

Húsz évvel ezelőtt még így határozták meg a mondatot: „a mondat a beszédnek két vagy több, nyelvtani szabályok szerint megszerkesztett (ritkában egy, esetleg grammatikailag szerkesztetlen) szóból álló alapegysége, mely a beszélőnek egy valóságra vonatkoztatott, kerek tudattartalmát s ehhez való állásfoglalását fejezi ki, s amelyet az esetleges előző vagy következő mondattól a szerkesztés különféle nyelvi eszközeinek viszonylagos lezárttsága jellemez — ide értve a zeneikét (mondatfonetikaiakét) is” (MMNyR. 2: 19).

Az eltelt időszakban a nyelvtudomány felfogása a mondatot illetően is módosult: „A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége. Mondat minden

olyan nyelvi eszközből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszélő és a hallgató közötti kommunikációs kapcsolatot egy kerek kifejező és/vagy felhívó mozzanattal építi tovább” (Deme: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.).

Közös mindkét meghatározásban az, hogy a mondat a beszéd folyamat része, azaz megelőzhetik és követhetik mondatok. A másodikul idézett szemléletben új az, hogy feltételez egy kommunikációs helyzetet. A konstans elem és a változó figyelembevételével a szerző a szöveggrammatikai elveknek megfelelően igyekszik a jelzett osztályok tanulóival érzékelteni, hogy melyek azok a logikai és nyelvi elemek, amelyek a mondatokat beszédművé, szöveggé szervezik. A törekvés gyakorlati megvalósításának egyik legsikeresebb szakasza szerintem a mellérendelő mondatok fogalmának és szerepének bemutatása, feldolgozása. Nagy erénye a manipulációs úton történő levezetésnek, hogy a tanulók az összetett mondatok e csoportját nem önmagáért és önmagában valónak, hanem a konkrét kommunikációs helyzettől függő nyelvi alakulásoknak ismerhetik meg. Éppen az itt található példás kidolgozás indított arra, hogy szervesen megjelenését elmarasztaljam az előző osztályban. Nagy kár, hogy amikor már megértette a tankönyv a tanulókkal a mellérendelés összes eseteit, nem folytatja az indukciós utat, és nem jut el a logikai megfogalmazásig, azaz a nyelvtani terminusok alkalmaztatásáig.

A beszédhelyzettől függően a beszédmű mindig monologikus vagy dialogikus. A szerző ezt, a korosztály érdeklődését szem előtt tartva számtalan közléshelyzetben interiorizáltatja a felismeréseket, juttatja el őket a készség fokáig. A gyakorlásban ismét előremutató innovációval találkozunk: kerüli a látszatát annak, hogy egy beszédművet csak egyféleképpen és csakis úgy hozhatunk létre. Olyan közléshelyzeteket teremt, amelyben a tanulók számtalan variációját hozhatják létre az azonos vagy hasonló témájú beszédműveknek.

Amikor megértette és elsajátította a mondatkapcsolódás lehetőségeit a tanulókkal, a mondat belső tartalmi elemeinek változatos és választékos használatára hívja fel a figyelmet: a) a szavak többértelműségére, b) a helyzettől függő (szövegekörnyezetbe illő) szavak használatára.

A nyelvi jelek helyes megválasztásához igyekszik kialakítani a tanulóknak a szótárhasználati alapképességet. Ezzel a törekvésekkel találkozunk újabb iskolai nyelvtanunkban és olvasókönyveinkben is, ám itt ez szervesen beleépül a tanulók nyelvi manipulációs tevékenységébe. Mintegy szükségletté válik a kifejező nyelvi jelentéstartalmak megválasztásához.

A tankönyv utolsó szakaszában találkozunk az ún. hagyományos fogalmazástanítási formákkal, pl. elbeszélés, leírás szerkesztésével. Ám ugyanakkor feltűnően nagy teret szentel a könyv az ún. közhasználatú beszédművek megszerkesztésének: a vitának és a vitában való felszólalásnak, reklámszövegek, gyártmányutasítások szerkesztésének, beszámoló írásának.

Észrevételeim lezárásaként szeretném hangsúlyozni, hogy véleményem szinte teljes mértékben a kísérlet segédeszközei alapján alakult ki. Bizonyára módosulna, ha a gyakorlati megvalósításból nem néhány órát látok csupán.

Még valamit szeretnék felvetni! A kísérlet mindig hipotézis. Bármilyen helyes elképzelések épülnek is be az anyagába, a hipotézisből akkor válik elmélet, ha a gyakorlatban beválik. Azaz: a szerzőnek a mérésmetodika eszközeivel bizonyítania kell, hogy az általa felkínált nyelvtani modell eredményesebben tanítható a hagyományosnál.

Horváth Máttyás

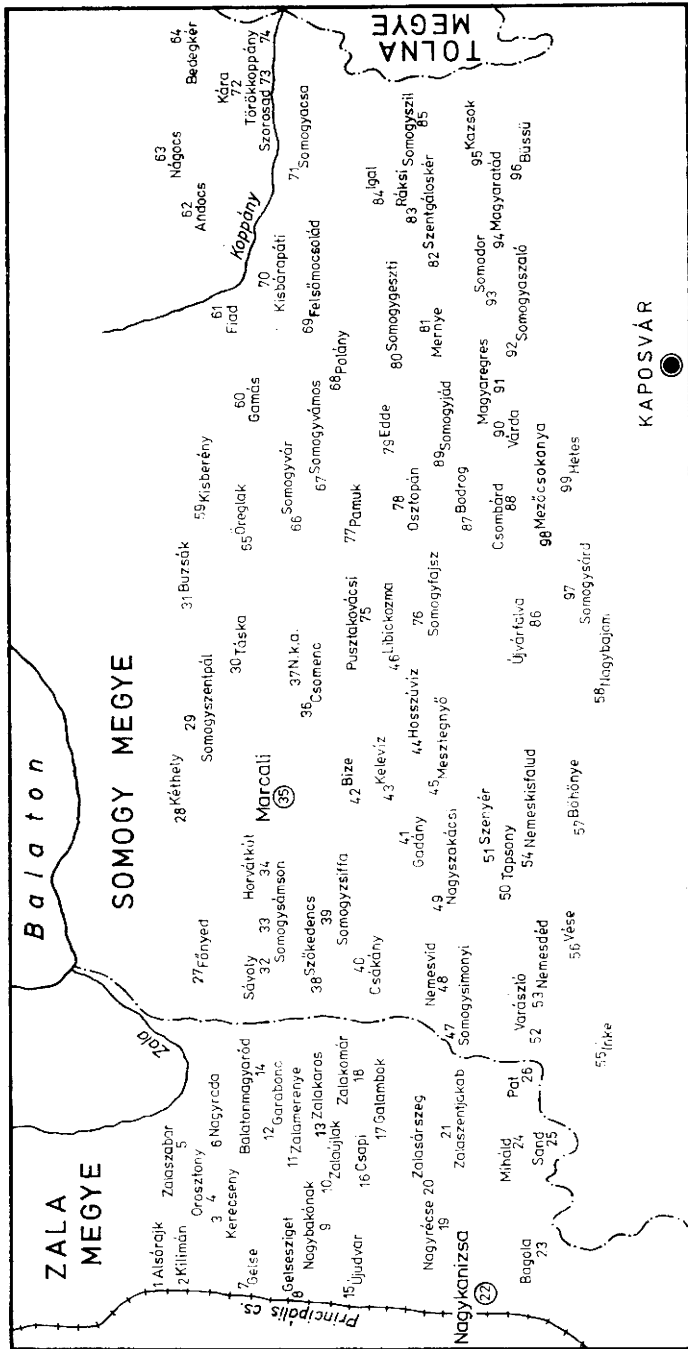
Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy—zalai nyelvatlasz alapján

Készülő nyelvatlaszom címszavai között több meghonosodóban lévő, ún. „idegen szó” is szerepel. Főlvételükkel az volt a célom, hogy gazdag élő nyelvi példaanyagon vizsgálhassam meg beilleszkedésük tanulságait, elsősorban azt, hogy használatuk formáiban miképpen érvényesülnek a nyelvjárási sajátosságok. Alakváltozataik számbavétele jól szemlélteti, hogy melyek ma az egyes nyelvjárástípusokban a legerősebb, ezekre az idegen szóelemekre is ható jellegzetességek. A gyűjtött adatok ugyanakkor a hagyományos nyelvjárási rendszer felbomlási folyamatát is dokumentálják, kitűnik belőlük, hogy a tájnyelven beszélő ember a hivatalos használatú szavakban egyre inkább elfogadja a nyelvjárási rendszerétől idegen formákat is. Úgy gondolom, hogy a feltárt jellemző vonások nemcsak egy-egy szűkebb nyelvjárásterületre, hanem sok tekintetben a regionális köznyelvekre és a köznyelv egészére is érvényesíthetők. Az idegen szavak közül főként a vegyes hangúak, a magyarban szokatlan hangkapcsolatokat tartalmazók nyelvjárási formáit érdemes megvizsgálunk, hiszen kiejtésük és toldalékolásuk módja a köznyelvben is többféle megoldást mutat. Az idegenszerűségek kiküszöbölésének különböző változatai nemcsak a nyelvjáráskutatás számára, hanem a pszicholingvisztika szempontjából is érdekesek lehetnek.

Atlaszom címszóanyagából ezúttal öt vegyes hangú szót választottam ki: hármaltoldalék nélküli alapformájában (*influenza*, *peronoszpóra*, *megröntgenezik*), egyet *-k* jeles, egyet pedig *-t* ragos alakban (*noteszek*, *konzervet*) gyűjtöttem. Az anyaggyűjtés Somogy és Zala megye területén, 99 községben történt (lásd a kutatóterület mellékelt térképét), az adatok lejegyzésében a Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési módszerét követtem. Ennek az öt címszónak az anyagát nem volt célszerű térképlapra rajzoltatni, mert az adatok megoszlása nem mutat markáns, jól szemléltethető nyelvföldrajzi különbségeket. Ahol mégis van néhány jele a területi elhatárolódásnak, ott az adatleírás utáni megjegyzésben utalok erre. A Somogy-zalai nyelvatlaszban a nyelvjárási alapréteget kívántam feltárni, a közölt adatok normatív értékűek, kivéve a ritkának < >, terjedőben lévő újnak [] és az archaikusnak () minősített példákat. A térképlapok anyagát megpróbálom tőváltozatok szerint csoportosítani, bár ez a nagy változatosság miatt nehezen kivitelezhető. Az elrendezéskor alkalmazott bekezdések és elválasztó jelek nem az etimológiai egybetartozást mutatják, hanem csupán a jobb áttekinthetőséget szolgálják. Az egyes adatok utáni sorszámok az előfordulási helyet szemléltetik (vö. a kutatóterület térképével), ezekből az alakváltozatok gyakoriságára és földrajzi megoszlására is következtetni lehet. Mindegyik címszó után közlöm a kérdező mondatot is.

influenza. Mi a neve annak a lázas, megfázásos betegségnek, amely tavasszal járványt szokott okozni?

infulénza 2—8, 10—4, 16—28, 31—3, 36—41, 43—52, 54—9, 61—2, 64—79, 82—3, 87—91, 93, 96 — *infuléndza* 1, 64, 84, 86, 90, 94—5, 97—9 — *infulénzia* 15, 39, 47, 85, (89), 93 — *infuléndzia* 1, 10 — *infulénzija* 50, 78 — *infuléncija* 1, 5 — *infuléncia* 8

— *infulénz* 39 — *inful^ulénza* 89, 92 — *infulenza* 91 *infulénzq* 81 *infulénza* 63 — *infulénza* 16, 21, 27, 69 — *inful^ul^uza* 64 — *infuluzija* 29 — *infulindza* 42

infulénza 3—5, 8, 10, 15, 26, 59, 90 — *infuléndza* <96> — *infulénzia* 3, 6, 15, 19, 32, 45—7, 54, 75, 93, 97 — *infulénzija* 1, 10, 37 *infulencija* 24 — *infulujza* 97 — *infulunza* 87 — *infulunza* 97 — *inful^uenca* <96>

infulénza 2, 63, 79, 91 *inful^ulénza* 7, 22 *inful^ulénza* 83 — *infulénzia* 20

infulunza 20 — *inful^uica* <(35)>

infulénza 13, 15, 25, 29—32, 37, 42—4, 54, 57, 60, 64, 66—8, 76, 79, 80, 86, 92, 94—5, [97] — *infuléndza* 17, 59 *infulénzia* 77 — *inful^uenzija* 24 — *inful^uunza* 77

inful^uénza 9, [13], 31—2, 34—5, [36], 38, 51, 53, 60, 66, 71, 75, 77—8, 80 *inful^uénza* 22, 55, 92 *inful^uéndza* 63 — *inful^uenzija* 18, 24, 38 — *infuluzija* 29 — *infulunza* 99 — *infulujza* 70, 75, 80 — *infuluncijija* (60) — *infulinza* 51 — *inful^uenzija* 49 — *inful^uénza* 27

inful^uenca <28>, 49, <58>

infulenza 26 — *inful^uenca* <71> — *infulunza* 42

Az adatok területi megoszlásáról megállapíthatjuk, hogy az *inful* — mássalhangzó-torlódást feloldó *infulénza* szóalakot az egész kutatóterületen ismerik, leggyakoribb azonban az archaikusabb nyelvjárásúnak számító nyugati részen, főleg a zalai községekben (1—26), itt ugyanis alig találunk *inful*-kezdetű példát. Ugyanezen a részen megfigyelhetjük a hangrendi kiegyenlítődésre való törekvést is (pl. *inful^uenzija*, *infulénza* stb.). A köznyelvi formával megegyező *inful^uénza* szóalak és alakrövidítéses változata (*inful^uénza*) kutatóterületem keleti részén általánosabb használatú. Nyelvjárási szempontból még figyelemre méltó az *nz* : *ndz* megfelelés számbavétele (pl. *infuléndza*, *infuléndzia*, *infuléndza* stb.), ez a jelenség Somogyban és Zalában más szavakban is előfordul (pl. *béndzin*, *péndzér*, *kondz^uerv* stb.).

Bár az *influenza* szó nyelvünkben a TESz. szerint már 1791-ből adathozható, a népnyelvben mégis az 1950-es, 60-as években terjedt el. Mivel hivatalos használatú orvosi szakszónak számít, alakja nem vehet részt szabadon a hangváltozásokban, a köznyelvi forma legföljebb a zárt *ē* vagy a nyílt *e* szabad választását engedi meg. A példákban kiténik, hogy a szó eleje (*inful-*) és a végző (*-a*) hangja mindig azonos. Tapasztalataim szerint a nyelvjárási beszőelő egy idegen szó megtanulásakor a szó elejére és a végére figyel, a köznyelvet nehezen tudja megjegyezni. A mi példánkban ehhez még az is hozzájárul, hogy nyelvünkben az eredeti és jövevényszavakban nincsen *fl* hangkapcsolat, ez csak néhány idegen szóban jelenik meg (pl. *flanell*, *flekk*, *flotta* stb.). A *flu-* kapcsolat még ebben a körben is ritka (*fluktuál*, *fluor*), nem csoda, hogy a népnyelv kerüli is. B. Lőrinczy Éva az orrhang + réshang + laterális kapcsolatára 10 tömorfémát sorol fel (A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai K., Bp., 1979.), ezek közül — *nflu* — hangsor csak az *influenza* szóban található. Ezt az idegenszerű mássalhangzó-torlódást a népnyelv hangátvetéssel oldja fel: *influenza* > *infulénza*; talán szerencsésebb lett volna, ha a köznyelvben is ez a forma terjedt el. Meg kell jegyeznünk, hogy a Szóvégműtató Szótár tanúsága szerint csak két *-nza* végű szavunk van (*menza* és *influenza*), viszont nagyon sok *-zia*, és *-cia* végződésű idegen szót használunk (pl. *burzsoázia*, *fantázia*, *demokrácia*, *konferencia* stb.). Az *infulencia*-típusú alakokat a TESz. latinostással magyarázza, ez a forma a népnyelvben is analógiás hatásra jött létre.

Teljes egészében népetimológias alakulásának minősíthető szóalak a gyűjtött anyagban nem fordul elő, azonban felfedezhetők az erre a szándékra utaló részletek. Ezek a szavak gyakran tréfás jellegűek, pl.: *infulujza*, *inful^ul^uza*, *inful^uica*, *inful^uenca* stb.

megröntgenezik. Mit csinálnak a tüdőszűrőn az emberrel?

röntgönözik 23, 46, 48—9, 51, 56, 74 *röntgön'özik* 44 — *röntgönnyözik* 18, 40, 51 *röntgönnyözik* 23 — *röntgönözik* 63 — *röntgönözik* <24>, [42] — *röntgönzik* 6, 39, 50 — *röntgönnyözik* 49, 51

röngölözik 52—3, 75, 87 röngölözük 86 — röngölzik 52
 röngönyözik 32 — röngönözük 9 — röngönyözik 28 röngönzik 1
 röngözzik 15

mégröngönözük 5, 9, 11—2, 16, 22, 24, 28, 31—2, 34—6, 59—61, 63, 65, 68, 71—3, 79, 83—4, 93 megröngönözük 44 megröngönözük 8, 15 — mögröngönözük 52—3, 57, 81—3, 85, 89, 92, 94—7 mögröngönözük 43 — megröngönözük 5, 13—5, 18—9, 36, 38, 59, 62, 87 mögröngönözük 42 — mögröngönözük 25 — megröngönözük 2, 5, 6, 8—10, 12, 14, 21, 24, 27—33, 39, 47, 56, 71, 74 mögröngönözük 15, 22 — mögröngönözük 25—6, 45, 50, 54, 81, 89 mögröngönözük 26 — megröngönözük 2, 16, 32, 35, 38 — megröngönözük 4 — megröngönözük 84 megröngönözük 4, 11 — megröngönözük 7 — megröngönözük <31> — megröngönözük <22>

mégröngölözük 8, 23, 27, 34, 36—7, 46, 61, 65—8, 76—8 megröngölözük 87, 93 — mögröngölözük 45, 57—8, 82, 86, 88, 90—1, 93, 97—9 — megröngölözük 17, 40, 59, 69, 75, 80 — mögröngölözük 54—5, 91—3 mögröngölözük 41
 megröngönyözik 10 — megröngönözük 2 — megröngönözük 27, 64 — megröngönözük 7, 10, 19, 20, 64 — megröngönözük 1, 3, 5, 13—6, 19, 20, 64 megröngönözük 17 — megröngönözük 64 — megröngönözük 9
 mögröngözik 54, 92 — megröngözik 44
 megröngönöz 22

Nyelvföldrajzi megjegyzések: A *meg-* igekötő *ë-ző* : *ö-ző* megoldása egybeesik más *ö-ző* térképlapok tanulságaival. A *-gg-*t tartalmazó adatok (pl. *mégröngönözük*) legtöbbször a zalai községekben fordulnak elő.

A *röntgenezik* ige leggyakoribb nyelvjárási formáiban az 1—3. szótagban *ö* hangot találunk. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a regionális köznyelvből átvett *ë-ző* alapszó ezekben a nyelvjárásokban labializálódik (*röngën* > *röngön*); másrészt szerepet játszhat a hangrendi kiegyenlítődés, valamint a hasonló végződésű szavak analógiája is. A szóbeljei mássalhangzó-torlódást — a köznyelvhez hasonlóan — a nyelvjárás is *a* -*t*-hang kivetésével oldotta fel.

Az *ny*-hangú adatok azt bizonyítják, hogy ebben az idegen eredetű szavunkban is érvényesül a dél-dunántúli nyelvjárásoknak az a jellegzetessége, hogy a magánhangzóközi helyzetben lévő *-n* gyakran *ny*-nyé válik (*röngön* > *röngönyözik*). Az *-l* fonémát szerepeltető adatokat népetimológias eredetűnek tartom: a *röngöre mögy*; *mögröngözik* stb. példákat ugyanis *l*-s megoldásának tekinthették, ezért egészítették ki az inetimológus *l*-lel. Mivel a vizsgált szónak a hivatalos köznyelvi formával (az orvosi szaknyelv útján) állandó kapcsolata van, ezért nem is alakulhatott ki ettől jelentősen eltérő népetimológias változata, kivételként talán csak a *mégröngönöz* adatot lehet megemlíteni.

peronoszpóra. Mi a szőlő egyik legnagyobb gombabetegsége, amitől a levelei elszáradnak? (Régen kizárólag rézgáliccal permeteztek ellene.)

përamosz 37, 42 — përanosz 78 — peremesz 41, 45, 61, 74 përemesz 36 përemesz 6, 31, 36, 72, 75—6, 80, 90, 98 — përemosz 76 — perenec 49 — perenesz 74 përenesz 31, 65, 72 — përenosz 2—5, 7—12, 15, 28, 43, 48, 57, 72, 78, 88, 93 — përenosz 15 — përenosz 50 — përomosz 43 — përonész 50, 67 — peronosz 32, 41, 53, 71, 76, 88, 97 përonosz 1, 3—5, 8—13, 15—19, 22, 27—8, 33—4, 38, 40, 42, 46—7, 52, 54, 56, 58, 71, 78, 86—7, 89—97 përonosz 1 përonosz 10 përonosz 18 — përenusz 21

peremeszpor 51, 61, 69, 70, 74 përemeszpor 31, 46, 57, 59, 75—7, 80, 84, 87, 90, 93, 97—8 — përemeszpor 64, 85 — peremeszpor 74 — përemoszpor 36, 66 — përeneszpor 38 përeneszpor 29, 57, 59 — perenészpor 35 — perenészpor 48 — perenoszpor 62, 93 përenoszpor 97 — përenoszpor 89 — peronoszpor 6, 44 — përonoszpor 10, 18, 22, 24, 35, 47, 54, 57—9, 64, 71, 83, 93, 99 përonoszpor 47 — perenuszpor 69

përemeszpor 30, 66, 75 përmënezszpor 91

pereneszpór 70 *perēneszpór* 63 *pēronospór* 14, 25, 44, 77

peremeszpóra 33, 69, 70 *perēmeszpóra* 60 *perēmēszpora* 50, 68, 77, 98 — *peremoszpóra* 81 — *pēromospóra* 6, 99 — *pereneszpóra* 51, 79, 97 *perēneszpóra* 38, 68, 94 — *perenēszpora* 64 *perenēszpora* 71 — *perenoszpóra* 60, 69, 79, 86, 92 *perēnoszpóra* 67 — *pērenospóra* 60 — *pērenospóra* 20, 79 — *peronoszpóra* 78 — *pēronospóra* 13—4, 17, 22, 24—5, 32, 35, 42, 47—9, 55, 67, 86, 89, 97, 99

peremeszpóra 45, 70, 83 *perēmeszpóra* 80 *perēmēszpora* 68, 87 *perēmēszpóra* 81 — *pēromospóra* 96 — *perenēszpóra* 82 *perēneszpóra* 37, 63, 95 *perēneszpóra* 66 *perēneszpóra* 91 *perenēszpóra* 39 — *perenoszpóra* <28>, 82 *perēnoszpóra* 31 — *pērenospóra* [7], 60, 65 *pērenospóra* 71 *pērenospóra* 64 — *peronoszpóra* 60, 85 *peronoszpóra* 92, 98 *peronoszpóra* [16] *per^onoszpóra* 23 — *pēronospóra* 2, 5, 9, 11—2, 22—3, 25—7, 32, 34, 40, 44, [56], 62, 64—5, 67, 73, 92—3, 96 *pēronospóra* 58 — *pērunospóra* 2

permoszpóra 88

pēnorospóra <96>

Néhány példa van a magyar szóval való helyettesítésre is: *penész* 33, 38, 48 *penész* 40

Megjegyzés: A gyűjtés során megfigyeltem, hogy a *-pora* végződésű szóalakokat néhány (főleg zalai) községben 2 hangsúllyal ejtik, az első szótagon kívül a 4. szótagon is nyomaték van. Pl.: *pēronospóra* 9, 13, 21, 24 *perēnoszpóra* 20. Ezt a jelenséget azonban csak a legfeltűnőbb esetekben jelöltem, kutatásom erre a szempontra nem terjedt ki.

A mintegy 80 alakváltozat területi eloszlásában nehéz nyelvföldrajzi jellegzeteségeket fölfedezni, mégis megállapíthatjuk, hogy a rövidebb alakok (pl. *perenosz*, *pēronosz* stb.) gyakoribbak a kutatóterület nyugati részén, mint a keletin. Ugyanakkor az *-m-* hangot tartalmazó szóalakok (pl. *peremesz*, *pēromosz*, *peremosz*, *peremeszpóra* stb.) a somogyi nyelvjárásokra jellemzőek, Zalából csak egy községből van erre példa. A zalai részén (1—26) csak egy nyílt *e-ző* adatot hallottam; a többi példa *ē-ző*; a somogyi kutatópontokon vegyesen vannak *e-ző* és *ē-ző* formák, de több olyan község is akad, ahol csak nyílt *e-s* adatot jegyeztem föl. (pl. 29—31, 36, 41, 45, 41, 61, 63, 66 stb.). A nyílt *e-s* formák gyakorisága, és természetesen a szó vegyes hangrendűsége az oka annak, hogy a gyűjtött anyagban egyetlen *ö-ző* példa sem található.

Az adatközlők között sokan vannak, akik a *peronoszpóra* szó nyelvjárási formáját szóösszetételnek értelmezik. Szerintük a *pēronospóra*, a *pēronospóra* stb. szóalakok minőség- ill. birtokjelzős összetételek, amelyeknek a determinánsa önállóan is megjelölheti a fogalmat (pl. *pēronosz*). Ezt alátámasztani látszik az a tény, hogy a hosszabb és a rövidebb alak az egész kutatóterületen egymás mellett él, és a rövidebből éppen a népetimológián magyarázható *-póra* ~ *pora* végződés hiányzik. A *-pora* „utótag” sok helyen még mellékhangsúlyt is kap, ez is a téves szófejtéssel van kapcsolatban.

Az alakrövidítéses forma már egyfajta beilleszkedést jelent, hiszen a 3 szótagú szó használata sokkal könnyebb, mint az 5 szótagúé. A rövidebb alakban a vegyes hangúság föloldására is lehetőség van, a nyelvjárás már eddig is több esetben élt ezzel (pl. *peremesz*, *perenesz* stb.). Érdekes, hogy a szó nyelvjárási képe a magas hangrendűség felé fejlődik, ehhez a rövid alakból két *o* hangot kell *e*-vel fölcserélni; holott egyetlen hang, az első szótag *e*-jének mély hanggal való helyettesítésével a teljes szóalak mély hangrendűvé válhatna. Úgy gondolom, hogy ebben az esetben a monotonia veszélye miatt a nyelvjárás is eltökélt ettől a megoldástól. A nyelvérzék bizonyos körülmények között előnyben részesíti a változatosabb, könnyebben kiejthető hangalakot, mint a hangrendi azonosságot.

A *peronoszpóra* szó példáján is láthatjuk, hogy a hivatalos használatú szavak legfontosabb része (az első szótagja) megegyezik a köznyelvi formával, hiszen a mintegy háromszáz adat között egy sincs, amely ne *pe-* szótaggal kezdődne.

A gyűjtés során nem érdeklődtem tudatosan a tréfás, népetimológiás megnevezések után, talán ezzel magyarázható, hogy nekem nem sikerült *feneroszpör*, *fenerossz póré*, *feneroszpára*, *feneroszpóra*-típusú (TESz.) adatokat feljegyezniem.

konzervet. Ma már mindegyik élelmiszerboltban lehet kapni dobozban vagy üvegben eltett tartósított készélt, más szóval . . .

konzervét 18, 22, 31–2, 35, 37, 39, 41, 48–9, 51, 59, 61, 64–5, 72, 74, [75], [79], 97–8 *konzervét* 3, 6, 7, 11–3, 15, 27–8, 34, 40, 47, 52 *konzervét* 24 *konzervét* 9, 43–4, 67–8, 76, 78, 82, 90, 99 *konzervét* 7, 14 *konzervét* 8 – *konzervét* 78, 93 *konzervét* 1 *konzervét* 52 – *konzervét* 9, 22, 45, 53, 55–8, 69, 71, 80, 82, 89, 91–2, 94–6, <98>, 99 *konzervét* 10, 14, 25, 50, 54 *konzervét* 26, 30, 36, 38, <59>, 66, 71, 75, 77, 79, 89, 91 *konzervét* 3–6, 8, 15–6, 19, 25, 27, 34 *konzervét* 97 *konzervét* 81 – *konzervét* 83–4, 91, 94–6 *konzervét* 42, 67–8, 73, 85, 87–8 – *konzervét* 91

konzervet 35, 78 – *konzervet* <82>

konzervat 49

konzervot 5, 6, 20–2, 29–31, 35, 38, 41, 44–6, 51, 58–61, 63–4, 66, 70, 74, 76–7, 83–5, 87, 92, 97, 99 *konzervot* 1, 2, 4, 11, 16, 19, 25, 36, 97 *konzervot* 58 – *konzervot* 52, 83 – *konzervot* 58, 98

konzervát (30), 32–3, 35, 39, 41, (75) *konzervát* 2, 12, 16, 19, 26, 40, 49, 55 *konzervát* (46), 80, 86, 90 *konzervát* 1, 5, 13–5, 21, 23–4, 50–*konzervát* 81, 86, 93 *konzervát* 2

konzert 15, 18, 32, 42–3, 48, 53–4, 66 *konzert* 17, 20 – *konzert* <59>, 76

A *konzervet* szóalak nyelvjárási példáit a tőváltozatok, és a tárgyragos forma előhangzói szerint rendeztem el. A köznyelvben ez a szó egyalakúnak számít, kutatóterületen azonban 3 tőváltozata létezik: *konzerv* ~ *konzerva* ~ *konzér*. A TESz. a *konzerva* alakot tekinti eredetinek: „Végős forrása talán az óprov. *conserva* 'az, ami konzerválva van' . . ., s ezt a k. lat. *conserva* 'ua' közvetíthette. A magyarba a németből, esetleg a franciából kerülhetett át. A *konzerva* szóvégi *a*-ja a ném. *Konserve* *e*-nak hangzó végződését helyettesítheti, de felfogható latinositásnak is.” Bár a TESz. már 1664-ből adatolja, adatközlőim arról tanúskodnak, hogy ez a szó a nyelvjárásban csak a 20. században jelent meg, sőt ma is ritkán használt lexéma. Alapformáját, ragos alakjait bizonytalanul nevezik meg, kérdésünkre sokszor még ugyanaz a személy is 2–3 féle alakváltozattal válaszol. Mivel a *konzerv* szó a vizsgált nyelvjárásokban újkeletű, ebből arra következtethetünk, hogy a *konzerva* alakváltozat sincs egyenes összefüggésben az átadó nyelv hasonló végződésű szavával. Az *-a* hangot a nyelvjárásban toldották a szó végéhez, ezzel egyrészt a mássalhangzó-torlódást oldották fel, másrészt a toldalékolást tették egyszerűbbé.

A három tőváltozat közül a köznyelvvvel azonos *konzerv* forma a gyakoribb, majd sorrendben a *konzerva*, s végül az alakrövidítéses *konzér* következik. Területi megoszlásukban nem lehet nyelvföldrajzi elkülönülést kimutatni. A szótó kiejtése a köznyelvben az ÉrtSz. szerint *ē*–*e* változatban fordul elő. Ebből a szempontból tanulságos megfigyelni, hogy adataim döntő többsége zárt *ē*-zű, csupán 4 községeben hallottam nyílt *e*-zű formát. Az idegen eredetű szavak nyílt *e*-s ejtése kutatóterületemen a református lakosságú kutatópontokra jellemző, ez a jellegzetesség más térképlapokon is feltűnik (pl. *benzines*, *notesz*, *méter*, *október*, *december* stb.)

Azt hiszem, a köznyelvi használat szempontjából is tanulságos, hogy a nyelvjárásokban milyen előhangzó kapcsolódik a tárgyraghoz. Az ÉrtSz. első helyen *-et* [ē] formát javasol, csak zárójeliesen említi meg az *-ot* változatot. Kutatóterületemen is az *-et* (az *ö*-zű déli részeken az *-öt*) előhangzós forma a gyakoribb, de jelentős számú adat van az *-ot* változatra is. A *konzerva* és a *konzér* tőváltozathoz a *-t* rag közvetlenül kapcsolódik. Az adatok szociális értékéről a kutatott nyelvjárásokban még nem alakult ki határozott

vélemény, de az informátori közlésekből arra lehet következtetni, hogy a *konzervét* és a *konzervot* formákat tekintik köznyelvinek, a második azonban lényegesen kisebb gyakoriságú. A *konzervát* szóalak most is jobbra az idősebbek körében használatos, ez a nyelvjárásból is vissza fog szorulni. A *konzért* formára csak 14 községből van példa, ritkának számít, nem valószínű, hogy el fog terjedni.

noteszok. Mi a nevük azoknak a zsebben hordható, kis alakú füzeteknek, amelyekbe jegyzetelni szoktunk?

notészék 26, 35, <46>, <59>, 64, 66, 73, 82 *nofészék* 12 — *notészök* 22, 80, 92 — 3 *nofészök* <55> *notészök* 97 — *noteszök* <89>, 92

notészok 20 — 3, 29, 30, 32 — 3, 35, 39, 41, 43 — 6, 48, 51 — 3, 56 — 72, 74 — 80, 83 — 91, 93 — 6, 98 — 9 *nofészok* 1 — 19, 23 — 8, 31, 34, 36 — 8, 40, 42, 47, 49, 50, 54 — 5, 96 *notészok* 25 — *noteszok* 58, 81 *nofészok* 25

Nyelvföldrajzi szempontból megállapíthatjuk, hogy a zárt *ē*-s adatok szinte általános érvényűek, nyílt *e*-t tartalmazó példákat csak a református lakosságú somogyi kutatópontokon jegyeztem föl (58, 81, 89, 92). A *-k* többesjel legtöbbször mély hangrendű előhangzóval kapcsolódik a szótőhöz (pl. *notészok*), az *-ék* ~ *ök* változat inkább csak a déli *ő*-ző községekben használatos. A hátrább képzett *ŋ* ejtése a kutatóterület nyugati felére jellemző, ez egybevág más *t*-hangot tartalmazó térképlapok (pl. *kút*, *ütötte*, *tanító* stb.) tanulságaival.

Érdekes megfigyelni, hogy a *konzerv* és a *notesz* szavakban megegyező sorrendben, ugyanazokat a magánhangzókat találjuk, mégis az első szóban a magas hangrendű, a másodikban pedig a mély hangrendű toldalékolás a jellemzőbb. Ebből arra következtethetünk, hogy a kapcsolódó előhangzó minőségét nemcsak a szótő magánhangzói befolyásolják, hanem ez függ a szóvégi mássalhangzó(k)tól is, sőt bizonyos esetekben morféma-hoz kötött sajátosságának értékelhető.

Király Lajos

A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai

A gazdaság és a nyelv fogalmi kategóriáinak összekapcsolása az utóbbi években egyre gyakrabban fellelhető a nyelvvel foglalkozó diszciplínákban. Ez tulajdonképpen természetes dolog, mert az eszmerendszerek, a társadalmi és gazdasági berendezkedések megkülönböztető jegyei a filozófián kívül leginkább a gazdasági élet fogalomrendszerében jutnak felszínre. Ezen megkülönböztető jegyek nyelvi reprezentációja az alkalmazott nyelvészettől a nyelvfilozófiáig terjedő, a nyelvvel foglalkozó diszciplínák hierarchiájának minden szintjén vizsgálható problémakört alkot.

A gazdasági életben a mindenkori társadalmi-gazdasági berendezkedésnek megfelelően kialakultak a különböző Marx előtti, majd a viszonylag egységes marxista és az egymástól sok tekintetben eltérő jelenkori nem marxista közgazdasági elméletek fogalmai. E fogalmak nyelvi megjelenése a korunkban párhuzamosan létező gazdasági rendszerek esetében az ekvivalenciák és/vagy azok hiányának mindig érdekes kutatási területét biztosítja az alkalmazott nyelvészet számára. Közismert, hogy az eltérések példái leggyakrabban a gazdasági élet szókincséből származnak.

Valamely szaknyelv terminológiájának leírása után általában felmerül az adott szaknyelv horizontális elhatárolásának és vertikális tagolásának igénye. Így van ez a gazdasági nyelv esetében is, de az elhatárolási és tagolási feladatok bonyolultabbak, mint például a természettudományok vagy valamely pontosan körülhatárolható társadalomtudomány esetében. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy az absztrakciós szint vonatkozásában a nyelvvel foglalkozó diszciplínák hierarchiája legfelső

fokának tekinthető nyelvfilozófia is felveti a gazdaság és a nyelv összefüggéseinek kérdését. Kelemen János szerint a nyelv „lényegének” vagy „természetének” magyarázatakor két lehetőség között választhatunk. Az első lehetőség valamely nyelven kívüli realitás, egy alapvetően más típusú jelenségsorozat kategóriáival való leírás. A másik lehetőség a nyelvnek „önmagában” való magyarázata (Kelemen 1984. 168–9). Ferruccio Rossi-Landi, amint erre a későbbiekben még visszatérek, az első lehetőséget választja, amikor a gazdaság és a nyelv homológiáját tételezi fel (Rossi-Landi 1974, 1976). Kelemen János bírálva elemzi Ferruccio Rossi-Landi túlzott általánosításait, a bírálat során ugyanakkor megállapítja, hogy Rossi-Landi kísérletét egy megfelelőbb elemzési szinten nemcsak érdekes, de kell is folytatni (Kelemen 1984. 187). Mindenesetre Kelemen Jánosnak az itt általam csak felületesen érintett okfejtéséből is az következik, hogy a gazdasági életben használatos szaknyelvek leírásakor célszerű a nyelv lényege magyarázatának első lehetőségével élni. Helyesen járunk el, ha a leírás tárgyát képező szaknyelv denotátumából, nem pedig az arra vonatkozó nyelvi jelek rendszerezéséből indulunk ki.

Ilyen megfontolások alapján jogosnak látszik, hogy a gazdasági élet nyelvével a gazdaság szakterületeinek megfelelő felosztások szerint foglalkozzunk. E szakterületek között fontos helyet foglal el a külgazdaság, amely a társadalmi munkamegosztás egymástól meglehetősen távol eső területeit foglalja össze. Ha a nyelv lényegét önmagában kereső leírás módszert választanánk, akkor a külgazdaság — mint a gazdasági életben belüli önálló terület — nyelvét aligha írhatnánk le egyetlen szaknyelvként. A nyelven kívüli meghatározó kategóriák posztulálása esetén azonban ez a vállalkozás lehetséges és szükséges. Szükséges a társadalmi gyakorlat szempontjából, mert a külgazdasági szakembereknek sokoldalúaknak kell lenniük, és ennek nyelvi következményei vannak. A külkereskedelmi üzletkötőnek nemcsak tárgyalásokon kell részt vennie, hanem kereskedelmi leveleket és telexeket is kell írnia, valamint olvasnia és értenie kell a partner országokból érkező szakmai publikációkat. A külgazdaságra szakosodott elméleti közgazdász idegen nyelven írott szakkönyveket és szakfolyóiratokat olvas, a vállalati közgazdász a cégek közötti kapcsolatok okmányait. De még a leggyakorlatibb területen dolgozó szakembereknek, például a szállítmányozóknak is érteniük kell az idegen nyelven írott árukisérő okmányokat, ugyanakkor szakmai dialógusokat is kell folytatniuk, általában nem is csak egy idegen nyelven.

A külgazdasági szaknyelv horizontális elhatárolása a gazdasági élet más szaknyelveitől nem zárja ki, hogy más határokat is megvonjunk, más célokra, más megközelítésből. Elképzelhető az egész népgazdaság területén használatos nyelv összefoglaló leírása csakúgy, mint például a börze vagy a külkereskedelmi levelezés nyelvée. A szaknyelvek száma sehol sem eleve meghatározott, ez a szám szemlélet, cél és igény szerint bővíthető vagy szűkíthető. A szaknyelvkutatás mai szintjén a fő kérdés már nem a szaknyelv mibenléte. A hatvanas és hetvenes évek elméleti vitái után általánosan elfogadottnak tekinthető az a Lothar Hoffmann-tól származó meghatározásban kifejezésre jutó felfogás, amely szerint a szaknyelv azoknak a nyelvi eszközöknek az összessége, amelyeket a szakemberek szakmai kommunikációjuk során használnak (Hoffmann 1984b. 53). Jelenleg a szaknyelvkutatás legérdekesebb kérdése a szaknyelvek leírásának módja. E kérdésre jelentős válaszadási kísérlet Lothar Hoffmann „Seven Roads to LSP” című cikke (Hoffmann 1984a). A szaknyelvkutatás hét útja Lothar Hoffmann szerint a lexikológiai megközelítés, a szaknyelv funkcionális nyelvként való leírása, a gazdasági nyelvészet, a funkcionális stilszintika, a természetudományos-filozófiai szaknyelvkutatás, a fordítástudományi irányultságú szaknyelvkutatás és a résznyelvek (Subsprachen, sublanguages) elméletén alapuló kutatások.

Ha a Kelemen János által kifejtett nyelvreírasi alternatívára gondolunk, úgy megállapíthatjuk, hogy a szaknyelvek kutatásának Lothar Hoffmann által leírt hét útja közül

öt esetében a nyelven kívüli kategóriák alapján történő megközelítés dominál. A lexikológiai és a fordítástudományi szaknyelvleírás a nyelvet a nyelvből megközelítő elméletnek tekinthető. A kérdés bonyolultságát jelzi, hogy a nyelven kívüli kategóriákból kiinduló szaknyelvleírás ismeretelméleti helyessége és nyelvészeti haszna ellenére eddig mégis kétségtelenül éppen a lexikológiai és a fordítástudományi megközelítésből születtek a legjelentősebb konkrét, korpuszvizsgálatokon alapuló eredmények. Elsősorban a lexikológiai kutatásokat emelhetjük ki, amelyek igen nagy múltra tekinthetnek vissza. Másodszorban azt kell elismernünk, hogy a terminológia a szaknyelv immanens fogalmi rendszerének hordozója, tehát nyelvészeti feldolgozása mindenkor fontos volt és fontos lesz.

A külgazdasági szaknyelv lexikológiai leírásának kísérleteivel sem lépünk járatlan útra. A gazdasági élet szókincse már korán felkeltette a szókincs kutatóinak figyelmét. A német Alfred Schirmer 1911-ben jelentette meg „Wörterbuch der deutschen Kaufmannssprache” című munkáját Straßbourban. 1913-ban a csoportnyelvekről (Sondersprachen) írott tanulmányában a példaanyag zöme szintén a kereskedelmi nyelvből származik (Schirmer 1981). Német szakos lévén a német kereskedelmi nyelv leírását kísértem figyelemmel, ezért példáim is abból származnak. Ismeretes, hogy a mai kereskedelmi nyelvben – s ennek sajátos területén, a külgazdasági szaknyelvben is – sok terminológiai jellegű idegen szó van, amelyet a nem közgazdászok gyakran purista módon üldöznek. E purista törekvéseket már Schirmer is nehezményezte és „dogmatikus állásfoglalásnak” nevezte. Különösen érdekes ez a probléma, ha figyelembe vesszük a mai német nyelv fejlődésének divergens irányzatait. Az olyan szavakat, mint például *Partner* [a *Partnerfirma*, *Partnerland*, *Geschäftspartner*, *Handelspartner* összetételekben] vagy *Clearing* egyes mai szerzők a II. világháború utáni angol vagy orosz befolyás eredményének tekintik az NSZK és az NDK gazdasági nyelvében. Nem érdektelen figyelembe venni, hogy e szavakat már Schirmer is említi 1913-ban mint a német kereskedelmi nyelv angol jövevényszavait. Az idegen szavak átvétele és használata jogosultságának megítélésekor mindenkor célszerű az adott szakterület szakembereinek a véleményét is tekintetbe venni, hiszen erről dönteni elsősorban ők jogosultak. Nyelvművelő szempontból magyar vonatkozásban Pintér Jenő és szerzőtársai 1938-ban sikraszálltak például az olyan külkereskedelmi szakszavak magyarítása mellett, mint a *skontó* (javaslatuk szerint *árendedmény*), a *csekk* (javaslatuk szerint *fizetőlap*, *pénzesutalvány*), *klíring* (javaslatuk szerint *bankelszámolás*, *bankkövetelés*) (Pintér 1938). Csakhogy e javaslatok megszívlelése esetén nem tudnánk kifejezni, hogy a *skontó* azonnali fizetés, a *rabatt* pedig nagyobb vásárlás esetén adott mennyiségi árendedmény. A *csekk* szó magyarítására javasolt két szónak a gazdasági életben egymással ellentétes jelentése van, a *clearing* pedig csak a lehetséges bankelszámolási módok egyike, nem is szólva a *bankkövetelésről*, ami egészen mást jelent. Az idegen szavak problémája minden szaknyelvvvel kapcsolatban gondot okoz a nyelvészeknek, nyelvművelőknek. Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell különböztetnünk a fölöslegesen használt, nem terminológiai jellegű idegen szókincset az esetleg csak bonyolult körülírásokkal helyettesíthető, nemzetközileg elfogadott szakszavaktól. Természetesen joggal pellengérezte ki Dengl János már 1937-ben az olyan mondatokat, mint: „Az asszociált institúciók a profiton egyenlő mértékben participáltak, végső esetben nem sokat profitáltak”. Ugyanakkor nincs igaza, amikor a következő mondatokat is kifogásolja: „A cég bonitása nem kétséges”; „Az export kontingens évről évre csökken” (Dengl 1937. 395). A *bonitás* és az *exportkontingens* olyan szakszavak, amelyek a nyelv mai állapotában csak nehézkes körülírásokkal lennének helyettesíthetők. Látnunk kell azt is, hogy egy adott szaknyelvben a nemzeti nyelv minden idegen eredetű szava nem tekinthető az adott szaknyelv idegen szavának. E téren Deme László véleményét osztom, aki a magyar csizmadiák szaknyelvével kapcsolatban megállapítja, hogy e szaknyelv minden olyan szava magyar eredetűnek tekintendő, amely a magyar nemzeti nyelvben már az adott szaknyelv keletkezésekor jelen volt (Deme 1947).

A nemzetközi gazdasági élet sok idegen szava mind a németben, mind a magyarban már a mai értelemben vett külkereskedelem létezése előtt is jelen volt a nemzeti nyelvben, többnyire mint jogi szakszó. A szakszókincsrel kapcsolatban óvakodni kell a kutatások nélküli feltételezések általános érvényfűvé tételétől is. A némettel kapcsolatban gyakran olvasható, hogy az angol szavak elburjánzása főleg az NSZK gazdasági nyelvére jellemző. A „Wörterbuch der Außenhandelspraxis” igazolja, hogy a kép az NDK-ban sem alakult másként: A címszavak 9,71%-a közvetlen átvétel az angolból (Stassen 1977). Ebben az esetben bizonyára annak a jelenségnek vagyunk tanúi, amelyet Mario Wandruszka ír le: a nemzetközi szakmai kommunikációban az angol ma sajátos technolektus szerepét tölti be (Wandruszka 1979. 320). Különösen érvényes ez a megállapítás az olyan területekre, amelyeken a gyors ügyintézés ellenére messzemenő pontosságra van szükség. Ezek közé tartozik a külgazdaság is, amelynek egyes területein az angol viszonylagos terminológiai egynyelvűséget biztosít. Példák erre a fuvarparitások elnevezései: *job*, *cif* stb., amelyeket a nemzetközi áruforgalomban minden szakember megért.

A fentiekben sok szó esett az idegen szavakról. De már az idézett Schirmer is megállapította, hogy a kereskedelmi nyelvnek sok köznyelvi eleme is van (Schirmer 1981. 33). A *Ware*, *Geld*, *Markt*, *Preis* főnevek, akárcsak a magyar *áru*, *pénz*, *piac*, *ár*, az *ambieten*, *kaufen*, *verkaufen*, *zahlen* igék, akárcsak a magyarban az *ajánlani*, *vásárolni*, *eladni*, *fizetni* nemcsak az alapszókincs, hanem a külgazdasági szakszókincs lényeges elemei is. Fontos példája ez annak, hogy az általános nyelvet a szaknyelvektől nem választhatjuk el szigorúan. Az a leegyszerűsítő nézet, hogy a szaknyelv azonos a szakszókincsrel, már régen túlhaladott. Mégis, a lexikológiai vizsgálatok a komplex szaknyelvi elméletek szempontjából is mindig meg fogják tartani jelentőségüket. Érdekes kutatási feladat lehet például a terminus technicus kialakulásának nyomon követése. A köznyelv már idézett szavai a szaknyelvben egészen más absztrakciós szintű fogalmat jelölnek. A külgazdasági *piac* nem egy adott hely, de bizonyos értelemben mégis lokalitást implikáló fogalom. A külkereskedelemben pedig *fizetni* általában úgy szokás, hogy a *pénz*, noha az a maga tárgyi mivoltában és mindennapi jelentésében is csak jelkép funkciót tölt be, tovább absztrahálódik, „könyvpénzzé” válik, a valóságban meg sem jelenik. A külkereskedő a jelkép jelképével fizet. A nem külkereskedő a terminologizált köznyelvi szavak magasabb absztrakciós szintjét nem értheti meg. Ez is érv amellett, hogy a lexikológiai szaknyelvi kutatásoknak az izolált szakszavak formai elemzésén túl kell jutniuk.

A szaknyelvek funkcionális nyelvként való felfogása, amely a prágai nyelvészeti iskolától kapott közvetlen impulzusokat, a gazdasági nyelv leírása szempontjából igen jelentős volt. Itt elsősorban a gazdasági nyelvészetre gondolok, amelyet Lothar Hoffmann cikkében a szaknyelvkutatás hét útja egyikének tekint. A gazdasági nyelvészet, különösen annak „funkcionális és strukturális” irányzata (funktionelle und strukturelle Wirtschaftslinguistik) a külgazdasági szaknyelv komplex leírási kísérleteinek kétségtelenül a legfontosabb nyelvészeti előzménye. Ennek az irányzatnak a tézisei olyan kommunikatív-funkcionális nyelvszemléletet fejeznek ki, amelyek a mai szaknyelvi elméletekben szinte változatlanul jelen vannak. Ma is friss és modern az a tézis, hogy a nyelvészeti vizsgálódások tárgya a nyelv a s a j á t o s f u n k c i ó j á b a n. Második tézisük, amely szerint a gazdasági nyelv gazdasági célokat szolgáló s t r u k t u r á l t é s f u n k c i o n á l i s e g é s z e t alkot, a mai pragmatikai elméletek előzményeként hat ránk. A prágai gazdasági nyelvészek további két tézise szerint a gazdasági nyelv k o m m u n i k á c i ó s e s z k ö z, amelynek kutatásában a s z i n k r o n i k u s nyelvszemléletnek kell dominálnia (Drozd, Seibicke 1973. 74 kk.). E tézisek igazságát kimondásuk óta senki sem vitatta, ám a maguk korában mégsem érvényesültek. A hatvanas évektől kezdve a funkcionális nyelvszemlélet hagyományát Csehszlovákiában a szaknyelvi kutatások terén főként Eduard Beneš vitte tovább, akinek munkássága módszertanilag sok rokon vonást mutat

a gazdasági nyelvészettel, noha ő nem sajátosan a gazdasági nyelvvel, hanem a műszaki tudományok nyelvével, illetve általában a szaknyelvek problematikájával foglalkozik (vö. pl.: Beneš 1971, 1972, 1981).

A szaknyelvek, így a külgazdasági szaknyelv funkcionális stilisztikai megközelítése is a prágai hagyományokra vezethető vissza. A külgazdasági szakszövegek stílusbeli sokrétőségük miatt gazdag anyagot szolgáltatnak a funkcionális stilisztika számára. Szövegfajtákba sorolásuk fontos feladat, különösen az oktatás szempontjából, mert a kereskedelmi levelek stílusjegyeit meg kell különböztetni a tárgyalások közvetlen interakcióiban használt fordulatoktól. Például: „Um Ihnen entgegenzukommen, sind wir gerne bereit, Ihnen einen Rabatt von 5% zu gewähren” – ez az ajánlati levél szokványos fordulata mennyiségi árengedmény kilátásba helyezésekor. Szóban ez egyszerűbben, közvetlenebbül fogalmazódik meg: „Sie können von uns 5% Rabatt bekommen.” A kereskedelmi szerződések, a reklámanyagok, a prospektusok, a kárjegyzőkönyvek stb. sajátos szakszövegfajtákat alkotnak csakúgy, mint a külgazdaság elméletének szakirodalmá. E szövegfajtákat jelenleg még nem elsősorban a szaknyelvkutatás tartja számon, hanem inkább a szaknyelven belül is szakosított, tantárgyakra osztott oktatás. A külgazdasági szaknyelv nyelvészeti leírása a funkcionális stilisztika alapján azonban legalább három szempontból problematikus: 1. A szaknyelvek stílusuk alapján nem minden esetben írhatók le egységes funkcionális egységként. Különösen vonatkozik ez a stílusában több rétegű külgazdasági szaknyelvre. 2. A funkcionális stílusok elméletéből kiinduló vizsgálatok a tapasztalatok szerint a gyakorlatban végül is lexikai és nyelvtani kategóriákhoz jutnak el, ha a vizsgálatokat a nyelvész korpuszok alapján valóban el is végzi. 3. A stilisztika tudománya a Szovjetunióban 1954-ben folytatott és nemzetközi visszhangra talált vita után is újra meg újra arra kényszerül, hogy saját tárgyát meghatározza, hogy a nyelvi kultúrát, egy adott szöveg stílusjegyeit és az elméleti stilisztikát egymástól fogalmilag elhatárolja. Ezzel kapcsolatban utalok Péter Mihály tanulmányára (Péter 1978), amelyben a szerző nyomatékosan felhívja a figyelmet a stilisztika fogalmának összetettségére. Mind-ezen elméleti problémák miatt egy alkalmazott stilisztika, amilyen a funkcionális stílusok elmélete is, nem nyújt eléggé éles kategóriákat ahhoz, hogy például a tárgyalt szaknyelv lényeges jellemzőit összefoglalóan feltárja. Egy svéd kutatócsoport vizsgálatai a lundi egyetemen igazolják azt a feltételezést, amely a fentiekből következik. A „kereskedelmi levél” szövegfajta lényegének kommunikatív jegyei mélyebben gyökereznek a konvencióvá vált fordulatok nyelvi kliséinél. Az ún. „lundi tervezet” (Lunder Projekt) lényege a levelek beszédaktusainak feltárása, méghozzá azzal a céllal, hogy a kereskedelmi levelezést a jövőben számítógépek segítségével lehessen majd folytatni (Rosengren 1978). Ha a tervezet megvalósul, úgy például „fel lehet majd szólítani” a számítógépet, hogy „írjon” nagyon udvarias figyelmeztetést a késedelmes fizetőnek, vagy ha később sem fizet, szólítsa fel igen határozottan, helyezzen szankciókat is kilátásba.

A Lothar Hoffmann által természettudományos-filozófiaiának nevezett szaknyelv-leírási útra a külgazdasági szaknyelv nyelvészeti vizsgálata során is rátérhetünk, ha a hangsúlyt a filozófiai jellegre helyezzük. Ezen a ponton a szaknyelvkutatás a szociolingvisztikához kapcsolódik, amelynek a bevezetőben említett olasz képviselője, Ferruccio Rossi-Landi egyik németül megjelent tanulmányában (Rossi-Landi 1976) a gazdaság és a nyelv közötti homológiát feltételezve többek között a következő fogalmakat használja: *sprachliches Geld*, *sprachliches Kapital*, *sprachliches Privateigentum*, *sprachliche Ausbeutung*, *sprachliches Verbrauchertum*. Tehát *nyelvi pénz, tőke, magántulajdon, kizsákmányolás* és *nyelvi fogyasztás* létezését tételezi fel. Szerinte a beszélő embert a társadalom mintegy „bérbe veszi”, és az ember arra kényszerül, hogy „nyelvi munkaerejét bérbeadja”. Mint ahogyan a bevezetőben arra röviden kitértem, Rossi-Landinak a marxi értékelméletet leegyszerűsítő elméletével Kelemen János is vitába száll, noha magát a homológiát további

elemzésre érdemesnek tartja. Elméletileg differenciált alapokról kiindulva vizsgálja Fülei-Szántó Endre a gazdaság és a nyelv közös vonásait. Szerinte az árut termelő ember élete nemcsak az anyagi javak, hanem a nyelvi jelek megtermeléséből és felhasználásából is áll. A kommunikáció résztvevői lehetnek egy ország és a világ többi országa is — ez esetünkben megfelel a külgazdaság kommunikációs szituációinak. Fülei-Szántó Endre — akárcsak a más vonatkozásban említett svéd kutatócsoport — a gazdasági élet nyelvészeti vizsgálata legfontosabb lehetőségének a beszédaktus-elmélet alkalmazását látja. A beszédaktusok szerinte a reklámszövegekben, a levelezésben, a telexekben és táviratokban, a szerződések szövegeiben, a gazdasági konferenciákon tartott előadásokban és vitákban valósulnak meg (Fülei-Szántó 1980).

Ha a filozófiai megközelítésbe az ideológiai-politikai szempontot is beleértjük, akkor a német külgazdasági nyelv valóságos kincsesbánya a szaknyelvi vizsgálatok céljaira. A KGST, az EGK és más gazdasági integrációk, szervezetek tevékenységéből adódóan új fogalmak német megjelölése vált szükségessé. Gyakran azonban ugyanazt a fogalmat különböző módon jelölik. A KGST német elnevezése a szocialista nyelvhasználatban *der RGW*, a kapitalista német nyelvű országokban viszont az angolból átvett *das/der COMECON* elnevezés használatos, ami — noha szó szerint ugyanazt jelenti, mint a *RGW* [*RGW* = *Rat für Gegenseitige Wirtschaftshilfe*, *COMECON* = *Council for Mutual Economic Assistance* vagy *Aid*] — az NDK-ban erősen negatív konnotációval bíró szó. Mi az oka az egyes konnotációk kialakulásának, a kívülálló számára nem mindig megmagyarázható azonosulásnak vagy elutasításnak egy szóval kapcsolatban? Az ilyen és hasonló kérdésekre a filozófiai komponens is magukban foglaló szemantikai vizsgálatoktól várhatunk választ.

A szaknyelvkutatás fordítástudományi útja újszerű megfogalmazás Lothar Hoffmann cikkében. Korábban ugyanis inkább a fordítástudományi kutatások szaknyelvi orientációjáról olvashattunk, de nyilvánvaló, hogy e két alkalmazott nyelvészeti diszciplína viszonyát a szaknyelvkutatás szempontjából is vizsgálhatjuk. Ugyanakkor a fordítástudományt nem tekinthetjük a szaknyelvkutatás részterületének. A fordítástudomány önálló diszciplína, amelynek vizsgálati anyaga, a szöveg, azonos lehet a szaknyelvi kutatások korpuszával, de kérdésfeltevései nem lehetnek azonosak a szaknyelvkutatás hipotéziseivel. A külgazdasági szaknyelv kutatása szempontjából a fordítástudományi megközelítés igen fontos, hiszen a külgazdasággal kapcsolatos tevékenységben a szakszövegek fordítása jelentősebb szerepet játszik, mint más szaknyelvek esetében, amikor a szakfordítás tulajdonképpen a szakemberek nyelvtudásának hiánya miatt szükséges. De az államközi gazdasági megállapodásokat, a kereskedelmi szerződéseket akkor is le kell fordítani, ha a két partnernek van közös nyelve. Nem véletlen, hogy a gazdasági felsőoktatásban oly nagy figyelmet szentelünk a szakfordítás oktatásának és az oktatás alkalmazott nyelvészeti megalapozásának.

Akár a fordítástudomány szaknyelvi érdeklődéséről, akár a szaknyelvkutatás fordítástudományi útjáról beszélünk, látnunk kell, hogy a fordítás problematikája a szaknyelvkutatás fontos, de nem alapvető megközelítési módja, hiszen minden egybevető vizsgálat szükségképpen alkalmazott jellegű. Egybevető vizsgálatokat pedig csak valamely átfogó igényű nyelvészeti elmélet alapján lehet végezni.

A szaknyelvek átfogó jellegű leírásának útját Lothar Hoffmann a résznyelvek elméletének alkalmazásában látja. A résznyelvek meghatározása tartalmilag meglehetősen hasonlít a szaknyelveknek a fentiekben idézett meghatározásához. A résznyelv a nyelvi elemek kiválasztott mennyiségét és ezek egymáshoz való viszonyát jelenti meghatározott témájú szövegekben (Hoffmann, Piotrowski 1979. 156–7). Ugyanakkor a résznyelvek nemcsak szaknyelvek, hanem például a mindennapi élet vagy a költészet nyelve is egy adott nemzeti nyelv résznyelvének tekinthető. Mégis úgy tűnik, hogy a résznyelvek elmé-

letéből leginkább a szaknyelvkutatás juthat el konkrét eredményekhez azzal, hogy a szaknyelvek horizontális és vertikális tagolását a nyelven kívüli létező: a szakterület rendező elvként való posztulálásával rendkívüli módon megkönnyíti. Arra a kérdésre, hogy hány résznyelv létezik, Lothar Hoffmann szerint lehetetlen, de szükségtelen is választ adni, mert az ember cselekvési területeinek számát és ezek további felosztásának elvét nem lehet meghatározni: „It is difficult, if not impossible, to say how many sublanguages a language has, because nobody can tell the exact number of fields of human activity, nor does there yet exist a commonly accepted principle of division between them” (Hoffmann 1984a. 33). A résznyelvek elmélete átfogó jellegű szaknyelvreírásról tesz lehetővé, alapjairól kiindulva az előzőekben említett hat utat is nagyobb összefüggésbe helyezhetjük. A külgazdasági szaknyelv leírásakor a résznyelvek elmélete átsegít azon a módszertani nehézségen, hogy mindazt, amit külgazdasági szaknyelvként frunk le, más szaknyelvek is leírhatják. A szaknyelvek vertikális felosztása Lothar Hoffmann szerint a következő kritériumok alapján történik: 1. az absztrakció foka, 2. a szakkifejezéseket tartalmazó természetes nyelv és a szaknyelv mesterséges szimbólumai közötti viszony, 3. a milió, amelyben a szaknyelvet használják, 4. a kommunikáció hordozói, illetve résztvevői. E négy kritérium és azok egymáshoz való viszonya jellemzi az egyes valóságterületek résznyelveit, amelyek a tudományok és szakmák világában a következők: *A*: elméleti alaptudományok, *B*: kísérleti tudományok, *C*: alkalmazott és műszaki tudományok, *D*: anyagi termelés, *E*: fogyasztás. E résznyelvek mindegyike jelen lehet minden szaknyelvben, de ez nem szükségszerű (Hoffmann 1984b. 64 kk.).

A külgazdasági szaknyelvben a *C*, *D* és *E* résznyelvek lelhetők fel elsősorban. A külgazdasági szaknyelv a természetes nyelv elemeiből épül fel, absztrakciós szintje eléggé magas, szövegeiben viszonylag nagy a szakszókincs hányada. Szintaxisát csak szövegtípusai szerint jellemezhetjük. Éppen ezért látszik a funkcionális stílusok elmélete e szaknyelv egységes egészként való leírásának céljaira kevésbé alkalmasnak. A kommunikáció miliójét, annak hordozóit, illetve résztvevőit tekintve igen sokrétű ez a szaknyelv, amint arról a bevezetőben már szó esett. Említésre méltó e szaknyelv ama sajátossága is, hogy gyakran kerül sor szakemberek és nem szakemberek külgazdasági tárgyú kommunikációjára. Ennek oka az, hogy a külgazdaság problémái mindennapjainkat is érintik. Az ország exportképessége, hitelpolitikája, egyáltalán a nemzetközi gazdasági életbe való bekapcsolódásának sikeres vagy sikertelen mozzanatai életszínvonalunkat messzemenően meghatározzák. Az elmondottakból következik, hogy a külgazdasági tevékenység nyelvi reprezentációja igen sokféle szövegtípusban történik meg. Nyilvánvaló, hogy ezt a sokféleséget leginkább egy dinamikus elmélet alapján lehet nyelvészeti leírni, és a résznyelvek elmélete dinamikus elmélet.

Ugyanakkor a résznyelvek elmélete sem tekinthető a végső, nagy felismerésnek, amely a szaknyelvek leírásával kapcsolatos minden módszertani gondot megold. Nyilvánvaló, hogy akár a résznyelvek elmélete, akár más elmélet alapján a jövőben főként a szövegtípusokból kiinduló szaknyelvi vizsgálatok hozhatnak gyakorlati hasznot a szakemberek képzése szempontjából. Nem célo, hogy a szaknyelvek leírási módjai körül éppen kibontakozó, termékenynek ígérkező vitát valamilyen végső következtetéssel lezárjam. A Lothar Hoffmann által leírt hét út mindegyike hasznos lehet, és bizonyos, hogy ez a hét útton kívül más utak is léteznek, illetve nyílnak majd a jövő nyelvészeti kutatásainak nyomán.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a külgazdasági szaknyelv nyelvészeti leírására a jövőben fontos feladatok várnak. Ezek közül különösen az alábbiakat szeretném kiemelni:

1. A külgazdasági szaknyelv terminológiája a szinonímia és a homonímia sok jelenségét tartalmazza. Terminológiai problémák adódnak a különböző társadalmi

rendszerek egymás mellett létezéséből is, mint arra a fentiekben röviden kitértem. A különböző gazdasági rendszerű országok közötti gazdasági tárgyú kommunikáció megkönnyítésére olyan, a szocio-kulturális háttérrel is figyelembe vevő lexikológiai munkát kell végezni, amely a kultúrák közötti megértést is elősegíti.

2. A külgazdaság egyes kommunikációs területein ugyanazokat a tartalmakat gyakran különböző nyelvi eszközökkel fejezik ki. Ha ezt a kérdést nemcsak a konvencióvá vált nyelvi fordulatok szintjén kezeljük, hanem a közlési szándékot és a nyelvi stratégiát vizsgáljuk, például a beszédaktus-elmélet és a szociolingvisztika felismeréseinek figyelembevételével, úgy fontos összefüggéseket tárhatunk fel a társadalom és a nyelv adott vonatkozásában.

3. A külgazdasági szaknyelv a nemzeti nyelvek területi változatait is tartalmazza. Ez különösen a beszélt szaknyelv vizsgálata szempontjából fontos. A tárgyalóképes külgazdasági szakembernek e változatokat meg kell értenie, tisztában kell lennie azok pragmatikai értékével. Hogy e változatokat az idegen nyelven tárgyaló szakember megfelelő módon használni is tudja, annak igen nagy jelentősége lehet például egy üzletkötési stratégia alkalmazása során. Ha az üzleti partner anyanyelvének intim, nem mindenkori által ismert sajátosságait a készségek szintjén uraljuk, úgy fontos pszichológiai győver birtokában vagyunk.

4. Mint arra már utaltam, a külgazdaság szakszövegeit a befogadó kommunikációs partner tárgyi és szakmai ismereteinek foka szerint is osztályozhatjuk. A külgazdasági tárgyú népszerű tudományos szövegek leírása azért is fontos feladat, mert ez a szövegfajta jelenti az átvezetést a mindennapi nyelv oktatása és a szaknyelv oktatásának szakosított formái: a levelezés, a külkereskedelem technikája idegen nyelven, a szakfordítás és a szaktolmacsolás között.

5. A gazdasági reklám nyelvének érdekes példáit említi a szaknyelv-kutatás irodalma, ám e példák beható nyelvszemléleti elemzése terén még sok a tennivaló. A reklám nyelvvel kapcsolatos nyelvszemléleti vizsgálatok és ezek eredményeinek a szakemberképzésben való hasznosítása Magyarországon különösen fontos feladat. A jó, magyar nyelvű reklám sem tartozik még belkereskedelmünk hatékony eszközei közé. Ugyanakkor már jó, idegen nyelvű reklámszövegeket is kell alkotnunk, ha áruinkat külföldön akarjuk eladni. A reklámtevékenység az exportőr feladata. Ha az árucserén kívül a nemzetközi gazdasági együttműködés új formáit kívánjuk meghonosítani külgazdaságunkban, akkor a fogyasztói reklámon kívül megfelelő írásos propagandaanyaggal kell ellátnunk a partnerországokban a potenciális vevőket, illetve a kereskedelmi képviselőket. Ezeket az írásos anyagokat a partnerország nyelvén vagy valamely világnyelven kell előállítanunk.

6. A szóbeli nyelvhasználatra tanítás nemcsak az általános, hanem a szaknyelvi idegennyelv-oktatásban is előtérbe került. Ezzel az oktatási célnak megfelelő nyelvi anyag gyűjtése és rendszerezése rendkívül aktuális feladattá vált. Nem könnyű autentikus tárgyalási anyagok birtokába jutni, még nehezebb ezekben a jellemző nyelvi elemeket az esetlegesektől elkülöníteni, a jellemzőket rendszerezni és taníthatóvá tenni. De éppen e feladat nehéz volta teszi azt a nyelvész és a nyelvtanár számára egyaránt érdekessé és vonzóvá.

Irodalom

- Beneš, Eduard: Fachtext, Fachstil und Fachsprache. Sprache und Gesellschaft, Jahrbuch des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf, 1971. 118–32.
 Beneš, Eduard: The Syntax of Scientific German in Foreign Language Teaching. The Prague School of Language Teaching. Szerk. Fried, V., London, 1972. 142–59.
 Beneš, Eduard: Zur Didaktisierung der gesprochenen Wissenschaftssprache. Fachsprache, Wien, 1982/1. 11–8.

- Deme László: A nyelvjárási anyag művelődéstörténeti értékesítése. *Magyar Nyelv* 43 (1947): 225—30.
- Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Budapest, 1937. 468.
- Drozd, Lubomir—Seibicke, Wilfried: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache, Wiesbaden, 1973. 207.
- Fülei-Szántó Endre: A gazdasági nyelvészet lehetőségei. Szaknyelvkutatás — szaknyelvkutatás, szerk. Gárdus János et al., Budapest, 1980. 63—70.
- Hoffmann, Lothar: Seven Roads to LSP. Fachsprache, Wien, 1984/1—2, 28—38. (1984a)
- Hoffmann, Lothar: Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin, 1984.² 307. (1984b)
- Hoffmann, Lothar—Piotrowski, R. G.: Beiträge zur Sprachstatistik. Leipzig, 1979. 214.
- Kelemen János: Visszavezethetők-e a nyelv kategóriái gazdasági kategóriákra?: „A nemes hölgy és a szolgálóleány”, tanulmányok. Budapest, 1984. 168—87.
- Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról: ÁNyT. XII., szerk. Dezső László, Hajdú Péter, Telegdi Zsigmond. Budapest, 1978. 221—31.
- Pintér Jenő et al.: Magyar Nyelvvédő Könyv. Budapest, 1938.² 288.
- Rosengren, Inger et al.: Projekt: Fachsprachliche Kommunikation. Lund, 1978/1.
- Rossi-Landi, Ferruccio: Linguistics and Economics: Current Trends in Linguistics, szerk. Seboek, Th. The Hague—Paris, 1974. (Hivatkozás Kelemen János idézett tanulmánykötete alapján.)
- Rossi-Landi, Ferruccio: Ideen zum Studium sprachlicher Entfremdung. Soziolinguistik, szerk. Schaff, A. Wien, 1976. 173—96.
- Schirmer, Alfred: Die Erforschung der deutschen Sondersprachen, 1913: Fachsprachen, szerk. Hahn, W. von, Darmstadt, 1981. 15—39.
- Stassen, Benno et al.: Wörterbuch der Außenhandelspraxis. Berlin, 1977. 218.
- Wandruszka, Mario: Die Mehrsprachigkeit des Menschen. München—Zürich, 1979. 357.

Pongrácz Judit

Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés

A szövegkohéziót egy sajátos stilisztikai szempontból vizsgálom. Azt taglalom, hogy mi a szerepe, jelentősége a kohézióknak egy szövegnyelvészeti megalapozású stilisztikai elemzésben, amelynek megkülönböztető jegye a globalitás. A vizsgálat eredményeit egy Ady-vers elemzésével világítom meg.

1. Magáról a stilisztikai elemzésről itt csak a leglényegesebb szempontokat vázoló fel, hisz másutt már részletesebben tárgyaltam (Szabó 1982a). Az elemzés elméleti alapjául a szöveg és a stílus közötti viszony szolgál (Szabó 1984).

A stilisztikai elemzés, (itt szűkebb értelemben) egy irodalmi mű stílusának a vizsgálata teljesen alárendelődik egy átfogóbb szövegleírásnak és ezen belül is a műelemzés egészének. Vagyis a stílust nem lehet elszigetelten vizsgálni, hanem csakis az irodalmi mű többi rétegének a leírásával, bemutatásával egybekötve lehet elemezni.

Az elemzés legfontosabb, minden más szempontot meghatározó alapelve a globalításra való összpontosítás. Az elemző nem a részletekre van figyelemmel, hanem az irodalmi szöveg egészére, „globális struktúrájára” (Dijk 1972), hisz a szöveg „egységes egészet alkot” (Halliday és Hasan 1976: 1), sőt „egyedi egész” (Petőfi 1973: 205).

Ez a globalitás azt is jelenti, hogy a szöveg „szervezett komplexitás” (Oomen 1979: 276), vagyis összetett jelenség, több rétegből (vagy más szakszóval: szintből, komponensből) áll. Szerintünk háromból: (1) a megjelenített valóság (eszme, gondolat, érzelem, hangulat stb., a szövegnek a valóságra való vonatkozása), (2) a megjelenítő valóság, illetőleg fikció, (3) a stílus. Mindegyik réteg részstruktúra és mint ilyent önmagában is globális jellegűnek kell tartanunk.

De az elemzés során nemcsak a szöveg belső viszonyait kell vizsgálnunk, hanem a külső tényezőket, feltételeket, körülményeket, a szövegalkotást meghatározó helyzeteket is, például az író életrajzában megfelelő mozzanatait, a társadalomtörténeti feltételeket, a művelődés-, irodalom-, művészet- és stílustörténeti körülményeket, az író más műveit stb. A szöveg ugyanis „a helyzeti és szemantikai szerveződés egysége: egy külső kontextustól függő jelentésfolytonosság” (Halliday és Hasan 1976: 293). Éppen ezért a belső kontextus mellett mindegyik réteg esetében a jellegének megfelelő külső kontextussal is számolnunk kell.

2. Az, amit az így felfogott stilisztikai elemzésről szólva különös nyomatékkal kell kiemelnünk, nem más, mint az elemzés globális célja és jellege. Érthető, hogy legfontosabb módszertani alapelvünk is erre vonatkozik. Ez pedig összefügg a szövegkohézióval.

Az idevágó fő kérdés ugyanis így fogalmazható meg: minek a segítségével lehet az elemzés globális célját megvalósítani, globális jellegét biztosítani? A szövegelméletekből levezethető legfőbb következtetésként a felelet ez lehet: a szövegszervező elv, illetőleg az annak alárendelt szövegkohézió segítségével.

Maga a szövegszervező elv már szóba került (Szabó 1977: 38–40). Ezen a szövegnek egy olyan átfogó sajátosságát értjük, amely az irodalmi mű egészére, valamenynyi rétegére, legkisebb alkotóelemére is jellemző. Látni fogjuk, hogy ez az elv a szövegkohézióra is jellemző.

Ennél jóval többet kell mondanunk a szövegkohézióról, mert meglehetősen eltérően ítélik meg, sok a vele kapcsolatos tisztázásra váró kérdés, és természetesen azért is, mert nemigen tárgyalták épp a minket közelebbről érdeklő stilisztikai elemzés szempontjából.

3. A szövegkohéziónak gazdag szakirodalma van. Ebből kiderül, hogy a rá vonatkozó felfogásokban még nagyobb a tarkaság. Ahány szövegelmélet, annyiféle felfogás. Valóban a szövegkohézió mindegyik értelmezése az alapul szolgáló szövegelmélet tartalmától, jellegétől függ. Emiatt (is) többféleképpen ítélik meg fogalmi tartalmát, osztályozzák változatait, sőt még a szakszóhasználatban is vannak különbségek. Így például Beaugrande-nál és Dresslernél (1981) a *kohézió* a grammatikai, a *koherencia* viszont a tartalommal összefüggő jelentéstani viszonyokat foglalja magába. Hatakeyama, Petőfi és Sözer (1983: 24) úgy véli, hogy a *konnektitás* és *kohézió* a szöveg felépítésére, a *koherencia* viszont a szövegben kifejtett helyzetek, tényállások közötti viszonyokra utal. Mi a továbbiakban is csak a *kohézió* műszót használjuk.

E nagyfokú tarkasággal magyarázhatjuk meg azt is, hogy a szövegkohéziónak a stilisztikai elemzésben való hasznosításáról, tehát egy viszonylag egyszerű alkalmazási kérdésről szólva, egy nagyobb kitérővel épp a tisztázás, a véleménynyilvánítás szándékával a szövegkohézió sokféle, vitatott kérdéséről is szót kell ejtenünk.

4. A sokféle nézetet természetesen nem ismertethetjük, csak néhány jellegzetes felfogást említünk meg.

Kiindulópontunk az, hogy a kohézió az egyik legfontosabb szövegsajátosság, olyan, amely minőségileg különbözik a mondaton belüli viszonyoktól, a mondat alkotóelemeit összekötő erőttől (l. azonban Dascal és Margalit 1974, Vasiliu 1979). Mint ilyen a szöveg léténe a feltétele.

Egy másik kiindulópontunk a kérdéses jelenséget egészen részletesen tárgyaló munka, Halliday és Hasan (1976) könyve, mindenekelőtt azért, mert felfogásuk több fontos vonása más szakemberéhez hasonló, sok más nézetre jellemző.

A két szerző úgy véli, hogy a kohézió egy szöveg két eleme (mondata) közötti szemantikai viszony, amit részben grammatikai, részben pedig lexikológiai kategóriák jelölnek, például a határozott névelő, névmás, kötőszó, egy valamilyen általánosító szó stb. Maguk a kölcsönös összefüggések mint utalások, helyettesítések, ráértések, kötések stb. fejeződnek ki. Néhány példa. Utalás: „Egy mondatot írt a táblára. *Erről* nem tudták megállapítani, hogy mit jelent.” Helyettesítés: „Elvesztettem az *esernyőmet*. Vettél-e egy *másikat*?” Hiány ráértéssel: „Kiket láttál az uszodában? Csak Pétert [ti. láttam].”

Látható, hogy a szövegkohézió fogalma Hallidaynál és Hasannál csak a mondatok közötti összefüggéseket foglalja magában. A kohéziókat ezt a fajtáját lineáris, helyi, mondatközi kohézióknak vagy mikrokohézióknak nevezik (Dijk 1972: 277, Petőfi 1983: 22). Következésképpen ezek a kohéziós viszonyok csak mondatfeletti, de még nem igazi szövegszintet képviselnek, más szóval, Halliday és Hasan (1976) és a többi hozzájuk hasonlóan vélekedő szakember felfogása nem elégíti ki a globalitás igényeit.

5. A szövegkohézióknak olyan értelmezéseire van szükségünk, amelyek nemcsak a szöveget alkotó mondatok közötti viszonyokkal, hanem a szövegszintfűséggel is számolnak, amelyek beleférnek a globális kohézió vagy más szakszóval a makrokohézió (Dijk 1972: 77, Petőfi 1983: 22) fogalmi körébe.

Ez a globális kohézió azonban nemcsak a szöveghierarchia legmagasabb szintjét jelenti, hanem a fentebb jelzett komplexitásnak megfelelő kiterjedtséget is. Ezért beszél Van Dijk (1979) szemantikai és pragmatikai kohézióról, ezért számol Brinker (1979: 5–8) a kohézió három lehetőségével: grammatikai (szintaktikai és szemantikai), tematikai és pragmatikai. Genot (1979: 535) pedig kifejezetten a kohézió területeiről beszél. Eszerint az irodalmi mű mindhárom fentebb felsorolt szintjének, rétegének megvan a maga saját kohéziója, ami természetesen része a szövegkohézió egészének. Ilyen értelemben beszélhetünk tehát a stílus rétegének megfelelő stíluskohézióról is.

Égészen természetes az is, hogy a már szóba került lineáris, helyi vagy mondatközi kohéziós viszonyok alkotóelemei a globális kohézióknak, pontosabban ezen belül a grammatikai vagy szemantikai részlegnek.

6. Az előbbi megfontolások figyelembevételével felsorolok néhány kohézióértelmezést, olyanokat, amelyek produktívnak és a leginkább alkalmasnak látszanak a globális stilisztikai elemzés számára.

(1) A kohéziót egy átfogó szemantikai sajátosság alkotja (Bellert 1971, Paduczewa 1971), például bizonyos szavak ismétlődése. Balassi Bálint egyik versében (Csókolván ez minap az én szeretőmet) tizenháromszor fordul elő a *lelkem*, amely így a szöveg jelentésszerkezetét alkotja és a vers alkotóelemeinek igazi összetartó ereje. Hasonló a helyzet a szecesszió stilizációját alakító szóismétlésekkel is (például Bródy regényének, Az ezüst kecskének egyik fejezetében gyakran ismétlődik a *fehér szó*). Kohéziós szerepüknek velejárója, hogy kiemelik és összefoglalják a lényegét: a tartalmat, a jelentést; a stílust alapvető vonásaira egyszerűsítik.

(2) Eléggé nyilvánvaló forrása a kohézióknak a „topic — comment” vagy a „téma — réma” viszony, vagyis a szövegnek már ismert és az új információkat tartalmazó részei közötti kapcsolat (pl. Dahl 1969, 1974, Sgall 1974, Sgall, Hajičova és Benešova 1973).

(3) A kohézió megállapításának alapja a modális logika is lehet. Genot (1979: 535) szerint a kohézió olyan predikátum, amelynek argumentumai adott (a π -vel jelölt) szerkezetek. Különösen elbeszélésszövegek elemzésében látszik hasznosíthatónak ez a fel fogás.

(4) Mayenowa (1971) szerint a kohéziót egy integráló erejű mondat segítségével állapíthatjuk meg. Ez a mondat egy olyan globális jelentést tartalmaz, amely a szöveg többi mondatában van kifejtve, részletezve. Az integráló mondat rendszerint az első, a bevezető mondat, de lehet az utolsó, és előfordulhat másutt is, sőt az is lehetséges, hogy egyáltalán nincs ilyen mondat. Ez esetben a befogadónak, az elemzőnek kell egy ilyen jellegű mondatot megszerkesztenie.

Ez utóbbi esetre jó megvilágító példa (bár egészen más alapon) Julow (1972: 648) eljárása, aki Balassi Katonaénekének kulcsszavaiból egy olyan mondatot alkot, amelyben benne van a vers mondanivalójának lényege: „végek, vitézek, mező: szebb mindennél”.

(5) Greimas (1966) nyelvi izotópiája a kohézió alapjaként fogható fel. Ez nála az azonos szemantikai egységek (klasszémák) csoportjainak hierarchikus ismétlődéseiből áll, és mint ilyen a szöveg szemantikai kohézióját alkotja. Egy szövegnek többféle tartalmú és különböző hierarchikus értékű, szintű izotópiája lehet (Rastier 1972).

(6) Phillips (1973) szerint a kohézió a témához kötődik. Ha egy szöveg alkotóelemei közvetlenül vagy közvetve egy egységes témához kapcsolódnak, akkor koherens szövegről beszélhetünk.

(7) Hays (1973) úgy véli, hogy a kohézió a szöveg szerveződésétől függ. A következő szövegalkotó tényezőket különíti el: téma, cselekmény, szereplő, stílusalakzat és a szempont. Ezek a tényezők a szöveg szerkezetében egymással kölcsönös viszonyokba, egymást kiegészítő kapcsolatokba kerülnek. Például a téma sok mindenben meghatározza

a szereplők jellemét, a szereplők viszont sok mindent elárulhatnak a témáról, megvilágíthatják a téma nem nyilvánvaló összefüggéseit. Ezek a tényezők nemcsak elbeszélésszövegekben, hanem a megfelelő átváltással bármilyen szövegben lehetségesek.

(8) Van Dijk (1979: 518–9) szövegelméletében a kohéziós viszonyokat az ún. makrostruktúra segítségével lehet megállapítani és megmagyarázni. A globális szövegekohéziót meghatározó makrostruktúra a szöveg mélyszerkezetével azonosítható, azaz egy szöveg alapjául szolgáló elvont, logikai szerkezettel. Mint ilyen meghatározza a szöveg globális jelentését is (Dijk 1972: 17). E szemantikai makrostruktúra, illetőleg kohézió mellett Dijk (1979, 1980) a megfelelő pragmatikait is elkülöníti. Ez esetben a makroszabályok a beszédtekerekre vonatkoznak, és segítségükkel azt lehet eldönteni, hogy milyen beszédtekerek általánosíthatók a szöveg globális szintjén.

A mélyszerkezet és szövegekohézió összefüggését mások is jelzik. Bellert (1970) határozottan állítja, hogy a szemantikai elemek ismétlődését, ami az (1) alatt jelzett felfogás lényegét alkotja, a mélyszerkezetben kell vizsgálni. Petőfinek (1971: 232–248) a (re)kompozícióra (szintézisre) vonatkozó nézete magában foglalja a mélyszerkezetből fakadó globális kohézió lehetőségét.

7. A fentebb felsorolt nyolc felfogást és nyilván minden más ezekhez hasonló hasznosítani lehet a globális stilisztikai elemzésben. És egyikük-másikuk kombinációi is lehetségesek.

Természetesen nem foglalkozhatunk mindegyik felfogással és a stilisztikai elemzésben való alkalmazásuk módozataival. Csak egy lehetőséget mutatunk be, azt, aminek az alkalmazása már régóta érdekel. Eddigi tapasztalataim egy olyan elemzési gyakorlati hasznosságát igazolják, amelynek magja Mayenowa (1971) felfogása (l. a megelőző alfejezetben a (4) al.). Eszerint a kohézió alapja egy integráló erejű mondat. A továbbiakban ezzel az egy esettel foglalkozunk.

Az ilyen mondat integráló erejét fókusz jellegűnek kell tekintenünk, olyanak, mint amiben egy szöveg különböző jellegű alkotóelemei bele vannak sűrítve. „Mint magban a növény” (Julow 1972: 648), úgy van benne ebben a fókusz-mondatban a vers mondanivalójának vagy stílusának lényege. Emiatt ezt mint kohéziós jelenséget „fókuszkohézió” nevezhetjük.¹

Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy e kohézió lényegét nem a szövegalkotó, hanem a befogadó, az elemző részéről szemléljük, hisz egy elemzési modell egyik tényezője, és nem a szövegalkotás tanulmányozásának a tárgya. Tehát a fókuszkohézió, az integráló erejű mondat egy forrás (mag, premissza, kiindulópont), amelyből az irodalmi mű és ezen belül a stílus valamennyi alkotóeleme levezethető.

8. A fókuszkohézió lényegét kiegészíthetjük és megvilágíthatjuk más, mindenképp a fentebb felsorolt kohéziófelfogásokkal és egyáltalán más, idevágó nézetekkel, fogalmakkal.

A fókuszkohézió bizonyos velejárói közel állnak Dijk felfogásához (l. fentebb a (8) al.). Szerinte a befogadó a kohéziót meghatározó makrostruktúra segítségével egy szöveghez egy globális tartalmat tud hozzárendelni. Ez a globális tartalom részben hasonlít az integráló mondat globális és főleg sűrített jelentéséhez.

További hasonló vonások mutathatók ki a fókuszkohézió és Greimas izotopikus kohéziója között (l. fentebb az (5) al.), minthogy ez utóbbi alapját is egyfajta globális

¹ Longacre és Levinsohn (1978: 107) a közlés „fókuszszándéká”-ról beszélnek, és arra is hivatkoznak, hogy Hale ugyanazt „fókusz tartalom”-nak nevezi. Mindkettőt a szövegre vonatkoztatják.

jelentés alkotja. Sőt ezen túlmenően az izotópia elvére alapozó elemzésben úgy járnak el, mint abban, ami a fókuszmondat alapján fejleszthető ki. Ruwet (1964) Louise Labé egy szonettjét úgy írja le, mint egyetlen izotopikus mondat („Je t’aime”) transzformációinak a sorozatát.

A fókuszkohézió néhány sajátossága összekapcsolható Petőfi (1977) újabb elméletének két fogalmával: atomi szöveg és tematikai háló. Az első a szemantikai „ábrázolás” egy komponense. A második a szövegvilág valamennyi jelenségének a foglalata. Mint ez utóbbihoz is hasonló fogalmat idevonhatjuk Beaugrande és Dressler (1981: 94) elméletéből a „hálózat” fogalmát, ami a kohézióval függ össze. Szerintük ugyanis a kohézió úgy fogható fel, mint a fogalmaknak és viszonyoknak egy olyan hálózatban való kombinálásának az eredményét, amelyet egy fő téma körül összpontosult ismeretek alkotnak.

Jó analógiaként említhetjük meg az angol elbeszéléskritikában elterjedt sajátos tényezőt a „szempontot”. Leech és Short (1981: 341) szövegnyelvészeti elbeszéléselméletükben metaforikusan a fikció „reflektorának” nevezik ezt, és úgy vélik, hogy ha az író a dolgokat, eseményeket egy szereplő szempontjából láttatja, akkor ez a szereplő az elbeszélés „reflektora” lesz. A „szempont” köthető minden megnyilatkozásban — ugyanúgy, mint a fókuszmondatban — a „beállítottság” jelzésével járó kisebb vagy nagyobb fokú sűrítettség van, aminek a segítségével a szereplő és egyáltalán az író célját, szemléletét, magatartását könnyebben, sikeresebben meg lehet világítani és magyarázni.

9. Az említett nézetek és fogalmak mellett ugyancsak hasznos analógiák kimutatásának a szándékával a szövegleírasi technikák bizonyos eljárásait is idevonhatjuk. Segítségükkel más oldalról is megvilágíthatjuk a fókuszkohézió lényegét, az integráló erejű mondat bizonyos sajátosságait.

Van Dijknél (1972: 6), mint láttuk, szóba kerül az, hogy a makrostruktúra segítségével a befogadó egy globális tartalmat tud egy szöveghez hozzárendelni, azaz megvan az a képessége, hogy egy szöveg tartalmának a kivonatát „adja” (= elkészítse), ami Dijk (1980: 157) szerint a kérdéses szöveg tényleges makrostruktúrájának az egyedi (egyéni, személyi) változata. Ez a tartalmi kivonat és elkészítése hasonlít, és emiatt kapcsolatba hozható azzal, amit Doležel (1971: 103) elbeszéléselemzésében „sűrítésnek” nevez. Szerinte ugyanis az elemzés lényege a tartalomnak mind sűrítettség átírása. Az átírás eredménye: a sűrített tartalom.² Számunka legalább ennyire fontos, ha nem fontosabb az, hogy Doležel (1971: 102–104) e mellett „sűrített kifejezést” is számon tart, ami részben hasonlít az integráló mondat stílustényeinek fókusz jellegéhez.

A tartalmi kivonattal és sűrítéssel bizonyos technikai eljárások is kapcsolatba hozhatók, például: Dijknél (1980: 143) kiválogatás (szelekció), lerövidítés (redukálás) és összevonás (integrálás), Dijknél és Kintschnél (1978: 68–69) az információk csökkentése, kiszűrése és átszervezése törlés, általánosítás, kiválogatás és megszerkesztés segítségével.

Egy szöveglogikai elmélethez kötődő eljárás, a levezetés szintén jelentős analógiának látszik. Dijk (1973: 33) szerint ugyanis egy szöveg formálisan mondatainak mint tételeknek, teorémáknak a levezetésével építhető fel.

Mindezek az eljárások olyan modellként, analógiaként foghatók fel, mint amelyek valamit tükröznek abból, ami a fókuszmondatban megnyilvánuló kohézió felfedezésében, magyarázatában szintén lehetséges művelet.

² Összefügg ez az eljárás azzal, amit talán „magvasítás”-nak lehetne nevezni. Ez Harrisnél (1959) a „kernelization”, amittől nem áll távol (az elbeszélésszövegekre alkalmazott) „háló” és annak „mag”-ja Chatmannél (1968: 14).

10. A szövegkohézió alárendelődik egy magasabb és átfogóbb „princípiumnak”, a szöveg „totalitásának”, amit „szövegszervező elvnek” nevezünk. Ez a szövegalkotásnak vagy a szövegbefogadásnak egyaránt „elve”, és — mint fentebb már említettük — egy olyan átfogó sajátosság (pl. párhuzam, ellentét), amely a szöveg egészére és valamilyeni alkotóelemére, így a kohézióra is jellemző. Mint a kohézió, a szövegszervező elv is itt, témánk körében csakis a befogadás (leírás, elemzés, értelmezés) és nem a szövegalkotás szempontjából számít.

Hogy a kohézió egy magasabb szintű kategóriának rendelődik alá, azt mások is állítják. Dijk (1972: 7–10) is úgy véli, hogy a kohézió alapja a makrostruktúra, ami nélkül a kohézió nem magyarázható meg. Halliday és Hasan (1976: 299) szerint a kohézió része, egyik tartozéka a nyelvi rendszer szöveg- vagy szövegalkotó komponensének.

Ezt az összefüggést azért tárgyaljuk itt, az elméleti rész végén, hogy közvetlen közeléből tudjunk átváltani a következő részre, egy vers elemzésére, ahol a kiindulópontunk a szövegszervező elv lesz.

11. A következőkben egy Ady-vers (Párisban járt az Ősz) stilisztikai elemzését mutatjuk be, amivel elsősorban azt akarjuk megvilágítani, hogy a fókuszkohéziót hogyan tudjuk hasznosítani a globális elemzésben (az elemzés elveiről az 1. alatt felvázolt szempontok mellett l. még Szabó 1982a: 114–30, 1982b: 62–73). Ez az elemzés elsősorban helyszűke miatt a szóba jöhető szempontokat nem mind meríti ki. Így például a kohézióra alapozott elemzési részben csak a stílus alkotóelemeire van figyelemmel, és a történetiség szempontjait (Szabó 1971: 284–6, 1981: 464) is csak részben alkalmazza. Különben a kohézió hasznosítását nem számítva, az elemzés menete, eljárása ugyanaz, mint az eddig megjelölt elemzésekben (pl. Szabó 1982a: 114–30). A vers szövege:

Párisban járt az Ősz

Párisba tegnap¹ beszökött az Ősz.
Szent Mihály² útján suhant nesztelen.
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkozott velem.

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lőkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.

Elért az Ősz és súgott valamit,
Szent Mihály útja beleremegett,
Züm, züm: röpködtek végig az úton
Tréfás falevelek.

Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé
S Párisból az Ősz kacagva szaladt.
Itt járt, s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.

(1906)

A vers szövegszervező elve az ellentét: a (hasonlóságokból, azonosságokból álló) ellentétpárokat alkotnak. Ez az ellentét valamennyi velejáró sajátosságával jól ki-

vehetően megnyilatkozik mind a kohézió jellegében, mind pedig a vers három elemzési rétegében.

12. A vers fókuszkohéziójának alapja az integráló erejű első mondat: Párisba tegnap beszökött az Ősz. Négy tartalmas szava a vers stílusának mindegyik eszközkategóriáját képviseli: valamennyi jelen van, bele van sűrítve ebbe a mondatba. Ezekből le lehet vezetni a vers valamennyi stilisztikailag releváns elemét. Az integráló erejű mondat szavai, stíluskategóriái (a levezetés forrása) és a versegész stílusának alkotóelemei (a levezetendő elemek) közötti viszonyokat, a levezetés lehetőségét (a szükséges magyarázatokat, érveléseket) és ezen át az így felfogott kohézió egészét a vers szövegyszerző elve határozza meg: az ellentét.

A mondat két szava, az *Ősz beszökött* képviseli a vers legátfogóbb, legjellegzetesebb stíluseszközét, a megszemélyesítést. Az azonosság erejénél fogva hozzákapcsolhatjuk az *ősz* valamennyi megszemélyesítést: az *ősz suhant nesztelen, találkozott velem, elért és sügött valamit, kacagva szaladt, itt járt*. Hasonlósági, kategóriabeli kapcsolat alapján összefüggésbe hozhatjuk minden más megszemélyesítéssel: *halk lombok, furcsa és bús dalok, Szent Mihály útja belemeregett, tréfiás falevelek, a Nyár meg sem hőkölt belé, nyugdó lombok*. Ugyanilyen alapon idevonhatunk minden más képet (az eddig még számba nem vettek, azokat tehát, amelyek nem megszemélyesítések): *rőzse-dalok* (a dalok mint rőzsék égtek), *füstös és bíbor dalok*.

Az *ősz*-nek és a *beszökött*-nek külön funkciói is vannak. Az *ősz* különböző hasonlósági képzetársítások alapján a következő szókat vonzza magához: *bíbor* (az *ősz* vörösese színe), *bús* (az *ősz* szomorú, melankolikus hangulata és ennek sokféle asszociációi), *meghalok* (az *ősz* és a halál kapcsolata a vers legfontosabb, leggazdagabb konnotációja) és a lehullt *falevelek*. És összefügg vele az ellentétes jelentésű *nyár* és az erre vonatkozó szók: *kánikula, lomb, meg sem hőkölt belé*.

A *beszökött* külön funkciója egy rejtett grammatikai jelentéssel, a történés kategóriáival függ össze. A befejezett történésminőség és az egyszeri, pillanatnyi történéstartam a vers több azonos kategóriájú igéjével köti össze: *suhant, találkozott, meghalok, elért, belemeregett, meg sem hőkölt belé, itt járt*. Az egyszeriség és pillanatnyiság és egyáltalán a befejezettség a hirtelenség és váratlanság jelentésével társul, minthogy az *ősz* váratlanul és csak egy pillanatra szökött be a nyárba, a halál gondolata a robbanáshoz hasonló hirtelenséggel lepte meg a költőt.

Az ellentét erejénél fogva a *beszökött* és társai összekapcsolhatók a be nem fejezett történésű és a tartós, gyakorító történéstartamú igékkel, *igenyekkel*: *ballagtam, égtek, sügött, röpködtek, kacagva szalad, tudom, nyugdó*. Ezek az igék a nyugodt élet folyamatosságát nyomatékosítják, de azt is sejtetik, hogy a halál gondolatától keltett ijedelem szintén tartós lehet. Látható, hogy a két jelentéktelennek látszó, meglehetősen rejtett grammatikai jelentésből fontos közlési funkciók fakadnak, amelyek egybefogják a vers valamennyi igéjét.

A harmadik szó, *Páris* látszatra jelentéktelenebb, minthogy csak két szót vonz magához: *Szent Mihály útja, Szajna*. Nagyobb a jelentősége azonban, ha a Párizshoz társuló jelentésekre is figyelemmel vagyunk (ha a szóba jöhető külső kontextust is idevonjuk). Ady néhány verséből ugyanis kiderül, hogy Páris a „szép ámulások szent városa” (A Gare de l’Est-en) menekülést jelent számára: „Páris szívén fekszem, | Rejtve, kábultan és szabadon” (Páris, az én Bakonyom). Ez a vers viszont azt sugallja, hogy még Páris sem jelenthet menekülést, védelmet az *ősz*, a halál elől.

A negyedik szó, *tegnap* a vers időviszonyait foglalja magában. Mint múltra utaló időhatározószó magához kapcsolja a felidézett, múltra vonatkozó emlékkép különböző mozzanatait: *beszökött, suhant, találkozott, ballagtam, égtek* stb., és kontrasztként a fel-

idézés jelen idejűségét: *én tudom csupán*. Ez az egyedüli jelen idejű igealak (a *meghalok*-nak jövő időre utaló jelentése van) a tartalomnak egy nagyon fontos részletét nyomatékosítja, azt, hogy az ősz megjelenése a nyárban csak egy percig tartott, mégis az ettől keltett ijedelem, félelem a jelenben is hat.

13. A vers első rétegének, az elvont tartalomnak az elemzéséhez a kiindulópont Király (1970: 475–80) értelmezése, amit stílustörténeti felfogásunknak megfelelően módosítunk és a szövegszervező elvnek megfelelően rendezünk. A halálnak tőle elkülönített kétféle szemléletét ennek az elvnek, az ellentétnek megfelelően polarizáljuk: az idilli (dekadens, átesztétizált) szemlélettel szemben áll a halál tragikus (abszurd, fatális) felfogása.

A halál dekadens vágy, amelynek szépsége, mámore van, hisz az égő rőzséhez hasonló és füstös, furcsa, bús, bíbor dalok szólnak róla. Ezek is azt jelzik, hogy a halál gondolatát áthatja a századforduló, a szecesszió szépítő tendenciája: fényessége, díszítő színezése és ugyanakkor a szomorúság ugyancsak szecessziós dekadens hangulatának megfelelően a sötétítés, tompítás, tűnékenység kiemelése és egyáltalán a zsongító, illúziókhöz kapcsolódó hangulatiság érzékeltetése. Mindebből következően a hangtalanság, halkság az uralkodó hangulat: *nesztelen, halk lombok*. Hogy mennyire a halkság az uralkodó, azt az is bizonyítja, hogy még a „dalok”-hoz sem valamilyen hangadást kifejező ige csatlakozik, hanem az illúziót, a valamilyen mámoros állapotot sejtető „égték”. Fontos persze az is, hogy minden nyugodt, csendes, a mozgás is gyenge vagy lassú: *suhant, balagtam*.

De a halál gondolata nyugtalansággal, félelemmel, hirtelen támadt rémülettel is társul. És ebben Király (1970: 478) szerint már nemcsak a tragikus halál nyilatkozik meg, hanem egy hozzákapcsolódó még mélyebb gondolat is: „az élet értelmetlenségének tragikus érzése”. Érthető, hogy a nyugtalanság miatt megnövekszik a hangerő: a kezdeti *halk lombok*-at a vers utolsó sorában *nyögő lombok* váltják fel. És fokozódik a mozgás: *beleremegett, hőkölt, szaladt*.

Különben az elmúlás, a halál gondolata sok Ady-versnek témája. A halálvágy, amit Király (1970) sok helyt mint élőhalottságot és önhalottságot árnyal tovább, még az Új versek előtti szakaszból is kimutatható. De Király (1970: 468–9) szerint lényeges változás volt az, hogy „a vádló-panaszló halál átesztétizált halállá változott”, hogy a korábbi „komor, sűrű halál megszépült: sugárzást kapott”. Erről tanúskodik a Párisban járt az Ősz dekadens, idilli, szépítő halálképe, ami sok más verséből kimutatható: „a bús, nagyszerű Sötét” (A Holnap elébe), „óh, gyönyörűség éjszakája: | Szememet már lefogták szépen” (Ha a szemem lefogták). Magának a dekadens szemléletnek a csúcsa minden bizonnyal A Halál rokona. De ugyanekkor az elemzett versünkben az idill mellett a tragédia is jelen van. Igaz — állítja Király (1970: 480) —, hogy ez még tragikus dekadencia, ami aztán átadja helyét a „lét értelmetlenségének tükré”-t jelző abszurdizáló halálnak” (A fekete zongora vagy Sírni, sírni, sírni). Nem sokkal később a „halál” már nem annyira izgató, idegesítő téma: „Ma már a Halál sem félelmes” (A szűz Pilátus), hanem inkább képanyag, motívum, analógia (pl. A Halál lovai, Zilahi ember nótája, A menekülő Élet, Magyar fa sorsa).

14. A második réteg a fentebb körvonalazott tartalmat megjelenítő valóság. Ez a közeg itt nem más, mint a két évszak, a nyár és az ősz ellentéte.

A nyár melege (kánikula) szembeállítható az ősz hidegségével. Ez a vers szövegében meg nem fogalmazott konkrétum magából az őszből mint hidegebb évszaktól következik, amihez hozzátársul az őszhöz és elvont jelentéséhez, a halálhoz kötődő dermesztő, ijesztő hangulat (beleremeg, nyög).

A nyár kellemessége (zöld lombok, dalok) ellentétes az őszi kellemetlenségével, különösen a feltűnően hangsúlyozott gúnyos, fölényes viselkedésével (kacagva szaladt).

Végül a nyár nyugodtsága és közömbössége (halk, meg sem hőkölt belé) ellentéte az őszi kötődő sokféle mozgásnak és nagyfokú nyugtalanságnak (beszökött, suhant, beleremegett, röpködtek, nyögő).

Látható, hogy maga a két évszak, valamint a rájuk vonatkozó szavak konkrét és elvont (gyakran metaforikus, szimbolikus) jelentésben szerepelnek. Ezek közül kétségkívül a legfontosabb az őszi a halálra utaló jelentése. A nyárhoz viszont a fentebb említett részletek miatt részben idilli, dekadens hangulati tartalom kapcsolódik.

Ez a két évszak, de főleg az őszi és egyáltalán az évszakok gyakori „megjelenítői” a vers tartalmával egybeeső vagy ahhoz hasonló jelentéseknek. Az őszi és a halál kapcsolata sok helyen feltűnik, például: „Ősz lesz. Mintha a halál jönne” (Lázár a palota előtt). Nem ritka az őszi és az öregedés kapcsolata sem: „Láttam... Őszi virágát Legény-volt őszi szívemnek” (Őszben a sziget). Ennél jóval ritkább a nyár. De így is sokféle jelentést sugall. Itt például, mint az elemzett versben idilli hangulatiságot sejtet: „Az elnémított remete | Mint hó-nyári melódiák | Süket délutánokban úszván” (A némulás bosszúja).

15. A harmadik réteg, a stílus legfontosabb sajátosságait és eszközeit a kohézió elemzése során már tárgyaltuk. Itt most a szövegszervező elvnek megfelelő globális kategóriák szerint rendezzük őket.

A kohézióról szóló részben megállapítottuk, hogy a vers legátfogóbb és legjellegzetesebb stíluseseleme a megszemélyesítés. Ezek a megszemélyesítések, továbbá valamennyi más kép, valamint a stílus mindegyik alkotóeleme az ellentétnek megfelelően vehető számba. Valamennyiük ellentétpárokba sorolható. Ezek közül mint fontosabbat, átfogóbbat hármat emelek ki:

(1) a halkságot, csendességet, gyenge mozgást és a hangosságot, nyugtalanságot, mozgalmasságot kifejező szók ellentéte: *suhant, halk* — *züm, züm, nyögő, beleremegett*;

(2) a lassúságot és a gyorsaságot, hirtelenséget kifejező igék ellentéte: *ballagtam, égtek* — *beszökött, suhant, beleremegett, szaladt*;

(3) az ige nélküli és az igés (igeneves) képek ellentéte: *halk lombok, rőzse-dalok, tréfás falevelek vagy füstös, furcsa, bús, bíbor dalok* — *az őszi beszökött, suhant, az őszi szaladt, nyögő lombok*.

Pusztán a (3) alapján megállapíthatjuk, hogy a stílus globális szintű átfogó sajátossága a nominális és igés ellentét. Az (1) és (2) idevonásával ez a sajátosság még átfogóbbá, statikus és dinamikus ellentétté szélesíthető, amit a verszene és a versszerkezet hasonló jellegével is kiegészíthetünk.

A statikus és dinamikus ellentéthez társíthatjuk a versritmus lassúságát, illetőleg gyorsaságát. Ezt többek között azzal magyarázhatjuk, hogy az első két szakaszban úgyahogy érvényesül a lassú tempóval járó ugyan nem tiszta, hanem vegyített és lazított jambikus séma, és hogy az „Ady-tízesekben (Szepes és Szerdahelyi 1981: 426) a félsorokat elvágó metszetek jó része szabályos, ami egyenletessé teszi a ritmust. A harmadik és negyedik szakaszban viszont jóval több a »szabályostól« való eltérés, több a kihagyás, emiatt is gyorsabb, sőt »zihálóbb«” (Király 1970: 478) a ritmus.

Ugyancsak a fentebbi ellentétet egészíti ki a stílussal csak részben összefüggő versszerkezet. A vers felépítésére egy rejtett, de mégis igazolható láncszerűség jellemző, hisz alapja az integráló erejű mondat két szavából (*őszi, beszökött*) kiinduló párhuzamos láncolat. A másik két szóhoz (*Páris, tegnap*), mint láttuk, a sok és sokféle konnotáció (pl. Páris mint nem menekülés) vagy az elvont idősíkok miatt kevés tényleges szóelőfordulás kapcsolódik, ezért kihagyásos, csonka láncolatukat itt elhanyagolhatjuk.

Az első lánc alkotóelemei, láncszemei az *ősz* előfordulásai akár kiírt, tényleges, akár ráértétes formájában (pl. „elért az Ősz”, de „itt járt [ti. az Ősz]”). Az *ősz* előfordulásai láncszemenként kapcsolódnak össze és az ezekből összeálló lánc végigvonul a vers egészén, átfogja az egész versszerkezetet.

A második, a *beszökött*-el kezdődő lánc alkotóelemei a vers igéi, az *ősz* és más fogalmak megszemélyesítői, a tartós és pillanatnyi grammatikai jelentés hordozói.

A két lánc alkotóelemei szemantikailag kiegészítik egymást: az első láncba a megszemélyesített *ősz*, a másodikba az *ősz*-t (és más fogalmakat) megszemélyesítő igék tartoznak. E kétféle jelentés és funkció egymással ellentétes: az *ősz* lánc statikus, az igéké viszont dinamikus. És ez megfelel a vers szövegszervező elvének, az ellentétnek. Egymással ellentétes tartalmukkal kiegészítik a stílusbeli ugyancsak statikus és dinamikus ellentétet.

A vers stílusa a benne megnyilvánuló két századfordulói irányzatot, a szecessziót és a szimbolizmust kevésbé feltűnő színekkel képviseli.

Mint a tartalom elemzése során láttuk, a szecessziós életérzésekkel összefüggő idilli, dekadens halálszemlélet kifejező díszítő, szépítő funkciójú szavak: (1) a szecesszióban közkedvelt fényes jelenségeket példázó (égő) *rőszedel* és maga az *ég* ige, valamint a *bíbor*, (2) a dekadens szomorúságra utaló *bús* szó, valamint az illúziókedveléssel összefüggő érzettompítás, a sötétítés és tűnékenység kiemelése a *füstös*-sel.

A szimbolizmus ennél jóval gyengébben képviselt, és az a kevés is, ami erre vallana meglehetősen rejtett módon érvényesül. Emiatt a verset távolról sem tekinthetjük igazi szimbolista műnek. Az *ősz* a maga elvont jelentésével (elmúlás, halál) aligha fogható fel szimbolista szimbólumként. Valamivel többet mond e tekintetben az eléggé feltűnő szinesztézia: a *dalok égtek*, valamint a zeneiség több formája, mindenekelőtt a hangszimbólumnak tekinthető kettős alliteráció: *füstösek, furcsák, búsak, bíborak*, továbbá a verszene. Az eléggé feltűnő (a hagyományost széttörő, „szabálytalan”, és a költő saját prozódiajából fakadó) verszene, elsősorban a második részben, ahol a „ziháló” ritmusa a halálfélelem ideges nyugtalanságát sejteti. Ennek a kifejező ritmusnak a jelentőségét maga Ady így méltatta: „A versnek forrósága és belső ritmusa lesz a lelke” (A Grand Guignol).

16. Az elmondottakból, az elméleti fejtegetésekből és az elméletet igazoló, példázó elemzésből kiderült, hogy a kohézió számbavétele, hasznosítása lényeges szempont, hisz javítja, gazdagítja a szövegszervező elvre alapozó globális elemzést. Ez az elemzés igazi ellenlábasa mindenféle „elszigetelő” és nem termékeny „atomizáló” eljárásnak, többek között a szövegmagyarázat francia változatának (explication de textes), amelyik a szöveget alkotó szavakat vizsgálja egyenként és rendszerint előfordulásuk sorrendjében vagy Leo Spitzer módszerének, amelynek kiindulópontja egy vagy több részlet.

Kiderült a vizsgálatból persze az is, hogy az újabb szövegelmélet termékeny kohézióértelmezésekkel gazdagítják az egyedi szövegtudományokat, köztük a stilisztikát is. De az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző kohéziófelfogásokhoz kapcsolódó tisztázásra váró, vitás kérdések közvetve a stilisztikát is érintik.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szöveghohézió igazi módszertani jelentősége a stilisztikán belül ma még csak a stilisztikai elemzésben mérhető fel, minthogy egy másik ága, az egyéni stílus vagy a funkcionális stílusok jellemzése még távol áll a tényleges szövegnyelvészeti megközelítésektől. Tehát más ágak szempontjából a szöveghohézió jelentősége kisebbnek látszik. Igaza lehet Leechnek és Shortnak (1981: 245) abban, hogy a kohézió nem mindenben jelentős tényezője a szépírói stílusnak. Hasonlatuk szerint az épületet összetartó keret ritkán a legérdekesebb része az épület architektónikájának.

Külön következtetésként szólnunk kell az irodalmi mű harmadik rétegének, a stí-

lusnak megfelelő részkohézióról, a „stíluskohézióról”, ami nem más, mint a mű stílusát alkotó elemek (stílustények) összetartó ereje. Az így felfogott stíluskohézió elfogadható, számon tartható kategória. De eltúlozni, mindenes tényezőnek megtenni nem szabad. Éppen ezért világos megkülönböztetésként a stíluskohéziót el kell határolnunk egy több évtizedes múltra visszatekintő felfogás alaptényezőjétől, amelynek a lényegét így lehet megnevezni: a stílus mint kohézió (l. ennek jogos bírálatáról Todorov 1971: 30). Több szakember (pl. Kayser 1948, Leo 1966, Vianu 1968) is úgy véli, hogy a stílus (persze egészen tág értelemben véve) az irodalmi alkotás egységét, totalitását, harmóniáját jelenti, amivel mint túlzással nem lehet egyetérteni.

Szabó Zoltán

Irodalom

- Beaugrande, R. és Dressler, W. 1981: *Introduction to Text Linguistics*. London — New York.
- Bellert, I. 1970: On a Condition of the Coherence of Texts. *Semiotica* 2; 1971. O pewnym warunku spójności tekstu [A szövegkohézió egy feltételéről]. *Mayenowa* (szerk.).
- Brinker, K. 1979: Zur Gegenstandbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik. *Petőfi* (szerk.).
- Chatman, S. 1968: *New Ways of Analyzing Narrative Structure with an Example from Joyce's Dubliners*. *Language and Style* 2.
- Chatman, S. (szerk.) 1971: *Literary Style: A Symposium*. London — New York.
- Dahl, Ö. 1969: *Topic and Comment — A Study in Russian and General Transformational Grammar*. Göteborg — Stockholm; 1974: *Topic-Comment Structure Revisited*. Dahl (szerk.).
- Dahl, Ö. (szerk.) 1974: *Topic and Comment, Contextual Boundness and Focus*. Hamburg.
- Dascal, M. és Margalit, A. 1974: A New 'Revolution' in Linguistics — 'Text Grammars' vs. 'Sentence Grammars'. *Theoretical Linguistics* 1—2.
- Dijk, T. A. van 1972: *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague — Paris; 1973. *Text Grammar and Text Logic*. *Petőfi és Rieser* (szerk.); 1979. *New Developments and Problems in Textlinguistics*. *Petőfi* (szerk.); 1980. *Text and Context Explorations in the semantics and Pragmatics of Discourse*. London — New York.
- Dijk, T. A. van és Kintsch, W. 1978: *Cognitive Psychology and Discourse: Recalling and Summarizing Stories*. *Dressler* (szerk.).
- Doležel, L. 1971: *Toward a Structural Theory of Content in Prose Fiction*. *Chatman* (szerk.).
- Dressler, W. (szerk.) 1978: *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin — New York.
- Genot, G. 1979: *Narrativity and Text Grammar*. *Petőfi* (szerk.) 1979.
- Greimas, A. J. 1966: *Sémantique structurale*. Paris.
- Halliday, M. A. K. és Hasan, R. 1976: *Cohesion in English*. London.
- Harris, Z. S. 1959: *Linguistic Transformations for Information Retrieval*. *Proceedings of the International Conference on Scientific Information*. Washington (D. C.). Vol. II.
- Hatakeyama, K., *Petőfi* S. J. és Sözer, E. 1983: *Text, Connexity, Cohesion, Coherence*. Bielefeld. (sokszorosított kiadvány)
- Hays, D. G. 1973: *Textual Organization*. Buffalo. (sokszorosított kiadvány)
- Julow Viktor 1972: Balassi Katonaénekének kompozíciója. *ItK.* 5—6.
- Kayser, W. 1948: *Das sprachliche Kunstwerk*. Bern.
- Király István 1970: *Ady Endre*. I—II. Budapest.
- Leech, G. N. és Short, M. H. 1981: *Style in Fiction — A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. London — New York.
- Leo, U. 1966: *Stilforschung und dichterische Einheit*. München.
- Longacre, R. és Levinsohn, St. 1978: *Field Analysis. of Discourse*. *Dressler* (szerk.) 1978.
- Mayenowa, M. R. 1971: *Spójność tekstu a podstawa odbiorcy* [Szövegkohézió és a befogadó álláspontja]. *Mayenowa* (szerk.)
- Mayenowa, M. R. (szerk.) 1971: *O spójności tekstu*. [A szövegkohézióról]. *Wrocław stb.*
- Oomen, U. 1979: *Texts and Sentences*. *Petőfi* (szerk.)
- Paduczewa, J. 1971: *O strukturze akapitu* [A bekezdés szerkezetéről]. *Mayenowa* 1971.

- Petőfi S. János 1971: Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheori. Frankfurt am Main; 1973: Towards an Empirically Motivated Grammatical Theory of Verbal Texts. Petőfi és Rieser (szerk.); 1977: Text Representation and Lexicon as Semantic Network. Bielefeld. (sokszorosított kiadvány); 1983: Towards a Semiotic Theory of Verbal Texts — On General Verbal Semiotic Textological Research in Europe. I. Research Topics, Aims, and Methodological Questions. (sokszorosított kiadvány).
- Petőfi S. János (szerk.) 1979: Text vs. Sentence. Hamburg.
- Petőfi S. János és Rieser, H. (szerk.) 1973: Studies in Text Grammar. Dordrecht — Boston.
- Phillips, B. 1979: Topic Analysis. (sokszorosított kongresszusi előadás: International Conference on Computational Linguistics. Pisa)
- Rastier, F. 1972: Systématique des isotopies. Essais de sémiotique poétique. Paris
- Ruwet N. 1964: Analyse structurale d'un poème français. Linguistics 3.
- Sgall, P. 1974: Focus and Contextual Boundness. Dahl (szerk.)
- Sgall, P., Hajičová, E. és Benešová, E. 1973: Topic, Focus and Generative Semantics. Kronberg.
- Szabó Zoltán 1971: Történetiség és stilsztika. MNy. 3; 1977: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár; 1981: Text Levels and Their Historical Dimensions. Revue roumaine de linguistique 5; 1982a. A szövegnyelvészet stilsztikai jelentősége. A szövegvizsgálat új útjai. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest; 1982b: Szövegnyelvészet és stilsztikai elemzés (József Attila: Favágó). Nyr. 1; 1985. The Importance of Text Coherence for the Global Stylistic Analysis. Text Connexity, Text Coherence. Aspects, Methods, Results. Sözer E. (szerk.). Hamburg.
- Szepes Erika és Szerdahelyi István 1981: Verstan. Budapest.
- Todorov, T. 1971: The Place of Style in the Structure of the Text. Chatman (szerk.) 1971.
- Vasilii, E. 1979: On Some Meanings of 'Coherence'. Petőfi (szerk.) 1979.
- Vianu T. 1968: Studii de stilistică. București.

Szó- és szólásmagyarázatok

Ismerem még szilvafa korából. Mint az ÉrtSz. egykori munkaközösségének tagja emlékszem arra, hogy az ötvenes évek második felében egyik buzgó munkatársunk, Nyigri Imre nyomatékosan szorgalmazta, hogy ez a tőle szívesen használt szólás kerüljön bele az ÉrtSz.-ba. Javaslatát Lengyel Lajos és Loványi Gyula is támogatta. A szótár frazeológiai anyagának gondozója, O. Nagy Gábor, e szólást nem ismerte, s irodalmi adatot sem talált rá. Homályban volt előtte a különös szólás eredete, keletkezésmódja is. Az O. Nagy Gábor halála után az MTA Nyelvtudományi Intézetének tulajdonába került kéziratos szólásmagyarázó anyagból kitűnik, hogy argó eredetűnek gyanította. 1960 folyamán O. Nagy végre maga is hallotta a szólást a „Három tavasz” című operettben. (L. uo. a kéziratos anyagban.) Mindezek alapján O. Nagy Gábor teljes joggal felvette a szólást az ÉrtSz. *szilvafa* szócikkének végére ekképpen: „Sz: (*ritk, gúny*) [= ritka, gúnyos] ismerem (még) ~ [= szilvafa] korából: ismerem még abból az időből, amikor jelentéktelen ember volt” (ÉrtSz. 6: 278). Hasonló értelmezéssel és „elavulóban” minősítéssel szerepeltette a szólást O. Nagy Gábor a „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1966. 641) című összefoglaló művében is. L. még ÉKsz. 1288: „Sz: *kiv* [= kiveszőben, elavulóban]: ≈ [= szilvafa] korában, korából: jelentéktelen ember k.”

Azóta én magam is figyelemmel kísértem e szólást, s megállapítottam, hogy időnként fel-felbukkan a mai nyelvben is. Nemrég a rádió egyik prózai adásában hallottam. S váratlanul az eredetére, keletkezésének körülményeire is fény derült. Ember Mária Viccgyűjteményében (Bp., 1985. 35) a „Paraszt viccek” fejezete tartalmazza a következő, „Régi ismeretség” feliratú viccet: „Új fakeresztet állítanak fel a falu végén. Az összesereglettek mind leveszik kalapjukat, csak Kovács nem. Észreveszi a pap, rászól: — Kovács uram, miért nem veszi le a kalapját a mi urunk Jézus Krisztus előtt? Kovács így felel: — Azért nem, tisztelendő úr kérem, mert én még ismertem szilvafa korában.”

A szólás tehát egy hatásos vice csattanójából önállósult. A tréfás történetek, közkeletű adomák, viccek csattanójából nem kevés szólás született. A régebbiek közül ilyen az *előre iszik a medve bőrére; ha akarom, vemhes, ha akarom, nem vemhes; megrázza, mint Krisztus a vargát* stb. Az újszerű szólások közül közismert vice csattanójára megy vissza a *most itt állok megfürödve; túl szép a menyasszony; lenyeli a békát* stb. (Az adomás szólások kérdésköréhez l.: Éri-Halász Imre: Ki ne mondja! Bp., [1943.] 113; O. Nagy Gábor: MNyTK. 87. sz. 16–9, Mi fán terem?³ [1979] 78–9.)

Kiss Lajos

Szamosszeg földrajzi nevei és a népetimológia. Egy korábbi tanulmányomban (NyK. 75:412–3) említést tettem a szamosszegi *Küsszeg* dűlőnévvel kapcsolatban arról, hogy e Kraszna – Szamos közén fekvő település lakóinak körében mennyire dívik és mennyire fontos az általuk használt földrajzi nevek népetimológiával történő értelmesítése

akkor, ha a név valamilyen oknál fogva nem mutat számukra jelentéstartalmat. A népetimológiának ez a jelentést adó funkciója addig nem zavaró a névkutató számára, amíg nem jár a név hangalakjának megváltoztatásával, mint azt az említett *Küsszeg* esetében is tapasztalhattuk. Akkor viszont, ha a népetimológia a név eredeti hangalakját is eltorzítja, könnyen tévútra léphet magyarázatával az etimológus.

A következőkben három ilyen jelentés nélkülivé vált, és a népetimológiával eltorzított hangalakú szamoszegi földrajzi név magyarázatát próbálom megadni.

1. *Bolondtér*. — Pesty Frigyes (vö. OSZK. Fol. Hung. 1114.) 1864-es országos gyűjteményének szamoszegi anyagában bukkan föl ez a szántót-kaszálót jelölő fura földrajzi név. Kihalt, történeti adatnak kell tartanunk, minthogy Szamoszeg ma élő lakossága már nem ismeri. A múlt századi adatközlő — névszerint Balogh Sándor, korabeli szamoszegi főjegyző — ahhoz a most is *Kocsorhtát* néven ismert dűlőhöz rögzíti az adatot, ami az egykori *Kocsord*, újabban *Falujok* (saját gyűjt.) néven csatornásított patak mellékén fekszik, s egykor az Ecsedi-láp északi pereme volt.

Ha teljes mértékben megbízhatnánk a főjegyzés hitelében, talán valami eseményt kereshetnénk a név mögött. Balogh Sándor főjegyző azonban bizonyosságát adta pontatlanságának több, általa lejegyzett adatban. A természetes szemlélet és népnyelvi sajátság alapján kialakult *Kutyaszeg* 'veszélyes folyókanyarral zárt terület' (saját gyűjt.) dűlőnevet például *Kukja Szeg* (I. Pesty i. m.) formában regisztrálta, talán szépítő szándékkal, és hasonlóan *Szurok Mező* (uo.) nevet formált a ténylegesen *Szuroknyilas* (saját gyűjt.) alakban használt dőlőnévből is. Így gyanakvással kell fogadnunk a *Bolondtér* adatot is.

Véleményünk szerint egy *-d-* nélküli **Bolontér*, esetleg **Balantér* névformát lehet hitelesíteni az adatból, ami hasonló hangzása alapján, értelmesítő népetimológiával vagy a főjegyző pontatlansága alapján formálódott *Bolondtér*-ré. A kikövetkeztetett földrajzi név kételemű volt. Első tagjában azt a 'sáros, mocsaras' jelentésű szláv *blatnъ* szót kereshetjük, amelyik megtalálható a *Balata-tó* és *Balaton* földrajzi nevekben is (vö. Kiss: FESz. 80); második eleme pedig azonos a valószínűleg finnugor eredetű és 'kis patak' jelentésű *ér* szavunkkal (vö. TESz. I: 779). Ennek az egyzetetésnek sem hangtani, sem jelentéstani akadálya nincs, sőt településtörténeti és környezeti támogatást is kapunk a magyarázathoz.

Az etimonként idézett szláv *blatnъ* szó a szabályos mássalhangzótorlódás feloldásával **Boloton* ~ **Balaton* alakban honosodhatott meg a magyar nyelvben, ebből pedig ugyancsak szabályos hangátvetéssel **Bolont-* ~ **Balant* forma alakulhatott ki. A nazálisnak ilyen metatézisére éppen Szamoszeg történeti és szláv eredetű névanyagában nyújt példát. 1357-ből kimutatható a község határából egy rég elpusztult falunak az a *Tehenye* neve (vö. Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 210), amit a mai szamoszegiek *Tenyhe* (saját gyűjt.) alakban jelenleg is használnak dűlőnévként. Így a metatézis lehetősége kétségtelen adatunkban. Ami pedig a magyarázat jelentéstani oldalát illeti, arra a környezet ad bizonyítékot. Már említettük, hogy a magyarázott névvel jelölt terület a *Kocsord* nevű patak mellékeire lokalizálható, s így annak mellékvízét jelölte eredetileg. Ez a környezet viszont még hozzátartozott az egykori Ecsedi-láp északi peremvidékéhez, ami biztosan magyarázza a szláv etimon 'sáros, mocsaras' jelentését. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Szamoszeg történeti névanyagában a már említett *Tenyhe* név mellett számtalan szláv eredetű adat található: 1322. *Bachna* ~ 1324. *Bacna* (Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 114—5), 1357. *Glyzka* (vö. Maksai i. m.), 1891. *Gelyvás*, *Debri szeg* (Kataszteri birtokvázlatok. Szamoszeg, 1891.) stb., akkor eloszlanak kétségeink a szláv eredetet illetően is.

Végül is azt mondhatjuk, hogy szláv névadással posványos, sáros vize alapján kialakult a középkori **Bolont*- víznév, amit a későbbi magyar lakosság átvett, és nyelvhasználatához alakított. Később értelmesítés céljából hozzákapcsolták az ér finnugor eredetű szót, jelezve vele, hogy egészen kicsi patakocskáról van szó. Mikor pedig a patak idővel kiszáradt, a név átkerült a medret környező területre is. Így azonban elvesztette jelentésének valóságát, s hangzása alapján a lakosság belemagyarázta a *bolond* és *tér* szavakat. Az 1864-es följegyző aztán ezt az alakot rögzítette.

2. *Lickajitag*. Szamossszeg északnyugati területén az *Óyucska-Karaszna* (saját gyűjt.) jobb partján található egy kisebb birtoktest, amit a lakosság fiatalabb rétege *Lickajitag* néven emleget, a legidősebbek viszont a *Lickóytag* ~ *Liszkóytag* (saját gyűjt.) névváltozatokat használják jelölésére. E névváltozatokról azt tartják a szamossszegiek, hogy a terület egykori *Lickai* nevű birtokosa után keletkezett alakokról van itt szó. A mai szamossszegi családi nevek között azonban ez a név nem található meg, mellőzi az 1772-től folyamatosan vezetett helyi, református egyházi anyakönyv is, sőt a korábbi fölbukkanó írásos emlékek sem ismerik. Így földrajzi nevünk személynévi eredetét kétségesnek kell tartanunk, valószínűbbnek mutatkozik egy köznévi eredeztetés.

Kniezsa István (MNy. 4: 203) kimutat a közelben egy középkori *lizkoua* alakú földrajzi nevet, és hihetően igazolja, hogy az egy 'mogyoró' jelentésű szláv szóra vezethető vissza. Úgy véljük, ha adataink közül az idősebbek által használt *Lickóytag* ~ *Liszkóytag* változatokat tekintjük eredetibb formának, semmi akadályja annak, hogy egy olyan 'mogyoró' jelentésű szláv szóban keressük nevünk etimonját, mint aminek a töve megtalálható az orosz лесщина 'mogyoróbokor' szóban is (vö. Hadrovics—Gáldi: Orosz — magyar szótár. Bp., 1977. 1: 751). Ez esetben a fiatalabbak által használt *Lickajitag* változat olyan utólagos fejleménynek tekinthető, ami népetimológiával személynévesített formát mutat.

A szlávból való származtatás lehetőségét igazolják azok a szamossszegi és szláv eredetű földrajzi nevek, amelyeket előrébb a *Bolondtér* név magyarázatakor már idéztünk; a hangtani megfelelést is tisztázta már Kniezsa István említett munkájában. Jelentéstani tekintetben pedig gazdag bizonyítékkal szolgál Pesty Frigyes ugyancsak idézett gyűjteményének szamossszegi anyaga. E gyűjtemény a *Lickajitag* szomszédságában minden oldalról erdőket jelez a *Kórogy hát*, *Bolhásszeg*, *Gelyvás* erdőnevekkel még 1864-ben is. Ennek alapján pedig csak arra gondolhatunk, hogy ez az erdőségekkel közbezárt terület olyan bozótos terület lehetett régebben, melynek jellegzetes növényzete a mogyoró volt. Így a név 'mogyorós'-féle jelentéssel és szláv névadással alakulhatott ki, amit a magyar lakosság is használatba vett. A növényzet eltűnésével később kiegészült a név a magyar *-itag* elemmel azon az alapon, hogy egyetlen birtoktestet alkothatott, majd az előtag eredeti jelentését nem ismerő magyarok népetimológiával egy hiteltelen családi nevet magyaráztak bele.

3. *Mák hely*. — A név falurészt jelöl Szamossszeg északi területén. Ennek keleti oldalán a Szamos holt ága található, nyugaton a *Bigecs* (saját gyűjt.) nevű falurész, északon pedig az a lapos terület, amit Pesty idézett 1864-es gyűjteménye *Sujmos tó* néven emleget. Ez utóbbitól északra mindenütt erdőségekre utalnak a történeti nevek. — Fontosnak tartottuk itt ezt a kis környezetismertetést előljáróban, minthogy Szamossszeg mai lakosságának hitelt nem igen érdemlő magyarázata szerint a névadás annak alapján történt, hogy a falurész területén korábban *mák* természetességgel foglalkoztak volna. Ennek a lehetőségnek azonban két tényező is ellentmond. Először is nehéz elképzelni, hogy évszázadokkal ezelőtt a kilométernyi hosszúságú és csaknem olyan szélességű területet máktermelésre használta volna a lakosság úgy, hogy arról a névhez kapcsolt néphagyomá-

nyon túl semmi más emlék nem maradt volna fenn. De ellentmond a név népies magyarázatának a névvel jelölt terület történeti környezete is. Ahogy már említettük, minden oldalról erdő határolta. Pesty Frigyes 1864-es anyagában a *Kórogy hát* erdő egyenesen úgy jelentkezik, hogy délkeleti csücskével kapcsolódik a *Mákhely* nevű falurészhez, a nyugati szomszédként jelentkező *Bigecs* névről pedig kiderült, hogy a 'tövis, tüske' jelentésű *bigecs* tájszóra vezethető vissza (vö. Balogh László: NyK. 72: 105; Csúry: SzamSz.), s mint ilyen, maga is erdőségre, erdőalja területre utaló név. Mindezek alapján tehát azt találjuk valószínűbbnek a *Mákhely* falurésznevével kapcsolatban, hogy a környezethez igazodva inkább erdő lehetett betelepülése előtt, mint máktermesztésre használt terület. Ezért a név első elemében nem a *mák* szót véljük megtalálni, hanem azt az ismeretlen eredetű *makk* (vö. TESz. 2: 824–5) szót, ami a tölgy illetve bükk terméseként tölgy-, illetve bükkerdőre mutat. A név második, ugyancsak ismeretlen eredetű, 'kisebb földterület, szállás' jelentésű *hely* eleme (uo. 88) pedig arra utal, hogy a terület a névadás idején már erdőirtás lehetett. A *Mákhely* falurésznevet így eredetibb alakjában **Makkhely*-nek hisszük ilyen értelmezéssel: olyan terület, hol valamikor tölgy- vagy bükkerdő volt.

A név első elemében mutatkozó *a > á* magánhangzónyúlás abból adódik, hogy az egykori erdőség emlékének az elhomályosulásával a lakosság értelmetlennek tartotta a *Makk*-névelemet, s népetimológiával a *mák* szót magyarázta a névbe. Hogy egy növény termése alapot adhat a földrajzi név kialakulására, arra Szamosszeg közvetlen szomszédja, Szamoskér szolgál példával történeti névanyagából. E község határába olvadt a tőle délre fekvő, 1274-ben még lakott településként jelentkező *Mok* (\sim *Makod*) falu, melynek nevét ugyancsak a *makk* köznévből származtatják kutatóink (vö. Mező – Németh i. m. 113–4). Így nem lehet kétségünk a szamosszegi *Mákhely* név esetében sem.

Balogh László

Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 201 oldal

Kiemelkedő jelentőségű munkák egész sora után Benkő Loránd ismét fontos tárgyú könyvvel tette gazdagabbá a magyar nyelvtudományt.

Mivel a cím új műszozt tartalmaz, az Elöl járó megjegyzések (5–9) természetesen ennek magyarázatával kezdődnek. Benkő azokat az igéket nevezi fiktív tövűeknek, „amelyek képzőt (esetleg csak történeti elemzéssel kimutatható képzőt) hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él, illetőleg valamely meghatározott korban – adataink tanúsága szerint – nem élt nyelvünkben” (5). A szerző igen nehéz feladatra vállalkozik, amikor egy sok ezer lexémából álló, szövevényes problematikájú igecsoporthoz nyelvünk egész történetére kiterjedő vizsgálatát tűzi ki célként maga elé. Nyilvánvaló, hogy az effajta vizsgálódáshoz egyrészt a szinkrón és diakrón szempontok egészséges arányú ötvözése, másrészt a történeti morfológia, a szótörténet és etimológia kiváló ismerete, emellett pedig filológiai gondosság, ötletesség, magas szintű elemzőképesség és kritikai érzék szükséges. Nemigen csodálkozhatunk tehát azon, hogy a fiktív tövű igékkel kapcsolatos kérdéskörrel csak most született meg az első összefoglalás. Kisebbségi tanulmányokkal, értékes gondolatokkal persze találkozhatunk az eddigi szakirodalomban is (6–9), többek között éppen Benkő jóvoltából. Azok közül, akik közelebb vitték a nyelvészeti gondolkodást a fiktív tövű igék jobb megismeréséhez, elsősorban Kiss Jenő neve emelhető ki (9).

Benkő a fiktív tövű igéket négy nagy fejezetben mutatja be. Ezek közül az első kategorizálási és terminológiai kérdésekkel foglalkozik (11–39), ezen belül elemzi a *tő* és a *képző* (11–24), a fiktív tövű igék és a valódi képzésű igék (24–7), valamint a fiktív tövű igék és a *tőigék* viszonyát (27–39).

Benkő rámutat a régebbi képző- és tömeghatározások hiányosságaira (12–3, 17), amelyek egyoldalúan csak lexikai szempontokat vesznek számításba, a grammatikai rendszer összefüggéseit pedig elhanyagolják. A szerző meggyőzően igazolja, hogy a *tő* nem lexikai, hanem morfológiai fogalom, és a toldalékokkal való korrelációban létezik (17). A képzőmorfológia felismerése és a képzőszembenállások figyelembevétele vezethet el a *tő* felismeréséhez (19–20). Mindebből következik, hogy a *tőige* 'képzőtlen ige' és *igetű* terminusok használata nem pusztán szószálasogatás, hanem fontos és szükséges (18). – Ezen a ponton jutunk el ismét az új szakszó kérdéséhez. Miért választotta Benkő a *fiktív tövű* elnevezést? Mert több okból sem (21–3, részletes indoklással) volna célszerű *passzív*, nem termékeny, nem produktív, improduktív, elhomályosult *tőről* vagy *áltőről* beszélni. Persze a *fiktív tövű* megnevezés sem támadhatatlan, megalkotója szívesen várja a jobb szakszót eredményező javaslatokat (23).

A fiktív tövű igék és a valódi származékigék egymástól való elhatárolása cseppet sem könnyű, különösen nem az a szinkrón szemlélet számára. Az alapszó és a származék-szó közötti összefüggést sokszor csak alapos szótörténeti-etimológiai elemzés tárhatja fel (24–6). Ha a *tő* igei alapszóként is él, szinte bizonyos a valódi képzés ténye. Bonyolultabb

a két a névszók és igék, valamint az indulatszók és igék viszonylatában, ahol történeti szempontból valódi képzéssel, elvonással és párhuzamos keletkezéssel (nem is kevés esetben) egyaránt számolhatunk. Nagy figyelmet kell fordítani arra a jelenségre, hogy valódi képzett igék átkerülhetnek a fiktív tövű igék kategóriájába, és a fordított irányú kategóriaváltás is lehetséges (26–7).

A fiktív tövű igéknek a tőigéktől való elhatárolása a VC és CVC felépítésű igék esetében a legnehezebb (28). S hogy máskor sem egyszerű, azt mutatja Papp Ferenc két (az ÉrtSz. anyaga alapján készített) tőigelistájának kritikai vizsgálata (30–9). Ez a könyv egyik legtanulságosabb részlete. Benkő — anélkül, hogy figyelmen kívül hagyná Papp érdemeit — jó logikai érveléssel mutatja ki a listák következetlenségeit, a funkcionális és szemantikai nézőpontnak a formálisnál jóval nagyobb szerepet biztosítva. — Hadd tegyek itt két, nem a lényegét, csak egy-egy apró részletet érintő kritikai megjegyzést. Az első: Benkő szerint a *hánt*-ot a *háncs*-hoz aligha köti a szinkrón nyelvi tudat (32); ebben szerintem nem lehetünk biztosak. A másik: a *csüng* igében a szerző tő és képző együttesét látja (37, vö. 84 is); úgy érzem, a tőigei minősítésnek nagyobb esélye lehetne. — Visszatérve a tőigelistákra: az elemzést néhány gondolat zárja a fiktív tövű igék csoportjának számszerű meghatározhatatlanságáról, pontosabban arról, hogy a fiktív tövű igék megszámlálása nagy mennyiségű, valamint az említett elhatárolási nehézségek és diakrón kategóriaváltások miatt nem lehetséges (39).

A könyv második fejezete a fiktív tövű igék eredetbeli kategóriáit mutatja be (40–87). Négy etimológiai csoportról van itt szó: az ősi eredetű igékről (40–8), az onomatopoetikus eredetű igékről (48–60), a jövevényigékről (60–78), valamint a bizonytalan és ismeretlen eredetű igékről (79–87). A kategorizálás alapja a TESz. (emellett részben a MSzFgrE.) anyaga. Mind a négy eredetbeli kategóriának megismerhetjük sajátos tulajdonságait, morfológiai alcsoportjait; képet alkothatunk az etimológia és a képzőrendszer összefüggéseiről, valamint a fiktív tövek szófaji jellegéről és produktivitásáról. Hogy egy fiktív tövű ige a fő etimológiai kategórián belül milyen morfológiai alcsoportba kerül, azt morfológiai szerkezetén kívül az befolyásolja, hogy van-e képzőszembenállásos párja. Például: az ősi eredetű fiktív tövű igék között más alcsoportba kerülnek a *facsar*, *harap* típusúak (ezeknek nincs képzőszembenállásos párja), mint a *fárad* : *fáraszt*, *rejt* : *rejlík* típusúak. Még egy fontos osztályozási szempont: más alcsoportba tartoznak azok az igék, amelyeknek fiktív tövűsége a nyelvelmélekből ismert magyar nyelvtörténet egésze folyamán fennállott; másba azok, amelyek csak nyelvtörténetünk bizonyos szakaszaiban tekinthetők fiktív tövűeknek.

Benkő igen gondosan, körültekintően, a lényeges és érdekes mozzanatokat megragadva, jól megválasztott példák segítségével jellemzi az egyes etimológiai csoportokat. Külön szeretném felhívni a figyelmet az onomatopoetikus igékről és a jövevényigékről szóló részletekre. Ezek egyrészt az eddigi szakirodalom kiváló összefoglalásai, másrészt új gondolatokkal segítik a jövő etimológiai és történeti morfológiai kutatásait. Az onomatopoetikus igék elemzése során tőigék, származékok, fiktív tövű igék, névszók, indulatszók, képzések és elvonások dzsungelében nagy biztonsággal kalauzol bennünket a szerző, olyan összefüggéseket feltárva, amelyekre talán nem is gondoltunk volna. Az említett biztonság egy pillanatra sem jelent elbizakodottságot; Benkő mindentűt óvatosan, a problémakör bonyolultságának teljes tudatában fogalmazza meg véleményét. Érvelése a legtöbb ponton meggyőző. Néhány rész kérdésben persze nyilván vitába lehet szállni a szerző elgondolásaival. Csak egyetlen példa: a fiktív tövű igék és az indulatszók viszonyában többször számolnék a párhuzamos keletkezés lehetőségével (vö. 50), mint ahogy azt Benkő teszi. — A jövevényigék jellemzésében különösen fontos a honosító képzőkkel foglalkozó részlet (67–74), amely az etimológiai kutatásoknak nagy hasznára válhat. — A bizonytalan és ismeretlen eredetű igék tárgyalásakor a szerző több oldalról is bizonyítja,

hogy sok ilyen minősítésű ige „gyanús” az alapnyelvi eredetre. A fiktív tövű igék jobb megismerése is segítheti az uráli összehasonlító nyelvészetet abban, hogy törleszthesse — menthető, de kétségtelenül meglévő — etimológiai adósságait (86—7).

Benkő Loránd — részben közvetett fogódzók felhasználásával — kimutatja, hogy mind a négy eredetbeli kategóriában főleg verbális vagy nomenverbum természetű tövekkel számolhatunk (47, 58—9, 77—8, 86). Ez a megállapítás elsősorban a jövevényigéket illetően fontos, mert ott a szakirodalom inkább nomentövekkel és denominális képzésekkel számolt (74—8).

A fiktív tövek produktivitása az onomatopoetikus kategóriában a legnagyobb, a jövevényigék esetében a legkisebb, a másik két csoportban változatos képet mutat (48, 59—60, 78, 86—7).

A harmadik fejezet a fiktív tövű igék keletkezésével foglalkozik (88—150). Bemutatja a tőigéknek a fiktív tövű igék születésében játszott szerepét (88—108), a tőigéből fiktív tövű igévé válás okait és körülményeit (109—36), valamint a képzővel együtt keletkezett fiktív tövű igéket (137—50).

A fejezet középpontjában a következő tétel bizonyítása áll: „a fiktív tövű igék kategóriájának keletkezése végső soron a valódi képzésekben, vagyis eredetibb tőigék további képzésében gyökerezik.” (88.) Először a közvetett bizonyítékok tárulnak elénk. Statisztikai úton kimutatható, hogy az ősmagyarban a fiktív ige-tövek még nemigen lehettek számbeli fölényben a tőigékkel szemben, a nyelvemlékes korban viszont a tőigék visszaszorulása és a fiktív tövű igék számának rohamos növekedése figyelhető meg (90—1). Az ősi eredetű fiktív tövű igék nagy többségének csak a töve egyeztethető rokon nyelvi megfelelőikkel. Ez a tény felveti azt a lehetőséget, hogy közülük sok eredetileg tőige volt (92—4). A nomenverbumok kérdésköre is sok régi fiktív tövű ige eredetileg tőigei voltát valószínűsíti (94—6). — Rendkívül érdekes adalékok a fiktív tövű igék tőigei előzményeihez bizonyos (részben elhomályosult, sokszor főnevesült) ige-nevek vagy olyan alakulatok, amelyek több-kevesebb valószínűséggel ige-nevek is lehetnek; például *fészű, puha, pösze, rigó, kert* stb. (96—108). Az ezekkel kapcsolatos kérdéskör elemzése mind a mondanivalót tekintve, mind módszertani szempontból különösen figyelemreméltó.

Ezek után már következhet a tőige → származékige → fiktív tövű ige kategória-váltás közvetlenebb bizonyítása, vagyis e változás okainak és körülményeinek felvázolása. A származékigék az alapjukul szolgáló tőigék kihalásával vagy visszaszorulásával, illetve alapigéjüktől való (sok tényező okozta) eltávolodással válhatnak fiktív tövűekké (111—6). — Mi az oka annak, hogy egyes tőigék ma is élnek, míg mások (sok esetben igen régen) teljesen kivesztek a nyelvi rendszerből? Kiss Jenő elmélete szerint „tőalakban azért maradtak meg igék, mert a nyelvi tudat végződésüket képzővel azonosította; képzéssel járó végződésbővülést, azaz új, ráakódott képzőket viszont azért »igényeltek« korábbi tőigék, mert a magyar igék szófaji osztálya fokozatosan képzős végződésűvé alakult, s ebbe a rendszerbe a »képzőtlen«, illetőleg képzős végződést nem tartalmazó tőigék nem illettek bele, változniuk kellett” (119). Benkő ezt az — elvileg egyébként helyes kiindulású — elméletet nagyon szép elemzéssel teszi árnyaltabbá és sokoldalúbbá, egyaránt rámutatva a gondolatmenet erőnyeire és hibáira (118—36). Ő a tőigék visszaszorulásának folyamatában nagyobb jelentőséget tulajdonít funkcionális és szemantikai vonatkozásoknak, mint Kiss (128). Benkő szerint a tőigék elhalásának egyik legfontosabb oka az lehetett, hogy nyelvünkben túlságosan megnövekedett a homonimák száma, s ezt a zavaró jelenséget a nyelvi rendszer az igék hangalakjának „hosszabbításával” (azaz a tőigéknek képzővel való ellátásával) szüntette meg (128—33). Általában tehát azok az igék maradhattak meg tőigéknek, amelyek mentesek voltak a homonimaveszélytől. Az igék „képzősödésének” egész sor, a nyelvi rendszer egészét érintő következménye van: tőigék kihalása,

tőhasadás az alapige és származékai között stb. (133–6). — A tőigék származékigéiből lett fiktív tövű igék népes csoportjára Benkő (diakrón szempontból) az *alfiktív tövű igék* (136) terminust használja.

Láthatunk, hogy az alfiktív tövű igék végső soron tőigékből keletkeztek. Az is érthető, hogy számuk idővel tekintélyessé vált. Mennyiségük mégsem vetekedhet a *valódi fiktív tövű igékével*. Azok az igék nevezhetők így, amelyek tőigéi előzmény nélkül, eleve tő és képző együtteseként jöttek létre (137). Ilyenek akadnak minden etimológiai kategóriában, szerepük fokozottan jelentős az onomatopoetikus és a jövevényigék között (138). — Képzővel együtt született onomatopoetikus igék már a nyelvemlékes kor előtt is élhettek (138–9). Ugyanígy már az ősmagyar korban kerülhettek nyelvünkbe olyan jövevényigék, amelyek tőigeként nem is éltek a magyarban, már „érkezésükkor” honosító képzőt kaptak (141–2). Persze annak megítélésében, hogy diakrón szempontból mikor mondhatunk egy igét alfiktív és mikor valódi fiktív tövűnek, nagyon óvatosnak kell lennünk, különösen az onomatopoetikus kategóriában (139–40). Annyi bizonyosnak látszik, hogy a valódi fiktív tövű igék többsége nyelvünk életének viszonylag újabb korszakában keletkezett (143). Ez arra mutat, hogy az alfiktív tövű igék egyre növekvő tömege analógiás alapként szolgált ahhoz, hogy a szóteremtés és a szókölcsönzés igen nagy mennyiségű valódi fiktív tövű igét hozzon létre (144–5). Az alfiktív tövű igéknek (s így közvetve még a tőigékből történt képzéseknek is) óriási szerepe van a valódi fiktív tövű igék születésében (147). Tő és képző együttes keletkezésére magyarázatul szolgálhat még az onomatopoezis és az igekölcsönzés néhány sajátos jellemzője is (148–50).

A negyedik fejezet tárgya a fiktív tövű igék családosulása (151–77), a családosulás típusainak, produktivitásának (151–69) és kronológiai kérdéseinek (169–77) áttekintése. A szerző röviden, mégis sok lényeges részletre kiterjedően számba veszi a produktivitást segítő és gátló tényezőket. Példákkal szemléltetve és néhány kronológiai kérdésre is kitérve bemutatja a fiktív tövű igecsaldok leggyakoribb képzőszembenállásait. — Nagyon tanulságosnak tartom a fejezetnek azt a részletét, ahol Benkő az onomatopoetikus eredetről szól: „az onomatopoetikus eredet a legtöbb esetben nem a »semmitől léttellek« azonos, ahogyan az ide vonatkozó fogalmazások, sajnos gyakran a TESz.-éi is, sejtetik, hanem ősi (igen régi) szótövek — rendszerint igetövek — továbbbarjadzása, hasadásos, játéki továbbalakítása áll mögötte, etimonbeli kapcsolatokkal” (153).

A könyvet gondosan szerkesztett, jól használható szómutató (178–96) és képzőmutató (197–201) zárja. Az utóbbi nagy segítséget nyújt az egyes fiktív tövű igék tövének és képzőjének elhatárolásához.

Hadd szóljak még néhány szót a könyv egészéről. A mű egyik legfőbb erénye, hogy tömören és világosan, az olvasó érdekeit mindvégig szem előtt tartva szól igen bonyolult kérdésekről. Külön elismerés illeti a szerzőt azért, hogy a fiktív tövű igék szövevényes kérdéskörét képes viszonylag jól áttekinthető rendszerbe foglalni; ugyanakkor — nagy problémaérzékenységének köszönhetően — a látszólag apró részletek sem kerülnek el figyelmét. Elemzéseire az érveknek és ellenérveknek szinte maximális figyelembevétel a jellemző.

Benkő könyve már csak terjedelméből adódóan sem foglalkozhatott az egyes fiktív tövű igék problémáival. Ez magyarázza, hogy kevés új vagy részben új szófejtéssel találkozhatunk benne. Azért akad ilyen is: l. többek között a *csitul*, *csitít*, *csikó* stb. szavakról (51), a *feled* : *felejt* szócsaládról (86), a *cinke*, *fecske* típusú névszókról (103), valamint a *harag* eredetéről (106) mondottakat. Azért sem volna igazságos az új szófejtések hiányát kifogásolni, mert a fiktív tövű igék rendszerének bemutatása sok etimológiai vélemény átértékeléséhez ad fogódzókat.

A jövő feladataként emlitem: érdekes és tanulságos volna a rokon nyelvek (sőt más nyelvek) igerendszerét is megvizsgálni a fiktív tövűség szempontjából. Jól

tudom persze, hogy e terv megvalósítása sokféle és nehezen leküzdhető akadályba ütközik.

Biztos vagyok benne, hogy Benkő Loránd nemcsak a történeti morfológia és az etimológia kutatóit ajándékozta meg nélkülözhetetlen segédeszközzel. Könyvét valamennyi magyar nyelvész igen nagy haszonnal forgathatja.

Horváth László

Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 171 oldal

A mesterséges beszédről szóló első magyar monográfiát Az MTA Nyelvtudományi Intézete fonetikai laboratóriumának főmérnöke írta. E tény eleve jelzi azt a mára egyre nyilvánvalóbbá váló szükségszerűséget, hogy a beszéd (és nyelvhasználat) kutatása csak egyre szélesebbre táruló tudományközi megközelítésben válhat teljessé. Rámutat egyszersmind arra is, hogy a beszédkutatás — a hagyományt gazdagítva — olyan új eredményekkel szolgálhat, amelyek a nyelvészetten kívül az oktatásnak, az ipari üzemirányításnak és a gyógyító munkának is a jelenkor igényeit kielégítő eszközöket adnak (vö. 9—10). Egyébiránt a szerző egy fonetikus és egy orvos segítségével gyermekek hallásvizsgálatára szolgáló eljárást dolgozott ki részben itt közreadott eredményeinek felhasználásával.

Mióta Kempelen Farkas 1769-ben beszélőgépezet megkonstruálásán dolgozni kezdett, a mesterséges beszéd előállításának évszázados nagyságrendű megszakításokkal tagolt történetében mára — és az elektronika fejlődésével — jutottunk el oda, hogy lehetőségessé vált folyamatosan beszélő, automatikus vezérlésű berendezés létrehozása. Ami a magyart illeti, ez Olaszy Gábornak és munkatársainak érdeme, és annak tudható be, hogy a szerző kielégítően alapos, szilárd nyelvészeti tartószervezetre építette föl beszéd-szintetizáló eljárását. Munkájához éppen nem mindig talált kellő és kellően pontos előzményeket a szakirodalomban. A munka hangtani-nyelvészeti hozamának azonban éppen ez a forrása. Egyetlen mondatban összefoglalva: a beszédhangok összetevőinek elektroakusztikai eszközökkel történt vizsgálata, számítógéppel és beszéd-szintetizátorral történt előállítás, majd a hallási ellenőrzés alapján végrehajtott többszöri korrigálása nyomán kialakult hangzás az eddiginél pontosabb, egzaktabb formában tárja elénk beszédhangjaink akusztikai természetét, azt, hogy mitől halljuk az *i*, az *ó*, az *n*, az *sz*, a *b* stb. elemeket a megfelelő fonémák elkülönítésére alkalmas egységnek. Most már azt kell mondanunk, hogy ezt eddig — finoman fogalmazva — csak nagyjából tudtuk. A részek összessége, vagyis az egységek sorának beszéd-szintetizátorral való megszólaltatása azonban még nem azonos az egésszel, nem ad beszédet. Régen ismerjük a beszédelemek fonetikájának azt a paradoxonát, hogy „minden az átmeneten múlik”, más szavakkal: a folyamaton belüli hangkapcsolódási minták akusztikai minőségén fordul meg az, hogy a beszéd érthető és természetes legyen. A hangsorban egymáshoz és egymásba illeszkedő elemek kapcsolódásának mikéntje sem az anyanyelvi beszélőnek, sem a hallgatónak semmiféle nehézséget nem okoz. A kutatónak annál inkább, mind a hangerőviszonyok, mind a frekvenciaszerkezet és az időzítési minta tekintetében. Az utóbbiról Olaszy így ír: „A hangátmenet időtartamát — mivel erre irodalmi adatot nem találtam — a magánhangzóknál többnyire a teljes hangidőtartam 30%-ának vettem, a mássalhangzóknál egyedileg állapítottam meg” (16), és kísérleti úton jut el a kapcsolódások természetes időlefolysisának rekonstrukciójához; a hangösszetevők rezgésmutatóinak megállapításához szintén magának kellett empirikus képletet szerkesztenie stb. Így épülnek ki a beszédre vonatkozó ismeretek egy eredetileg nagyon is gyakorlatias, műszaki ihletésű munka aprólékos, rendkívüli pontos-

ságot és körütekintést követelő folyamataiban. (Ahhoz, hogy a mesterséges beszéd megszólaljon, a szerzőnek úgyszólván századmásodpercről századmásodpercre tudnia kellett, milyen összetevőknek kell megjelenniük.)

Híven a könyv szelleméhez, az általános bemutatás után hadd ismeressem szigorú rendben a mű szerkezetét. 1. Rövid bevezetés: a =CV [msh — mgh], a VCV és a =VC= hangsorépítő elemek összes akusztikai adatának és formánsszintézisének leírása. 2. Történeti áttekintés a mesterséges beszéd előállítására tett kísérletekről, amely — Hendrik Mol nevezetes ikerrezonátoros modelljén kívül — az általam ismert valamennyi eljárást ismerteti. 3. Mire jó a mesterséges beszéd? Itt a már alkalmazásba vett és a lehetséges használatról van szó. (Az 1—3. fejezet az első 10 oldalon). 4. Gondos kritikai áttekintés a nyelvészeti háttérproblémákról és — jóval nagyobb terjedelemben — a saját módszerről (11—31). 5. „Az analízis és szintézis” című fő fejezetben az adatok előadásának mintája, majd minden egyes magyar beszédhang teljes akusztikai szerkezetének leírása, a hangkapcsolódások adatainak és szabályainak ismertetése — a hosszú mássalhangzók különálló egységként való ismertetése nélkül — táblázatokkal, példaszavakkal, akusztikai képekkel (32—151). 6. A szerényen „A tapasztalatok összegzése” címet viselő fejezet (152—64), amelyben igazi hangtani-nyelvészeti csemegék vannak. Például: a VCV kapcsolatokban a második magánhangzó visszahatásának módja a megelőző magánhangzóra; a hangsor terjedelme és a magánhangzók időtartamának összefüggése; a zöngés/zöngétlen mássalhangzó párok különbségének többtényezős szerkezete; a nazális mássalhangzók elkülönítését — mint megtudjuk — valójában a követő magánhangzó hordozza; és így tovább. 7. Adatbázis magyar hangsorok szintéziséhez, amely táblázatos formában tartalmazza minden CV és VC kapcsolódásnak az intenzitás- és frekvenciaszerkezeti adatait. 8. „A szintézis eredményeinek felhasználása”: a gyakorlati alkalmazás néhány esete (számok és szám-tani műveletek kimondatása számítógéppel, helyesírást tanító, beszélő számítógép, pontos időt bemondó „beszélő” rendszer, automatikus beszédelőállító eljárás [HUNGAROVox], amelynek segítségével tetszőleges tartalmú — a helyesírás szabályai szerint megadott — szöveg kimondatható számítógéppel és végül új diagnosztikai szűrőeljárás kisgyermek hallásának mérésére). 9. Irodalomjegyzék.

Befejezésként a recenzens két dolgot üdvözlő nagy örömmel. Egyfelől, hogy ma a legnagyobb ütemben fejlődő ágazat, az elektronika révén a hangtanban is mindig „van új a nap alatt”. Másrészt: még ha kevesen látnak is rá, a tudományszakok szétfejlődésének tendenciája mellett hat egy másik is, az egymás felé tartásé. Olasz Gábor munkája — egyéb erői mellett — ehhez az utóbbi, egészséges fejlődési tendenciához is érdemlegetesen hozzá tudott járulni.

Szende Tamás

Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Венгерский язык в зеркале русского языка). Budapest, 1984. Tankönyvkiadó, 151 o. Segédkönyv a magyar hallgatókat tanító orosz tanárok részére.

Salga Attila orosz nyelvű könyvét, amelynek ötlete jó 15 évvel ezelőtt merült fel benne, elsősorban azoknak az orosz anyanyelvű tanároknak ajánlja, akik a magyarokat oroszra tanítják, továbbá az idegen nyelvek iránt érdeklődőknek, a magyarul vagy oroszul tanulóknak. Hasznos kiadvány ez az orosz tanító magyar anyanyelvű tanárok és a tipológiai kutatásokkal foglalkozók részére is.

A kötet nagy előnye, hogy tömören, a lényeges összefüggésekre koncentrálva mutatja be a magyar nyelv grafikai, hangtani-fonológiai, alaktani és mondattani rend-

szerének sajtóságait, valamint 10 oldalnyi terjedelemben — egyébként ez a könyv legsikerültebb része — még országismereti tudnivalókat is közöl. Egyes témákat alaposabban elemez, másokat csak vázlatosan érint.

Úgy vélem, hogy a kiadó elmehtett volna a 200 oldal terjedelemig. Ez lehetővé tette volna a szerző számára, hogy tekintettel legyen a kevésbé tájékozott és igényesebb olvasók elvárásaira is. Mindjárt a könyv elején az érdeklődés felkeltését jól szolgálta volna egy, A magyar nyelv és rokonai c. fejezet. Itt rövid ismertetést is lehetett volna adni a magyarokról, a magyar és szláv nyelvek egymásra gyakorolt hatásáról. Egy rövid szótani és szóképzési fejezet is érdeklődésre számíthatott volna. A grafikai részt elnagyolták, a mondattani részt szűkre méretezettnek tartom. A fonetikai-fonológiai részt szétfolyónak érzem. Talán szerencsésebb lett volna a Függelékben közölt anyagot az elméleti részben elmondottak illusztrálására mindjárt ott felhasználni. A magyar nyelvre jellemző sajtóságok megértése során a szerző bátrabban élhetett volna olyan nyelvek bizonyító erejével, amelyeket a szovjet orosztanórok egy része feltehetően ismer (pl. angol, német, francia, finn, észt stb.). Az az érzésem, hogy a szerző nem eléggé mélyedt el a hasonló jellegű összefoglaló munkák metodikájának a tanulmányozásában. De a kizárólag orosz nyelvű szakirodalom is erről tájékoztat. Itt csak három olyan munkára szeretnék utalni, amelyek növelhették volna e kiadvány használhatóságát. Ezek: Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. Bp., 1983.; Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről. Bp., 1979.; János Lotz: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939. A magyar betűk hangértékét és azok hozzátételek megfelelőit a cirill betűs átírásban pl. — Lotz művéhez hasonlóan — nem a könyv legvégén, hanem mindjárt az elején a grafika c. fejezetben közöltem volna. A betűk hangértékét pedig ismert orosz írók, tudósok, földrajzi nevek, közös keresztnemek 'magyarul' történő átírásával szemléltetném. Nem tartom szerencsésnek, illetve csak az elriasztás céljából lehet szerencsés, ha az *F f* betűk hangértékét pl. a *Kiskunfélegyháza*, a *Gy, gy* betűkét a *Győr* (már csak azért sem, mert az *ő* betű hangértékét később mutatja be), *Mosonmagyaróvár*, az *U, u* betűt pedig *Ubul* és *Halmajugra* stb. tulajdonnevekkel illusztráljuk. Gondolom, hogy a *Hevesvezekény, Novajidrány, Varjúlapos, Mosonszentjános* szavak is ilyen megfontosából kerültek be a *v, ji, jú, já* betűk, ill. betűkapcsolatok hangértékének a bemutatására. A *jü, jü* hangkapcsolat igazolására egyetlen szót sem talált a szerző (147—9). A két nyelvben meglévő közös vándorszavakat is jól lehetett volna hasznosítani a betűk hangértékének a bemutatásakor. Papp Ferenc kitűnő könyvének több fejezete a magyar nyelv tükrében írja le az orosz nyelv sajtóságait. E két kiadványban a köztük levő nézőpontbeli különbség ellenére is találkozunk hasonló megállapításokkal, azzal a különbséggel, hogy Pappnál ez többnyire frappáns tömörséggel, kiemelve történik. Pl. a *Mássalhangzók* címszó után mindjárt ezt olvashatjuk: „Míg a magyarban a hosszú—rövid mássalhangzók szembenállása a fontos (*var — varr, hal — hall* stb.), addig az oroszban hasonló módon az egész rendszert átható szembenállás (oppozíció) a kemény—lágy ellentét; a többi sajtóság és nehézség ehhez képest eltörpül” (51). Rácz—Takács Kis magyar nyelvtana pedig arról győzhette volna meg a szerzőt, hogy egy ilyen jellegű kiadványban nem szükséges hangtani és fonológiai szempontból is bemutatni a hangrendszert. De ha mégis a hangok fonetikai és fonológiai bemutatása mellett foglalunk állást, akkor ügyelnünk kell az anyag logikus felépítésének a menetére. A 14. oldalon pl. fonetikai szempontból kezdődik a magánhangzók bemutatása. A 17. oldalon a magánhangzó fonémák realizálásáról olvashatunk, és csak a 24. oldalon közli a szerző, hogy milyen is a magyar fonémák rendszere. Ugyanez a helyzet a mássalhangzók leírása esetében is. Az orosz és magyar hangok képzésének a leírásánál jó lett volna következetesen ügyelnie arra, hogy — amennyiben ez lehetséges — ugyanolyan hangkörnyezetben és lehetőleg következetes elrendezésben mutassa be az egyes hangokat. A mássalhangzók vonatkozásában ez pl. lehetne a szó eleji, magánhanguók közti,

mássalhangzók előtti *v.* utáni és a szóvégi helyzetet. Az orosz *уѣ*-nak pl. miért a *bunda* a párja a *b* hang kiejtésének a szemléltetésére a *бѣ* — *bab* példák után és miért nem a *suba* (20), az nehezen magyarázható.

Egy ilyen munka megkívánja a szerzőtől nemcsak az orosz és magyar nyelv, hanem a két nyelv nyelvtudományának az összevetését is. Néha ez bátor kezdeményezéseket is igényel a kutatótól valamelyik nyelv vonatkozásában. (L. pl. Pataki Pál: A francia subjonctif és a magyar kötőmód c. cikkét. *ÁNyT.* XV.). Salga ilyen vonatkozásban igen bátortalan. Néha még a két nyelv nyelvtudományában eltérő megfogalmazásoktól sem tud megszabadulni, s ezzel mesterségesen növeli a különbségeket ott is, ahol lényegében felfogásbeli eltérés sincs azonos dolgok megítélésében. Ha pl. összevetjük az orosz és a magyar mássalhangzókat csoportosító táblázatát (19–20), akkor egyes olvasóknak az lehet a benyomásuk, hogy az orosz és magyar mássalhangzók (nem fonémák!) csoportosítása nem teljesen azonos alapon történik, s ezt a csoportok elnevezései többször meg is erősítik. Az orosz mássalhangzók egyik csoportja pl. a zöngé meglelte *v.* hiánya, a magyaroké pedig a hangszalagok működése szerint oszlik a két nyelvben különböző megnevezésű csoportokra. Lényegében azonos osztályozásról és azonos csoportokról van szó. Ilyen esetekben célszerűbb lenne az orosz nyelvtudományban meghonosodott elnevezéseket megtartania, mivel a kiadvány az orosz tanárok részére készült. De egyesíteni is lehetne a kétféle megfogalmazást. (Pl. a hangszalagok szerepétől függ a zöngé meglelte vagy hiánya a mássalhangzók képzésében.) A képzésbeli különbségek ellenére sem tartom jó választásnak, hogy a mássalhangzók IV. szempont szerinti osztályozásánál a magyar megfelelőek rubrikája üresen maradt, mivel a magyarban is vannak kemény és lágy mássalhangzók (egy lappal előbb ezt a szerző is elismeri). A palatális csoportba be lehetne sorolni a magyar *j*, *ty*, *gy*, *ny* hangokat, az összevető táblázat is jól szemléltetné, hogy ezek képzésüket tekintve az orosz palatális *j*-vel vannak rokonságban, és nem palatalizáltak, rint az orosz *ѣ*, *д*, *н* stb. lágy mássalhangzók. E rubrika üresen hagyását a magyar nyelv vonatkozásában azért is érthetetlennek tartom, mert előzőleg a 20. oldalon a *j* hang azok között szerepel, melynek a kiejtése nem szóvégi helyzetben nem különbözik az orosz *j* ejtésétől. Nem véletlen, hogy Bolla Kálmán már 1968-ban az orosz és magyar lágy *gy*, *ny* és *ty* kiejtését összeveti egymással és lehetőleg azonos hangkörnyezetben (*ведь* — *végy*, *нить* — *nyit*, *тюк* — *tyúk*) (*Kursz*, 63). A kemény és lágy mássalhangzókat mint fonémákat is szembe lehet állítani: *dér* — *gyér*, *dül* — *gyül*, *enni* — *ennyi*. Salgánál szerepel is mindegyik megduplázva az 50 magyar mássalhangzó fonéma között, mivel mindegyik mássalhangzónk lehet rövid és hosszú is. Az orosz nyelv oktatása során szerzett tapasztalatom azt bizonyítja, hogy a magyar lágy mássalhangzók sokban segítik az orosz lágy mássalhangzók kiejtésének megtanulását. „A magyar mássalhangzókat hosszan és röviden is lehet ejteni” (19) megfogalmazás az azt sugallja, hogy az oroszban nincsenek hosszú mássalhangzók. Pedig az oroszban is lehet a mássalhangzók többségét hosszan és röviden ejteni, sőt az orosz mássalhangzók — a magyartól eltérően — a szó elején is lehetnek rövidék és hosszúak, a szó végén viszont csak rövidék, még akkor is, ha két hasonló betűt frunk. Persze más dolog ezeknek a hosszú mássalhangzóknak a fonéma értéke a két nyelvben, már csak azért is, mert az értékelés elméleti alapjai a két nyelv nyelvtudományában nem teljesen esnek egybe. (L. Szende Tamás cikkét az *ÁNyT.* XV. számában).

Nagy gondosságot és körültekintést igényel az ilyen munkák szerzőitől, hogy tömör megfogalmazásaik mindkét nyelvre nézve precízek legyenek, s ne kerüljenek ellentmondásba a nyelvi tényekkel. Salga némely meghatározására, útmutatására nem jellemző a tudományos alaposság. Így pl. az orosz *дж* nála a *джем*, *джунгли* szavakban affrikátaként szerepel. Ez a hang az ilyen szavakban azonban nem affrikáta, hanem két hang kapcsolata. (Vö.: É. Kiss K.—Papp F.: „... a *dzs* pusztá füllel hallhatóan is valóban 'két hang' például számos (minden?) orosz beszélőnél: [p'ídʒak], semmiképpen sem

*[p'ijak], ÁNYT, XV. 153). Éppen arra kellene az orosz tanárok figyelmét felhívni, hogy a magyarok az ilyen orosz szavakban a magyar nyelv hatására affrikátát ejtenek. Sommásnak tartom Salgának azt a megállapítását, mely szerint az igekötők jelentésének a leírásánál az összevető módszer nem segít (50). Az orosz tanárok körében közismert, hogy a térbeli jelentésben használt orosz és magyar igekötők között szabályos megfelelések vannak. A nyelvi tények nem igazolják Salgának azt az állítását, hogy a *megaláz* igében a *meg-* igekötő fejez ki megvetést, lenézést. Az *aláz* ige a *meg-* nélkül is azt jelenti, hogy 'megszégyenítő helyzetbe juttat vkit': *porig v. földig aláz*.

Az élőlény kategóriájával kapcsolatban érdeklődéssel olvastam, hogy a magyar ragozási rendszerben is lehet az oroszhoz hasonló nyomokra bukkannunk. Vö.: *szekér* — *szekeret*, *Szekér* — *Szekért* (69). Jobban elgondolkodva a problémán, úgy érzem, hogy ez a megjegyzés inkább a köznevek és tulajdonnevek ragozásának rendszerbeli eltéréseihez tartozik. Vö.: *kő* — *követ* — *kövön*, *Hollókő* — *Hollókőt* — *Hollókőn*. Érdekes, hogy az oroszban a *Lenin*, *Csehov* típusú családnévek ragozásában az instrumentálisban is jelentkezik az élőlény kategória. Jó ötven évvel ezelőtt ez még a tulajdonnevek megkülönböztető sajátága volt. (A *Borodino*, *Kujbisev* földrajzi neveket is így kellett ragoznunk.)

Nem fedi pontosan a tényeket Salgának az a megállapítása, hogy a magyar igék személyragjai rámutatnak a cselekvés tárgyára és a cselekvés alanya személyének a határozottságára. ("... венгерские окончания указывают и на объект действия и на определенность лица субъекта совершающего действие", 46). Közismert, hogy csak a tárgy-as személyragozás ragjai mutatnak rá határozott tárgy 3. v. 2. személyére, az alany határozottságát vagy határozatlanságát személyragjaink nem képesek jelölni (vö.: *Egy kocsis/A kocsis ver egy lovat/veri a lovát*). Az alanyi ragozás ragjai nem lehetnek a tárgy formális mutatói, ahogy ezt S. a 37. oldalon állítja, mivel az alanyi ragozás a magyarban semmilyen tárgyra nem utal (vö.: *ő olvas oroszul.* — *ő olvas egy, könyvet*). Ha a tárgy-as igék kritériuma a cselekvésnek objektumra való irányultsága akkor a *водит машину—управляет машиной, изучат языки—учится языкам* szerkezetek igéit egyformán tárgyasnak kellene tekintenünk (36). A tárgy-as és tárgyatlan igék különöz nyelvekben szemantikailag egybeesnek, a tranzitívitás jellegében azonban gyakran különböznek. Szintén nagy a különbség a nyelvek között az igék tárgyatlan és tárgy-as poliszemantizmusában.

Salga szerint a magyar igéknek nincs genus verbijük. („венгерскому глаголу не присуща категория залогов”, 51). Papp Ferenc szerint a magyarban az igei jelentésű főneveknek is van genus verbijük: *fejlődés* — *fejlesztés* (Kursz, 340). A MMNyR-ben is van az ige fajtái c. fejezet. Salgának a genus verbire vonatkozó meghatározását, amely szerint az „a cselekvés objektuma és szubjektuma közötti különböző viszonyokat jelöl” (51), fenntartással kell fogadnunk, amennyiben a szubjektumon és objektumon logikai és nem nyelvtani (alany — tárgy) kategóriákat értünk. Az oroszban ezek a fogalmak elnevezésükben is elkülönülnek (ha nem is minden nyelvésznél). A cselekvés logikai szubjektuma és objektuma pl. a cselekvő és szenvedő szerkezetekben ugyanaz marad. A lényeges ezeknek a kategóriáknak a mondat a l a n y á h o z való viszonya.

Arra a kérdésre, hogy mennyiben van vagy nincs a magyarban ige szemlélet, nem térek ki. A szerző figyelmébe ajánlom Wacha Baláznak a MNy. 82-i évf. 1. és a Nyr. 1983/2-es számában megjelent cikkeit, valamint Kiefer Ferencnek „Az előfeltevések elmélete” c. könyvét és „A magyar aspektusrendszer vázlata” c. cikkét (ÁNYT. XV.). Salgának Maszlovra, Bondarkora és Rasszudovára hivatkozó kijelentését, mely szerint ők az ige szemléleten belül különböztetik meg a szemlélet általános és részleges jelentését valamint a cselekvésmódokat, nem tartom pontosnak. Bondarkoék már elég régóta az aspektualitáson belül elsősorban az a s p e k t u s t és a c s e l e k v é s m ó d o k a t határolják el, és az aspektusnak van általános és részleges szemléletbeli jelentése (48).

Egy külön cikk témája lehetne, hogy a magyar igeszemlélet mennyiben segíti az orosz igeszemlélet tanítását.

Az orosz nyelvből is lehetne olyan példákat hozni, amikor a főneveket fokozzák. Igaz, ezek a példák nem jellemzőek az irodalmi normára. Pl.: *Вы больше зраги, чем немцы. Мне кажется, что вы более индивидуалисты, чем народники.* (Mindkét példa Gorkij Klim Szamgin élete c. munkájában található.)

A magyar birtokos névmások bemutatásánál jó lett volna hangsúlyozni, hogy azok csak állítmányi funkcióban szerepelnek, s lehetett volna utalni az angol *mine* típusú névmásokkal való hasonlóságukra.

E néhány kritikai észrevétel természetesen eltörpül Salga könyvének az értékei mellett. Ezeknek a részletezése és további problémák felvetése (pl. helyesen jár-e el nyelvtudományunk, hogy nem ismeri el a magyarban a tagadó névmások létezését, amelyek lényegében semmiben sem különböznek az orosz tagadó névmásoktól) már meghaladná ezen ismertetés amúgy is hosszúra nyúló kereteit. Igen örvendetes, hogy a Tankönyvkiadó ilyen szép kiállítású nyelvészeti tárgyú könyvet jelentetett meg orosz nyelven.

Pete István

A nyelv és a nyelvek. Szerk. Kenesei István. Gondolat Kiadó, Budapest 1984. 277 oldal

A nyelvtudományt népszerűsítő könyvek dolgában nem vagyunk túlságosan elképzelve. Fodor István *Mire jó a nyelvtudomány?* című könyve 1968-ban jelent meg, s csakugyan itt van az ideje egy, a nyelvtudomány újabb fejlődésének eredményeit élvezetes stílusban és mégis szakszerűen tárgyaló mű megjelenésének.

E könyv keletkezéstörténete is idestova a magyar nyelvtudománytörténet lapjaira kívánkozik. 1972-ben kezdődött meg az a kollektív munka az MTA Nyelvtudományi Intézetének általános és alkalmazott nyelvészeti osztályán, melynek csak egyik eredménye ez a könyv. Fiatal nyelvészek egy csoportja (név szerint: Bánréti Zoltán, Füredi Mihály, Kenesei István, Komlós András, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Radics Katalin, Terts István, Tóth Pál) arra vállalkozott, hogy az iskola igényeinek megfelelően olyan középiskolás nyelvtant írjanak, mely áthidalja a szakadékot egyrészt a grammatikaközpontú és unalmas fakult nyelvtanórák és a fiatalok érdeklődése, másrészt a szaktudomány újabb eredményei és az elavult kötelező tananyag között. (Erről bővebben: *Fiatal Nyelvészek Munkaközössége (ugyanők): Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás. Javaslat a középiskolai nyelvtanoktatás korszerűsítéséhez. Nyr. 96 [1972.] (442–51.)*)

A tananyagírás, mely természetesen magában foglalta a munkafüzeteken kívül a tanárok számára készült segédkönyveket is, több éves munkafolyamattá szélesedett. Ez a megfeszített munka azonban nemcsak az iskola számára járt haszonnal. A nyelvtanírás és a munkaközösség tagjainak sokirányú egyéni kutatásai termékenyen kapcsolódtak egymáshoz. Így fordulhat elő, hogy ebben a fő célját tekintve tudománynépszerűsítő könyvben új, eddig még nem publikált tudományos eredmények is napvilágot láttak.

Egy, a nyelvtudományt népszerűsíteni kívánó könyv írását rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy bár a nyelv mindennapi életünk fontos része, a nyelvtudomány egyes területei — s ezen keveset változtat a nyelvművelés hazai népszerűsége — meglehetősen távol állnak az emberek mindennapi gondolkodásától. Igazat adhatunk a szerzőknek abban, hogy „... a [nyelvről való] tudományos gondolkodás eredményei és módszerei még annyira sem részei a köznapi gondolkodásnak, mint a fizika vagy a csillagászat újabb eredményei” (8).

A nyelvről való tudományos gondolkodás újabb eredményeit a szerzők négy nagy fejezetben tárják az olvasók elé. A könyv a hatalmas ismeretanyag módszertanilag kitűnően felépített áttekintését adja.

A nyelvi jelenség címet viselő első fejezet rövid általános kommunikációelméleti bevezetése rávilágít az állati és az emberi kommunikáció alapvető különbségeire, az emberi kommunikáció főbb jellemzőire. Az emberi nyelv legfontosabb sajátossága az, hogy jelekből álló, nyitott rendszer, melynek elemei bizonyos szabályok alapján kombinálhatók egymással. A jelek rendszerében a nyelvi jel a jelölttel konvencionális viszonyban áll, ezt a szerzők szemléletes példákkal igazolják. A szerzők jól érzékeltetik az emberi nyelv kettős tagolását, bár ezt a kifejezést nem használják.

A nyelv szintjei című fejezet a hangok, szavak, mondatok és jelentések szintjeit tárgyalja. Az alacsonyabb szintektől (a megkülönböztető jegyeiktől, illetve a fonémáktól) a gondolatmenet töretlenül halad a magasabb nyelvi szintek felé, építve a már ismert tényekre, összefüggésekre. Példaanyagát nem csak a magyarból, hanem más nyelvekből, angolból, oroszból, sőt arabból, grúzából, svédből stb. veszi. Ezzel az argumentációs módszerrel is erősítik a szerzők az olvasóban a nyelvek különbözőségének és közös tulajdonságainak azt a dialektikáját, melyről expressis verbis a harmadik fejezetben van szó.

A jelentés problémája a könyv több helyén is felbukkan. A nyelv szintjei című fejezetben a szerzők pár oldalon rendkívül bonyolult és az utóbbi évek szakirodalmában is számos különböző szempontból tárgyalt kérdést próbálnak az olvasó számára megvilágítani. Tizenegy oldalnyi terjedelemben a következő fő csomópontokat próbálják megragadni: a jelentés szerkezete, a jelentés és a referencia viszonya, a tulajdonnevek jelentése, a mondatok igazságfeltételei, az előfeltevések, a beszédaktuselmélet. Ez a probléma-gazdagság szükségszerűen vezet bizonyos homályossághoz, elnagyoltsághoz. A szerzők nyilván nem gondolják, hogy ebből a rövid fejezetből az olvasók pontos ismereteket nyernek a nyelv működését irányító jelentéstani szabályok összességéről. A problémák felvetése ebben az esetben azonban nem annyira irányító jellegű, mint a könyv más fejezeteiben. Inkább elbizonytalanítják az érdeklődő olvasót, mint továbbgondolásra csábítják.

A Nyelvünk sokfélesége című fejezetet a szerzők szemléletes hasonlattal indítják. Egy átlagember egy ruhásszekrényben elférő ruhatárából képes nagyon sokféle alkalomra megfelelően felöltözni. Hasonlóképpen képes arra is, hogy a birtokában levő nyelvi alkódokat az alkalomnak megfelelően alkalmazza. Az alkódok használatát az egyes nyelvekben eltérő megszólítási és tiszteleti formák választásával illusztrálják. Ezek a magyarban a tegeződés és magázódás csomópontjai körül rendeződnek.

Az egy nemzeti nyelven belül létező változatok tárgyalása logikusan vezet az államnyelvek és a nyelvjárások viszonyának kérdéséhez, a bilingvizmus és a diglosszia jelenségeinek megvilágításához.

A nyelv változásairól szólva a szerzők — nagyon szerencsésen — az ikes ragozás történetét hozzák példának. Azért is jó ez a választás, mert az előző fejezethez kapcsolódva a változás tényének bemutatásán kívül az alacsonyabb és magasabb presztizsű formák (lásd: hipperkorrekt alakok) együttes létezésének bemutatására is alkalmat ad. Célszerű lett volna ebben a fejezetben szót ejteni a nyelvi fejlődés és változás különbségéről.

A magyar szókincs változásának, bővülésének bemutatása lehetőséget ad a magyar történelem korszakainak, a magyar más népekkel való kapcsolatának ismertetéséhez. A honfoglalás kora előtt nyelvünkbe került török szavak az állattenyésztés témakörében gazdagították a magyar szóállományt, a letelepedő magyarság a helybeli szlávoktól nemcsak a földművelés eszközeit, a lakással, családdal, táplálkozással kapcsolatos tárgyakat, dolgokat, hanem azok nevét is átvette. A Magyarországra érkezett hittérítők a nyu-

gati kereszténységgel együtt annak liturgikus nyelvét, a latint is behozták, később az egyházi élettel kapcsolatos elnevezések a latinból a magyarba is átkerültek.

A nyelvek sokféleségéről olvasva betekintést nyerhetünk az összehasonlító nyelvtudomány alapfogalmaiba. A szabályos hangmegfeleléseket több nyelvcsaládon is megmutatják.

A negyedik fejezet A nyelv és használója címet viseli. Az emberi nyelv mint társadalmilag érvényes jelrendszer ismertetése után a nyelv és az egyén viszonyát ismertetik a szerzők olvasóikkal. Az anyanyelv elsajátításáról szólva a gyermeknyelvi kutatások legmodernebb eredményeit is magába ötvöző fejezet jól mutatja a nyelvelsajátítás folyamatának általános és csak a magyarra jellemző lépéseit.

A beszéd és a gondolkodás bonyolult viszonyáról alkotott elméletek tipizálásával kezdődik a hasonló című fejezet. A kognitív univerzalizmus és a nyelvi relativizmus álláspontja mögött húzódó elképzelések ismertetésével világítja meg a nyelv és a gondolkodás kölcsönhatásáról alkotott elméletek különbözőségeit. A konklúzió: „A megismerési folyamatokat s a gondolkodást a nyelv elsősorban a beszéd redukált formáin keresztül befolyásolja; a beszéd fontos új elveket s lehetőségeket hoz be a megismerési folyamatokba, de nem kizárólagos eszköze azoknak” (253).

Az utolsó fejezetben a szerzők visszahelyezik az emberi beszédet az ember társadalmi cselekvéseinek hálózatába, s leszögezik, hogy „A nyelv tudása és a világ megismerése elválaszthatatlan egymástól” (265).

A könyvet hasznos tárgymutató és az egyes fejezetekhez csatolt bibliográfia egészíti ki. A bibliográfia nemcsak a legfontosabb magyar nyelvű, vagy magyarul is olvasható munkákat tartalmazza, hanem indokolt esetben az adott szakterület egy-egy kiemelkedő képviselőjének eredeti könyvére vagy tanulmányára is utal.

A kötet nyelvezete egységesen szemléletes és mégis pontos. Bár célja szerint nem nyelvművelő jellegű, mégis találunk benne hasznos nyelvművelő jellegű megjegyzéseket, pl. a *-sük, -sük* használatára vonatkozólag, vagy a különírás, egybeírás kérdéséről.

E könyv egyaránt ajánlható a nyelv iránt érdeklődő széles nagyközönségnek, nyelvszakra fölvételizni szándékozó középiskolásoknak vagy a tanórát az újabb nyelvészeti eredmények ismertetésével színesíteni kívánó pedagógusoknak is.

Huszár Ágnes

Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1984. 249 oldal

„A magyar helyesírás szabályai” című akadémiai helyesírási szabályzatnak új, tizenegyedik kiadását néhány hónappal megelőzve, de azzal egyformán 1984-es évszámmal jelent meg ez a nagyon gyakorlatias helyesírási könyv, az akadémiaiánál vonzóbb köntösben, sokkal jobb papíron, 41 000 példányban. A kiadónak a borító hátlapján olvasható ajánlása szerint „nemcsak a tanulóiattal forgathatja hasznosan, hanem maguk a tanítók, tanárok is, akár az egész magyar olvasóközönség. Használható lesz az iskolákban (a példaanyag bővítésére), a szülői házban (segítséget ad a szülőknél a gyerekekkel való foglalkozáshoz), és lehetőséget kínál az önművelésre bármely korosztálynak”.

A kötetet végigolvasva és -tanulmányozva úgy látom, hogy Hernádi Sándor munkája valóban megfelel mindezeknek a céloknak és elképzeléseknek. Más jellegű kiadvány, mint akár „A magyar helyesírás szabályai”, akár a „Helyesírásunk (Szabályzat és szójegyzék az iskolák számára)” című könyv. Első betekintésre abban látjuk a fő különbséget,

hogy a „Kis magyar helyesírás” nem ad sorszámokkal jelölt szabálypontokat; tárgyalás-módja nem szigorúan rendszerező, inkább irodalmiasan könnyed, esszészzerű, olvasmá-nyos — és határozottan egyéni.

Jól tagolják helyesírásunk bemutatását (az 5—67. oldalon) a többnyire érdekes, ötletes címek: *Hívogató; Milyen a magyar helyesírás?; Betűink, hangjelölésünk; Szóelem-zés; Szóragozás; Szókapcsolatok; Szókapcsolatból — összetétel; Összetételből — szókapcsolat; Szókapcsolat és -ragozás (névutós szerkezetek); Hogyan írjuk a neveket?; Tulajdonnévből melléknév; Fogalomná vált nevek (tulajdonnévből közzső); Idegen nevek — magyar helyes-írás; Idegen szavak — magyar helyesírás; A nyelvi hézagok és helyesírásunk; Mondatírás; Szövegírás; Ilyen a magyar helyesírás.* E fejezeteken belül további tagolást is találunk. A könyv használatát elősegíti, és benne a helyesírási jelenségek áttekintését nagyon megkönnyíti, hogy a szerző az álló és a dőlt betűs közlés mellett vastag betűs kiemeléseket is alkalmaz.

A kötet második nagyobb része az úgynevezett Típuszótár (69—158). Itt ábécérendű felsorolásokban vagy keretes táblázatokban kap az olvasó hasznos és igen gazdag példatárakat. A harmadik nagyobb rész a Helyesírási tízpróba című feladat-gyűjtemény és a hozzá tartozó Kulcs (159—210). A címben a *tízpróba* szó arra utal, hogy a könyv itt tízféle típusú gyakorlatokat sorol fel, csupa érdekes és hasznos próbáit az egyéneket helyesírási fejlődésének. Például az egyik gyakorlat típusban hat olyan tizenöt tagú szósort találunk, amelyeknek kipontozott helyein *j* vagy *ly* betűt kell beírni, illetőleg azt kell kipróbálni, hol van értelme a szónak az egyik betűvel is, a másikkal is (*csukja ~ csuklya, hej ~ hely, sújt ~ súlyt* stb.).

Végül (a 211—249. oldalon) Típusmondatok, tipikus helyzetek címmel ezer meg-számozott mondat következik: olyan helyesírási példatár, amely egyéni és csoportos tevékenységgel is hasznosítható. Hernádi Sándor ezt így ajánlja könyve Hívogató című előszavában a játékosan tanulni vágyóknak: „A tízpróba szórakoztató edzései után a kalandozások és fölfedezések állandó örömét kínálja a mondatvár. Mondataiban egyszer így, máskor amúgy fordul elénk az ezerszínű nyelv, a végtelen világ.”

Kétségtelen, hogy gyermek és felnőtt igen sok haszonnal forgathatja ezt a „Kis magyar helyesírás”-t. Egy dolgot azonban nagyon sajnálhatunk: azt, hogy a szerző nem várta meg az akadémiai helyesírás új kiadásának megjelenését, s így könyve sok helyütt mást „tanít”, mint amit ebben a hivatalos új szabályzatban olvashatunk. A tizenegyedik kiadás változásaiból Hernádi átvette pl. a *bo-dza, lo-dzsa*-féle szóelválasztási módot (ami-ről előzőleg hallott és olvasott), de a mostani helyesírási változások többségére — a sietség miatt — nem volt, nem lehetett tekintettel.

Az akadémiai szabályzatnak, sőt az iskolai Helyesírásunknak is nagy erénye, hogy helyesírási rendszerünket nem csupán leíró, hanem történeti szemmel is nézik és láttatják. A „Kis magyar helyesírás” megfogalmazásaiban itt-ott túl erősnek érezzük a csupán a jelenre tekintő leíró jelleget, és hiányoljuk a nyelvi, helyesírási jelenségek történetibb megközelítését. Pl. a 18. oldalon azt olvassuk az *avat, nevet* típusú *t* végű igékről, hogy felszólító módú alakjaikban a *-j* módjel „-s-sé lényegül át” (*avass, ne vess*); a 19.-en pedig az *esz(ík), lesz, tess, vess, ísz(ík), hisz, visz* igéről azt, hogy „a *-j* módjel *gy*-vé vedlik át” a felszólító módjukban (*egyen, vegyék* stb.). Az AkH. 11. kiadásának megfelelő pontjaiban finomabb a fogalmazás: ott nincs szó a módjel „átlényegüléséről” és „átvedléséről”. A 30. oldalon is szemet szúr ez a mondat: „Ha az *igekötőt* személyragozzuk, különírandó szókapcsolattá lényegül át: . . . *hozzászól — hozzánk szólt, hozzátok szólt, hozzájuk szólt*”. Ezt így nem fogadhatjuk el, hiszen a *hozzá* szót nem mint *igekötőt*, hanem mint *határozó-szót* személyragozzuk, és határozószóként mindig különírjuk az igétől: *Péter nem hozzá* (= öhozzá) *szólt, hanem hozzá*m. Persze, *igekötő* is lehet a *hozzá*, de olyankor általában vonzata van: *János is hozzászólt az előadáshoz*.

Hernádi szerint „mássalhangzók megrövidülése” történik a *gyengélkedik*, a *rosszal-kodik* és a *sugalmaz* ige tövében (*gyengéll*: gyengélkedik; *rosszall*: rosszalkodik; *sugall*: sugalmaz — 81. oldal). Nem hiszem, hogy a *gyengéll* 'gyengének tart vkit, vmit' igéből származnék a *gyengélkedik* '(kissé) betegeskedik'; Bárczi SzófSz.-a szerint az utóbbi a régi *gyengél* ige származéka. Hasonlóképp a *rosszalkodik* ige sem úgy állt elő, hogy a *rosszall* 'rossznak tart, ítél vmit' igéhez járult volna a *-kod(ik)* képző, s előtte megrövidült volna a mássalhangzó; a SzófSz.-ból úgy tudom, hogy mindkét ige a *rossz* melléknévnek külön-külön származéka, s a *rosszalkodik* ige jóval régebbi alakulat, mint a *rosszall*. A *sugalmaz* ige sem származhat a *sugall*-ból a „mássalhangzó megrövidülésével”: ezek külön-külön képzések a *süg* igéből; a *sugalmaz* első toldalékja az *-alom* főnévképző, s ehhez kapcsolódott — előhangzóval — a *-z* igeképző. Helytelenül járunk el, ha ilyen esetekben is „mássalhangzók megrövidülésé”-ről frunk; jobb volna az ilyen szópárokban egyszerűen a hosszú és a rövid mássalhangzó s z e m b e n á l l á s á r a rámutatni.

Hasznosak a könyvben az Igeragozási típusok helyesírása címmel közölt táblázatok (86—107). A 89. oldalon véletlenül kimaradt a *visz* ige említése és a *hisz* igével kapcsolatban a *-ggy* módjelváltozatra való utalás. Hiányzik a *jön* ige és az *s* végű igék (*ás, mos* stb.) helyesírásának bemutatása. A 91. oldalon említett *vágy* ige helyesen: *vágy(ik)*.

A „Kis magyar helyesírás” példatárában és szövegében az akadémiai szabályzat 11. kiadásától a következő eltéréseket találtam: *szerkesztő bizottság* (23. o.; ma: *szerkesztőbizottság*), *Duna menti Növénynevesítő, Pest megyei Hírlap, Tétényi úti Kórház* (34. o.; ezeket ma az új 187. és 197. pont szerint írjuk: *Duna Menti Növénynevesítő, Pest Megyei Hírlap, Tétényi Úti Kórház*), *cirillbetűs* (44. o.; ma: *cirill betűs*), *bulldózer, mammut, ventilátor* (80. o.; ma: *buldózer, mamut, ventilátor*), *kordély* (109. o.; ma: *kordé*), *e fölül az asztal fölül* (131. o.; ma: *e fölül az asztal fölül*), *holt ág* (folyóval kapcsolatos, 145. o.; ma és az ÉKsz.-ban már eddig is: *holtág*), *frissesség* (190. o.; ma: *frissesség*); stb. Nincs hely, hogy itt minden további eltérést is pontosan idézzek, csak megemlítem, hogy a 199. oldalon nyole és a 200. oldalon egy kilencedik tulajdonnév írása ma már nem helyes az ottani formában.

A könyv végi ezer mondat közül huszonegyben találtam eltérést a 11. kiadástól. Felsorolom ezeknek a sorszámait, hogy a „Kis magyar helyesírás” használói könnyebben kijavíthassák e mondatokat az új helyesírási szabályzat segítségével: 22., 59., 77., 78., 79., 80., 329., 354., 504., 505., 506., 507., 555., 556., 699., 765., 816., 825., 837., 843. és 850.

Nem értek egyet azzal, hogy a szerző „alakváltással” teszi hozzá a *-beli* képzőt az egyszavas könyvcímekhez: „Árvácska (Móricz-mű) — árvácskabeli; Robinson (Defoe-mű) — robinsonbeli, Toldi — toldibeli” (36). A helyesírási szabályzat 11. kiadásának 200. pontjából világosan kitűnik, hogy a címe k nagy kezdőbetűjét ilyenkor is meg kell tartani: „A *-beli* képzőt és a képzőszerű utótagokat a címek változatlan formájához mindig kötőjellel kapcsoljuk: *Valóság-beli* (vita), *Népszava-beli* (hirdetés), *Magyar Hírlap-beli* (közlemény), *Orvosi Hetilap-beli* (cikkek); *Odüsszeia-beli* (világ), *Éjjeli menedékhely-beli* (alakok); a *Kritika-féle folyóiratok, Új Tükör-szerű hetilap*; stb.” Tehát a „Kis magyar helyesírás” említett példái így javítandók: *Árvácska-beli, Robinson-beli, Toldi-beli*.

Még néhány apró megjegyzés: a 71. oldalon pótolni kellene az ábécérendű felsorolásból kimaradt *biztat*, a 72.-en a *kíván*, a 108.-on pedig a *bögöly* szót. (Az *ly*-os szavak felsorolásában az Arany János Toldijában is szereplő *bögöly* főnév fontosabb volna, mint pl. a szerintem fölöslegesen fölvetett *ortály*, amely annyira nem köznyelvi, illetőleg annyira tájszó, hogy még az —ÉKsz. sem szótározta.)

Remélhetőleg második kiadása is lesz ennek az igen hasznos könyvnek: recenzióm-mal elő kívántam segíteni, hogy az általam nagyra becsült szerző azt már lényegében hibátlanul — s az akadémiai szabályzattal teljes összhangban — jelentethesse meg.

Befejezésül csak megismételhetem, hogy a „Kis magyar helyesírás” a fentiekben szóvá tett apró hibái ellenére is kiváló segédeszköze lehet a helyesírás tanításának és tanulásának.

Pásztor Emil

Polonyné Reminiczky Erzsébet (szerk.): Orosz—magyar, Német—magyar, Angol—magyar, Francia—magyar állattenyésztési szakszótárak. 4 kötet. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1983.

Szakirodalomkutatás, szaknyelvismeret, szaknyelvtanulás elképzelhetetlen megfelelő szakszótárak nélkül. A tudomány, a szakágazatok és a külkereskedelem szorgalmazzák a szakszótárak szerkesztését, de alig-alig akad olyan szakterület, ahol valaki erre a magas szintű szakmai és nyelvi, valamint lexikográfiai ismereteket egyaránt igénylő munkára vállalkozni merne. Kongresszusok, recenziók, folyóiratok sokszor furcsa szakszövegfordításai tanúskodnak arról, milyen égetően hiányzik az egységes terminológiát tartalmazó az egyes tudományágakat és határterületeiket tükröző szakszótár.

Ezért kell különös örömmel köszönteni azt az országos viszonylatban új művet, amely a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán készült dr. Polonyné Reminiczky Erzsébet dr. szerkesztésében, s a közelmúltban a Mezőgazdasági Kiadónál jelent meg méltó, ízléses formában. Nagyszabású vállalkozás: négykötetes angol—magyar, francia—magyar, német—magyar és orosz—magyar állattenyésztési szakszótár. Még dr. Guba Sándor, a főiskola nemrég elhunyt vezetőjének kezdeményezésére vállalta a szerkesztő az interdiszciplináris munka elvégzését, a szakemberekkel való konzultálást és a legmodernebb nyelvészeti-lexikográfiai feldolgozást. A technikai munkába bevonta a lektorátus fiatal nyelvtanúrait, nyelvenként egy-két főt.

A szótár nélkülözhetetlen segítséget jelent mind a gyakorlati, mind az elméleti szakemberek számára. Jól hasznosíthatják a termelésben részt vevő agrármérnökök és technikusok, a felsőoktatás oktatói és hallgatói, a tudományos intézetek kutatói és dokumentátorai, az információs központok szakfordítói és tolmácsai, a külkereskedelmi vállalatok üzletkötői. Most, a szótár elkészülése után szinte elképzelhetetlen, hogy lehetett nélküle évtizedekig szaknyelvet oktatni és kutatni.

E kiadvány a korszerű állattenyésztés és -tartás, valamint a határtudományok (genetika, biológia, anatómia, takarmányozás, egészségügy, vadgazdálkodás, építés és mechanizálás) szókincsét tartalmazza, megadva minden idegennyelvi lexikai egység magyar megfelelőjét.

A négy szótár külön-külön egység, azonban mindegyik azonos céllal és technikával készült. Az egységes koncepció ellenére sem tekinthetők egymás megfelelőinek, mivel a szerkesztő kizárólag eredeti nyelvországbeli szerzők munkáiból merített. A szógyűjtést, a szótár tartalmát mindenekelőtt a források determinálták, így az bizonyos mértékben tükrözi az adott nyelvországok téma-, ill. szókincsfrekvenciáját is. A szókincs feldolgozása és a szótár kezelhetősége szempontjából egyaránt igen szerencsés az a megoldás, hogy a négy nyelv szóanyaga nem került egy kötetbe. Oszttjuk a szerzőnek az Előszóban kifejtett véleményét, mely szerint „kettőnél több nyelvet felölelő szótárak ekvivalenciaértéke igen csekély. Az ilyen szótárak megbízhatatlansága a nyelvek számának növelésével négyzetes arányban fokozódik”.

A négy kötet egyenként 11–18 ezer címszót és bővítményt tartalmazó lexikai egységet foglal magába. A szókapcsolatok száma jelentősen meghaladja a címszók mennyiségét. Az angol—magyar állattenyésztési szakszótárban pl. a 4520 címszóhoz 11 658 bővítmény csatlakozik. Nagy segítséget jelent nemcsak a fordítónak, hanem a szaknyel-

vet tanulóknak és oktatóknak az, hogy igen áttekinthető formában tárul elé az egy-egy címszóhoz, fogalomkörhöz tartozó kifejezések gazdag gyűjteménye. Pl. az orosz „zsvotnovodszto” ('állattenyésztés') címszóhoz 16 szókapcsolat csatlakozik: *kisállattenyésztés; nagyüzemi, legelletes állattenyésztés* stb.

A szótár szakszótár, ezért racionális megfontolásokból kiindulva több jelentésű szavaknak csak állattenyésztési és ahhoz közelálló árnyalatait értelmezi, egyéb jelentéseit figyelmen kívül hagyja. Például a német *Flügel* szó 'szárny' jelentését közli, de köznyelvi 'zongora' jelentését nem adja meg. Így a szaknyelv tanulmányozásakor a köznyelvi ismeretekkel nem kellően felvértezett olvasónak általános nyelvi szótára is szüksége van.

A szerkesztő nemzetközi szótártani ismeretek birtokában, a nemzetközi normatív (standard) szójegyzékek, egyetemi szakkönyvek, értelmező szótárak alapján végezte a szóválogatást, szógyűjtést.

A szakszótár szókincse a legújabb nyelvi állapotot tükrözi, mivel kizárólag az 1970 után megjelent állattenyésztési szakirodalom szóanyagára épül.

A munka kiemelkedő erénye, hogy szerkesztője nem csupán az összegyűjtött szóanyag mennyiségére és korszerűségére összpontosította figyelmét, hanem a szókeresés lélektanára alapozva igyekezett leegyszerűsíteni a szótár használatát. Az olvasó könnyen megtalálhatja a vastag betűvel szedett címszókat, s az áttekinthetőséget nagymértékben megkönnyíti az a tény, hogy szemben más szótárakkal, minden egyes címszóhoz tartozó bővítmény külön sorban szerepel.

A szótár kódjai, jelölései pontos tájékoztatást nyújtanak az illető szó és szókapcsolat szaktudományi hovatartozásáról és legfontosabb nyelvtani jellemzőiről, s mindezt úgy oldja meg, hogy a kódrendszer elsajátítása a legkisebb mértékben sem jelent az olvasónak nehézséget.

E hézagpótló szótárnak nincsenek előzményei, előfutárai. Normatív mezőgazdasági szójegyzékekkel nem rendelkezünk, az agrártudományok nyelvhasználata nálunk nem megállapodott, hazai szerzőink terminológiája nem egységes.

E nehézségek leküzdésére, a legmegfelelőbb terminológia kiválasztására a lelkes és áldozatkész nyelvésznek szüksége van a „dologértő” szakemberek segítségére. A Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán, hazánknak ezen a jelentékeny oktató- és kutatóbázisán a pedagógus-nyelvész szerkesztő-szervező és a hazai, valamint a külföldi agrárszakemberek együttműködése, az intézményben meghonosodott alkotó egészséges légkör segítette megteremtetni a mezőgazdasági és nyelvtudománynak ezt a jelentős alkotását.

Ez a szótár bebizonyította, hogy kedvező feltételek — az intézmény vezetőinek erkölcsi és anyagi támogatása — mellett a nem nyelvi profilú felsőoktatási intézmények lektorátusai a szaknyelvkutatás fontos bázisai lehetnek.

Előrevinné a további fejlődést, ha a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskola és a Mezőgazdasági Kiadó úttörő vállalkozásának, a szerkesztő által kidolgozott, a gyakorlat próbáját jól kiállt szótárkészítési metodikának a többi szaktudomány területén is lennének követői.

Major Ferencné

Beszámoló az újjáalakult Anyanyelvi Bizottság 1985. november 22-i üléséről

Az ülést Lőrincze Lajos elnök nyitotta meg. Meleg szavakkal köszöntötte Tompa Józsefet, a bizottság régi, igen tevékeny tagját, a kiváló nyelvtudóst születésének 80. évfordulója alkalmából.

Az ülés napirendje előtt Grétsy László, a bizottság társelnöke köszöntötte Lőrincze Lajost 70. életévének betöltése alkalmából. A következőket mondta: „Mindnyájunk nevében sok szeretettel köszöntöm 70. születésnapja alkalmából elnökünket, Lőrincze Lajost, aki — bármily nehéz is elhinni — november 24-én 70 éves lesz. Hadd emlékeztessen a tisztelt Bizottságot egy csaknem fél évszázaddal ezelőtti eseményre! 1937. december 9-én hangzott el Kodály Zoltán nevezetes Riadója, melyben a magyar kiejtés romlására, leromlott állapotára hívta fel a figyelmet. Többek között ezt mondta: »Nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva.«

Kodály törekvései, kezdeményezése nyomán a Pázmány Péter Tudományegyetemen röviddel ezután lezajlott az első kiejtési verseny. Eckhardt Sándor, az akkori dékán köszöntötte ünnepélyesen a versenyen részt vevő hallgatókat, hangsúlyozva, hogy »újra tekintélyt, kulturális presztizst kell teremteni a magyar nyelvnek«. A zsűriben olyan jeles tudósok foglaltak helyet, mint Györffy István, Horváth János, Laziczius Gyula, Németh Gyula, Pais Dezső, Zsrai Miklós, s ott volt Kodály Zoltán is. Hadd olvassak fel egy rövid részletet a Magyar Szemlében a versenyről közölt részletes beszámolóból: »... lányok, fiúk, ugyan más ízű beszéddel, itt-ott apró botlásokkal, de éppen olyan meggyőzően csillogtatták édes anyanyelvünk szépségeit. A tanár urak szorgalmasan jegyezték észrevételeiket, csak akkor állt meg kezükben a ceruza, amikor egy veszprém-megyei diák (Lőrincze Lajos) Móra egyik vidám kis elbeszélését adta elő. Ezt a párbeszédes novellát senki sem fogja elfelejteni, aki akkor hallotta. Mindenki emlékezni fog rá, hogyan rohant fejjel egymásnak az igazságért két magyar. Napokon át hangzott a folyosón: Röcsög-e már? ...«

Így indult el a fiatal tanárjelöltnek, Lőrincze Lajosnak, a verseny egyik győztetsé-
nek pályája. Tulajdonképpen nemcsak így és nemcsak ekkor indult el, hiszen például már a pápai diákévek önképzőkori tevékenységét sem szabadna említetlenül hagynunk, de gondolom, megértik, hogy egy pár mondatos köszöntőnek nem lehet feladata a teljességre törekvés, a mindent felölelni akarás. Az azóta megtett útról pedig nem is szólok, már csak azért sem, mert ezt az utat, ezt a nagyívű pályát, amely még egyre kiteljesedőben van, bizottságunk minden tagja jól ismeri; sőt mindenki ismeri, aki anyanyelvünket szereti, s akinek a nyelvművelés szíviügye. Magyarán: ahol az anyanyelv műveléséről, ápolásáról esik szó, ott nem marad s nem is maradhat említetlenül Lőrincze Lajos neve. Gondoljunk csak bele: hogy a felszabadulás után néhány évvel újraéledt a nyelvművelés, s hogy mód-szerében, tematikájában is átalakult, szerencsésen és józan bölcsességgel ötvözve az újat a korábbiak időtálló részével, az, habár többek érdeme — gondolok Deme Lászlóra,

Fábián Pálra, Ferenczy Gézára, Kovalovszky Miklóstra, Tompa Józsefre és másokra —, elsősorban mégis Lőrincze Lajosnak köszönhető. Lőrincze Lajosnak, aki nem véletlenül lett a titkára 1950-ben az akkor újjáalakult Nyelvművelő Bizottságnak, s ugyancsak nem véletlenül választották elnöké tíz évvel később.

A hetvenedik évforduló küszöbén még egyszer szeretettel köszöntöm az immár éppen negyedszázada bizottságunk élén álló Lőrincze Lajost, s mindnyájunk nevében jó egészséget, töretlen alkotókedvet kívánok neki, egyelőre a következő negyedszázadra!"

A bizottság titkára, K e m é n y G á b o r ismertette a bizottság öt éves munka-programjának tervezetét az 1986–90-i tervidőszakra. Eszerint a bizottság legközelebb az orvosi helyesírás kérdését tűzi napirendre az MTA Helyesírási Bizottságával közösen tartandó ülésen. Ezután az ifjúság beszédkultúrájának alakulását tárgyalja meg, csatolkozva a KISZ KB akcióprogramjához. A távolabbi jövőben a szaknyelvek kutatásának helyzete, a készülő Számítástechnikai diákszótár munkálatai és az ún. nyelvi politikának a hagyományosabb értelemben vett nyelvműveléshez való viszonya kerülnek az Anyanyelvi Bizottság napirendjére. Foglalkozni kíván a bizottság a szépirodalmi stílusnak a nyelvhasználatra gyakorolt hatásával, a közéleti és a vele összefonódott tömegkommunikációs nyelvvel, továbbá az iskola megnövekedett lehetőségeivel és felelősségével az anyanyelvi közműveltség gondozásában. Deme László javaslatára bekerült a munkatervbe a hangzó beszéd állapotának megvitatása is.

G r é t s y L á s z l ó társelnök beszámolt a napisajtóbeli nyelvművelő rovatokról. E rovatoknak az 1979 óta megjelenő Édes Anyanyelvünk mellett is megvan a létjogosultságuk. Bár jó néhány megszűnt közülük (ugyanis fennmaradásuk jószerivel a rovatvezető személyéhez van kötve), számos új is indult, köztük 1985-ben a Népszaváé. Ezzel most már mind a négy reggeli országos napilapnak van nyelvi ismeretterjesztő rovata.

Az előterjesztést vita követte. D e m e L á s z l ó a mai magyar irodalom nyelvhasználatának vizsgálatát tartja fontosnak; javasolta a hangzó beszéd gondozásának programba vételét az ELTE, a JATE és az OPI közreműködésével; felvetette a kapcsolat felvételének gondolatát a TIT irodalmi-művészeti szakosztályával, nyelvi ügyekben. R u f f y P é t e r javasolta sajtótájékoztató megjelentetését a bizottság munkájáról; szóvá tette a gyermeklapok részvételét a nyelvművelő munkában a korosztálynak megfelelő módon. S z á n t ó J e n ő a sajtó nyelvének és a hivatalos nyelvnek együttes vizsgálatát javasolta, ennek érdekében a kapcsolat felvételét az Államigazgatási Szervezési Intézettel, az Államigazgatási Főiskolával, valamint a Minisztertanács Tanácsai Hivatalával. V a r g h a B a l á z s a gyermeklapok nyelvművelő rovatait hiányolta. S z e n d e A l a d á r az iskolai nyelvművelés jelentőségét hangsúlyozta azoknak a tapasztalatoknak a tanulságai alapján, amelyeket a középiskolai tanulók versenydolgozatainak olvasása közben szerzett; felhívta a figyelmet a Nyíregyházán két évenként rendezett (1986-ban is sorra kerülő) anyanyelvi oktatási napokra mint a tanári továbbképzés alkalmaira. P u s z t a i I s t v á n a szaknyelv vizsgálatának konkrét területekre való szűkítését, továbbá szaknyelvi konferencia megtartását javasolta; szükségesnek minősítette a kapcsolat felvételét a Metesszel. T o m p a J ó z s e f felhívta a figyelmet a hangzó beszéd nemkívánatos jelenségeinek vizsgálatára; a felgyorsult beszédtempó, a hadarás, a tisztátalan artikuláció káros jelenségei torzítják a beszédet; nem kedvező szerepet játszik a szinkronizálásnak az idegen nyelv pergését is követő módja.

A bizottság az előterjesztést a vitában elhangzottakkal kiegészítve elfogadta.

G. L. — K. G.

Szemle

Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék (Ismerteti: <i>Horváth László</i>) ..	495
Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	499
Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Ismerteti: <i>Pete István</i>) ...	500
Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	504
Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás (Ismerteti: <i>Pásztor Emil</i>)	506
Polonyé Reminiczky Erzsébet: Állattenyésztési szakszótárak (Ismerteti: <i>Major Ferencné</i>)	609

A Nyelvőr hírei

G. L.—K. G.: Beszámoló az Anyanyelvi bizottság 1985. november 22-i üléséről 511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatálnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlőczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetőek az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlőczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
(A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatot helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével) 4 Ft)
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencsedy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15 × 25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17 × 25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17 × 25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az elősőt írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17 × 25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püliásszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17 × 25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17 × 25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17 × 24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17 × 25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17 × 25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieszta István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15 × 21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12 × 18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17 × 25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14 × 21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17 × 25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14 × 21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17 × 25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17 × 25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17 × 25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27 × 19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakiische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17 × 25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8